

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

श्रीरामानुजाचार्यविरचितस्य

श्रीभाष्यस्य भूमिका ।

ब्रह्ममीमांसापरपर्यायं शारीरकमीमांसाशास्त्रं^(१)
 केनचिद्वैतपरतया^(२) केनचिच्छुद्धाद्वैतपरतया द्वैताद्वैत-
 परतया चा^(३) केनचिद्विशिष्टाद्वैतपरतया^(४) केनचिच्छ-
 क्तिविशिष्टाद्वैतपरतया^(५) केनचिद् द्वैतपरतया^(६) केनचि-
 द्ब्रह्मपरतया केनचिद्विष्णुपरतया केनचिच्छिवपरतया
 केनचित्सूर्यपरतया केनचिद्गणेशपरतया केनचिच्छक्ति-
 परतया एवं बहुभिराचार्यैरनेकैः प्रकारैर्यथायथं भाष्य-
 रूपेण वृत्तिरूपेण टीकारूपेण व्याख्यातमिति सुविदि-
 तमस्ति विदुषाम् ।

(१) "संहितमेतच्छारीरकं सीमिनीयेन षोडशतवर्षेनेति" रामानुजाचार्यः
 श्रीभाष्यारम्भे निरूपितवन्तः । पृ० २ पं० ९३ अस्मिन्नेव मुद्रिते पुस्तके ।

(२) श्रीशङ्कराचार्येण ।

(३) श्रीविष्णुस्वामिनः तट्टनुवाचिमिया इति केचित् । सम्प्रदायविदन्तु
 तदपन्यानाभे न निश्चयो भवितुमर्हतीति वदन्ति ।

(४) श्रीरामानुजाचार्येण ।

(५) श्रीरुपठश्रियाचार्येण ।

(६) श्रीमध्याचार्येण ।

तेषु श्रीरामानुजाचार्यविरचितं श्रीभाष्यं प्रसन्नग-
 म्भीरं विशिष्टाद्यैतपरं सरलरीत्या सूत्रार्थबोधकमुपनि-
 पदनुकूलमिति यद्गुणं टीकाकाराणामनुवादकानामपि
 सम्मतमिति वेदान्तदर्शनानुरागिणां सर्वथैवोपादेय-
 मिति मत्वाऽनेके तत्पठनपाठने प्रवृत्ताः । इदं च कार्यं
 परिशुद्धपुस्तकप्राप्त्यै विना न सम्भवतीति दक्षिणदेशे
 बङ्गदेशे वाराणस्यादावपि सटीकानि मूलानि टिप्पणस-
 हितानि ग्रन्थानि पुस्तकानि मुद्रितानि प्रकाशितानि किन्तु
 यथा पठनादिकार्ये परिशुद्धं पुस्तकमपेक्षितमुपयुक्तं च
 तथा न टीकया टिप्पण्यादिना वा विचित्रितमिति
 बहुभिः प्रोत्साहितः पादरीश्रीयुक्तजानसनमहाशयः
 (Rev'd J J Johnson, M A) षड्परिकरो वाराण-
 सीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयादिभ्योऽने-
 कानि श्रीभाष्यन्य हस्तलिखितपुस्तकानि मुद्रितान्यपि
 द्वित्राणि तद्भाष्यपुस्तकानि समाकलय्य तर्कतीर्थोपाधि-
 धारिणा महामहोपाध्यायश्रीदिमत्कैलासचन्द्रभट्टाचार्य-
 शिरोमणिच्छात्रेण श्रोत्ररुक्मनाथशास्त्रिणा महामहोपा-
 ध्यायेन वेदान्त-सांख्य-योग धर्मशास्त्र-साहित्याचार्यो-
 पाधिधारिणा वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशाली-
 याध्यापकेन श्रीभागवताचार्येण च संशोधनकार्यं
 विधाप्य श्रेष्ठादर्शोपलब्धपाठान्तराणि च यथास्थानं
 सन्निवेश्य सटीकं श्रीभाष्यं काशीविद्यासुधानिधिपत्रे
 एकवारं मुद्रितमपि तदध्यक्षाभ्यर्धनया पुनरपि मूल-
 मात्रं मुद्रापितवान् ।

आणि व्याख्यातानि किं तु बोधायनवृत्त्यनुसारेण पञ्च-
 रात्रागमानुसारेणैव पञ्चरात्रमतं वा भागवतमतं तु
 शङ्कराचार्यसमयादपि बहुपूर्वकालवर्ति इत्यत्र तु सन्देह
 एव नास्ति एतदेव सूचितं २ अध्यायस्य ४ पादे अन्ति-
 मसूत्रव्याख्यानेषु तथाहि परमात्मा वासुदेवानिरुद्धप्र-
 शुभ्रसङ्कर्षणात्मकधत्तुर्व्यूहद्वाराऽऽत्मानं प्रकाशयति अत्र
 वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवात्मा प्रशुभ्रो मनः
 अनिरुद्धोऽहङ्कारः अपमेव सिद्धान्तो रामानुजाचार्या-
 णाम् । शङ्कराचार्यास्तु इदं सर्वं पूर्वपक्षत्वेन वर्दान्ति ।
 रामानुजाचार्यमते जीवो वास्तविकः स्वतन्त्रो ब्रह्मभिन्नः
 पदार्थः सांसारिकं सर्वं दुःखं त्यक्त्वा परमात्मभक्त्या
 स्वर्गं गत्वा अनन्तकालमानन्दमनुभवतीत्ययमेव मोक्षः ।
 शाङ्करमते गुणातीतमेकं सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म जीवस्तु
 न वास्तविकः कश्चित्पदार्थः किन्तु मायया परिच्छिन्नं
 ब्रह्मैव जीवात्मनः ज्ञानेन मायानाशात् परमात्मजीवै
 क्यज्ञानान्मोक्ष इति । शाङ्करमते पराविद्याप्रतिपाद्यं
 परं निर्गुणं ब्रह्म अपराविद्याप्रतिपाद्यमपरं सगुणं ब्रह्म
 ईश्वरापरपर्यायम् । रामानुजमते एकैव विद्या ब्रह्माऽपि
 एकमेव अत्रैवोपनिषत्तात्पर्यमित्यादि बोध्यम् ॥

“भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं
 पूर्वाचार्याः सञ्चिद्विदुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि
 व्याख्यास्यन्ते ।” इति श्रीरामानुजाचार्येण श्रीभाष्या-
 रम्भ^(१) एव प्रतिपादनादनेकैरेव बोधायनवृत्त्यनुसारेण

ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातानि^(१) परं श्रीरामानुजाचार्येण तथा परिनिष्ठितप्रकारेण सूत्राणि व्याख्यातानि तदुक्ताः पदार्थाश्च तथा निरूपिता यथा न केनापीति वेदादि-भाष्यकर्तृभिः श्रीमाधवाचार्यैः सर्वदर्शनसंग्रहे त्रिद-ण्डवेदान्तिमतापरपर्यायं विशिष्टाद्वैतमतं रामानुजदर्शनत्वेन पृथङ्निर्दिष्टमिति ।

श्रीशङ्कराचार्येण अस्या एव बोधायनवृत्तेस्तत्र तत्र खण्डनं कृतमिति वदन्ति केचित् तत्र यतो बृहदारण्य-कोपनिषद्भाष्यारम्भे^(२) “तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरार-भ्यते” इति । अत्रानन्वगितिः शाङ्करभाष्यटीकायाम् “एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्व-मुक्तम् ।” “वृत्तिशब्दे भाष्यविषय” इति ।

इति भर्तृप्रपञ्चनामिका काचिदन्या वृत्तिः^(३) अपि च बोधायनवृत्तिमवलम्ब्य व्याख्यातृणां श्रीरामानुजा-चार्याणां मते विषयसमुच्चयो^(४) मोक्षसाधनम् भर्तृप्रपञ्च-हरयनुसारिणां मते समसमुच्चयो^(५) मोक्षसाधनम्

(१) महामहोपाध्यायश्रीरामानुजशास्त्रिणा “टङ्क-द्रुमिड-गुडदेव-भाष-याद्यैः आचार्यैः” इति श्रीभाष्यभूमिकायां निरूपितम् ।

(२) बृहदेत्यस्य-एतिश्रांटाङ्कं सोसावटीसमाहारा मुद्रिते पुस्तके पृ २ पं. १४

(३) अन्या अपि प्राचीना ब्रह्मसूत्रवृत्तय आसन् यथा शङ्कराचार्येण ३ अध्याये ३ वादे एक आत्मनः शरीरे भावात् ५३ सूत्रव्याख्याने भगवता उपसर्ग्य ब्रह्मसूत्रवृत्तिः कर्तेति निरूपितम् । एवं गौडपादाचार्येणापि कारिकाख्याया वृत्तिः कर्तेति सोऽन्वयामुद्रितनिबन्धाचार्यभाष्यभूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

(४) ज्ञानसमुच्चितकर्मयोगो मोक्षसाधनस्यम् उपासनायाः साधान्यमिति तेषां वृत्तयम् ।

(५) कर्मसमुच्चितज्ञानस्यैव मोक्षसाधनस्योपि न कर्मयोगं परित्याज्य इति तेषां वृत्तयम् ।

शक्तिपदार्थव्यवस्थापनेऽपि मतभेदो वर्तते^(१) इति वृत्ति-
द्वयं न चैक्यमिति ।

यत्तु रामानुजाचार्येण शाङ्कराचार्यस्य मतं खण्डितं
तत्तु शाङ्करमते यानि यानि उपनिषद्वाक्यानि सिद्धान्त-
ान्तात्मकानि तान्येव रामानुजमते पूर्वपक्षात्मकानि यानि
च शाङ्करमते पूर्वपक्षात्मकानि तान्येव रामानुजमते
सिद्धान्तात्मकानीति एतदनुसारेणैव परस्परं विवादः
प्रचलितः । श्रीरामानुजाचार्यानन्तरं पञ्चपादिकाविव-
रणकारैस्तट्टोक्तातन्वदीपनकारैरपि त्रिदण्डवेदान्तिमत-
खण्डनपूर्वकं शाङ्करमतं सुव्यवस्थापितम् । तदनन्तरं
श्रीभाष्यटीकाश्रुतप्रकाशिकाकारैः श्रीसुदर्शनाचार्यैः
श्रुतप्रकाशिकायां शाङ्करमतखण्डनपूर्वकं रामानुजमतं
सुव्यवस्थापितम् तदनन्तरं वेदान्तकल्पतरुपरिमलग्रन्थे
अप्यपदीक्षितेन यथा रामानुजमतापरपर्यायं विशिष्टाद्वै-
तमतं वा त्रिदण्डवेदान्तिमतं विश्वखण्डितं शाङ्करं च मतं
व्यवस्थापितं शाङ्करं भाष्यं च समुद्भासितं तथा नाव-
शिष्टं किमपि दृश्यते^(२) । एतेषां ग्रन्थानां निदर्शनरूपेण
तत्तदंशोद्दारे एषा लघ्वी भूमिका विस्तृतं महद्ग्रन्था-
न्तरं भवेदिति वेदान्तविदुषां न किञ्चिद्दुर्दुर्लभं प्रच्छन्नम-
स्तीत्युपरम्यते ।

(१) बोधेश्वरसंस्कृतसीरोजमुद्रिते ऋद्धेतिमिद्विमिद्धान्तसारपुस्तके भूमि-
कायां महाप्रहोषाध्यायपीनक्षयणशास्त्रिजटापाठिभिर्निर्हृतम् ।

(२) यत्तु चाराणशैल्यैः परमहंसपरिधाजकाचार्यैः श्रीविशुद्धानन्दस्या
मिभिः कृपितमंगेताभूमिकाया प्रतिपादित परिमलग्रन्थस्य व्याख्यानं पदपठसञ्ज-
कमस्यापि व्याख्यानप्रयोगनामकग्रन्थापि गुञ्जारधनामकामत्यादि तत्र तेषाम-
न्तिह यथासीदन्वचापीतोदानोपर्यन्तं निरवयो न भवतीति विद्वद्विरम्येष्टव्यम् ।

श्रीमतां रामानुजाचार्याणामाविर्भावविषये तज्जी-
वनचरितविषयेऽपि अनेकैर्भारतवर्षीयैः^(१) यूरोपदेशीयैः^(२)
रपि विद्वद्भिर्लोकश्रुत्या किंवदन्त्यादिना विज्ञापनपत्रे
अनुवादपुस्तके भूमिकायामनेके कथानकाः लिखिताः
श्रीराजेन्द्रनाथयोपमहाशयेन तु “ श्रीाचार्यशङ्कर श्री
रामानुज ” इति नामके स्वरचिते ४६१ पृष्ठात्मके बङ्ग-
भाषापुस्तके शङ्कराचार्येण समं रामामुजाचार्याणां
तुलनैव कृतेति किमपरमवशिष्टं यदयर्थमस्माभिः प्रयत्नः
कार्यः । परं तु मम मते रामानुजदिग्बिजयापरपर्याये
प्रपन्नामृते ये ये विषया प्रतिपादितास्ततोऽधिकं इदा-
नीतनेन केनचिदवगम्या न वेति प्रपन्नामृतमेवानुसर्तव्यम्
तदनुसारेण श्रीमतां रामानुजाचार्याणां १२० मानुष-
वर्षपरिमितमायुः सञ्जातम् अपि च १०१२शाकवर्षे याद-
वाचलपर्वते नारायणमन्दिरस्थापनमिति तदाविर्भाव-
समयोऽप्यवगन्तव्य इति रहस्यम् । विशेषजिज्ञासूनां
कृते प्रपन्नामृतस्य संक्षेपः प्रदर्श्यते । तथाहि प्रपन्नामृता-
ख्यो ग्रन्थः ६० अध्यायात्मकः तत्र १-२ अध्याययोः पूर्व-
समुद्रोपकण्ठे घोजनत्रयव्यवहिते तोण्डीरमण्डले भूत-
पुरीनगरे हारीतान्वयस्य केशवाभिधन्नाक्षणस्य गृहेशे-
पो लक्ष्मणश्चैत्रे मासे शुक्लपक्षे पञ्चम्यां पुंघटवेनावतोर्णा
रामानुजाख्यां समधिजगाम । तस्य च जातान्यमंस्का-
रस्य षोडशे वर्षे विवाहनिरूपणं तदनन्तरं पितुर्मरणं

(१) Govindacharya. G. Bhandarkar, &c.

(२) G. Thibaut, &c.

काञ्चीपुरगमनं यादवनामकस्य पण्डितस्य समीपे शा-
स्त्राध्ययनम् ।

३-६ अध्यायेषु गोविन्दपण्डितेन विवादः । यामु
नाचार्येण संन्यासिना परिचयः । श्रीभाष्यरचनाप्रतिज्ञा ।

१०-१५ अध्यायेषु रामानुजस्य गृहस्थाश्रमत्याग-
स्त्रिदयडधारणम् ।

१६-२० अध्यायेषु रामानुजसिद्धान्तो वैष्णवदर्शन-
त्वेन ख्यातो भविष्यति ।

३१-३३ अध्यायेषु रामानुजस्य शारदापीठगमनं
तत्रत्यागं पण्डितान् विजित्य बोधायनकृतब्रह्मसूत्रवृ-
त्तिपुस्तकमुपादाय रङ्गनगरं प्रति गमनम् तद्वृत्त्यनुसारेण
श्रीभाष्य-वेदान्तदीप-वेदान्तसार-वेदार्थसंग्रह-गोता-
भाष्यप्रणयनं च ।

३४-३६ अध्यायेषु दिग्विजयार्थं द्वारका-मथुरा-
शाळग्राम-साकेतनगर-चदरिकाश्रम-नैमिषारण्य-धृन्दा-
यनादिगमनम् । पुरुषोत्तमक्षेत्रगमनं तत्र च मठ-
स्थापनम् ।

४४-४८ अध्यायेषु रामानुजस्य चित्रकूटगमनम्
वैद्वानां पराजयवर्णनम् अथ भक्तनगरे शिष्यैः सह नि-
यसतः भगवन्मूर्त्युद्धारार्थं स्वप्नदर्शनानन्तरं यादवाव्रौ
गमनं १०१२ शाकाब्दे चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां नारायणमूर्ति-
प्रतिष्ठापनम् ।

४९-५६ अध्यायेषु रामानुजस्य चतुःसप्ततिसंख्य-
केभ्यः शिष्येभ्यः विचरणप्रतिपादनम् रङ्गेश-वेङ्कटेश्वर-

८ - श्रीरामानुजाचार्यविरचितस्य श्रीभाष्यस्य

घरद-सुन्दर-बकुलाभरण-नाथमुनि-धामुनाचार्य-वर-
रङ्गादिप्रकाशितरामानुजविभववर्णनम् ।

६०-७५ अध्यायेषु बहूनां वैद्यवानां माहात्म्यकी-
र्तनम् । रामानुजाचार्यस्य १२० मानुषवर्षजीवित्वं माघ-
शुक्लदशम्यां परमपदगमनमिति शम् ॥

धनारसगणनेमैटमस्तुतकालेज-

सरस्यतीभवने ।

सा० २७ संलेख्य १९१५ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीं नमः श्रीमते भगवते रामानुजाचार्याय ॥

अथ श्रीभाष्यं विशिष्टाद्वैतपरम् ।

रामानुजदर्शनम् ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

— १० —

अखिलभुवनजनमस्येममङ्गादिलीले
विनतविबिधभूभ्रान्तरक्षीकदीप्तौ ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् श्रीमुषी सक्तिरूपा ॥ १ ॥

पाराशर्यवचःसुधामुपनिषद्दुग्धाडिघमप्योद्भृतां
संसाराग्निविदीपनेठयवगतप्राणात्मसजीविनीम् ।
पूर्वाचार्यसुरक्षिता बहुमतिठयापातदूरस्थिता-
मानीतां तु निशासरेः सुमनेषा भौमाः पियन्त्यभ्यहम् ॥२॥

भगवद्दीपाचनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्ममूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्या-
स्संचिक्षिपुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि ठ्वारूपास्यन्ते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रापस्यगच्छद् आनन्तर्ये भवति । अतःशब्दे पृक्तस्य
हेतुभावे । अर्धीतमाद्भनशिरस्कृविदस्यारिधगतान्पारिधिरफल-
केवलकर्मज्ञानतया सजातमोक्षाजिलापस्यात्तस्त्विरकलब्रह्म-
जिज्ञासा ज्ञानन्तरभावित्नी ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ।
ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी "कर्तृकर्मणोः कति" इति विशेष-
विधानात् । यद्यपि संयत्प्रसातान्परिपठेऽपि जिज्ञासायाः
कर्मापेक्षत्वेन कर्माच्यंत्यसिद्धिः, तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाजिघा-

निकस्यैव प्राच्यत्वात्कर्मणि पठ्यते । न च “प्रतिपदविधाना
 पठ्ये न समस्यत” इति कर्मणि पठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः,
 “कथ्योगा पठ्ये समस्यत” इति प्रतिपदसङ्ग्राहात् । ब्रह्म-
 शब्देन च स्वभावेन निरस्तनिखिलदेहेऽनवधिकातिशयासं-
 ख्येयकस्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । सर्वत्र दृष्टव्य-
 गुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः । दृष्टव्यं च स्वरूपेण गुणेश्च यत्रा-
 नवधिकातिशयं, सोऽस्य मुख्योऽर्थः । स च सर्वेश्वर एव ।
 अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः । तस्मादन्यत्र तद्गुणतिश-
 योगादीपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगाद् भगवच्छब्दवृत्तः ।
 तापत्रयातुरैरभूत्तथाप्य स एव लिङ्गास्यः । अतः सर्वेश्वरो
 जिज्ञासाकर्मभूत ब्रह्म । ज्ञातुनिच्छा=जिज्ञासा । इच्छाया इत्य-
 माणप्रधानत्वादिष्यमाण ज्ञानमिह विधीयते । भीमांसापूर्यभा-
 गज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वाद्युपरितनभागावसेयस्य ब्र-
 ह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरंतत एव
 हेतौ ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । तदाह वृत्तिकारः—“वृत्तात्क-
 र्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा” इति । वक्ष्यति च कर्मब्रह्म-
 भीमांसापूर्यैकशास्त्रम् “सहितनेतच्छारीरकं जैमिनीयेन पोह-
 शलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः” इति । अतः प्रतिपिपादविपि-
 तार्थभेदेन षट्कभेददृष्ट्यायभेदवत् पूर्वोत्तरभीमांसयोर्भेदः ।
 भीमांसाशास्त्रम् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यारम्भ “स्वनायुक्तिः
 शब्दादनायुक्तिः शब्दात्” इत्येवमन्तं सङ्गतिविशेषेण विशिष्ट-
 क्रमम् । तथा हि—प्रथमं सावत् “स्वाध्यायोऽध्येतव्यम्” इत्यध्य-
 यनेनैव स्वाध्यायशब्दाच्चपेदाख्याक्षरराशेशृङ्खलं विधीयते ।
 तत्राध्ययनं किंरूपं कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् “अष्टमं
 ब्राह्मणमुपनीत तन(१)ध्यापयेत्” इत्यनेन,

प्रावय्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशब्दास्वधीयते सामान्विप्रोऽहुं पञ्चगान् ॥

इत्यादिब्रह्मनिषेधविशेषोपदेशैश्चापेक्षितानि विधीयन्ते । एवं
 सत्प्रधानप्रमूतपदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीत-
 स्य ब्रह्मनिषेधविशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्यारणरूपमक्ष-
 रराशिग्रहणानुपपन्नमित्ययमव्ययते । अध्ययनं च स्वाध्या-

१ “तमध्यापयेत्” इति पाठान्तरम् ।

धर्मस्कारः, “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् । संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरारम् । संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम् । धर्मोर्धकाममोक्षरूपपुरुषार्थेषु तदुच्यते तत्साधनाध्यायव्यधिष्वेति वात्, जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च । एवमध्ययनविधिर्मन्त्रयन्त्रिपनयदक्षरराशिप्रदयमात्रे पर्यवस्यति । अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवद्वेषाध्यायवद्वेषाद् गृहीतात्स्वाध्यायाद्यगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थापत्तौ दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविज्ञेयनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसात्रिषणोऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणा मत्वा स्थिरफलत्वं दृष्ट्वाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चासूनत्यरूपानन्तस्तिरफलापात्प्रतीतिस्तत्रिण्यफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति । तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य सचित्यं ब्रह्मज्ञानस्य चाद्यफलत्वं दर्शयन्ति “तद्यद्येह कर्मचितो लोकः लीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः लीयते” “अन्तवदेवाश्च तद्भवति” “नक्षुध्रुवैः प्राप्यते ध्रुव तत्” “प्लयो लीयते भद्रवा यज्ञरूपाः” “वरीश्व लोकात्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदभायात् नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाग्निगच्छेत्सुमिस्पाणिः श्रोत्रिय- ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै च विद्वानुपवञ्जाय सन्मकं प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येनाद्यं पुरुष वेद सत्यं मो (१) वाच तां तस्यतो ब्रह्मविद्याम्” “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “न पुनर्मृत्यवे” “तदेकं पश्यति” “न पश्ये मृत्युं पश्यति” “स स्वराद् भवति” “तमेव विद्वानमृत इह भवति” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा लुप्तस्तस्तेनामृतत्वमेति” इत्यादीनि । ननु च साङ्ख्येदाध्ययमादेय कर्मणां स्वर्गादिकलत्वं स्वर्गादीनां च क्षणिक्य ब्रह्मोपासनाभ्यामृतत्वफलत्वं च सायत एव । अनन्तरं सुमुक्षुर्ब्रह्मनिष्ठासायामेव प्रवर्तता किमथा धर्मविज्ञानापेक्षा? एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्तताम्, साङ्ख्येदाध्ययमादेय

कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात् । सत्यम् । भावात्ततः प्रतीतिर्विद्यत एव,
तथापि न्यायानुग्रहीतस्य वाक्यस्यार्थजिज्ञासकत्वादावाततः
प्रतीतोऽप्यर्थः संशयविषयं चैव नातिवर्तते । अतस्तन्निर्णयाय
वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत् । तथैव धर्मविचारोऽपि
कर्तव्य इति पश्यतु भवान् ॥

ननु च ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेनापेक्षते तदेव पूर्वंयुक्तं
किंचिद् वक्तव्यम् । न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः ।
अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारो-
पपत्तेः । कर्माङ्गान्यायपुद्गलीयाद्यावामनान्वयैव चिन्त्यन्ते ।
तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत् । अन्विष्टो हि
भवान् गारीरकशास्त्रविद्यानस्य । अस्मिन् शास्त्रेऽनाद्यविद्या-
कृतविविधभेददर्शननिमित्तजन्मजरानरणादिनां सारिकदुःखना-
गरनिमानस्य निखिलदुःखमूलभूतनिष्पाद्याज्ञाननिवर्हणायात्मैक-
त्वविद्यानं प्रतिपिपादयिष्यन्तम् । अस्य हि भेदावलम्ब्य कर्म-
ज्ञानं क्लोपयुज्यते, प्रत्युत विरुद्धमेव । उद्गुणीयादिविचारस्तु
कर्मणोपभूत एव ज्ञानस्वरूपत्वाविशेषादिहैव क्रमते, स तु न
साक्षात्सङ्गतः । अतो यत्प्रधानं शास्त्रं तद्वेक्षितमेव पूर्वंयुक्तं
किमपि वक्तव्यम् । घाटं, तद्वेक्षितं च कर्मज्ञानमेव । कर्मस-
मुच्चितां ज्ञानादपवर्गंश्रुते । वक्ष्यति च—“सर्वापेक्षा च यज्ञा-
दिश्रुतेरप्रवधत्” इति । अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते केन समुच्चयः
केन नेति विभागे न शक्यते ज्ञातुम् । अतस्तदेव पूर्वंयुक्तम् ।
नैतद्युक्तम्, सकलविशेषप्रत्यलीकाचन्नाश्रयविद्यानादेवावि-
द्यानियुतेः । अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः, यन्नाश्रयविशेषसा-
ध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पारूपदं कर्म सकलभेददर्शन-
निवृत्तिरूपाज्ञाननियुते, कथमिदं साधनं भवेत् । श्रुतपत्रच
कर्मणामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं ज्ञानस्यैव मोक्षसाध-
नस्य च दर्शयन्ति । “अन्तवदेवास्य तद्भवति” “तद्यथेह कर्म-
चितो लोकः क्षीयते एवमेवाशुभ्र पुण्यपितो लोकः क्षीयते”
“ब्रह्मविदाप्नोति परं” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “तमेव वि-
दित्याऽतिमृत्युमेति” इत्याद्याः । यदपि चेदमुक्तं—यज्ञादिकर्मणां-
पेक्षा विद्येति, तद् वस्तुविरोधाच्छ्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तः-
करणनेतृत्वद्वारेण विविदिषोत्पराशुपयुज्यते, न कलोत्पत्तौ ।

“विविदिषन्ति” इति श्रवणात् । विविदिष्यायां ज्ञानायां
 ज्ञानोत्पत्ती जमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह “शान्तो
 दान्त उपरतन्नित्तुः सनाहितो भूत्याऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्”
 इति तदेयं जन्मान्तरगतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकरोऽदित
 कषायस्य विविदिषोत्पत्ती सत्यां “सदेय सोऽपेक्षमग्र आसीत्”
 “एकमेवाद्वितीयम्” “सत्यं ज्ञानममरं ब्रह्म” “निष्कलं निष्कियं
 शान्तं निरवद्यं निरङ्गनम्” “अपमात्मा ब्रह्म” “तस्य नमि”
 इत्यादियाकषयज्ञानादयिद्या निवर्तते । वाक्यार्थज्ञानोपयो-
 गीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि । श्रवणं नाम वेदान्तवा-
 क्यान्पाठमैक्यविद्याप्रतिपादकानीति तस्य दर्शिन आचार्योऽभ्या-
 ययुक्तार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्यात्संश्लेषमेव
 युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम् । एतद्विदोऽप्यनादिभेद-
 वाननानिरसनायास्यार्थस्यानवरतभाषना निदिध्यासनम् ।
 एवं श्रवणमननादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्या-
 र्थज्ञानविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्यापेक्षित-
 मेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शब्द-
 नादिनाशसंपत्, इहामुत्र च फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्ये-
 तत्साधनचतुष्टयम् । एतेन विना विज्ञासाऽनुपपत्तेः । अर्थस्व-
 भावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति—ब्रह्म-
 स्वरूपाऽऽदिकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्ध-
 मूलम् । बन्धश्चापारमार्थिकः । स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव
 ज्ञानेनैव निवर्तते । निवर्तकं च ज्ञानं तस्य सत्यादिषास्वजन्यम् ।
 तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपे तदुत्पत्ती कार्ये वा कर्मणो
 नोपयोगः । विविदिषापामेव तूपयोगः । सा च पापमूलरजस्त-
 मोनियहंणद्वारेण सश्वविद्यया भयतीतीममुपयोगमज्ञिमैत्य
 “ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इत्युक्तमिति । अतः कर्मज्ञानस्यानु-
 पयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम् ॥

अत्रोच्यते । यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । सा च
 ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति, तदभ्युपगम्यते । अविद्यानिवृत्तये
 वेदान्तवाक्यैर्विधितसतं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम् । किं
 वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, संतं तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति ?

न तावद्वाक्यजन्यम्, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च । न च वाक्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवृत्तकं ज्ञानं न जनयति, ज्ञानेऽपि सर्वस्य सहस्रैश्च भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय । षण्द्वैकतये ज्ञानेऽपि द्विषण्द्रज्ञानानिवृत्तियदनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय ज्ञयतीति । सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवामनायामाप्तौ पदेशलिङ्गादिभिर्वाप्यकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । सत्यपि वाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासनायाः (१) प्रया भेदज्ञानमनुवृत्तं इति ज्ञयता न शक्यते वक्तुम् । भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया निवृत्त्या रूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्ताद्यपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवृत्तकान्तराभावात् कदाचिदपि नास्या वामनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अप्यवानुवृत्तं इति बालिशभाषितम् । द्विषण्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधायपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिगिरादिदोषस्य ज्ञानवाच्यत्वाभावेनाधिनष्टत्वाग्निध्याज्ञानानिवृत्तिरिच्छुद्धा । प्रबलव्रमाणबाधितत्वेन भयदिकार्यं तु निवृत्तं । अपि च भेदवामनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति । भेदवासनाया अनादिकासोपधितत्वेनापरिमितत्वात्, सद्धिरुद्धभावनया प्रचालपत्वादनया सन्निरासानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव उपानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधितिसत्म् । तथा च श्रुतयः—“विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” “अनुविद्य विजानाति” “अनित्येषात्मानं ध्यायन्” “निवाच्य तस्मत्पुमुसात्प्रमुष्यते” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो भक्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽन्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” इत्येवमाद्याः । अत्र “निदिध्यासितव्यः” इत्यादिनैकार्थ्यात् “अनुविद्य विजानाति” “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” इत्येवमादिभिर्वाक्या (२) र्थज्ञानस्य उपानोपकारकत्वात् तत् अनुविद्य विज्ञायेत्यनूद्य प्रज्ञा कुर्वीत विजानातीति उपानं विधीयते । श्रोतव्य इति चानुवादेः । स्थाप्यायस्वार्थपरत्वेना-

(१) अनादिवासनयेत्यपि पाठान्तरम् ।
 (२) “वाक्यार्थज्ञानं उपानोपकारकत्वादनूविद्य” इति पाठान्तरम् ।

धीतयेदः पुरुषः प्रयोजनपदार्थावयोचितदृशनात्प्रिणंयाप स्वप-
 मेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्, श्रवणप्रतिष्ठापयंत्या-
 न्नमनस्य नन्तव्य इति शानुवादः । तस्माद् ध्यानमेव विधी-
 यते । यद्वयति च “आवृत्तिरसकदुपदेगात्” इति । तदिदमप-
 र्गापापतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते । विद्युपा-
 स्तयोऽर्थेति करेणोपसंहारदर्शनात् । “ननो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यत्र
 “भाति च तपति च कीर्षा यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एयं वेद”
 “न च वेदाकृस्त्री स्योपः” “आत्मैत्येयोपासीत” “यस्तद्दे-
 यस्त वेद स नयेतदुक्तः” इत्यत्र “अनु म एतां भगवो देवतां जापि-
 यां देवतामुपास्य” इति । ध्यानं च तैलधाराद्यदधिच्छिन्नस्मृतिसं-
 तानरूपा ध्रुवास्मृतिः । “स्मृतिरुभे सर्वमस्मीनां विप्रमोक्ष” इति
 ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गापापत्यश्रवणात् । सा च स्मृतिर्देगनसमा-
 नाकारा ।

“भिद्यते हृदयमन्विच्छिद्यते सर्वसंशयाः ।

जीवन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परापर” ॥

इत्यनेनैकार्थोक्तं । एयं च सति “आत्मा धारे द्रष्टव्यः”

इत्यनेन निदिष्टपासनस्य दर्शनरूपता विधीयते । मयति च
 स्मृतेर्भाषनाप्रकाराद्दर्शनरूपता । याव्यकारेणैतत्सर्वं प्रवक्षितम् ।
 “वेदनमुपासनं म्यात् तद्विषये श्रयणात्” इति सर्वासूपनिषत्सु
 मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । “सकृत्प्रत्ययं
 कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतशतप्रयाजादिवत्” इति पूर्वपक्षं कृत्वा
 “सिद्धं तूपासनशब्दात्” इति वेदनमसकृदोक्तं मोक्षसाधनमिति
 निर्णीतम् । “उपासनं स्याद् ध्रुवानुस्मृतिदर्शनानिर्वचनार्थम्”
 इति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदाद्युक्तस्य ध्रुवानुस्मृति-
 त्वमुपवर्णितम् । सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता । दर्शनरू-
 पता च प्रत्यक्षतापत्तिः । एवं प्रत्यक्षतापत्तामपवर्गेसाधनभूतां
 स्मृतिं विधित्वा—“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
 बहुना श्रुतेन, यमेवैव शृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विद्युते
 तनूस्वाम्” इति । अनेन केवलश्रवणमनननिदिष्टपासनानामात्म-
 प्राप्तपनुपायवमुक्त्वा “यमेवैव आत्मा शृणुते, तेनैव लभ्यः” इत्यु-
 क्तम् । “प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यस्यायं निरतिथयः”

प्रियः, स एवास्व प्रियतमो भवति । यथाऽयं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वपमेव भगवान् प्रयत्नतः” इति भगवतैवोक्तम् ।

“तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियागं तं येन मामुपयान्ति ते” ॥ इति ।

“प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थेनहं स च मम प्रियः” ।

इति च । अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थ-
प्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वरणीया
भवतीति तेनैव उच्यते परमात्मेत्युक्तं भवति । एवंरूपा प्रुवा-
नुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते । एवासनपर्यापत्वाद्भक्तिश-
ब्दस्य । अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—“तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति” “तमेव विद्वानमृत इह भवति” “नाम्यः
पन्था अयगाय विद्यते” ।

“नाहं वैदीर्णं तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एषंविधो द्रष्टुं द्रष्टव्यमसि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तस्येन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया” ॥ इति ॥

एवंरूपाया प्रुवानुस्मृतेः साधनानि यथादीनि कर्माणीति
“यथादिश्रुतेरत्रवत्” इत्यभिप्रायते । यद्यपि विविदिपन्तीति
पक्षादयो विविदिपेत्यती त्रिनियुज्यन्ते, तथापि तस्यैव वेद-
नस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीपमानस्याशयासाधेवातिशयस्या-
प्रयाणादनुवर्तमानस्य ग्रहणमाप्तिसाधनत्वात्साधुत्पत्तये सर्वा
यथाश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि । उच्यते च “नाम-
याणात्तत्रापि हि द्रष्टुम्” “अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायेव तद्-
शंभात्” “महत्कारत्वेन च” इत्यादियु । वाक्यकाररण प्रुवा-
नुस्मृतेर्विधेकादिष्व एव निवृत्तिवाह—“नल्लडिधियेकवि-
मोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुदुर्घेभ्यः संनवाप्तियंननाद्य”
इति । विधेकादीनां स्वग्रहणं चाह—“जात्याश्रयनिमिरादुहादना-
कापशुद्धियेकः” इति । अत्र नियंनम्—“आहारशुद्धेः मरय-
शुद्धिः मरयशुद्धी प्रुया स्मृतिः” इति । “विभोक्तः कानाननि-
वृत्तः” इति, “शाश्वत उपाधीत” इति नियंनम् । “आत्म्यपम

शीलनं पुनःपुनरुत्थानः," निर्वचनं च समाप्तमुदाहृतं भा-
 द्य(१)कारेण "सदा तद्भाषितः" इति । "पञ्चपदायज्ञानुष्ठानं
 शक्तिः क्रिया" इति निर्वचनं "क्रियायानेन ब्रह्मविदां वरिष्ठः"
 "अमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विद्विदिपानि यज्ञेन दानेन नप-
 माऽनाशकम्" इति च । "सत्यांश्वदयादासादिमानभिध्याः
 कल्पशास्त्रानि" इति निर्वचनं "सत्येन लभ्यः" "तेषामेवैव
 विरजो ब्रह्मलोकः" इत्यादि । "देशकारुधैगुण्यारुण्यमन्वयाद्य-
 नुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽप्रसादः, तद्विपर्ययो,
 जन्यमादः" इति निर्वचनं "नापभात्मा बलहीनिन लभ्यः"
 इति । "तद्विपर्ययज्ञा तुष्टिरुद्धर्पस्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्पः" इति,
 अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि "शान्ते दान्तः"
 इति । एष नियमयुक्तस्याऽऽश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्या-
 निष्पत्तिरित्युक्तं भवति । तथा च श्रुत्यन्तरं "द्विद्यां चा-
 विद्यां च यस्तद्वेदोत्तमं मह, अविद्याया मृत्यु तीर्थां विद्य-
 याऽमृतमश्नुते" इति । अत्राविद्याशब्दाभिहित यथाश्र-
 मविहितं कर्म, अविद्याया कर्मणा, मृत्यु ज्ञानोत्पत्तिवि-
 रोधि प्राचीनं कर्म, तीर्थां रूपोऽद्य, विद्याया ज्ञानेन, अमृतं
 ब्रह्म, अश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । मृत्युतरणोपायतया प्रतीता-
 ऽविद्या विद्येतरत् विहितं कर्मैव । यथोक्तम् ।

"इयात्र सोऽपि सु' हून् यज्ञान् ज्ञानद्वयपाश्रयः ।

व्रतविद्यामधिष्ठेत्तत्र मनु' मृत्युमविद्याया" ॥ इति ।

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापहर्षं, ज्ञानोत्पत्तिविरो-
 धित्वेनाग्निष्टफलतयोभयोऽपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च
 ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धमस्वविरोधिरजस्तमा-
 विष्टुद्धिद्वारेण, पापस्य च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वम् "एष-
 एवामाधु कर्म कारयति त यमयो निनीयति" इति श्रुत्या-
 ऽप्रमन्यते । रजस्तमसोऽर्थाज्ञानावरणहेतुत्व मस्वस्य च
 यथाज्ञानहेतुत्वं जगद्वैश प्रतिपादित "मस्वात्मं जायते
 ज्ञानम्" इत्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं, कर्म निरमनी-

(१) अत्र भाष्यकारस्येन ब्रह्मिहाचार्येऽभिप्रेतितो रामानुजा-
 चार्यवाम् ।

यं, तन्निरमनं चानसिंसहितफलनानुच्छितेन धर्मेण । तथा च
श्रुतिः—“धर्मेण पापमपनुदति” इति । तदेवं ब्रह्मप्राप्तिमाधनं
ज्ञानं सर्वश्रमकर्मापेक्षम् । अतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवल
कर्मणमतप्राप्तिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेपनिति सैवापे-
क्षिता ब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या । अपि च नित्यपा-
नित्यवस्तुविवेकादपश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्ते,
फलकारणेति कर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फ-
लतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरधवोभत्थात् ।
एषां साधनत्वं च विनियोगावसेपं, विनियोगश्च श्रुति-
ज्ञादिभ्यः, स च तार्तीयः । सद्गीशाद्युपासनानि कर्मसमू-
होपशान्त्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चि-
न्तनीयानि । तान्यपि कर्मण्यनतिसंहितफलानि ब्रह्म-
विद्योत्पादनाग्नीनि तत्पादगुणवापादनाप्येतानि सुतरामिहैव
सङ्गतानि । तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता ।

यदप्याहुः—अशेषविशेषप्रत्ययीकं चिन्मात्र ब्रह्मैव पर-
मायंस्तदतिरेकिणानाधिपज्ञावशेषतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं त-
स्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतं, “सदेव सोम्येदमद्य आसी-
त्” “एकमेवाद्वितीयम्” “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते”
“यत्तददेश्यमप्राप्त्यनगोत्रमथर्जनसत्त्वश्रोत्रं तदपाणिपादं नि-
त्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तददृश्यं पद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति-
धीराः” “गत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” ।

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” ।

“यस्यागतं तस्य गतं मतं यस्य न वेद नः ॥

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम्” “न दृष्टे-
र्दृष्टारं पश्येः” “न मतेर्मन्तारं सन्धीया” “आनन्दो ब्रह्म”
“इदं मयं यदयनात्मा” “नेह नामाऽस्ति किं च न” “गृह्योः
स गृह्युषा पतेति स इह ज्ञानेन पश्यति” “यत्र हि द्वैतमिदं
तद्विदत् इतरं पश्यति” “यत्र एवस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येत्” “केन कं विजानीयात्” वापारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव मत्स्यं “यदा स्वयैपत्तस्मिन्पदरमन्तरं
कुर्वते अथ तस्य भयं शयति” “न स्थानं ताऽपि परस्वभा-
यलिङ्गं सर्वत्र हि” “नावागात्रं तु कात्स्न्येनामंशित्यक्तस्वरू-
पत्वात्” ।

“प्रत्यस्तमितभेदं यत् मत्तानाश्रमगोचरम् ।

यद्यस्मात्संवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंचितम् ॥

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ।

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ।

यदेतद् दृश्यते भूतमेतद् ज्ञानात्मनस्तथ ॥

भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपयोगिनः ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ॥

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंचलये ।

ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ॥

ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्यद्रूपं परमेश्वर ।

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ॥

विज्ञानं परमार्थं हि द्वैतनिध्यात्यदर्शिनः ।

यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि सत्तः पार्थिवसत्तम ॥

तद्वैपोऽहमयं चान्यो वक्तुमेधमपीष्यते ।

वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः पङ्गादिसञ्चितः ॥

अभेदकथापिनेा वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ।

सोऽहं च सर्वं च य सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।

इतीरितस्तेन स राजवर्षस्तत्पाण भेदं परमार्थदृष्टिः ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशनात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ।

अहमात्मा गुहाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

न तदस्ति विना यत्स्वान्मया भूतं पराचरम्” ॥

इत्यादिभिर्बहुस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्दिशेषचिन्मात्रं
ब्रह्म सत्यमन्यत्सर्वं निष्येत्यभिधानात् । निध्यात्यं नाम
प्रतीयमानत्यपूर्वरूपथावस्थितवस्तुज्ञाननियर्ष्यत्वं, यथा
रथयात्राधिष्ठानं सर्वादेः, दोषयशाहि तत्र सत्कल्पनम् । एतं

चिन्नात्रयपुषि परे ब्रह्मणि देवपरिकल्पितनिदं देवत्तिषंड-
मनुष्यस्थावरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोध-
वाच्य निश्चयारूपम् । देवश्च स्वरूपतिरोधानविचित्रविक्षेप-
करी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या । “अनृतेन हि प्रत्यूहाः”
“तेषां सत्यानां सताग्नृतमविधानम्” “नासदासीन्नो सदा-
सीत्तदानीम्” “तम नासीत्तममा गूढमग्रेऽप्रकेतम्”

मायान्तुप्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” ।

“इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते” “मम साया दुरत्यया”

“अनादिमायया सुप्ते यदा जीय. प्रबुद्धयते” ।

दृश्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया

सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगतनानात्वं

पश्यतीत्यवगम्यते । यथोक्तम्—

“ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिं तुर्न वस्तुभूतः ।

ततो हि शैलाच्छिखरादिभेदान् जानीहि विद्यामविजृम्भितानि ॥

यदा तु शुद्धं निजकृपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदेवम् ।

तदा हि सरलवतरोः फलाणि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदा ॥

तस्मात्त हि विद्याममृतेऽस्ति किञ्चित्पञ्चनितकदापिद्विजयस्तुभातम् ।

विद्याममेकं निजकर्मभेदविभिन्नविशेष्यंहुपाऽभ्युपेतम् ॥

ज्ञान विदुर्दं विमलं विशोकमशेषलोपादिनिरस्तमङ्गम् ।

एक मदैक परमः परेणः स चासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाष एयं जयतो गयोक्तो ज्ञाने यथा सत्यममत्यमन्यत् ।

ए-तु यत्संख्यव्यहारभूत तत्रापि चोक्तं भुवनापित ते” ॥ इति ॥

अस्याऽप्यविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रप्रत्यात्मैकत्वविज्ञानेन

विद्यति यदस्ति “न पुनर्नृपये तदेकं पश्यति” “न पश्यो-

मृत्यु पश्यति” “यदा वी स्येय एतस्मिन्मृश्येऽनात्वेऽगिर-

क्तं इतिअपनेऽभय प्रतिष्ठां विन्दते अय भोऽतपङ्गता भवति”

“भिद्यते शुद्धमपि-पण्डित्यन्ते सर्वसंगमाः ।

धीयन्ते आस्य कर्माणि तस्मिन्मृष्टे परावरे” ॥ “ब्रह्म

येद् ब्रह्मैव भवति”

“तमेव विदित्याऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः” इत्याद्याः श्रु-
तयः । अत्र मृत्युशब्देनाविद्याऽभिधीयते, यथा सनत्सुजातव-
चनं-“प्रनादं वै मृत्युगहं ब्रवीमि सदाऽप्रनादगमृतत्व ब्रवी-
मि” इति । “सत्यं ज्ञानगनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानमानन्द ब्रह्म”
इत्यादिशोधकवाक्यायमेवनिर्विशेषस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं
च “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्पोऽसाधन्योऽहमस्मीति
न स वेद” “आत्मेत्येषोवासीत्” “तत्त्वमसि” “त्वं वा अह-
मस्मि भगवो देवते अहं च त्वमसि भगवो देवते” “तद्योऽहं
सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्” इत्यादिवाक्यभिदुम् । दृश्यति चैत-
देव “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति । तथा च वाक्य-
कारः-“आत्मेत्येष तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निदयते.” इति ।
अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन सिद्धत्वरूपस्य सकारणस्य
बन्धस्य निवृत्तिर्युक्ता ॥

ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्र-
जन्यज्ञानेन क्रियते । क(१)य वा रज्जुरेवा न सर्प इति ज्ञानेन
प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते । तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्वि-
रोधः, इदं तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति चेत् ।
तुल्ययोर्विरोधे वा(२)कथं व्याध्यवाधकभावः । पूर्वोत्तरयोर्दु-
ष्टकारणजन्यत्वतदभावाम्भ्यामिति चेत् । शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि
समानमेतत् । एतदुक्तं भवति-वाध्यवाधकभावे तुल्यत्वसा-
पेक्षत्वनिर्पेक्षत्वादि न कारणम् । उवालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षो-
पमर्दायोगात् । तत्र हि उवालैक्य प्रत्यक्षेणावगम्यते । एवं च
सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत्सम्भाष्यमानान्यथासिद्धि तद्
वाध्यम्, अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद् व्याधकमिति सर्वत्र
वाध्यवाधकभावनिर्णय इति । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्न-
संप्रदायासम्भाष्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेष-
नित्यशुद्धमुक्तबुद्धस्वप्रकाशविन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन सम्भा-
ष्यमानदोषभावकाशप्रत्यक्षादिभिदुविविधविकल्परूपबन्धनि-
वृत्तिर्युक्तैव । सम्भाव्यते च विविधविकल्परभेदप्रपञ्चप्राहिप्रत्यक्ष-
रूपागादिभेदवासनादिरूपाविद्यारूपो दोषः । बन्धनादिनिध-

(१) “कथं च” इति पाठागतम् ।

(२) “वा” इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

गाविकिञ्चनमंप्रदायतवा निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य “ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादेर्भेदावलम्बिनेन धाञ्पत्वं
प्रसजयेत् । सत्यम् । पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य
निरपकाशत्वात्तेन धाञ्पत् एव । वेदान्तधाक्येऽपि सगुणब्र-
ह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः, निर्गुणत्वात्परस्य
ब्रह्मणः । ननु च “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्”

“पराऽस्य शक्तिर्विनिर्धेय श्रूयते ।

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ।

“मत्प्रकाशः सत्यसंकल्पः” इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपा-
दनपराणां कथं धाञ्पत्वम्—निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रह्मः ।
एतदुक्तं भवति “अस्थूलमनयवहृत्स्वम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” “निर्गुणं निर्झनम्” इत्यादिवाक्यानि निरस्तसमस्त-
विशेषकूटस्थनित्यचैतन्य ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, इतराणि च
सगुणम् । उभयविधवाक्यानां विरोधेऽनेनैवापच्छेदन्यायेन
निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्ब्रह्मोपस्थितिति न किञ्चि-
दपक्षीणम् ।

ननु च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यत्र सत्यज्ञानादयो
गुणाः प्रतीयन्ते । नेत्युच्यते, सामानाधिकरण्यानेकार्थत्वप्र-
तीतिः । अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्
अनभिधानस्यो देवानाम्प्रियः, एकार्थत्वं नाम सर्वपदानाम-
र्थक्यम्, विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽव-
लम्बनीयः, तत्रार्थैकार्थत्वं न सिद्ध्यति । एवं तर्हि सर्वपदानां
पर्यायता स्यात्, अनिशिष्टार्थाभिधायित्वात् । एकार्थाभिधा-
यित्वेऽपि अपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु, एकत्वतात्पर्यनिश्च-
यादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकपरत्वेन सर्वपदा-
नामर्थत्वमेकार्थत्वमपर्यायता च । एतदुक्तं भवति, उच्यतेः प्र-
तिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधि रूपं, तद्विरोधि रूपं स-
र्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युद्भवति । तत्र मत्प्रपद विकारास्पद-
त्वेनामत्पदाद्ब्रह्मस्तुनो व्यावृत्तपरं, ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाशा-
त्तद्व्यावृत्तस्तुनो व्यावृत्तपरं, अतस्तपदं च देशतः कालतो
वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद् व्यावृत्तपरम् । न च व्यावृत्तिभावरूपो
ऽभावरूपो वा धर्मः, अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव । एषा

श्रीकृष्णपादे काट्यवादिषु पावृत्तिस्तत्त्वात्पदार्थस्वरूपमेव न धर्मा-
 श्तरमाप्यमेकस्यैव यस्तुतः सकलेभिरविरोध्याकारतामगम-
 नयदर्शयत्तरमेकार्थमपट्यायं च पदग्रपम् । तस्मादेकमेव
 ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्भूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति । एवं
 वाक्यार्थप्रतिपादने मत्पेय "सदेष सोऽप्येदमग्र आसीत्"
 "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिभिरेकार्थ्यम् । "यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते" "सदेव सोऽप्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा
 इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य
 ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते "मत्पं ज्ञानमनन्त ब्रह्म" इति । तत्र स-
 र्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीय-
 व्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्माद्यगतम् । जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्म-
 णोऽद्वितीयस्य प्रतिषिदादयिपितन्वरूपं तद्विरोधेन वक्त-
 व्यम् । अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि अद्वितीयतां न महते । अ-
 न्यथा "निरञ्जन" "निर्गुणम्" इत्यादिभिश्च विरोधः । अतश्चै-
 तल्लक्षणवाक्यमस्यैकरममेव प्रतिपादयति । ननु च सत्यज्ञा-
 नादिपदानां स्वार्थप्रदानेन स्वार्थविरोधिष्वप्यस्यस्वरूपवि-
 पस्थापनपरत्वेन लक्षणा स्यात् । नैव दोषः, अभिधानश्रुतेःपि
 नात्पर्यवृत्तेर्यत्तीयस्त्वात् । सामानाधिकरण्यास्य सौख्य एव तात्प-
 र्यमिति सर्वममगतम् । ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टवरी
 ततः किम्, यावद्यतात्पर्यविरोधे मत्पेकस्यापि न दृष्टा, सम-
 भिष्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयो-
 र्त्रयाणां सर्वेषां वा तद्विरोधायैकस्यैव लक्षणा न दोषाय ।
 तथा च शास्त्रप्रभृत्समुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयो-
 र्त्रयाणां सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते, अपूर्वकार्य एव लि-
 ङ्गादेर्मुख्यवृत्तत्वात् । लिङ्गादिभिः क्रियाकायं लक्षणया प्रति-
 पाद्यते । कार्यान्वितत्वार्थाभिधायिनां चैतरीषां पदानामपूर्व-
 कार्यान्वित एव मुख्योऽर्थ इति लिङ्गाकार्यान्वितप्रतिपादनं
 लक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्ष-
 णाऽपि न दोषः । अत इदमेवार्थज्ञातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः
 प्रमाणम् । मत्पेयादिविरोधे च शास्त्रस्य वलीयस्त्वमुक्तम् ।
 सति च विरोधे वलीयस्त्वं वक्तव्यम् । विरोध एव न दृश्यते
 निर्दिशेषवन्मात्रब्रह्मप्राहित्वात्प्रत्ययस्य ।

ननु च घटोऽस्मि पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिष मन्मात्रपाहीत्युच्यते? विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धाराबाहिकज्ञानवदेकव्यवहारहेतुत्वैव स्यात् । सत्यम् । तथैवात्र विविच्यते । कथम्? । घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवहिते, न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्व सम्भवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानकलत्वात्, प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात् । तत्र स्वरूपं भेदो न प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम् । भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसक्य(१)पेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वस्य शयाश्रयणीयनिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते । अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः । किञ्च भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते । भेदस्तावन्न वस्तुनः स्वरूपम् । वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत् सर्वस्माद् भेदव्यवहारप्रसक्तः । न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिस्मरणसक्यपेक्षत्वात्, तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति । स्वरूपमात्रभेदवादिना हि प्रतियोग्यपेक्षा च नात्प्रेक्षितुं क्षमा । स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् । यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षा भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्, हस्तः कर इतिवत् घटो भिन्न इति पर्यायत्वं च स्यात् । नापि धर्मः, धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद् भेदोऽश्रयाश्रयणीयः । अन्यथा स्वरूपमेव स्यात् । भेदश्च तस्यापि भेदसद्वृत्तः तस्यापीत्यनयस्था । किञ्च जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम् । भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम् । अतो भेदस्यापि दुर्निरूपत्वात्सन्नाश्रयैव प्रकाशकप्रत्यक्षम् । किञ्च घटोऽस्मि पटोऽस्मि, घटोऽनुभूयते पटोऽनुभूयते इति सर्वे पदार्थाः सत्ताऽनुभूतिपटिता एव दृश्यन्ते अत्र मन्मात्र मर्षाणु प्रतिपत्तिवस्तुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः । विशेषास्तु व्यावर्तमानतयाऽपरमार्थो रज्जुमर्षादिवत् तथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्तमाना मती पर

(१) "वापेक्षत्वात्" इति पाठान्तरम् ।

मार्था, व्यावर्तमानास्सर्व्यभूदलनाम्युधागतयोऽपरमार्थाः । ननु च रज्जु-
सर्व्यादौ रज्जुरियं न सर्व्य इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठानयापात्म्यज्ञानेन बाधि-
तत्वात् सर्व्यादौपरमार्थ्यम्, न व्यावर्तमानत्वात्, रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं
नानुवर्तमानतया किन्त्वबाधितत्वात्, अत्र त्वबाधितानां घटादीनां
कथमपरमार्थ्यम् । उच्यते, घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः, सा किंरूपेति विवे-
चनीयम् । किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाद्यभाषः, सिद्धु तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन
पटादीना बाधितत्वम् । अतो बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्यावृत्तिः, सा
व्यावर्तमानानामपरमार्थ्ये साधयति, रज्जुषत् सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते ।
तस्मात् सन्मात्रातिरेकि मध्येमपरमार्थ्यम् । प्रयोगश्च भवति, सत् पर-
मार्थ्यमनुवर्तमानत्वात् रज्जुसर्व्यादौ रज्ज्वादिषत्, घटादयोऽपरमार्थाः
व्यावर्तमानत्वात् रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्व्यादिवदिति । एवं सत्यनुवर्तमाना-
ऽनुभूतिरेव परमार्था, सैव सती ॥

ननु च सन्मात्रमनुभूतेविषयतया ततो भिन्नम् । नैवम् । भेदे
हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद्विंरूपत्वाच्च पुरस्तादेष निरस्तः । अत एव सतो-
ऽनुभूतिविषयभाषोऽपि न प्रमाणपदधीमनुसरति । तस्मात् सत् अनुभूति-
रेव । सा च स्वतःसिद्धाऽनुभूतित्यात्, अन्यतः सिद्धौ घटादिषदननुभूति-
त्यप्रसङ्गः । किञ्चानुभाषान्तरापेक्षा चानुभूतेर्न शक्या कल्पयितुम्, सत्तयैव
प्रकाशमानत्वात्, न ह्यनुभूतिवर्तमाना घटादिषदप्रकाशा दृश्यते, येन
परायत्प्रकाशाऽभ्युपगम्येत । अथैव मनुषे, उत्पत्त्यायामप्यनुभूतौ विषयमा-
त्रमवभासते घटोऽनुभूयत इति, न हि कश्चिद्घटोऽयमिति ज्ञानंस्तदानी-
मेवाविषयभूतामनिदम्भायामनुभूतिमप्यनुभवति । तस्माद् घटादिप्रका-
शनिष्पत्तौ घटुरादिकरणसविकर्षदनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः । तदनन्तरम्
धंगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गे नानुभूतिरनुमीयते । एवं तद्वर्तमान-
त्वाया अर्थवज्जदत्वमापद्यतेति चेत् । किमिदमजडत्वं नाम । न तावत्स्य
सत्तायाः प्रकाशाध्यभिवारः, सुखादिष्वपि तत्सम्भवात्, न हि कदाचि

दापि सुपादयः सन्तो नोपलभ्यन्ते । अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते,
 अर्थान्तरं स्पृशतोऽप्यहुन्ययस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति । तद्विदम
 नाकलितानुभवविभयस्य स्वमतिविनृम्भितम्, अनुभूतिव्यतिरेकिणो विष-
 यधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः, उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यव-
 हारोपपत्तौ प्रकाशाख्यार्धधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च । अतो नानुभूतिरनुमीयते,
 नापि ज्ञानान्तरसिद्धा, अपि तु सर्वे साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिद्धति ।
 प्रयोगश्च, अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा स्वसम्बन्धादर्धान्तरं तदु-
 र्ध्वव्यवहारहेतुत्वात् । यः स्वसम्बन्धादर्धान्तरं तदुर्ध्वव्यवहारहेतुः स
 तयोः स्वस्मिन्नन्याधीनो वृष्टः, यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादेः । रूपादि-
 र्हे प्रथिष्यादौ स्वसम्बन्धाच्चक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन् न रूपादिस-
 म्बन्धाधीनश्चाक्षुषत्वादेः । अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत
 इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः । सेयं स्वयंप्रकाशाऽनुभूतिर्नित्या च
 प्रागभाषाद्यभाषात्, तदभाषश्च स्वतःसिद्धत्वादेव, न ह्यनुभूतेः स्वतः-
 सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते । अनुभूतिः स्याभाव-
 मवगमयन्ती सती तावचावगमयति, तस्याः सत्ये धिरोधादेव तदभाषो
 नास्तीति कथं सा स्याभावमवगमयति, एवमसत्यपि नावगमयति,
 अनुभूतिः स्वयमसती कथं स्याभाषे प्रमाणं भवेत् । नाप्यन्यतोऽवगन्तुं
 शक्यते, अनुभूतेरनन्यगोचरत्वात्, अस्याः प्रागभाषं साधयत् प्रमाण-
 मनुभूतिरियमिति विषयीकृत्य तदभाषं साधयेत्, स्वतःसिद्धत्वेनेवमिति
 विषयीकारानर्हेत्याद्य तत्प्रागभाषोऽन्यतः शक्यावगमः । अतोऽस्याः प्राग-
 भाषाद्यभाषादुत्पत्तिर्न शक्यते यत्कुमित्युत्पत्तिप्रतिषेद्धा श्वाच्येऽपि भाष-
 धिकारास्तस्या न गन्ति । अनुत्पत्तेरनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न
 महते, व्यापकविहृतोपलब्धेः । न ह्यनुत्पत्तेरनानाभूतं वृष्टम्, भेदादीनाम-
 नुभाष्यत्वेन च रूपादेर्विधानुभूतिवर्धनं न संभवति । अतोऽनुभूतेरनुभव-
 च्छक्यत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाष्यो नास्या धर्मः । यतो निर्दूतनि-

विलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम
करिष्वदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा, अत्रडत्याच्च । अनात्मत्वव्याप्तं
जडत्वं संविदि ध्यायत्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो ध्यायत्तयति ॥

ननु वाहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा । नैवम् । सा ध्या-
न्तिसिद्धा रजततेषु शुक्तिशकलस्य, अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात् अतो
मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिशिष्टपिण्डात्माभिमानयत्
ज्ञातृत्वमप्यधस्तम् । ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्, तच्च विक्रियात्मकं
जडं विकारिद्रव्याहङ्कारयन्तिस्यमविक्रिये सात्त्विणि सन्नात्रात्मनि कथ-
मिष सम्भवति । दृश्यधीनसिद्धित्वादेश रूपादेरेव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्म-
त्वम् । सुषुप्तिमूर्च्छादाघहंप्रत्ययाभावेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्र-
त्ययगोचरत्वम् । कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देह-
स्यैव जडत्वपरात्त्वानात्मत्वादिप्रमहो दुष्यारिहः । अहंप्रत्ययगोचरात्क-
र्तृतया प्रसिद्धाद्वैद्यात्क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्भाक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणि-
कानां प्रसिद्धमेष, तथाऽहमर्थात् ज्ञातुरपि विलक्षणः भावी प्रत्यगात्मेति
प्रतिपत्तयम् । एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहङ्कारः
स्याश्रयतया तमभिव्यनक्ति, चात्मस्यतयाऽभिव्यङ्गाभिव्यञ्जनमभिव्यञ्ज-
कानां स्वभावः, दर्पणजलखण्डादिर्हि मुपवन्द्वभिव्यगोत्वादिजमात्म-
स्यतयाऽभिव्यनक्ति, तत्कृतोऽयं जानाम्यहमिति धमः । स्वप्रकाशाया
अनुभूतेः कथमिष तदभिव्यङ्गजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्गत्वमिति मा वाचः,
रधिकारनिकराभिव्यङ्गकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वोपै दर्शनात् । ज्ञानकर-
न्धनिष्कान्तद्रुमणिक्किरणानां तदभिव्यङ्गेनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो
हि दृष्टचरः । यतोऽहं जानामीति ज्ञाताऽयमहमर्थश्चिन्मात्रात्मिनो न
पारमार्थिको धर्मः, अत एव सुषुप्तिमुत्तपानोन्वेति, तत्र ह्यहमुल्लेखवि-
गमेन^१ स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणात्माऽवभासते, अत एव सुप्तोत्थितः

१ चिन्मात्रात्मनीति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनादिति पुस्तकान्तरम् ।

३ अहमर्थोत्लेखविगमेनेति पुस्तकान्तरम् ।

कदाचिन्नामप्यहं न ज्ञातवानिति परामृशतीति । तस्मात्परमार्थतो निर-
स्तसमस्तभेदधिकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रेकरमकूटस्यनित्यसंविदेव भ्रान्त्या
ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविधिविधिविभेदा विद्यते इति तन्मूलभूताविद्या
निबन्धेणाय नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये मर्धे
वेदान्ता आरभ्यन्त इति ॥

तदित्थमैपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणाम-
नादिपापशाननादूपिताशेषशेषुपीकाणामनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थया-
थात्म्यप्रत्यक्षादिमकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपमभीधीनन्यापमागाणां
धिकरूपासहविधियुक्तकैकलकल्पितमिति न्यायानुवृत्तीतवाक्यप्रत्यक्षा-
दिमकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्विरनादरणीयम् । तथा हि निर्विशेष
वस्तुधादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्, सविशेष-
वस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् । यस्तु स्वानुभवमिदृमिति स्वगोष्ठीनि-
ष्ठः ममयः, सोऽप्यात्ममात्रिकविशेषानुभवनिरस्तः, इदमहमदर्शमिति
केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वप्रमाणानामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनु-
भूयमानोऽनुभवः केनचिदुक्तपाभासेन निर्विशेष इति निष्कष्यमाणः सत्ता-
ऽतिरेकिभिः स्वामाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कष्य इति निष्कर्षकहेतु-
भूतैः सत्ताऽतिरेकिभिः स्वामाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावति-
ष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त
इति न क्वचिद्विशेषवस्तुमिदृः । धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च,
ज्ञानुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः । स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष
वधानुभव इति स्वापसरे निष्कष्यतरमुपपादयिष्यामः । स्वाभ्युपगताश्च
नित्यत्वात्तयो ह्यनेकविशेषाः सन्त्येव, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्यो-
पपादनाः, वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविधाददर्शनात्, स्वाभि-
मततत्तद्विधाभेदेश्च स्वमतोपपादनात् । अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव
वस्त्विति वक्तव्यम् । शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसा-

१ सविशेषानुभवादेव निरस्त इति तु-पाटान्तरम् ।

२ निष्कर्षकहेतुभूतैरिति पाठस्तु वाधेयान् ।

मध्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रकृतेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । प्रकृति-
 प्रत्यययोःार्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवच्छिन्नीयम् । पदभेद-
 श्चार्थभेदनिबन्धनः । पदमद्वातकूपस्य वा अन्यस्यानेकपदार्थमवगतिशेषाभि-
 धायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनामर्थ्यात् न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः
 प्रमाणम् । प्रत्ययस्य निर्विकल्पकमधिकल्पकभेदभित्तस्य न निर्विशेषव-
 स्तुनि प्रमाणभाषः । सविकल्पकं ज्ञात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव
 सविशेषविषयम् । निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव, सविकल्पके स्थस्मि-
 धनुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिबन्धानहेतुत्वात् । निर्विकल्पकं नाम केनचिद्वि-
 शेषेण विद्युक्तव्य यदर्थं न सर्वविशेषरहितस्य, तथाभूतस्य कदाचिदपि
 यद्व्याप्यार्थनात्, अनुपपत्तेश्च । केनचिद्विशेषेणेदमित्यमिति हि सर्वा प्रती-
 तिरुपजायते, त्रिकोणसाम्बादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदा-
 र्थस्य यद्व्यायोगात् । अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डय-
 हणम्, द्वितीयादिपिण्डयहणं सविकल्पकमित्युच्यते । अत्र प्रथमपिण्डयहणे
 गोत्यादेरनुश्रुताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिपिण्डयहणेष्वेवानुश्रुतिप्र-
 तीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्यादेरनुश्रुतिधर्मविशिष्टत्वं
 द्वितीयादिपिण्डयहणावसेयमिति द्वितीयादियहणस्य सविकल्पकत्वम्
 साम्बादिष्वस्तुसंस्थानरूपगोत्यादेरनुश्रुतिर्न प्रथमपिण्डयहणे एह्यत इति
 प्रथमपिण्डयहणस्य निर्विकल्पकत्वम्, न पुनः संस्थानरूपज्ञात्यादेरयह-
 णात् । संस्थानरूपज्ञात्यादेरप्येन्द्रियकत्वाविशेषात् संस्थानेन विना संस्था-
 निनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डयहणेऽपि संस्थानमेव वस्तित्वमित्य-
 मिति एह्यते । अतो द्वितीयादिपिण्डयहणेषु गोत्यादेरनुश्रुतिधर्मविशि-
 ष्टता संस्थानिषत्संस्थानवच्च सर्वत्रैव एह्यत इति तेषु सविकल्पकत्व-
 मेष । अतः प्रत्ययस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् । अत एव
 सर्वत्र भिन्नाभिचत्वमपि निरस्तम् । इदमित्यमिति प्रतीतायिदमित्यभा-
 धयोरैक्यं कथमिष प्रत्येतुं शक्यते । तत्रेत्यंभाषः साम्बादिसंस्थानविशेषः,
 तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इत्यनयोरेक्यं प्रतीतिपराहतमेव । तथा हि प्रथम-
 मेष वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्याप्यमेव प्रतीयते, व्याप्यतिरश्च गोत्या-

दिसंस्थानविशेषविशिष्टतयेदमित्यमिति प्रतीतिः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभाषप्रतिपत्तौ तयोर्ऽप्यत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थितास्वनिष्ठाश्च कदाचित्कचिद् द्रव्यान्तरविशेषणतयाऽवशिष्टन्ते, गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयाऽवशिष्टाः । उभयत्र विशेषणविशेष्यभाषः समानः, तत्र एव तयोर्भेदप्रतीतिश्च । इयांस्तु विशेषः पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्यादण्डादयः, गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति । यतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इति प्रतीतिप्रकारनिवृत्तादेवोच्यते, प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्यमित्येव सर्वसम्मतः । तदेतत्सूत्रकारेण “नैकस्मिन्नसंभवादि”ति सुव्यक्तमुपपादितम् । यतः प्रत्ययस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्ययादिदृष्टसंबन्धविशिष्टविषयत्वाद्नुमानमपि सविशेषविषयमेव । प्रमाणसंबन्धाविधादेऽपि सर्वोभ्युपगतप्रमाणा नामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति यदन् जननीयन्यात्वप्रतिज्ञायह स्वभावविरोधमपि न जानाति ॥

यत्तु प्रत्ययं सन्मात्रवाहित्वेन न भेदविषयम्, भेदश्च विकृत्यासहत्वाद् दुर्निरूप इत्युक्तम् तदपि ज्ञात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्ययविषयत्वात् ज्ञात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम् । संबेदनघट्टपादिवच्च परच व्यवहारविशेषहेतोः स्यास्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव । यत्र एव च नानवस्थाऽन्योन्याश्रयणं च । एकक्षणप्रतित्वेऽपि प्रत्ययज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतव्यात् तद्व्यान्तरयाद्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति । यत्र च सन्मात्रवाहित्वे घटोऽस्ति घटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्तिरिह्यते । यदि च सन्मात्रातिरेक्यस्तुमस्थानरूपज्ञात्यादितत्त्वेषु भेदः प्रत्ययेण न गृहीतः किमित्यस्यापि महिषदृष्टेनेन निवर्तते । सर्वास्तु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयवत्त्वं, तत्प्रतिपत्ति-

विषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते । किं-
 चाश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरैकविषयत्वेनोपरितनस्य एहीतयाहित्वात्
 विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे
 प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेदनानामे-
 कविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेदयद्वयादन्यदधिगत्यभावश्च प्रसज्येत ।
 न च घटतुषा सन्मात्रं एहते, तस्य रूपरूपिहपैकार्थसमवेतपदार्थया-
 हित्वात् । नापि त्वचा, स्पर्शवस्तुविषयत्वात् । श्रोत्रादीन्वपि न सन्मा-
 चविषयाणि, किन्तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेषविषयाण्येष । अतः सन्मा-
 चस्य यादृकं न किञ्चिदिह दृश्यते । निर्विशेषसन्माचस्य प्रत्यक्षेणैव यद्वणे
 तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्, सन्माचग्रहणः
 प्रमेयभावश्च, ततो ज्ञातव्यनाशित्वादयस्त्यपेक्षोक्ताः । अतो वस्तुसंस्थानरू-
 पजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् । संस्थानातिरेकिणोऽनेके-
 स्वेकाकारबुद्ध्योऽध्यासादर्शनात्, तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः
 अतिरेकशब्देऽपि संस्थानस्य संप्रतिपत्तत्वाच्च संस्थानमेव ज्ञातिः । संस्थानं
 नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसंधेयम् । ज्ञातिपदहणे-
 नैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात् पदार्थान्तरादर्शनादर्थान्तरत्वादिनाऽप्य-
 भ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः । ननु च ज्ञात्यादिरेव भेदश्चेत्,
 तस्मिन् एहीते तद्व्यवहारात् भेदव्यवहारोऽपि स्यात् । सत्यम् । भेदश्च
 व्यग्रह्यत एव गोत्वादिव्यवहारात् । गोत्वादिरेव हि सकलेतरस्य व्यावृ-
 त्तिः गोत्वादौ एहीते सकलेतरसजातीयबुद्ध्यव्यवहारयोर्निवृत्तेः, भेदग्र-
 हणेनैव ह्यभेदनिवृत्तिः । अथसन्माच्च इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनि
 द्वैशस्य तदपेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम् ।
 यत्पुनर्घटादीनां विशेषाणां व्यापत्समानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्, तदनालोचि-
 त्वाध्ययाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम् । द्रव्योज्ञा-
 नयोर्हि विरोधे आध्ययाधकभावः, आधितम्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटप-

टादियु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन् काले
 यस्य मद्भाषः प्रतिपक्षः, तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभाषः प्रतिपक्ष-
 श्चेत्, तत्र विरोधादुल्लसती बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः । देश-
 न्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोः समाश्रयप्रतीतौ न विरोध
 इति कथमत्र बाधबाधकभावः, अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा
 कथमुच्यते । रङ्गमर्थादियु तु तद्वेशकालसंबन्धितयैवाभाषप्रतीतिर्वि-
 रोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरे, दृष्टस्य देशकालान्तरव्या-
 धर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्याधर्तमानत्वमात्रमपारमा-
 र्थहेतुः । यत्त्वनुवर्तमानत्वात् मह परमार्थ इति, तत्र सिद्धमेवेति न बाध-
 नमर्हति । अतो न सन्मात्रमेव वस्तु । अनुभूतितद्विषययोश्च विषयविष-
 यिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्चानुभूतिरेव सतीत्येतदपि
 निरस्तम् ॥

यत्त्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वंमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेत्तार्यां ज्ञातु-
 रात्मनस्तथैव, न तु सर्वथा सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति, परानुभवस्य
 हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्या-
 ज्ञासिधिमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतोऽनुभूतिरवेत्स्वतःऽमवेति वक्तु-
 न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतित्वमपि दुरुक्तम्, स्वगतातीतानुभ-
 वानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनानुभूतित्वप्रसङ्गात् । परानुभवा-
 नुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसंबन्धपरहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छे-
 दप्रसङ्गः । आचार्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुभव तद्विषयतिरव क्रियते, सा च
 नोपपद्यते । न चान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम् । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानद-
 शया स्वसत्तयैव स्वाश्रय प्रति प्रकाशमानत्वम्, स्वसत्तयैव स्वविषयमा-
 धनत्व वा । ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नापगच्छत इति
 नानुभूतित्वमपाच्छति । घटादेस्त्वननुभूतित्वमेव तस्यभावविरहात्,
 नानुभाव्यत्वात् । तथाऽनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽप्यननुभूतित्वप्रसङ्गात् दुवारः,

१ अनुभूतिसिद्धिपर्यायवेति पाठान्तरम्, अनुभूतिसिद्धिशेवोऽवेति तु धात्वपि पाठः ।

२ अनुभूतित्वमिति पुस्तकान्तरपाठः पूर्वपक्षपर्यदृष्ट्या साधुरिति भाति ।

गगनकुसुमादेरननुभाष्यस्याननुभूतित्वात् । गगनकुसुमादेरननुभूतित्यमम-
 लप्रयुक्तम्, नाननुभाष्यत्यप्रयुक्तमिति चेत् । एवं तर्हि घटादेरेष्यज्ञाना-
 विरोधित्वमेवाननुभूतित्यनिवन्धनम्, नानुभाष्यत्वमित्याभ्योपताम् । अतु
 भूतेरनुभाष्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिष प्रसज्यत इति
 चेत् । अननुभाष्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत
 एव । अतोऽनुभाष्यत्वेऽननुभूतित्यमित्युपहास्यम् । यत्तु मथिदः स्यतः-
 सिद्धायाः प्रागभाष्याद्यभाषादुत्पत्तिर्निरस्यते, तत् अन्वयस्य वात्सल्येन
 षट्ठिः प्रदीयते । प्रागभाषस्य याहकाभाषादभाषो न शक्यते घक्तुम्,
 अनुभूत्यैव यहणात् । कथमनुभूतिः सती तदानीमेष स्याभाषं विरुद्ध-
 मयगमयतीति चेत् । न अननुभूतिः स्वसमानकालवर्तिनस्यैव शिष्यी-
 करीतीत्यस्ति नियमः, अतीतानागतघोरशिष्यपत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यमे,
 अनुभूतिप्रागभाषादेः सिद्धयतस्तत्समकालभाषनियमोऽस्तीति । कि
 त्यण क्वचिदेषं दृष्टं येन नियमं प्रवीषि, हन्त तर्हि तत एव दयं-
 नात्मागभाषाद्विस्मृ इति न तत्रभाषानिहवः, तस्यागभाष च तस्म-
 मकालवर्तिनमनुन्मत्तः को यथीति । इन्द्रियजननः प्रत्यक्षस्य श्लेष
 स्यभाषनियमो यत् स्वसमानकालवर्तिनः पदार्थस्य याहकत्वम्, न
 सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणात् च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु
 कालान्तरवर्तिनोऽपि यहणदशंनात् । अत एव प्रमाणस्य प्रमेयाविना-
 भायः । न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्तिनाऽविनाभाषोऽर्थसंबन्धः,
 अपि तु यद्वैशकालादिसंबन्धितया योऽर्थोऽवभासते तस्य तयाविधा-
 कारमिच्छात्यप्रत्यनीकता । अत इदमपि निरस्तं स्मृतिर्न बाह्यविषया
 नष्टेऽप्यर्थं स्मृतिदशंनार्दिति । अथोच्येत, न तावत् संबन्धित्वागभाषः प्रत्य-
 क्षावसेयः, अर्थमानत्वात् । न च प्रमाणान्तरावसेयः, लिङ्गाद्यभाषात् ।
 न हि संबन्धित्वागभाषात्प्रतिमिह लिङ्गमुपलभ्यते, नानुपपत्तिरपि कस्य-
 चिद् दृश्यते, न चागमस्तद्विषयो दृष्टवरः । अतस्तत्प्रागभाषः प्रमाणा-

१ तदप्य इति द्वाविहपुस्तकपाठः । २ अत एव चेति पाठात् ।

३ नानुपपत्तिरपि कस्यचिद् दृश्यते, इत्यर्थे द्वाविहपुस्तके नैवलभ्यते पाठः ।

भाषादेव न संस्पृशतीति । यद्येषं स्वतःसिद्धस्य विभवं परित्यज्य
 प्रमाणाभावेऽत्र दृष्टश्चेत्, योगानुपलब्धेशाभावः समर्थत इत्युपशाम्यतु
 भवान् । किंच प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वमत्ताकाले सन्तं
 साधयत् तस्य न मर्षेद्वा मत्तामवगतमपह् दूरयत इति घटादेः पूर्वोक्त-
 रकालमत्ता न प्रतीयते, तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया
 प्रतीतिः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयंकालानवच्छिन्नं प्रतीत चेत्,
 तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयत इति नित्यः
 स्यात् । नित्यं चेत्संवेदनं स्वतःसिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत्, न च तथा
 प्रतीयते । एवमनुमानादिसंवेदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीतारवेत्,
 स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानव-
 च्छिन्ना नित्याः स्युः, संवेदनुरुपस्वल्पत्याद्विषयाणाम् न च निर्वि-
 षया संघित्काचिदस्ति, अनुपलब्धेः । विषयप्रकाशनस्य भावतयैवोप-
 लब्धेरैव हि मर्षितः स्वयंप्रकाशता समर्थता, मर्षितो विषयप्रकाशन-
 मत्तास्य भावविरहे सति स्वयंप्रकाशत्वात्सिद्धेः, अनुभूतेः अनुभवान्तराननु-
 भावत्वाच्च मर्षितस्तुच्छतेव स्यात् । न च म्यापमदमूच्छादियु मर्ष-
 विषयगून्या केवलैश्च मर्षित्यस्फुरतीति वाच्यम्, योग्यानुपलब्धिपरा-
 क्तत्वात् । तास्यपि दशास्यनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोधसमये
 ऽनुसंधानं स्यात्, न च तदस्ति । नन्वनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो
 न दृष्टव्यः, अतः स्मरणाभावः कथमनुभवाभावमेव साधयेत् । उच्यते,
 निखिलसंस्कारनिरस्फुतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमो-
 ऽनुभवाभावमेव साधयति । न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः,
 सुप्तोत्थितसंयन्त कालं न किंचिद्दहमज्जापिपमिति प्रत्यक्षमर्थेनैव सिद्धेः ।
 न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहद्वारविग-
 माद्वेति शक्यते यत्कम्, अर्थान्तराननुभवम्यार्थान्तराभावस्य वानुभूतार्था-
 न्तरास्मरणहेतुत्वाभावात् । ताम्यपि दशास्वहमर्थोऽनुभवतत इति च

वत्यते । नेनु स्वापादिवशास्यपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तम् ।
 सत्यमुक्तम् । स, 'स्वात्मानुभव', स च सविशेष एवेति स्यापयिष्यते । इह
 तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च सविशिष्यिष्यते । केवलैव संविदा-
 त्मानुभव इति चेत्, न सा च माश्रयेति रूपपादयिष्यते । अतोऽनुभूतिः
 सती स्वयं स्वप्रागभाष न साधयतीति प्रागभाषासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम् ।
 अनुभूतेरनुभाव्यत्वपम्भयोपपादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता । तस्माच्च प्राग-
 भाषाद्वयसिद्ध्या सविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती । यद्व्यस्या अनुत्पत्त्या विक्रा-
 रान्तरनिरसनम्, तदप्यनुपपत्तम, प्रागभाषे व्यभिचारात् । तस्य हि जन्मा
 भाषेऽपि विनाशो दृश्यते । भाषेऽप्यिति विशेषणो तर्ककुशलताविष्कृता भव-
 ति । तथा च भयदभिमताऽविद्याऽनुत्पत्तयैव विशिधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानो
 दयादन्तःसती चेति तस्यामनैकान्त्यम् । तद्विकारा. सर्वं मिथ्याभूता इति
 चेत् । किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकार, येनेतद्विशेषणमर्थवद्भवति ।
 न ह्यसाधभ्युपगम्यते । यदप्यनुभूतिरजन्तत्वात्स्वास्मिन्विभाग न महत् इति,
 तदपि नोपपद्यते, अज्ञस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात् अनादि-
 त्वेन साभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावैश्याश्रयणाय
 त्यात् । स विभागो मिथ्यारूप इति चेत् । जन्मप्रतिषेधु. परमार्थविभागः
 किं क्वचिद् दृष्टस्तथा, अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभाषे
 हि वस्तुतो ह्यविद्येय स्यादात्मा । अशाधितप्रतिपत्तिभिर्वृद्ध्यभेदमम-
 र्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, छेदाभेदाच्छेदनभेदवत् । यदपि नास्या
 दृशेद्रंशित्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वाद्देशेतेषा न-
 दृशिधर्मस्यमिति चे, तदपि स्याभ्युपगतै प्रमाणासिद्धेर्नित्यत्वस्वयप्रकाश
 त्वादिधर्मैकभयमनैकान्तिकम । न च ते सर्वेदनमात्रम, स्वरूपभेदात् । स्वस-
 त्तयैव स्याश्रय प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशन हि सर्वेदनम, स्वयप्रकाशता
 तु स्वसत्तयैव स्याश्रयाय प्रकाशमानता, प्रकाशश्च विद्विचदशेषपदायंसा-
 धारण व्यथहारानुगुण्यम्, सर्वकालवर्तमानत्व हि नित्यत्वम्, एकत्वमेक-
 संख्याऽवच्छेद इति । तेवा जडत्वाद्यभाषरूपायामपि तथाभूतेरपि तैश्चै-
 त्त्यधर्मभूतैरनैकान्त्यमपरिहार्यम् । सचिदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वा

द्विप्रत्यनीकस्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतरेव, तत्तन्नि
 पेधोक्त्या किमपि नेक्त भवेत् । अपि च सविस्मिद्वृत्ति न युः । सिद्धवृत्तिचेत्
 सधर्मता स्यात्, ना चेत्, तुच्छता, गगनकुसुमादिषत् । सिद्धिरेव सविदिति
 चेत्, कस्य क प्रतीति वक्तव्यम् । यदि न कस्यचित्कचित्प्रति सा, तर्हि न
 सिद्धिः, सिद्धिर्हं पुत्रस्वमित्य कस्यचित्कचित्प्रति भवति । आत्मन इति
 चेत्, कोऽयमात्मा । ननु सविदेवेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्, दुक्तं तु तत् । तथा
 हि अस्यवित्युक्तस्य किञ्चिदर्थेजात प्रति सिद्धिरूपतया तत्सञ्चिनी मा
 सविस्वय कथमिवात्मभावमनुभवेत् । एतदुक्त भवति, अनुभूतिरिति स्या-
 श्रय प्रति स्वप्नद्वारेणैव कस्यचित्कचित्प्रति नो व्यवहारानुगुण्यापादनस्यभाषो
 ज्ञानाद्यगतिमविवाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभयितुरात्मनो धर्मश्रियोषो घट-
 मह जानामीममर्थमद्यच्छामि पटमश्च सवेद्वीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः
 प्रमित्तुः । एतस्त्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताऽभ्युपवादिता,
 अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मश्रियोषस्य कर्मभावयत् कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति ।
 तथा ह्यस्य कर्तुः, स्विरस्य कर्तृधर्मस्य सवेदनाध्यस्य सुषुद्रु छादेरिवोत्प-
 तिस्थितिनिर्वाहाश्च प्रत्यक्षमीत्यन्ते । कर्तृत्वैव तावत् स एवायमर्थं पूर्व
 मयाऽनुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम् । अह जानाम्यहमज्ञासिप ज्ञानु-
 रेव ममेदानी ज्ञान नष्टमिति च सविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति
 कुतस्तदेषम् । एव सव्यभिज्ञिन्याः सविद आत्मत्याभ्युपगमे पूर्वदुर्घट परे-
 द्वा'रिदमहमवर्धमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते, अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन
 प्रत्यभिज्ञानमभव । किञ्चानुभूतेरात्मत्याभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि
 प्रतिसंधाना'समवस्तवव्यव्य, । प्रतिसंधान हि पूर्वोपरकालस्यापिनमनुभ
 यितारमुपस्थापयति नानुभूतिमात्रम्, अहमेवेव पूर्वमप्यनुभूतमिति ।
 भवतोऽप्यनुभूतेन ह्यनुभूतिवृत्तिमिष्टम्, अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव । मधि-
 क्षामा काविविराश्या निर्विदया याऽत्यन्तानुपलब्धेने समर्थतीत्युक्तम् ।
 उभयाभ्युपगता सविदेवात्मैत्युपलब्धिपराहतेम् । अनुभूतिमात्रमेव परमाद्ये

१ अवरुद्विदि क्वावहपाट ।

२ प्रतिषंधानाभावात्सव्यव्य इति द्वाविहपाट ।

इति निष्कर्षकहेत्याभाषाश्च निराकृताः ॥

ननु छाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिवृत्तः प्रकाशैकारमस्थित्य-
वाच्येऽस्य आत्मा, तस्मिन्मद्वलनिर्भासिततया युष्मदर्थेनतणोऽहं जाना-
मीति मिष्टवचनमर्थेऽस्मिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थे एव । नैतद्वेश्म, अहं
जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव । किञ्च-

“अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्षत्वं नात्मनो भवेत् ।

अहंयुद्धो परागर्थोऽस्मत्प्रत्ययार्थो हि भिद्यते ॥

निरस्ताश्चिनदुःखोऽहमनन्तानन्वभाङ्ग स्यराट् ।

भयेयमिति मोक्षार्थी श्रयणादौ प्रथमेते ॥

अहमर्थेऽविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति ।

अपमर्षेऽसौ मोक्षकथापस्त्राश्रयन्त ॥

मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या कावित् चित्तिरधिम्यता ।

इति तत्प्राप्तये यत्र कस्यापि न भविष्यति ॥

स्वसन्नित्तया ह्यप्याः, मत्ता विज्ञप्तितादि च ।

स्थसंश्रयवियोगे तु चित्तिरध न मिष्ट्यति ॥

हेतुश्लेष्टस्य चाभावे हेतुनादेरितिद्विषत् ।

अतोऽहमर्थो ज्ञातेऽव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥

विज्ञातारमरे केन विज्ञानीवाविति श्रुतिः ।

इतयो वेति तं प्राहुः सेचञ्च इति च स्मृतिः ॥

नात्माऽश्रुतेरित्यारभ्य मूत्रकारोऽपि यत्पति ।

जोऽस एवेत्येतो नात्मा चित्तमात्रमिति स्थितम्” ॥

अहंप्रत्ययमिद्वो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः । तत्राहं
जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थे इति यत्तत्र जननी मे यन्मेतिद्य
द्व्याहतायम् । न चासौ ज्ञाताऽहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः, स्वयंप्रका-
शत्वात्, चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता, यः प्रकाशस्वभावस्तो-

ऽनन्याधीनप्रकाशः, दीपवत् । न हि दीपादेः स्वप्रकाशबलनिर्भा-
 सित्वेनाप्रकाशितत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च । किं तर्हि ? दीपः प्रकाश-
 स्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयति प्रथया । एतदुक्तं
 भवति, यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभाषद्रूपेणावतिष्ठते । यथापि प्रभा प्रभा-
 षद्द्रव्यगुणभूता, तथाऽपि तेजोद्रव्यमेव, न शोक्ष्यादिवत् गुणः, स्वाश्र-
 यादन्यत्रापि वसमानत्वादूपवत्स्याच्च । शोक्ष्यादिधर्मवैधर्म्यात्मकाश-
 त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव नाद्योन्तरम् । प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां
 च प्रकाशप्रत्यासत् । अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वसच्छेप-
 त्वनिवन्धनः । न चाश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रवरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते,
 मण्ड्युर्मणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात् । दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदा-
 चिदपि न स्यात्, न हि विशरयस्वभावावयवशः दीपाश्चतुर्गुणमात्रं निय-
 मेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्गुणवदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्चैकवृषा
 विशीर्णाः प्रवरन्तीति शक्यते वक्तुम् । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रति-
 त्तणमुत्पत्त्या विनश्यन्तीति पुष्कलकारणमोपनिपातात्तद्विनाशे विनाशा-
 ल्पाद्यम्यते । प्रभायाः स्थाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौप्ययाधिक्यमित्या-
 द्युपलब्धिप्रयत्नस्याप्यस्य, अन्यादीनामौप्ययाविवत् । एषमात्मा चिद्रूप
 एव चैतन्यगुणक रति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता । तथा हि श्रुतयः
 “स यथा सैन्यवधनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्वो रसंघन एव एवं वा अरे
 अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्वः प्रज्ञानघन एव” “विज्ञानघन एव” “अ-
 चायं पुरुषः स्वयज्योतिर्भवति” “न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्धिपरिलोपो विद्यते”
 “अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति” “कतम आत्मा, योऽयं विज्ञान-
 मयः प्राणेषु दृढान्तर्ज्योतिः पुरुषः” “एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता
 घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” “विज्ञातारमरे केन विज्ञा-
 नीयात्” “जानात्येषायं पुरुषः” “न पश्यो मृत्युं पश्यति न रागं नोत्
 दुःखताम्” “स उत्तमः पुरुषो” “नोपजतं स्मरन्निदं शरीरम्” “एवमेवास्म

परिदुष्टिमाः पोहगकनाः पुरुषायणाः पुरुषं वाप्यास्तं गच्छन्ति”
 “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमधाद्व्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयं” इत्याद्याः ।
 वदति च “ज्ञोऽत एवे”ति । अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातेषु न
 प्रकाशमात्रम् । प्रकाशत्वादेश्च कस्यचिदेषु भवेत्प्रकाशः, पदोपादिप्रकाश-
 वत् । तस्मात्वात्मा भवितुमर्हति संघित् । संघित्वनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संघ-
 न्निशब्दा इति च शब्दार्थसिद्धः । न हि लोभघेदयोर्ज्ञानातीत्यादेरकर्मक-
 स्यात्कर्मकस्य च प्रयोगो दृष्टधरः । यत्रोक्तम्, अजहत्वात्संविदेश्चात्मेति,
 तत्रेदं प्रष्टव्यम्, अजहत्स्यमिति किमभिप्रेतम् । स्यमत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति
 चेत् । तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यम्, संघित्तिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपग-
 मेनामिद्विधिरोधश्च । अयमिद्विरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभि-
 चागविरस्तम् । यद्युच्येत सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै प्रकाश-
 मानतया घटादिरिव जहत्वेनानात्मेति, ज्ञानं वा किं स्यस्मै प्रकाशते ।
 तदपि अन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत् ज्ञानाम्यहमि-
 ति । अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजहत्वं संघित्त्वमिदम् । तस्मात्स्वा-
 त्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिद्धवन्नज्ञोऽहमर्थे एवात्मा । ज्ञानस्यापि प्रकाशना
 तत्संश्लेषात्ता, सत्कृतमेष हि ज्ञानस्य सुखादेरपि स्यात्प्रयत्नेन प्रति प्रक-
 टत्वमितरे प्रत्यप्रकटत्वं च । एते न ज्ञप्तिमात्रमात्मा, अपि तु ज्ञ तैवा-
 हमर्थः । अथ यदुक्तमनुभूतिः परमार्थतो निर्धिषया निराशया च सती
 भ्रान्त्या ज्ञातृत्वयाऽवभासते रजततयैव शुक्तिर्निरधिष्ठानधमानुषपत्तरिति,
 तदयुक्तम्, तथा सत्यनुभवसामानाधिकार्येनानुभवितरुऽहमर्थः प्रतीयेत-
 अनुभूतिरहमिति, पुरोऽयस्थितभास्वरद्रव्याद्याकारतया रजतादिरिव । अत्र
 तु पृथगवभासमानैवेवमनुभूतिरयान्तरमहमर्थे विशिनाष्टि, दण्ड इव देव-
 दत्तम्, तथा सत्यनुभवाभ्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमस्मद्वर्णमनुभूतिविशिष्टं
 प्रकाशयन्ननुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देववत् इति प्रत्य-
 यवत् विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिषु प्रतिज्ञायेत । यदप्युक्तम्,
 स्युलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानधत्त एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनात् ज्ञातृत्व-
 मपि मिथ्येति, तदयुक्तम्, आत्मतयाऽभिमतया । अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं

म्यात्, तद्वत् यथ प्रतीतिः । मन्त्रैतरोपमादित्यज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न
 मिथ्यात्वमिति चेत् । एतैवं सति तदबाधादेव ज्ञानवृत्त्यमपि न मिथ्या ।
 यदप्युक्तम्, अविज्ञियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञानवृत्त्य न संभवति,
 अतो ज्ञानवृत्त्यं विज्ञियात्मकं जहं विकारास्पद्राज्यरूपपरिणामाहङ्कारव्यन्य-
 स्यमिति न ज्ञानवृत्त्यमात्मनः, अपि त्यक्तःकारणरूपाहङ्कारस्य । कर्तृत्वादिर्षि-
 रूपादिषत् दृश्यधर्मः, । कर्तृत्वेऽहं प्रत्ययगोचरस्ये चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने
 देहस्येयानात्मत्वपरास्त्वज्ञहत्यादिवमङ्गश्वेति । नैतदुपपद्यते, देहस्येया-
 चेतनत्वमङ्गतिपरिणामित्यवश्यत्वपरास्त्वपराद्येत्यादियोगादन्तःकरणरूप-
 स्याहङ्कारस्य, चेतनामाधारणस्यभाषत्याच्च ज्ञानवृत्त्यस्य । एतदुक्तं भवति-
 यथा देहादिर्दृश्यत्वपरास्त्वादिभिर्हेतुभिस्तत्त्वस्यमीकद्रष्टृत्वप्रत्यक्ष्यादे-
 र्निविद्यते, यथमन्तःकरणरूपाहङ्कारोऽपि तद्वद्रूपस्यादेव तैरेव हेतुभिस्त-
 स्माद्विद्यते इति । अतो विरोधादेव न ज्ञानवृत्त्यमहङ्कारस्य, दृशित्व-
 यत् यथा दृशित्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञानवृत्त्यमपि
 न तत्कर्मणोऽभ्युपगम्यम् । न च ज्ञानवृत्त्यं विज्ञियात्मकम्, ज्ञानवृत्त्यं हि
 ज्ञानगुणाश्रयत्वम्, ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्याभाषिकधर्मत्वेन नित्यम्,
 नित्यत्वं चात्मनो "नात्माऽश्रुतेर"त्यादिषु वक्ष्यति, 'ज्ञोऽत एवे"त्यत्र ज्ञ-
 इति व्यपदेशेन ज्ञानाश्रयत्वं च स्याभाषिकमिति वक्ष्यति । अस्य ज्ञानस्यरू-
 पस्यैव मणिप्रभृतीना प्रभाश्रयत्वमियं ज्ञानाश्रयत्वमप्यविद्वृत्तमित्युक्तम् ।
 स्वयमपरिच्छिद्यमेव ज्ञान भङ्गोद्यिकामाहंमित्युपपादयिष्यामः । अतः
 चेन्नज्ञाधस्यायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मणुगुणतरतमभावेन घटंते,
 तच्चन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम् । तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रमरमपेत्योदया-
 स्तामप्यपदेशः प्रयत्नं, ज्ञानप्रमरे तु कर्तृत्वमस्त्येव, तच्च न स्याभाषि-
 कमपि तु कर्मगतमित्यविज्ञियस्वरूप एवात्मा । एवंरूपविज्ञियात्मकं ज्ञानवृत्त्यं
 ज्ञानस्यरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जहस्याहङ्कारस्य ज्ञानवृत्त्यसंभवः ।
 जहस्यभाषस्याहङ्कारस्य चित्सिधधानेन तच्छायापस्या तत्संभव इति चेत् ।
 केय चिच्छायापत्तिः । किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः, उत संविच्छाया-
 पत्तिरहङ्कारस्य । न तावत् संविदः, संविदि ज्ञानवृत्त्यानभ्युपगमात् । नाप्य

इहकारस्य, तस्य जहस्योऽङ्गीत्वा ज्ञातृत्वायोगात्, द्वयोरप्य-
 चाक्षुषत्वाच्च । न स्यात्चाक्षुषाणां छाया दृष्टा । अथाग्निसंपर्का-
 दयःपिबहै।प्यपयत् वित्तसंपर्काद् ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति । नैनत्,
 सविदि वास्तयज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव न तत्संपर्कादहङ्कारे
 ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा, अहङ्कारस्य स्वयंजनस्य ज्ञातृत्वासंभ-
 वादेव सुरा न तत्संपर्कात्संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा ।
 यदप्युक्तम्, उभयत्र वस्तुतो न ज्ञातृत्वमस्ति, अहङ्कारस्त्वनु-
 भूतेरभिठपञ्चकः स्वात्मस्यामेवानुभूतिमभिठपनक्ति आदर्शा-
 दिषदिनि, तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिथो जहस्वरूपाह-
 ङ्काराभिठपङ्ग्यपत्वायोगात् । तदुक्तम्—

“शान्ताङ्कार इवादिप्यमहङ्कारो जहात्मकः ।

स्वयंज्योतिपमात्मानं ठयनक्तीति न युक्तिमत्” ॥ इति ॥

स्वयंप्रकाशानुभवाधीनमिदृशो हि सर्वं पदार्थोस्तत्र तदायत्त-
 प्रकाशोऽपिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसि-
 द्धिहेतुभूतमनुभवमभिठयनक्तीत्वात्मविदः परिहसन्ति । किञ्च-
 हङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधादनुभूतेरननुभूतित्यप्रसङ्गाच्च न
 ठपङ्कठयङ्ग्यभावः । यथोक्तम्—

“ठपङ्कठठपङ्ग्यत्प्रमन्योन्य न च स्यात्प्रतिकल्पतः ।

ठपङ्ग्यत्त्वेऽननुभूतित्त्वात्मनि स्यात् यथा घटे” ॥ इति ॥

न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत्
 संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिठपङ्कथत्वं संविदः माधीयः, तत्रापि
 रविकरनिकराणां करतलाभिठपङ्कपत्वाभावात् । करतलप्रतिह-
 तगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति
 तद्बुद्ध्याहस्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यङ्ग्यत्वम् । किंचास्य
 सविद्रूपत्वात्मनोऽहङ्कारनिर्यंस्यांभिठपक्तिः किंरूपा ? नताय-
 दुत्पत्तिः, स्वतःसिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात् । नापि
 तत्प्रकाशनं, तस्या अनुभवान्तराननुमाठयत्वात् । तत एव च
 न तदनुभवमाधनानुग्रहः । स हि द्विधा । ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहे-
 तुत्वेन वा, यथा जातिनिजमुखादिग्रहणे ठपक्तिदर्पणादीनां ज्ञय-
 नादीन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन । बोद्धगतकरमपापनयनेन वा, यथा
 परतत्वावयोधनसाधनस्य शास्त्रस्य शमदनादिना । यथोक्तम्—

“करणानामभूमित्वात् तत्संज्ञधत्तुता” । इति ।

किंचानुभूतेरनुभाष्यत्याभ्युपगमेऽप्यहमर्थे न न तदनुभयसाध-
नानुग्रहः सुवचः, स चानुभाष्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनेन
नवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिविरो(१)चित्तन्तमसुनिरसनेन
चक्षुषो दीपादिना । न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाष्यते ।
न तावत् संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिविरो(२)पि किंचिदप्यह-
ङ्कारापनेयमस्ति । अस्ति च्यज्ञानमिति चेत् । न, ज्ञानस्या-
हङ्कारापनोद्यत्त्वानभ्युपगमात्, ज्ञानमेव च्यज्ञानस्य विवर्तकम् ।
न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति, ज्ञानसमानाश्रयत्वः स-
त्वमानविषयत्वाच्च । ज्ञातृभावविषयभावधिरदिते ज्ञानमात्रे
साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति । यथा ज्ञानाश्रयत्वमसक्ति-
शून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वं, यथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रय-
त्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्व स्यात् । संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्यु-
पगमेऽप्यात्मतयाभ्युपेतायास्तस्या ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञा-
नेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं नि-
वर्तयति, यथा रज्ज्वादी । अतो न केनापि कदाचित्संविदा-
श्रयमज्ञानमुच्छिद्येत । अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य
स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्ठाद्ब्रह्मते । ज्ञानप्राग्भावरूपस्य
चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञान-
नसाधनानुग्रहः । अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभि-
व्यक्तिः । न च स्वाश्रयतयाऽभिषयङ्गप्राभिषयञ्जनमभिव्यञ्जकानां
स्वभावः, प्रदीपादिष्वदर्शनात्, तथाऽवस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगु-
णस्वाभाष्याच्च ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च । तच्च स्वतः
ग्रामाययं न्यायमित्थम् । न च दर्पणादिर्मुखादेशभिषयञ्जकः, अपि
तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलरूपदोषहेतुः, तद्विषयकतश्च तत्रान्वया-
वसरसः, अभिषयञ्जकस्त्वालोकादिव । न चेह तथाऽहङ्कारेण
संविदि स्वप्रकाश्यायां तादृशदोषापानं सम्भवति । उपक्तेस्तु-
जातिराकार इति सदाश्रयतया प्रतीतिः, न तु त्वयत्किञ्चिदप्यत्वात् ।
अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्यतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो

१ निरोधिर्गतमसुनिरसनेनेति पाठान्तरम् ।

२ निरोधीति पाठांतरम् ।

वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तपोपल-
 ङ्घिषर्वा । तस्मात् स्वत एव ज्ञातृत्वा सिद्ध्याहमर्थं एव प्रत्य-
 गात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम् । अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्या-
 कृत्यसिद्धिरित्युक्तम् । तन्नोणान्निभवात्परागर्षोनुभवामावात्ता
 हमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽप्याप्रयोधादहमित्येका-
 रेणारमनः स्फुरणात्सुपुत्रावपि नाहंभावविगमः । अथदत्तिस-
 ताया अनुभूतेरपि तथैव प्रयेति वक्तव्यम् । न हि सुप्तोत्थितः
 कश्चिदहंभाववियुक्तापरान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानसा-
 क्षितयाऽवतिष्ठत इत्येवंविधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृश-
 ति । एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वा-
 प्तमिति । जनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः
 सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते । न च वाच्यं यथेदानीं
 सुखं ज्ञयति तथा तदानीमप्यस्याप्समित्येषां प्रतिपत्तिरिति,
 अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्तेः । न चाहमर्थ-स्यात्मनोऽस्थिरत्वेन
 तदानीमहमर्थस्य सुखित्यानुसंधानानुपपत्तिः, यतः सुपु-
 त्तिदशायां प्रागनुभूतं यस्तु सुप्ता तिथते मयेदं कृतं
 मयेदमनुभूतमहमेवेदमवोचमिति परामृशति । एतावन्तं
 कालं न किञ्चिदहमज्ञप्तिमिति च परामृशतीति चेत् ।
 ततः किम् । न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेत् ।
 न, अहमवेदिपमिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तेः, वेद्यधि-
 ययो हि स प्रतिषेधः । न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे
 अथदत्तिसतानुभूतेरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुपुत्तिसमयेऽप्यनु-
 संधीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य न किञ्चि-
 दवेदिपमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले निषि-
 द्धानानाया वित्ते सिद्धिमनुवृत्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासि-
 द्धिमनेनैव न किञ्चिदहमवेदिपमिति परामर्शेन साधयंस्तमिम-
 मर्थं देवानामेव साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातव्यमित्यहमर्थ-
 रूपापि तदानीमनुसंधानं प्रतीयत इति चेत् । स्वानुभवस्व-
 यत्नयोर्विरोधमपि जा(१)नन्ति भवन्तः । अहं मा न ज्ञात-
 यानिति ज्ञानुभववचने मामिति किं निषिद्धात इति चेत् ।
 साधु पृष्टं त्वया । तदुच्यते, अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेर्न स्वरूपं

निविध्यते, अपि, तु प्रथोचममयेऽनुमंथीयमानस्याहमर्थस्य
 यथाश्रमादिविगिष्टता । अहं मां न ज्ञातवानित्युक्तेर्विषयो
 विवेचनीयः । नागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्शो
 मामित्यंशस्य विषयः । स्वापाव(१)स्थाप्रमित्तोऽविशदस्यानु-
 षयैकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः । अत्र सुप्तोऽहमी-
 दृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येष स्वस्वभुवप्र-
 कारः । किञ्च सुपुत्रावात्माऽशनमासित्येनाऽऽस्त इति हि भव-
 दीया प्रक्रिया । साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानतः
 साक्षित्वम् । ज्ञातैव लोकादेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञान-
 नाश्रम् । स्मरति च भगवान् पाणिनिः “साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञा-
 याम्” इति साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव साक्षिशब्दम् । स चायं साक्षी
 जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्श एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न
 प्रतीयेत । आत्मने स्वयमयमासमानोऽहमित्येषावभासत इति
 स्वापाद्यवस्थाव्यवस्थात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येषावभासत इति
 सिद्धम् । यत्तु मोक्षदशायामहमर्थो नानुषत्तं इति, तदपेशलम् ।
 तथा सति भात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः
 स्यात् । न चाहमर्थो धर्मनाश्रं, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ता-
 विषय स्वरूपमवतिष्ठेत, प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थं आत्मन-
 ज्ञानं तु तस्य धर्मः, अहं जानामि ज्ञानं मे जातमिति चाह-
 मर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव । अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या
 वाऽऽप्यात्मिकादिदुःखैर्दुःखितयात्मनमनुसंधत्ते-अहं दुःखीति-
 सर्वमेतत् दुःखजातमपुनर्भयमपोक्ष्य कथमहमनाकुलः स्वस्यो-
 मवेपनित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्त्वाचने प्रवर्तते । स माधमा-
 नुष्ठानेन पद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्सर्वदेवासी मोक्ष-
 कथाप्रस्तावात् । ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्र-
 प्रमाणं स्यात् । अहमुपलक्षितं प्रकाशनाश्रमपवर्गोऽप्रतिष्ठत
 इति चेत्, किमनेन । मयि विनष्टेऽपि किमपि
 प्रकाशनाश्रमवनिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्तकारी
 प्रयतते । अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृत्वया सिद्ध्यतः प्रत्यगात्म-
 त्वम् । स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येष प्रकाशते,

(१) स्वाप्ययावस्थाप्रमित्त इति द्वाविडपाठः ।

स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् । यो यः स्वस्मै प्रकाशते स
सर्वोऽहमित्येष प्रकाशते यथा, तथाऽवमानमानत्वेन सम्यखा-
दिभिर्दुःसंसार्यात्मा । यः पुनरहमिति न चकास्ति नासौ
स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः, स्वस्मै प्रकाशते तथा चायं-
मुक्तात्मा नः, तस्मादहमित्येष प्रकाशते । न चाहमिति प्रका-
शमानत्वेन तस्याद्यत्यसंसारित्वादिप्रसङ्गः, मोक्षविरोधाद्भ्रतवा-
द्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञा-
नं विपरीतज्ञानं वा । अहमित्येषात्मनः स्वरूपमिति स्वरू-
पज्ञानरूपोऽहमित्येषा नाद्यत्वमापाद्यति, 'कुतः संसारित्वम्,
अपि तु नद्विरोधित्वान्नाशयत्येष, ब्रह्मात्मभावापरोक्षनिर्दूषित-
निरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येषात्मानुभवद-
र्शनाच्च । श्रूयते हि "तद्वैतत्पश्यन्पिर्वाभंदेवः प्रतिपेदे, अह
मनुरभवं सूर्यश्च" इति, "अहमेव च संयतारमि भविष्यामि"
इत्यादि । सकलैतराज्ञानविरोधिनाः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः
परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येषमेव "ह्यन्ताहमिमास्तिस्त्री देवताः"
"बहु स्यां प्रजायेय" "म ऐतत् लोकान्नु सृजा" इति, तथा
"यस्मात् सरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥
"अहमात्मा गुडाकेश" "न त्वेवाह जातु नासम्"
अहं कृतस्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" ।
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" ॥
"तेषामहं समुद्भूतां सृत्सुसंसारसागरात्" ।
"अहं बीजप्रदः पिता" "वेदाहं समतीतानि"
इत्यादिषु यद्यहमित्येषात्मनः स्वरूपं, कथं तर्ह्यह-
ङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते ।
"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति ।
उच्यते, स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येषोपदेशात्तथैवा-
त्मस्वरूपमतिपत्तेश्चाहमित्येष प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अठ्य-
क्तपरिणामभेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भग(१)वतोपदिश्यते,
स एवनात्मनि देहेऽहंभावकारणहेतुत्वेनाहङ्कारइत्युच्यते ।
अस्य त्वहङ्कारशब्दस्यामूनतद्भावेऽर्थं चिप्रप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्प-

सिद्धं दृष्टवा । अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनाद्यमानहेतुर्गर्वाप-
रमाणा-शास्त्रेषु बहुशो दृश्यतया प्रतिपाद्यते । तस्माद्वा-
धकापेताऽहंयुद्धिः साक्षादात्म गोचरैव । गरीरगोचरा त्वहं-
युद्धिरविद्यैव, यथोक्तं भगवता पराशरेण ।

“श्रुपतां ज्ञाप्यविद्यायाः स्वल्पं कुलनन्दन ।

अनात्मन्यात्मयुधिर्षा” ॥ इति ।

यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा, तदाऽनात्मन्यात्माभिमाने
गरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यात् ज्ञातृत्वप्रतिभासः । तस्मात्
ज्ञाताऽहमर्थं एवात्मा । तदुक्तम् ।

“अतः प्रत्यक्षसिद्धयादुक्तन्यायागमान्ययात् ।

अविद्यायोगत्तत्त्वात्मा ज्ञाताऽहमिति भासते” ॥ इति ।

तथा च ।

“देहेन्द्रियमनःप्राणधीन्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।

नित्योऽथापी प्रतिज्ञेयमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी” ॥ इति ।

अनन्यसाधनः=स्वप्रकाशः, अथापी=अतिमूढतया सर्वा-
चेतनान्तःप्रवेशस्वभावः ।

यदुक्तं, दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंज्ञावन्तया सकलभे-
दावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रयाच्यत्वमिति । कोऽयं दोष इति
यत्कथं, यन्मूलतया प्रत्यक्षस्याभ्युपगमासिद्धिः । अनादिभेदा-
सन्निवृत्तिरिति चेत् । भेदासनायास्तिसिरादियत् यथा-
वस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम् । अनेनैव
शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेत् । न, अन्योन्पाश्रयणात्,
शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुव्योधित्वनिश्चये सति भेद-
वासनाया दोषत्वनिश्चयो भेदासनाया दोषत्वनिश्चये सति
शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुव्योधित्वनिश्चय इति ।
किञ्च यदि भेदासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं,
शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् । अथोच्येत, दोषमूलत्वेऽ-
पि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वा-
त् सत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति । तत्र, दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्व-
मकिञ्चित्करम् । रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तज्ञये सति चान्तोऽयमिति

परिज्ञाः(१)तेन केनचिन्नाये सर्पा मा भैवीरित्युक्तेऽपि भया-
निवृत्तिदर्शनात् । शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं अत्रणवेलायामेष
ज्ञातं, अत्रणाद्यगतनिश्चिदभेदोपमर्दित्रप्लात्मैकत्वविज्ञानाभ्या-
सुखपत्वात्मननादेः । अपि चेदं(२)शास्त्रमसंभारथ्यमानदोषं,
प्रत्यक्षं तु संसाध्यमानदोषमिति केनाद्यगतं त्वया । न तावत्
स्वतःशिद्धा निदुर्धूतगिखिलभेदविशेषानुभूतिरिमर्धनव्यगमय-
नि, तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वाच्छास्त्रपक्षपातविरहाच्च । नाप्यै-
न्द्रियकं प्रत्यक्षं, दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्, तन्मू-
लत्वादेव नान्यान्यापि प्रमाणानि । अतः स्वपक्षसाधनप्रमाणा-
नभ्युपगमात् स्वामिदन्तार्थविहिः । ननु व्यावहारिकप्रमाण-
प्रमेयव्यवहारोऽस्माकमस्त्येव । कोऽयं व्यावहारिको मान ।
आपातप्रतीतिशिद्धौ युक्तिभिर्निरूपितो न तथाऽवस्थित इति
चेत् । किं तेन प्रयोगमम् । प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिक-
बाधादेव प्रमाणकार्यभावात् । अथोच्येत, शास्त्रप्रत्यक्षयोर्द्व-
योरप्यविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते,
शास्त्रविषयस्य सद्विज्ञेयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तन्बाधादर्शने-
नैव निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थं इति । तदयुक्तम्, अ-
द्याचितस्यापि दोषमूलस्यापारमाथ्यं गिश्चयात् । एतदुक्तं भव-
ति यथा मकलेनरकाधादिदोपरदितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहा-
सु बसतस्तैभिरिकलनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्वस्यापि तिमिर-
दोषापिशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायतेतत्र न बाधकप्रत्य-
योऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतं चन्द्रद्वित्व-
मपि मिथ्यैव, दोषो ह्यवधारणज्ञानहेतुः, तथा ब्रह्मज्ञानमवि-
द्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह
मिथ्यैवेति । भवन्ति चात्र प्रयोगाः, विद्यादाध्यासितं ब्रह्म
मिथ्याऽविद्यायदुत्पन्नज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्, ब्रह्म मिथ्या-
ज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्, ब्रह्म मिथ्याऽनत्यहेतुजन्यज्ञानवि-
षयत्वात्, प्रपञ्चवदेव । न च वाक्यं स्वाप्नस्य हस्त्यादिज्ञा-
नस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुनप्रतिपत्तिहेतुभाववत् अविद्याम-
ूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमाद्यभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहे-

(१) परिज्ञानेन इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२) अपि चेदं शास्त्रमप्यतश्चासंभारथ्यमानदोषमिति द्वाविडपाठः ।

तुभाषो न विरुद्ध इति, स्वप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् । तत्र हि विषयाणामेव सिध्यात्, तेषामेव हि बाधो दृश्यते न ज्ञानस्य । न हि मया स्वप्नवेलायास्तनुभूतं ज्ञानमिह न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते, "दर्शनं तु विद्यते, अर्थो न सन्ति" इति बाधकमंप्रत्ययः । नायाविनो मन्त्रीपथादिप्रसक्तं मायाभयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतिर्भवस्य च हेतुः, तत्रापि ज्ञानस्वाबाधितत्वात् । विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादी सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भूयादिहेतुः, सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसंनिधानात् दष्टबुद्धिः । सत्यैव शङ्काविषयबुद्धिर्नरणहेतुभूता । वस्तुभूत एव जलादी मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः । एतेषां सवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवधीयते । हस्तवादीनामभावेऽपि कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत् । नैतत्, बुद्धीनां सालम्बनत्वमाश्रयिण्यमात् । अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव खालम्बनत्वोपेक्षितं, प्रतिभासमानता चास्त्येष दोषवशात्, स तु बाधितोऽसत्य इत्यवधीयते, अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम् । रेखावर्णप्रतिपत्तावपि नासत्त्वात्सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात् । ननु वर्णात्मना प्रतिपत्ता रेखा वर्णबुद्धिहेतुः, वर्णात्मता त्वसत्या । नैव, वर्णात्मतायास्त्यसत्याया उपायत्वायोगात् । असतो निरुपाख्यस्य क्षुपायत्वं न दृष्टमनुपपन्न च । अथ तस्या वर्णबुद्धेरुपायत्वम् । एवं तस्यैवोपायत्वं सत्यबुद्धिर्न स्यात् बुद्धेः सत्यत्वादेव, उपायोपेययोरैक्यप्रसङ्गश्च, उभयवर्णबुद्धित्वाविशेषात् । रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे चैकस्यामेव रेखायानविद्यमानवर्णोत्पत्तयस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात्सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात् । अथ विषयविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवत् चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति । इत्तं तर्हि सत्त्वादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात् । रेखावद्यथादपि सत्यवद्यथबुद्धिः सादृश्यनियन्धना, सादृश्यं च सत्यमेवान् चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्त्वात्सत्यप्रतिपत्तिः, नानानदाभिठयक्तस्यैव शब्दस्य तत्तत्रादाभिः सत्यरूपेणार्थविशेषैस्सह संबन्धप्रवृत्तवशादर्थभेदबु-

दृष्ट्युत्पत्तिहेतुत्वात् । शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः, गकारादेर्वाचकस्यैव श्रीश्रुत्याद्यत्वेन शब्दत्वात् । अतोऽसत्याच्छा-
 स्यात्सत्प्रब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा । ननु शास्त्रस्य न गगन-
 कुसुमवदसत्पत्त्वं, प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिव्योच्यत्वात्, सत्पद्ये
 तत्त्वज्ञाने ह्यनत्यत्त्वं शास्त्रस्य, न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिल-
 भेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः, यदोपायस्तदाऽस्त्येष शास्त्रमन्ती-
 ति युद्धेः । नैषम्, असति शास्त्रेऽस्ति शास्त्रमिति युद्धेर्निष्प्या-
 त्वात् । ततः किम् । इदं ततः, मिथ्याभूतशास्त्रज्ञान्यज्ञानस्य
 मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम् । यथा धूमयुद्ध्या-
 वृद्धीतवाप्यजन्मानिज्ञानस्य मिथ्यात्वं न तद्विषयस्याग्नेरपि
 मिथ्यात्वम् । पश्चात्तनवाधादर्शनं चाभिदुं शुभ्यमेव तत्त्व-
 मिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् । तत्तु ध्वान्तिमलमिति
 चेत् । एतदपि ध्वान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तं पश्चात्तनवाधा-
 दर्शनं तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

तदुक्तं वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसद्यस्तुमात्र-
 प्रतिपादनपराणि "सदेव सोम्येदमद्य आसीत्" इत्येवमादी-
 नीति, तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमु-
 खेन तच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानस्य जगन्नि-
 मित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वान्तरत्वं
 सर्वोधारत्वं सर्वनिषमममित्याद्यनेककल्पाकृणुविशिष्टतां कृ-
 त्स्वनेस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य एव भूतब्रह्मात्मक-
 स्त्वमसीति इत्येवकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात्प्रकरणस्य ।
 प्रपञ्चितश्रुत्यायमर्थो वेदाद्यंशङ्कग्रहे । अत्राप्यारम्भणाधि-
 करणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । "अथ परा यथा तदक्षरमधि-
 गम्यते" इत्यत्रापि प्रकृतान् हेतुगुणान् प्रतिपिच्यनित्यत्वविभु-
 त्वमहमत्वसर्वगतत्वाद्यवयवभूतयोनित्वसर्वज्ञत्वादिकल्याणगण-
 योगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म" इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यानेकविशेषणविशिष्टैका-
 र्थाभिधानव्यापशया न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदेनैकार्थ्यत्वं हि सामानाधिकरण्यम् । तत्र सत्यज्ञानादि-
 पदमुख्यार्थगुणैस्तत्तद्गुणविरोध्याकारप्रत्यनीकाकारैर्वा एक-

स्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदेऽवश्याश्रयणीयः ।
 इयांस्तु विशेषः, एकस्मिन् पक्षे पदानां मुख्यार्थता, अपर-
 स्मिंश्च तेषां लक्षणा । न चाज्ञानादीनां प्रत्यनीकता वस्तुस्व-
 रूपमेव, एकैवैव पदेन स्वरूपं प्रतिपन्नमिति पदान्तरप्रयोग-
 वियथ्यात् । तथा सति सामानाधिकरण्यासिद्धिश्च, एकस्मिन्
 वस्तुनि वर्तमानानां पदानां निमित्ताभेदानाश्रयणात् । न चैक-
 स्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां
 सामानाधिकरण्याविरोधि, एकस्यैव वस्तुनेऽनेकविशेषणवि-
 शिष्टताप्रतिपादनपरत्वात्सामानाधिकरण्यास्य । भिन्नप्रवृत्ति-
 निमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यामिति-
 द्वि श्लाघिकाः । यदुक्तम् “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यत्राप्यद्वितीय-
 पदं गुणतोऽपि सद्विती(१) यतां न सहते । अतः सर्वशाखाप्र-
 त्ययन्मायेन कारणवाक्यानामद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्यु-
 पगमनीयम् । कारणत्वयोपलक्षितस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्ष-
 णनिदमुक्तयते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति । अतो लिलक्ष-
 यिषित ब्रह्म निर्गुणमेव, अन्यथा निर्गुणं निरञ्जनमित्यादि-
 सिर्विरोधश्चेति, तदनुपपन्नं, लगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यति-
 रिक्ताभिष्टात्रपरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वा-
 दद्वितीयपदस्य । तथैव विचित्रशक्तियोगमेवावगमयति
 “तदेतत् बहु स्यां प्रजायेय” इति, “तत्तेजोऽसृजत्” इत्यादि ।
 नविशेषेणाद्वितीयमित्युक्ते निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं
 ज्ञायत इति चेत् । सिद्धलोब्रह्मण उपादानकारणत्वं “सदेव
 होम्येदमय आसीत्” “एकमेव” इति प्रतिपादितम् । कार्पोत्प-
 त्तिस्वाभावेन बुद्धिरयं निमित्तान्तरमिति तदेवाद्वितीयपदेन
 निषिच्यत इत्यवगम्यते । सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगतादिसवा-
 ययिषिता नित्यत्वादपश्च निषिद्धाः स्युः । सर्वशाखाप्रत्यय-
 व्यापश्चात्र भवतो विपरीतकलः, सर्वशाखासु कारणान्वयिनां
 सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात् । अतः कारण-
 वाक्यस्वभावात्पि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यनेन सवि-
 शेषमेव प्रतिपाद्यत इति विज्ञायते । न च निर्गुणवाक्यविरो-
 धः, प्राकृतहेतुगुणविषयत्वात् तेषां “निर्गुणं निष्कलं

ज्ञान्तम्" इत्यादीनाम् । ज्ञानमात्रस्वरूपवादिभ्योऽपि श्रुतयो
 ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतामभिदधति । न तावता निर्विशेषज्ञान-
 मात्रमेव तस्य ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपतवात् । ज्ञानस्वरूप-
 स्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्व मण्डित्युमण्डिमदीवादिवात् युक्तमेवे-
 त्युक्तम् । ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्ति "यः सर्वज्ञः
 सर्वोक्त" "तदैतत्" "सिधे देव तैक्षते" "स ऐक्षत लोकाञ्च
 सृजा" इति । "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनतामेको यद्वृणा
 यो विदधाति कामानाम्" "ज्ञासौ द्वावजावीशासीशौ" ।

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
 तं देवतानां परमं च दैवतम् ॥
 पति पतीनां परमं परस्थात्
 विदाम देवं भुवनेशमीश्वरम् ॥
 न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
 न तत्समस्याभ्याधिकश्च दृश्यते ॥
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रयते ।
 स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

"एष आत्माऽपहतपाप्मा विजयो विमृत्युर्विशो-
 कोऽविजिघत्सोऽपिपामः" "सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इ-
 त्याद्याः श्रुतयो ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्व-
 रूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभाविकान् वदन्ति समस्तहे-
 पगुणविरहितता च । निगुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च
 विषयमपहतपाप्मेत्याद्यपिपाम इत्यन्तेन हेपगुणान्प्र-
 तिविध्य सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान्
 विदधतीत्यं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिगुणवाक्ययोर्विरो-
 धाभावादन्यतरस्य निष्वाविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयम् ।
 "मीमांसमाह्लातः पवत" इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य "ते ये
 यतम्" इत्यनुक्रमेण क्षेत्रज्ञानन्दातिशयमुक्त्वा

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" ॥

"आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्" इति ब्रह्मणः कल्याणगुणा-
 नन्तपनत्पादरेण वदतीत्यं श्रुतिः । "सोऽश्नुते सर्वाकामान्
 सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं
 परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति । विपश्चिता

ब्रह्मणा सह सर्वांन् कामानश्नुते, काम्यन्ते इति कामाः
 कल्याणगुणाः ब्रह्मणा सह तद्गुणान्सर्वांश्नुत इत्यर्थः ।
 दहरविद्यायां "तस्मिन्मदन्तस्तदस्वेष्टवम्" इतिवत् गुण-
 प्राधान्यं यवतुं सहशब्दः । फलोपासनयोः प्रकारैर्यं
 "यथाकृतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" इति
 श्रुत्यैव सिद्धम् । "यस्यामत्तं तस्य मतम्" "अविज्ञातं विज्ञा-
 नताम्" इति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तमिति चेत् । "ब्रह्मवि-
 दाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ज्ञानान्मोक्षोप-
 देशो न स्यात् ।

असन्नेयं स भवति असहृद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्दे सन्तमेनं ततो विदुः

इति ब्रह्मविषयज्ञानासद्भायसद्भावाभ्यामात्मनाशमात्म-
 सतां च वदति । अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवापवर्गाय सर्वाः
 श्रुतयो विदधति । ज्ञानं योपासनात्मकम् । उपास्यं च ब्रह्म
 सगुणमित्युक्तम् । "यतो वाचो नियतंसे अप्राप्य मनसा
 सह" इति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमितगुणस्य वाङ्मनसयोगेताय-
 दिति परिच्छेदायोग्यत्वमश्रणेन ब्रह्मेतावदिति ब्रह्मपरिच्छेद-
 क्षानवतां ब्रह्माविज्ञातमगतमित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद्
 ब्रह्मणः । अन्यथा "यस्यामत्तं तस्य मतम्" "विज्ञातम-
 विज्ञानताम्" इति ब्रह्मणो मनस्यविज्ञातत्वयथनं सश्रैव विदु-
 ह्यते । यत्तु "न द्रष्टेर्द्रष्टारं न मतेर्मन्तारम्" इति श्रुतिः
 द्रष्टेर्मतेर्व्यतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति, तत्
 आगन्तुक्यैतन्मगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां
 मत्वा 'न तथात्मानं पश्येः न मन्वीषा., अपि तु द्रष्टारं
 मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येः" इत्यभिदधातीति
 परिहृतम् । अथवा द्रष्टेर्द्रष्टारं, मतेर्मन्तारं जीवात्मानं प्रति-
 विच्य सर्वभूतात्परात्मानं परमात्मानमेवोपास्येति वा-
 क्यार्थः । अन्यथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्या-
 दिधात्त्वश्रुतिविरोधश्च । "आनन्दो ब्रह्म" इत्यानन्दमात्रमेव
 ब्रह्मस्वरूपं प्रतीयत इति यदुक्तम् तत् ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो
 ज्ञानं स्वरूपमिति वदतीति परिहृतम् । ज्ञानमेव चानुकूल-

भानन्द इत्युच्यते, "विज्ञानभानन्दं ब्रह्म" इत्यात्मरूपमेव
 विज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एव भवतामेकरसता ।
 अथ ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वमपि श्रुतिगतमपि गत-
 मित्युक्तम् । तदुदेव "न एको ब्रह्मण आनन्दः" "ज्ञानन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान्" इत्यादिष्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म,
 अपि त्यागन्दि । ज्ञातृत्वमेव त्यागन्दिप्यम् । यद्विद्युक्तम्,
 "यत्र हि द्वैतमिदं भवति" "नेह नानाऽस्ति किं च न" "सृष्टोः
 स सृष्टुमाप्नोति य इह ज्ञानेव पश्यति" "यत्र त्वस्य सर्व-
 मारभैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति भेदनिषेधो यद्युधा
 दृश्यत इति, तत् कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मत्वार्थतया तदन्तर्यामि-
 कतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्ययीकनानात्वं प्रतिपिच्यते,
 न पुनः "यद्यु स्यां प्रजापेय" इति बहुभवनमङ्गुलापूर्वकं ब्रह्मणो
 नानात्वं श्रुतिभिर्दु प्रतिपिच्यत इति परिहृतम् । नानात्वनि-
 षेधादियमपरमाथं विययेति चेत्, न, प्रत्यक्षादिमकलप्रमाणा
 नवगतनागात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव याच्यत इ-
 त्युपहास्यमिदम् । "यदा स्रैवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते,
 अथ तस्य भयं भवति" इति ब्रह्मणि नानात्व पश्यतो भयप्रा-
 प्तिरिति पदुक्तं, तदसत्, "सर्वं खलियदं ब्रह्म" "तज्जलानिति-
 शान्त उपासीत" इति तन्नागात्वनुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वो-
 पदेशात् । तथा हि सर्वस्य जगतः तदुत्पत्तिस्थितिलयजर्मतया
 तदात्मकत्वानुसन्धानेनात्र शान्तिर्धिधीयते । अतो यथाऽव-
 स्थितदेवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मकमि-
 त्पनुसन्धानस्य शान्तिहेतुतयाऽन्यप्राप्तिहेतुत्वेन न भयहेतु-
 त्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि "अथ तस्य भयं भवति" इति किमुच्यते-
 इदमुच्यते "यदा स्रैवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरेऽनिरुक्ते नि-
 लयेऽयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयङ्गतो भवति" इत्यभयप्रा-
 प्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि यथा प्रतिष्ठाऽभिहिता तस्या विच्छेदे भयं
 भवतीति । यथोक्तं महर्षिभिः ।

"यन्मुहूर्तं क्षणं यापि यासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा धानिः सा च विक्रिया" ॥

इत्यादि । ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरमवकाशो विच्छेद एव ॥

यदुक्तम्, "न स्वात्मतोऽपि" इति सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति
 ब्रह्मतीति, तत्र । सर्वविशेषं ब्रह्मेत्येष हि सन्न ब्रह्मयति । "माया-
 नात्र तु" इति च स्वाप्नानामप्यर्थाणां जागरितावस्थानुभूतप-
 दार्थवैधर्म्येण मायामात्रत्वमुक्तत इति जागरितावस्थाऽनुभूता-
 नाग्निय पारमार्थिकत्वमेव ब्रह्मयति ॥

स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थोऽन्य-
 द्पारमार्थिकमिति प्रतीयत इति यदभिहितं, तदसत्,

"यो मामजगन्नादिं च वेत्ति लोकमद्देश्वरम् ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽप्यस्थितः ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृङ्ग च भूतस्थो ममात्मा भूतप्रायतः ॥

अद् कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

सत्तः परमरं नामयत्किंचिदस्ति धनउजय ॥

अपि सर्वमिदं प्रोत सुप्ते मणिगणा, इत्य ।

विष्टम्याद्मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

उत्तमः पुरुषस्तन्मयः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ष्येऽथैश्वरः ॥

यस्मात् क्षरगतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥

"स सर्वभूतप्रकृतिं धिकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।

अतीतसर्वोपरणोऽखिलात्मा तेनास्त्वतं यद्भुवमान्तराले ॥

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसी स्वशक्तिलेशोद्भूतभूतवर्गः ।

ब्रह्माद्यहीतारहितोऽहः संस्थापिताशेषजगद्धितोऽसी ॥

तेजोऽवलेश्वर्यमहावयोऽपुत्रीर्यंशक्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां भक्तानां यत्र क्लेशादयः सन्ति परा(१)परेषु ॥

स ईश्वरोऽयमिदमिदं पुरुषोऽहमिदं स्वस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरारूपः ॥

संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेककृपम् ।

सदृश्यते वाऽऽप्यधिगम्यते वा नत् ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥

शुद्धे महाविभूत्यारूपे परे ब्रह्मणि शब्दिदते ।

(१) परापरेषु इति पाठांतरम् ।

मैत्रेय भगवच्छठदः सर्वकारणकारणे ॥
 संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽपेक्ष्यान्यतः ।
 नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
 ऐश्वर्यस्य सनयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैत्र यगणां भग इतीरण ॥
 यस्मिन्नि तत्र भूतानि भूतात्मन्यसिद्धात्मनि ।
 स च भूतेष्वशेषेषु यकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥
 ज्ञानशक्तिमत्त्वैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
 भगवच्छठदद्याच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
 एवमेव महाशठदो मैत्रेय भगवानिति ।
 परमश्रमस्तस्य पासुदेवस्य नाभ्यगः ॥
 तत्र पूज्यपदाद्योक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
 शठदोऽप्य नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥
 समस्ताः शक्त्यश्चैता नप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यदहरेर्न हत् ॥
 समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ।
 देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलयां ॥
 जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
 चेष्टा तस्याप्रमेयस्य ठयापिन्यठयाहतात्मिका ॥
 एवंप्रकारममलं नित्यं ठयापकमजयम् ।
 समस्तहेपरद्वितं विष्णुवाराख्यं परमं पदम् ॥
 परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
 रूपयज्ञादिनिर्देशविशेषणवियर्जितः ।
 अप्रत्ययविनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।
 यर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्मीति केवलम् ॥
 सधंवाचैः समस्तं च यस्तयत्रेति वै यतः ।
 ततः स आमुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥
 तद् ब्रह्म परमं नित्यमजन्मरमठपयम् ।
 एकस्वरूपं च सदा हेयान्नावाद्य निर्मलम् ॥
 तदेव सर्वमेवेतद् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपयत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥
 प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
 पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयते परमात्मनि ॥
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।
 विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥
 द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मृतं चामृतमेव च ।
 क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥
 जलरं तत् परं ब्रह्म क्षरः सर्वमिदं जगत् ।
 एकदेशस्थितस्याग्नेज्योत्सना विस्तारिणी यथा ॥
 परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिल जगत् ।
 विष्णुशक्तिः परा मोक्षा क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ॥
 अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।
 यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥
 संसारतापागखिलानया प्रोत्यतिवन्ततान् ।
 तथा निरीहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥
 सर्वभूतेषु भूपाळ तारतम्येन वर्तते ।
 प्रधान च पुनाश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ॥
 विष्णुशक्त्या मदासुद्धे दृती संश्रयधर्मिणी ।
 तेषां सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ॥
 यथा सक्तेो जले वासेो विभर्ति कणिकाशतम् ।
 शक्तिः साऽपि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मनः ॥
 तदेतदक्षय नित्यं जगत् मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

इत्यादिना पर ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगर्भं सम-
 स्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियम-
 नादिलील प्रतिपाद्य छत्वनस्य चिदचिद्वस्तुनः सर्वावस्थाऽ-
 वस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव परस्य ब्रह्मणः शरीरतया
 रूपत्वं शरीररूपतन्व्यंशशक्तिविभूत्यादिशब्दैस्तच्छब्दासा

नाचिकरणयेन चाभिधाय तद्विभूतिभूतिभूतस्य चिद्वस्तुनः
स्वरूपेणावस्थितिमविन्मिश्रतया क्षेत्रज्ञरूपेण स्थितिं चोक्त्या
क्षेत्रज्ञावस्थायां पुण्यपापात्मककर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वा-
भाविकज्ञानरूपत्वात्सुखं ध्यानमचिद्रूपायांकारतयाऽनुसन्धानं च
प्रतिपादितमिति परं ब्रह्म सविशेषम् । तद्विभूतिभूतं च जगदपि
पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते । “प्रत्यस्तमितभेदम्” इत्यत्र देवमनु-
ष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंस्मृतस्याप्यात्मनः स्वरूपं तद्गत-
भेदरहितत्वेन तद्भेदवाचिदेवादिशब्दान्मोक्षरं ज्ञानसत्कलक्षणं
स्वसवेद्यं योगयुद्धमनसो न मोक्षर इत्युच्यते इत्यनेन न
प्रपञ्चापलापः । कथंनिदधगम्यते इति । तदुच्यते, अस्मिन्
प्रकरणे संसारैकभेदजतया योगमभिधाय योगावपधान् प्रत्या-
हारपर्यन्तांश्चाभिधाय धारणासिद्ध्यर्थं शुभाश्रयं षड् परस्य
ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्त्तामूर्त्तविभागेन
प्रतिपाद्य तृतीयशक्तिरूपकमोरूपाविद्यावेष्टितमचिद्विष्टि-
क्षेत्रज्ञं मूर्त्तारूपविभागं भावनात्रयान्धयादशुभमित्युक्त्या द्विती-
यस्य कमोरूपाविद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्या-
मूर्त्तारूपविभागस्य निष्पन्नयोगिच्छेद्यतया योगयुद्धमनसो-
ऽनालम्बनतया स्थितशुद्धिविरहाच्च शुभाश्रयत्वं प्रति-
पिच्य परशक्तिरूपनिर्दममूर्त्तमपरशक्तिरूप क्षेत्रज्ञारूपं मूर्त्तां
च परशक्तिरूपस्यात्मनः क्षेत्रज्ञतापत्तिहेतुभूततृतीयशक्त्याख्य-
कर्मरूपाविद्या चेत्येतच्छक्तित्रयाश्रयो भगवद्साधारणम् “आ-
दित्यवर्णम्” इत्यादिवेदान्तसिद्धमूर्त्तस्वरूपं शुभाश्रय इत्युक्तम् ।
अत्र परिशुद्धात्मस्वरूपस्य शुभाश्रयताऽनर्हतां वक्तुं प्रत्यस्त-
मितभेदं यदित्याद्युच्यते । तथा हि ।

“ न तद्योगयुगा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ।

द्वितीय विष्णुसंज्ञस्य योगिच्छेद्य परं पदम् ॥

समस्ताः शतुपश्रुता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपधैरुच्यं रूपमन्यद्वरेर्मदत् ॥

इति च उदति । तथा चतुर्मुख(१)सनकादीनां जगदन्तर्वर्तिना-

मयीद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयत्वानर्हतामुक्त्वा ब्रह्मानामेष पश्चा-
द्योगेनाद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापकाराणां च स्वतःशुद्धिविरहात्
भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निगिह्वा

“मा ब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्धर्यवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारव्यवस्थितिनः ॥

यतस्ततो म ते ध्याने ध्यानानामुपकारकाः ।

अविद्याऽन्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥

पश्चाद्भूतबोधार्थं ध्यानेनैवोपकारकाः ।

नैसर्गिका म वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥

तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् ॥ इत्यादिना ।

परस्य ब्रह्मणोः विष्णोः स्वरूपं, व्यासाधारणमेव शुभाश्रय
इत्युक्तम् । अतोऽत्र न भेदापत्तापः प्रतीयते । “ज्ञानस्वरूपम्”
इत्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तार्थज्ञानस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्र-
तिपाद्यते, ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारिणाद्यभासो
आन्तिरित्येतावन्मात्रवचनात् । न हि शुक्तिकाया रजततयाऽव-
भासो आन्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्न रजतजाते मिथ्या भवति ।
जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यानेकप्रतीतिब्रह्मणो ज्ञानस्वरू-
पस्यार्थाकारता आन्तिरित्युक्ते अर्थापत्तापस्य कृत्स्नस्य मि-
थ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेत् । तदमत्, अस्मिन् शास्त्रे परस्य
ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिलदेवपगन्धस्य समस्तक-
स्याणगुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया तस्य आन्तिदर्श-
नासम्भवात् । सामानाधिकरण्यानेकप्रतिपादनं च बाधासहम-
विरुद्ध चैतन्नन्तरनेयोपपादयिष्यते । अतोऽयमपि श्लोको
नार्थस्वरूपस्य वाचकः । तथा हि “यतोऽथा समानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयात्यभिसंविशन्ति सृष्टि-
जिज्ञासस्य तद् ब्रह्म” इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यव-
यिते सति

“इतिहासपुराणाम्पां वेदं समुपलब्धयेत् ।

विज्ञेत्परवश्रुताद्वेदो नामयं प्रतरिष्यति” ॥

इति शास्त्रेणास्वार्थस्य इतिहासपुराणाम्पामुपलब्धं कार्य-
मिति ज्ञायते । उपलब्धं नाम विदितस्य उद्देश्यार्थाणां स्व-

योगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वापाना वाक्यैः स्वावगतयेदवाप्यार्थ-
 थकनीकरणम् । सकलशोभाऽनुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभाग-
 प्रवणाद् दुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगात् उपबृंहणं
 हि कार्यमेव । तत्र पुलस्त्यवशिष्टपरदानसंघपरदेवतापार-
 नार्थ्यज्ञानवतो भगवतः पराशरात् स्वावगतवेदार्थोपबृंहणमि-
 च्छन् वैश्वेयः पटिप्रचउ,

“साऽहमिच्छामि धर्मज्ञं श्रोतुं स्वप्नो यथा जगत् ।

वमूष भूयश्च यथा महाज्ञाग मविष्यति ॥

यन्मय च जगद् ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम् ।

छीनमासीद्यथा यत्र लयमेप्यति यत्र च” ॥ इत्यादिना,

अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभक्तिभेदप्रकारतदारोधनस्वरूपल-
 विशेषः श्व पृष्ठाः । ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु “यतश्चैतच्चराचर-
 म्” इति निमित्तीवादानयोः “पृष्टत्वात् “यन्मयम्” इत्येतेनैत-
 दृष्टिस्थितिप्रकर्मभूतं जगत् किमात्मकमिति पृष्ट, तस्य-
 चोत्तरं “जगच्च स” इति । इदं च साक्षात्स्वमन्तर्पामिरूपेणा-
 त्मतया व्याप्तिकृतं न तु व्याप्यठयापकयोर्वस्त्यैस्वकृतं
 “यन्मयम्” इतिप्रश्नस्योत्तरत्वात् “जगच्च स” इति ज्ञानाधा-
 नाधिकरणस्य । यन्मयमिति मयद् न विकारार्थः, पृथक्प्रस-
 द्धेयर्थात् । नापि प्राणमयादिवत् स्वार्थिकः, “जगच्च स” इत्यु-
 त्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेश्युत्तरमभिधायत् । अतः
 प्राचुर्यार्थ एव “तत्प्रकृतवचने मयद्” इति, मयद्, कृत्स्नं च
 जगत् सच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव । तस्मात् “यन्मयम्” इत्यस्य
 प्रतिवचनं “जगच्च-स” इति सामानाधिकरण्यां जगद्ब्रह्मणोः
 शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते । अन्यथा निर्विशेष-
 यस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वारथेतानि प्रश्नप्र-
 तिषेधनानि न सङ्गच्छन्ते, तद्विवरणरूप कृत्स्नं च शास्त्रं
 न सङ्गच्छते । तथा हि सति प्रपञ्चधर्मस्य किमपिष्टानमि-
 त्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमे-
 कमेवोत्तरं स्यात् । “जगच्च स” इति जगद्ब्रह्मणोरेकद्रुप-
 त्वपरे च सामानाधिकरण्यां सत्यंसङ्गुत्पत्त्वादिगुणैकता

निर्विघ्नहेतुप्रत्यनीकता च बाध्यते, सर्वांशुभास्पदं च ब्रह्म
 सचेत् । आत्मशरीरभाष एवेदं सामानाधिकरण्यां मुख्य-
 वृत्तामिति स्थाप्यते । अतो

“विष्णोः सकाशाद्द्रुतं जगत्त्रैव च स्थितम् ।

स्थितिसंयमकर्ताऽपि जगतोऽस्य जगच्च सः” ॥
 इति सङ्ग्रहविशेषोक्तमर्थं “परः, पराणाम्” इत्यारभ्य विस्तरैव
 यत्तु परब्रह्मभूतं भगवत्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम्
 “अधिकाराय” इति श्लोकेन प्रथमं प्रणम्य, तमेव हिरण्यगर्भं
 स्वावतारशुद्धरूपत्रिमूर्तिप्रधानकालक्षेत्रज्ञसंमष्टिषष्टिरूपेणा-
 वस्थितं च नमस्करोति । तत्र “ज्ञानस्वरूपम्” इत्ययं श्लोकः
 क्षेत्रज्ञपृथक्त्वेनावस्थितस्य “पुरमात्मनः स्वभावमाह ।
 तस्मादाद्य निर्विशेषस्तुमतीतिः । यदि निर्विशेषज्ञानरूप-
 ब्रह्माधिष्ठानसंमतिपादनपरं शास्त्रं, सद्धिं

“निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते”

इति चोद्यम् ।

शक्यः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्यः ॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्व यथोष्णता” ।

इति परिहारस्य न घटते । तथा हि सति ब्रह्मणो निर्गुणस्य
 कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो न पारामार्थिकः सर्गादितु
 श्रान्तिकल्पित इति चोद्यपरिहारो स्याताम् । सत्पर्यादि-
 कार्या मत्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवशेषु दृष्टमिति सत्त्वा-
 दिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवशस्य कर्मसंघटनार्हस्य
 कथं सर्गादेः कर्तृत्वमभ्युपगम्यते इति चोद्यं, दृष्टमकलवि-
 (१) सजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितस्वभावस्यैव जलादिविस-
 जातीयस्याभ्यादेरौष्ण्यादिशक्तियोगवत् सर्वशक्तियोगो न
 विरुध्यत इति परिहाराः । “परमायंस्वमेवैक” इत्याद्यपि
 न कस्मिन्स्यापारमार्थ्यं वदति, अपि तु कस्मिन्स्य तदात्मकतया-
 तद्द्रव्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यम् । तदेवोपपादयति

“तद्यैव महिमा येन क्वाप्येतेतश्चराचरम्” ॥ इति,

येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम्, अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्व-
मिति तदन्वयः कोऽपि नास्तिम्, अतः सर्वात्मतया त्वमेवैकः
परमार्थः । अत इदमुच्यते तद्यैव महिमा यां सर्वक्याप्तिरिति
अन्यथा त्वेया भ्रान्तिरिति वक्तव्यं, “जगतः पते त्वम्” इ-
त्यादीनां लक्षणा, च स्यात्, लीलया महीमुहुरतो भगवतो
महावरोहस्य स्तुतिप्रकरणविरोधश्च । यतः कृत्स्नं जगत्
ज्ञानात्मनां त्वयाऽऽत्मतया व्याप्तत्वेन त्वं मूर्तिः, तस्मात् ।
त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत्केवलदेवमनुष्यादि-
रूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह—“यदेतद्द्रश्यते” इति ।
न केवलं वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत् देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्श-
नमेव भ्रमः, ज्ञानाकारणमात्मनां देवमनुष्याद्याकारत्वदर्शन-
मूर्ति भ्रम इत्याह—“ज्ञानस्वरूपमग्निलम्” इति । ये पुनर्बुद्धि-
मन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य भगवदात्मकत्वानुभवसाध-
नयोगयोग्यवरिशुद्धमनसश्च ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामवि-
शेषशरीररूपमिदमग्निलं जगत् शरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपा-
त्मकं त्वच्छरीरं पश्यन्तीत्याह—“ये तु ज्ञानविदः” इति । अ-
न्यथा श्लोकानां पौनरुक्त्यं, पदानां लक्षणा, अर्थविरोधः,
प्रकरणविरोधः, शास्त्रतात्पर्यविरोधश्च । “तस्यात्मपरदेहेषु
मत्तोऽप्येकमयम्” इत्यत्र सर्वेऽप्यात्मसु ज्ञानैकाकारतया सत्तातेषु
सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गकृत्मा
त्मसु देवाद्याकारेण द्वैतदर्शनमतप्यमित्युच्यते, विशदगतमात्म-
गतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते, देवमनुष्यादिविशेषविशेषविशेषेषु
वर्तमानं सर्वमात्मवस्तु सममित्यर्थः, यथोक्तं भगवता

“शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” ॥ इति

“निर्दायं हि समं ब्रह्म” इत्यादिषु, “तस्यात्मपरदेहेषु
मत्तोऽपि” इति देहातिरिक्ते वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वात्
“यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि” इत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते,
यदि मत्तः परः कोऽप्यन्य इत्येकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः
प्रयोगायोगात् । तत्र परशब्दः स्वव्यतिरिक्तात्मवचनः, अन्य-

शब्दस्तस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थं । एत-
दुक्तं भवति, यदि गेहूद्यतिरिक्तं कोऽप्यात्मना अदाकारमूतज्ञानै-
काकारादन्याकारोऽस्ति तदाऽहमेवमाकारोऽपञ्चान्यादृशाकार-
इति शक्यते व्यपदेश्यम् । न चैवमस्ति, सर्वथा ज्ञानैकाकार-
त्वेन सृजानन्त्यादेवेति । “देशुरन्प्रविभेदेन” इत्यत्राप्याकारवैय-
म्यमात्मना न स्वरूपकृतम्, अपि तु देवादिपिण्डप्रवेगकृतमित्यु-
पदिश्यते, नात्मैक्यम् । दृष्टान्ते ज्ञानैकरन्प्रवृत्तिनां वाच्यं ज्ञाना
न स्वरूपैक्यम्, अपि त्वाकारज्ञान्यमेव, तेषां वायुत्वेनैकाका-
राणां रन्प्रभेदनिष्कल्पकृता हि पञ्चजादिसंज्ञाभेदः । एवमा-
त्मना, देवादिमज्ञाभेदः । तैजसाप्यर्थाधिब्रह्मयाशभूतानां
पदार्थानां तत्तद्ब्रह्मत्ववैक्यमेव न स्वरूपैक्यं, तथा वापक्षीया
नामंशानामपि स्वरूपभेदोऽवर्जनीयः । “सोऽहं च त्वम्” इति
सर्वात्मना पूर्वोक्तं ज्ञानाकारं तच्छब्देन परासृश्य तत्सामाना-
धिकरण्येनाहृत्वमित्यादीनामर्थानां ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहर-
न् देहाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमेव परित्यजेत्याह । अन्यथा
देहाद्यतिरिक्तोपदेशस्वरूपोऽहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति
भेदनिर्देशोऽन घटते । अहंत्वमादिशब्दानामुपलक्षणेण सर्वं
मेतदात्मस्वरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वमपि न
सङ्गच्छते । सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह—“तत्प्राजं भेदं
परमार्थदृष्टि” इति । कुतश्चैव निर्णय इति चेत् । देहात्मवि-
वेकविषयत्वादुपदेशस्य, तच्च

“पिण्ड एवम् यतः पुंसः शिरःपाद्यादिः उक्षणः” ।

इति प्रकृतात् । “विभेदजनके ज्ञान” इति च नात्मस्व-
रूपैक्यपर, नापि जीवपरयोः आत्मस्वरूपैक्यमुक्तरीत्या
गिर्विदुम् । जीवपरयोरपि स्वरूपैक्यं देहात्मनेऽपि न संभ-
वति, तथा च श्रुति—“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं
परिपश्यताते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वृष्यनशनमन्योऽस्तिषा-
कशीति”

“अन्तं पिद्यन्ती सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टी परमे परादृच्ये,
छायातपी ब्रह्मनिदेः तदग्निं पशुभ्यो ये च तृणाधिकेताः,

“अन्तं प्रविष्टं शास्ता जनानां सर्वात्मा” इत्याद्याः
अस्तिन्नपि शास्त्रे च ।

“स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषोश्च मुने षष्ठीतः
 जतीतसर्वाधरणोऽखिलात्मा तेनास्त्वत्तं यद्ब्रह्मनाम्नरात्ते ॥
 समस्तजलवाणगुणात्मकोऽसौ परः पराणां चक्रला न यत्र ।
 क्लेशादयः सन्ति परांवरेशे ।

अविद्याकर्मसृष्ट्याऽन्या तृतीया शक्तिरिच्छते ।

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा” ॥

इति भेदव्यपदेशात्, “उभयोऽपि हि भेदेनैतमधीयते” “भेद-
 ठपदेशाच्चान्यः” “अधिकं तु भेदनिर्देशात्” इत्यादिषु सूत्रेषु
 च “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा
 शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपति” प्राज्ञेनात्मना सम्प-
 रिच्छकः” “प्राज्ञेनात्मनाऽन्व्याहृतः” इत्यादिभिर्हस्तयोरन्यो-
 न्यप्रत्यनीकाकारेण स्वस्वरूपनिर्णयत् । नापि साधनानुष्ठानेन
 निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्वयो-
 ग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवात् । यथोक्तम्—

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।

मिथ्यैतदव्यद्रष्टव्यं हि मैत्रि तद्द्रष्टव्यतां यतः” ॥ इति ।

युक्तस्य तु तद्ब्रह्मतापत्तिरेवेति भगवद्गीतायामुक्तम्,

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य नम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजयन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ इति ।

इहापि

आत्मज्ञानं नयत्येवं तद्ब्रह्म ध्यायिन मुने ।

विकार्यनात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ इति ।

आत्मभाषमात्मनः स्थनावम् । न ह्यारूपैकस्वरूपाव-
 प्तिराकृष्यमाणस्य । यक्ष्यति च “जगद्द्रष्टावारयर्जे प्रकर-
 णाद्मन्निहितत्वाच्च” “भोगमात्रसाम्पत्तिङ्गाच्च” “मुक्तोपसृप्य-
 ठपदेशाच्च” इति । शक्ति(१)रपि, “जगद्द्रष्टावारयर्जे यमानो
 ज्योतिषा” इति । द्रवि(२)उभाष्यकारश्च “देवतग्रायुज्याद्गरीर

१ बीधायनमहर्षिप्रणीता ।

२ द्रविडाचार्याः प्राचीना विशिष्टाद्वैतमतानुयायिनो येषां मतं
 गार्हस्थ्यख्यासु यदुच्यते वृत्तिकृतामिव धरति पराक्रियते ।

स्यापि 'देवतावत्सर्वाप्येभिद्धिः स्यात्' इत्याह । श्रुतयश्च "य
 दृष्टात्मानमनुविद्य" । ब्रह्मन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्, तेषां
 सर्वेषु लोकेषु कामंधारो भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"
 "सोऽऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपरिचिता" इति,
 "एतन्मानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य, इमांस्तलोकान् कामात्रीका-
 मरूप्यमुसुधरन्" "न तत्र पर्येति" "रसो वै सः, रसे च्येवायं
 लडध्वाऽऽनन्दी भवति" "यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं
 गच्छन्ति नामरूपे विहाय, तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परा-
 त्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय
 निरञ्जना परमं साम्यमुपैति" इत्याद्याः । परविद्यासु सर्वासु
 सगुणमेव ब्रह्मोपास्य, फलं चैकरूपमेव । अतो विद्याविकल्प
 इति सूत्रकारेणैव "आनन्दादयः प्रधानस्य" "विकल्पोऽवि-
 शिष्टफलत्वात्" इत्यादिपुक्तम् । वाक्यका(१)रेण च सगुणस्यैवो-
 पास्यत्व विद्याविकल्पश्चेकतः "युक्तं तद्गुणकोपासनात्"
 इति । भाष्यकृता उपाह्वयात् च "यद्यपि सच्चित्तः" इत्यादिना
 "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यत्रापि "नामरूपाद्विमुक्तः परा-
 त्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति" परं
 ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिवृत्त्या, इत्यादिभिरै-
 काश्यात् प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिमुक्तस्य निरस्ततत्कृतभे-
 दस्य, ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोऽप्यते । प्रकारैक्ये च तत्त्व-
 ठयवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति । अत्रापि

विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिवं ।

प्रापणीयस्तथैवात्मना प्रक्षीणाशेषभावतः ॥

परब्रह्मध्यानादात्मां परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावतः कर्म-
 भावनाब्रह्मभावनेभ्यभावनेतिभावनात्रपरहितः प्रापणीय
 इत्यभिधाय

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज ।

निवृत्त्या मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तयेत् ॥

इति करणस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्मन्वरूप
 प्राप्तेया कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनाद् वायस्मिद्भ्यानुष्ठेयमित्युक्ता ।

१ वाक्यकाररथ द्विविधाचार्यादपि प्राचीने विशिष्टाद्वैतवादी
 टट्टनाम्ना प्रविद्धः ।

“तद्भावभावमापन्नस्तदाऽपी परमात्मना ।

भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्” ॥

इति मुक्तस्य स्वरूपमाह । तद्भावो ब्रह्मणो भावः स्वभावः, न तु स्वरूपैक्यं, “तद्भावभावमापन्न” इति द्वितीय-भावशब्दान्त्वयात्पूर्वार्थाकार्यविरोधाच्च । यत् ब्रह्मणः प्रचीणा-शेषभावनत्वं तदापत्तिः=तद्भावभावापत्तिः, यदैवमापन्नः तदाऽयं परमात्मनाऽभेदी भवति=भेदरहितो भवति । ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्रकारस्यास्य तस्माद्भेदा देवादिरूपः, तदध्वयोऽस्य कर्मरूपाज्ञानमूलः, न स्वरूपकृतः । स तु देवादिभेदः, परब्रह्म-ध्वानेन भूतभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे हेत्यभावात्प्रवर्तत इत्यभेदी भवति । यथोक्तम्—

“एकस्वरूपभेदस्तु घाह्यकर्मप्रवृत्तिनः ।

देवादिभेदोऽप्यध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः” ॥ इति ।

एतदेव विवृणोति—

“विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसत्तं कः करिष्यति” ॥ इति ।

विविधो भेदो=विभेदः देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरात्मकः । यथोक्तं गीतकेनापि—

“चतुर्विधो विभेदोऽयं निध्याज्ञाननिधन्यनः” इति ।

आत्मनि विज्ञानस्वरूपे देवादिरूपविविधभेदेहेतुभूतकर्मा-स्याज्ञाने परब्रह्मध्वानेनात्यन्तिकं नाशकृते सति हेत्यभावादसन्तं परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपभेदं कः करिष्यतीत्यर्थः ।

“अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या” इत्यथैवोक्तम् । “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” इत्यादिनाऽन्तर्गामिरूपेण सर्वस्यात्मतयैक्याभिधानम् । अन्यथा

“क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्तथन्व” इत्यादिभिर्विरोधः । अन्तर्गामिरूपेण सर्वेषामात्मत्वं तत्रैव भगवताऽभिहितम् ।

“इंश्यरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुं न तिष्ठति ।

“सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट” इति च ॥

“अहमात्मा गुहाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

इति च । तदेवोच्यते—भूतशब्दे ज्ञातनपर्यन्तदेहवचनः ।
 यतः सर्वेषामयमात्मा तत एव सर्वेषां तच्छरीरतया पृथगव-
 स्थानं प्रतिपिच्यते, “न तदस्ति विना यत्स्यात्”
 इति भगवद्विभूत्युपसंहारश्चापमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम् ।
 तत इदमुच्यते—

“यद्यद्विभूतिमत्सर्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ एवं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥

“विष्टस्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” ॥ इति ।
 अतः शास्त्रेण न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति, नाप्यर्थजातस्य
 भ्रान्तत्वप्रतिपादनं, नापि चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः ।

यदप्युच्यते—निर्विशेषे स्वयंप्रकाशे वस्तुनि दीपपरिक-
 लिप्तभीशेशिवत्त्वाद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत्, दीपश्चां स्वरूप-
 तिरोधानविधिचित्रविलेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्य-
 विद्या, सा चावश्यमभ्युपगमनीया । “अनृतेन” हि प्रत्यङ्गाः”
 इत्यादिभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मणः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकर-
 ण्यावगतजीवैक्यानुपपत्त्या च । सा तु न सती भ्रान्तिवाचयोर-
 योगात्, नाप्यसती ख्यातिवाचयोरश्चायोगात्, अतः कोटि-
 द्वयविनिर्मुक्तैयमविद्येति तत्त्वविद् इति । तदयुक्तं, सा हि
 किमाश्रित्य सन्नं जनयतीति वक्तव्यम् । न तावज्जीवमाश्रित्य,
 अविद्यापरिकल्पिततत्त्वाज्जीवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य,
 तस्य स्वयंप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् । सा हि
 ज्ञानवाच्याभिमतता ।

“ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं सृष्टात्मकम् ।

अज्ञानं चेत् तिरस्कुर्यात्कं प्रभुस्तन्निवर्तने ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति चेद् ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम् ।

ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात्तदपि ह्यनिवर्तकम् ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्स्यात्प्रमेयता ।

ब्रह्मणोऽननुभूतित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते” ॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्यैव अविद्यायां व्यापकं न स्वरूप-
 भूतं ज्ञानमिति चेत्, न, सप्तयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशत्वे सत्य-
 न्यतरस्याविद्याविरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानवगमात् ।

एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यः स्वभावोऽयमन्यते, स ब्रह्मणः स्वरूपप्रकाशत्वेन, स्वयमेव प्रकाशत इत्यविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति । किंचानुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुमाद्यत्वेन भवतो न तद्विषयज्ञानमस्ति । अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्, स्वयमेव विरोधि भवतीति नास्या ब्रह्माश्रयत्वसंभवः । शुक्लादयस्तु स्वयात्पात्म्यप्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञानाविरोधिनस्तन्निवर्तने च ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते; ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयात्पात्म्यमिति स्याज्ज्ञानविरोध्येष तत एव निवर्तकान्तरं च नापेक्षते । अपोक्ष्येत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरोधीति । न, इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयात्पात्म्याज्ञानविरोधि, उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञाद्विरोधीति विवेचनीयम् । न तावत् ब्रह्मयात्पात्म्याज्ञानविरोधि, अतद्विषयत्वात् । ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन विरुद्ध्यते, तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव व्याधितमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वमेव । तत्तु तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तम् । स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्वाच्यं न स्याताम् । अद्वितीयत्वं धर्म इति चेत् । न, अनुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुमाद्यधर्मविरहस्य भवतीत्योपपादितत्वात् । अतो ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयत्वम् । किंचाविद्याया प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् । प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धो वा विद्यमानस्य विनाशो वा, प्रकाशस्यानुत्पाद्यत्वान्मुपगमेन प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एव । अपि च निर्विषया गिरांशया च स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः, उतापरमार्थभूत इति विवेचनीयम् । न तावत्परमार्थः, अतन्मुपगमात् । नाप्यपरमार्थः, तथा हि सति दृष्टत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वेन वाऽऽमुपगमनीयः ।

न तावद् दृशिः, दृशिस्वरूपज्ञेदानभ्युपगमात् । अमाधिष्ठान-
भूतायास्तु साक्षाद्दृशेर्माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेतापारनाश्यांनभ्युप-
गमाच्च द्रष्टृद्रश्योस्तदवच्छिन्नाया दृशेश्च कालपनिकत्वेन
मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । अथैतत्परिनिह्वीर्यया
परमार्थसत्यनुभूतिरेव ब्रह्मस्वरूपा दोष इति चेत् । ब्रह्मैव
चेद्दोषः, प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूलं स्यात्, किं प्रपञ्चतुल्याविद्या-
न्तरकल्पनेन । ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मा-
ल्यश्च स्यात् । अतो यावत् ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषान-
भ्युपगमो न तावत् चान्तिरूपपादिता ऋषति । अनिर्वचनीयत्वं
च किमभिप्रेतम् ? । सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्, तथाविधस्य
वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वेनानिर्वचनीयत्वैव स्यात् । एतदुक्तं भवति
सर्वं हि वस्तुगतं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं, सर्वं च प्रतीतिः । सद-
सदाकारा, सदसदाकारायाः प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्य-
भ्युपगम्यमाने सर्वे, सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यादिति ॥

अथ स्याद्द्वस्तुस्वरूपतिरोधानकमान्तरयाच्चारूपविधि-
घाट्यासोपादानं सदसदनिर्वचनीयमविद्याज्ञानादिपदवाक्य-
वस्तुपापात्म्यज्ञानविषयं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव
किञ्चिद्द्वस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयते । तदुपहितब्रह्मोपादा-
नश्चाविकारे चिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरोहितस्वरूपे प्रत्यगा-
त्मन्यहङ्कारज्ञानज्ञेयविभागरूपोऽप्यासः । तस्यैवावस्थाविशेषे
णाध्यासरूपे जगति ज्ञानवाच्यसर्परजतादिवस्तुतज्ज्ञानरूपो-
ऽप्यासोऽपि जायते । कृत्स्नस्य मिथ्यारूपस्य तदुपादानस्य च
मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारण भवितुमर्हतीति हेतु-
बलादवगम्यते । कारणज्ञानविषयं प्रत्यक्ष तावद्दहमज्ञो नाम-
न्वं च न जानामीत्यपरोक्षावभासः । अयन्तु न ज्ञानप्रागभावा-
विषयः । स हि पञ्चप्रमाणगोचरः । अय एवञ्च सुखीतिवदपरोक्षः ।
अज्ञावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्यपमनुभवो नात्मनि ज्ञानाभावा-
विषयः, अनुभवधेलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, अविद्यमा-
नत्वे ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । एतदुक्तं भवति, अहमज्ञ
इत्यसिद्धनुमधेऽहमित्यात्मनोऽज्ञावधर्मितया ज्ञानस्य च
प्रतियोगितयाऽवगतिरस्ति वा न वा ? । अस्ति चेत्, तिरोधादेव
न ज्ञानाभावाऽनुभवसम्भवः । नो चेत्, अग्निप्रतियोगिज्ञानस-

उच्यते। ज्ञानाभावाद्यनुभवः सुतरां न सम्भवति । ज्ञानाभावा-
स्यानुमेयत्वेऽभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुवपत्तिः समाना ।
अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे घस्मिन्प्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि
विरोधाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य
इति । ननु च भावरूपमज्ञानं यस्तुयायात्स्वभावभासरूपेण
सात्त्विकैतन्येन विरुध्यते । नैवम् । सात्त्विकैतन्यं न यस्तुयाया-
त्स्वविषयमपि त्वज्ञानविषयम् । अन्यथा निष्पत्त्यां वभासानुप-
पत्तेः । न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तत इति न विरोधः ।
ननु चेदं भावरूपमज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव सात्त्विकैत-
न्यस्य विषयो भवति, स विषयः प्रमाणानधीनसिद्धिरिति
कथमिदं सात्त्विकैतन्येनास्मदर्थठयायुक्तमज्ञानं विषयीक्रियते ।
नैव दोषः, सर्वमेव यस्तुजातं ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा सात्वि-
कैतन्यस्य विषयमूतम् । तत्र जहद्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव
प्रमाणठयवधानावेता । अजहदस्य तु प्रत्यक्षस्तुन स्वयंसिध्यते
न प्रमाणव्यवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानस्य ठयावतं कवेनावभाभो
युज्यते । तस्मान्वायोपयुद्धितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञान
प्रतीयते । तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति, विद्या
दाप्त्वानितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावाठयतिरिक्तस्वविषयाधरण-
स्वनिवर्त्यस्वदेशगतयस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशका-
त्यात्, अन्यकारे प्रथमेतरपक्षप्रदीपप्रभावादिति । आलोकाभा-
वमात्रं वा रूपदर्शनाभावमात्रं वा तमे न द्रव्यम् । तत्कथं
भावरूपाज्ञानसाधने निदर्शनतयोपन्यस्यते तम इति चेत् ।
उच्यते, यहुलत्वविरलत्वाद्यवस्थायोगेन रूपवत्तया शोषलठधे-
र्द्रठयान्तरमेव तम इति निरवद्यमिति ॥

अत्रोच्यते, अहमज्ञो नामन्यं च न जानामीत्यत्रोप-
त्तिसिद्धितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञानं प्रतीयते ।
यस्तु ज्ञानप्रागभावाविषयत्वे विरोध उक्तः, न हि भावरूपा-
ज्ञानेऽपि तुरपः । विषयत्वेनाश्रयज्ञानत्वेन चाज्ञानस्य ठयावर्श-
कतया प्रत्यगर्थः प्रतिपक्षोऽप्रतिपक्षो वा ? । प्रतिपक्षश्चेत्,
तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपक्षे कथमिदं ति,
उति । अप्रतिपक्षश्चेत्, व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं
कथमनुभूयेत । अयं विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधी, अवि-

शुद्धस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति । इत्त तर्हि ज्ञानप्रागभावाऽपि विशुद्धस्वरूपविषयः, आश्रयप्रतियोगिज्ञान एव विशुद्धस्वरूपविषयमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात् । भावरूपस्याज्ञानस्यापि, ज्ञानमिति सिद्धातः प्रागभावाविद्याविषयसापेक्षत्वमस्त्येष । तथा हि—अज्ञानमिति ज्ञानाभावः, तद्वन्मयः, तद्विरोधी वा? । अथाज्ञानमपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाऽवश्याश्रयणीया । यद्यपि तमःस्वरूपप्रतिपत्ती प्रकाशापेक्षा न विद्यते, तथाऽपि प्रकाशविरोधीत्यनेनाकारेण प्रतिपत्ती प्रकाशप्रतिपक्ष्येणाऽस्त्येष । भयदभिमताज्ञान न कदाचित्स्वरूपेण सिद्धति, अपि त्वज्ञानमित्येष । तथा सति ज्ञानाभाववत् तदपेक्षत्वं समानम् । ज्ञानप्रागभावंस्तु भयताऽप्यभ्युपगम्यते प्रतीयते च, एतद्युक्त्याभ्युपेतो ज्ञानप्रागभावा एव “अहमस्मी मामन्यं च न जानामि इत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवति, स्वानुभवस्वरूपतयात् । स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत् । किमिदं तिरोहितस्वरूपत्वम् । अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत् स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् । स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत् । एव तर्हि प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वयादन्यतः स्वरूपमाशेषं स्यादिति पूर्वमेवोक्तम् । किंच ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं न तत् ब्रह्म तिरस्करोति ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो ॥ भवतीत्यन्योन्याश्रयणम् । अनुभूतमेव तिरस्करोतीति चेत् । यद्यतिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्माज्ञानमनुभवति, तदा तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना स्यात् अज्ञानस्वरूपकल्पना च, ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शनवदज्ञानकार्यतयाऽमितमप्यदृशं न स्यापि संभवत् । किंच ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्यतो वाऽप्यतो वा? । स्वतश्चेत्, अज्ञानानुभवस्य स्वरूपमयुक्त्येताभिर्मांसः स्यात्, अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूपत्वेन निष्कारजतवाचकज्ञानेन रजतानुभवस्यापि निवृत्तिवत् निवर्तकज्ञानेन। ज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनियतिर्वा ।

अन्यतश्चेत् किं तदभ्यत् । अज्ञानान्तरमिति चेत् अनवस्था
 स्यात् । ब्रह्मतिरस्कृत्यैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति चेत्, तथा
 सतीदमज्ञानं कादादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञाना-
 वाच्छेदमज्ञानस्य न स्यात् । अचेदमज्ञानं स्वयमनादियं ब्रह्मणः
 स्वसाक्षित्वं ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिं च युगपदेव करोति, अतो
 मानवस्थादयो दोषा इति । नैतत्, स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः
 स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण नाक्षित्वापादनायोगात् । हेत्यन्तरेण
 तिरस्कृतमिति चेत्, तस्य स्यानादित्थनपास्तम्, अन्यस्या च
 पूर्वोक्त- अतिरस्कृतस्वरूपस्यैव साक्षित्वापादने ब्रह्मणः स्वा-
 नुभवैकतानता च न स्यात् । अपि चाविद्यया ब्रह्मणि तिरो-
 हिते तद् ब्रह्म न किञ्चिदपि प्रकाशते, उत किञ्चित्प्रकाशते ? ।
 पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे शुद्धता-
 पतिरसकदुका । उत्तरस्मिन् कल्पे सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्मणि
 कोऽप्यमंशः तिरस्कियते को वा प्रकाशते । निरंशे निर्विशेषे
 प्रकाशमात्रे वस्तुन्याकारद्वयासंभवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च यु-
 गपन्नसंगच्छेत् । अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्माविद्यया तिरोहित-
 स्वरूपमविशदमिवालयत इति । प्रकाशमात्रस्वरूपस्य विशद-
 ताऽविशदता वा किं रूपा ? । एतदुक्तं भवति, यत्सर्वशस्त्रविशेषः
 काञ्चिद्विषयः तस्य सकलावभासो विशदावभासः, कतिपयवि-
 शेषरहितावभासश्चाविशदावभासः । तत्र य आकारोऽप्रतिपन्नः
 तस्मिन्मंशे प्रकाशमायादेव प्रकाशावैशद्यं न विद्यते यथाशः
 प्रतिपन्नस्तस्मिन्मंशे तद्विषयप्रकाशो विशद एव, अतः सर्वत्र
 प्रकाशाशेऽवैशद्यं न संभवति । विषयेऽपि स्वरूपे प्रतीयमाने
 तद्गतकतिपयविषयविशेषाप्रतीतिरेवावैशद्यं, तस्मादविषये-
 निर्विशेषे प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि स्वरूपे प्रदाशमाने कतिपयविशे-
 पाप्रतीतिरूपावैशद्यं नामाज्ञानकार्यं न संभवतीति । अवि चेद-
 नविद्याकार्यमवैशद्यं तस्य ज्ञानोदयान्निवर्तते न वा । अनियु-
 तावर्गमावः । नियुक्ती च वस्तु किरूपमिति विवेचनीयम् ।
 विशदस्वरूपमिति चेत्, तद्विशदस्वरूपं प्रागस्तिवान्वा । अ-
 न्ति चेत्, अविद्याकार्यमवैशद्यं तन्नियुक्तिश्च न स्याताम् । नो चेत्,
 मोक्षस्य कार्यतया अनित्यता स्यात् । अस्याज्ञानस्याप्रमानिरू-
 पत्वादेवासंभवः पूर्वमेवोक्तः । अपि चापरमार्थदोषमूलमनादिना
 निरविद्यात्वमासंभवोऽपि दुरुपादः, अमहेतुभूतदोषदोषावयव-

वत् अधिष्ठानापरमाध्यैऽपि धर्मोपपत्तेः। तत्र च सर्वशून्यत्वमेव
 स्यात् ॥ यदुक्तमनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिद्धवतीति,
 तदुक्तम्, अनुमानाधर्मत्वात् । न नूक्तमनुमानं सत्यमुक्तम्,
 दुःकृतं तु तत् । अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्ध-
 त्वाद्देतोः । तत्राज्ञानान्तरसाधने हेतोरनैकान्त्यम् । साधने
 च तदज्ञानमज्ञान(१)माहितं निवारयति, तत्र साधनकल्प-
 ना निष्कला स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकलः, प्रदीपप्रज्ञाया
 अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावात् । सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रका-
 शकत्वं, सत्पि दीपे विज्ञानेन विना विषयप्रकाशाभावात्,
 इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वम् ।
 प्रदीपप्रज्ञायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतीति विरोधित-
 नोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव । प्रकाशकज्ञानोत्पत्ती, उपा-
 प्रियमाणचक्षुरिन्द्रियोपकारकत्वहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाश-
 कत्वव्यवहारः । नास्माभिर्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन दी-
 पप्रज्ञानिदर्शिता, अपि तु ज्ञानस्यैव स्वविषयावरणनिरसन-
 पूर्वप्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेत् । न, न हि विरोधिनिरसन-
 मात्रं प्रकाशकत्वम्, अपि त्वर्थपरिच्छेदः । उच्यते ह्येतस्या-
 दनमिति यावत् । तच्च ज्ञानस्यैव । यद्युपकारकाणामप्यप्रका-
 शितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतं, तर्हीन्द्रियाणामुपकारकत्वमप्ये-
 नाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा सति तेषां स्व-
 निवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्त्यमित्यलमनेन ।
 प्रतिप्रयोगाश्च—विद्यादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननाशप्रसङ्गाश्रयम्,
 अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञानाश्रयं हि तत् । विद्या-
 दाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्य-
 ज्ञानवत्, विषयावरणं हि तत् । विद्यादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञान-
 निवर्त्य, ज्ञानविषयानावरणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं त-
 ज्ञानविषयावरणं, यथा शुक्तिकाद्यज्ञानं प्रसक्तं नाज्ञानास्पदं,
 चावृत्तविरहात्, घटवत् । प्रसक्तं नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषय-
 त्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतं, यथा शुक्तिकादि ।
 प्रसक्तं न ज्ञाननिवर्त्यज्ञानं, ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ञान-
 निवर्त्यज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतं, यथा शुक्तपादि विद्या-

(१) तदज्ञानमज्ञानसाहित्यं निवारयतीति पाठान्तरम् ।

दाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वे न भवति, प्रमाण
ज्ञानत्वात्, भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत् । ज्ञानं न वस्तुनो वि
नाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंहणधिरहे मति ज्ञानत्वात्, यत् वस्तुनो विना-
शकं तत् शक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्, यद्येश्वरयोगिप्रभृति-
ज्ञानम्, यथा च मुद्गरादि । भाषरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशकम्, भाषरूप-
त्वात्, घटादिषदिति । अथोच्येत साधकज्ञानेन भाषरूपाणां पूर्वज्ञानोत्प
न्नानां भयादीनां विनाशो दृश्यत इति । नैवम्, न हि ज्ञानेन तेषां विनाशः,
चण्डिहस्तेन तेषां स्वप्नेषु विनाशात्, कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः ।
चण्डिहस्तं च तेषां ज्ञानवदुत्पत्तिकारणसन्निधान एवोपलब्धेस्त्वेषां अनुपल-
ब्धेरचावगम्यते । चण्डिकृत्स्व च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानस-
न्ततायविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रस-
ङ्गाच्च । स्वप्रागभावातिरिक्तवस्तुन्तरपूर्वकमिति व्यर्थविशेषणोपादानेन
प्रयोगकुशलता वाशिष्कता । अतो नानुमानेनापि भाषरूपाज्ञानसिद्धिः ॥

श्रुतितदर्थोपनिध्यामज्ञानासिद्धिरनन्तामेष ब्रह्मते । मिथ्याऽर्थास्य
मिथ्येशोपादानं भवितुमर्हतीत्येतदपि “न घिलक्षणत्वादि”त्येतदधिकर-
णन्यायेन परिहृतम् । अतोऽनिर्धेवनीयज्ञानविषया न कदाचिदपि प्रती-
तिरस्ति । प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाऽभ्युपगमनीयम् । प्रतीयमानमेष
हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयः, चाभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण छानुपल-
ब्धमासां विषय इति न युज्यते कल्पयितुम् । शक्त्यादिवु रजतादिप्रतीतिः
प्रतीतिश्रान्तेऽपि तद्यास्तीति बाधेन छान्यस्यान्यथाभानायोगाच्च सदस-
दनिर्धेवनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषशयात्प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेत् ।
न, तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्याधर्तनीयत्वात्, अन्यथाभानाभ्यु-
पगमादेव ध्यातिप्रतीतिबाधमत्वानामुपपत्तेः, अत्यन्तापरिदृष्टाकारणक-
वस्तुकल्पनायोगात् । कल्पमानं हीदमनिर्धेवनीयम् । न च तदानीमनि-
र्धेवनीयमिति प्रतीयते अपि तु परमार्थरजतमित्येष । अनिर्धेवनीयमि-
त्येष प्रतीतं चेत्, भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यसंभवः । अतोऽन्यस्यान्यथाऽध-

भामयिह्ये प्रतीतिप्रवृत्तिबाधप्रमत्त्वानामनुपपत्तेः तस्यापरिहायंत्वाच्च
 शुक्त्यादिरिव रजताद्याकारेणाऽवभासत इति भवताऽभ्युपगन्तव्यम् । आ-
 त्यन्तरवादिनां च सुदूरमपि गत्याऽन्यथाऽवभासोऽवश्याश्रयणीयः, यम-
 श्च्यतिपत्ते सदात्मना, चात्यख्यातिपत्ते धार्थ्यात्मना, यद्यातिपत्तेऽव्य-
 न्यविशेषणमन्यविशेषणत्वेन च, ज्ञानदृषमेकत्वेन च, विषयासद्भाषपत्तेऽपि
 विद्यमानत्वेन । किंचानिर्बन्धनीयमपूर्वैरजतमत्र जातमिति शक्यता जा-
 तस्य जन्मकारणं शक्यम् । न तावत् तत्प्रतीतिः, तस्यास्तद्विषयत्वेन
 तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात् । निर्दिषया जाता तदुत्पाद्य तद्वेष विष-
 यीकरोतीति महतामिदमुपपादनम् । यथेन्द्रियादिगतो दोषः । तत्र, तस्य
 पुद्गलाश्रयत्वेनार्थगतकार्येभ्योत्पादकत्वायोगात् । नापीन्द्रियाणि, तेषां, ज्ञा-
 नकारणत्वात् । नापि दुष्टानीन्द्रियाणि, तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव
 हि विशेषकरत्वम् । यनादिमिथ्याज्ञानोपादानस्य तु पूर्वमेव निरस्तम् ।
 किंचापूर्वमनिर्बन्धनीयमिदं यस्मिन्जातं रजतादिद्युष्टिशब्दाभ्यां कथमिदं वि-
 यधीक्रियते न घटादिद्युष्टिशब्दाभ्याम् । रजतादिमादृश्यादिति चेत् । तर्हि
 तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दो स्याताम् । रजतादिजातियोगादिति चेत् ।
 सा किं परमार्थभूता उतापरमार्थभूता वा । न तावत्परमार्थभूता, तस्या
 अपरमार्थान्वयायोगात् । नाप्यपरमार्थभूता, परमार्थान्वयायोगात्परमार्थ
 परमार्थेद्युष्टिशब्दयोर्निर्यादकत्वायोगाच्चत्यलमपरिणतकृतकंनिरसनेन ॥

अथवा

यद्यर्थं सर्वविज्ञानमिति वेदयिष्या मताम् ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वोत्पत्त्यप्रतीतिः ॥
 बहु स्यामिति संकल्पपूर्वसद्भावाद्युपक्रमे ।
 तासां निश्चयमेकेकामिति श्रुत्येव वेदयितम् ॥
 चिशुक्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
 यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि ॥
 शुक्लं दृष्ट्वां पृथिव्याश्चेत्यानायेव चिद्वरता ।
 श्रुत्येव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वत्र महताः ॥

पुराणे वैश्वेशोक्तं षण्णवेषे सृष्ट्युपक्रमे ।

“नानात्रीर्याः पृथाभूतास्ततस्ते संदतिं विना ॥

नाशक्रुशन् प्रजाः स्रष्टुमहमागम्य कृत्वशः ।

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ॥

महदाद्या विशेषात्ता स्रष्टमित्यादिना ततः ।

सूत्रकारोऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाऽऽवदत् ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वादिति तेनाभिधाभिदा ।

सोमाभाषे च पूनीकचद्वयं श्रुतिचोदितम् ॥

सोमावयवमद्वाधादिति न्यायत्रिवे। विदुः ।

व्रीह्यभाषे च नीशारयद्वयं व्रीहिभाषतः ॥

तदेष मवृशं तस्य यत् तद्द्रव्यैरुद्देशभाक् ।

शुक्त्यादौ रश्मतादेश्च भाषः शुक्त्यश्च चोदितः ॥

रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदे भूयस्त्यहेतुकः ।

रूप्यादिमवृशत्वायं शुक्त्यादिरूपलभ्यते ॥

अतस्तस्याश्च मद्वाधः प्रतीतिरपि निश्चितः ।

कदाचिच्चतुराद्वेस्तु दोषात् शुक्त्यंशश्चर्जितः ॥

रजतांशो एहीतोऽतो रजतार्थो मवृशेति ।

दोषदानौ तु शुक्त्यशे एहीते तच्चिश्चर्जते ॥

अतो यद्यथै रूप्यादित्रिज्ञानं शुक्तिकादिषु ।

धाध्यघ्राधकभाषोऽपि भूयस्त्वेनापपद्यते ॥

शुक्तिभूयस्त्यत्रैकत्वसाकल्यपरुहूपतः ।

नातो मिथ्याघेसत्यार्थाविषयत्यनिबन्धनः ॥

एष सर्वस्य सर्वस्ये व्यसहारव्यवस्थितिः ।

स्यत्रै च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैश्च तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्त-

त्तत्कालावसानास्तथाभूताश्वार्याः सृष्ट्यन्ते । तथा हि श्रुतिः स्यप्रविषया

“न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यानी भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः

सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न

तत्र वेगन्ताः पुष्करिण्यः सूधन्त्यो भवन्त्यथ वेगन्ताः पुष्करिण्यः सूजते
 स हि वृत्ते 'ति । यद्यपि सकलैतरपुरुषानुभाष्यतया तदानो न भवन्ति,
 अथापि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाष्यतया तथाविधानर्थांनीश्वरः सूजति । "स
 हि कर्त्तुः" तस्य सत्यसकल्पस्याश्वयंशक्तेस्तथाविधं कर्त्तुं संभवतीत्य-
 र्थः । "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्दिमाणः तदेव शुक्लं
 तद्दृष्ट्वा तदेवामृतमुच्यते, तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद्दु नात्येति कश्च
 ने"ति च । सूत्रकारोऽपि "मर्त्यं सृष्टिराह हि" "निर्मातारं चैके पुत्रा-
 दयश्चे"ति सूत्रद्वयेन स्यादेष्वर्थेषु जीवस्य सृष्टृत्वमाशङ्क्य "मायामात्रं
 तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपस्यादि"त्यादिना न जीवस्य संकल्पमात्रेण
 सृष्टृत्वमुपपद्यते, जीवस्य स्याभाषिकसत्यसंकल्पस्याद्वैः कृत्वस्य संसारद-
 शायामनभिव्यक्तस्वरूपस्यात्, ईश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाष्यतया आ-
 श्वयंभूता सृष्टिरिषम, "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद्दु नात्येति कश्चने"ति
 परमात्मैव तत्र सृष्टेत्यवगम्यत इति परिहरति । अपरकारादिषु शयानस्य
 स्वप्नदृशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदादयश्च पुण्यपा-
 पफलभूताः शयानदेशरूपसंस्थानदेशान्तरसृष्टीपपद्यन्ते । पीतशङ्खो
 तु नयनघर्तित्वितद्रव्यसमिवा नायनरश्मयः शङ्खोऽपिः संपुञ्जन्ते, तत्र
 पित्तगतपीतिमार्मिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न एह्यते, यतः सुपर्षानुलिप्तशङ्ख-
 घत् पीतः शङ्ख इति प्रतीयते, पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमां चातिमूल्मतया
 पाशंस्यैने एह्यते । पित्तोपहतेन तु स्थनयननिष्क्रान्ततयाऽतिमामीप्या-
 स्मूल्मतमपि एह्यते, तद्दृष्टवन्नितसंस्कारसविधनान्नरोश्मिभित्तूरस्यमपि
 एह्यते । जवाक्षुमुमममोपव्रतिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाधिभूततया रक्त
 इति एह्यते । जवाक्षुमुममभा धितताऽपि स्वच्छद्रव्यसमुक्ततया स्फुटतर-
 मुपलभ्यत इत्युपलब्धिव्यवस्थायामिवम् । मरीचिकाजलजानेऽपि तेजःए-
 धिव्योरप्यम्युनेः विद्यमानत्यादिन्द्रियदोषेण तेजःएधिव्योरप्यहवाज्जादृष्ट-
 यसाज्जाम्युना यद्व्यात् यथायैत्यम् । अनातवज्ञेऽप्यलातस्य द्रुततरगम-
 नेन सर्वदेशमयोगादन्तरालायहवाप्तया प्रतीतिरुपपद्यते, चक्षुप्रतीतावप्य-
 न्तरालायहवपुषं यततद्वेशसंयुक्ततद्दृष्टुपहवमेव, क्वचिदन्तरालाभाशद

न्तरालापहण कृच्छ्रिद्यादपहणमिति विशेषः, अतस्तदपि यथार्थम् ।
 वर्षणादियु निजमुप्राद्विपतीतिरपि यथार्था, वर्षणाद्विपतिहसगतयो हि
 नापनरामयो वर्षणाद्विदेशपहणपूर्वकं निजमुप्रादि एहन्ति, तत्राप्यति-
 शेष्यादन्तरालापहणात्तथा प्रतीतिः । दिङ्गोरेऽपि दिगन्तरस्यास्यां दिशि
 शिद्यमानस्यादवृष्टवशेनेतद्विगंशशियुक्तो दिगन्तरांशो एह्यते, अतो दिग-
 न्तरप्रतीतिर्यथार्थैव । द्विवन्त्रज्ञानादावप्यदुल्ययपृम्भतिमिरादिभिर्नैय-
 नतेजोगतिभेदेन मामयीभेदात्सामयीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रपहणद्वयहे-
 तुभेव'ति, तत्रैका मामयी स्वदेशविशिष्टचन्द्रं एह्यति, द्वितीया तु किंचि-
 द्दृग्गतिसचन्द्रममीपदेशपहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशशियुक्त एह्यति, अतः
 सामयीद्वयेन युगपद्वेगद्वयविशिष्टचन्द्रपहणेऽपि यहणभेदेन याह्याकारभे-
 दाद्वैकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः, देशा-
 न्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्य चावृहीतम्यदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रह-
 णेन भवति, तत्र सामयीद्वित्य पारमार्थिकम्, तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्र-
 यहणद्वयं च पारमार्थिकम्, यहणद्वित्येन चन्द्रस्यैव याह्याकारद्वित्यं च
 पारमार्थिकम्, तत्र विशेषणद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैव एव चन्द्रो याह्य
 इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत् केवलवचुषः सामर्थ्याभावात् चातुषं ज्ञानं
 तथैवावतिष्ठते, द्वयोः चतुषोरेकसामप्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिवोपभिधं
 चातुषं तेजः सामयीद्वयं भवतीति कार्यकल्प्यम्, अपगते तु दोषे स्वदे-
 शविशिष्टस्य चन्द्रस्यैवग्रहयेद्वैकत्वादेक'चन्द्र इति भवति प्रत्ययः, दोष-
 कृतं तु सामयीद्वित्य तत्कृतं यहणद्वित्यं तत्कृतं याह्याकारद्वित्यं चेति
 निरवयवम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् ॥

प्रात्यन्तराणां दूषणानि तैस्तैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानीति न तत्र
 ययः क्रियते । अथवा किमनेन अनुनेपवादनप्रकारेण, प्रत्यक्षानुमानाग-
 माग्रप्रमाकजातम् आगमगम्यं च निरस्तनिश्चितदोषगन्धमनशधिकानि-

१ अविशद्वरहितः पुस्तकान्तरपाठः ।
 २ अविप्यतीति तु पुस्तकान्तरपाठः ।
 ३ एकवचन इति पाठान्तरम् ।

शयासंश्लेषकल्याणगुणगण संबंधं मत्प्रकृत्यं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं
 न सेत्स्यति, किं नोपपद्यते । भगवतां हि परेण ब्रह्मणा तेनैवपुण्यपावा-
 नुगुणं तद्विद्ययावाचिनं जगत्सृजता मुखदुःखोपेताफलानुभवानुभाष्याः
 पदार्थाः सर्वमाधारणानुभवविधेयाः, केचन तत्तत्पुण्यमात्रानुभवविधेया-
 स्तत्तत्कालावसानास्तथासंघानुभाष्याः सृज्यन्ते । तत्र बाध्यबाधकभायः
 सर्वानुभवविधेयतया तद्विहिततया चोपपद्यत इति सर्वे समञ्जसम् ॥

यत्पुनः सदसदनिर्धेचनीयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति, तदमत्, “अनृ-
 तेन हि प्रत्युठा” इत्यादिष्वनृतशब्दस्यानिर्धेचनीयानभिधायित्वात्,
 अनेतरविधयो ह्यनृतशब्दः । अतमिति कर्मवाचि, “अतं पिथन्तावि”ति
 घचनात् । अतं कर्म फलाभिसिधिरहितं परमपुरुषाराधनधेयं तत्प्राप्तिक-
 लम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकफल कर्मोन्नत ब्रह्मप्राप्तिविरोधि, “अत
 ब्रह्मनोक्तं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्युठा” इति घचनात् । “नासदा-
 सीधो सदासीतदानीमि”त्यत्रापि सदसच्छब्दो चिद्विद्युष्टिविधयो, उत्प-
 त्तियेनाया सत्यच्छब्दाभिहितयोश्चिद्विद्युष्टिभूतयोर्धेस्तुनोत्पत्त्यकालेऽ-
 चित्समष्टिभूते तमःशब्दाभिधेये घस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वात्स्य घा-
 प्यस्य, नात्र कस्यचित्सदसदनिर्धेचनीयतेऽप्यते, सदसतोः कालविशेषे-
 ऽसद्भावमात्रघचनात् । अत्र तमःशब्दाभिहितस्याचित्समष्टित्य श्रुत्यन्तरा-
 दवगम्यते “अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकी-
 भवती”ति । सत्यम्, तमःशब्देनाचित्समष्टिरूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्यो-
 च्यते, तस्यास्तु “माया तु प्रकृति विन्द्यादि”ति मायाशब्देनाभिधाना-
 दनिर्धेचनीयत्वमिति चेत् । नैतदेवम्, मायाशब्दस्यानिर्धेचनीयत्वाच्चित्सं
 न दृष्टमिति । मायाशब्दस्य मिथ्यावयवत्वानिर्धेचनीयत्वमपि चेत्
 सत्येति नास्ति । न हि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः, असुरात्तस-
 स्त्वादियु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात् । यथोक्तम्—

“तेन मायासदस तच्छब्दस्याशुगामिना ।

घालस्य रचता देहमेकैकरूपेण मूढितम्” ॥ इति ।

अतो मायाशब्दो विचित्रार्थमर्गकराभिधायी । प्रकृतेश्च मायाशब्दा-
भिधानं विचित्रार्थमर्गकरत्वाद्देव, "अस्मान् मायी सृजते विश्वमेत-
त्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिवृत्" इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रा-
र्थमर्गकरत्वं दर्शयति । परमपुरुषस्य च तद्वृत्तामात्रेण मायित्वमुच्यते
नाज्ञत्वेन, जीवस्येव हि मायया निरोधः श्रूयते तस्मिंश्चान्यो मायया
संनिवृत्" इति "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्धत" इति च ।
"इन्द्रो मायाभिर"त्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते । अत एव हि
"भूरि त्यष्टेव राजत"इत्युच्यते, न मिथ्याभूतः कश्चिद्विराजते, "मम माया
दुरत्यये"त्यत्रापि "गुणमयी"ति यदनात्सैत्र त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यते
इति न श्रुतिभिः मद्मदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् । नाप्येक्योपदेशा-
नुपपत्त्या, न हि तत्प्रमसीति जीवपरपोरैक्योपदेशे सति सर्वज्ञे सत्यम
द्वुल्ये सकलज्ञगत्सर्गस्थितिधिनाशहेतुभूते तच्छब्दायगते प्रकृते ब्रह्मणि वि-
द्वृत्ताज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता कश्चिदप्यनुपपत्तिर्वृश्यते । ऐक्योपदेशस्तु त्वं-
शब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण व्याभिधानादुपपत्तेश्च, 'अनेन जीवे-
नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणो' ति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्य-
न्तस्यैव हि नामरूपभास्त्रमुक्तम् । अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम् ॥

इतिहामपुराणयोरपि न ब्रह्माज्ञानवादः क्वचिदपि दृश्यते । ननु
"ह्योतींषि विष्णुरि"ति ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय "ज्ञानस्यरूपो
भगवान् यतोऽसाधि"ति शैनाधिधराविभेदभिन्नस्य जगतो ज्ञानैकस्यरू-
पब्रह्माज्ञानविज्ञृम्भतत्वमभिधाय "यदा तु शुद्ध निजरूपा" ति ज्ञानरूप-
स्यैव ब्रह्मणः स्वस्यरूपैक्या'वस्थितिबेलाया वस्तुभेदाभावदर्शनेनाज्ञान-
विज्ञृम्भतत्वमेव स्थिरोक्त्य 'वस्त्वस्ति किम्' "महीघटत्वमि" ति श्लोक-
द्वयेन जगदुपलब्धिपरकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्यमुपपाद्य 'तस्माच्च वि-
ज्ञानमृत" इति प्रतिज्ञात ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्यमुपपत्तस्य "विज्ञानमे-
कमि" ति ज्ञानस्यरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूल निजकर्मवैति

१ स्वस्यरूपावस्थितिबेलायामिति पाठान्तरम् ।

स्फुटीकृत्य "ज्ञानं विशुद्धमिति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूप विशेष्य
 "मद्वाच एव भवतो मयोक्त" इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्व
 नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव, तस्य भुवनदेः सत्यत्व व्यापहारिक
 मिति तस्य तयोपदिष्टमेवेत्युपदेशो दृश्यते । नैतदेवम् । अत्र भुवनकोशस्य
 विस्तीर्णं स्वरूपमुक्त्वा पूर्वमनुक्त रूपान्तर सत्तेपतः श्रूयतामित्यारभ्याभिधी
 यते । चिदचिन्मिश्रे सगति चिदशो बाह्यनसागोचरः स्वसर्वत्रस्वरूपभेदे
 ज्ञानैकाकारतयाऽस्पष्टमाहृतभेदेऽविनाशित्वेनास्तिशब्दवाच्यः । अचि-
 दंशस्तु चिदशकर्मनिमित्तपरिणामभेदेऽविनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः ।
 उभयन्तु परब्रह्मभूतशामुदेशशीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं सत्तेपेणात्राभि-
 हितम् । तथा हि-

“यद्वक्ष्ये विष्णोः कायस्ततो विष्वक् समुन्धरा ।

पद्माकारा समुद्रता पर्वताद्यादिसप्ततुम्” ॥

इत्यम्युनेो विष्णोः शरीरत्वेनाम्युपरिणामभूत ब्रह्माण्डमपि विष्णो
 काय, तस्य च विष्णुरात्मिति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोऽवृहत्वाक्यस्य
 सामानाधिकरण्यस्य “न्योतीपि विष्णुरिति”त्यारभ्य यद्व्यमाणास्य शरीरात्म
 भाव एव निबन्धनमित्याह । अस्मिन् शास्त्रे पूर्वमप्येतदसङ्कटकम्, “तानि
 सर्वानि तद्रूपम्” “तत्सर्वं वै हरेत्मानु” “स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो
 यतोऽप्यय” इति । तद्विद्वद् शरीरात्मभावात्स तादात्म्य सामानाधिकर-
 ण्येन व्यपदिशति “न्योतीपि विष्णुरिति”ति । अथास्त्यात्मक नास्त्यात्मक
 च जगदन्तर्गत वस्तु विष्णो कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम्, इदम्
 सत्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकम् । अस्य च नास्त्यात्मकत्वं हेतुरयमित्याह
 “ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावि”ति । अशेषत्वेज्ज्ञात्मनाऽवस्थितस्य
 भावतो ज्ञानमेव स्वाभाविक रूप न देवमनुष्यादिशस्त्ररूपम्, यत एव तत
 यथाचिद्रूपवद्वमनुष्यशैनाब्धिधरादयश्च तद्विज्ञानविज्ञानमिमांसा । तस्य ज्ञानै
 काकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैशिष्ट्यानुसंधानमूना देवाद्याका
 रानुसन्धानमूलकममूना इत्यर्थः । यतश्चाचिद्रूपस्तु क्षेत्रकर्मानुगुणपरिणा

मास्पदं ततस्तत् नास्तिशब्दाभिधेयम्, इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थोऽतुल्यं
 भवति । तदेव विष्टोति "यदा तु शुद्धं निजहृषी"ति, यदेतद् ज्ञानैका-
 कारमात्मयस्तु देयाद्याकारेण स्वात्मनि यैयिध्यानुमन्यानमूलसर्वकर्मतयात्
 निर्देयं परिशुद्धं निजहृषि भवति, तदा देयाद्याकारेणैकीकृत्यात्मकल्पना-
 मूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्थास्तु वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति । ये देयादियु-
 वस्तुष्व्यात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूता देयमनुष्यशैलाधिधरादियस्तुभेदास्ते
 तन्मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीत्यचिद्वस्तुनः कदाचित्कायस्याधिगे-
 पयोगतया नास्तिशब्दाभिधेयत्वम्, इतरस्य सर्वदा निजसिद्धुज्ञानैका-
 कारत्वेन अस्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः । प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कदा-
 चित्कायस्यायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह "इत्य-
 स्ति किमि"ति । अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यान्तहीनसततैकहृषपदा-
 र्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिशुद्धानर्हत्यात् । अचिद्वस्तु किञ्चित् क्वचिदपि
 तयामूतं न दृष्टवम् । ततः किमित्यत्राह 'यद्वान्यथात्वमि'ति, यद्वस्तु
 प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्था एहातीति
 तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थाया न प्रतिसन्धानमस्ति । अतः सर्वदा तस्य
 नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव । तथा ह्युपलभ्यत इत्याह "महो घटत्य-
 मि"ति । स्वकर्मणा देयमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्य-
 भूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते, अनुभूयत इत्यर्थः । एव सति
 किमप्यचिद्वस्तुस्तिशब्दाहंमादिमध्यान्तहीनं सततैकहृषमालक्षितमस्ति
 किम् । न ह्यस्तीत्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानस्यरूपात्म-
 र्थातिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित् क्वचित्केवनास्तिशब्दशब्द न भवती-
 त्याह "तस्माच्च विज्ञानमृते" इति । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया
 देयादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देयादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वरूपविशिष्टक-
 र्ममूलदेयादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्तेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसहित इति
 तद्भेदानुसंधानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्यत्राह 'विज्ञानमेकमि'ति ।
 आत्मस्वरूपं तु कर्मरहितम्, तत एव मूलरूपप्रकृतित्वस्यैरहितम्, ततश्च

१ निजशुद्धज्ञानैकत्वदपत्येनति पाठान्तरम् ।

तत्प्रयुक्तगोक्तमोहलोभाद्यशेषहेयगुणामङ्गि, उपचयापवधानर्हतवा एकम्
 तत एव सदैकरूपम् । तच्च वामुद्वेषशरीरमिति तदात्मकम्, अतदा-
 त्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह "ज्ञानं विशुद्धमि"ति । विदंश-
 स्सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्दवाच्यः, अचिदंशस्तु प्रतिक्षणपरिणा-
 मित्येन सर्वदा नाशगर्भं इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः, एवंरूपविद-
 चिदात्मकं जगत् वामुद्वेषशरीरं तदात्मकमिति जगद्व्याघातस्यं सम्प्रयुक्तमि-
 त्याह "सद्वाच एवमि"ति । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यवाप्सोति
 प्रकान्तस्योपसंहारः । एतत् ज्ञानैकाकारतया सममशब्दयोगारस्यरूपभेद-
 मेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्पाद्यवहारार्हभेदं यत् घर्त्तते
 तत्र हेतुः कर्मवैल्युक्तमित्याह "एतत्तु यदि"ति, तदेष विशृणोति" यत्र
 पशुरिति । जगद्व्याघातस्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपादयतनमित्याह "यच्चैत-
 दि"ति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तत्राश्रये सदसदनिर्वचनीये वाज्ञाने
 जगत्सत्त्वकल्पितस्य धानुगुणं किंचिदपि पदं न दृश्यते । अस्तिनास्ति-
 शब्दाभिधेयं विदचिदात्मकं कृत्स्वं जगत् परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो
 विष्णोः कायस्थेन तदात्मकम्, ज्ञानैकाकारस्यात्मनो देवादिविधिधाका-
 रानुभवे अचित्परिणामे च हेतुषैस्तुवाघातस्यज्ञानशिराधि, क्षेत्रज्ञानं
 कर्मति^१ प्रतिपादनात्, अस्तिनास्तिमत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वच-
 नीयशस्यभिधानासामर्थ्याच्च । नास्त्यसत्यशब्दावस्तिमत्यशब्दविरा-
 धिनौ, अतश्चेताभ्यामसत्यं हि पतीयते नानिर्वचनीयत्वम् । अत्र चावि-
 द्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दो न तुच्छत्वमिष्यात्यपरौ प्रयुक्तौ, अपि तु
 विनाशित्वपरौ । "वस्त्यस्ति किम्" "मही घटत्वमि"त्यत्र विनाशित्य-
 मेव रूपवाचितम् न निष्प्रमाणकृत्यं ज्ञानवाच्यात्वं वा एकेनाकारेणै-
 कस्मिन्कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलभ्यया नास्ति-
 त्वोपपादनात् । तुच्छत्व हि प्रमाणमप्यन्यानर्तकम् । वाघोऽपि यद्देश-
 कालादिमर्थान्धतया तदस्तोत्पलथं तस्य तद्देशकालादिमर्थान्धतया
 नास्तीत्युपलब्धिः, न तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना

१ यत्र ज्ञानैकाकारतया तत्रसदसदयोगारस्यरूपभेदमिति पाठान्तरम् ।

२ कर्मवेति पाठान्तरम् ।

नास्तीत्युपलब्धिः, कालभेदेन विरोधाभावात्, यतो न मिथ्यात्वम् ।
पतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपमात्मप्रस्त्वादिमध्यपर्यन्तरहितं मतैरु-
रूपमिति स्वत एव सदाऽस्तिशब्दवाच्यम् । अचेतन तु क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं
तत्कर्मनुगुणपरिणामि विनाशीति सर्वत्र नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्य-
शब्दाभिधेयमिति । यथोक्तम्,

“यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।

परिणामाद्विभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्” ॥

“यनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।

तत्तु नास्ति न सन्देहो नाशिव्योपपादितम्” ५ इति ॥

देशकालकर्मविशेषापेक्षयाऽस्तित्वनास्तित्वयोगिनि वस्तुनि केषलास्ति-
बुद्धिव्योध्यत्वमपरमार्थे इति ह्यपरमार्थे इत्युक्तम् । आत्मन एव केष-
लास्तिबुद्धिव्योध्यत्वमिति स परमार्थे इत्युक्तम् । श्रोतुरथ मैत्रेयस्य

“विष्णुप्राधारं यथा चैतचैलोक्य समप्रस्थितम् ।

परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः” ॥

इत्याद्यनुभाषणाच्च, “व्योर्तोपि विष्णुरि”त्यादिनामानाधिकरणस्य
त्मशरीरभाव एव निबन्धनम्, विदचित्तुस्तुनोश्चास्तिनास्तिशब्दप्रयोग-
निबन्धनम्, ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्याभाविऋत्यरूपत्वेन स्वरूपमाधान्यम्,
अचित्तुस्तुनश्च तत्तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते ॥

यदुक्तं निर्विशेषब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं घटन्ति श्रुतय
दति, तदसत्, “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यशयै तमसः परस्तात्
तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अपनाय विद्यते” “सर्वे निमेवा
जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि” “न तस्येये कश्चन तस्य नाम महद्वशः”
“य एन विदुरमृतास्ते भवन्ती”त्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सवि-
शेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषविषयज्ञानादेव मौक्तं घटन्ति ।
शोधकवाक्यान्वयपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तत्त्वमस्या-
दिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्तुपरम्, तत्त्वम्यदयोः

मविशेषग्रहणाभिधायित्वात् । तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं
 ब्रह्म परामृशतीति तु प्रतिपादयति, "तद्वैतत बहु स्यामि"त्यादिषु तस्यैव
 प्रकृतत्वाद् । तत्सामानाधिकरणं त्वम्पदं चाविद्विशिष्टजीवशरीरकं परं
 ब्रह्म प्रतिपादयति, प्रकारद्वयार्थस्यैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य ।
 प्रकारद्वयपरित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्यमेव परि-
 त्यक्तं स्यात्, द्वयोः पदयोर्लक्षणा च । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा,
 भूतवर्तमानकालसम्बन्धितयैक्यप्रतीत्यविरोधात्, देशभेदविरोधश्च काल-
 भेदेन परिहृतः । "तद्वैतत बहु स्यामि"त्युपक्रमविरोधश्च, एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते । ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तानिर्विलदोषस्य
 सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानं तत्कार्यानन्तापुत्रपापार्थाश्रयत्वं
 च न सम्भवति । बाधार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य तत्त्वम्पदयोरधिष्ठा-
 नलक्षणा निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयस्त एव दोषाः । इयांस्तु
 विशेषः—नेदं राजतमितिवत् अप्रतिपक्षस्यैव बाधस्यागत्या, परिकल्पनम्,
 तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च । अधिष्ठानं तु
 प्राक्निरोहितम्, अतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति चेत्, न,
 प्राग्धिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रयधर्मबाधयोरसम्भवात् । धर्माश्रयमधिष्ठान-
 मतिरोहितमिति चेत्, न, तदेवाधिष्ठानस्वरूपं धर्मविरोधीति तत्प्रकाशे
 सुतरां न तदाश्रयधर्मबाधो । अतोऽधिष्ठानातिरेकिवारमार्थिकधर्मतत्ति-
 रोधानानभ्युपगमे धान्तिबाधो दुष्पवादे । अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे
 प्रतीयमाने तदतिरेकिणि वारमार्थिके राजत्ये तिरोहिते सत्येव ध्याध-
 त्वधर्मः, राजत्योपदेशेन च तद्विद्विभिर्भवति नाधिष्ठानमानोपदेशेन,
 तस्य प्रकाशमानत्वेनानुपदेश्यत्वात्, धर्मानुपमद्वित्याच्च । जीवशरीरक-
 जगत्कारणग्रहणपरत्वे मुप्यवृत्तं पदद्वय प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुप्रतिपाद-
 नेन सामानाधिकरण्यं च सिद्धम्, निरस्तानिर्विलदोषस्य समस्तकल्याण-
 गुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्धामित्यमप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति,
 उपक्रमानुकूलेता च, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च, सूक्ष्मवि-
 दविद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः सूनविदविद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात्,

“तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” “पराऽस्य शक्तिविशिष्टैश्च श्रूयते”
 “एवमहत्तपाय्या मत्स्यक्रामः मत्स्यमदूत्य” इत्यादिश्रुत्यन्तराधिरोधश्च ।
 “तत्रममी”त्यन्तरेषोऽप्येवविभागः ऊचमिति चेत्, नात्र किञ्चिदुद्दिश्य
 किमपि विधीयते, “ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि”त्यनेनैव वास्तव्यात् । “यदाप्ते
 हि शास्त्राभ्येषत्” । “इदं सर्वमि”ति मन्नीयं जगद्विद्दिश्य “ऐतदात्म्य-
 मि”ति “तस्यैव आत्मे”ति प्रतिपादितम्, तत्र च हेतुशक्तः “मन्मनास्मो-
 म्येमाः मर्त्याः प्रजास्मदावतनास्सत्प्रतिष्ठा” इति, ‘सर्वं पस्थिदं ग्रह्य
 तज्जलानि’ति, शान्त इतिग्रह । तथा श्रुत्यन्तराणि च ग्रहणस्तद्वृत्ति-
 रिक्तस्य विद्विद्वस्तुनश्च शरीरात्मभावमेष तादात्म्यं यद्वन्ति ‘अन्तःप्र-
 विष्टः शास्त्रा जनानां सर्वोत्मा” “यः पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो
 यं पृथिवी न घेद यस्य पृथिवी शरीरे यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त
 आत्मा अन्तर्धाम्यमृतः” “य आत्मनि तिष्ठत्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
 घेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्धा-
 म्यमृतः” “यं पृथिवीमन्तरे संवरावि”त्यारभ्य “यस्य मृत्युः शरीरं यं
 मृत्युर्न घेद एव सर्वभूतात्मा अपहृतपाय्या दिव्यो देव एको नारायणः”
 “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रायिगत् तदनुपविश्य सच्च त्यच्चाभवदि”त्यादीनि ।
 अत्रा “प्यनेन जीविनात्मनाऽनुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति ग्रहणा-
 त्मकजीवानुपवेशेनेय सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं च प्रतिपादितम्,
 “तदनुपविश्य सच्च त्यच्चाभवदि”त्यनेनैकार्थ्यात् जीवस्यापि ग्रहणात्म-
 कस्य ग्रहणानुपवेशादेवेत्यवगम्यते । अतश्चिद्विदात्मकस्य सर्वस्य वस्तु
 ज्ञातस्य ग्रहणतादात्म्यमात्मशरीरभावादेवेत्यवगम्यते । तस्मात् ग्रहणव्यति-
 रिक्तस्य कृत्वस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात् तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्द-
 स्तत्पर्यन्तमेष स्वार्थमभिदधाति । अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यवगत-
 तत्तत्पदार्थविशिष्टग्रहणामिधापित्वं मिदुमि “त्यैतदात्म्यमिदं सर्वमि”ति
 प्रतिज्ञातायेस्य “तस्यममी”ति सामानाधिकरण्येन विशेषणोपसंहारः ।
 अतो निर्विशेषवस्त्वैश्वर्यादिना भेदाभेदवादिनः, केषुभेदवादिनश्च
 वेषधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ग्रहणात्मभावोपदेशाः सर्वं परि-

त्यक्ताः स्युः । एकस्मिन्वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते । तस्यैवेति चेत्,
 स्वधाक्षेनाद्यगतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित् । कल्प
 तभेदनिरसनमिति चेत्, तत् न सामानाधिकरण्यात्तादात्म्योपदेशावसे-
 यमित्युक्तम्, सामानाधिकरण्यं तु घञ्शणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन धिरो-
 धमेवावहेत् । भेदाभेदयादे तु घञ्शण्येवोपाधिसंभोगात्तत्त्वपुक्ता जीवगता
 दोषा घञ्शण्येष प्रादुःप्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मक-
 ह्यात्मभावोपदेशा हि धिरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्याभक्तिरुभेदा-
 भेदयादेऽपि घञ्शण्यस्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणधत्तोषाङ्ग-स्वा-
 भाविका भवेप्युरिति निर्दोषघञ्शतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव । भेदलभे-
 दयादिनां चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यात्मभवादेव घञ्शतात्मभा-
 वोपदेशो न सम्भवतीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात् । निखिलोपनिष-
 त्प्रसिद्धं कृत्वस्य घञ्शशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्वस्य घञ्शतादात्म्यभा-
 वोपदेशाः सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति । जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि
 शरीरभावेन विशेषणत्वेन गौरश्वो देवो मनुष्यो जातः पुरुषः कर्मभि-
 रिति सामानाधिकरण्यं लोकश्रेययोर्मुख्यमेव दृष्टव्यम् । जातिगुणयो-
 रपि हि द्रव्यप्रकारत्वमेव खण्डो गौः शुक्रः पट इति सामानाधिकरण्य-
 निबन्धनम्, मनुष्यत्वादिविशिष्टविण्डानामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थ-
 त्वात् मनुष्यः पुरुषः खण्डो योपिद् आत्मा जात इति सामानाधिकरण्य
 सर्वत्रानुगतमिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, न परस्पर-
 व्यायुक्ता जात्यादयः । स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां क्वचित्कदाचिद्
 द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थावप्रत्ययो दण्डी कुण्डलीति दृष्टः, न एष्टप्रति-
 पत्तिस्थित्यनर्हणां द्रव्याणाम्, तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्याव-
 सेयमेव । यद्वि गौरश्वो मनुष्यो देवः पुरुषो योपिद् पण्ड आत्मा
 कर्मभिर्जात इत्यत्र खण्डो मुण्डो गौः शुक्रः पट इति जातिगु-
 णधदात्मप्रकारत्व मनुष्यादिशरीराणामप्यते, तर्हि जातिव्यक्तयोरिव
 प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सह प्रतिपत्तिः स्यात् । न

चैवं दृश्यते, न हि नियमेन गौत्वादिवत् चात्माश्रयतयैवात्मना मह
 मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति, अतो मनुष्य चात्मेति सामानाधिकरण्यं
 नास्त्यिकमेव । नैतद्वैशम्, मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्र-
 योजनत्वं तत्प्रकारत्वं च ज्ञान्यादितुन्यम् । चात्मेकाश्रयत्वमात्मविरक्षेपे
 शरीरशिराशादवगम्यते, चात्मेकप्रयोजनत्वं च तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव
 सद्भावात्, तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः ।
 एतद्वै हि गथाद्विगच्छानां व्यक्तिपर्यन्तस्य हेतुः, एतस्त्वभावविरहाद्वै
 दण्डादीनां विशेषणत्वे दण्डी.कुण्डनीति मत्पर्यायप्रत्ययः । देवमनु-
 ष्याद्विपिण्डानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतत्प्रकारत्वस्यभावात् देवो
 मनुष्य चात्मेति लोकेदेवोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । जातिश्र-
 त्तयोर्नियमेन सहप्रतीतिरुभयोश्चातुपस्थात्, चात्मनस्त्वचातुपस्थाच्च-
 चतुषा शरीरव्यवहारेतायामात्मा न दृश्यते । पृथग्व्यवहारेणस्य प्रकारतैक-
 स्वरूपत्वं दुर्घटमिति मा योचः, ज्ञान्यादिवत् तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोज-
 नत्वतद्विशेषणत्वेः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्यभावत्यावगमात् । महो-
 पलम्भनियमस्त्येकसामयीवेद्यत्वनिबन्धन इत्युक्तम् । यथा चतुषा पृथि
 व्यादेगन्धरमादिसम्बन्धित्वं स्वामाधिकमपि न दृश्यते, एव चतुषा
 दृश्यमाणं शरीरमात्मप्रकारतैकस्यभावमपि न तथा दृश्यते, चात्मव्यवहारे
 चतुषः सामर्थ्याभावात् । नैतावता शरीरस्य तत्प्रकारत्वस्यभावविरहः,
 तत्प्रकारतैकस्यभावत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, चात्मप्रकारतया
 प्रतिपादनसमर्थस्तु शब्दः सहैव प्रकारतया प्रतिपादयति । ननु च
 शब्देऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्रं दृश्यत इति नात्मपर्यन्तता
 शरीरशब्दस्य । नैशम्, चात्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थविशेषकप्रदर्श-
 नाय निरूपकाणां निष्कर्षकशब्दोऽयम्, यथा गौत्व्यं शुकत्वमाकृतिर्गुण
 इत्यादिशब्दाः । अतो गथादिशब्दवत् देवमनुष्यादिशब्दा चात्मपर्यन्ताः ।
 एवं देवमनुष्याद्विपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया तत्प्र-
 कारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः । अतः परस्य
 व्यवहारेः प्रकारतयैव चिद्विद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकर

एतेन प्रयोगः । अयमर्थो वेदार्थसंग्रहे समर्थितः । इदमेव शरीरात्मभाव-
लक्षणं तादात्म्यम् "आत्मैत्युपगच्छन्ती"ति धृत्यति, "आत्मैत्येव तु
एहोपात्सर्वस्य"ति वाक्यकारश्च ।

अत्रेदं तत्त्वम्—अविद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परमस्य च ब्रह्मणो भोग्य-
त्वेन भोक्तृत्वेनेशितृत्वेन च स्वरूपविषेकमाहुः काश्चने श्रुतयः "ब्रह्मा-
न्मायी सृजते विश्वमेतत्स्मिंश्चान्यो मायया सच्चिद्रुः" "मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" "हरं प्रधानममृताहरं हरः चरा-
त्मानाधीशते देव एकः," अमृताहरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते, प्रधानं
ह्यात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः, "स कारणं करणाधिपाधियो न
चास्य कश्चिद्व्यनिताना न चाधिपः" "प्रधानत्वेन्नपतिर्गुणेशः" "वति
विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिषमच्युतम्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजाधीयानीशौ"
"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको ब्रह्मनां यो विदधाति कामां"
"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्या" "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वृत्त्यनश्नच-
न्योऽभिचाकथोति" "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्या जुष्टस्तस्तेनामृ-
तत्वमेति" अज्ञामेकां लोहितशुक्लरूपीं बहूँ प्रजां जनयन्तीं स्रष्टवाम्,
अज्ञां ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" "समाने
वृत्ते पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः, जुष्टं पदा पश्यत्यन्य-
मीशमस्य महिमानमिति धीतशोक" इत्याद्याः । स्मृतावपि

"अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।
अपर्यमितस्त्यन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
लीलभूतां महाशहो ययेदं धार्यंते जगत् ॥"
"पर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पवये पुनस्तानि कल्पादौ विमृजाम्यहम् ॥
प्रकृतिं, स्यामद्यष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ।
भूतयामिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्यशात् ॥"

“मयाऽऽप्यक्षेणं प्रकृतिस्सूपते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते” ॥
“प्रकृतिं पुरुष चैव विदूष्यनादी उभावपि” ॥
“मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाभ्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत” ॥ इति ।

जगद्योनिभूतं महद् ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु
यत् तस्मिन् चेतनाख्य गर्भं सयोजयामि । ततो मत्कृता-
च्छिदचित्संसर्गाद् देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्व-
भूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः । एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थित-
योस्सर्वावस्थावस्थितयोश्छिदचितो. परमपुरुषशरीरतया तन्नि-
याम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः. काश्चन
श्रुतयः “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न
वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति” इत्या-
रभ्य “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्गम्यमृत.”
इति । तथा “यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरीरं” य
पृथिवी न वेद इत्यारभ्य “योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन् यस्यान्तर शरीरं
यमन्तरं न वेद यो सृष्ट्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य सृष्ट्युः शरीरं-य
सृष्ट्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽवहतपाप्मा दिव्यो देव एको
नारायणः” । अत्र सृष्ट्युशब्देन तत्र शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थम-
चिद्वस्तुनिधीयते । अस्यामेवोपनिषदि “अथ क्वमन्तरे लीयते
अन्तरं तमसि लीयते” इति वचनात्, “अन्तः प्रविष्ट-
शास्ता जनानां सर्वात्मा” इति च । एष सर्वावस्थावस्थितचि-
दचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एष काव्यावस्थकार-
णावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन
श्रुतयः काव्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः । “सदेव
सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
तत्तेजोऽसृजत” इत्यारभ्य “सन्मूलाः सोम्येनास्सर्वाः प्रजाः
सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति, तथा “सोऽकाशयत बहु स्या
प्रजायेय” इति “स तपोऽनप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत”

इत्यारभ्य "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इत्याद्याः । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धिद्विचिदचितोः । परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकस्मारितः, "हन्ताहमिमास्तिस्त्री देवता अनेन, जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "तत्सृष्टा तदेवानुमाविशत् तदनु प्रविश्य सच्च त्यज्ञाभवत् विज्ञान चाविज्ञानं, च सत्य-क्षानृतं च सत्यमभवत्" इति च । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनु प्रविश्य सच्च त्यज्ञाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यनेनैकाध्यादात्मशरीरभावनिघनघनमिति विज्ञायते । एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणं "तद्देदं तद्ये व्याकृतमासीत्तन्नामरूपास्यां व्याक्रियत्" इत्यत्राप्युक्तम् । अतः "कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति" कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणाविज्ञानेन कार्यस्य विज्ञाततया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् । "हन्ताहमिमास्तिस्त्री देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात्सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थापरमात्मवाचिना शब्देन, कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारक ब्रह्मैव कार्यकारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत्, सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीर ब्रह्मैव कारणमिति ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सृष्टात्स्योपादानत्वेन चिदचितो ब्रह्मणश्च स्वभावात्सूक्ष्मोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्रकण-रक्ततन्तुसर्पातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तदात्तनुप्रदेश एव शीघ्रत्यादिसंघनघ इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णमङ्गा, तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगत्, कार्यावस्थायामपि भेदवृत्त्यभेद्यत्वनिर्घोऽवस्थापट्टाः । तन्तूनां पृथक् स्थितियोग्यानामेव पुनयेच्छता कदाचित्संघतानां कारणत्वं कार्यत्वं च । इह तु चिदचितोऽसमर्थावस्थावस्थितयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतया पदार्पित्यात् । तत्प्रकार, परमपुरुषस्येदा सर्वशब्दाव्य इति विशेषः । स्यात्वावभेदस्तदसह-रश्च तत्र चात्र च तुल्यः । एवं च सति परस्य ब्रह्मणः चा-पानुप्रवेशेऽपि स्वरूपात्मनात्वाभावात्तद्विकृतत्वमुपपन्नतरम् ।

स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आ-
त्मतयाऽवस्थानात्कार्यत्वमप्युपपन्नतरम् । “अवस्थान्तरापरि-
रेव हि कार्यता । निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणात्-
मन्धादुपपद्यते । “अपहृतपोऽमा विनरो विभृत्पुदिंशोको
ऽविलिघत्सोऽविपामु” इति हेयगुणान् प्रतिपिच्य “सत्यका-
मसत्यसङ्कल्प” इति कल्पाणुगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेवांन्यत्र
सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ।
ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्य-
नीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्र-
काशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्युपगमादुपपन्नतरः । “यः सर्वज्ञः स-
सर्ववित्”

‘ पराऽस्य शक्तिर्विधिषेव श्रयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ ।

“विद्यातारमरे केन विजानीयात्”

इत्यादिकां ज्ञातृत्वंमावेदयन्ति, “सत्यं ज्ञानम्” इत्या-
दिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञान-
स्वरूपताम् । “सोऽकामयत बहु स्याम्” - “तदेतत् बहु स्याम्”
“तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात् विधि-
प्रतिपरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकात्-
ज्ञातमकथस्तुनात्त्वमतत्त्वमिति तत्प्रतिपिच्यते—“सृत्योऽस्म
सृत्पुमाप्नोति य इह, नानेव पश्यति नेह नानास्ति किञ्चन”
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्यै
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयात्”
इत्यादिना । न, पुनः “बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादिश्रुतिविद्वं
स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्व-
मपि निपिच्यते । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” इति निषेधवा-
क्येऽपि च तत् स्थापितम् “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद”
“तस्य ह या एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः”
इत्यादिना । एवं चिदचिदीश्वराणां स्वभावमेदं स्वरूपमेदं च
यदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणभावंनन्यत्वं यदन्तीनां च
सर्वासां श्रुतीनामविरोधः चिदचितोः, परमात्मनश्च, सर्वदा
शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागान-

हंसूहमदशापरिं कार्प्यदशायां च तदर्हस्थूलदशापरिं चदन्ती-
 भिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माद्यानवादस्यैवाधिकब्रह्म-
 भेदवादस्यान्यस्याप्यवन्त्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य । न
 कथंचिदप्यत्रकाशो दृश्यते । चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभा-
 वतया तलच्छ्रुतिसिद्धानां शरीरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया
 श्रुतिभिरेव प्रतिपन्नानां श्रुत्यन्तरेणापि कार्प्यकारणभावप्र-
 तिपादनं कार्प्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनं च ह्यविरुद्धमिति
 सिद्धम् । यथाग्नेयादीन् यद् यागानुत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नान्
 समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नान् “दर्शपूर्णमा-
 साभ्याम्” इत्याधिकारवाक्यं कामिनः कर्तव्यतया विदधाति,
 तथा चिदचिदीश्वरान् विविकस्वरूपस्वभावान् “सरं प्रधा-
 नममृतासरं हरः सरात्मा नावीशते देव एकः” “प्रधानक्षेत्रज्ञप-
 तिर्गुणेशः” “पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, आत्मा नारायणः पर”
 इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, “यस्य पृथिवी शरीरं” “यस्या-
 त्मा शरीरं” “यस्याव्यक्तं शरीरं यस्यासरं शरीरम् एव सर्वभूतान्त-
 रात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण” इत्यादिभिर्वाक्यैः
 चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरतां परमात्मनस्त-
 दात्मता च प्रतिपाद्य शरीरिभूतपरमात्मानिधायिभिः सद्-
 स्वात्मादिशब्दैः कारणावस्थं कार्प्यावस्थश्च परमात्मैक
 एवेति पृथक् प्रतिपन्नं वस्तुधितयं “उदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
 “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिवाक्यं प्र-
 तिपादयति । चिदचिद्वस्तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्दे-
 नाभिधाने हि नास्ति विरोधः । यथा ननुप्यपिपदशरीरकस्या-
 हमविशेषस्य “अयनात्मा मुखी” इत्यात्मशब्देनाभिधानम्, इत्य-
 लमतिविस्तरेण ॥

- यानुनरिदमुक्तम्—ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनेवाविद्यानिवृत्तियु-
 क्तेति, तदमुक्तं, ब्रह्मस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवृत्तयामा-
 वात् । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवादिशरीरप्रवेगतत्प्रमुक्तत्वं
 दुःखानुभवरूपस्य ब्रह्मस्य निरपात्व कथमित्य शक्यते वक्तुम् ।
 एव रूपब्रह्मनिवृत्तिर्भक्तिक्रपापकोपान्नप्रीतपरमपुरुषप्रणादल-
 ह्येति पूर्वोक्तम् । भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथाऽवस्थितवस्तु-
 विपरीतविषयस्य विरयारूपत्वेन ब्रह्मविद्युद्विरेव फलं भवति ।

“मिथ्यैतदन्यद्रूपं हि नैति तद्रूपतां यतः”
इति शास्त्रात्, “उत्तमः पुरुषस्तथ्यः”

“पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा” इति जीवात्म-
विषयज्ञातीयस्य तदन्तर्गामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थ-
लक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च । अपि च भयदक्षिमतस्य निव-
र्तकज्ञानस्यापि मिथ्यारूपत्वात्तस्य निवर्तकान्तरं सृष्टम् ।
निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधिनवभेदज्ञानं, विनिवर्त्य क्षणिक-
त्वात् स्वयमेव नश्यतीति चेत्, न । तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविना-
शानां कालपनिकत्वेन विनाशतत्कल्पनाकल्पकरूपाविद्याया
निवर्तकान्तरमन्वेपणीयम् । तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्,
तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्, तद्विनाशे तिष्ठति
तदुत्पत्त्यसम्भवात् । अपि च चिन्मात्रब्रह्मण्यतिरिक्तकृत्स्ननि-
पेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता ? अद्यासरूप इति चेत्, न ।
तस्य निषेधतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं
स्वरूपम्, उताप्यस्तम् ? अप्यस्तं चेत्, अयमध्यायः तन्मूला-
विद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव । निवर्तक-
ज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञानपेक्षयाऽनवस्था
स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वेऽस्मदीय एव पक्षः परिगृ-
हीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य ज्ञाता च ब्रह्मण्य-
तिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनं भूतलठयतिरिक्त
कृत्स्नः देवदत्तेन द्विप्रमित्येकस्यामेव ज्ञेयनक्रियायामस्य
उत्तरस्याश्चेदनक्रियायाश्च ज्ञेयानुप्रवेशवचनवदुपहास्यम् ।
अध्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न
भवति स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वा-
भ्युपगमे भेदतद्दर्शनतन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादि-
त्यलमनेत दिष्टहतमुद्गराभिधातेन ॥

तस्मादनादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्ब्रह्मण्यस्य, तन्निव-
र्तकमुक्तलक्षणज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्चाहरहरनुष्ठीयमानपरम-
पुरुषाराधनवेपात्मनयायातन्म्यधुद्विविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचितक-
र्मलभ्या । तत्र केवलकर्मणामल्पास्तिपरकलत्वननभिसंहितकल्प-

रभपुरुषाराधनवेपाणां कर्मणामुपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण
ब्रह्मपाशात्स्यानुभवरूपानन्तस्थिररक्षणत्वं च कर्मस्वरूपज्ञानात्
श्रुते न ज्ञायते । विमलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मो-
पादानं च न सम्भवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतो-
र्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति “अथात” इत्युक्तम् ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते—यद्व्यवहारादन्वय शब्दस्य बो-
धकत्रयशक्त्यवधारणासम्भवात् यदुक्तव्यवहारस्य च कार्य्यबुद्धि-
पूर्वकत्वेन कार्य्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति कार्य्यरूप एव
वेदार्थः । अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्ने परे ब्रह्मणि न प्रमाण-
भावात्तनुभवितुर्नर्हन्ति । न च पुत्रजन्मादिसिद्धयस्तुविषयवा-
क्येषु-ह्यर्थहेतूनां कालत्रयवर्तिनामर्थानामानन्त्यात् सुलग्नसुखप्र-
सवादिह्यर्थहेत्वर्थान्तरोपनिषातसम्भावनाया च प्रियार्थप्रतिप-
त्तिनिमित्तमुखविकासादिलिङ्गेनार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः,
नापि ह्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य पदान्तरार्थनिश्चयेन वा
प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा शब्दस्य सिद्धवस्तुविधानशक्तिनिश्चयः,
ज्ञानकार्य्याभिधायिपदसमुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वा-
त्तस्य । न च सर्वादिज्ञीतस्य, नायं सर्वा रञ्जुरेवेति शब्दव्य-
यणानन्तरं प्रयनिष्ठादिदर्शनेन सत्त्वाभावाद्युद्धिहेतुत्वनिश्चयः ।
अत्रापि निश्चेष्टं निर्विषयचेतनं वस्त्वदन्त्याद्यर्थयोधेषु
यह्यु भयनिष्ठादिहेतुषु सत्सु विशेषनिश्चयायोगात् कार्य्यबु-
द्धिप्रवृत्तिव्याप्तिव्यनेन शब्दस्य प्रवर्तकार्यावयोचितत्वमवगत-
मिति सर्वपदानां कार्य्यपरत्वेन सर्वैः पदैः कार्य्यस्यैव विशि-
ष्टस्य प्रतिपादनात् मान्यान्वितस्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः ।
इष्टसाधनतायुद्धिस्तु कार्य्यबुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुर्न तु स्वप्न-
वेण, अतीतानागतवर्तमानेष्टोवाप्युद्धिषु प्रवृत्त्यनुपलब्धिः ।
“इष्टोपायो हि । नतप्रयत्नाद्गते । न सिद्धयति, अतो मत्कति-
साध्य” इति युद्धियां च न ज्ञायते तावन्न प्रयतंते । अतः कार्य्य-
बुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुमिति प्रवर्तकस्यैव शब्दवाच्यतया कार्य्यस्यैव
वेदवैद्यतात् परिनिष्पन्नरूपप्रत्यक्षमाप्तिप्रमाणानन्तरस्तिरफला-
प्रतिपत्तेः “अद्यत्वं च चातुर्मास्यपाणिनः श्रुतं भवति” इत्या-
दिभिः कर्मणामेव स्तिरफलस्य प्रतिपादनाच्च सर्वज्ञतात्वा-

स्थिरत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञानहेतुको ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त इति ॥

अत्रामिधीयते—निरालोकविदिगशब्दार्थसम्बन्धावधारणप्रकारमपनुद्य सर्वशब्दानामलौकिकैकार्यावधौधितयावधारणं प्रामाणिका न यहु मन्यन्ते । एव किञ्च यालाः- शब्दार्थसम्बन्धवधारयन्ति, मातापितृप्रभृतिभिः अम्मातातगातुनादींश्च शशिवशुन(मृगपत्तिसर्पोदीश्च “एनमवेहि” - “इमं वावधारय” इत्यभिप्रायेणाह्गुल्या निर्दिश्य तैस्तेः शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु बहुशः शिशिताः शनैश्नैस्तेस्तेरेव शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्म(१)ना युद्धयुत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः सम्बन्धात्तरादर्शनात् सङ्केतवितृपुरुषाद्यानाश्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो वैधकत्वनिवन्धन इति निश्चिन्वन्ति । पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देषु “अस्य शब्दस्यायमर्थ” इति पूर्ववद्देशिशिशितासर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थवधौधियाप्यजातं प्रयुज्यते । प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसम्बन्धावधारणं सुशकम् । केनचित्पुरुषेण हस्तचेष्टादिना “पिता ते सुखमास्ते” इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः “पिता ते सुखमास्ते” इति शब्दं प्रयुङ्क्ते, पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पितृशुभ्रकवत्चेष्टाविशेषज्ञस्तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वाऽनुगतस्तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तं शब्दमिमं श्रुत्याऽयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निवन्धो निर्निवन्धनः । अतो वेदान्ताः परिनिवन्धं परं ब्रह्म तदुपासनं चापरिमितफलं वैधयन्तीति तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः । कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव । कथम् “आत्मा या अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निष्पासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत” “दहरेऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तः सदन्येष्टव्यं तद्वाऽत्र विजिज्ञासितव्यम्” तत्रापि दहरगगन विशोकः तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्” इत्यादिभिः प्रतिपन्नोपासनविषयकार्थ्याधिकृतफलत्वेन “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति । ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां दुःखासम्भ्रष्टेश-

विशेषरूपस्वर्गादिषु रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिषु अपगोरणयतयात-
नासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धे । गामानये-
त्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थं कृत्युत्पत्तिः, भवदत्तितक-
र्यस्य दुर्निरूपत्वात् । कृतिभावभाविकृत्युद्देश्यं हि भवतः
कार्यं कृत्युद्देश्यत्वं च कृतिकर्मत्वं, कृतिकर्मत्वं च कृत्या
प्राप्तुमिष्टतमत्वम्, इष्टतमं च सुखं वर्तमानं (१) ननुःखनिवृत्ति-
र्वा । तत्रेष्टसुखाद्यर्थिना पुरुषेण स्वप्रयत्नादृते यदि तदसिद्धिः
प्रतीता, तत प्रयत्नेच्छु प्रवर्तते पुरुष इति न कश्चिदपीच्छा-
विषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण कृत्युद्देश्यत्वं नाम किञ्चि-
दप्युपलभ्यते । इच्छाविषयस्य प्रेरकत्वं च प्रयत्नाधीनसिद्धि-
त्यमेव, तत एव प्रवृत्तेः । न च पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वं,
यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम् । न च दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूल-
त्वं, पुरुषानुकूलं सुखं तत्प्रतिकूलं दुःखमिति हि सुखदुःख-
योः स्वरूपाविवेकः । दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा
भवति नानुकूलतया, अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहेण स्वस्वेषा-
वस्थितिर्हि दुःखनिवृत्तिः । अतः सुखार्थतिरिक्तस्य क्रियादेर-
नुकूलत्वं न सम्भवति । न च सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वं,
दुःखात्मकत्वात्तस्य, सुखार्थतयाऽपि तदुपादानेच्छानाश्रमेव
भवति । न च कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वं, भवत्पक्षे
शेषित्वस्यानिरूपणात् । न च परोद्देशप्रवृत्ताकृतिव्याप्यत्वं
त्य शेषित्वमिति तत्प्रतिमन्वन्धी शेषीत्वमन्वयते, तथा सति
कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्साध्यत्वस्य शेषित्वाभावात् । न च
परोद्देशप्रवृत्तायाः शेषत्वेन परः शेषी, उद्देश्य(२)त्वस्यै-
वा निरूप्यमाणत्वात्, प्रयत्नस्यापि मृत्योर्द्देशप्रवृत्त्यस्यैव
भाष्य । प्रधानस्तु मृत्योः शेषी स्यात्तद्देशेन प्रवर्तते इति चेत्
न । मृत्योः शेषी हि प्रधानयोः शेषी स्यात्तद्देशेनैव प्रवर्तते । कार्यं
स्वरूपस्यैवानिरूपणात् । कार्यं प्रतिमन्वन्धी शेषी तत्प्रतिमन्व-
न्धी शेषीत्वमप्युक्तम् । नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्य-
त्वं, पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनं, न

१ वर्तमानं दुःखं तन्निवृत्तिर्वा पाठाभ्याम् ।

२ उद्देश्यवशादेवानिच्छायात्पादादिति पाठाभ्याम् ।

चेष्टाविषयः । तस्मादिष्टत्वातिरेकिरुत्पुद्देश्यत्वानिरूपणात्
 कृतिसाध्यताकृतिप्रधानत्वस्वरूपका(१)पं दुर्निरूपमेव । नियो-
 गस्यापिसाक्षादिमिविषयभूत इति सुखदुःखनिवृत्तिश्यामन्य-
 त्वात् तत्साधनतयैवेष्टत्वम् । कृतिसाध्यत्वञ्च । अत एव
 हि तस्य क्रियातिरिक्तता । अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात् ।
 स्वर्गकामपदमभिध्याहारानुगुणेन लिङ्गादिवाच्यं कार्यं
 स्वर्गसाधनमेवेति सण्मङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमप-
 र्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनेतोल्लेखेनैव सपर्यव्युत्पत्तिः ।
 अतः प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपक्षस्य कार्यस्वीनन्यार्थत्वनि-
 र्वहणायपूर्वमेव पश्चात् स्वर्गसाधनम्भवतीत्युपहास्यम् । स्वर्ग-
 कामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथममनन्यार्थतानभि-
 धानात्, सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य(२)कृति-
 साध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । अपि च किमिदंक्रियोगस्य प्रयो-
 जनत्वम् ? सुखवत् नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति चेत्, किञ्चि-
 योगः सुखं, सुखमेव ह्यनुकूलम् । सुखविशेषवत् नियोगपर-
 पट्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति चेत्, किन्तत्र प्रमाणमिति
 यक्तव्यम् । स्थानुभवश्चेत्, न, विषयविशेषानुभवसुखवत् "नि-
 योगानुभवसुखमिदम्" इति भवताऽपि नानुभवते । शास्त्रेण
 नियोगस्य पुरुषार्थतया प्रतिपादनात् पश्चात्तु भोक्ष्यत इति
 चेत् । किन्तत्र नियोगस्य पुरुषार्थत्ववाचि शास्त्रम् । न ताव-
 द्भौतिकं वाक्यं, तस्य दुःखात्मकक्रियाविषयत्वात् । तेन सुखा-
 दिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात् । नापि वैदि-
 कं, तेनापि स्वर्गादिसाधनतयैव कार्यस्य प्रतिपादनात् ।
 नापि नित्यनैमित्तिक शास्त्रं, तस्यापि तदभिधाधित्वं स्व-
 र्गकामवाक्यस्यापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वकमित्युक्तीत्या तेनापि सुखा-
 दिसाधनभूतकार्याभिधानमवर्जनीयम् । नियतैहिककालस्य क-
 र्मणोऽनुष्ठितस्य फलत्वेन तदानीमनुभूयमानाकाश्यादौगतादि-
 व्यतिरेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च । नियोगः सुख-
 मित्यत्र न किञ्चन प्रमाणमुपलभामहे । अर्पवादादिष्वपि

१ कार्यत्वमिति पाठान्तरम् ।
 २ कार्यत्वेति पुरतकान्तरेऽधिक पाठः ।

स्वर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवत् निर्वाणरूपसुखप्रकारकीर्तन भव-
 तामपि न दृष्टचरम् । अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृ-
 ध्यापारसाद्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेवोच्य-
 नित्यवसीयते । धात्वर्थस्य च पागादेरग्यादिदेवतान्तर्गामिप-
 रमपुरुषसमाराधनरूपता समाराधितात्परमपुरुषपादफलसिद्धि-
 श्चेति "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते ॥

अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नः परब्रह्म बोधयन्तीति
 ब्रह्मोपासनफलानन्त्यं स्थिरतयं च सिद्धम् । चातुर्मास्यादिक-
 र्मस्यपि केवलस्य कर्मणः क्विफलत्वोपदेशादक्षयफलश्रवणं
 "सायुश्चान्तरिक्षं चैतदसूतम्" इत्यादिषु भाष्येषु मन्त-
 श्रम् । अतः केवलानाहुर्मन्थामस्यैवस्थिरफलत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य
 चानन्तस्थिरफलत्वात् तत्रिण्यफलतो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त
 इति स्थितम् ॥

किम्पुनस्तद् ब्रह्म यजिज्ञास्यमुच्यते इत्यत्राह—

जन्माद्यधिकरणम् । जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

"जन्मादि" इति सृष्टिसृष्टिप्रलयम् । तद्गुणसंविद्यामेव
 बहुव्रीहिः । "अस्य" अविद्यत्यविविधविविधरचनस्य नियतदे-
 शकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्भप्येन्तसेवज्ञानिब्रह्मस्य । जगतः ।
 "यतः" यस्मात्पूर्वशरान्निखिलहेयप्रत्यगीकस्वरूपात्सत्यसद्गु-
 र्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्मव्यंशकः परम-
 काङ्क्षिणात्परस्मात्पुंसः सृष्टिसृष्टिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तत्
 ब्रह्मेति सूत्रार्थः ।

"सुगुहं वारुणिः बहुषु वितरमुपसहार, अचीदि समयो-
 ब्रह्म" इत्यारभ्य "अतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जाता-
 नि कीर्यन्ति यत्प्रयन्त्यन्तिसुविशन्ति तद्विजिज्ञासुरत्र तद् ब्रह्म"
 इति श्रूयते । तत्र संगम-किसरणाद्वाक्यात् ब्रह्म लक्षणतः प्रति-
 पत्तुं शक्यते न वेति । किम्प्राप्तम् । न शक्यमिति । न ता-
 वत् जन्मादयो विगोपणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति । जनेकविशेषल-
 टयावृत्तत्वेन ब्रह्मणेऽनेकत्वप्रगच्छे । विगोपणस्य हि टयापक्षक-
 त्वम् । ननु देवतात्त्विको युवा लोहितोऽथ ममपरिमाण
 इत्यत्र विगोपणप्रवृत्त्येऽप्येक एव देवदत्त प्रतीयते एवमवाप्ये-

मेव ब्रह्म भवति । नैवम्, तत्र प्रमाणात्तरेणैकप्रतीतेरेकस्मि-
 न्नेव विशेषणानामुपसंहारः । अन्यथा तत्रापि व्यावर्तकत्वाद्दे-
 कत्वमपरिहाय्यम् । अत्र त्वनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषित-
 त्वाद् ब्रह्मणः प्रमाणात्तरेणैकमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन
 ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मशब्दस्यादत्राप्येक्यं प्रतीयत
 इति चेत्, न । अज्ञातगोठयक्तेर्जिज्ञासोः पुरुषस्य सण्डो मुण्ड-
 पूयंशुद्धौ गौरित्युक्ते गोपदैक्ष्येऽपि सण्डत्वादिद्वयावर्तकभेदेन
 गोठयक्तिग्रहत्वप्रतीतेर्ब्रह्मठयक्तयोऽपि ग्रहयः स्युः । अत एव
 लिलक्षयिषिते वस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूय लक्षणत्वमप्यनु-
 पपन्नम् । नाप्युपलक्षणत्वेन लक्ष्यन्ति, आकारान्तराप्रतिपत्तेः ।
 उपलक्षणानामेकेनाकारेण प्रतिपन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रति-
 पत्तिहेतुत्वं हि दृष्टं, य(१)त्रायं सारसः स देवदत्तकेदार
 इत्यादियु । ननु च "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" इति प्रतिपत्ताका-
 रस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति । न, इतरेतरप्रति-
 पत्ताकारापेक्षत्येनोभयोरलक्ष्यवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात् । अतो
 न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते । जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपलक्षण-
 भूतेर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते । न चोपलक्षणोपलक्ष्याकारठयतिरि-
 क्ताकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणोऽप्रतिपत्तिः । उपलक्ष्यं स्यात्स-
 धिकातिशयग्रहत्-ग्रहणं च ब्रह्म । ग्रहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् ।
 तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः । "यतो" "येन"
 "यत्" इति प्रसिद्धवत् । जन्मादिकारणानिद्वैशेषिकं यथाप्रसिद्धि
 जन्मादिकारणमनद्यते । प्रसिद्धिश्च "सदेव सोऽन्वेदमग्र आसी-
 देकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यात् प्रजायेयेति तत्तज्जो-
 ऽसजत" इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपका-
 रणत्वेन । तदपि "सदेवेदमग्र एकमेवासीत्" इत्युपादानतां प्रति-
 पाद्य "अद्वितीयम्" इत्यधिष्ठात्रन्तरं प्रतिपिच्य "तदैक्षत
 बहु स्यात् प्रजायेयेति तत्तज्जोऽसजत" इत्येकस्यैव प्रतिपादनात् ।
 तस्मात् यन्मुखा जगज्जन्मस्थितिलयाः तद् ब्रह्मेति जन्मस्थि-
 तिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जग-
 त्त्रिनिमित्तोपादानतालिप्तसर्वत्रत्यसत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्ति-

१ यथा यथायमिति पाठान्तरम् ।

व्याद्याकारवृहत्त्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथाप्रतिपन्न-
स्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपाऽनुपपत्तिः । जग-
ज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । लक्ष-
णभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं ब्र(१)ह्म लक्षयन्ति ।
अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिंलिङ्गलक्षयितेऽपि परस्परावि-
रोधनेकविशेषणलक्षणत्व न भेदमापादयति, विशेषणानामेका-
श्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खयवत्त्वादवस्तु विरो-
धादेव गौठपक्तिभेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मा-
दीनां न विरोधः । “यतो धा इमानि भूतानि” इत्यादिकारण-
वाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलैतरठ्या-
वृत्तं स्वरूपमभिधीयते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति । तत्र
सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह । तेन विकारास्पदम-
चेतनं तत्संसृष्टप्रचेतनोऽपि ठयावृत्तः । नामान्तरभजेनाहोव-
स्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञान-
पदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित्संकुचितज्ञान-
त्वेन मुक्ता ठयावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेद
रहितस्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण स्वगुणैश्चान-
न्तयम् । तेन पूर्वपदद्वयठयावृत्ताकोटिद्वयविलक्षणाः शालिशय-
स्वरूपस्वगुणा नित्या ठयावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्त्तकत्वात् ।
ततः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मा-
दिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलैतरवस्तुविसजातीयमिति ल-
क्ष्यत इति भाष्योप्याश्रयणम् । अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं
निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यमद्वैतं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रति-
पन्नं शक्यत इति सिद्धम् ॥

ये तु निविशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते
“ब्रह्मजिज्ञासा” “जन्माद्यास्य यतः” इत्यसद्गतं स्यात्, “नि-
रतिशयवृहद् वृहत्त्वं च ब्रह्म” इति नियमनात्, तच्च ब्रह्म
जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु
सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेतनाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदा-
हृताः श्रुतयश्च न तत्र(२) प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्माव्यभि-

१ वस्तु लक्षयन्तीति पाठान्तरम् ।

२ तत्प्रमाणमिति पाठान्तरम् ।

चारिषाचनधर्माश्वितवस्तुविषयत्वात्पूर्वनिर्दिशेषवस्तुनि प्रमा-
णम् । जगज्जन्मादिद्यमो यतः तद् ब्रह्मेति स्वोत्प्रेषापक्षेऽपि
न निर्दिशेषवस्तुसिद्धिः । अममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाति ब्रह्मे-
त्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरमत्वैवोच्यते । प्रकाश-
त्वन्तु अहाद् उपावर्तकं स्वस्य च परस्य च उपवहारयोग्य-
तापादनस्वभावेन भवति । तथा सति स्वविशेषत्व, तदभावे
प्रकाशतैव न स्यात्, तुच्छतैव स्यात् ।

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्, तदयु-
क्तम् । तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याश-
ङ्क्याह—

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

“शास्त्रम्” यस्य “योनिः” कारणं=प्रमाणं लच्छास्त्र-
योनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात् ब्रह्मज्ञानका-
रणत्वात्, शास्त्रस्य तद्योनित्वम् । ब्रह्मणोऽत्यन्तातीन्द्रिय-
यत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणाक-
त्यादुक्तस्वरूपं ब्रह्म “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्य-
त्वाद् ब्रह्मणः । “अप्राप्ते हि शास्त्रमर्षवत्” । किं तर्हि तत्र
प्रमाणम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विविधम्—इन्द्रियसम्भव
योगसम्भवं चेति । इन्द्रियसम्भवं च वाच्यसम्भवमानन्त-
रसम्भवं चेति द्विविधम् । ब्राह्मेन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्ष-
योग्यस्वविषयबोधजनकानीति न सर्वापेक्षात्कारतन्निर्माण-
समर्पपरमपुरुषविशेषविषयबोधजनकानि । नाप्यान्तरम्, अ-
न्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तवद्विविधयेषु तस्य वाच्येन्द्रियानपेक्ष-
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्य, भावतामिकर्षपर्यन्तजन्म-
नस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वाभूतविषयसृष्टिनाश्रयत्वात्
न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता, तदतिरिक्तविषयत्वे कार-
णाभावात्, तथा सति तस्य अमरूपता । नाप्यनुमान विशेष-
यतो द्रष्ट सामान्यतो द्रष्टं वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्ब-
न्धावधारणविरहात् विशेषतो द्रष्टं, समस्तवस्तुषाशा-

त्याद्याकारवृद्धयेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथाप्रतिपन्न-
स्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपाऽनुपपत्तिः । जग-
ज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । लक्ष-
णभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिष्व्यावृत्तं ब्र(१)ह्म लक्षयन्ति ।
अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिन्लिल्लक्षणयिषितेऽपि परस्परवि-
रोध्यनेकविशेषणलक्षणत्व न भेदमापादयति, विशेषणानामेका-
श्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डत्वादयस्तु विरो-
धादेव गोष्ठयक्तिभेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मा-
दीनां न विरोधः । “उती वा इमानि भूतानि” इत्यादिकारण-
वाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलैतरठया-
वृत्तं स्वरूपमभिधीयते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति । तत्र
सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह । तेन विकारास्पदम-
चेतनं तत्प्रसृष्टचेतनोऽपि ठयावृत्तः । नामान्तरभजनाहोव-
स्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञान-
पदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचिदसंकुचितज्ञा-
नत्वेन मुक्ता ठयावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेद
रहितस्वरूपमाह । सगुणत्वावस्थरूपस्य स्वरूपेण स्वगुणैश्चान-
न्तयम् । तेन पूर्वपदद्वयठयावृत्ताकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशय-
स्वरूपस्वगुणा नित्या ठयावृत्ताः, विशेषणानां व्याघर्त्तकत्वात् ।
ततः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मा-
दीनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलैतरवस्तुविसजातीयमिति ल-
क्ष्यत इति नाप्योन्याश्रयणम् । अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं
निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यमङ्गलं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रति-
पन्नं शक्यत इति सिद्धम् ॥

ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते
“ब्रह्मजिज्ञासा” “जन्माद्यस्य यतः” इत्यसङ्गतं स्यात्, “नि-
रतिशयवृद्धदृष्टरणं च ब्रह्म” इति निर्वचनात्, तद्य ब्रह्म
जगज्जन्मादिकारणमिति वचनात् । एवमुत्तरेऽपि सुश्रवणेषु
सुश्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेतनाद्यन्वयदर्शनात् सुश्राणि सुश्रोदा-
हृताः श्रुतयश्च न तत्र(२) प्रमाणम् । तत्रैव साध्यधर्माव्यभि-

१ वस्तु लक्षयन्तीति पाठान्तरम् ।

२ तत्प्रमाणमिति पाठान्तरम् ।

चारिषाधमधर्माश्वितवस्तुविषयत्वात् निर्विशेषवस्तुनि प्रमा-
णम् । जगज्जन्मादिस्वप्ने यतः तद् ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि
न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । अममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्मे-
त्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरमत्तयैवोच्यते । प्रकाश
त्वन्तु जहाद् उपावर्तकं स्वस्य च परस्य च उपवहारयोग्य-
तापादनस्वभावेन भवति । तथा सति स्वविशेषत्व, तदभावे
प्रकाशतैव न स्यात्, तुच्छतैव स्यात् ।

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्, तदयु-
क्तम् । तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याश-
ङ्क्याह—

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्, शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

“शास्त्रम्” यस्य “योनिः” कारणं=प्रमाणं तच्छास्त्र-
योनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं सस्मात् ब्रह्मज्ञानका-
रणत्वात्, शास्त्रस्य तद्योनित्वम् । ब्रह्मणोऽत्यन्तातीन्द्रिय-
यत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणक-
त्वादुक्तस्वरूपं ब्रह्म “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्य-
त्वाद् ब्रह्मणः । “अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्” । किं तर्हि तत्र
प्रमाणम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विविधम्—इन्द्रियसम्भव
योगसम्भवं चेति । इन्द्रियसम्भवं च ब्राह्मणसम्भवमान्त-
रसम्भवं चेति द्विविधम् । ब्राह्मेन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्ष-
योग्यस्वविषयबोधजनकानीति न सर्वांश्चाक्षात्कारतन्निर्माण-
समर्थपरमपुरुषविशेषविषयबोधजनकानि । नाप्यान्तरम्, आ-
न्तरमुखदु खादिष्यतिरिक्तबह्विधियेषु तस्य ब्राह्मेन्द्रियानपेक्ष-
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्य, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्म-
नस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयसृष्टिनाशत्वात्
न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता, तदतिरिक्तविषयत्वे कार-
णान्तात्, तथा सति तस्य अमरूपता । नाप्यनुमान विशे-
यतो दृष्ट सामान्यतो दृष्ट वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्ब-
न्धावधारणविरहात् विशेषतो दृष्टं, समस्तवस्तुसाक्षा-

तकारतन्निर्माणमयं पुरुषविशेषनियतं सामान्यतो दृष्टम-
 वि न लिङ्गमुपलम्पते । ननु न जगतः कार्यत्वं तदुपादा-
 नोपकरणमम्प्रदानप्रयोगनाभिन्नकृतं कथयथाप्यतम्, अचेतना-
 रूढधत्वं जगत्प्रकथेतनाधीनत्वेन ध्यातम् । सर्वं हि घटादि-
 कार्यं तदुपादानोपकरणमम्प्रदानप्रयोगनाभिन्नकृतं दृष्टम्,
 अचेतनारूढधरोऽं स्वशरीरमेकचेतनाधीनं च । मावयवत्वेन
 जगतः कार्यत्वं । उच्यते, किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् । न
 तावत् तदायतोत्पत्तिस्थितित्वं, दृष्टान्तो हि साध्यविकल्पः
 स्यात् । न खरोऽं स्वशरीरमेकचेतनायतोत्पत्तिस्थिति, तच्छरी-
 रस्य भोक्तृणां भाष्योदिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वात्तदुत्पत्ति-
 स्थितयोः । किञ्च शरीराद्यप्यति- नान्यजगत्प्रममेतनाभ्युत्पत्ति-

पक्षमपज्ञानुगतानेकरूपा स्थितित्तोपलक्षामहे । तदायताप्रवृ-
 त्तिव्यं तदधीनत्वमिति चेत्, अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतररथशि-
 लामहीरुहादिषु व्यभिचारः । चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धसाध्य-
 ता । किञ्च उभयवादिभिद्धानां जीवानामेव साध्यव्यायेन
 कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः । न च जीवानामुपादानाद्यनभिन्नत-
 या कर्तृत्वामम्भवः, सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानया-
 ग्राह्युपकरणसाक्षात्कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथिव्यादयो या-

मत्साक्षात्कार एव हि कार्योऽभ्युपयोगी । शक्तेस्तु ज्ञानमा-
 श्रमेवोपयुज्यते न साक्षात्कारः । न हि कुलालादयः का-
 र्योपकरणभूतदयहवक्रादिवत् तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य पटम-
 थिकादिकार्योत्पन्नमन्ते । इह तु चेतनानामांगमावगतयागा-
 दिशक्तिविशेषाणां कार्योऽभ्युपगमो नानुपपन्नः । किञ्च यत् शक्य-
 क्रियं शक्योपादानादिविज्ञानं च तदेव हि तदभिन्नकृतं क' दृष्टम् ।
 नहीनहीधरमहार्णवादि त्वशक्यक्रियमशक्योपादानादिविज्ञानं
 चेति न चेतनकर्तृकम् । अतो पटमथिकादिसजातीयशक्यक्रिय-
 शक्योपादानादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृ पूर्वक

एवसाधने प्रभवति । किंच घटादिकार्यमनीश्वरेणात्पज्ञान-
शक्तिना (सशरीरेण परिग्रहवताऽनास्रकामेन) निर्मितं दृष्टमिति
तथाविधमेव चेतनं कर्तार साधयन् अयङ्कार्यत्वहेतुः निपा-
पयिषितपुरुषसाधयसर्वेश्वर्योदिविपरीतमाधनात् विरुद्धः
स्यात् । न चेतावता सर्वानुमानोच्चेदप्रसङ्ग, लिङ्गिनि प्रमा-
णान्तरगोचरे लिङ्गग्रहोपस्थापिता विपरीतविशेषाः । तत्प्रमा-
णप्रतिहतगतयो हि निवर्तन्ते, इह तु सकलैतरप्रमाणाविषये
लिङ्गिनि निखिलजगन्निर्माणचतुरेण्वयव्यतिरेकावगताविना-
भावनिग्रहा धर्माः सर्व एवाविशेषेण प्रसज्यन्ते निवर्तकप्रमाणा-
भावात् सपैवावतिष्ठन्ते । अत आगमादृते कथमीश्वरस्वे-
त्स्यति ॥

अत्राहुः-सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं
शक्यते । भवन्ति च प्रयोगाः विवादाध्यासितः भूभूषरादि
कार्यं सावयवत्वात् घटादिषु, तथा विवादाध्यासितम् अव-
निजलभिन्नीधरादि कार्यं महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् घटा-
दिषु, तनुभुवनादि कार्यं महत्त्वे सति सृष्टत्वात् घटादिषु ।
सावयवेषु द्रष्टव्येषु दानेषु क्रियते नेतरदिति कार्यत्वस्य निया-
मकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तर नोपलभमानहे । कार्यत्व-
प्रतिनियत शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वञ्चोपल-
भ्यत इति चेत्, न, कार्यत्वेनानुभूतेऽपि विषये ज्ञानशक्ती
कार्यानुभवे इत्यन्यत्रापि सावयवत्वादिना कार्यत्वं ज्ञात-
मिति ते-च प्रतिपन्नं भवेति न, कश्चिद्विशेषः, । तथा हि-घट-
मणिकरदिषु कृतेषु कार्यत्वदर्शनानुमितकर्तृगतसन्निर्माणशक्ति-
ज्ञान. पुरुषोऽदृष्टपूर्वः- विचित्रसन्निवेश मरिन्द्रभवनमालोक्या-
वयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वनिश्चित्यः तदानीमेव-
कर्तुंस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनेति । अतस्तनुभुवनत्वे. का-
र्यत्वे सिद्धे सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादिनिपुण माधर्मं चत्पुरुष-
विशेष सिद्धत्वेव । किञ्च सर्वचेतनाना धर्माधर्मनिमित्ते-
ऽपि सुसुदु रोपभौने चेतनानधिष्ठितयोरचेतनयोस्तयो. फल-
हेतुत्वात्पुनश्च सर्वकर्मानुगुणसर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदास्येय,
वर्षकिनाऽमधिष्ठितस्य वास्वादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिक-
रसन्निधानेऽवियूपादिनिर्माण साधनत्वादर्शनात् । धीनाकुरादे

पक्षान्तर्भावेण तैर्धर्मनिश्चारापादनं श्रीत्रिपवेतालानामनभि-
 ज्ञताविजृम्भितम् । तत एव सुखादिभिर्धर्मनिश्चारद(१)र्गनवच-
 नमपि तथैव । न च-लाघवेनोभयवादिस्मृतिपक्षक्षेत्रज्ञानामे-
 वेदृशमधिष्ठावृत्त्वकल्पनां युक्तं, तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट-
 र्शनाशक्तिनिश्चयाद्, दर्शनानुगुणैव हि सर्वत्र शक्तिकल्पना ।
 न च क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति । अतः प्रमाणा-
 न्तरतो न तस्मिन्नुपपत्तिः, समर्थकर्तृपूर्वकत्वहेतुना सिध्यन्
 स्याभाषिकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्त्रियमनशक्तिसम्पन्न एव सि-
 द्ध्यति । यत्त्वनैश्वर्यार्थापादानेन धर्मविशेषविपरीतसाध-
 नत्वमुच्यते, तदनुमानवृत्तानभिज्ञत्वनिवन्धनं, सपक्षे सह-
 दृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां, लिङ्गिन्य-
 प्राप्तेः । एतदुक्तं भवति—केनचित्किञ्चित्क्रियमाणं स्वोत्पत्तये
 कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्वोपादानोपकरणज्ञानं चापेक्षते,
 न त्वभ्यासामर्थ्यमभ्यासानं च, हेतुत्वाभावात्, स्वनिर्माणसा-
 मर्थ्यस्वोपादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वोत्पत्तायुपपत्त्यायां स-
 म्यन्विधतया दर्शनमात्रेणाकिञ्चित्करस्यापान्तराद्यानादेहेतुत्व-
 कल्पनाऽयोगादिति । किञ्च क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थाज्ञा-
 नादिकं किं सर्वविषयं क्रियोपयोगि, तत कतिपयविषयम् ।
 तावत् सर्वविषयं, न हि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं
 किमपि न विजानाति । नापि कतिपयविषयम्, सर्वेषु कर्तृपु-
 त्तदज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् ।
 अतः कार्यत्वेत्यासाधकानामनीश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्ति-
 रिति न विपरीतसाधनत्वम् । कुलालादीनां दण्डवक्राद्यधिष्ठानं
 शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठाननीश्वर-
 स्याशरीरस्यानुपपन्नमिति चेत्, न, सङ्कल्पमात्रेणैव परशरीर-
 गतभूतवेतालगरलाद्यपगमविनाशदर्शनात् । कथमशरीरस्यैश्व-
 रस्य परप्रवर्तनरूपस्फुल्लप इति चेत् । न शरीरापेक्षस्फुल्लपः,
 शरीरस्य सङ्कल्पहेतुत्वाभावात् । नन एव हि सङ्कल्प-
 हेतुः, तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि, कार्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिवत्
 मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । नामसः सङ्कल्पः सशरीर-

स्येव समनस्कत्वादिति चेत्, न, मरुतो नित्यस्येन देहापामेऽपि मत-
स्सद्भावेनानैकान्तिशत्वात् । अतो विचित्राद्ययमत्रियेशयिशेषतनुभुवना-
द्विकार्यनिर्माणे पुण्यपापपरशः परिमितशक्तिज्ञानः चेन्नज्ञो न प्रभव-
तीति निखिलभुवननिर्माणक्षुरोऽविन्त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशीरः
मदुल्यमात्रमाधतपरिनिष्पन्नानन्तिय-कारविधिचरचनपपञ्चः पुरुषविशेष
इश्वरोऽनुमानेनैव सिद्ध्यति । अतः प्रमाणान्तराद्यतेयत्वाद् घटनयो
नेतृत्वायं ब्रह्म प्रतिपादयति । किञ्च, अत्यन्तभित्तपोरेष मृद्द्रव्यगुला-
लयोर्निमित्तोपादानत्यदर्शनेन आकाशादेर्निर्घयद्रव्यस्य कार्यत्वानुप-
पत्त्या च नैकमेष घटस्य कृत्वस्य जगतो निर्मितमुपादानं च प्रतिपाद-
यतुं शक्नोतीति ॥

यद्यं प्राप्ते धूमः, यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जन्माद्विवाक्यं बोधयत्येष ।
कुनः । शास्त्रे अप्रमाणकत्वाद् ब्रह्मणः । यदुक्तम्, माघययत्वादिना कार्ये
मर्धं जगत्, कार्यं च तदुचितकर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टमिति निखिलजगदि-
र्माणतदुपादानोपकरणवेदनवतुरः कश्चिदनुमेय इति, तदयुक्तम्, मही-
महाणंघादीनां कार्यंत्वेऽपि एकदैवैकेन निर्मिते इत्यत्र प्रमाणाभावात् ।
न चैकस्य घटस्यैव सर्वेषामेक कार्यंत्वम्, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात्, पृथ-
भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यतियमाभावात् । न च
चेन्नज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणाशक्त्या कार्यत्वशक्तेन तदतिरिक्तकल्पनाया
मनेककल्पनाऽनुपपत्तेश्चैक एव कर्ता भवितुमर्हति, चेन्नज्ञानामेवोपचि-
तपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामेवातिशयितादृष्टसम्भावनया
च तत्तद्विलक्षणकार्यं हेतुत्वसम्भवात्, तदतिरिक्तात्यन्तादृष्टपुरुषकल्पना-
ऽनुपपत्तेश्च । न च युगपत् सर्वोच्छ्रितः सर्वोत्पत्तिश्च प्रमाणपदधीम-
धिरोहताः, चदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च, कार्यत्वेन सर्वो-
त्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानघोर्दर्शनानुगुण्येन कल्पनायामपि विरोधाभा-
वाच्च । अतो घुट्टिमदेककर्तृकस्यै साध्यं कार्यत्वस्यानैकान्त्य पतस्याप्र

सिद्धयिनेप्रणत्यं साध्ययिकलता ध वृष्टान्तस्य, सर्वनिर्माणवतुरस्यैकस्या
 प्रसिद्धेः घृष्टिमत्कर्मकृत्यमाने माध्ये सिद्धमाधनता । माध्यमवर्गशक्ति-
 मुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तु-
 गतम्, उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम् । युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुग-
 तत्वं कार्यत्यस्यासिद्धता, क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वेऽनेककर्मत्व
 साधनाद्विरुद्धता । अत्राप्येककर्मकृत्यमाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधः शास्त्र-
 विरोधश्च, 'कुम्भकारो जायते' 'रथकारो जायते' इत्यादिश्रवणात् । अपि
 च सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां सत्त्वादिगुणकार्यरूपसुखाद्यन्यपदशनेन
 सत्त्वादिमूलत्वमवश्याश्रयणीयम् । कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणागता वि-
 शेषाः सत्त्वादयः, तेषां कार्याणां तन्मूलत्वात्पदानं तद्व्यक्तपुरुषान्तःकर-
 ण्यधिकारद्वारेण, पुरुषस्य च तद्योगः कर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव
 ज्ञानशक्तियत् कर्तुः कर्मसम्यग्धः कार्यहेतुत्वंनैवावश्याश्रयणीयं, ज्ञान-
 शक्तिवैचित्र्यस्य च कर्ममूलत्वात् । दृष्ट्यायाः कार्यारम्भाहेतुत्वेऽपि विषय-
 विशेषविशेषितायास्तास्यस्मत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्यग्धोऽवर्जनीयः । अतः
 क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः, न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात्सिद्धयति । भवन्ति
 च प्रयोगाः, तनुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्मकं कार्यत्वात् घटवत्, ईश्वरः कर्ता
 न भवति प्रयोजनशून्यत्वात् मुक्तवत्, ईश्वरः कर्ता न भवति, अशरीर-
 त्वात् सदृदेव । न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः, तत्राप्य-
 नादेः मूत्प्रशरीरस्य सद्भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः का-
 लत्वात् घर्तमानकालवत् इति । अपि च किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो वा
 कार्यं करोति । न तावदशरीरः, अशरीरस्य तस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः । मा-
 नसान्यापि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति, मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु
 मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः, विकल्पासहत्वात् । तच्च
 शरीरं किं नित्यभूतानित्यं वा ? न तावद्विचित्रं, साधयथस्य तस्य नि-
 त्यत्वे जगतीऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम्, तद्व्य-
 त्तिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तादानीमभावात् । स्वयमेव हेतुरिति चेत्, न,
 अशरीरस्य तदयोगात् । अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेत्, न, अनध

स्यानात् । स किं सध्यापारो वा निर्व्यापारो वा । अशरीरत्वाद्ये न
 सध्यापारः । नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति, मुक्तात्मवत् । कार्यं सगद्
 इच्छामात्रव्यापारकवृत्तमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम्, दृष्टा-
 न्तस्य च साध्यहीनता । अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्य-
 पराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः । शास्त्रं
 तु सकलैतत्प्रमाणपरिदृष्टममस्त्यस्तुविषजातीयं सार्धैर्यमत्यसद्गुणत्वत्वा-
 दिमित्यानवधिक्रातिशयापरिमितोदारगुणमागरत्रिविलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं
 प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तराधमित्यस्तुसाध्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः ।
 यत्तु निमित्तोपादानयोरेष्यमाकाशादेर्निरयव्यस्य द्रव्यस्य कार्यत्वं चानु-
 पलभ्यमव्यव्यप्रतिपादनमित्युक्तम्, तदव्यव्यव्यमिति “प्रकृतिश्च प्रतिजा-
 दृष्टान्तानुपरोधात्” “न विद्यदश्रुतेरि”त्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अतः
 प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात् “यतो वा इमानि”त्यादिधा-
 व्यमुक्तनवणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म, तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वा-
 भावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्र प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह

समन्यवाधिकारणम् । तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः तु शब्दः । ‘तत्’ शास्त्रप्रमाणकत्व्य ब्रह्मणः
 सम्भवत्येव । कुतः । “समन्यवात्” परमपुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः,
 परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् । एवमेव समन्वितो
 ह्यौपनिषदः पदसमुदायः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “सदेव
 सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयम्” “तदैवत बहुष्या प्रजायेयेति तत्ते-
 जोऽसृजत” “ब्रह्म वा इदमेकमेशाय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक
 एवाय आसीत्” “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” “एको ह
 वै नारायण आसीत्” । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यानन्दो ब्रह्मे”त्येव-
 मादिः । न च ह्युत्पत्तिसिद्धपरिनिव्यवधन्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमु-
 दाशानामपि जगद्गुणत्वत्तिस्यतिविनाशहेतुभूतायेपदेपरान्यनीकापरिमि-

तोदारगुणसागरानर्थाधिकारिशवानन्दस्यरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरस्यम्, स्वधिपथाधयोधपर्यवसायित्यात् सर्वप्रमाणानाम् । न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः, प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यविरहिणः प्रयोजनशून्यस्यम्, पुरुषार्थान्यवप्रतीतिः तथा स्वरूपपरैर्वपि "पुत्रस्ते जातः" "नायं सर्प" इत्यादिषु हर्षभयानिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ॥

अत्राह, न वेदान्तशास्त्रानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यविरहिणः शास्त्रस्यानर्थक्यात् । यद्यपि प्रत्यक्तादीनि वस्तुवायात्म्याद्ययोधे पर्यवस्यन्ति, तथाऽपि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येषु, न हि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धचरः । न किञ्चित्प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति, तत्र प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिमाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धम् "वर्थाधौ राजकुलं गच्छेत्" "मन्दागिनं मृत्युं पिबेत्" "स्वर्गकामो यजेत" "न फलञ्जं भक्षयेद्दि"त्यादिषु । यत्पुनः मिदृशस्तुपरैर्वपि "पुत्रस्ते जातः" "नायं सर्प" रज्जुरूपे"त्यादिषु हर्षभयादिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्ययो दृष्ट इत्युक्तम् । तत्र किं पुत्रजन्मादर्थ्यात् पुरुषार्थावाप्तिः, उत तज्ज्ञानादिति विधेवनीयम् । सतोऽप्यर्थस्याज्ञातस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेत्, तर्ह्यसत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थः मिदृशीत्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम् । तस्मात् सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमिति कस्यापि वाक्यस्य परिनिव्यञ्जे वस्तुनि तात्पर्यासम्भवाच्च वेदान्ताः परिनिव्यञ्जे ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ॥

अत्र करिवडाह, वेदान्तशास्त्रान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणत्वमनुभवन्ति । कथम् । निव्यपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसं ब्रह्मानाद्यधिद्वया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निव्यपञ्च कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चविलयद्वारेण विधिधिवपत्यमिति । कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चप्रविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः । "न दृष्टेर्द्रेष्टारं पश्येः, न मते-

मैन्नामन्वीषा" इत्येवमादिः । द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म
कुर्त्यादित्यर्थः । स्वतःसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कायैत्य-
मधिस्तुमिति ॥

तदयुक्तम्, नियोगवाक्यार्थेणादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं
विषयः करणमिति कर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्र हि नियोज्यवि-
शेषणमनुपादेषम्, तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा । एव किं नियोज्यवि-
शेषणम्, तच्च किं निमित्तं फलं वेति विवेचनीयम् । ब्रह्मस्वरूपवाया-
त्म्यानुभवरचेत् नियोज्यविशेषणम्, तर्हि न तत् निमित्तम्, जीवनादि-
घत् तस्यासिद्धत्वात्, निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापर्थात्तत्कालमपि
जीवननिमित्तमिहोच्चादिघत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि फलम्,
नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिघदनित्यत्वप्रसङ्गात् । कश्चात्र नियोगविषयः ।
ब्रह्मैवेति चेत्, न, तस्य नित्यत्वेनाभ्यरूपत्वात्, अभाषार्थत्वाच्च । नि-
ष्प्रपञ्च ब्रह्म साध्यमिति चेत्, साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव, अभाषार्थत्वाच्च
विधिविषयत्वम् । साध्यत्वं च कस्य, किं ब्रह्मणः, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः ।
न ताघत् ब्रह्मणः, सिद्धत्वादनित्यत्वप्रसङ्गेऽपि । अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः, न
तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्, न,
तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः,
स च फलम् । अस्य च नियोगविषयत्वे योगात् प्रपञ्चनिवृत्तः, प्र-
पञ्चनिवृत्त्या नियोग इतीतरैतराश्रयत्वम् । अपि च किं निवर्तनीयः प्र-
पञ्चो मिथ्यारूपः सत्यो वा । मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवृत्त्यन्वादेव नियोगेन
न किञ्चित्प्रमीजनम् । नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण प्र-
पञ्चस्य निवर्तक इति चेत्, स्वशान्त्यादेव जातमिति न नियोगेन प्रयोज-
नम् । वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य हेत्वस्य मिथ्याभूतस्य प्र-
पञ्चस्य वाधितत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिरथ । प्रपञ्चस्य निव-
र्तयै प्रपञ्चण निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव उत तद्व्यतिरिक्तः ।

यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकम्, नित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भाव एव न सम्भवति, नित्यत्वेन च नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं च न घटते । अथ 'ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः', तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठान साध्यत्वेन प्रयोक्ता च नष्ट इत्याश्रयाभावात्सिद्धिः, प्रपञ्चनिवृत्तिरूप विषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात् न नियोगनिष्पाद्य मोक्षाय फलम् । किञ्च, प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्येति कर्त्तव्यताऽभावात् अनुपकृतस्य च करणत्वायोगात् न करणत्वम् । कथमितिकर्त्तव्यताऽभाव इति चेत् । इत्यम्, अस्येति कर्त्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा । भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्तितदनुग्रहकार्यभेदभिन्ना । उभयविधा च न सम्भवति, न हि मुद्गराभिघातादिवत् कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तं कः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थं न सम्भवति । नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः सम्भवति, अनुयाहकाशमद्भावेन कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य ज्ञान प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीर निष्पादयतीति चेत्, तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमशक्यत्व इति पूर्वमेयोक्तम् । अभावरूपत्वे चाभावाद्देव न करणशरीर निष्पादयति, नाप्यनुग्रहम् । अतो निष्पन्नब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवति ॥

अन्योऽप्याह, यद्यपि वेदान्तशास्त्रानां न परिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यम्, तथापि ब्रह्मस्वरूप मिद्वयमेव । कुतः । ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेष हि समासनन्ति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "य आत्माऽवहतपाप्मा" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मैवेद्योपामीत" "आत्मानमेव लोकमुपामीत"-ति । इत्र ध्यानविषयो हि नियोगः स्वविषयभूतध्यान ध्यैरुनिरूपणी यतिरि ध्येयमाप्तिरिति, स च ध्येयः स्वधाप्यनिर्दिष्ट आत्मा । स किञ्च

१ अभावत्वादेवेति पाठान्तरम् ।

२ भाष्यनुपादकमिति पाठान्तरम् ।

इत्यपेक्षायां तन्स्वरूपविशेषसम्पन्नद्वारेण 'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म' "न-
द्वेष सोम्येवमय आसीदिकमेवाद्वितीयमि"त्येवमादीनां वाक्यानां ध्यान-
विधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिप्रिययभूतध्यानशरीरानुपविष्टब्रह्मरू-
पेऽपि तात्पर्यमस्त्येष । अत "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि रजसक्रेतो" "नेह नानाऽस्ति किञ्चने"त्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूप-
मेकमेव सत्यं तद्वृत्तिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिभिर्भेदावल-
म्विना च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रतीयते । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति,
अनाद्याविद्यामूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्ची-
यते, तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन तस्मात्तात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्याक-
तविधिभेदाद्वितीयज्ञानैकमब्रह्मभावरूपो मोक्षः प्राप्यते । न च वा-
क्याद् वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावरसिद्धिः, अनुपलब्धेर्विधिभेददर्श-
नानुवृत्तेरथ, तथा च सति श्रवणादिविधानमनयेकं स्यात् ॥

अथोच्येत, "रज्जुरेवा न सर्प" इत्युपदेशेन सर्पभयनिवृत्तिदर्शनात्
रज्जुसर्पवत् वन्यस्यापि मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानवाध्यतया तस्य वाक्यजन्य-
ज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता, न नियोगेन । नियोगमाध्यत्ये मोक्षम्यानित्यत्वं
स्यात्, स्वर्गादिवत्, मोक्षस्य नित्यत्व हि सर्वथादिसम्प्रतिपन्नम् । किञ्च,
धर्मधर्मयोः फलहेतुत्वं स्वफलानुभयानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मा-
दिस्याथरान्तर्तुर्विधशरीरसम्बन्धरूपससारफलात्वमवर्जनीयम् । तस्मात्
न धर्मसाध्यो मोक्षः । तथा च श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रिया-
प्रितघोरपहतिरस्ति, सशरीरं चाश्रयन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति ।
सशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्मधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात् न धर्मसाध्य-
मशरीरत्वमिति विज्ञायते । न च नियोगविशेषमाध्यफलविशेषवत् ध्या-
ननियोगसाध्यमशरीरत्वम्, असशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात् । यथा-
हुः श्रुतयः "सशरीरं शरीरेव्यनवस्येष्ववस्थित महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" असंयोगो ह्ययं पुरुष"
इत्याद्याः । अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो नित्य इति न धर्मसाध्यः । तथा
च श्रुतिः "अन्यत्र धर्मोऽन्यत्राधर्मोऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूता-

द्रव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्दृष्टे"ति । अपि च उत्पत्तिप्रान्तिशिक्षितिसंस्कृति-
 रूपेण चतुर्विधं हि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावत् उत्पाद्यः
 मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । नापि प्राप्यः आत्मस्वरूपत्वेन
 ब्रह्मणो नित्यप्रान्तत्वात् । नापि विकार्यः, दध्याद्विद्यदमित्यत्त्वप्रसङ्गात् ।
 नापि संस्कार्यः, संस्कारो हि दीपापनयनेन वा गुणाधानेन वा साधय-
 ति । न तावत् दीपापनयनेन, नित्यशुद्धत्वात् ब्रह्मणः । नाप्यतिशया-
 धानेन, अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् । नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः
 पराश्रयायाश्च क्रियाया अश्रियतया न निर्घर्षणेनादर्शादिवदपि संस्का-
 र्यत्वम् । न च देहस्यैवा सुनादिक्रियया आत्मा-संस्कारयते, किन्त्ववि-
 द्याएहीतस्तत्सङ्गतेऽहंकारो, तत्फलानुभवोऽपि तस्यैव । न चाहंकारं
 वात्मा, तत्सात्त्वित्वात् । तथा च मन्त्रधर्षणः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वादु-
 त्पनश्नन्नन्योऽभिवाक्योति" । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनी-
 षिणः" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वज्ञापी सर्वभूतान्तरात्मा, क्रमोध्य-
 तः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केशने निर्गुणश्च" "स पर्य्यगाच्छुक्रम-
 फायमप्रणम" "साक्षिं शुद्धमपापविदुम्" इति साधित्याएहीतादहंकार-
 त्मस्वरूपमनाधेयातिशय नित्यशुद्धं निर्विकारं निष्कल्पिते । तस्मादात्म-
 स्वरूपत्वेन न साध्यो मोक्षः । यद्वैयम्, किं वाक्याद्येज्ञानेन विद्यत इति
 चेत्, मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति द्रुमः । तथा च श्रुतयः "स्यं हि नः
 पिता योऽस्माकमविद्यायाः परम्पारन्तारयति" "श्रुतं ह्येषमेव भगवद्गृ-
 शेभ्यः तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
 ळ्कोकस्य पारन्तारयतु" "तस्मै मृदितकृपायाय सममः पारं दर्शयति
 भगवान् सगच्छुमार" इत्याद्याः । तस्मात् नित्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्ध-
 निवृत्तिर्वाक्याद्येज्ञानेन क्रियते, निवृत्तिस्तु साध्याऽपि प्रथंताभाश्रयत्वा न
 विनश्यति । "ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति" "तमेव विदित्वाऽदितिमृत्युमेतो".
 त्यादिवचनं मोक्षस्य ब्रह्मवेदनानन्तरभाषितां प्रतिपादयत्, निधोगच्छ-.

१ निघर्षणेनेति पाठान्तरम् ।

२ अत्याविरमिति पाठान्तरम् ।

धानं प्रतिदृष्टि । न च विद्विक्त्रियाकर्मत्वेन ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा का-
 र्यानुप्रवेश, उभयकर्मत्वप्रतिषेधात्, “अन्यत्रैव तद्विद्वितादयो अविदि-
 तादपि” “येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि”ति, “तदेव
 ब्रह्म त्वं विद्वि नेदं यदिदमुपासत” इति च । न चैतावता शास्त्रस्य
 निषिध्यत्यम्, अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्याच्छास्त्रस्य । न हीद-
 न्तथा ब्रह्म विषयीकरोति शास्त्रम्, अपि त्यविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रति-
 पादयत् अविद्याकल्पितज्ञासृजानज्ञेयविभागं निवर्त्तयति । तथा च शा-
 स्त्रम्, “न दृष्टेद्रंष्टारम्यशेरि”त्येवमादि । न च ज्ञानादेश ब्रह्मनिवृत्ति-
 रिति द्रवणादिविधानर्षक्यम्, स्वभायप्रवृत्तमकलेतरधिकल्पविमुखीकर-
 णद्वारेण वाक्यार्थोपगतिहेतुत्वात्तेषाम् । न च ज्ञानमात्रात् ब्रह्मनिवृत्तिर्न
 दृष्टेति वाध्यम्, ब्रह्मस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्यित्यनुपपत्तेः ।
 अत एव न शरीरपातादूद्भुमेव ब्रह्मनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् । न हि मि-
 थ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुवाद्यात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते ।
 यद्वि शरीरमब्रह्मन्धः पारमार्थिकः, तर्हि तद्विनाशापेक्षा, स तु ब्रह्मव्य-
 तिरिक्ततया न पारमार्थिकः, यत्तु ब्रह्मो न निवृत्तस्य ज्ञानमेव न
 ज्ञातमित्यशगम्यते, ज्ञानकाय्यादर्शनात् । तस्माच्छरीरस्थितिर्भवतु वा मा-
 या, वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरम् मुक्त एवासा । अतो न ध्याननियोगसाध्यो
 मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणः मिद्विः, अपि तु “सत्यं ज्ञान-
 मनन्नाग्रह” “तत्त्वमसि” “अयमात्मा ब्रह्मे”ति सत्परैरेव पदसमुदा-
 येन सिध्यतीति ॥

तदयुक्तम्, वाक्यार्थज्ञानमात्रात् ब्रह्मनिवृत्त्यनुपपत्तेः । यद्यपि
 मिथ्यारूपो ब्रह्मो ज्ञानसाध्यः, तथाऽपि ब्रह्मस्यापरोक्षत्वात् न परोक्ष-
 रूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाध्यते, रज्जुवाद्यापरोक्षसर्पप्रतीतो विद्यमा-
 नायां नायं सर्पा रज्जुरेपेत्याप्तोपदेशजनितपरोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण
 भयानिवृत्तिदर्शनात् । आप्तोपदेशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं ब्रह्मसाधा-
 त्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन । तथा हि, रज्जुसर्पदर्शनभयात् परा-
 वृत्तः पुरुषो नायं सर्पा रज्जुरेपेत्याप्तोपदेशात् तद्वस्तुवाक्यार्थदर्शने

पवृत्तः तदेव प्रत्यक्षेण वृष्ट्वा भयाच्चिद्यत्ते । न च शब्द एव प्रत्य-
 खज्ञानं जनयतीति घक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वात्, ज्ञानसामशीखि-
 न्द्रियाण्येषांपरोक्षमाधनानि । न चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदि-
 तक्रदायस्य श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतबाह्यविषयस्य मुख्यस्य वा-
 ष्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति, निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसाम-
 योविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात् ।
 न च ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता, दत्तरेतराश्रयत्वात्, वाक्यार्थज्ञाने
 क्षाते तद्विषयध्यानम्, ध्याने निवृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति । न च ध्यान-
 वाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वम्, तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपाय-
 ता न स्यात् । न ह्यन्यध्यानमन्यौन्मुख्यमुत्पादयति, ज्ञातार्थस्मृतिसन्तति-
 रूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम्, ध्येयशब्दविषयज्ञानस्य
 हेत्वन्तरासम्भवात् । न च ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं निवृत्तज्ञानं
 तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् । ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं
 तत्त्वमस्यादिवाक्यान्तरजन्यज्ञानैकविषयं भिन्नविषयं वा । एकविषयत्ये
 तदेवेतराश्रयत्वम्, भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासंभवः ।
 किंच, ध्यानस्य ध्येयध्यानादनेकप्रपञ्चापेक्षत्वात् निष्पञ्चब्रह्मात्मैकत्व-
 विषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोग इति वाक्यार्थज्ञानमात्रा-
 दविद्यानिवृत्तिं घदतः श्रवणमनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव ।
 यतो वाक्यादपरोक्षज्ञानासम्भवात् वाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवृत्ते,
 तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता । का वेपं जीवन्मुक्तिः । सशरीर-
 स्यैव मोक्ष इति, "माता मे घन्धे"तिवत् श्रमङ्गुतार्थं घचनम्, यतः सश-
 रीरत्वं घन्धः अशरीरत्वं मोक्ष इति त्वयैत्र श्रुतिभिर्हृत्पादितम् । अथ
 सशरीरत्वप्रतिभासे घर्तमाने ऋस्याघन्धप्रतिभासेऽपि मिच्छेति प्रत्ययः
 तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति । न, मिच्छेति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत्
 कथं सशरीरस्य मुक्तिः, अजीवतोऽपि मुक्तिः सशरीरत्वमिच्छाप्रतिभास-
 निवृत्तिरिति केऽयं जीवन्मुक्त इति विशेषः । अथ सशरीरत्वप्रतिभा-

सो बाधितोऽपि यस्य द्विवन्द्रज्ञानवत् अनुवर्तते स जीवन्मुक्त इति चेत्
न, ब्रह्मण्यतिरिक्तमकलवस्तुविषयकत्वात् बाधकज्ञानस्य । कारणभूता-
धिद्याकर्मादिदोषः सशरीरस्थप्रतिभासेन सद्य तेनैव बाधित इति बाधि-
तानुशक्तिर्न शक्यते वक्तुम्, द्विवन्द्रज्ञानादौ तु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य
बाधकज्ञानभूतवन्द्रेकत्वज्ञानाधिषयत्येनायाधितत्वात् द्विवन्द्रप्रतिभासा-
नुशक्तिर्युक्ता । किंच, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये, अथ सम्प-
त्य” इति सद्ब्रह्मानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति यदन्तीयं
श्रुतिर्जीवन्मुक्तिं धारयति । सैषा जीवन्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता “वे-
दानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् युद्धे वेमप्रापणं तच्छा-
स्त्रैर्धिप्रतिषिष्टम्, युद्धे चेत् वेमप्रापणमिहैव न दुःषमुपलभेत, एतेन परं
ध्याख्यातमिति, एतेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः । अतस्सकलभेद
निवृत्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न सम्भवति । तस्मात् ध्याननियोगेन ब्रह्मा
परोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः । न च नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्व-
प्रसक्तिं, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् । किंच, न नियोगेन सा-
क्षात् बन्धनिवृत्तिः क्रियते, किन्तु निष्पदञ्चज्ञानैकरमब्रह्मापरोक्षज्ञानेन,
नियोगस्तु तदापरोक्षज्ञानं जनयति । कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतु-
त्वमिति चेत् । कथं वा भवतोऽनभिसंहितकलानां कर्मणा वेदने
त्यत्तिहेतुत्वम् । मनोनिर्मल्यद्वारेणेति चेत् । ममापि तथैव । मम तु नि-
र्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते, तथ तु नियोगेन मनसि निर्मले
ज्ञानसामयी वक्तव्येति चेत् । ध्याननियोगनिर्मल मन एव साधनमिति
द्रूमः । केनावगम्यत इति चेत् । भवतो वा कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति,
निर्मले मनसि श्रवणमनननिदिध्यासनैः सकलेतरविषयधिमुखस्यैव शास्त्र
निर्घतंकज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते । “विविदिषन्ति यज्ञेन ज्ञानेन
तपसाऽनाशकेन” “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्यः” “ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवती”त्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत् । ममापि “श्रोतव्यो मन्तव्यो

निदिध्यासितव्याः” “ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” “न चतुषा एह्यते नापि
 घाघा” “मनसा तु विशुद्धेन” “दृढा मनीषा मनसाऽभिक्रान्त” इत्या-
 दिभिः शास्त्रेर्ध्यानयोगेन मनो निर्मलं भवति, निर्मलं च मनो ब्रह्मा-
 परोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरुच्यम् । “नेदं यदिदमुपासत”
 इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेत् । नैवम्, नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रति-
 षिध्यते, अपि तु ब्रह्मणो जगद्वैक्यं प्रतिपाद्यते, यदिदं जगदुपासते
 प्राणिनः नेदं ब्रह्म, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग-
 भ्युदते इति वाक्यार्थः । अन्यथा “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी”ति विद्वेते,
 ध्यानविधिवैयर्थ्ये चात्मनः स्यात् । अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननि-
 योगेनैवापरमार्थभूतस्य कृत्वस्य द्रष्टृदृश्यादिप्रपञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः ॥

यद्यपि कैश्चिदुक्तम्, भेदाभेदयोर्विरोधो न विद्यत इति तदपु-
 ञ्जम्, न हि शीतोष्णतमःप्रकाशाविषद् भेदाभेदावेकस्मिन्वस्तुनि सङ्ग-
 च्छेति । अथोच्येत, सर्वमेव हि वस्तुनात् प्रतीतियवस्याप्यम्, सर्वं च
 भिन्नाभिधं च प्रतीयते, कारणात्मना ज्ञात्यात्मना चाभिधम्, कार्या-
 त्मना व्यक्तात्मना च भिधम् । ज्ञायातपाटिषु विरोधः सहानवस्थान-
 लवयो भिन्नाधारत्ववत् । कार्यकारणयोर्जातियत्तयोस्त्वं तदुभयमपि
 नोपलभ्यते प्रत्युत एकमेव वस्तु द्विरूपं प्रतीयते, यथा मृदपं घटः,
 पण्डो गोः मुण्डो गौरिति । न चैकरूपं किञ्चिदपि वस्तु नैकिकैर्दृष्ट-
 वरम्, न च तृणादेर्ज्वलनादिषु अभेदे भेदोपपत्तीं दृश्यत इति न
 वस्तुविरोधः, मृत्सुवर्णगवाश्याद्यात्मनाऽवस्थितस्यैव घटमुकुटपण्ड*मु-
 गदगवाद्यात्मना चावस्थानात् । न चाभिधस्य भिधस्य च वस्तुनोऽभे-
 दे भेदश्चैक एवाकार इतीश्वराज्ञा । प्रतीतत्याद्वैक्यं चेत्, प्रतीत-
 त्यादेव भिन्नाभिधत्वमिति द्वैक्यमप्यभ्युपगम्यताम् । न हि विस्फारि-
 तासः पुरुषो घटशराश्वपण्डमुण्डादिषु वस्तुपूर्वत्वभ्यमानेष्वियं मृद, अथ-
 च्य घटः, इदञ्च गोत्वम्, इयं व्यक्तिरिति विवेक्तुं शक्नोति, अपि तु

१ लोके दृष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

२ अणववदवाद्यात्मना इति पाठान्तरम् ।

मृदयं घटः खण्डो गौरित्येष च प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिबोधं कारण-
 माहतिश्च, व्यावृत्तिबुद्धिबोधं कार्यं व्यक्तिरचेति विधिनक्तोति चेत्,
 नैवम्, विधिक्ताकारानुपलब्धेः । न हि सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैरिदमनु-
 र्तमानमिदं च व्यावृत्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्तुन्याकारभेद उपल-
 भ्यते । यथा मंत्रप्रतिपक्षेण कार्यं विशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते, तथैव
 सकारणे सत्त्वामान्ये चैकत्वबुद्धिरवशिष्टोपजायते । एवमेव देशतः का-
 लतरवाकारतरवात्यन्तविलक्षणेष्वपि वस्तुषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञा-
 यते । अतो द्वात्मकमेव वस्तु प्रतीयत इति कार्यकारणयोजनैतिव्यक्तयो-
 रवात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपरोहतम् । अथोच्येत, मृदयं घटः खण्डो
 गौरितिभूत् देवोऽदम्भनुष्योऽहमिति सामानाधिकर-नैव्यप्रतीतिरात्म-
 शरीरयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं स्यात्, अत इदम्भेदाभेदोपपादनं निजमदन-
 निहितदुतयहृद्व्याजायत इति । तद्विदमनाकलितभेदाभेदमाधनमामा-
 नाधिकरण्यतदर्थं वाचात्म्या^१वबोधधिनमितम् । तथा हि, इवाधित एव
 प्रत्ययः सर्वत्रार्थे व्यवस्थापयति, देवात्माभिमानस्तु आत्मवाचात्म्य-
 गोचरैः सर्वैः प्रमाणैर्वाध्यमानो रज्जुमर्ष्यादिबुद्धिभूत् नात्मशरीरयोरभेदं
 साधयति, खण्डो गौरिर्मुण्डो गौरिति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित्
 क्वचित् बाधो दृश्यते, तस्मात् नातिप्रसङ्गः । अत एव लीधोऽपि ब्रह्मणो
 नात्यन्तभिन्नः, अपि तु ब्रह्माशक्त्येन भिन्नाभिन्नः । तत्राभेद एव स्वाभा-
 विकः, भेदस्त्वौषाधिकः । कथमिदमवगम्यत इति चेत्, “तत्त्वमसि”
 “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” “यदमात्मा ब्रह्मे”त्यादिभिः श्रुतिभिः “ब्रह्मे
 द्यावापृथिवी” इति प्रकृत्य “ब्रह्म दाया ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितथा
 वत स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्त्रियो ब्रह्मोत वा पुमानि”त्याद्यर्थणिकानां
 संहितोपनिषदि ब्रह्ममूक्ते अभेदप्रशङ्काञ्च, “नित्यो नित्यानाञ्चेतनरचे-
 तनानामेको ब्रह्मनां यो विदधाति कामान्” “ज्ञाज्ञौ द्वावजाधीशानीशौ”

१ प्रतीतिरिति पाठान्तरम् ।

२ वाचात्म्यानवबोध इति पाठान्तरम् ।

“क्रियानुष्ठातात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुपरोऽपि दृष्टः” “प्रधानत्वे च त्र-
 पतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः” “स कारणद्वारणाधिपाधिपः”
 “तयोरन्यः पिप्पलं स्याद्वृत्त्यनश्नन्नन्योऽभिधाकधीति” “य आत्मनि ति-
 ष्ठन्” “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न धात्तं किंचन वेद नान्तरम्” “प्रा-
 ज्ञेनात्मनाऽन्वाह्यं वत्सुजन् याति” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती” त्या-
 दिभिर्भेदश्रवणाच्च जीवपरयोर्भेदाभेदावश्यावयणीयौ । तत्र “ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवती” त्यादिभिर्भेदश्रवणां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात्,
 “यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पयेदिति तदानीं भेदेनेश्वर
 दर्शननिषेधाच्च, चाभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते । ननु च “सोऽश्नुते
 सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपरिश्रिते”ति सहश्रुत्या तदानीमपि
 भेदः प्रतीयते, वक्ष्यति च “जगद्ग्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च”
 “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चै”ति । नैतदेवम्, “नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टे”त्येव
 मादिश्रुतियतैरात्मभेदप्रतिषेधात् । “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्म-
 णा विपरिश्रिते”ति सर्वैः कामैः सह ब्रह्माश्नुते, सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्नुते
 इत्युक्तं भवति, अन्यथा ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत । “ज-
 गद्ग्यापारवर्जमि”त्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थाने सति ऐश्वर्यस्य न्यूनताप्रसङ्गो
 वक्ष्यते, अन्यथा “सम्पदाविर्भावः स्वेनशब्दादि”त्यादिभिर्विरोधात् ।
 तस्मादभेद एव स्वाभाविकः । भेदस्तु जीवानाम् परस्माद्ब्रह्मणः परस्य
 रज्ज्व बुद्धीन्द्रियवेदोपाधिगतः । यद्यपि ब्रह्म निरवयवं सर्वगतं च, तथा-
 प्याकाश इव घटादिना बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदः सम्भवत्येव ।
 न च भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगः, बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद् ब्रह्मणि
 भेद इतीतरैराश्रयत्वम्, उपाधिस्तत्संयोगस्य च कर्मफलत्वात्, तत्प्रश-
 हस्य चानादित्वात् । एतदुक्तं भवति, पूर्वकर्मसम्यग्बुद्ध्यात् स्वसम्यग्बु-
 द्ध्यापाधिस्तत्कर्म, तदुक्तात् कर्म, एवं बीजाद्ब्रह्मण्येन कर्मपाधिसम्ब-
 न्धस्थानादित्याददोष इति । अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेद एव
 स्वाभाविकः, भेदस्तथैवाधिकः । उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभे-
 दवत् भेदोऽपि स्वाभाविकः, उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्, तदभ्युपगमे ।

उपवस्थानाच्च । अतो लीयकर्मनुसृपं घस्रणो भिदाभिधस्वभावा एषो-
पाधय उत्पद्यन्त इति ॥

अत्रोच्यते, अद्वितीयसञ्चिदानन्दग्रहध्यानविषयविधिपरं वेदान्त-
न्तयाक्यजातमिति वेदान्तयाक्यैरभेदः प्रतीयते, भेदावलम्बिभिः कर्म-
शास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते, भेदाभेदयोः परस्परविरोधात्
अनाद्यविद्यामूलतयाऽपि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इत्युक्तम् ।
तत्र यदुक्तम्, भेदाभेदयोर्हभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वात् न विरोध इति, तद-
युक्तम् । कस्माञ्चित् कस्यचित् विलक्षणत्वं हि तस्मात् तस्य भेदः, तद्वि-
परीतत्वञ्चाभेदः, तयोस्तथाभावात्तथाभावहूपयोरेकत्र सम्भवमनुमत्तः
को ध्रुवीति । कारणात्मना जात्यात्मना चाभेदः कार्यात्मना व्यक्त्या-
त्मना च भेद इत्याकारभेदादविरोध इति चेत्, न, विकल्पासहत्वात् ।
आकारभेदादविरोध इति घटतः किमेकस्मिन्वाकारे भेद आकारान्तरे
चाभेद इत्यभिप्रायः, उताकारद्वययोगिशस्तुगतासुभाषणीति । पूर्वेस्मि-
न्कल्पे व्यक्तितो भेदे जातिगतत्वाभेद इति नैकस्य द्यात्मकता । जा-
तिव्यक्तिरिति चैकमेव वदित्विति चेत्, तर्हि आकारभेदादविरोधः परि-
त्यक्तः स्यात् । एकस्मिंश्च विलक्षणत्वतद्विषयैः विद्वद्भावित्युक्तम् ।
द्वितीये तु कल्पेऽन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयम्, अप्रतिपक्षञ्च तदाश्रयभूतं
वदित्विति । तृतीयाभ्युपगमेऽपि त्रयाणामन्योन्यविलक्षणमेषोपपादितं
स्यात्, न पुनरभेदः । आकारद्वयनिर्हृष्यमाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तु-
नि भिदाभिधत्यमिति चेत्, स्वस्मात् विलक्षण स्वाश्रयमाकारद्वयं स्व-
स्मिन् विद्वदुधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत् अथिलक्षणं तु कथन्त-
राम, आकारद्वयतदुतीश्व द्यात्मकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेत्तयाऽन-
वस्थानात् । न च 'सम्प्रतिपक्षैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत्' सप्तमान्येऽपि वस्तु-
न्येकत्वा प्रतीतिरुपजायते, यत 'इदमित्यमि'ति सर्वत्र प्रकारप्रकारितः

१ निर्द्वयमाशेति पाठान्तरम् ।

२ अनवस्था स्वादिति पाठान्तरम् ।

यैव सर्वो प्रतीतिः, तत्र प्रकारांशो जातिः, प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैका-
कारताप्रतीतिः । अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभावत्वं न सम्भवति ।
तस्मात् अभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वात् अनाद्याविक्रामूल एव भेद-
प्रत्ययः । नन्वेवं ब्रह्मण एवाज्ञत्वात् यन्मूलाश्च जन्ममरणादयो दोषाः
प्रादुःप्युः, ततश्च “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” “एष आत्माऽपहतपाप्म”त्या-
दीनि शास्त्राणि बाधेरन् । नैवम्, अज्ञत्वादिदोषाणामपरमार्थत्वात् ।
भवतस्तूंगाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधिसं-
सर्गः, तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषाः परमार्थत एव भवेयुः । न
हि ब्रह्मणि निरवयवेऽच्छेद्ये संबध्यमाना उपाधयस्तच्छित्वा भित्त्वा
वा सम्बध्यन्ते, अपितु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति ।
यदि मन्वीत, उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः स चाणुपरिमाणः, अणुत्वञ्चा
षच्छेदकस्य मनसोऽगुत्वात्, स चांशच्छेदोऽनादिः, एषमुपाध्युपहि-
ते देशे सम्बध्यमाना दोषा अनुहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति,
अयं प्रष्टव्यः, किमुपाधिना द्विषो ब्रह्मब्रह्मेऽगुह्यो जीवः, उताच्छिव
एवाणुह्योपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्,
उतोपाधिसंयुक्त चेतनान्तरम्, अतोपाधिरवेति । अच्छेद्यत्वद् ब्रह्मणः
प्रथमः कल्पो न कल्पते, आदिमत्त्व च जीवस्य स्यात्, एकस्य सतो
द्वैधीकरणं हि छेदनम् । द्वितीये तु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपा-
धिसंबन्धादौपाधिकाः सर्वे दोषास्तस्यैव स्युः, उपाधौ गच्छत्युपाधिना
स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणयोगाद् अनुव्रणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशविशेषभे-
दात् सणे सणे बन्धमोक्षौ स्याताम्, आकर्षणे चाच्छिवत्वात् कृत्वस्य
ब्रह्मण्य आकर्षणं स्यात् । निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवीति
चेत्, तर्हि उपाधिरैव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात्, अच्छिवब्रह्म-
प्रदेशेषु सर्वोपाधिससर्गं सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्येनाभे-

१ परमार्थतवेति पाठान्तरम् ।

२ अयच्छेदक इति पाठान्तरम् ।

३ उपहितोऽग्रे इति पाठान्तरम् ।

दप्रतिबन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिबन्धाने चैकस्यापि स्वीपाद्यौ
 मच्छति सति प्रतिबन्धानं न स्यात् । तृतीये तु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवापा-
 धिमन्वयेन जीवत्वापातात् तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मातिद्विः स्यात्, सर्वंपु-
 च देहेष्वेक एव जीवः स्यात् । तुर्ये तु कल्पे ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति
 जीवभेदस्वीपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् । वरमे पत्ते चार्धाकपस एव यहीतः
 स्यात् । तस्मात् अभेदशास्त्रश्लेन कृत्स्नस्य भेदस्याधिद्वामूलत्वमेषाभ्युप-
 गन्तव्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि
 ध्यानविधिशेषतया वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्नमिति ॥

तदप्युक्तम्, ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तवाक्यानामर्षसत्वत्वे
 प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तं भवति, ब्रह्मस्वरूपगोचरणि वाक्यानि कि
 ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते, उत
 स्वतन्त्राण्येष । एतथाक्यत्वे ध्यानपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं न सम्भ-
 वति । भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहात् अनवबोधकत्व-
 मिव । न च वाक्यम्, ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम्, तच्च स्मर्तव्यैकनि-
 रूपणीयमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषाकाङ्क्षायाम् "इदं सर्वं यदय-
 मात्मा" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्या-
 दीनि ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति तेनैकवाक्यतामापन्नान्यर्षस-
 द्वावे प्रमाणमिति, ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषापेक्षेऽपि "मनो ब्रह्मेत्यु-
 पासीते"त्यादिवृत्तिविधिवत् असत्येनाप्यर्षविशेषेण ध्याननिवृत्त्युपपत्तेः
 ध्येयसत्यत्वानपेक्षणात् । अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजन-
 विधुरत्वात्, ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ध्येयविशेषत्वरूपसमर्पणमात्रपर्यव-
 सानात्, स्वातन्त्र्येऽपि षालातुराक्षुपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुन-
 रार्थपर्यन्ततासिद्धेश्च, परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात्, ब्रह्मणः
 शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति प्राप्तम् ॥

१ प्रदेशत्वेनेकत्वेन इति पाठान्तरम् ।

२ ब्रह्मेति पुस्तकान्तरे भासि ।

३ नाम प्रथमत्वादि तु पाठान्तरम् ।

तत्र प्रतिपद्यते "तत् समन्वयादि"ति । "समन्वयः" सम्यग-
 न्वयः, पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः । परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशया-
 नन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधीयतयाऽन्वयात् "तत्" शास्त्रप्रमाणकत्वं सि-
 द्ध्यत्येवेत्यर्थः । निरस्तनिघ्नितोपनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्य
 ब्रह्म बोधयन् वेदान्तशाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताखिरहात् न प्रयोजन-
 पर्यवसायोति द्रुवायो राजकुलवासिनः-पुरुषस्य कौन्तेयककुलाननुप्रवेशेन
 प्रयोजनशून्यता व्रते । एतदुक्तं भवति, अनादिकर्मरूपाधिद्वयाघेष्टनतिरो-
 हितपरावरतत्त्वयाद्यात्म्यस्वरूपपावयोधाना देवासुरगन्धर्बसिद्धिविद्याधर-
 किचरकिपुरुषपरतरतःपिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपवृक्षगुल्मलतादूर्वादीना
 स्त्रीपुत्रपुंसकभेदभिवानां क्षेत्रज्ञाना व्यवस्थितधारकपोषकभोग्याधिशेषाणा
 मुक्ताना स्वस्य धाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपगुणविभववेष्टितैरनवधि
 कातिशयानन्दजनकं परब्रह्मास्तीति बोधयदेष वाक्य प्रयोजनपर्यव-
 सायि । प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठन्तु यावत्पुरुषार्थान्वयबोध न प्रयोजनपर्यव-
 सायि । एवभूत ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायाम् "ब्रह्मविद्याप्रोति परम्"
 "शात्मानमेव लोकमुपासीते"ति वेदानादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया
 विधीयते । यथा "स्ववेश्मनि निधिरस्ती"ति वाक्येन निधिसद्भाव
 ज्ञात्वा वृत्तः सन् पश्चात् तदुपादाने च प्रयतते । यथा च कश्चिद्वाज
 कुमारो बालक्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनाविष्कान्तो "मार्गाद् धटो नष्ट"इति
 राज्ञा विज्ञातः स्वयं चाज्ञातपितृक केनचित् द्विजवर्षेण धट्विंशोऽधिग
 तवेदशास्त्राय पोहशवर्षं सर्वकल्याणगुणाकरस्तिष्ठन् "पिता ते सर्वं
 लोकाधिपतिर्गाम्भीर्योदाय्यंघात्सत्यसैशील्यशौर्यवीर्यंपराक्रमादिगुणस-
 म्यवस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृशुः पुरवरे तिष्ठती"ति केनचिदभियुक्त
 मेन प्रयुक्त वाक्य एषोति चेत्, तदानीमेव "अहं तावत् जीवतः पुत्रो
 मां त्यता च सर्वसम्पत्समृद्धु" इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति, राजा
 च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलघेद्यं श्रुत्याऽघा-

१ स्वरूपरूपगुणैति तु पाठान्तरम् ।

२ ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

नमस्तपुष्यार्थः भवति, पश्चात् सद्गुणदाने च प्रयतते, पश्चात् तादृशैः
सङ्गच्छते चेति । यत्पुनः परिनिष्पन्नस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्र
णापि पुरुषार्थपर्यवमानाद् बालातुराद्युपच्छन्दनशाक्यवत् नार्थसद्भावे
प्रामाण्यमिति, तदसत्, अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषा
र्थो न भवति । बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावाभावात् हर्षाद्युत्पत्तिः,
तेषामेव तस्मिन्निश्चिते ज्ञाने विद्यमाने यदर्थोभावनिरश्चयो ज्ञायेत, तत
स्तदानीमेव हर्षादयो निवर्तन्ते । औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मास्ति-
त्वतात्पर्योभावनिरश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात् ।
अतो "यतो वा इमानि"त्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं निरस्तनि-
श्चितदोषगन्धसार्थस्य सत्यसद्गुण्यत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकारमनवधिकृति
शयानन्द ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धम् ॥

इत्थन्यधिकरणम् । ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

'यतो वा इमानि'त्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्य सर्वज्ञ
सर्वशक्ति ममस्तद्देयप्रत्यनीककल्याणगुणैरुत्तमान ब्रह्म जिज्ञास्यमित्यु-
क्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपाद्य-
नानहताच्यते 'ईक्षतेर्नाशब्दमि'त्यादिना । इदमान्वायते छान्दोग्ये
'सदेव सोम्येदमय आमीदकमेवाद्वितीयम्' 'तदेतत् बहु स्या प्रजाये-
येति तत्तेजोऽसृजते'त्यादि । तत्र सन्दिह्यते, किं सच्छब्दवाच्यं जगत्का-
रणम् परीक्ष्यमानुमानिक प्रधानम्, उतोक्तलक्षणं ब्रह्मास्ति । किं प्राप्तम् ।
प्रधानमिच्छि । कुत ? 'सदेव सोम्येदमय आमीदकमेवाद्वितीयमि'तीद-
शब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य विषदादिनानारूप
विकारावस्थस्य वस्तुन कारणावस्थां वदति । कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरा-
पत्तिरेव हि कार्यता, अतो यद् द्रव्यं यत्स्वभावः च कार्योपस्थस्य तस्य
भावनन्तदेव द्रव्यं कारणावस्थस्य । सत्त्वरजस्तमोमयं च कार्यमिति गुण
साम्यावस्थस्य प्रधानमेव कारणम्, तदेवोपसृष्टतमकलविशेषं सन्मात्रमिति

“सदेव सोम्येदमय आसौदेकमेव” इत्यभिधीयते, इत एव च कार्यकारण-
योरनन्यत्वम् । तथा सत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः । अन्यथा
“यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने” इत्यादि मृत्पिण्डतत्त्वाय्यदृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैलक्ष्यं चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपिलेनाक्तं प्रधानमेव
प्रतिपाद्यते । प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमानवेषमेव चेदं वाक्यमिति सच्छ-
ब्दवाच्यमानुमानिकमेवेति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते ‘ईततेनाशब्दमि’ति । यस्मिन् शब्द एव
प्रमाणं न भवति तत् “यशब्दम्” आनुमानिक प्रधानमित्यर्थः । न तत्
जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यम् । कुतः । “ईततेः” सच्छब्दवाच्यस्य
स्थिव्यापारविशेषाभिधायिन ईततेधातोः श्रवणात् “तदेतत् बहु स्यां
प्रजायेये”ति । ईतणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न सम्भवति । अत
ईदृशेक्षणसमश्चेतनविशेष एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभि-
धेयः । तथा च सर्वेष्वपि सृष्टिप्रकरणेष्वीतापूर्विकैश्च सृष्टिः प्रतीयते
‘स ऐतत् लोकावु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत” “स ईवाऽवक्र”
“स प्राणमसृजते” इत्यादिषु । ननु च कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम् ।
सत्यम् । सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सत्यमद्वयः पुरुषोत्तमः
सूक्ष्मचिद्विद्वस्तुशरीरकः, यथाह “पराऽस्य शक्तिर्विधिष्व श्रूयते स्वाभा-
षिकी ज्ञानबलक्रिया च” “यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमवन्तपः” “य-
स्याध्यक्तं शरीरं यस्यावरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एव सर्वभूतान्तरा-
त्म” इत्यादि । तदेतत् “न विलक्षणत्वादि” इत्यादिषु प्रतिपादयिष्यते ।
अत्र सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते । वस्तुधरोऽथ
स्तत्रैव परिहरिष्यते । यत्तुक्तम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेद
वाक्यमिति, तदसत्, हेत्यनुपादानात्, ‘येनाश्रुतं श्रुतमि’त्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञाने प्रतिपादायांपत्ते सयात्मना तदसम्भव मन्यानस्य तत्स
म्भवाच्चमदशनाय हि दृष्टान्तोपादानम् । ईतत्यादिश्रवणादेव ह्यनु-
मानगन्धाभावोऽवगतः ॥

अथ स्यात्, न चेतनगतं मुख्यमीक्षणमिहोच्यते, अपि तु प्रधान-

गतं गौणमीतणम्, "तत्तेज ऐवत्" "ता आप ऐवन्ते"ति गौणेषणमाह-
 चय्यात् । भवति चाचेतनेष्वपि -चेतनधर्मोपचारः, यथा "दृष्टिप्रतीक्षा-
 रणालपः," वर्षण बीजं प्रतिपञ्जहर्षे"ति । अतो गौणमीतणमितीमा-
 माशङ्कामनुभाष्य परिहरति ॥

गौणश्चेत् न, आत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तम्, गौणेषणसाहचय्यात्, मतोऽपीतण्यपदेशः सर्गनिपतपू-
 र्यावस्थाभिप्रायो गौण इति, तत्र, "ऐतदात्म्यमिदं मयम्, तत् सत्य स
 आत्मे"ति सच्छब्दप्रतिपादितस्यात्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदुक्तम्भवति,
 "ऐतदात्म्यमिदं मयम्, स आत्म"ति चेतनाचेतनात्मरूपपञ्चोद्देशेन
 "स' त आत्मे"त्यात्मोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छत इति । अत-
 स्तेजोऽवधानामपि परमात्मैवात्मेति तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन
 एव सावकाः । तथा हि "हन्ताऽहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेना-
 त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणो"ति परमात्मानुप्रवेशादेश्च तेजःप्र-
 भृतीना वस्तुत्व तत्तन्नामभाक्त्वं चेति । "तत्तेज ऐवत्" "ता आप ऐव-
 न्ते"त्यपि मुख्य एवेतण्यपदेशः । अतः साहचय्यादपि "तदैवते"त्यत्र
 गौणत्वाशङ्का दूरोत्सारितेति सूत्राभिप्रायः ॥

इतरत्र न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्,

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

मुमुक्षुः श्वेतकेतोः "तस्यमयी"ति तदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य
 तन्निष्ठस्य "तस्य तापदेश्च चिरं पावत्र विमोक्षे अथ संपत्स्य" इति शरी-
 रवातमात्रान्तरायो ब्रह्मसम्पत्तिलक्षणो मोक्ष इत्युपदिशति । यदि च मोक्ष-
 नमचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधन-
 त्योपदेशो नोपपद्यत, "वयाकतुरस्मिन् लोके पुषपां भवति तपेतः प्रेत्य
 भवती"ति तन्निष्ठस्याचेतनसम्पत्तरेष स्यात् । न च मातापितृसहस्रेभ्यो

श्रुतमेव ह्यस्यामुपनिषदि अस्य सच्छब्दशास्त्रस्यात्मत्वेन नामरूप-
 योष्यां कर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वधारत्यमपहतपाप्मत्यादिकं मत्प-
 कामत्वं मत्पमद्गुत्वं च "अनेन ज्ञीधेनात्मनाऽनुग्रहिय नामरूपे ध्याकर-
 घाणि" सन्मूलाः मोष्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः"
 "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति
 सर्वं तदस्मिन् ममाहितम्" तस्मिन्कामाः समाहिताः," "एष आत्माऽ-
 पहतपाप्मा विज्ञरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽविषासस्त्यकामः
 मत्पमद्गुत्प" इति । तथा च श्रुत्यन्तरार्थेण "न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके
 न चेतिता नैव च तस्य लिङ्गम्, स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य
 कश्चित्जनितान न चाधिपः" "सर्वोणि रूपाणि विवित्य धीरो मामानि
 कृत्याऽभिधदन् यदास्ते," "यन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" "सर्वात्मा
 विश्वात्मानं परायणं पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, यच्च किञ्चित्जगत्स्यस्मिन्
 दृश्यते श्रूयतेऽपि वा, यन्तर्ग्रहिव तत्सर्वं ध्याप्य नारायणः स्थितः"
 "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इत्या-
 दीनि । तस्मात् जगत्कारणत्वादिशाश्वयानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानि ।
 अतः सर्वज्ञस्त्वैशक्तिस्त्वैश्वरो निरस्तसमस्तदोषगन्धोऽनवधिकातिशया-
 संप्रियकल्याणगुणगणैः घमहार्णवः पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिलज-
 गदेककारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति च स्थितम् । अत एव निर्दिशेषविन्मात्र-
 घह्नवादेऽपि सूत्रकारेणाभिः श्रुतिभिर्निरस्तो वेदितव्यः, पारमार्थिकमु-
 प्येत्यादिगुणयोगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्दिशेषवादे हि
 सात्त्वित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातम्,
 तच्च चेतनमिति "ईततेनाशब्दमि"त्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । चेत-
 नत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः । अत ईतन्यगुणाविरहिणः प्रधानतुल्यत्वमेव ।
 किञ्च, निर्दिशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य स्वप्रकाशत्वमपि दुर्गपवा-

१ वाक्यमिति पाठान्तरम् ।

२ योष्यमिति पाठान्तरम् ।

३ स्वेति पुस्तकान्तरे मास्ति ।

दम् । प्रकाशो हि नाम स्वस्य परस्य च व्यग्रहारयोग्यतामापादयन्
 वस्तुविशेषः । निर्दिशेषस्य वस्तुनस्तदुभयरूपत्वाभावात् घटादिवत्
 अचित्तत्वमेव । तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्त्वमस्त्वमस्तीति चेत्, तत्र, तत्त्व-
 मत्वं हि तस्मान्मर्थ्यमेव, सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्दिशेषवादः परित्यक्तः
 स्यात् । अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत्, हन्त
 तर्हि तत एव सर्वज्ञता, सर्वशक्तित्वम्, सर्वेश्वरत्वम्, सर्वकल्याणगुणा-
 करत्वम्, सकलहेयप्रत्यनोक्तित्यादयः सर्वेऽभ्युपगन्तव्याः । शक्तिमत्त्वं च
 कार्यविशेषानुगुणत्वम्, तच्च कार्यविशेषैर्करिणिरूपणीयम् । कार्यविशे-
 पस्य निष्प्रमाणकत्वे तदेकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि निष्प्रमाणकं स्यात् ।
 किञ्च, निर्दिशेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणम् । प्रत्यक्षानुमा-
 नागमस्वानुभवाः सविशेषगोचरा इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात् द्विविधचे-
 तनावेतनात्मज्ञज्ञद्रूपेण बहु स्यामितीवणक्षमः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्य
 ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

एवं जिज्ञासितव्यस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपमस्त्वरजस्तमो-
 मयप्रधानाद् व्यावृत्तिरक्ता । इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंस-
 र्गनिमित्तनानाधिधानन्तदुःखसागरनिमज्जनेनाशुद्धात् शुद्धाच्च प्रत्यगात्म-
 नोऽन्यत् निषिद्धहेयप्रत्यनीकं निरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते,

आनन्दमयाधिकारणम् । आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

तैत्तिरीया अधीवते "स वा एव पुरुषोऽवरसमय" इति प्रकृत्य
 "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमथाद्वन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इति । तत्र
 सन्देहः, किमयमानन्दमयो बन्धमोक्षभागीनिः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दाभि-
 लपनीयादन्यः परमात्मा, उत स एवेति किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति ।
 कुतः । "तस्यैव एव शारीर आत्मा" इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् ।
 शारीरो हि शरीरमन्वन्धी जीवात्मा । ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादि-
 तस्य परस्य ब्रह्मणः स्यप्रतिपत्त्यर्थमत्रमयादीननुक्रम्य तदेव जगत्कारण-

१ मोक्षयोगिन इति पाठान्तरम् ।

२ परस्त्विति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ऽपि घत्सन्नतरं शास्त्रम् एवयिधतापन्नयाभिहितहेतुभूतामविस्मय्यतिमुप
दिशति । प्रधानकारणवादिनोऽपि प्रधाननिष्ठस्य मोक्ष नाभ्युपगच्छन्ति ॥

इतरश्च न प्रधानम्,

हेयत्वायचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमेव कारण सच्छब्दाभिहित भवेत्, तदा मुमुक्षो शे
तकेतोस्तदात्मकस्य मोक्षविरोधित्वात् हेयत्यनेवोपदेश्य स्यात्, न च
तत् क्रियते, प्रत्युत उपादेयत्येनैव "तत्त्वमसि" तस्य तावदेव चिरमि-
त्युपदिश्यते ॥

इतरश्च न प्रधानम्,

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

प्रधानकारणस्य प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति । वाक्योपक्रमे हि एक
विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातम् । तच्च कार्यकारणयोरन्यत्वेन कार-
णभूतसद्विज्ञानात् तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञातस्यैवोपपादनी-
यम् । सत्तु प्रधानकारणस्य चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधान-
विज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विहृष्यते ॥

इतरश्च न प्रधानम्,

स्थाप्यपात् ॥ १० ॥

तद्वैद्य सच्छब्दाद्य प्रकृत्याह "स्वाप्ननाम्ने सोम्य विज्ञानोद्दीति
यत्रैतत्पुरुषा स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो
भवति, तस्मादेन "स्वपितीत्यावृत्ते स्य ह्यपीतो भवती"ति । सुषुप्त जीव
सता सम्पन्नम् "स्वमपीत " स्वस्मिन् प्रलीन इति व्यपदिशति । प्रल-
यश्च स्वकारणे लय ि न चाचेतन प्रधान चेतनस्य जीवस्य कारण
भवति, "स्वमपीतो भवति" आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः ।
विद्वस्तुशरीरक तदात्मभूत ब्रह्मैव जीवशब्देनाप्यभिधीयत इति नामरू-
पव्याकरणश्रुत्योक्तम्, तत् जीवशब्दाभिधेय घट्ट सुषुप्तिकालेऽपि प्रलय
काल इव नामरूपपरिप्लवङ्गाभात् जेवलसच्छब्दाभिधेयमिति "मता

सोम्य तदा सम्पत्नी भवति, स्वमपीता भवती"त्युच्यते । तथा समानप्र-
 कारणे नामरूपविभागपरिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात् "प्राज्ञेना-
 त्मना सम्परिष्वक्ता न बाह्य किञ्चन घेद नान्तरमि"त्युच्यते, आमीता-
 क्तीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वयतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुषुप्ति-
 कालेऽपि हि नामरूपे विहाय संता सम्परिष्वक्ताः पुनरपि जायदृश्यायां
 नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपा भवन्तीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते
 "यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कथंवन पश्यति यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति,
 तस्माद्वा एतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते," तथा
 "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा घराहो वा दंशो वा मशको वा
 यद्यद्वर्षन्ति तथा भवन्ती"ति । तथा सुषुप्तं जीवम् "प्राज्ञेनात्मना
 सम्परिष्वक्त" इति च वदति । तस्मात् सच्छब्दवाच्य परं ब्रह्म सर्वज्ञः
 परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव । तद्वाह वृत्तिकारः 'सता सोम्य तदा सम्पत्नी
 भवती'ति सम्पत्त्यस्यैव तन्निमित्तदध्यवसीयते 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त'
 इति वाहे"ति ॥

इतरव न प्रधानम्,

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

"वात्मा वा इदमेक एवाय आमीवान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐतत्
 लोकसु सृजा स इमोस्तोकानसृजत" इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोःरग्निः चानेरावः ऋद्धः पृथिवी"
 "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निरःशमिगमेतन्नदृग्धेत्" इत्यादिसु
 ष्टिवाक्यानां वा "गतिः" प्रवृत्तिः 'तस्मान्मान्यात्' तत्प्रमानार्थत्वा-
 दस्य । तेषु सर्वेषु सर्वेश्वरः कारणमवगम्यते, तस्मादत्रापि सर्वेश्वर एव
 कारणमिति निरवीयते ॥

इतरव न प्रधानम्,

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

मानन्दमय इत्युपदिश्यति, जगत्कारणं च "तदेव" इतीउवाच श्रुत्वात् सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्, तत्तु जीववातिरिच्यते, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुभविरयम्" "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति कारणतया निर्द्वैष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्द्वैशात् । सामानाधिकरण्यं हि एकत्ववृत्तिपादनपरम्, यथा सोऽयं देयवत्त इत्यादौ । ईतापूर्विका च सृष्टिश्वेतनस्य जीवस्योपपत्त्यत एव । अतो "ब्रह्मविद्याप्रोति परम्" इति जीवस्याचित्संभवे विद्युक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपदिश्यते । अविद्वियुक्तस्य स्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति । तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः, "न ह वै मशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाद्य मन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति । अतो जीवस्याविद्याविद्युक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रकान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते । तथा हि, शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं दर्शयितुम् "अवमयः पुरुष" इति प्रथमं शरीरं निर्द्वैश्य, तदन्तर्भूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्तिप्राणं तस्याप्यन्तर्भूतं मनः तदन्तर्भूतां च बुद्धिम् "प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय" इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्द्वैश्य, सर्वान्तर्भूतं जीवात्मानम् "अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्युपदिश्य, अन्तरात्मपरम्परां समापयति । अतो जीवात्मस्वरूपमेव "ब्रह्मविद्याप्रोति"प्रकान्तं ब्रह्म, तदेव "आनन्दमय" इत्युपदिष्टमिति निश्चीयते । ननु च "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्यानन्दमयादन्यद् ब्रह्मेति मतीयते । नैवम्, ब्रह्मैव स्वस्वभावविशेषेण पुरुषविधत्वहृषितं शिरःपत्रपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते । यथाऽवमयो देहावपधी स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैरेव तस्यैवमेव शिर इत्यादिना शिरःपत्रपुच्छवत्तथा निदर्शितः, तथाऽऽनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्निर्दिशितम् । तत्राद्यवत्त्वेन हृषितानां प्रियमौदप्रमोदानन्दानामाश्रयतयाऽवण्डरूपमानन्दमयम् "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्युच्यते । यद्वि वानन्दमयादन्यद् ब्रह्माभविष्यत् "तस्माद्वा पतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मे"त्यपि निरदेत्यत्, न चैवं निर्द्वैश्यते । एतदुक्तं भवति, 'ब्रह्मविद्याप्रोति परमि'ति प्रकान्तं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणतः सकलेतरव्यावृत्ताकारं

प्रतिपाद्य तदेव "तस्माद्वा पतस्मादात्मन" इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य
 मर्दान्तरात्मत्वेनात्मत्वं व्यञ्जयद्वाक्यमत्रमयादिषु तदन्तरात्मतयाऽऽत्म-
 त्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादोनेतिक्रम्य "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय"
 इत्यात्मशब्देन निर्देशमानन्दमये समापयति । अत आत्मशब्देन प्रकान्तं
 ब्रह्मानन्दमयमिति निरचीयत इति । ननु च "ब्रह्म पुच्छम्प्रतिष्ठे"त्युक्त्वा
 "अमत्रेष म भवति अमद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद मन्तमे-
 नन्ततो विदुरि"ति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सद्वाशामद्वाशै दर्थयति,
 नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम् । न चानन्दमयस्य प्रियमोदादिरूपेण सर्व-
 लोकाविदितस्य सद्वाशामद्वाशज्ञानाशङ्का युक्ता । अतो नानन्दमयमधिक-
 त्यायं श्लोक उदाहृतः । तस्मादानन्दमयादन्यद् ब्रह्म । नैवम्, 'इदं
 पुच्छं प्रतिष्ठा, पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा, अथर्वाङ्गिरमः पुच्छं प्रतिष्ठा, महः
 पुच्छं प्रतिष्ठे"त्येवमुक्त्वा तत्र तत्रोदाहृताः "अवाट्टे प्रजाः प्रजायन्त"इत्या-
 दयः श्लोका यथा न पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः, अपि त्यत्रमयादिपुरुषमा-
 त्रप्रतिपादनपराः, एवमत्राप्यानन्दमयस्यायम् "असत्त्रे"ति श्लोको नान-
 न्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्येऽपि प्रियमोदादि-
 रूपेण रूपितस्यापरिच्छिदानन्दस्य सद्वाशामद्वाशज्ञानाशङ्का युक्तेषु ।
 पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिदानन्धतयैश्च ह्यसिद्धता । शिरःप्रभृत्ययथवि-
 त्वाभावाद् ब्रह्मणो नानन्दमयं ब्रह्मेति चेत्, ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वा-
 भावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत् । अथाविद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्त-
 स्याश्चाश्रयभूतत्वाद् ब्रह्मणः "पुच्छं प्रतिष्ठे"ति रूपणमात्रमित्युच्येत,
 हन्त तर्ह्यमुषाद्याश्रयस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्शदिरूपणं भवि-
 ष्यति । एवं च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति शिकारास्पदगडपरिच्छिन्न-
 श्वन्तराद्याश्रयस्यामुषाद्याश्रयः "आनन्दमय" इत्युपदिश्यते, अतश्चा-
 श्रयैकरमानन्दरूपे ब्रह्मणि "आनन्दमय" इति मयद् "प्राणमय" इव
 स्यायिको द्रष्टव्यः । तस्मात् अविद्यापरिकल्पितविधिविचित्रदेशादि-

१ अथमिदमेति पाठान्तरम् ।
 २ तत्रवेति पाठान्तरम् ।

भेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाधिकं स्वरूपमप्यण्डैकरत्नं सुखैकानान"मान-
न्दमय" इत्युच्यत इत्यानन्दमयः प्रत्यगात्मा इति ॥

एवं प्राप्ते प्रवत्सहे "ज्ञानन्दमयोऽभ्यासात्" । "ज्ञानन्दमयः"
परमात्मा । कुतः । "अभ्यासात्," "सैवाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती"-
त्यारभ्य "यतो वाचो निवर्त्तन्त" इत्येवमन्तेन वाक्येन शतगुणितोत्तर-
क्रमेण निरतिशयदशाशिरस्कोऽभ्यस्यमान ज्ञानन्दोऽनन्तदुःखमिश्रपरि-
मितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भन् निखिलहेयप्रत्यनीकं कल्याणै-
कतानं सकलेतरविजतणं परमात्मानमेष स्याश्रयमावेदयति, यथाह,
"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा ज्ञानन्दमय" इति ।
विज्ञानमयो हि जीवः, न बुद्धिमात्रम् मयदुप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतिः ।
प्राणमये स्वगत्या स्वार्थिक आश्रीयते, इह तु तद्वृत्ता जीवस्य सम्भवात्
मानर्थकत्वं न्याय्यम् । षट्ठी मुक्तश्च प्रत्यगात्मा ज्ञातैवेत्यभ्यधिष्यहि ।
प्राणमयादौ तु मयद्वयसंभ्रवोऽनन्तरमेष घट्यते । कथं तर्हि विज्ञानमय-
धिपयश्लोके "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति केवलविज्ञानशब्दोपादानमुप-
द्व्यते । ज्ञातुरेवात्मनः स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यत इति
न दोषः, ज्ञानैकरूपणीयत्याञ्च ज्ञातुः स्वरूपस्य । स्वरूपनिरूपणध-
र्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति, गद्यादिशब्दवत्,
"कृत्यत्युटो षडुलमि"ति वा कर्त्तरि ल्युहाश्रीयते, नन्द्यादित्त्वं वाऽऽश्रित्य
"नन्दियही"त्यादिना कर्त्तरि ल्युः । अत एव "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्मणि
तनुतेऽपि चे"ति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते । बुद्धिमात्रस्य हि न
कर्तृत्वं सम्भवति, अचेतनेषु हि चेतनोपकारकभूतेषु विज्ञानमयात् प्राची-
नेष्वसमयादिषु न चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं श्रूयते । अत एव चेतनमचेतनं
च स्वासाधारणैर्नियनयनस्थानिनयनत्यादिभिर्धर्मैर्विशेषैर्विभज्य निर्दिश-
द्वाप्यम् "विज्ञानं चाविज्ञानं चे"ति विज्ञानशब्देन तदुक्तं चेतनं यदिति ।
तथाऽन्तर्व्यामिश्राप्यणे "यो विज्ञाने तिष्ठति"त्यस्य काण्यपाठगतस्य
पर्व्यापस्य स्थाने "व चात्मनि तिष्ठति"ति पर्व्यापमधीयाना भाष्यन्दिनाः
काण्यपाठगतं विज्ञानशब्दनिर्दिष्टं जीवात्मेति स्फुटीकृतं । विज्ञान-

मिति च नपुंसकनिर्द्देशस्तुत्याभिप्रायम् । तदेवं विज्ञानमयान्तीशानन्द-
स्तदन्तरः परमात्माऽऽनन्दमयः । यद्यपि "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति श्लो-
केन ज्ञानमात्रमेवोपादीयते न ज्ञाता, तथाऽपि "अन्योन्तर आत्मा
विज्ञानमय" इति तद्वान् ज्ञातैवोपदिश्यते । यथा "असाद्वै प्रजाः प्रजायन्त"
इत्यत्र श्लोके केषांलावोपादानेऽपि "स वा एव पुरुषोऽचरममय" इत्यत्र
नात्रमात्र निर्दिष्टम्, अपि तु तन्मयस्तद्विकारः । एतत्सर्वं हृदि निधाय
सूत्रकारः स्वयमेव "भेदव्यपदेशादि"त्यनन्तरमेव वदति ॥

यद्युक्तम्, जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप
विश्य" "तत्त्वमसी"ति च जीवनामानाधिकारण्यनिर्देशात् जगत्कारण-
मपि जीवस्वरूपात्तिरिच्यत इति कृत्वा जीवस्यैव स्वरूपम् "ब्रह्मवि-
द्याप्रोति परमि"ति प्रकान्तम्, अमुपाद्याश्रुतत्वेन "आनन्दमय" इत्युप-
दिश्यत इति, तदयुक्तम्, जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि "तदैवत बहु म्यां
प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति स्वसङ्कल्पपूर्वकानन्तविचित्रसृष्टियोगानुप-
पत्तेः, शुद्धाश्रयस्यापि हि तस्य सर्गाद्विजगद्व्यापारासम्भवे "जगद्व्यापारध-
क्लंम्," "भोगमात्रसाम्यलिङ्गादि"त्यत्रोपपादयिष्यते । कारणभूतस्य
ब्रह्मणो जीवस्वरूपत्वानभ्युपगमे "अनेन जीवेनात्मना" "तत्त्वमसी"ति
सामानाधिकारण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत् । कथं वा निरस्तनि-
विनवोपगन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनबधिकातिशयासं-
ख्येयकल्याणगुणगणस्य सकलकारणभूतस्य ब्रह्मणो नानाविधानन्तदु-
पकारकमेधीनविनितनिर्मिषितादिसकलप्रवृत्तिजीवस्वरूपत्वम् । अन्य-
तरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत् । कस्य भोगः, किं वा हेयसम्बन्धस्य,
किं वा हेयप्रत्यनीकरूपाणैरुतानस्वभावस्य । हेयप्रत्यनीकरूपाणैरुता-
नस्य ब्रह्मणोऽनाद्याधिद्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्धप्रतिभासा मिथ्यारूप
इति चेत् । धिप्रतिपिदुमिदमभिधीयते-ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीकरूपाणैरु-
तानत्वम् अनद्याधिद्याश्रयत्वेनानन्तदुःखविषयमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्व-
ञ्चेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यं दुःखप्रतिभासाश्रयत्वञ्चैव हि हेयस-
म्बन्धः, तत्सम्बन्धित्वं तत्प्रत्यनीकरूपञ्च विरुद्धमेव । तथाऽपि तस्य

मिथ्यात्वात् विरोध इति मा घोषः । मिथ्याभूतमपि अपुरुषार्थं एव,
 यच्चिरसनाय सर्वं वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूये । निरसनीयापुरुषार्थयो-
 गरच हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते । किं कुर्मः, "येनाश्रुतं
 श्रुतम्भवती"त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय "यदेष साम्येदमय चा-
 भीदि"त्यादिना निखिलजगदेरुकारणताम् "तदैतत् बहु स्यामि"ति
 सत्यसङ्कल्पताञ्च ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः "तत्त्वमसी"ति
 सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयणीवैश्वं प्रतिपादितम् । तदन्यथाऽनुप-
 पत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वादि परिकल्पनीयमिति चेत् । श्रुतोपपत्तये-
 ऽप्यनुपपन्नं विरुद्ध्य न कल्पनीयम् । अथ हेयसम्बन्ध एव पारमार्थिकः,
 कल्याणैकतानता तु मिथ्याभूता । इत्थैवं तापत्रयाभिहतचेतनेज्जिजी-
 विषया प्रवृत्तं शास्त्रं तापत्रयाभिहतिरेव तस्य पारमार्थिकी, कल्याणैक-
 तानस्वभावस्तु धान्तिकल्पित इति बोधयत् सम्यगुज्जीवयति । अथैत-
 द्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेषविन्मात्रस्वरूपातिरिक्तज्ञोऽव्यदुःखि-
 त्वादिकं सत्यसङ्कल्पत्वत्रय्याद्यगुणाकारत्वजगत्कारणत्वाद्यपि मिथ्याभू-
 तमिति कल्पनीयमिति चेत्, अहो भवता वाक्यार्थपर्यालोचनकुशलता ।
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्या
 भावाच्च सम्पत्स्यते । यथैकविज्ञान परमार्थविषयं तथैव सर्वविज्ञानमपि
 यदि परमार्थविषय तदन्तर्गतञ्च, तदा तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते
 वक्तुम् । न हि परमार्थशुक्तिज्ञानेन तदाश्रयमपरमार्थरजतं ज्ञातं भवति ।
 अथैव्येत, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अयमर्थ-निर्विशेषसन्मा-
 त्रमेष सत्यम् अन्यदसत्यमिति । न हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतम्त
 मविज्ञातं विज्ञातमि"ति श्रूयेत, येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति ह्यस्य
 वाक्यस्यार्थः । कारणतयोपलवितनिर्विशेषस्तुमात्रस्यैव सद्वापश्चेत्
 प्रतिज्ञातं, "यथा साम्येनेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम्" इति
 दृष्टान्तोऽपि न घटते, मृत्पिण्डविज्ञानेन हि सद्द्विकारस्य ज्ञातता निर-
 शिता । तत्रापि तद्विकारस्यासत्यताऽभिहितेति चेत्, मृद्विकारस्य रज्जु-

सर्पादिवत् अपत्यस्यं शुश्रूषोरपिद्विमिति प्रतिज्ञातार्थसम्भावनापदार्थेनाप
 "तथा सोम्ये"ति प्रसिद्धद्वयपन्यासो न युज्यते ॥

न च तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राक् विकारजातस्याम-
 त्यतामापादयत् तर्कानुश्रुतम् अननुश्रुतं वा प्रमाणमुपलभामह इत्य-
 यमर्थः "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इत्यत्र वक्ष्यते । तथा 'सदेय
 सोम्येद्रमय चाभीष्टकमेवाद्द्वितीयम्' : 'तदैवत बहु स्यां प्रजावियेति तत्ते-
 जोऽसृजत" "हन्ताहमिमास्तिषी देवता अनेन जीयेनात्मनाऽनुप्रविश्य
 नामरूपे व्याकरवाणि" 'सन्मूलाः सोम्येमाः सधोः प्रजाः सद्रावतनाः
 सत्प्रतिष्ठाः" 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"त्यादिनाऽस्य जगतः सदात्मकता,
 सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागप्रहाणम्, जगदुत्पत्तौ सच्छब्दवाच्यस्य
 ग्रहणः स्वयतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्यम्, सृष्टिकाले ग्रहमेवानन्त
 स्थिररूपरूपेण बहु स्यामित्यनन्यसाधारणः सद्गुणविशेषः, यथासद्गुण-
 मनन्तविचित्रतत्त्वानां विलक्षणक्रमविशेषविशिष्टा सृष्टिः, समस्तौष-
 वेतनेषु वस्तुषु स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनानन्ततन्नामरूपव्याकरणम्, स्वय
 तिरिक्तसमस्तस्य स्वमूलत्वं स्थापनतस्य स्वप्रथम्यत्वं स्वेनैव जीवनं स्व-
 प्रतिष्ठितत्वमित्याद्यनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः ।
 तत्सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वप्यपहतपाप्यत्वादिनिरस्तनिखिलदोषता-
 सर्वज्ञता सर्वशक्त्यसत्यकामत्वसत्यसद्गुणत्वसर्वानन्दकरणनिरतिशयान-
 न्दयोगादयः सकलैतरप्रमाणाविषयाः सहस्रशः प्रतिपादिताः । एषमन
 न्यगोचरानन्तविशेषणविशिष्टप्रकृतग्रहणपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषवस्तु-
 मान्नोपदेशपरत्वमसद्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितायेत । त्वंपदञ्च समारित्यवि-
 शिष्टज्ञीषवाचि । तस्यापि निर्विशेषस्वरूपोपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परि-
 त्यक्तः स्यात् । निर्विशेषप्रकाशस्वरूपस्य च वस्तुनो ह्यविद्याया तिरोधानं
 स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिर्न सम्भवतीति पूर्वमेवाक्तम् । एषञ्च मति समा
 नाधिकरणप्रवृत्तयोः 'तत्त्वमि"ति द्वयोरपि पदयोर्मुंब्यार्षपरित्यागेन
 लक्षणा च समाश्रयणीया ॥

अथोच्येत, समानाधिकरणप्रवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशे-

पणाशे तात्पर्यासम्भवादेश विशेषणनिवृत्तिरेस्तु मात्रैकत्वप्रतिपादनाव
 लक्षणाप्रसङ्गः । यथा नीलमुत्पलमिति पदद्वयस्य विशेष्यैकत्वप्रतिपादन
 पात्थेन नीलत्वोत्पलनस्यरूपविशेषणद्वयव विशेष्यते, सद्विषयायां हि
 नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलनत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसज्यते,
 तत्तु न सम्भ्रमति, न हि नैत्वविशिष्टाकारेण तद्वस्तुत्पलनपदेन विशि-
 ष्यते, जातिगुणयोरन्योन्यसमवायप्रसङ्गात् । अतो नीलत्वोत्पलनत्वोपल-
 क्षितवस्त्यैक्यमात्रं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । तथा सोऽप वेध-
 दत्त इत्यतीतकालविषयकृष्टदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण सचिहितदेशवर्त-
 मानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभयदेशकालोपनक्षितस्यरूपमा-
 त्रैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । यद्यपि नीलमित्यादौैकपद-
 श्रयणे प्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्येलाया विरोधाच्च प्रतिपा-
 द्यते, तथापि धात्वेऽर्थं प्रधानाशस्य प्रतिपादनाव लक्षणा, अपि तु
 विशेषणाशस्याविषयामात्रम्, सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैव एव स्वभाज
 इति न कश्चिद्विरोध इति ॥

तद्विदमभारम्, सर्वेष्वेव धात्वेषु पदानां व्युत्पत्तिसिद्धार्थसंसर्ग-
 विशेषमात्रं प्रत्याप्यम् । तत्र सामानाधिकरण्यवृत्तानामपि नीलादिपदाना
 नैत्यादिविशिष्ट एवार्था व्युत्पत्तिसिद्धुः पदान्तरार्थसंसृष्टोऽभिधीयते ।
 यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते, यथा च
 विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्गगणः तिष्ठतीति पदद्वयावगतविशेषणवि-
 शिष्ट एवार्थः प्रतीयते । एवं वेदान्तवाक्येष्वपि सामानाधिकरण्यनिर्दे-
 शेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । न च विशेषणविषया-
 यामितरविशिष्टाकारं वस्त्यन्येन विशेष्यितव्यम्, अपि तु सर्वैरपि
 विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यम् । तथाहि, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताना शब्दा
 नामेकस्मिन्नर्थं वृत्तः सामानाधिकरण्यम् । अन्येन निश्चया वा पदा-
 न्तरप्रतिपाद्याकाराद्वाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपा-

दात्वं हि सामानाधिकरण्यकार्यम् । यथा देवदत्तः श्यामो युवा लोहित-
तातोऽदीनोऽरुणोऽनशब्द इति । यत्र त्येकस्मिन् वस्तुनि समन्ययायोग्यं
विशेषणद्वयं सामानाधिकरण्यपदनिर्दिष्टम्, तत्राप्यन्यतरत्यदममुख्यवृत्त-
माश्रीयते, न द्वयम्, यथा गौर्वाहीक इति । नीलोत्पलाद्विषु तु विशे-
षणद्वयान्ययाधिराधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते ॥

अथ मनुष्ये, एकविशेषणप्रतिसम्बन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु
विशेषणान्तरप्रतिसम्बन्धित्वात् विलक्षणमिति घटपटयोरिवैकविभक्ति-
निर्देशेऽप्येक्यप्रतिपादनासम्भवात् सामानाधिकरण्यशब्दस्य न विशिष्टप्रति-
पादनपरत्वम्, अपि तु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैश्वर्यप्रतिपाद-
नपरत्वमेवेति । स्यादेतदेवम्, यदि विशेषणद्वयप्रतिसम्बन्धित्वमात्रमेवैक्यं
निरूप्यात् । न चैतदस्ति, एकस्मिन्मिण्युपसङ्घर्षप्रयोगधर्मद्वयविशि-
ष्टत्वमेव ऐक्यत्वं निरुणद्धि । अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपट-
त्वयोः, नीलमुख्यत्वमित्याद्विषु तु दण्डित्वजुष्टलित्यवत् रूपवत्त्वरसव-
त्त्वगन्धवत्त्वादिवच्च विरोधो नोपलभ्यते । न केवलमविरोध एव, प्रवृ-
त्तिनिमित्तभेदेनैकार्यबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्व-
यविशिष्टता । अन्यथा स्वरूपमात्रेणैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात्
सामानाधिकरण्यमेव न स्यात् । विशेषणाना स्वसम्बन्धानादरेण वस्तु-
स्वरूपोपलक्षणपरत्वे सति एकैत्रैव वस्तुव्यतिरिक्तमित्युपलक्षणान्तरमनर्थ-
कमेव, उपलक्षणान्तरावलम्बित्याकारभेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्र-
सङ्गः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणान्तरं विद्यते, विरो-
धाभावात्, देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य सच्चिदितदेशसम्बन्धितया वर्त-
मानत्वाधिराधात् । अत एव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया कालद्वयस-
म्बन्धिनो वस्तुन ऐश्वर्यमुपपाद्यते वस्तुनः स्थिरत्वयादिभिः । अन्यथा
प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां उच्यतेत्येव स्यात् । देशद्वयसम्बन्धविरो-
धस्तु कालभेदेन परिहृयते । यतस्सामानाधिकरण्यपदानामनेकविशेषण-
विशिष्टैकार्यव्यतिरिक्त्यम्, अत एव “अरण्यैकहायन्या पिङ्गाद्या सोम
क्रीणातो”त्यादव्यादिविशिष्टैकहायन्याः क्रयः साध्यतया विधीयते । तदु-

त्तम् "एतेष्वपि द्रव्यगुणयोरैककर्म्याविषयः स्यादिति" । तत्र पदं सूत्रं-
 पक्षी मन्वते, यत्राप्यस्त्विति पदमाहृतोरेव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारैकस्य
 भावत्वात् द्रव्यपदं नमेशक्तिमानमभिदधति, तथाप्येकहापन्यन्यपनि-
 यमोऽप्यपि न सम्भवति, एकहापन्या क्लीकति तत्राहप्येत्यप-
 द्यविधानामभवात् । तस्यैककर्म्याविषयं निश्चयं विद्या यत्राप्यपिहित
 सर्वद्रव्यपदं नमेशक्तिमानमभिदधेति । "एकस्ये"ति स्त्रीलि-
 ङ्गनिर्देशः प्रकाशयित्वा मर्षं लिङ्गद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः । तस्मादेकहाप-
 न्यन्यपनिषमोऽप्यपि न स्यादिति । अत्राभिधीयते, "एतेष्वपि द्रव्य-
 गुणयोरैककर्म्याविषयः स्यात्," "एकस्यैकहापन्ये"त्याहप्यविशिष्टद्र-
 व्यैकहापनीद्रव्यवाचिपदयोः सामानाधिकार्येनार्थकस्ये सिद्धे सति एक-
 हापनीद्रव्याहप्यगुणयोरैकस्येति पदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धि-
 तयाऽभिहितयोः क्रियाप्येककर्म्याविषयविधादधिक्यः रूपमाधनभूते-
 कहापन्यन्यपनिषयः स्यात् । यत्रैकहापन्याः रूपसम्बन्धत्वात् अहनिम-
 सम्बन्धीऽपि चाप्यापमेयः स्यात्, तदा चाप्यापेद्वयविधानं स्यात् । न
 चैतदस्ति, अहप्येति पदेनैवाहप्यमभिहितद्रव्यमभिहितम्, एकहाप-
 नीपदमामानाधिकार्येन तस्यैकहापनीत्यमात्रमवगम्यते न गुणसम्बन्धः ।
 विशिष्टद्रव्येष्वप्येव हि सामानाधिकार्यस्यार्थः, भिन्नप्रकृतिनिमित्तानां
 शब्दानामेकार्थं एतः सामानाधिकार्यमिति हि तत्त्ववचनम् । अत
 एव हि रक्तः पटो भवतीत्यादिव्येकार्थ्यादेकवाच्यस्यम् । पटस्य भवन-
 क्रियासम्बन्धे हि वाक्यव्यापारः, रागसम्बन्धस्तु रक्तपदेनैवाभिहितः ।
 रागसम्बन्धि द्रव्यं पट इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकार्येनावसेयम् । एव-
 मेकेन गुणेन द्वाभ्यां बहुभिर्यो तेन तेन पदेन धर्मस्तेन व्यस्तेन वा
 विशिष्टमुपस्थाप्य सामानाधिकार्येन सर्वविशेषणविशिष्टोऽप्ये एक
 इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासम्बन्धाभिधानमविरह्यम्, "देवदत्तः श्यामो
 युवा लोहितवतः दण्डी कुण्डली तिष्ठति," "शुक्लेन वाससा ययनिकां
 सम्पादयेत्," "नीलमुत्पन्नमानय" "नीलोत्पन्नमानय" "गामानय
 शुक्लां, शोभनाढीम्", "शानये पयिष्ठते पुरोहाशमष्टाकपालं निर्वपे-

दि"ति, "अथमहण्यैकहायन्या विद्वाह्या सोमं क्षीयाती"ति । एतदुक्तं
 भवति, यथा "काष्ठैः स्यात्पामोदनं पचेदि"त्यनेककारकविशिष्टैका
 क्रिया युगत्प्रतीयते, तथा समानाधिकरणपदसंवाताभिहितम् एकैकं
 कारकं सप्तकारकप्रतिपत्तियेलायामेकानेकविशेषणविशिष्टं युगपत्प्रति-
 पत्वं क्रियायामन्यतीति न कश्चिद्विरोधः "पादिरूप्युक्तैः काष्ठैः समप-
 रिमाणे भाण्डे पापसं शाल्योदनं समर्थैः पाचकः पचेदि"त्यादि-
 प्यति । यत्तूपात्तद्रव्यक्रमाक्यस्यगुणशब्दः केवलगुणाभिधावीति "अह-
 ण्ये"ति पदेन केवलगुणस्यैवाभिधानमिति, तत्रोपपद्यते, लोकाद्येदयोर्द्र-
 व्यथाविपदसमानाधिकरणस्य गुणशब्धिनः क्वचिदपि केवलगुणाभिधाना-
 दर्शनात् । उपात्तद्रव्यक्रमाक्यस्य गुणपदं केवलगुणाभिधावीत्यप्यसङ्ग-
 तम्, पटः शुक्र इत्यादिपूपात्तद्रव्येऽपि गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात् ।
 पटस्य शुक्र इत्यत्र शौण्ड्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशकता,
 न पुनरुपात्तद्रव्यकृत्यङ्गता । तत्रैव पटस्य शुक्रो भाग इत्यादिपु समा-
 नविभक्तिनिर्देशे शौण्ड्यविशिष्टद्रव्यं प्रतीयते । यस्मिन् क्रयस्यैकहायन्यव-
 र्हुतपाऽरुणिवः क्रयान्वयो न सम्भवतीति, तत्रपि विरोधिगुणरहित-
 द्रव्यथाविपदसमानाधिकरणगुणपदस्य तदाशयगुणाभिधानेन क्रियापदा-
 न्वयाविरोधात्सङ्गतम् । राट्वांते चोक्तन्यायेनारुणिवः शब्दद्रव्यान्यये
 भिद्वे द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनस्यानुपपत्त्याऽयंत् परस्परान्वयः सिध्यती-
 त्यप्यसङ्गतम् । अतो यथोक्त एवार्थः । तस्मात् "तत्त्वमस्या"दिसामा-
 नाधिकरण्ये पदद्वयाभिहितविशेषणापरित्यागेनैकैक्यप्रतिपादनं वर्धनी-
 यम्, तसु अनाद्यविद्योपहितानवधिकदुःखभागिनः शुद्धशुद्धभयावस्था-
 ल्लितनादयोन्तरभूतमयेवहेपप्रत्यनीकानवधिककल्याणगुणैकतानं परमा-
 त्मानमनभ्युपगच्छतो न सम्भवति । अभ्युपगच्छतोऽपि समानाधिक-
 रणपदानां यथाऽवस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्याश्रयणे स्वम्य-
 दप्रतिपत्तिसकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्यते इति चेत् । नैतदेवम्, स्व-
 म्यदेनापि क्षीयान्त्यामिणः परस्यैवाभिधानात् ॥

एतदुक्तं भवति, सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिश्चिनदोषगन्तं सत्य-

मनुष्यस्य मित्रा मयधिकृतिगया संश्रियेवानन्तकन्वाद्यगुणगणं ममसाकारेण-
 मृतं परं ब्रह्म "यदु स्यामि"ति मनुष्य, तिज्ञोऽवचपमुपं कृत्यं जगत्
 मृष्टा तस्मिन्नेवादिधिविचसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीवयगं स्यकर्मा-
 नुगुणेणु शरीरेष्यात्मतया प्रवेश, स्यस्य स्वच्छयेष जीवान्तरात्मतया-
 ऽनुप्रवेश, एषं भूतेषु स्यपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु संगतिषु नामरूपे
 व्याकरोत्, यंरूपसंघातस्यैव वस्तुस्यं गज्जवाद्यात्वाकरोदित्यर्थः ।
 "अनेन जीवेनात्मना" जीवेन मयेति निर्देशो जीवस्य घञ्वात्मकृत्यं
 दर्शयति, घञ्वात्मकृत्यस्य जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशा-
 दित्यवगम्यते । "इदं मयमपृञ्जत यदिदं किञ्च, तत्सृष्टा तदेधानुमाधि-
 यत् तदनुप्रवेश सद्य त्वच्छाभयति"त्यत्र इदं मयमिति निर्दिष्टञ्च-
 तानाचेतन वस्तुद्वयं सत्त्वच्छाभ्यां विज्ञानाधिज्ञानशब्दाभ्याञ्च विभ-
 क्त्य निर्देश्य चिद्वस्तुन्यपि घञ्वात्माऽनुप्रवेशाभिधानात् । अत एवनाम-
 रूपव्याकरणात् सर्वे वाचकाः शब्दा अविज्ञीयविशिष्टपरमात्मवाचिन
 इत्यवगतमिति । किञ्च, "हेतुवात्म्यमिदं मयमिति"ति चेतनमिदं प्र-
 ष्यमिदं मयमिति निर्देश्य "तस्यैव आत्मे"ति प्रतिपादितम् । एवञ्च
 मये चेतनाचेतनं प्रति घञ्वात्मात्मत्वेन सर्वं चेतनं जगत् तस्य शरीरं
 च भवति । तथाच श्रुत्यन्तराणि "अन्तःप्रविष्टश्यास्ता जनानां सर्वा-
 त्मा" "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य
 पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमपति स त आत्माऽन्तर्व्याम्यमृत"
 इति आरभ्य "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनेऽन्तरो यम् आत्मा न वेद
 यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपति स त आत्माऽन्तर्व्या-
 म्यमृत" इत्यादि, "यः पृथिवीमन्तरो सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं
 योऽपामन्तरो सञ्चरन् यस्यापः शरीरमि"त्यादि "योऽन्तरमन्तरो
 सञ्चरन् यस्यान्तरं शरीरं यमन्तरं न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहस-
 पात्मा दिव्यो देव एको नारायण" इत्यादीनि सचेतन जगत् तस्य
 अस्मिन्नेवादिधिविचसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीवयगं स्यकर्मा-
 नुगुणेणु शरीरेष्यात्मतया प्रवेश, स्यस्य स्वच्छयेष जीवान्तरात्मतया-
 ऽनुप्रवेश, एषं भूतेषु स्यपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु संगतिषु नामरूपे
 व्याकरोत्, यंरूपसंघातस्यैव वस्तुस्यं गज्जवाद्यात्वाकरोदित्यर्थः ।

दधति । यथाऽचेतनदेवादिषंस्थानपिण्डशाचिनः शब्दास्मत्तच्छरीरकजी-
 वात्मन एव वाचकाः 'चत्वारः पञ्चदश रात्रा देवत्वं गच्छन्ती"त्या-
 द्विषु, देवा भयन्तीत्यर्थः । शरीरस्य शरीरिणो प्रति प्रकारत्वात्, प्रकार-
 शाचिनां च शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात्, शरीराभिधायिनां
 शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारो हि नाम इदमित्यमिति
 प्रतीयमाने वस्तुनीत्यमिति प्रतीयमानोऽशः, तस्य तद्वस्तुपेतत्वेन तत्प्र-
 तीतेस्तद्वपेतत्वात्, तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि
 शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अत एव "गौरश्वो मनुष्य" इत्यादिप्रकार-
 भूताकृतिशाचिनः शब्दाः प्रकारिणि पिण्डे पर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि
 चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात्, पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकार-
 त्याच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य
 इति परमात्मवाचकगच्छेन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव । ननु एण्डो गौः
 खण्डः शुक्ल इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैः सह सामा-
 नाधिकरण्यं दृष्टम्, द्रव्याणान्तु द्रव्यान्तरप्रकारत्ये मत्पर्यायप्रत्ययो दृष्टः,
 यथा दण्डी कुण्डलीति । नैवम् । जातिर्था गुणो वा द्रव्य वा नैतेष्वेकमेव
 सामानाधिकरण्ये प्रयोजकम्, अन्योन्यस्मिन् व्यभिचारात् । यस्य पदा-
 र्थस्य कस्यचित् प्रकारतयैव मद्वाचः तस्य तदपृथक्मिदृश्वित्प्रतीति-
 भिस्तद्वाचकानां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्, धर्मान्तर-
 विशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । यत्र पुनः
 पृथक्मिदृश्वस्य स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कदाचित् क्वचिद् द्रव्यान्तरप्रकारत्व-
 मिष्यते तत्र मत्पर्यायप्रत्यय इति निरवद्यम् । तदेवं परमात्मनः शरीर-
 तया तत्प्रकारत्वादचिद्विशिष्टस्य जीवस्यापि जीवनिर्द्वैशविशेषरूपा
 अहंत्वमित्यादिशब्दाः परमात्मानमेवाचक्षत इति "तत्त्वमसी"ति सामा-
 नाधिकरण्येनोपसंहृतम् । एवञ्च सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरी-
 रतया अन्यथात्, जीवगता धर्मो परमात्मानं न स्पृशन्ति, यथा शरीर-

१ किञ्चित्प्रकारतयेति पाठान्तरम् ।
 २ देवा इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

गता बालत्वयुवत्यादयो धर्मा जीवं न स्पृगन्ति । अतः "तस्यमही"ति
सामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणभूतं मत्स्यमद्वैतं सर्वकल्याणगुणा
करं निरस्तसमस्तद्वेषगन्धं परमात्मानमाघट्टे, त्यमिति च तमेव मञ्जरी
रजीवशरीरकमाघट्टे, इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्, प्रकरणाधिष्ठितः
सर्वश्रुत्यधिरोधो ब्रह्मणि निरवच्छेदकल्याणैकतानेऽविद्याद्विद्वेषगन्धामा-
वश्व । अतो जीवसामानाधिकरण्यमपि विशेषणभूतात् जीवादन्यत्
मेवापादयतीति विज्ञानमवाप्तु जीवादन्य एवान्वयमयः परमात्मा ॥

यदुक्तम् "तस्यैव एव शरीर आत्मे"त्वानन्दमयस्य शरीरत्वञ्च
यात् जीवादन्यत्वं न सम्भवतीति तदयुक्तम्, अस्मिन्प्रकाशे सर्वत्र
"तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्ये"ति परमात्मन एव शरीरात्मत्वाभि-
धानात् । कथम् । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्याकाशा
दिसृज्ययुगस्य परमकारणत्वेन प्रतिज्ञा तज्जीवध्वतिरेकस्य परस्य ब्रह्मण
आत्मत्वेन व्यपदेशात् तद्वृत्तिरिक्ताकाशादीनामवयवव्यञ्जाना तद्धरी-
रत्वमवगम्यते । "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं यस्य तेजश्शरीरं यस्य
धामुः शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्यात्तरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एव सर्वं
भूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति सुबालश्रुत्या
सर्वतत्त्वानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते । अतः "तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन" इत्यत्रैवावयवस्य परमात्मैव शरीर आत्मेत्यवगतः । प्राण-
मयं प्रस्तुत्याह "तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्ये"ति । पूर्वस्यावयवस्य
यः शरीर आत्मा श्रुत्यन्तरमिदृः परमकारणभूतः परमात्मा स एव तस्य
प्राणमयस्यापि शरीर आत्मेत्यर्थः । एवं मनोमयविज्ञानमययोर्द्वैतव्यम् ।
आनन्दमये तु "एव एवे"ति निर्देशः तस्यानन्यात्मकत्वं दर्शयितुम् ।
तत् कथम् । विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तवा रीत्या परमात्मैव शरीर

१ सशरीरकमिति पाठान्तरम् ।

२ प्रजासजीवध्वतिरिक्तस्येति पाठान्तरम् ।

३ जीवध्वतिरेकस्य परस्येति तु पाठान्तरम् ।

४ अन्यात्मत्वमिति पाठान्तरम् ।

आत्मैत्यवगतः । एवं सति विज्ञानमयस्य यः शरीर आत्मा स एवान-
न्दमयस्यापि शरीर आत्मैत्युक्ते आनन्दमयस्याभ्यासावगतपरमात्माभा-
वस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मैत्यवगम्यते । एषञ्च स्वय्यतिरिक्तचेतनाचेत-
नवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव निरुपाधिकः शरीर आत्मा । अत
एषेदं परं ब्रह्माधिष्ठत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शरीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते ।
अतो विज्ञानमयात् जीवादन्य एष परमात्माऽऽनन्दमयः ॥

आह, नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयट्प्रत्ययस्य
श्रवणात् । “मयह वै तयोरि”ति प्रकृत्य “नित्यं वृद्धशरादिभ्य” इति
विकारार्थं मयट् स्मर्यते, वृद्धशवायमानन्दशब्दः । ननु प्राचुर्येपि मय-
हस्ति, “तत्प्रकृतवचने मयाह”ति स्मृतेः । यथाऽऽचमयो यज्ञ इति, स
एवायं भविष्यति । नैवम्, “ऋचमय” इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम्,
अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्च, प्राचुर्यार्थत्वे-
ऽपि जीवादन्यत्वं न सिध्यति । तथा हि, आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखमि-
श्रत्वमशर्जनीयम्, आनन्दस्य हि प्राचुर्ये दुःखस्याल्पत्वमवगमयति,
दुःखमिश्रत्वमेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यमाप्तविकारार्थत्वमेव
युक्तम् । किञ्च, लोके “मृगमयं हिरण्मयं टाकमयमि”त्यादिषु वेदे च
“पर्णमयी जुहुः” “शमीमयः सुवः” “दभंमयी रशने”त्यादिषु मयटो
विकारार्थं प्रयोगबाहुल्यात् स एव प्रथमतः धियमारोहति । जीवस्य चान-
न्दविकारत्वमस्त्येष, तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतः संसारित्वावस्था
तद्विकार एवेति । अतो विकारवाचिनो मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो
जीवादनतिरिक्त इति, तदेतदनुभाष्य परिहरति,

विकारशब्दात् नेति चेत्, न, प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

नेत्युक्तम् । कुतः । “प्राचुर्यात्” परस्मिन् ब्रह्मण्यानन्दप्राचु-
र्यात्, प्राचुर्यार्थं च मयटः सम्भवात् । एतदुक्तम्भवति, शतगुणितो-
त्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवात् ब्रह्माश्रयोऽयमा-
नन्द इति निश्चिते सति तस्मिन् ब्रह्मणि विकारासम्भवात् प्राचुर्येऽपि

मयद्विधिसद्भाषाञ्चानन्दमयः परं ब्रह्मेत्यौचित्यात् प्रयोगप्रौढ्या च
 मयटो विकारार्थत्वमर्थविरोधात्, न सम्भवति । किञ्च, श्रौचित्यं प्राण-
 मये एव परित्यक्तम्, तत्र विकारार्थत्वासम्भवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वा-
 योः प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण "प्राणमयत्वं प्राणापानादिसु पञ्चसु वृत्तिसु
 प्राणवृत्तेः प्रवृत्त्वाद्वा । न च प्राचुर्यं मयटप्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति, "अत्र-
 मयो यज्ञः" "शकटमयी यात्रे"त्यादिदर्शनात् । यदुक्तम्, आनन्दप्राचु-
 र्यमल्पदुःखसद्भाषमवगमयतीति, तदसत् तत्प्रचुरत्वं हि-तत्प्रभूतत्वमेव
 तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति, अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्त्तयति । इतर-
 सद्भाषासद्भाषौ तु प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण तदभावो-
 ऽवगम्यते 'अपहतपाप्मे"त्यादिना । तत्रैतावदेव धक्तव्यम्, ब्रह्मानन्दस्य
 प्रभूतत्वमन्यानन्दस्य स्थूलत्वमपेक्षित इति, उच्यते च तत् "स एको
 मानुष आनन्द" इत्यादिना, जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयद-
 शापचः प्रभूत इति । यच्चोक्तम्, जीवस्थानन्दविकारत्वं सम्भवतीति,
 तदपि नापपद्यते, जीवस्य ज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य केनचिदाकारेण मृद-
 इव घटाद्याकारेण परिणामः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धः । संसारदशा-
 यान्तु कर्मणा ज्ञानानन्दौ मङ्गुचितावित्युपपादयिष्यते । अतश्चानन्दमयो
 जीवादन्यः परं ब्रह्म ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः,

तद्धेतुर्व्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

"को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यद्वैष आकाश आनन्दो न स्यात्
 एष ह्येवानन्दयती"ति । एष एव जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्द-
 हेतुरयं व्यपदिश्यते । अतश्चानन्दयितव्यात् जीवादानन्दयिताऽयमन्य
 आनन्दमयः परमात्मेति शिञ्जायते । आनन्दमय एवात्रानन्दशब्देनोच्यते
 इति चानन्तरमेव धर्यते ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः,

मास्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

“सत्यं ज्ञानमनन्तम् ब्रह्मे”ति मन्त्रवर्णोक्तिं ब्रह्मेवानन्दमय इति गीयते, तत्तु जीवस्यरूपादन्यत् परं ब्रह्म । तथा हि, “ब्रह्मविद्या-
प्रोति परमि”ति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्म निर्दिष्टम् । “तत्रेयाऽभ्युक्ते”ति
तद् ब्रह्माभिमुखीकृत्य प्रतिवाद्यातया परिग्रह्य चर्गेयाऽध्येषुभिदका, या-
ह्नयोःकृत्यार्थव्य धेशद्वयनेन मन्त्रवर्णो न क्रियत इत्यर्थः । जीवस्योपास-
कस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्विद्वत्तणमेष । अनन्तरञ्च “तस्माद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशस्सम्भूत” इत्यारभ्योत्तरौत्तरैर्ब्राह्मर्मन्त्रैश्च तत्रेष विशदी-
कृषते । ऋतो जीवादन्य ज्ञानमन्दमयः ॥

अत्राह, यद्यप्युपासकात् प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यम्, तथाऽपि न
व्यस्यन्तरं जीवात् मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म, किन्तु तस्यैवोपासकस्य निरस्त-
समस्ताविद्यागन्धं निर्विशेषविन्मात्रैकरसं शुद्धं स्वरूपम् । तदेव “सत्यं
ज्ञानमनन्त ब्रह्मे”ति मन्त्रेण विशोध्यते, तत्रेष च “यतो वाचो निघर्त्त-
न्ते अप्राप्य मनसा महि”ति ब्राह्मणमागोवरतया निर्विशेषमिति गम्यते ।
अतस्तदेव मात्रवर्णिकमिति । तस्मादनतिरिक्त ज्ञानमन्दमय इति । अत
उत्तरं पठति,

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमात्मन “इतरो” जीवशब्दाभिलष्यो मुक्तायस्योऽपि न भवति
मान्त्रवर्णिकः । कुतः । “अनुपपत्तेः,” तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकं
विपरिचित्वं नोपपद्यते । इदमेव हि निरुपाधिकं विपरिचित्वम् “मोऽका-
मयत् बहु स्याम्प्रजापयेति” सत्यसद्गुणस्वप्रदर्शनेन विपरिष्यते । विविधं
पश्यत् वित्त्यं हि विपरिचित्वम् । पृषोदरादिस्थात् पश्यच्छब्दाद्ययस्य
यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा घ्युत्पादितो विपरिचित्वच्छब्दः । यद्यपि मुक्तस्य
विपरिचित्वं सम्भवति, तथाऽपि तस्यैवात्मनः संसारदशायामविप-
रिचित्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपरिचित्वं नोपपद्यते । निर्विशेषविन्मा-
त्रतापवस्य मुक्तस्य विविधदर्शनाभावात् सुतरां विपरिचित्वं न सम्भव-
तीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिवाद्यात् इति च पूर्वमेवो-

क्तम् । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति च वाक्य यदि च वाङ्मनसयोः
 ह्यणो निवर्त्तितमभिदधीत्, न ततो निर्विशेषता वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नु-
 यात्, अपि तु वाङ्मनसयोस्तत्राप्रमाणता पदेत्, तथा च सति तस्य
 तुच्छत्वमेवायद्व्यते । “ब्रह्मविदामोती”त्याख्य ब्रह्मणो विपरिचित्व जग-
 त्कारणत्वमानन्दैकतान्त्वप्रितरान प्रत्यानन्दयितृत्व कामादेः चिद-
 विदात्मकस्य कृत्वस्य सृष्टृत्व सृज्यवर्गानुप्रवेशकृततदात्मत्व भयाभय-
 हेतुस्य धाव्यादित्यादीना प्रशामितृत्व शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशया-
 नन्दत्वमन्यच्चानिक प्रतिपाद्य वाङ्मनस्योर्ब्रह्मणि प्रसृत्यभावेन निष्पन्ना-
 णक ब्रह्मेत्युच्यते इति धान्तरत्नितम् । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति
 यच्छब्दनिर्दिष्टम् ‘यानन्द ब्रह्मणो विद्वानि’ त्यानन्दशब्दन प्रतिनिर्दिश्य-
 तस्य ब्रह्मसम्यन्धित्व ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव वाङ्मन-
 सागोचर विद्वानिति तदुदनमभिदधद्वाक्य ऊरदगवादिवाक्यरत या-
 र्थक धाद्यानन्तगतञ्च स्यात् । अत शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्द-
 म्यातिशयेयता वक्तुम उपक्रम्य तस्येयताया यभावादेव वाङ्मनसयोस्ततो-
 निवर्त्तित“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्युच्यते । एवमियत्तारहित ब्रह्मण-
 यानन्द विद्वान कृतश्चन न विभेतीत्युच्यते । क्रियास्य मान्त्रवर्णिकस्य
 विपरिचित ‘सोऽकामयते’त्याख्य यत्प्रमाणत्वसङ्गन्यायकृत्तज्ञगन्तान्म-
 स्थितिज्ञगदन्तरात्मत्यादे मुक्तात्मत्वरूपादन्यत्व सुस्पष्टमेव ॥

इतरथोभवाद्यस्यात्यन्यागात्मनोऽन्य यानन्दमय ,

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन वाकाश” इत्याख्य मान्त्रवर्णिक ब्रह्म-
 व्यञ्जयत वाक्यम अलपाणमनेभ्य इव जीवादपि तस्य भव व्यपदिशति
 ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय’ इति । अतो-
 जीवाद्भेदव्यपदेशाच्चाय मान्त्रवर्णिक यानन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते ॥

इतरथ जीवादन्व ,

कामाद्य नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

जीवशब्दाविद्यापरशस्य जगत्कारणत्वे चवर्जनीयाऽऽनुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाचिद्वस्तुसंमर्गापेक्षा, तथैव हि चतुर्मुपादीना कारणत्वम् । इह च 'सोऽकामयत धनु स्यां प्रजापेयं'ति अविस्संभारहि-
तस्य स्वकामादेव विविचचिदचिद्वस्तुनः सृष्टिः "एदं सर्वमसृजतं यद्विदं किंचि"त्यान्वायते । अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्सृजतो नानुमानिकाचिद्वस्तुसंमर्गापेक्षा पतीयते । अतश्च जीवादन्य चानन्दमयः ॥

इतरत्वं जीवादन्यः,

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

"अस्मिन्" चानन्दमये, "अस्य च" जीवस्य, "तद्योगं शास्ति" चानन्दयोगं शास्ति शास्त्रम् । "सो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"ति रमशब्दाभिधेयानन्दमयत्वाभादयं जीवशब्दाभिलपनीय-
चानन्दी भवतीत्युच्यमाने यत्त्वाभात् य चानन्दी भवति स स एवेत्यनुन्मत्तः को ब्रवीतीत्यर्थः । एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते मति "एदेव आकाशे चानन्दो न स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे" त्यादि-
चानन्दशब्देनानन्दमय एव परामृश्यते, यथा विज्ञानशब्देन विज्ञान-
मयः, अत एव 'चानन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'ति व्यतिरेकनिर्देशः । अत एव "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतो"ति फलनिर्देशश्च । उत्तरे चानु-
शाक्रे पूर्वानुशाकौक्त्तानामत्रमयादीनाम् "एवं ब्रह्मेति व्यजानात् पापो ब्रह्मेति व्यजानात् मनो ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजाना-
दि"ति प्रतिपादनात् "चानन्दी ब्रह्मे"त्यप्यानन्दमयस्यैव प्रतिपादन-
मिति विज्ञायते, तत एव तत्राप्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युपसंभृतम् ।
अतः प्रधानशब्दाभिलष्यादयोन्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो जीवशब्दाभि-
लपनीयादपि वस्तुनोऽर्थात्कार्यं सिद्धम् ॥

यद्यपि मन्त्रपुण्यानां जीवानां कामात् जगत्सृष्टिः अतिशयिता-
नन्दयोगो भवाभवहेतुत्वमित्यादि न सम्भवति, तथाऽपि विलक्षणपु-
ण्यानामादित्येन्द्राजतिप्रभृतीनां सम्भवत्येवेतीनामाशादां निराकरोति,

अन्तरादित्याधिकरणम् ।
अन्तराधिकार्यामिति वा ।

अन्तः, तदुभौपदेशात् ॥ २१ ॥

इदमाद्यापते छान्दोग्ये "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमवः पुरुषो
वृश्यते हिरण्यमश्नुर्हिरण्यकेश आश्रयणात् सर्वे एव मुषणः, तस्य यथा
कव्यासं पुण्डरीकमेवमविणी, तस्योदिति नाम स एव सर्वभ्यः पाप्मभ्य
उदितः, उवेति ह वै सर्वभ्यः पाप्मभ्यो य एतं वेद तस्य अक् च साम
च गेयौ" इत्यधिदेवतम्, अथाध्यात्ममपि "अथ य एषोऽन्तरादिति
पुरुषो वृश्यते, सैवम् तत्साम च तद्रूपं तद्रजुः तद्रूपं तस्येतस्य तदेव
रूपं यद्रूपं रूपं यावद्रूपं गेयौ तै गेयौ यद्यम तद्यम"ति । तत्र
सन्दिह्यते, किमयमस्वादित्यमण्डलान्तरार्थो पुरुषः पुण्योपवयनिमित्तै
र्यथं आदित्यादिशब्दाभिलष्यो जीव एव एषः, आहोस्वित् तदतिरिक्तः
परमात्मेति । कि युक्तम् । उपचितपुण्यो जीव एवेति । कुतः । सशरी-
रत्वश्रवणात् । शरीरमन्वन्धो हि जीवानामेव सम्भवति, कर्मानुगुणप्रि-
याप्रिययोगात् हि शरीरमन्वन्धः । अत एव हि-कर्ममन्वन्धरहितस्य
मोक्षस्य प्राणत्वम् अशरीरत्वेन नोच्यते "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रिया-
प्रियोरपहतिरक्ति अशरीरं वात्र सन्तव प्रियाप्रिये स्पृशत" इति । सम्भ-
वति च पुण्यातिशयात् ज्ञानाधिक्य शक्त्याधिक्यञ्च, अत एव लोकका-
मेशत्यादि तस्येवोपपद्यते, तत्र एव चोपास्यस्यं फलदायित्वं च, पाप-
क्षयणकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वञ्च । मनुष्येष्वप्युपचितपुण्याः केचित् ज्ञा-
नशक्त्यादिभिरधिकतरा वृश्यन्ते, ततश्च सिद्धगन्धर्वादयः, ततश्च देवाः,
ततश्चेन्द्रादयः । अतो ब्रह्मादिष्वन्यतम एव एकैकस्मिन्कल्पे पुण्यवि-
शेषेषु प्रभूतमैश्वर्यं प्राप्तो जगत्सृष्ट्याद्यपि करोतीति जगत्कारणत्वव्रग-
दन्तरात्मत्यादियाश्चमस्मिन्नेवोपचितपुण्यविशेषे सर्वत्र सर्वशक्तौ वर्तते ।
अतो न जीवातिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति । एवं च सति "द-
स्यूनमनण्डलस्यमि"त्यादयो जीवात्मन एव स्वरूपाभिप्राया भवन्ति ।
मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशवदाणीति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते, 'अन्तः, तदुभौपदेशात्' 'अन्तः' आदि-

त्ये "यन्त." यत्किञ्चिद् यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्यः परमात्मैव ।
 कुतः । "तदुर्मोपदेशात्" जीवेष्वप्यम्भयन् तदतिरिक्तस्यैव परमात्मनो
 धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः 'स एष सर्वभ्यः पाप्मभ्यः उदित' इत्यादि-
 नोपदिश्यते । अपहतपाप्मत्वं हि अपहतकर्मत्वम्, कर्मशयतागन्धरहित
 त्वमित्यर्थः । कर्मोधीनमुपद्रु जभागित्ये । कर्मशयता हि जीवाः । अतो-
 ऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्यस्य परमात्मन एव धर्मः । तत्पूर्वकं स्वर्गोपा-
 पाधिकं लोककामेशत्व सत्यमद्भुत्यत्वादिषु सर्वभूतान्तरात्मत्वञ्च तस्यैव
 धर्मः, यथाह "एव चात्माऽपहतपाप्मः विजरो श्रिमृत्युर्विशोकोऽपि
 जित्तमोऽपिपासः सत्यकामः सत्यमद्भुत्य" इति । तथा "एव सर्वभूता
 न्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति । 'सोऽकामयत
 बहु स्यां प्रजायेये'त्यादि सत्यमद्भुत्यत्वर्यकसमस्तविद्विद्वस्तुसृष्टि-
 योगो निरुपाधिकमयाभयहेतुत्व याङ्मनमपरिमितिकृतपरिच्छेदरहितान-
 वधिकातिशयानन्दयोग इत्याद्योऽङ्कर्मसम्प्राप्त्याः स्वभाविका धर्मो
 जीवस्य न सम्भवति । पन्तु शरीरसम्बन्धाच्च जीवातिरिक्त इत्युक्तम्,
 तदयुक्तम्, न हि मशरीरत्व कर्मशयता साधयति, सत्यमद्भुत्यस्येच्छ
 याऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवात् । अथोच्येत, शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रक-
 तिपरिणामरूपभूतसघात', तत्सम्बन्धश्चापहतपाप्मनः सत्यमद्भुत्यस्य
 पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुरुषार्थत्वात् । कर्मशयस्य तु स्वस्यैवा-
 नभिन्नस्य कर्मोत्पत्त्युक्तोपभोगायानिच्छतोऽपि तत्सम्बन्धोऽङ्कर्मोप
 इति । स्यादेतद्वैषम्यं, यदि त्रिगुणमयः प्राकृतोऽस्य देहः स्यात्, स
 तु स्वाभिमतः स्वानुरूपोऽवाञ्छन एवेति सर्वमुपपन्नम् । एतदुक्तम्भवति,
 परस्यैव ब्रह्मणो निःपिलहेयमत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकव्यरूपतया सकले-
 त्तत्रिलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासद्भ्येवकल्याणगुणगणाश्च

१ स्वर्गोपाधिकर्मिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।
 २ उदसादिति पुस्तकान्तरे ।
 ३ सत्यमद्भुत्येच्छयेति पाठान्तरम् ।
 ४ गुणत्रयमय इति पाठान्तरम् ।
 ५ गुणशब्द पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मन्ति, तद्देव, स्वाभिमतानुरुपैककृष्णचिन्त्यद्विद्याहृभुमन्तित्यनिरपद्यनि-
 रतिशयोक्तव्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यनाशय्यौषनादनन्तगुणगण
 निधिद्विव्यहपमपि स्वाभाविकमस्ति, तदेवोपासकानुपदेह्य तत्तत्प्रतिप-
 त्यनुहपसंस्थानदूरोति अपारकाहण्यसौशील्यशास्त्रन्योदार्थ्यैश्वर्य्यं ब्रह्मधि-
 निरस्तनिखिलहेयान्धोऽुरहतपाप्मा परमात्मा परब्रह्म पुद्गलोत्तमो नाश-
 यण इति । “यतो वा इमानि भूतानि, जायन्ते” “सदेष सोम्येदमप
 आसीत्” “आत्मा वा इदमेव एषाय आसीत्” “एको ह वै नारायण
 आसीत् न ब्रह्मा नेशान” इत्यादिषु निखिलजगद्वैककारणतयाऽवगतस्य
 परस्य ब्रह्मणः “मत्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे” त्यादिषु
 एवभूतं स्वरूपमित्यवगम्यते । “निर्गुणं निरञ्जनम् अग्रहतपाप्मा विन्नरो
 विमृश्याद्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपामः मत्प्रकामः । मत्प्रसङ्गल्पः” “न
 तस्य कार्यं कारणं च विद्यते न तस्मिन्चाभ्यधिकरव दृश्यते, पराऽस्य
 शक्तिर्धिविधैश्च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानजनक्रिया च” “तमीश्वराणां परमं
 महेश्वरम्, तं देवतानां परमस्य देवतम्,” “न कारणं कारणाधिवाधिपो
 न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः,” “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
 नामानि हृत्याऽभिप्रदन् यदास्ते” वेदाहमेतं पुद्गलं महान्तम् आदित्य-
 यणेन्तममः परस्तात्” “सर्वं निमेषा लज्जिरे विद्युतः पुद्गलादधी” त्या-
 दिषु परस्य ब्रह्मणः प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतहेयदेहसम्बन्धं तन्मूलकमेवश्य-
 ताभवन्तं च प्रतिषिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपञ्च वदन्ति” । तद्विदं
 स्वभाविकमेव हृद्यमुपासकानुपदेह्य तत्प्रतिपत्त्यनुगुणाकारं देवमनुष्या-
 दिसंस्थाने करोति स्वैच्छयैव परमकृष्णिको भगवान्, तद्विदमाह श्रुतिः
 “अजायमानो बहुधा विजायते” इति स्मृतिरव

‘अजोऽपि अवश्यात्प्रा भूतानामौश्वरेऽपि सन् ।
 प्रकृति स्वामधिष्ठाप सम्भशम्यात्ममायया” ॥ इति ॥,
 “परिब्राजाप माधूना विनाशाय च दुष्कृताम्” । इति ।

१ तदवश्यात् पुस्तकान्तरे नास्ति ।

२ एतदीति पाठान्तरम् ।

साधयो ह्युपामकाः, तत्परित्राणमेधोद्वेष्यम्, आनुपङ्गिका दुष्कृतां वि-
नाशः, सद्ब्रह्ममात्रेणापि तद्रूपवृत्तिः । प्रकृतिं स्वामिति, "प्रकृतिः" स्वभा-
वः, स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः । आत्ममापयेति,
स्वमद्ब्रह्मरूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः । माया यद्युनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायमपि
मायाशब्दं नैघण्टुका अधीयते । आह च भगवान् पराशरः

"ममस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैह्व्यं रूपमन्यदुरेमेहह ॥

ममस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देशतिथ्यङ्गनुष्याख्यचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तज्ञा" । इति ।

महाभारतेऽपि अश्वत्थारूपस्याप्यप्राकृतत्वमुच्यते ।

"न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" । इति ।

अतः परस्यैव ब्रह्मणः एवंरूपरूपशत्त्वादयमपि तस्यैव धर्मः । अत आदि-
त्यमण्डलात्प्राधिकरण आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मेव ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

आदित्यादिजीवेषु भेदा व्यपदिश्यते अस्य परमात्मनः "य आ-
दित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न घेद यस्यादित्यः शरीरं य
आदित्यमन्तरो यमयति य आत्मनि तिष्ठत्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीर य आत्मानमन्तरो यमयति" "यस्यात्तरं शरीरं यम-
चरत् वेद यो मृत्युमन्तरं सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष
संभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव ऋके नारायण इति चास्या-
पहतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीरत्वेन व्यपदिश्य तेषामन्त-
रात्मत्वेनैव व्यपदिशति । अतः सर्वेषु एषा आदित्यादिजीवेषुऽन्य एष
परमात्मेति सिद्धम् ॥

१ आनुपङ्गिकस्त्याति ।

२ द्विरवगर्भादिजीवेषु इति पाठान्तरम् ।

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति जगत्कारण ब्रह्म इत्यवगम्यते । किं तज्जगत्कारणमित्यपेक्षायाम् “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तत्तेजोऽसृजत्” ‘आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् स इमांल्लोकानसृजत्” “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत” इति साधारणैश्वर्यजगत्कारणे निर्दिष्टे ईदृशविशेषानन्दविशेषरूपविशेषार्थस्वभावात्प्रधानत्वेन तत्रा दिव्यतिरिक्त ब्रह्मेत्युक्तम् । इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिश्य जगत्कारणत्वजगदैश्वर्यादिधादेऽप्याकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धादिद विद्वस्तुनोऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेष ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते “आकाशः, तल्लिङ्गात्” इत्यादिना पादशेषेण ।

आकाशाधिकरणम् । आकाशः, तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

इदमाश्रयते ह्यन्वोभ्ये “सस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति हेतुवाच सर्वानि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेश समुत्पद्यन्ते आकाश प्रत्यस्त यन्ति आकाशो ह्येषैतेभ्यो भूतेभ्यो ज्ञायानाकाशः परावणमि”ति । तत्र सन्देहः, किं प्रसिद्धाकाशमेवात्राकाशशब्देनाभिधीयते, एतौक्तलक्षणमेष ब्रह्मेति । किं प्राप्तम् । प्रसिद्धाकाश इति । कुत । शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्था व्युत्पत्तिप्रसिद्धः शब्देन प्रतीयते स एव एहीतव्यः । अतः प्रसिद्धाकाश एव धराधरात्मकभूतजातस्य इत्यस्य कारणम्, यतस्तस्मादनतिरिक्त ब्रह्म । नन्वीवापूर्वकसृष्ट्यादिभिरचेतना क्नीयाञ्च व्यतिरिक्त ब्रह्मेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । दुरुक्तन्तु तत् । तथा हि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मे”त्युक्ते कुत इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिविशेषाकाहायाम् “सर्वानि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेश समुत्पद्यन्ते” इत्यादिना विशेषप्रतीतेर्जगत्कारणमाकाश एवेति निश्चिते ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदि’त्यादिष्वपि सदादिशब्दा साधारणाकारास्तमेष विशेषमाकाशमभिदधति । “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदि”त्यादिष्वपि आत्मशब्दस्तत्रैव वर्तते, तस्यापि हि चेतनैकान्तस्य न सम्भवति, यथा मृदात्मको घट इति ।

आप्नोतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या सुतरामाकाशेऽप्यात्मशब्दो वर्तते । अत एव-
माकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते सति ईदृष्यादपस्तदनुगुणा गौणा
वर्णनीयाः । यद्वि हि साधारणशब्दैरेव सदादिभिः कारणमभ्यधापि-
ष्यत, ईदृष्याद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निश्चेष्यत,
आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्याभाष्यात् निर्णेत-
व्यमस्ति । ननु “आत्मन आकाशस्तम्भूत” इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं
प्रतीयते । सत्यम्, सर्वपामेशाकाशवाच्यादीनां सूत्रावस्था सूत्रावस्था
चेत्यवस्थाद्वयमस्ति । तत्राकाशस्य सूत्रावस्था कारणम्, सूत्रावस्था-तु
कार्यम् । “आत्मन आकाशस्तम्भूत” इति स्वस्मादेव सूत्ररूपात् स्वयं
सूत्ररूपः सम्भूत इत्यर्थः । “सर्वेषां ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते” इति सर्वस्य जगतः आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रवणात्
तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चितम् । यत एव प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं
ब्रह्म, अत एव “यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् आकाशो ह वै नाम-
रूपयोर्निर्गहिते” त्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपत्तरः । अतः प्रसिद्धाकाशादन-
तिरिक्तं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते धूमः । “आकाशः, तल्लिङ्गात्” आकाशशब्दाभिधेयः
प्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभूते । यथोक्तलक्षणः परमात्मेश । कुतः ।
तल्लिङ्गात्, निम्नलक्षणैककारणत्वं सर्वस्माज्ज्यायस्य परायणत्वमि-
त्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । निम्नकारणत्वं ह्यविद्वस्तुनः
प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनशस्तुनस्तत्कार्यत्वास-
म्भवात् । परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वम्, तच्चाचेतनस्य
हेयस्य सकलपुरुषार्थविरोधिना न सम्भवति । सर्वस्माज्ज्यायस्य च
निरुपाधिक सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वभ्यो निरतिशयोक्त्यैः, तदप्यधितो
नोपपद्यते । यदुक्तम्, जगत्कारणविशेषाकाशाद्व्याप्यामाकाशशब्देन विशेष-

१ निम्नलक्षणैककारणत्वमिति पाठान्तरम् ।

२ विरोधित्वे इति पाठान्तरम् ।

३ गुणगौरविति पाठान्तरम् ।

समर्पणादन्यत्सर्वे तदनुकूपमेव धर्षणीयमिति, तदयुक्तम्, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति प्रसिद्धवत् निर्देशात् । प्रसिद्धवत् निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते, प्रमाणान्तराणि च "सदेव सोम्येदमय आसीदि"त्येवमादीन्नेव वाक्यानि । तानि च यद्यो-
दितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्म आकाशशब्देन प्रसिद्धवत् निर्दिश्यते । सम्भवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वादाकाश-
शब्दाभिधेयत्वम् आकाशते आकाशयति चेति । किञ्चानेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणत्वेणापि चेतनांशं प्रत्यसम्भावितकारणभाषमचेतनविशेष-
मभिदधानेन "तदैतत् बहु स्यां प्रजायेये" ति "सोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेये" त्यादिवाक्यशेषाधारितिसार्थत्रयसत्यसङ्कल्पत्वाद्विशिशिष्टापूर्वार्थ-
प्रतिपादनसमर्थशाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवीमधिरोहति । ए-
वमपूर्वानन्तविशेषणविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनानुवादसङ्कल्पेनान्यथा कर्तुं न शक्यते । यस्यात्मशब्दश्चेतनैकान्तो न सम्भवति, मृदात्मको घट इत्यादिषु दर्शनादित्युक्तम्, तत्रोच्यते,
यद्यपि चेतनादन्यत्रापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथाऽपि शरीरप्रति-
सम्बन्धिन्यात्मशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् "आत्मा वा इदमेक एवाय आ-
सीत्" "आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादिषु शरीरप्रतिसम्बन्धिचेतन
एव प्रतीयते । यथा गोशब्दस्यानेकार्थशाब्दत्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात्
साक्षाद्विमानेय स्वतः प्रतीयते, अर्थान्तरप्रतीतिस्तु तत्तदमाधारणनिर्दे-
शापेता, तथा स्वतःप्राप्तं शरीरप्रतिसम्बन्धिचेतनाभिधानमेव "स एवत
लोकाषु सृजा" इति "सोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेये" त्यादितत्तद्वाक्यशेषा
पथ स्थिरीकुर्यन्ति । एवं वाक्यशेषाधारितानन्यसाधारणानेकार्थार्थवि-
शिष्टं निखिलजगदेककारणम् "सदेव सोम्येदमय आसीदि" ति वाक्य-
मित्तं ग्रह्णैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत् "सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
नी" त्यादिवाक्येन निर्दिश्यते इति सिद्धम् ॥

प्राणाधिकरणम् । अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "प्रसोतया देवता प्रस्तायमन्यायते"ति प्रस्तुत्य "कतमू सा देवता इति प्राण इति होशव सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेशाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युञ्जिहते सैषा देवता प्रस्तायमन्यायता ताञ्चेद्विद्वान् प्रासोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यति"ति । अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दवत् प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव वृत्तणि वर्तते, तदसाधारणनिप्रलजगतप्रवेशनिष्क्रमणादिलिङ्गात् प्रसिद्धवत् निर्दिष्टात् । अधिक्रायङ्का तु कृत्वस्य भूतजातस्य प्राणाधीनस्य तिप्रवृत्त्यादियेनान्तं प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देशमहंतीति । परिहारस्तु शिलाकाष्ठादिषु^१चेतनस्वरूपे च तद्रभावात् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेशाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युञ्जिहते" इति नोपपद्यत इति, अतः प्राणवति सर्वाणि भूतानीति कृत्वा पर वृत्तेश्च प्राणशब्देनाभिधीयते । अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निप्रलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वमायं सत्यसद्गुणवत्त्वाद्यनन्तरुन्याणगुणगण पर वृत्तेश्च काशप्राणादिशब्दाभिधेवमिति सिद्धम् ॥

अतः पर जगत्कारणत्वव्याप्तेन येन केनापि निरतिशयोक्तकृष्टगुणेन जुष्ट ज्योतिरिन्द्रादिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यभिधीयमान पर वृत्तेश्चैवेति प्रतिपाद्यते "ज्योतिः, चरणाभिधानादि"त्यादिना ।

ज्योतिरधिकरणम् । ज्योतिः, चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृथेषु सर्वतः पृथेष्वनुत्तमेषु लोकेषु रव घाव तद्वदिद मस्मिन्नन्तः पुष्ये ज्योतिरि"ति । तत्र सन्देहः, किमयं ज्योतिशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयद्वीप्सिपुक्तोऽर्थः । प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव कारणभूत वृत्तेश्च, उत समस्तचिद्विद्वस्तुजातविमजातीय, परमकारणभूतोऽग्नि-

१ जगत्कारणत्वादिप्राप्तेनेति पाठान्तरम् ।

२ अभिधीयते इति पाठान्तरम् ।

तभास्सर्वज्ञः सत्यमद्वैतः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् । प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति । कुतः । प्रसिद्धवच्चिदंशेऽप्याकाशप्राणादिवत् स्वधाक्योपासपरमात्मव्यापृत्तिद्विशेषादर्शनात् परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासम्भवात् कैवेयज्योतिषैक्योपदेशाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगात् जगत्कारणं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते प्रवक्ष्ये, “ज्योतिः, घरणाभिधानात्” । द्युसम्बन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । कुतः । “पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिधी”त्यस्यैव द्युसम्बन्धिनः घरणात्वेन सर्वभूतानामभिधानात् । एतदुक्तमवति, यद्यपि “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत” इत्यस्मिन्वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं नोपलभ्यते, तथाऽपि पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धितया परमपुरुषनिर्देशाद्विदमपि द्युसम्बन्धि ज्योतिस्स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति । कैवेयज्योतिषैक्योपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसन्धानविधिरिति न कश्चिद्विरोधः । कैवेयज्योतिषश्च तदात्मकत्वम्भगवता स्वयमेवोक्तम् “ग्रहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित” इति ॥ ८

छन्दोऽभिधानात् नेति चेत्, न, तथा चेतोऽर्पणनिगमात्, तथा हि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये “गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याख्यं छन्दोऽभिधाय “तदेतद्ब्रह्माभ्यनूक्तमित्युदाहृतायाः “तावानस्य महिमा” इत्यस्याश्चोऽपि छन्दोविषयत्वात् नात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत्, तत्र, तथा चेतोऽर्पणनिगमात् । न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते, छन्दोमात्रस्य सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः, अपि तु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतोऽर्पणमिह निगम्यते, ब्रह्मणि गायत्रीमावृश्यानुसन्धानं फलायोग्यदृश्यत इत्यर्थः । सम्भवति च “पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृत दिवो”ति

१ यद्वीति पाठान्तरम् ।

२ अमिध्यार्षेति पाठान्तरम् ।

३ प्रकृत्यपेक्षेति पाठान्तरं तु युक्तम् ।

चतुष्पदेः ब्रह्मणः चतुष्पदया गायत्र्या च मादृश्यम् । चतुष्पदा च गायत्री
 क्वचिदृश्यते, तत्राद्या "इन्द्रः शवीपतिर्वनेन षीहितः दुश्च्यवनो वृषा
 समित्सु मामहिरि"ति, तथा ह्यन्यत्रापि मादृश्याच्छन्दोऽभिधायी
 शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा सशर्गविद्यायाम् "ते वा एते
 पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश मम्यद्वान्त"इत्यारभ्य 'सैषा विराड्वादि'त्युच्यते ॥

इतरत्र गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते,

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

भूतर्षाद्यत्रीशरीररूपदयानि निर्दिश्य 'सैषा चतुष्पदे'ति व्यपदेशो
 ब्रह्मण्येष गायत्रीशब्दाभिधेये उपपद्यते ॥

उपदेशभेदात् नेति श्वेत्, न, उभयस्मिन्नप्य-
 विरोधात् ॥ २८ ॥

पूर्वेषाक्ये "त्रिपादस्यामृत दिवी"ति त्रिषोऽधिकरणत्वेन निर्दे-
 शात् इह च "दिवः पर" इत्यवधित्वेन निर्देशाद्दुष्यदेशस्य भिन्नरूपत्वेन
 पूर्वेषाक्योक्तं ब्रह्म परस्मिन् न प्रत्यभिज्ञायत इति चेत् न, उभयस्मिन्नप्यु-
 पदेशेऽर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात्, यथा वृत्तापे श्येनो वृत्ता
 यात्परतः श्येन इति । तस्मात् परमपुरुष एव निरतिशयतेऽस्को "दिवः
 परो ज्योतिर्दीप्यत" इति प्रतिपाद्यते, "एतावानस्य महिमा अतो ज्या-
 यारव पुरुष", पादोऽस्य शिरसाभूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी"ति प्रतिपा-
 दितस्य चतुष्पद. परमपुरुषस्य "विद्राहमेत पुरुष महान्तम् आदित्यवर्णे
 तमसस्तु पारं" इत्यभिहितप्राकृतस्य त्रिषोऽप्यप्राकृतमिति तदुक्तया
 च एव ज्योतिरशब्दाभिधेय इति निरवद्यम् ॥

निरतिशयदीप्तिरुक्त ज्योतिरशब्दाभिधेय प्रसिद्धवत् निर्दिष्टं पर-
 मपुरुष एवेत्युक्तम् । इदानीं कारणात्वव्याप्तामृतत्वप्राप्त्यायतया उपा-
 स्यत्वेन श्रुत इन्द्रप्राणादिशब्दाभिधेयोऽपि परमपुरुष एवेत्याह,

इन्द्रप्राणाधिकारम् । प्राणाः, तथाऽनुगमात् ॥ ३६ ॥

ऋषीतक्रीडाह्मणे प्रतर्द्धनविद्यायाम् "मनर्द्धेनो ह वै देवोदा-

सिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपक्रमं युद्धेन च पौरुषेण च" इत्याख्य 'परं
 वृणीष्वे"ति धक्तास् इन्द्रं प्रति "त्वमेव मे परं वृणीष्व यं त्व मनुष्याय
 हिततमं मन्यम" इति प्रतर्दनेनाक्तः^१ "स होषाच प्राणोऽस्मि प्रजात्मा
 तं मामायुरमृतमित्युपास्ते"ति श्रूयते । तत्र संशयः, किमय हिततमेव,
 पामनकर्मतया इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव एव, उत तदतिरिक्तः पर-
 मात्मेति । कि युक्तम् । जीव एवेति । कुतः । इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष
 एव प्रसिद्धे; । तत्समानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तिः अय-
 म्निन्द्राभिधानो हि जीवः प्रतर्दनेन 'त्वमेव परं वृणीष्व यं त्व मनुष्याय
 हिततमं मन्यम" इत्युक्तः "मामुपास्ते"ति स्वात्मोपामनं हिततममुप-
 दिदेश, हिततमश्चामृतत्वप्राप्त्युपाय एव, जगत्कारणोपामनस्यैवामृतत्व
 प्राप्त्युपायता "तस्य तावदेव चिरं यावच्च धिमोह्ये अथ मम्यत्स्य" इत्य-
 वगता । अतः प्रसिद्धजीवभाष इन्द्र एव कारण ब्रह्मेत्याशङ्क्यापामभिधी-
 यते, "प्राणस्ताधानुगमादि"ति । अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमा-
 चम्, अपि तु जीवादर्थात्तरभूतं परं ब्रह्म, "स एव प्राण एव प्रजात्मा-
 ऽऽनन्दोऽजरोऽमृत" इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्यानन्दाजरोमृतशब्द-
 सामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथा सत्येवोपपद्यते ॥

न, धक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्, अध्यात्म-
 सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

यदुक्तम्, इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य "आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्य-
 नेनैकार्थ्यादय परं ब्रह्मेति, तत्रोपपद्यते, "मामेव विजानीहि प्राणोऽस्मि
 प्रजात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्ते"ति, धक्ता हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं स्वाप्समहन-
 मि"त्येवमादिना त्यागृषधादिभिः प्रजातजीवभाषस्य स्वात्मन एवोपा-
 स्यता प्रतर्दनाद्योपादिशानि, अत उच्यते जीवविशेष इत्युच्यते अति "वा

- १ मे इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।
- २ प्रतर्दनेनाक्ते इति पाठान्तरम् ।
- ३ प्राणिहेतुतेति पाठान्तरम् ।
- ४ अमृतमित्युपास्तेति पाठान्तरम् ।

नन्दोऽज्ञरोऽमृत" इत्यादिभिदपसंहारस्मदनुगुण षष्ठ घर्णीय इति चेत्-
परिहरति, "अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्," आत्मनि यः सम्बन्धः सो-
ऽध्यात्मसम्बन्धः, तस्य "भूमा" भूमाभ्यं बहुत्वमित्यर्थः । आत्मन्याधेयतया
संश्रयमानानां बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वम्, तच्चास्मिन् वक्तुरि परमात्मन्येव
हि सम्भवति, "तद्व्या रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभाशरा अर्पिता एवमे-
वैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणो अर्पिताः स एष
प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽज्ञरोऽमृत" इति भूतमात्रांशद्वेनाचेतनवस्तु-
ज्ञातमभिधाय, प्रज्ञामात्रांशद्वेन तदाधारतया चेतनवर्गं चाभिधाय,
तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य, तमेष "अन-
न्दोऽज्ञरोऽमृत" इत्युपदिशति । तदेतच्चेतनाचेतनात्मकदृष्टवस्त्याधा-
रत्वं जीवादर्थांतरभूते तस्मिन् परमात्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

अथवा "अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्" परमात्मासाधारणधर्म-
सम्बन्धो 'ऽध्यात्मसम्बन्धः,' तस्य "भूमा" बहुत्वम् "अस्मिन्" प्रकरणे
विद्यते । तथा हि, प्रथमम् "त्वमेव मेधरं वृष्णीष्व यं स्व मनुष्याय हित-
तमं मन्यस" इति "मामुपास्व्ये"ति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनो-
पासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य प्रतीयते, तथा "एष एव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीपति एष एवसाधु कर्म कार-
यति तं यमघो निनीपती"ति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं च परमात्म-
धर्मः, तथा "तद्व्या रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभाशरा अर्पिता एवमेवैता
भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिता" इति सर्वोधा-
रत्वं च तस्यैव धर्मः, तथा 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽज्ञरोऽमृत'
इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः, "एष लोकाधिपतिरेव सर्वश" इति
च परमात्मन्येव सम्भवति । तदेवमध्यात्मसम्बन्धभूवोऽत्र विद्यमानत्यात्
परमात्मैवाज्ञेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशस्ङ्ग-
कृत इत्यत्राह

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो नामदेववत् ॥ ३१ ॥

पञ्चातमीवभावेनेन्द्रेण 'मामेव विज्ञानीहि मामुपास्वे'ति उपा-
स्यस्य ब्रह्मणः स्यात्प्रत्येनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरभाष्यस्यात्मानोक्त-
नकृतः, अपि तु शास्त्रेण स्यात्प्रकृतः । एतदुक्तमर्थति, "अनेन
जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" 'ऐतद्वात्म्यमिदं सर्वम्"
"पन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वमात्मा य आत्मानि तिष्ठन्नात्मने-
ऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य चात्मानमन्तरो यम-
यति एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः"
इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरं परमात्मानमवगम्य जीवात्म-
वाचिनामहन्त्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा "मामेव
विज्ञानीहि मामुपास्वे"ति स्यात्प्रकृतं परमात्मानमेवोपास्यत्येनोप-
दिदेशेति । "वामदेववत्" यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणस्सर्वान्त-
रात्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिणि पर्य-
वसानं पश्यन् "अहमि"ति स्यात्प्रकृतं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सा-
मानाधिकरण्येन मनुसूय्यादीन् व्यपदिशति "तद्वैतत्पश्यन् अपिर्वाम-
देवः प्रतिपेदे अहं मनुभवं सूर्येश्व. अहं कवीशान् अपिर्विप्र" इत्यादि,
यथा च महादः—

"सर्वगत्यादेनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातनं" ॥

इत्यादि वदति । अस्मिन्नकरणे जीववाचिभिः शब्दैरचिद्विशेषाभिधायि-
भिरुचोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणान्वोक्तपूर्वकमाह,

१ स्यात्प्रकृतमिति पाठान्तरम् ।

२ अन्तरात्मकत्वमिति पाठान्तरम् ।

३ वेति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

४ स्यात्प्रकृतमिति पाठान्तरम् ।

५ ब्रह्मेति इति पाठान्तरम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्, न, उपासात्रैविध्या'-
दाश्रितत्वादिह' तद्योगात् ॥ ३२ ॥

“न वाचं त्रिजिज्ञासीत घृत्कारं विद्यात् त्रिगोपांषं त्याग्रमहनम-
ह्नुमान् यतोऽं शालाशुकेभ्यः प्रायच्छम्” इत्यादिजीवलिङ्गात्, “याग्रद-
स्मिन् शरीरे प्राणो यसति ताग्रद्रायुः अथ यत्तु प्राण एव प्रज्ञात्मदेवं शरीरं
परिशुद्धोत्थापयती”ति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नाध्यात्मसम्यग्भूमेति चेत्,
उपासात्रैविध्याद्वेत्ताः--उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्देनाभिधानं निवि-
लकारणभूतस्य ग्रहणः । स्वरूपेणानुसन्धानं भोक्तृशरीरकत्वानुस-
न्धानं भोगभोगोपकरणशरीरकत्वानुसन्धानञ्चेति त्रिविधमनुसन्धान-
मुपदेष्टुमित्यर्थः । अद्विदं त्रिविधं ग्रहणानुसन्धानं प्रकरणान्तरेऽप्याश्रितम्
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मे”त्यादिषु स्वरूपानुसन्धानं
‘तत्सृष्ट्वा तद्देशानुपायिगत् तदनुभविरय सच्च त्यच्चाभवत् निहत्तञ्चा-
निहत्तं च निनयनं चानिलयनञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यं चानृ-
तञ्च ममभव”दित्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोगभोगोपकरणशरीरतया
चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तत् त्रिविधमनुसन्धानं युज्यत एवेत्य-
र्थः । एतदुक्तमवति । यत्र हिरण्यगर्भादिजायविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतन-
विशेषाणाञ्च परमात्मासाधारणधर्मयोगस्तदभिधायिनां शब्दानां परमा-
त्मशाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यं वा दृश्यते, तत्र परमात्मनस्तत्त्ववि-
दचिद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिषिष्यादयिषितमिति ।

अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थांतरभूतः परमात्मैवेति
सिद्धम् ॥

समाप्तमिन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥

इति श्रीइन्द्रगयद्रामानुजाचार्य्यचरणशतौ शारीरकमात्रांसाभाष्ये
समन्वयारण्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

१ उपासत्रैविध्यादित्येकस्मिन्पुस्तके पाठः, स तु न युक्तः, भाष्यादायपरिशुद्धो
तस्यात् ।

२ इह चेति चकारपठितं सूत्रपाठं यस्मिन् पुस्तके भवति, न तु युक्तं, प्रायो
ऽनुपलभ्यात् ‘इह तद्योगादित्येतद्याचष्टे इहापीती’तियुतप्रकाशिकाविरोधाच्च ।

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

—००००००००००—

प्रथमे पादे, ऽधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मणात्-
 त्प्यविज्ञानः केवलकर्मणामत्प्राप्तिरफलत्वमधगम्य वेदान्तशास्त्रेषु चा-
 ऽऽपातप्रतीतानन्तस्थिरफलब्रह्मस्वरूपतदुपासनसमुपजातपरमपुरुषार्थलत-
 णमोक्षापेक्षोऽवधारितपरिनिव्यवस्तुशोधनशब्दशक्तिर्वेदान्तशास्त्रानां पर-
 स्मिन् ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावस्तदितिकर्तव्यतारूपशारीरकमीमांसा-
 श्रवणमारभेतित्युक्तम् ।

शास्त्रारम्भमिदृशे, अनन्तविचित्रस्थिररूपभोक्तृभोग्यभोगोपकर-
 णभोगस्यानलक्षणनिखिलजगदुदयविभवलयलीलं महानन्दैककारणं परं
 ब्रह्म "यतो वा इमानो"त्यादिवाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि, जगदे-
 ककारणं परं ब्रह्म सकलैतरप्रमाणाविषयतया शास्त्रैकप्रमाणकमित्यभ्य-
 धायि, शास्त्रप्रमाणकत्वञ्च ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथविरहेऽपि स्व-
 पेक्षैश्च परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तशास्त्रानां समन्वयाच्चि-
 ह्यत इत्यग्रम, निखिलजगदेककारणतया वेदान्तवेदं ब्रह्म चेतनाद्यन्य-
 यादानुमानिकप्रधानादर्थान्तरभूतश्चेतनविशेष एवेत्युपापीपदाम, स च
 स्वाभाविकाऽनवधिकातिशयानन्दविपरिशिष्यनिखिलचेतनभयाभयहेतुस्य-
 सत्यसङ्कल्पत्यसमस्तचेतनाचेतनान्तरात्मत्यादिभिर्बहुमुक्तेभयाश्रयाञ्जीव-
 शब्दाभिलषनीयाच्चार्थान्तरभूत इति च समार्थयामहि^१ स चाप्राकृताक-
 र्मेनिमित्तस्यासाधारणदिव्यरूप इत्युदेतिराम, आकाशवाणाद्यचेतनविशेषा-
 भिधायिभिर्जगत्कारणतया प्रसिद्धयविदिश्यमानस्तकलैतरचेतनाचेतनवि-
 लक्षणः स एवेति समगरिष्यहि, परतत्त्वासाधारणनिरतिशयदीप्तिपुक्-
 त्वोतिशयशब्दाभिधेयो द्युमन्थितया प्रत्यभिज्ञानास्त एवेत्यातिष्ठामहि,
 परमकारणासाधारणाश्रुतत्यप्राप्तिहेतुभूतः परमपुरुष एव शास्त्रदृ-
 ष्टे त्रैविध्यश्चैरभिधीयत इत्यग्रमहि । तदेवमतिपतितसकलैतरप्रमाण-
 सम्भाषनाभूमिस्मार्दं ज्यपत्यमङ्कल्पत्याद्यपरिमितोदात्तगुणमागुरतया च्येन-

रसमस्तद्यस्तुविलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव घेदान्तघेद्य
इत्युक्तम् ।

अतः परं द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पादेषु, यद्यपि घेदान्तघेद्यं ब्रह्मैव,
तथाऽपि कानिचिद् घेदान्तयाज्यानि प्रधानत्वेन्नान्तर्भूतवस्तुविशेषस्वरू-
पप्रतिपादनपराख्येवेत्याशङ्क्य तच्चिरसनमुद्येन तत्तद्वाक्योद्दिष्टकल्याणगु-
णाकरस्यं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । तत्राऽस्पष्टजीवलिङ्गकानि धार्यानि
द्वितीये पादे विचार्यन्ते, स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये, तत्प्रतिपादनच्छा-
यानुसारीणि चतुर्थे ॥

अथ सर्वत्र प्रसि
द्विपरिमाणम् ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये “अथ प्रलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्
लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर
भारूप” इत्यादि । अत्र स क्रतुं कुर्वीति प्रतिपादितस्योपासनस्य उपास्यो
मनोमयः प्राणशरीर इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते । तत्र संशयः, किं मनो-
मयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञ उत परमात्मेति । किं युक्तम् । क्षेत्रज्ञ इति । फुतः ।
मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्, परमात्मनस्त्व “प्राणो ह्यमना” इति
तत्प्रतिषेधाच्च । न च ‘सर्वे राल्यदं ब्रह्मे’ति पूर्ववाच्यनिर्दिष्टं ब्रह्मात्रो-
पास्यतया सम्बन्धुं शक्यते, ‘शान्त उपासीते’त्युपासनोपकरणशान्तिनिर्ण-
त्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशाद्योपासत्त्वात् । न च ‘स क्रतुं कुर्वीते’त्युपा-
सनस्योपास्यसाकाङ्क्षाद्वाक्यान्तरस्यमपि ब्रह्म सम्बध्यत इति शक्यं यत्तुम्,
स्ववाक्योपात्तेन मनोमयत्वादिगुणकेन निराकाङ्क्षात् । ‘मनोमयः प्राण-
शरीर’ इत्यनन्यार्थतया निर्दिष्टस्य विभक्तिविपरिणाममात्रेणोभयाकाङ्क्षा-
निश्चितिसिद्धेः ।

एवं निश्चिते जीवत्वे ‘एतद्ब्रह्मे’त्युपसंहारस्यं ब्रह्मपटमपि जीव
एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यध्यक्षीयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, “सर्वत्र प्रसिद्धोपदे-
शात्” । मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव । फुतः । सर्वत्र घेदान्तवा-
क्येषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरिहोपदेशात्, प्रसिद्धं हि

मनोमयत्वादि ब्रह्मणः, यथा “मनोमयः प्राणशरीरनेता,” “स एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयोऽमृतमयो^१ हिरण्मयः,” “हृदा मनीषा मनसाऽभिकृन्तो य एनं विशुद्धमृतास्ते भवन्ति,” “न चक्षुषा दृश्यते नापि घावा मनसा तु विशुद्धेन” तथा “प्राणस्य प्राणः,” “अथ खलु प्राण एव प्रजात्मदं शरीरं परिदृश्योत्थापयति,” “सर्वाणि च वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युक्ञ्जहत” इत्यादिषु । मनोमयत्वम्, विशुद्धेन मनसा याह्यत्वम् । प्राणशरीरत्वम्, प्राणस्याप्याधारत्वविद्यन्तृत्वञ्च । एवं च सति ‘एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्मे’ति ब्रह्म-शब्दोऽपि मुख्य एव भवति । ‘अप्राणो ह्यमना’ इति मनआयत्तं ज्ञानं प्राणायत्तं स्थितिञ्च ब्रह्मणो निषेधति ।

‘अथवा-‘सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते’त्यत्रैवोपासनं विधीयते, सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेति । “स क्रतुं कुर्वीते”ति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः । उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वादयः । अतः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणरूपुपासीतेति वाक्यार्थः । तत्र सन्देहः, किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यत उत परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः, सर्व-शब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मं जगत्, ब्रह्मादिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलरूपविशेषोपाधिको विद्यते एव, परस्य तु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य समस्तहेषाकरसर्वभावो नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन्यपि क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते, अत एव ‘परमात्मा परं ब्रह्मे’ति परमेश्वरस्य क्वचित्संविशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तेपाधेर्बृहत्त्वं च विद्यते, “स चानन्त्याय कल्पत” इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां तज्जला’निति हेतुनिर्देशोऽप्युप-

१ मनोमयोऽमृतो हिरण्मय इति पाठान्तरम्, अमृतं हिरण्मय इति पुस्तकान्तरे ।

पद्मते । तदयमर्थः—अयं जीवात्मा स्वतो ऽपरिच्छिन्नरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपः
सर्वऽनादाविद्यया देवतार्थद्वन्द्वनुष्यस्थावरात्मना ऽवतिष्ठत इति ।

अत्र प्रतिविधीयते सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, सर्वत्र सर्वं एत्त्विदं
ब्रह्मेति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतया ऽभिधीयमानं
परं ब्रह्मैव, न प्रत्यगात्मा । कुतः । “प्रसिद्धोपदेशात्”, “तज्जला” निति
हेतुतः, “सर्वं एत्त्विदं ब्रह्मे”ति प्रसिद्धुद्युपदेशात् । ब्रह्मणो जातत्वाद्
ब्रह्मणि लीनत्वाद्ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं एत्त्विदं
जगदित्युक्ते यस्मान्जगज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धास्तदेवात्र ब्रह्मेति
प्रतीयते, तत्र परमेश ब्रह्म । तथाहि “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्मे”ति प्रक्रम्य “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्वैव एत्त्वि-
मानि भूतानि जायन्त” इत्यादिना पूर्वानुवाकप्रतिपादितानवधिका-
तिशयानन्दयोगिनो विपरिश्चितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थिति-
लया निर्दिश्यन्ते । तथा “स कारणद्वूणाधिपाधिपो न चास्य करिब-
ज्जनिता न चाधिप” इति करणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव
कारणं व्यपदिश्यते । एवं हि सर्वत्र परस्यैव ब्रह्मणः कारणात्वं प्रसि-
द्धम् । अतः परब्रह्मणो जातत्वात्तस्मिन् लीनत्वात् तेन प्राणनात्
तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम् । अतस्सर्वप्रकारं सर्वशरीरकं सर्वोत्पन्नं
परं ब्रह्म शान्तो भूत्वोपासीतेति श्रुतिरेव परब्रह्मणस्मर्त्वात्मरुत्वमुप-
पाद्य तस्योपासनमुपदिशति । परब्रह्म हि कारणायस्यकार्यावस्यमूल-
स्यूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वोत्पन्नम् । एवंभूततादात्म्यस्य
प्रतिपादने परस्य ब्रह्मणः सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्यैव वि-
ध्यते, प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यऽप्रसङ्गात्, प्रत्युत
निरतिशयैश्वर्यापादनेन गुणायैव भवतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥ यदुक्तं जीवस्य
सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति, तदसत्, जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानाम-
न्यान्यतादात्म्यासम्भवात् । मुक्तस्यानवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगतादात्म्यं

जगज्जन्मस्थितिप्रलयकारणस्यनिमित्तं न सम्भवतीति जगद्वापारदर्शनि-
त्यत्र घट्यते । जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां स एव कार-
णमित्यपि न साधीयः, तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वात् ।
अतः परमात्मेशात्र ब्रह्मशब्दाभिधेयः । इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता बहु
मन्यते, यदाह वृत्तिकारः “सर्वं ब्रह्मिति सर्वात्मा ब्रह्मेश” इति ।

विचक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

घट्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येषोपपद्यन्ते “मनोमयः प्राणश-
रीरो भास्वरूपः सत्यसद्गुण आकाशात्मा सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः सर्वमिद्रमभ्यासोऽवाक्पऽनादर” इति । मनोमयः=परिशुद्धेन मनसै-
केन याह्यः, विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुपेक्षितपरमात्मोपासननिर्म-
लीकृतेन हि मनसा एह्यते । अनेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया सकले-
तरश्चलवणस्वरूपतोच्यते, मलिनमनोभिर्मलिनानामेव याह्यत्वात् । प्राण-
शरीरः=जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः, प्राणो यस्य शरीरमाधेयं विधेयं
शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तानीत्युपपादयिष्यते । भास्वरूपः=भास्वरूपः, अपाकृतस्वासाधारण
निरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः । सत्यसद्गु-
णः=अप्रतिहतसद्गुणः । आकाशात्मा=आकाशवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः,
सकलेतरकारणभूतस्याप्याकाशस्याप्यात्मभूत इति वा ऽऽकाशात्मा । स्वयं
च प्रकाशते ऽन्यारंभ प्रकाशयतीति वा ऽऽकाशात्मा । सर्वकर्मो=क्रियत
इति कर्म, सर्वं जगदस्य कर्म असौ सर्वकर्मो, सर्वा क्रिया यस्यासौ वा
सर्वकर्मो । सर्वकामः=काम्यन्त इति कामा भोग्यभोगोपकरणादयः, ते
परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वगन्धस्वर्वरसः=अशब्दमस्पर्श-
मित्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणा निरवद्याः
निरतिशयाकल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधाः गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः ।
सर्वमिद्रमभ्यासः=उक्तमिद्रं रसपर्यन्तं सर्वे कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् ।
अभ्यास इति भुक्ता ब्राह्मणा इतिशक्तैरि क्तः प्रतिपत्तव्यः । अवाकी=
वाक उक्तिः, सोऽस्य नास्तीत्यवाकी । कुत इत्याह “अनादर” इति, अवा-

प्तसमस्तकामत्वेनादत्तेश्चाभावात् आदररहितः, अत एवावाकी=अज-
त्याकः परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तत्रिपिलं जगत्तृणीकृत्य ज्ञाप-
मासीन इत्यर्थः । त एते गुणाः विद्यतिताः परमात्मन्वेषोपपद्यन्ते ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां ब्रह्मोत्कल्पस्य शरीरसम्यन्धि-
वन्धनापरिमितदुःखसम्यन्धयोग्यस्य बहुमुक्ताग्रस्यजीवस्य प्रस्तुतगुणलेशस-
म्यन्धगन्धोऽपि नोपपद्यत इति नास्मिन्मकरणे शारीरपरिग्रहशङ्का जायत
इत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

“एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी”ति प्राप्यतया परं ब्रह्म व्यप-
दिश्यते, प्राप्तृया च जीवः, अतः प्राप्ता जीव उपासकः, प्राप्यं पर ब्रह्मो-
पास्यमिति प्राप्तुरन्यदेवेदमिति विज्ञायते ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

“एष म आत्माऽन्तर्हृदय” इति शारीरः पश्या निर्दिष्ट उपा-
स्यस्तु प्रथमया । एवं समानप्रकरणे वाजिनाञ्च श्रुतौ शब्दविशेषः श्रूयते
जीवपरयोः, यथा “व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा
एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमयो यथा ज्योतिरधूम”मिति । अत्रान्तरा-
त्मचित्ति सप्तम्यन्तेन शारीरो निर्दिश्यते, पुरुषो हिरण्यमय इति प्रथमयो-
पास्यः । अतः पर एवाऽऽत्मोपास्यः ।

इतश्च शारीरादन्यः ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

“सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च,”

“यो मामेवमसंभूतो जानाति पुरुषोत्तमम्,”

“ईश्वरस्मर्यभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति

धामयन् सर्वभूतानि यन्त्राहृष्टानि मायया

तमेव शरणं कच्छे”ति च शारीरकमुपासकं परमात्मानं ज्ञेयास्यं

स्मृतिर्द्वैर्घयति ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत्, न,
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अस्यायतनत्यमर्भकौकस्त्वम्, तद्व्यपदेशोऽल्पत्वव्यपदेशः । “एष म
आत्माऽन्तर्हृदय” इत्यणीपसि हृदयायतने स्थितत्वादणीयान् “घ्रीहेर्वा
यथाद्वे”त्यादिना ऽणीयस्त्वस्य स्वरूपेण व्यपदेशाच्च नायं परमात्मा ऽपि
तु जीव एव, “सर्वगतं सुमूढं यद्वृतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा” इत्यादिभिः
परमात्मनोऽपरिच्छिद्यत्वाद्यगमोज्जीवस्य चारायमात्रत्वव्यपदेशादिति चे-
न्नैतदेवम्, परमात्मैव ह्यणीयानित्येवं निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते, एवं नि-
चाय्यत्वेन-एवं द्रष्टव्यत्वेन, एवमुपास्यत्वेनेति यावत्, न पुनरणीयस्त्व-
मेवास्य स्वरूपमिति । व्योमवच्चायं व्यपदिश्यते, स्वाभाविकं महत्त्वं चा
व्यपदिश्यते “व्यायान् पृथिव्या व्यायानन्तरिक्षान्व्यायान् दिवो व्याया-
नेभ्यो लोकेभ्य” इति, अत उपासनार्थमेवाल्पत्वव्यपदेशः । तथा हि “सर्वं
एत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते” इति सर्वोत्पत्तिप्रलयकार-
णत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुपवेशकृतजीवयितृत्वेन च सर्वोत्पत्तिप्रलयकार-
णीत्युपासनं विधाय, “अथ एतु क्रतुमयोऽयं पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती” इति यथोपासनं प्राप्यसिद्धिमभिधाय,
‘स क्रतुं कुर्वीते’ इति गुणविधानार्थमुपासनमनूद्य “मनोमयः प्राणशरीरो
भासुः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः
सर्वमिद्रमभ्यात्तोऽवाक्यनादर” इति जगद्वैश्वर्यं विशिष्टस्य स्वरूपगुणां-
श्वोपादेयान् प्रतिपाद्य, “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् घ्रीहेर्वा
यथाद्वे सर्पपाद्वे श्यामाकाद्वे श्यामाकतण्डुलाद्वे” इत्युपासकस्य हृदये-
ऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरुषस्योपासनार्थमवस्थानमुक्त्वा,
“एष म आत्माऽन्तर्हृदये व्यायान् पृथिव्या व्यायानन्तरिक्षान्व्याया-
न्दिवो व्यायानेभ्यो लोकेभ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्व-
मिद्रमभ्यात्तोऽवाक्यनादर” इत्यन्तर्हृदये ऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्रा-
प्याकारविदिश्य, “एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्येवम्भूतं परं ब्रह्म पर-

मकारण्येनास्मद्गुञ्जिजीविषयाऽम्बुद्वये संनिहितमितीदमनुसन्धानं वि-
धाय, "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी" ति यथोपासनं प्राप्तिनिश्चया-
नुसन्धानं च विधाय, "इति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्ती" ति एवं-
विधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोऽस्तीत्युपसंहृ-
तम् । अत उपासनायैमर्षकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेत्, न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

जीवस्यैव परस्यापि ब्रह्मणः शरीरान्तर्गतित्वमभ्युपगतञ्चेत्तद्वद्वेद्य
शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्, न, हेतुवैशेष्यात् । न हि
शरीरान्तर्गतित्वमेव सुखदुःखोपभोगे हेतुरपि तु पुण्यपापकर्मपरवश-
त्वम् । तत्त्वऽपहतपाप्मनः परमात्मनो न सम्भवति, तथा च श्रुतिः
"तयो रन्ध्रः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्नन्योऽभिवाकशीती"ति ।

सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणं समाप्तम् १ ॥

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृत्वा प्रतीयमानो
जीव एव स्यादित्याशङ्काह—

अथाऽत्राधिकरणम् २ । अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठयन्लीप्यान्वायते

"यस्य ब्रह्म च तत्त्वं चोभे भवत ओदनः"

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स"इति ।

अत्र, ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव उत परमात्मेति
सन्दिह्यते । किं युक्तम् । जीव इति । कुतः । भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात्,
जीवस्यैव तत्सम्भवात् ।

अत्रोच्यते—"अत्ता चराचरग्रहणात्" । अत्ता परमात्मैव । कुतः ।
चराचरग्रहणात्, चराचरस्य कृद्यस्याऽसृत्त्वं हि तस्यैव सम्भवति । न
चेदहूर्मनिमित्तं भोक्तृत्वम्, अपितु जगज्जन्मस्त्र्यातलपहेतुभूतस्य परस्य

ब्रह्मणो विष्णोः संहर्षत्वम्, "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद"मित्यत्रैव दर्शनात्, तथाच मृत्युर्यस्योपसेवनमिति वचनात् ब्रह्म च तत्रं चेति कृत्स्नञ्चराचरं जगदिहादनीयौदनत्वेन एह्यते, उपसेवनं हि नाम स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः, अत उपसेवनत्वेन मृत्योरण्य-द्व्यमानत्वात्तदुपसिच्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मस्य पूर्वस्य जगतश्चराचरस्या-दनमत्र विवक्षितमित्यथगम्यते । ईदृशं चादनमुपसंहार एव । तस्मादी-दृशं जगदुपसंहारित्वरूपमोक्तृत्यं परमात्मन एव ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणञ्चेदं परस्यैव ब्रह्मणः

"महान्तं विभुमात्मानम्मत्वा धारो न शोचति" ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन" लभ्यः तस्यैव आत्मा विशृणुते तन्नं स्वा"मिति प्रकृतं, 'क इत्या वेद यत्र स' इत्यपि हि तस्मिन्सादादृते तस्य दुःख-बोधत्वमेव प्रस्तुतं पूर्वं प्रत्यभिज्ञायते ।

अथ स्यात्तयं ब्रह्मवच्चौदनसूचितः पुरुषोऽपहतपाप्मा परमात्मा, अनन्तरम्

"अतम्विवन्तौ सुप्रतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धौ ।

ह्यायातपौ ब्रह्मविदो यदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेता" इति कर्मफलभोक्तरेव सद्वितीयस्याभिधानात् । द्वितीयश्च प्राणो बुद्धिर्धा स्यात् । अतपानं हि कर्मफलभोग एव, स च परमात्मनो न सम्भवति, सद्विप्राणयोस्तु भोक्तृर्जायस्योपकरणभूतयोर्वयाकचञ्चित्यानेऽन्वयः सम्भवतीति तयोः अन्यतरं सद्वितीयो लोव एव प्रतिपाद्यते, तदेकप्रकरण-त्वात्पूर्वप्रस्तुतोऽज्ञाऽपि स एव भवितुमर्हतीति, अत्रोच्यते-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

१ स तनेति क्वाचित्कपाठस्तु नास्त्युपनिषदि ।

२ आत्मा वृणुते-इति पाठोऽन्यत्र ।

न प्राणजीवी धृष्टिजीवी वा गुहां प्रविष्टायतं पिबन्तादित्युच्येते अपि
तु जीवात्मपरमात्मानौ हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः । तद्वशं नात्, अस्मिन्
प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते । परमात्मनस्तावत्,

“तं दुर्देशं गूढमनुषिष्टं गुहाहितद्गुरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षजेकौ सदासी”ति ।

जीवस्यापि,

“या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्यज्ञायते”ति ।

कर्मफलान्यतीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन सम्भवतीति प्राणेन
सह वर्तते । देवतामयी, इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती,
हृदयपुण्डरीकेऽवर्तन्ती । या भूतेभिर्यज्ञायते, पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता
देवादिरूपेण विविधा जायते । एतच्च सति ‘यत्तं पिबन्ता’दिति व्यपदे-
शरहस्रिणो गच्छन्तीतिवत्प्रतिपत्तयः । यद्वा, प्रयोज्यप्रयोजकरूपेण पाने
कर्तव्यं जीवपरयोरुपपद्यते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीवपरमात्मानाद्येयोपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्व-
प्राप्तृत्यविशिष्टौ सर्वत्र प्रतिपादिते ।

“ब्रह्मजज्ञन्तेधमीष्टं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेती” ति ।

ब्रह्मजज्ञो जीवः, ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् ज्ञत्वाच्च, तन्तेधमीष्टं
विदित्वा जीवात्मानमुपासनं ब्रह्मात्मकत्वेनाद्यगम्येत्यर्थः । तथा

“यस्सेतुरीजानानामत्तरम् ब्रह्म यत्परम्

अभयं तित्तीर्षतां पारचाचिकेतं शक्रेमही” स्युपास्यः परमात्मो-
च्यते, नाचिकेतम्, नाचिकेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः । “आत्मानं रथिनं
विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादिनोपासको जीव उच्यते, तथा ।

“विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रवहवाचरः ।

सोऽध्यनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्यद”मिति प्राप्यप्राप्ता-

रात्रभिधीयेते जीवपरमात्मानौ । इहापि च्छायातपावित्यञ्जत्रसर्वञ्जत्वा-
भ्यान्तावैव विशिष्य व्यपदिश्येते ।

अथ स्यात्—

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैक’
इति जीवस्वरूपयाथात्म्यप्रश्नोपक्रमत्वात्सर्वमिदं प्रकरणं जीवपरमिति
प्रतीयत इति, नैतद्वैवम् । न हि जीवस्य देहातिरिक्तस्यास्तित्वनास्तित्व-
शङ्कयाऽयं प्रश्नः, तथा सति पूर्वधरद्वयवर्णानुपपत्तेः । तथा हि, पितुः
सर्ववेदसदतिणऋतुसमाप्तिशेलायां दीयमानदक्षिणावैगुण्येन ऋतुवैगुण्यं
मन्यमानेन कुमारेण नचिकेतसाऽऽस्तिकाशेसरेण स्वात्मदानेनाऽपि पितुः
ऋतुसाद्गुण्यमिच्छता कस्मै मां दास्यसीत्यसङ्गत् पितरं पृष्ठयता स्वनिर्द-
न्धरुष्टपितुर्वचनात् मृत्युसदन प्रविष्टेन स्वसदनात्मोपुपि यमेऽतद्वृशंनात्
तत्र तिस्रो रात्रीरुपायुषा स्वोपवासभीततत्प्रतिविधानप्रवृत्तमृत्युप्रप्ते धर-
त्रये आस्तिक्यातिरेकत्प्रयमेन धरेण स्वात्मानं प्रति पितुः प्रसादो घृतः ।
एतच्च सर्वं देहातिरिक्तमात्मानमजानतो नोपपद्यते । द्वितीयेन च धरेणो-
त्तीर्णदेहात्मानुभाव्यफलसाधनभूताग्निविद्या घृता, तदपि देहातिरि-
क्तात्मानभिज्ञस्य न सम्भवति, अतस्तृतीयेन धरेण यद्विदं श्रियते

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तोत्येके, नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं धराणामेव धरस्तृतीय” इति,

अत्र परमपुरुषार्यरूपव्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यधिज्ञानाय तदु-
पायभूतपरमात्मोपासनपराधरात्मतत्त्वनिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एष
च येयं प्रेत इति न शरीरविद्योगमात्राभिप्रायम् अपि तु सर्वयन्धविनि-
र्मात्राभिप्रायम्, यथा “न प्रेत्य सञ्जाऽस्ती”ति । अथमर्थः, मोक्षाधिकृतं
मनुष्ये प्रेते सर्वयन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषययादिविप्रतिपत्तिनिमित्तास्ति-

१ तद्वृशंनादित्येव तु सर्वत्र पुस्तके भव्यते, सोपि तद्वृशंने निमित्तोक्त्येति
योजयितुं शक्यम् ।

नास्त्यात्मिका येयं चित्चिकित्सा तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वया-
 ऽनुविष्टोऽहं विश्रामं जानीयामिति । तथा हि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते-के-
 विद्वित्तिमात्रस्यात्मनः स्वहृषोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाद्यन्ते, अन्ये चित्ति-
 मात्रस्यैव सतो ऽविद्यास्तमयम्, अपरे पापाण्यरूपस्यात्मनो ज्ञानाद्यशे-
 पशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम्, अपरे ऽपहतपाप्मानं परमात्मान-
 मभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंमर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्वाध-
 लक्षणमोक्षमातिष्ठन्ते, त्रैयन्तानिष्णातास्तु निप्रिलजगदेकरुकारणस्याऽशे-
 पहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकरूपस्य स्वाभाविकानवधिक्रातिशयास-
 ह्युपकृत्याणगुणाकरस्य सक्रलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः
 शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैक-
 रस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्वरूपस्याविद्योच्छेदपूर्वक-
 स्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाद्यन्ते । तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधन
 च त्वत्प्रसादाद्विद्यामिति-नचिकेतसा पृष्ठो मृत्युः तस्यार्थस्य दुरव-
 धोद्यत्त्वप्रदर्शनेन विविधभोगवितरणप्रलोभनेन चैन परीत्य योग्यतामभि-
 ज्ञाय पराधरात्मतत्त्वविज्ञानम्परमात्मोपासनं तत्पदप्राप्तिलक्षणमोक्षं च
 "तं दुर्दशं गूढमनुप्रविष्ट"मित्यारभ्य "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
 परमम्यद"मित्यन्तनोपदिश्य तदपेक्षितारश्च विशेषानुपदिदेशेति सर्वं सम-
 ञ्जसम् । अतः परमात्मैवात्तेति सिद्धम् ॥

अत्रऽधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथा.न्तराधि-
 करणम् ३ ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ ३ ॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः "य एषोऽतिथिः पुरुषो दृश्यते एष
 आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्दुस्ते"ति । तत्र सन्देहः, किमयमत्या-
 धारतया निर्दिश्यमानः पुरुषः प्रतिविम्बात्मा ? उत चतुरान्द्रियाधिष्ठा-
 तृदेयताविशेषः ? उत जीवात्मा ? अथ परमात्मे ? ति । किं युक्तम् । प्रति-
 विम्बात्मेति । कुतः । प्रसिद्धवचिदेशात् दृश्यत इत्यपरोक्षाभिधानाच्च ।

जीवात्मा वा, तस्यापिहि चतुषि विशेषेण सन्निधानात्प्रसिद्धिरुपपद्यते, उन्मीलितं हि चतुर्द्वीत्य जीवात्मनः शरीरे स्थितिगती निश्चिन्वन्ति । “रश्मिभिर्योऽस्मिन्प्रतिष्ठित” इति श्रुतिप्रसिद्ध्या चतुःप्रतिष्ठो देवताविशेषो वा, एष्वेव प्रसिद्धवच्चिदंशोपपत्तेर्योमन्यतम इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे-अन्तर उपपत्तेः, अत्यन्तरः परमात्मा । कुतः । “एष आत्मेति होवाचै-तदमृतमेतदभयमेतद्वह्नः,” “एतं संपट्टाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभि संयन्ति,” “एष उ एष वामनोर्ये हि सर्वाणि वामानि नयति,” “एष उ एष भामनोर्ये हि सर्वेषु लोकेषु भाती” त्वेषां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

चतुषि स्थितिनियमनादयः परमात्मन एव “यश्चतुषि तिष्ठ” वित्यादिना व्यपदिश्यन्ते, ‘य एषोऽस्तिणि पुरुष’ इति स एव प्रतीयते । अतः प्रसिद्धवच्चिदंशश्च परमात्मन्युपपद्यते, तत एव दृश्यत इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

इतश्चात्याधारः पुरुषोत्तमः, “कं ब्रह्म खं ब्रह्मे”ति प्रकृतस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनस्यानविधानार्थं संपट्टामत्यादिगुणविधानार्थं च ‘य एषोऽस्तिणि पुरुष’ इत्यभिधानात् । एवकारो नैरपेत्यं हेतोर्द्यौतयति ।

नन्यग्निविद्याव्यवधानात् ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्मे’ति प्रकृतं ब्रह्म नेह सविधत्ते, तथाहि, अग्नयः ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे’ति ब्रह्मविद्यामुपदिश्य, “अथ हैनङ्गार्हंपत्योऽनुशशासे”त्यारभ्या ऽग्नीनामुपासनमुपदिदिशुः । न चाग्निविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति वक्तुं शक्यम्, ब्रह्मविद्याफनानन्तर्गततद्विरोधिसर्वायुःप्राप्तिसन्तत्यधिच्छेदादिफलश्रयणात् । उच्यते, “प्राणो ब्रह्मे”तदमृतमेतदभयमेतद्वह्ने”त्युभयत्र ब्रह्मसंशब्दनात् “आत्मार्यस्तु ते गतिं वक्ते” त्यग्निवचनाच्च गत्युपदेशात् पूर्वं ब्रह्मविद्याया असमाप्तेस्तन्मध्यगतानि विद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति निश्चीयते । अथ हैनं गार्ह-

पत्न्योऽनुगमामेति ब्रह्मविद्याधिकृतस्यैशानिधिद्वोपदेशान्न । किञ्च
 ध्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मी इति ब्रह्मप्राप्तियतिरिक्तनानाविधकामोपहति-
 पूर्वैरुगभंजनमन्त्ररामरणादिभयामयाभितप्तायोपक्रोमलाय एषा 'सोम्य ते
 ऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चे'ति समुच्चित्योपदेशान्मोक्षैकफनात्मविद्याङ्गत्व-
 मग्निविद्याया प्रतीयते । एवं चाङ्गत्वेऽद्यगते सति फनानुकीर्तनमर्थयाद
 इत्यद्यगम्यते । न चात्र मोक्षविरोधि फल किञ्चिच्छ्रूयते "अपहते वापहत्या
 लोकोभयति सर्वमायुरेतिज्योग् जीयति नास्याधरपुरुषाः क्षीयन्ते उप धयन्त
 भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकैऽमुष्मिंश्च"त्यमीषा फनाना मोक्षाधिकृतस्यानुगु-
 णत्वात् । अपहते वापहत्याम्, ब्रह्मप्राप्तिविरोधिपापं कर्मा उपहन्ति ।
 नोषी भयति, तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोक प्राप्नोति । सर्वमायुरेति,
 ब्रह्मोपासनपरिसमाप्तेषां घटायुरपेक्षितं तत्सर्वमेति । ज्योग्जीयति ध्या-
 धिभिरनुपहते। यावद्ब्रह्मप्राप्ति जीयति । नास्याधरपुरुषाः क्षीयन्ते, अस्य
 शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयश्च ब्रह्मविद एव भवन्ति । नास्याब्रह्मवि-
 त्कुले भयती"ति श्रुत्यन्तरं ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रूयते । उप धयन्त भुञ्जामो
 ऽस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्च, धयमानयस्तमेनमुपभुञ्जामः यावद्ब्रह्मप्राप्ति
 विद्येभ्यः परिपालयाम इति । अतोऽग्निविद्यायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन तत्स-
 चिधानाविरोधात्सुप्रविशिष्टप्रकृतमेव ब्रह्मज्ञेयसाधनस्यानधिधानार्थं गुण-
 धधानार्थं चोच्यते । नन्या'चाय्यंस्तु ते गति धक्ते'ति गतिमात्रपरिशेषणादा-
 चाय्येण गतिरेवोपदिश्यते इति गम्यते, तत्कथं स्यान्नगुणविध्यर्थतोच्यते ।
 तदभिधीयते, आचार्यस्ते गति धक्तेत्यस्यायमभिप्रायः ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य
 प्रोपुपि गुरौ तदलाभादनाश्यासमुपक्रोमलमुञ्जीवयितु स्वपरिचरणीता
 गार्हपत्यादयो गुरोरनयस्तस्मै ब्रह्मस्वरूपमात्रं तद्गुभूताज्वाग्निविद्यामु-
 पदिश्य "आचार्याद्वेष विद्या विदिता साधिष्ठ प्रापयती"तिश्रुत्यर्थमालोच्य
 साधुतमत्वप्राप्त्यर्थमाचार्य एवास्य सयद्रामत्वादिगुणक परं ब्रह्म तदुपासन-

१ परेति पुस्तकेषु प्राय पाठः ।

२ भयभयेति पाठान्तरम् ।

३ प्रापदिति-इति तु पाठान्तरम् ।

स्यानमर्चिरादिकां च गतिमुपदिशत्विति मत्वाऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तव्य-
 घोचन् । गतिवद्गणमुपदेश्यधिद्वाराशेषप्रदर्शनार्थम्, अत एवाचार्योऽपि “अ-
 हन्तु ते तद्ब्रह्मामी”त्यभिधाय यथा “पुष्करपलाश आपो न शिलप्यन्त एव-
 मेवंधिदि पापं कर्म न शिलप्यत” इत्युपक्रम्य संघट्टामत्वादिकल्याणगुण-
 विशिष्टं ब्रह्माविस्थानोपास्यमर्चिरादिकाञ्च गतिमुपदिदेश । अतः ‘कं
 ब्रह्म एं ब्रह्मे’ति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राभिधानादयम-
 त्याधारः परमात्मा । ननु च ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्मे’ति परं ब्रह्माभिहितमिति
 कथमवगम्यते यस्येहात्याधारतयाऽभिधानं दूषे । यावता कं ब्रह्म
 खं ब्रह्मेति प्रसिद्धाकाशलौकिकसुखयोरैव ब्रह्मकृष्टिर्विधीयत इति प्रति-
 भाति, ‘नाम ब्रह्म’ ‘मनो ब्रह्मे’त्यादिवचनसारूप्यात्तत्राह—

अत एव च स ब्रह्म ॥ १६ ॥

यतस्तत्र “यदेव कं तदेव स”मिति सुखविशिष्टस्यैवाकाशस्या-
 भिधानम्, अत एव ‘खं’-शब्दाभिधेयः स आकाशः परं ब्रह्म । एतदुक्तं
 भवति, अग्निभिः ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म एं ब्रह्मे’त्युक्ते उपकोसल उवाच
 “विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामी”ति । अस्याय-
 मभिप्रायः, न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिहितम्, जन्मजराम-
 रणादिभयभयभीतस्य मुमुक्षोर्ममोपदेशाय प्रवृत्तत्वात् । अतो ब्रह्मैवोपास्य-
 मुपदिष्टम् । तत्र प्रसिद्धैः प्राणादिभिस्समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तेषु
 प्राणविशिष्टत्वं जगद्बुधरणयोगेन वा प्राणशरीरतया प्राणस्य निपन्तृत्वेन
 वा ब्रह्मण उपपद्यत इति ‘विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मे’त्युक्त्यात्, तथा
 सुखाकाशयोरपि ब्रह्मणः शरीरतया तत्रियाम्यत्वेन विशेषणत्वम् ? उता-
 न्योन्यव्यवच्छेदकतया निरतिशयानन्दब्रह्मस्वरूपसमर्पणपरत्वेन वा ?
 तत्र पृथग्भूतयोः शरीरतया विशेषणत्वे वैषयिकसुखभूताकाशयोर्निशा-
 मकत्वं ब्रह्मणः स्यादिति स्वरूपावगतिर्न स्यात् । अन्तोऽन्यव्यवच्छेदकत्वे
 अपरिच्छिदानन्दैकस्वरूपत्वं ब्रह्मणः स्यादित्यन्यतरप्रकारनिर्दिधार-

विषया "कं च तु खं च न विजानामी"त्युक्तवान् । उपकोसलस्येवमाशयं
जानन्तोऽनयो "यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मित्युचिरे । ब्रह्म-
णस्मुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमित्यर्थः । अतः प्राणशरीरतया प्राणविशिष्टं
यद्ब्रह्म तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेति निगमितम् "प्राणञ्च हास्मै तदा-
काशं चोचु"रिति । अतः "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"त्यत्रापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्म
प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मेव तत्र प्रकृतम्, तदेव चात्रात्वाधारतयाऽभि-
धीयत इत्यत्याधाः परमात्मा ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतोपनिषत्कस्याधिगतपरमपुरुषप्राप्तात्मस्यानुसन्धेयतया श्रुत्य-
न्तरप्रतिपाद्यमाना ऽर्चिटादिका गतिर्था, तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्रा-
प्तिकरीमुपकोसलायात्तिपुरुषं श्रुतवन्तेति "अर्चिषमेवाभि"सम्भवन्त्यऽर्चिषो-
ऽहरद्वा अपूर्वमाणपत"मित्यारभ्य "चन्द्रमसो विद्म्युतन्तत्पुरुषोऽमानवः
स एनान् ब्रह्म गमयत्येव देवण्यो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मान-
यमावर्ते नावर्तन्त" इत्यन्तेनोपदिशतीत्यतोऽथ्ययमत्तिपुरुषः परमात्मा ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

प्रतिविम्बादीनामक्षणि नियमेनाऽनवस्थानादमृतस्यादीनां च-
निहपाधिकानान्तेष्वसम्भवाच्च परमात्मन इतरश्चायादिरत्तिपुरुषो भवितु-
मर्हति । प्रतिविम्बस्य तावत्पुरुषान्तरसंविधानायत्तत्याच्च नियमेनाव-
स्थानसम्भवः, जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते
स्थानविशेषे वृत्तिरिति चतुषि नावस्थानम्, देवतायाश्च "रश्मिभिर्यो-
ऽस्मिन् प्रतिष्ठित"रिति रश्मिद्वारेणावस्थितिश्चनान्द्वैशान्तरावस्थितस्या-
पीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चतुष्यवस्थानम् । सर्वेषामेवैषां निहपाधिकाऽमृ-
तत्वाद्दयो न संभवन्त्येव । तस्मादत्तिपुरुषः परमात्मा ॥

अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ अर्हितः सूत्रपाठो लिखितपुस्तके ।

२ अर्चिषमभिति सु. पु. पाठो न सुक्तः ।

३ यतानिति पाठः पुस्तकद्वये गेव न सुक्तः ।

‘स्यानादित्यपदेशाच्च’त्यत्र “यश्चतुषि तिष्ठ”चित्पात्रिणा प्रति-
पाद्यमानश्चतुषि त्यतिनिवमनादिकं परमात्मन पठेति सिद्धं कृत्वा
ऽधिपुरुषस्य परमात्मत्वं माधितम् । इदानीं तदेव समर्थयते—

अन्तर्याम्यधिदेवाधिनोकादिषु तद्धर्मव्यप-
धिकारम् ४ ।
देशात् ॥ १९ ॥

काण्डा माध्यन्दिनारव याज्ञसनेयिनः समामनन्ति—“यः पृथि-
घ्यान्तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न घेद यस्म पृथिवी शरीरं यः
पृथिवीमन्तरो यमघस्येप त आत्माऽन्तर्याम्यऽमृत” इति । यथमश्वान्यन्त-
रिक्षयापुट्यादित्य’दिकश्चन्द्रतारकाऽऽकाशतमस्तेजस्तु देवतेषु च, सर्वेषु च
भूतेषु, प्राणवाक्चतुःश्रोत्रमनस्त्यगुचिज्ञानरेतःस्यात्मात्मीयेषु च तिष्ठन्तं
तत्तदन्तरभूतं तत्तदऽपेक्षं” तत्तच्छरीरकं तत्तद्व्यमयनं कञ्चिद्विदित्य “एष
त आत्माऽन्तर्याम्यमृत” इत्युपदिश्यते । माध्यन्दिनपाठे तु “यस्सर्वेषु
लोकेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु देवेषु” यस्सर्वेषु यज्ञेष्विति च पर्यायाः, “यो
विज्ञाने तिष्ठ”चित्तस्य पर्यायस्य स्थाने “य आत्मनि तिष्ठ”चित्त
पर्यायः “सु त आत्माऽन्तर्याम्यमृत” इति च विशेषः । तत्र संशयते—
किमयमन्तर्यामी प्रत्यगात्मात परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति ।
कुतः । वाक्येवे ‘द्रष्टा श्रोते’ति करणायत्तज्ञानताश्रितरेषं द्रष्टुरेवा-
न्तर्यामित्वापदेशा “वात्सोऽतोऽस्ति द्रष्टे”ति द्रष्टृन्तरनिषेधाच्चैत्येवं वा-
त्सोऽभिधीयते—

‘अन्तर्याम्यधिदेवाधिनोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्’ । अधिदे-
वाधिनोकादिपदविहितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्याम्यपहतपाप्मा पर-
मात्मा नारायणः । काण्डपाठसिद्धेभ्योऽधिदेवादिमद्भ्यो वाक्येभ्योऽधि-

१ अत्रा इत्येवसिद्धमन्तरिषेवाप्यादित्येकादिः सि० पु० पाठः, अस्यान्.....
वाप्यादित्येति सु० पु० पाठः । सुत्यनुसारेण तु स्थापितः ।

२ तद्भूतमिति मुद्रितपुस्तके निमित्तपुस्तके च पाठः । तत्र तत्तद्भूतं यस्येत्यर्थं
कथं चित्तोजनीय ।

३ येदेष्यति पाठान्तरम् ।

४ अन्तर्याम्यधिदेवाधिनोकादित्येति मुद्रितपुस्तके च स्थाने पाठः ।

५ वाक्येभ्य इति नास्ति सि० पु० ।

कान्यधितोकादिमन्त्रि वाक्ष्यानि माध्यन्दिनपाठे सन्तीति ज्ञापनार्थम-
धिदेवाधितोकादिष्वित्युभयोहपादानम् । तदेवमुभयेष्वपि वाक्येष्वन्त-
र्यामी परमात्मैत्यर्थः । कुतः । तदुर्मध्यपदेशात्—परमात्मधर्मो ह्ययम् यद्रेक
एव मन् सर्वलोकसर्वभूतसर्वदेवादीधियमपतीति । तथा शुद्धालरूपशतः-
'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमपती'-
त्युपक्रम्य तमन्तर्ध्यामिणं ब्रूहीति, तस्य चोत्तरं 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'दित्या-
रंभ्यान्तम् । तदेतत्सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि सर्वाणि च देव-
तानि सर्वान् देवान् सर्वान् च यजान्ऽन्तःप्रविश्य सर्वप्रकारनियमनं सर्वश-
रीरतया सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात् पुष्पोत्तमादन्यस्य न
सम्भवति । तथा हि, "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "तत्सृष्ट्वा
तदेवानुवाचिशत् तदनुप्रविश्य सञ्च त्वच्चाभव"दित्यादीन्वीपनिषदानि
वाक्ष्यानि परमात्मन एव सर्वस्य प्रशासितृत्व सर्वस्यात्मत्वमित्यादीनि
वदन्ति । तथा सुबालोपनिषदि "देवैः किञ्चिदाय चासीदऽमूलमना-
धारमिमाः^१ प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः चतुश्च द्रष्टव्य
च नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायण" इत्यारभ्य "अन्तःशरीरे
निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे
सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीर"मित्यादि "यस्य मृत्युः शरीरं
यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद स^२ एव सर्वभूतान्तर्गतात्माऽपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायण" इति परस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं सर्वशरीर-
त्व सर्वनियन्तृत्वं च प्रतिपादयते । स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन
एव धर्मः । न च परस्यात्मनः करणायत्तं द्रष्टृत्वादिकम्, अपि तु स्वभा-
वत एव सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पात्स्वाच्च स्वत एव । तथा च श्रुतिः—

"पश्यत्यचतुस्स शृणोत्यकर्णैः ।

क्षपाणिपादौ जवनो गृहीते"ति ।

१ हीति नास्ति सु. पु. ।

२ अनाधारा इमा इति पू. पाठः ।

३ च इति नास्ति पु. ह्येयपि ।

४ इयमेव व्युत्क्रमेण प्रथमद्वितीयपादौ पुस्तकद्वये ऽपि सतः ।

न च दर्शनश्रयणादिशब्दारवसुरादिकरणजननो ज्ञानस्य वाचका
 अपि तु रूपादिसाक्षात्कारस्य । स च रूपादिसाक्षात्कारः कर्मतिरोहित-
 स्थाभाविकज्ञानस्य जीवस्य वसुरादिकरणजन्मा, परस्य तु स्वत एव ।
 “नान्योऽतो ऽस्ति द्रष्टे”स्येतदपि पूर्वेषाम्प्रोदिताधियन्तुर्द्रष्टुरन्यो द्रष्टा
 नास्तीति घटति । “यं पृथिवी न वेद” “यमात्मान वेदे” त्वेषमादि-
 भिर्याक्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुपलभ्यमान एव नियमयतीति यत्पूर्-
 वमुक्तम् तदेषा ‘ऽदृष्टो द्रष्टा ऽश्रुतः श्रोते’ति निगमय्य ‘नान्योऽतोऽस्ती’
 त्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरद्विविध्यते । ‘एष त आत्मा’ ‘स त
 आत्मे’ति च ‘त’ इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्य-
 मानो ऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति ।

न च स्मार्त्तमचेतनमभिलाषाच्छारीरश्च ॥ २० ॥

स्मार्त्ते, प्रधानं, शारीरो, जीवः । स्मार्त्ते शारीरश्च नान्तर्यामी,
 अतदुर्माभिलाषात्-तयोरसम्भावितधर्माभिलाषात् । स्वभावत एव सर्वस्य
 द्रष्टृत्वं सर्वस्य नियन्तृत्वं सर्वस्यात्मत्वं स्यत एवामृतत्वं च तयोर्न
 सम्भावनागन्धमर्हति । एतदुक्तमभवति, यथा स्मार्त्तमचेतनं सर्वज्ञत्वसर्व-
 नियन्तृत्वसर्वात्मत्यादिकं नार्हति, तथा जीवोऽप्यतदुर्मात्वादिति । अमी-
 याङ्गुणानां परमात्मन्यन्वयः, प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकश्च सूत्रवृत्तेन
 दर्शितः ।

निरपेक्षं च हेत्यन्तरमाह-

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

उभये माध्यन्दिनाः काण्वाश्वा ऽन्तर्यामिणो नियाम्यत्वेन वागा-
 दिभिरचेतनैस्सममेनं शारीरमपि विभज्याधीयते “य आत्मनि तिष्ठन्ना-
 त्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमवति
 स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत” इति माध्यन्दिनाः, “यैर विज्ञाने तिष्ठ”वि-

त्यादि च काण्डाः । परमात्मनिषाम्यतया तस्माद्विलक्षणत्वेनैवमधीयते
इत्यर्थः । अतोऽन्तर्व्याप्ती प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहतपाप्मा परमात्मा
नारायण इति सिद्धम् ॥

समाप्तमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथादृश्यत्वा
धिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

आयर्वणिका अधीयते—“अथ परा यथा तद्वत्तन्निधिगम्यते
यत्तद्वैश्य^१मयाक्षमगोत्रमवर्ष-

मचतुःश्रोत्रन्तद्रपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूत्य-

न्तद्रथ्यं यद्वृत्तयोनिर्म्यरिपश्यन्ति धीरा” इति,

तयोत्तरत्रा “वरात् परतः पर” इति । तत्र सन्दिह्यते—किमिष्टा-
दृश्यत्वादिगुणक्रमतरम् अत्ररात् परतः परश्च प्रकृतिपुरुषा, यथोभयत्र पर-
मात्मैवेति । किं प्राप्तम्^२ । प्रकृतिपुरुषाविति । फुतः । अस्यात्तरस्या ‘दृष्टो-
दृष्टे’त्यादाविष न द्रष्टृत्वादिश्चेतनधर्मविशेष इह श्रूयते । ‘अत्ररात्
परतः पर’ इति च सर्वस्माद्विकारात् परभूतादत्ररादस्मात्परः चेन्नः
समष्टिपुरुषः प्रतिपाद्यते । एतदुक्तमर्थति—रूपादिमत्सूलरूपाचेतन-
पृथिव्यादिभूताश्रयं दृश्यत्वादिकं प्रतिविध्यमानं पृथिव्यादिसजातीयसू-
त्मरूपाचेतनमेधोपस्थापयति, तच्च प्रधानमेव, तस्मात्परत्वञ्च समष्टि-
पुरुषस्यैव प्रसिद्धम्, तद्विधिष्ठितञ्च प्रधानं महदादिविशेषदपर्यन्तं विज्ञा-
रजातं प्रभूत इति । तत्र दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते—

‘यथोर्णनाभिः^३ सृजते एहुते च

यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा मतः पुरुषात्केयलोमानि

१ यत्तद्वर्तन्निधिगम्यते इति. पु. पाठः ।

२ किं प्राप्तत्वात्प्रमिति इति. पु. पाठः ।

३ यथोर्णनाभिरिति सुद्विगतपुस्तके पाठो ज्ञान्यश्च च भवति ।

तथाऽत्रात्सम्भवतीह विश्व"मिति ।

अतो ऽस्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषाद्येष प्रतिपाद्यते इत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते^१—

'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः,' अदृश्यत्वादिगुणको ऽत्रात्परतः परश्च परमपुरुष एव । कुतः । तद्वर्माक्तेः—'यस्सर्वज्ञस्सर्ववि'दित्यादिना सर्वज्ञत्वादिका^२स्तस्यैव धर्मो उच्यन्ते । तथाहि, 'यथा तदत्रमधिगम्यत' इत्यादिना ऽदृश्यत्वादिगुणक [मत्परमभिधाय 'तथाऽत्रात्सम्भवतीह विश्व'मिति तस्माद्विश्वसम्भवश्चाभिधाय

"यस्सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयन्तपः ।

तस्माद्वैतद्वेष्य नाम रूपमन्नञ्च जायत"इति—

भूतयोने]^३ रत्तरस्य सर्वज्ञत्वादि प्रतिपाद्यते । पश्चादत्रात्परतः पर इति च प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यतरम् सर्वज्ञमेव परत्वेन व्यपदिश्यते । अतोऽत्रात्परतः पर' इत्यत्रशब्दः पञ्चम्यन्तः प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकमत्परं नाभिधत्ते, तस्य सर्वज्ञस्य विश्वयोनेस्सर्वस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्वासम्भवात् । अतोऽत्रात्परशब्दो भूतमूल्यमचेतन भूते ।

इतश्च न प्रधानपुरुषौ * ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २३ ॥

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानात् पुरुषाच्च^४ भूतयोन्यतरम्, व्यावर्तयतीत्यर्थः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनादितिः । तथा साभ्यामस्यात्परस्य भेदश्च व्यपदिश्यते 'अत्रात्परतः पर' इत्यादिना । तथा हि, "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे"ति

१ भूम इति लि. पु. पाठः ।

२ यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिका इति नि. पु. पाठः ।

३ [ ] यद्व्यक्तितपाठो लि. पु. कुटितः ।

४ सूत्रानन्तरम् 'इतश्च न प्रधानपुरुषा'विति नि. पुस्तके ऽस्ति ।

५ प्रधानाच्च पुरुषाच्चेति मु. पु. पाठः ।

सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रकान्ता । परविद्यैव च सर्वविद्या-
प्रतिष्ठा । तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्याञ्चतुर्मुखाऽऽद्यर्थादिगुहपरम्पर-
याऽङ्किरमा प्राप्तां जिज्ञासु"श्रौतको ष वै महाशालोऽङ्किरसं विधिषुदु-
पसवः पप्रच्छ-ऋस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्भवती"ति
ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याऽऽद्यपत्याद् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातम्भव-
तीति कृत्वा ब्रह्मस्यरूपमनेन पृष्टम् । "तस्मै स दद्याच्च द्वे विद्ये वेदितव्ये
इति ष स्म यद्ब्रह्मविद्ये षदन्ति परा चैवापरा चे"ति ब्रह्म प्रेषुना
द्वे विद्ये वेदितव्ये, ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये
इत्यर्थः । अत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम् । अपरोक्षं योगजन्यं ज्ञानम् ।
तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षज्ञानम् । तच्च भक्तिरूपापन्नं "यमेवैव शृणोते
तेन लभ्य" इत्यत्रैव विशेष्यमाणत्वात् । तदुपायश्चागमजन्य विवेकादि-
साधनसप्तकानुश्रुतं ज्ञानम्,

तमेतं वेदानुश्रवणेन ब्राह्मणा विशिदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाऽऽशक्ये"ति श्रुतेः ।

आह च भगवान् पराशरः-

"तस्याप्तिहेतुर्ज्ञानं च" कर्मं चोक्तं महामुने ।

आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते" इति ।

'तत्रा ऽपरा अखेटो यद्बुधैर्द' इत्यादिना 'धर्मशास्त्राणी'त्यन्तेना
ऽऽगमोक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतं परोक्षज्ञानमुक्तम्, साङ्गस्य सेतिहास-
पुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतत्वात् ।
"अथ परा यया तदतरमधिगम्यते" इत्युपासनार्यं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं
भक्तिरूपापन्नं ज्ञानमुच्यते । 'यत्तद्वैश्व'मित्यादिना परोक्षापरोक्षरूपज्ञान-
द्वयविषयस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपमुच्यते । 'यद्योर्णनाभिस्सृजते शुकुते
चे'त्यादिना यद्योक्तस्वरूपात् परस्माद् ब्रह्मणो ऽवरात् कृत्वस्य चेतना-
चेतनात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिरुक्ता, 'विश्व'मिति वचनावाचेतनमात्रस्य ।

१ स तेन लभ्य इति मु. पु. ।

२ हेतुविज्ञानमिति कृचित्वाठो भवति ।

तपसा धीयते ब्रह्म ततोऽधमभिजायते ।

अथात्प्राणो मनस्सत्यं लोकाः कर्मसु वामृत" मिति-

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते । तपसा ज्ञानेन, "यस्य ज्ञानमप्ये तप" इति ब्रह्मणोत्पत्त्यात् । धीयते-उपधीयते, 'बहु स्या' मिति सद्गुणरूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्टुन्मुखं भवतीत्यर्थः । 'ततोऽधमभिजायते', अथत इत्यचम्, विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यभूतं भूतमूलमव्याजतं परस्माद् ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । प्राणमनःप्रभृति च स्वर्गोपवर्गरूपफलसाधनभू तकर्मपर्यन्तं सर्वे विकारजातं तस्मादेव जायते । 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववि'दित्यादिना सृष्टुपकरणभूत सार्धस्यसत्यसद्गुणत्वादिकमुक्तम् । सर्वज्ञात्सत्यसद्गुणत्वात्परस्मात् ब्रह्मणोऽवरादेतत् कार्याकारं ब्रह्म नामह्यविभक्त भोक्तृभोग्यरूपं च जायते । 'तदेतत्सत्य'मिति परस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वमुच्यते ।

मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यऽपश्य

स्तानि चैताया बहुधा सन्ततानि ।

तान्याचरत नियत सत्यकामा" इति-

सार्धस्यसत्यसद्गुणत्वादिकल्पाद्यगुणाक्रमतरं पुरुषं स्वतस्सत्य^१ कामयमानास्तत्प्राप्तये फलान्तरेभ्यो विरक्ता अयजुस्तामाथर्वसु कविभिर्दृष्टानि वर्णाश्रमोचितानि चैताग्निषु बहुधा सन्ततानि कर्माण्याचरन्ति । 'एष यः पन्था' इत्यारभ्य 'एष यः पश्यस्सुहृतो ब्रह्मजोक्त' इत्यन्तेन कर्मनुष्ठानप्रकारं श्रुतिस्मृतिचौदितेषु कर्मस्वेकतरकर्मधैधुर्येवीतरेषामनुष्ठितानामपि निष्कलत्वमयचानुष्ठितस्य चाननुष्ठितसमत्व^३मभिधाप,

"पूषा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमशरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु^२ ते पुनरेवापियन्ति" ॥

१ सत्य नित्यमिति लि. पु पाठ ।

२ निष्कलत्वमयचानुष्ठितसमत्वमभिधापेति लि. पु पाठः ।

३ जरामृत्युमिति कृवित्पाठो भवति ।

इत्यादिना फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन ज्ञानविधुरत्तया चाऽऽद्यं कर्मोत्तरता
 पुनरावृत्तिमुक्त्वा “तपश्चतुष्टये ह्युपवसन्ती” इत्यादिना पुनरपि फला
 भिसन्धिरहित ज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म ब्रह्मपापये भवतीति प्रशस्य,
 “परीत्य लोका” नित्यादिना केवलकर्मकल्पेषु विरक्तस्य यद्योदित
 कर्मोनुपेक्षितं ब्रह्मपापुपायभूतं ज्ञानम् जिज्ञासमानस्य चाद्यैर्वापमदन
 विधाय, “तदेतत्सत्यं यथा सुवीक्षा” इत्यादिना “सोऽश्चिद्व्यापन्धि
 विकिरतीह मोक्षे” इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्यावतरस्य भूतयोनिं परस्य ब्रह्मण
 परमपुरुषस्यानुक्ते स्वरूपगुणे सह सर्वभूतान्तरात्मतया विश्वशरी
 रत्वेन विश्वरूपस्य तस्माद्विरजसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय, “आ
 विस्मविहित” इत्यादिना तस्यैवावतरस्याव्याकृतात्परतोऽपि पुरुषात्स्य
 रभूतस्य परस्य ब्रह्मण परमश्रोत्रि प्रतिष्ठितस्यानवधिकातिशयान
 न्दस्वरूपस्य हृदयगुहायामुपासनप्रकारमुपासनस्य च परभक्तिरूपस्य
 मुपासीनस्याधिक्याविमोक्षपूर्वकं ब्रह्मसमं ब्रह्मानुभवफलं चापदिशयोप
 सहस्रतमं । अत एव विशेषणद्वैदध्यपदेशाल्च नास्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषो
 प्रतिपाद्यते । भेदध्यपदेशोऽपि हि ताभ्यां परस्य ब्रह्मणोऽत्र विद्यते—

“द्विद्येऽहमूर्त्तं पुरुषस्तं साहाय्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाश्चुष्मा ह्यतरात्परत पर” इत्यादिभिः ।

अतरादव्याकृतात्परं य समष्टिपुरुष, तस्मादपि परभूतोऽदृश्यत्वादि
 गुणकोऽतरेष्वव्याभिहितं परमात्मैव्यर्थं । अस्तुत इति वा न अत्र
 तीति वाऽतरम् । तदव्याकृतेऽपि स्वैकिकारव्याप्त्या वा महदादिवचा
 मान्तराभिन्नापयोगपतरणाभावाद्वाऽतरस्य कथञ्चिदुपपद्यते ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

“अगिमूर्धां चतुषीं चन्द्रसूयो

दिशश्चोत्रे वाग्विश्वतारश्च वेदाः ।

१ स्वरूपान्तेरिति लि पु पाठः प्रामादिकः ।

२ परमभक्तिरिति लि पु पाठः ।

३ अत्रं तदव्याकृतं ह्येति लि पु प्रामादिकः ।

यापुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पदभ्यां 'एषिषी' श्लेष सर्वभूतान्तरात्मा ॥-

इतीदृशं रूपं सर्वभूतान्तरात्मनः परमात्मन एव संभवति, अतश्च परमात्मा ॥

अदृश्यत्यादिगुणक्राधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ वेद्यापरा
धिकरणम् ६ ।

वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः "यात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्षेपि तमेव ज्ञो यूही"ति प्रक्रम्य "यस्थेतमेधं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति । तत्र संदेहः-किमयं वैश्वानर आत्मा परमात्मे-ति शक्यनिर्येय उक्तं नेति । किं प्राप्तम् । अशक्यनिर्येय इति । फलतः । 'वैश्वानर'-शब्दस्य चतुर्व्येधेषु प्रयोगदर्शनात् । जाठराग्नेौ तावत्-"अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमत्वं पच्यते यदिदमव्यते तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोती"ति । महाभूतवृत्तीये च-"विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमद्भ्रा-मकृण्व"ति । देवतायां च-"वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिशी"ति । परमात्मनि च-"तदात्मन्येष हृदयेऽग्नेौ वैश्वानरो प्रास्यत्", "स एव वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निहृदयत" इति च । याव्योपक्रमादिपूवज्ञभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वानुगुणतया नेतुं शक्यानि । इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

'वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात्'

१ नाभिपदभ्यामिति नि. पु. पाठी नैव पुक्तः ।

२ अग्निं चेतित्ति लि. पु. पाठः ।

३ विश्वस्य अग्निमिति लि. पु. पाठः ।

४ हृदये वैश्वानरेन्द्रस्यादिति लि. पु. पाठः ।

५ अग्निहृदय अग्नेः स इति नि. पु. पाठः ।

६ नेतुमशक्यातीति लि. पु. पाठी विपरीतार्थकः ।

वैश्वानरः परमात्मा । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । विशेष्यत इति विशेष्यः, साधारणस्य 'वैश्वानर'—शब्दस्य परमात्मासाधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वा-
दित्यर्थः । तथाहि, शौपमन्यथादयः पञ्चमे महर्षयः समेत्य "को न आत्मा
किं ब्रह्मे"ति विचार्य "उद्दालको ह वै भगवन्तोऽवमारुणिसस्रत्प्रीममात्मानं
वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामे"त्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानम-
घाम्य तमभ्याजम्नुः, स चोद्दालक एतान्यैश्वानरात्मजिज्ञासून्भिलत्या-
ऽऽत्मनश्च तत्राऽऽकृत्वैवेदित्यं मत्या तान्होवाच "अश्वपतिर्वै भगवन्तो
ऽयं कैकेयस्संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामे"ति, ते
चोद्दालकपृष्ठास्तमश्वपतिमभ्याजम्नुः, स च तान्महर्षीन् यथाहं पृथग-
भ्यर्च्य 'न मे स्तेन' इत्यादिना 'यत्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मी'त्य-
न्तनात्मनो व्रतस्यतया प्रतिपहयोग्यतां ज्ञापयत्येव ब्रह्मविद्विरपि प्रतिपिदु-
परिहरणीयतां विहितकर्मकर्तव्यतां च प्रज्ञाप्य "याश्रदेकैकस्मा अत्विजे धनं
दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि घसन्तु [मि] भगवन्त" इत्युवाचत्, ते
च मुमुक्षवो वैश्वानरमात्मानं जिज्ञासमानास्समेवात्मानमस्माकं द्रुहीत्य-
उवाचत् । तदेवं 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति जीयात्मनामात्मभूतं ब्रह्म
जिज्ञासमानैस्सज्जमन्विच्छद्विर्वैश्वानरात्मज्ञसकाशमागम्य पृच्छ्यमानो वै-
श्वानरात्मा परमात्मेति विज्ञायते, आत्मध्वंसशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चा-
त्सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्याने निर्दिश्यमानो
वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च, "स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्यऽचमति तद्व्ययेपीकानूलमनो प्रातं प्रदूयेतैश्च
हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति च यत्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलं
वैश्वानरात्मानं परं ब्रह्मेति ज्ञापयति ।

इतरश्च वैश्वानरः परमात्मा—

१ विशेष्य इतीति नि. पु. पाठः ।

५ मे—इति पु. दुर्बोपिनास्ति । भवन्त

२ कैकेय इति पु० द्वेषापि पाठः स न युक्तः ।

इति सु. पु. पाठः ।

३ 'दे'ति पु० द्वेषापि पाठः, उपनिषदि तु न भवति । ६ इषीकतुलेति, सु.

४ प्रतिज्ञाप्येति नि. पु. पाठः स तु न युक्तः ।

पु. पाठो, नतुपनिषदि तथा ।

सर्वमात्मनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

द्वुप्रभृति पृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यते, तस्य श्रुतिस्मृतिषु परमपुरुषरूपतया प्रसिद्धम्, तद्विह सदेवेदमिति 'स्मर्य-
माणं' प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमपुरुषस्ये ऽनुमानम् सिद्धमित्यर्थः ।
'इति'शब्दः प्रकारवचनः, इत्यंभूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य
परमात्मस्ये ऽनुमानं स्यात् । श्रुतिस्मृतिषु हि परमपुरुषस्येत्यं रूपं प्रसि-
द्धम्, यथा ऽऽपर्यंते-

"अग्निर्मूर्धां चतुषीं चन्द्रसूर्यां

द्विशः श्रोत्रे धाम्निपुताश्व वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी क्षेप सर्वभूतान्तरात्मि"ति,

अग्निरिह द्वुनेकः "असौ वै लोकोऽग्नि"रिति श्रुतेः ।

स्मरन्ति च मुनयः

"द्यां मूर्धानं" यस्य विषा सदन्ति

खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यां च नेत्रे ।

द्विशः श्रोत्रे विहिं पादौ त्रिं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतमणेति"ति,

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धां खं नाभिश्चरौ त्रिं च ।

सूर्यश्चतुर्विंशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम" इति च ।

इह च द्वुप्रभृतयो वैश्वानरस्य मूर्धांअवयवत्वेनोच्यन्ते । तथाहि,
नैरापमन्यवप्रभृतिभिर्महाविंभिः 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सप्रत्यक्षेणैव तमेव
नो ब्रूही'ति पृष्टः कैकेयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदिदित्वाविंशोपप्रनान्य-
थानुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चिज्ज्ञातं किञ्चिदज्ज्ञातमिति विज्ञाय
ज्ञाताज्ञातांशुभुत्सया तानेकैकं पप्रच्छ । सत्र 'श्रीवमन्यव कं त्वमात्मा
नमुपास्ते' इति पृष्टे 'दिवमेव भगवो राज'चिति तेन चेत्किं दिवि तस्य

पूर्ववैश्वानरात्मशुद्धिं निवर्तयन्वैश्वानरस्य 'द्वौर्मूर्धं'ति चोपदिशंस्तस्या
 वैश्वानरांशभूताया दिव'सुतेजा' इति गुणनामधेयं प्राविष्यत् । एवं
 सत्ययज्ञादिभिरादित्यद्याद्याकाशाऽपृष्टिघ्नीनामेकैकैकैः॥मुपास्यमान-
 तथा कथितानां 'विश्वरूपः' 'पृथग्धर्मा' 'ऋतुलो' 'रविः' 'प्रतिष्ठे'त्येकै-
 कगुणनामधेयानि वैश्वानरात्मनश्चतुःप्राणमन्त्रे ह्यस्तिपादाद्ययवत्वं
 चोपदिष्टम् । सदेहो मध्यजाय उच्यते । अत एवभूतद्वामूर्धत्वाद्विशिष्ट
 परमपुरुषस्यैव रूपमिति वैश्वानरः परमपुरुष एव ।

पुनरप्यनिर्णयमेवाशङ्क्य परिहरति

शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेत्, न, तथादृष्ट्यु-
 पदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥

यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निरवीयत इति, तत्र, शब्दादि-
 भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च जाठरस्याप्यनेरिह प्रतीयमानत्वात् । शब्दस्तावद्
 धाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे "स एषोऽग्निर्वैश्वानर" इति वैश्वानर
 ममानाधिकरणतया ऽग्निरिति श्रूयते । अस्मिन्प्रकरणे च "हृदयं गार्ह-
 पत्यो मनो ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय" इति वैश्वानरस्य हृदया-
 दिव्यस्याग्निचक्रल्पनं क्रियते "तद्यदुक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम् स यां
 प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहे"त्यादिना प्राणाहुत्याधा-
 रत्वं च वैश्वानरस्यावगम्यते, तथा वैश्वानरस्यास्मिन्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठान
 धाजमनेपिनः समागमन्ति "स यो हैतमेषमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरु-
 षेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे" ति । अतोऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यादग्निचेत-
 परिकल्पनात्प्राणाहुत्याधारभाषादन्तःप्रतिष्ठानाच्च वैश्वानरस्य जाठरत्व-
 मपि प्रतीयत इति नैकान्ततः परमात्मत्वमिति चेत्, तत्र, तथादृष्ट्युपदे-
 शात्=पूर्वाक्तस्य त्रैलोक्यशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य जाठराग्नि-
 शरीरतया तद्विशिष्टोपासनस्योपदेशात् । अग्निशब्दादिभिर्हि न केवलो

१ एकैकमित्येव पाठः । एकैकमिति कथनाक्रियाविशेषणम्, उपास्यमानत्वेन
 शक्यतया कथितानामादित्यादीनामित्यर्थः ।

२ तद्विशिष्टस्येति ति. पु. व्यस्तः पाठः ।

जाठरः प्रतिपाद्यते, अपि तु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मा-कयमिदम
 धगम्यन इति चेत् । असम्भवात्-जाठरस्य केवलस्य त्रैलोक्यशरीरत्वास
 म्भवात्^१ त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपद्यैश्वानरसमानाधिकरणो जाठरत्रिप
 यतया प्रतीपमानोऽग्निशब्दो जाठरशरीरतया तद्विशिष्टं परमात्मानमे-
 वाभिद्रधातीत्यर्थः । यथोक्तं भगवता-

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितः ।

प्राणायानसमायुक्तः पचाम्यहं चतुर्विधं”मिति ।

जाठरानलशरीरो भूत्वित्यर्थः । अतस्तद्विशिष्टस्योपासनमत्रोपदिश्यते ।
 किंत्व, पुरुषमपि चैनमधीयते याज्ञसनीयनः-“स श्योऽग्निर्वैश्वानरो यत्प-
 रुष” इति । न हि जाठरस्य केवलस्य पुरुषत्वम्, परमात्मन एव हि तिरु,
 पादिकं पुरुषत्वम्, यथा ‘सहस्रशीरो पुरुषः’ ‘पुरुष एवेदं सर्वं’मित्यादौ ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

उक्तैश्च एव हेतुभ्यो देवतायाश्च तृतीयस्य महाभूतस्यापि न
 वैश्वानरत्वप्रसङ्गः ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

वैश्वानरसमानाधिकरणस्याग्निशब्दस्य जाठराग्निशरीरतया त
 द्विशिष्टस्य परमात्मनो वाचकत्वं तथैव परमात्मन उपास्यत्व चोक्तम् ॥
 जैमिनिस्त्याच.र्यो वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दस्यापि परमात्मन एव ‘साक्षा-
 त्’-अश्रयधानेन वाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इति मन्यते । एतदुक्तं भवति,
 यथा वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्मविशेषितो
 विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाभिद्रधातीति
 निश्चीयते, एवमग्निशब्दोऽप्यधनयनादिना येनैव गुणेन योगात्
 स्वल्पेन वर्तते, तस्यैव गुणस्य निरुपाधिकस्य काष्ठागतस्य परमात्मनि
 सम्भवाद्दस्मिन् प्रकरणे परमात्माऽसाधारणधर्मविशेषितः परमात्मानमे-
 वाभिधत्त इति ।

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमित्यपरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो
दुप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कथमुपपद्यते ?
तत्राह-

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

उपासकाभिव्यक्त्यर्थं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मन इत्याश्मरथ्य
आचार्यो मन्यते, 'द्वौर्मूधां ऽऽदित्यश्वत्तुर्धौयुः प्राण आकाशो मध्य-
काय चापो वासिः पृथिवी पादा'विति दुप्रभृतिप्रदेशसम्बन्धिन्या
मात्रया परिच्छिन्नत्वं कृत्वमिदमभिव्याप्तव्रतो विगतमानस्य ह्यभिव्य-
क्तेरेव हेतोर्भवति ।

मूर्तुंप्रभृत्यवयवविशेषैः पुरुषविधत्वं^१ परस्य ब्रह्मणः किमर्थ-
मिति चेत्, तत्राह-

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३१ ॥

तयोपासनार्थमिति वादरिराचार्यो मन्यते । "यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमान'मात्मानं वैरजानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्व्वात्मस्यऽवमत्नी"ति ब्रह्मप्राप्तये ह्युपासनमुपदिश्यते । 'एतमेव'मिति
उक्तप्रकारेण पुरुषाकारमित्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु
वर्तमानं यदचं भोग्यं तदस्ति, सर्वत्र वर्तमानं स्वत एवानवधिक्रातिशयानन्दं
ब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमचं
भुज्यते, तन्मुमुक्षुभिस्त्यान्यत्वादिह न एक्षते ।

यदि परमात्मा वैश्वानरः, कथं तर्ह्युरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोप-
देशः, यावता नाठराग्निरिह एषैतदुपपद्यत इत्यत्राह-

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३२ ॥

इस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य दुप्रभृतिपृथिव्यन्तशरीरस्य
समाराधनभूतत्वात् उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरितिहोत्र

१ पुरुषधर्मविकल्पमिति लि. पु. पाठः ।

२ यस्त्वेतमेवमभिविमानमिति सु. पु, यस्त्वेतमेवमप्रादेशमात्रमभिविमानमिति
लि. पु. पाठः ।

त्वसम्यादनायाऽयमुरःप्रभृतीनां वेदिस्थात्पुपदेश इति तैमिनिराचार्यो
मन्यते । तथाहि, परमात्मोपासनोचितमेव फलं प्राणाहुत्याग्निहोत्रस-
म्पत्तिं च दर्शयति श्रुतिरियम्—“स य इदमऽधिद्वा^१नतिहोत्रं जुहोति यथा
ह्यारानपो ह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् अथ य एतदेवं विद्वानऽ-
ग्निहोत्रं जुहोति^२ तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मसु हुतं भवति
तद्वेषो^३कान्तुलमानो प्रातं प्रदूयेतैवं हास्यं सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।

ध्यामनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

एनं परमपुरुषं द्युमूर्धस्त्वाद्विधिशिष्टं वैश्वानरमस्मिन् उपासकश-
रीरे प्राणाहुत्याधारत्वायाऽऽमनन्ति च “तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्धश्च सुतेजा” इत्यादिना । अयमर्थः—“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमा-
त्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त” इति त्रैलोक्यशरीरस्य परमा-
त्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय “सर्वेषु लोकेष्वित्यादिना ब्रह्मसाप्तिं
च फलमुपदिश्याऽस्यैवोपासनस्याद्भूतं प्राणाग्निहोत्रं ‘तस्य ह वा एत-
स्ये’त्यादिनोपदिशति यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्याद्यवभू-
तानऽन्यादित्यादीन्^४ सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादि-
पादान्तेषु सम्पादयन्तीति” । ‘मूर्धश्च सुतेजाः’ उपासकस्य मूर्धेश्च परमात्ममू-
र्धभूता द्यौरित्यर्थः । ‘चतुर्विश्वरूपः’ आदित्य इत्यर्थः । ‘प्राणः पृथग्शर्त्तो’
वायुरित्यर्थः । ‘सन्द्देहो बहुलः’, उपासकस्य मध्यकाय एव परमात्ममध्य-
कायभूत आकाश इत्यर्थः । ‘अस्तिरेव रयिः’, अस्य अस्तिरेव तदवयवभूता
आप इत्यर्थः । ‘पृथिव्येव मादौ’, अस्य पादाद्येव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः ।
एवमुपासकस्त्वशरीर एव परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं सविहित-
मनुसंधाय स्थकीयान्युरेलोमहृदयमनसास्यानि प्राणाहुत्याधारस्य पर-
मात्मनो वैश्वानरस्य वेदिर्घटिर्गाहं पत्न्याद्याहार्यपचनाहवनीयानऽग्निहो-

१ इदं विद्वानिति सु० पु० पाठोऽथ विपरीतार्थः प्रामादिकः ।

२ विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्येतावन्पु० पु० नास्ति ।

३ मृतान् द्युमूर्धादित्यादीनिर्ति।स० पु० पाठः । द्युमूर्धादित्यादीनित्येवं तु सुप्रसम् ।

४ संपादयति—इति सु० पु० पाठः ।

त्रोपकरणभूतान् परिकल्प्य प्राणाहुतेश्वाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्यैवंविधेन
 प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति—'वर एव वेदिर्ज्ञा
 मानि घर्हिर्हृद्रयं गार्हपत्य' इत्यादिनोपदिश्यते । अतः परमात्मा पुरुषो
 सम एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥

समाप्तं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्री ६ मद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृते शारीरकमीमांसाभाष्ये
 समन्यवाप्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्याद्याधिकरणम् ॥ १ ॥ द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

आद्यर्वणिका अधीपते-

‘यस्मिन्द्यौ पृथिवी चान्तरिक्ष-
मोत मनस्तह प्राणैश्च सर्वे ।
तमेवैक जानय आत्मानमन्या

वालो विमुञ्चयाऽमृतस्यैव सेतु”रिति ।

तत्र प्रथम-किमथ द्युपृथिव्यादीनामायतनत्वेन श्रूयमाणो जीव उत परमात्मेति । किं युक्तम् । जीव इति । कुत ।

“अथा इज रचनाभौ सहता यत्र नाद्य

स एषोन्तरवर्त्ते बहुधा जायमान”इति-

यस्मिञ् श्लोके पूर्ववाक्यमस्तुत द्युपृथिव्याद्यायतनं ‘यत्रेति पुनरपि सप्तम्यन्तन परामृश्य तस्य नाद्याधारत्वमुक्त्वा पुनरपि “स एषोऽन्त र्वर्त्ते बहुधा जायमान” इति तस्य बहुधाजायमानत्वञ्चोच्यते । नाहीसम्यन्तो देवादिरूपेण बहुधाजायमानत्वञ्च जीवस्यैव धर्मः । यस्मिन्पि श्लोके मोत मनस्तह प्राणैश्च सर्वे”रिति प्राणपञ्चकस्य मनसश्चाश्रयत्वमुच्यमान जीव धर्म एव । एष जीवत्वे निश्चिते सति द्युपृथिव्याद्यायतनत्वादिकं यथाकथञ्चिद्विस्तारमयतद्यम्-इत्येव प्राणं प्रवक्ष्यते-

‘द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात्’ । १

द्युपृथिव्यादीनामायतनं परं ब्रह्म । कुत । ‘स्वशब्दात्’, परब्रह्मा माधारणशब्दात् । “अमृतस्यैव सेतु”रिति परस्य ब्रह्मणोऽमाधारणशब्दः ।

१ तस्येति नि पु नास्ति ।

२ जीवधर्म इति ति पु ।

“तमेवं विद्वानमृत इह भवति

नान्यः पन्था अयनाय विद्यत” इति-

सर्वत्रोपनिषत्सु स एवामृतत्वप्राप्तिहेतुः^१ श्रूयते । सिनेतेरेव वन्द्यना-
र्थत्वात्सेतुः, अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः । सेतुरिष वा सेतुः । नद्यादिषु
सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्बकः । संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैव प्रतिलम्बक
इत्यर्थः । आत्मशब्दश्च निरुपाधिकः परस्मिन् ब्रह्मणि मुख्यवृत्तः ।
आप्नोतीति ह्यात्मा, स्वैतरसमस्तस्य नियन्त्रत्वेन व्याप्तिस्तस्यैव सम्भ-
वति, अतस्सोपि तस्यैव शब्दः । “यस्सर्वत्रस्सर्ववि”दित्यादयश्चोपरि-
तनाः परस्यैव ब्रह्मणश्शब्दाः । नाद्याधारत्वं तस्यापि सम्भवति,

“सन्ततं शिराभिस्तु लम्बन्थाकोशसन्निभ”मित्यारभ्य

“तस्याशिशवाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित” इति श्रवणात् ।

‘बहुधा जायमान’ इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि सङ्गच्छते,

“अजायमानो बहुधा विजायते

तस्य धीराः परिजानन्ति योनि”मिति-

देवादीना समाश्रयणीयत्वाय तत्सञ्जातीयरूपसस्यानगुणकर्मसमन्वितः
स्वकीयं स्वभावमऽजहदेव स्वेच्छया बहुधा विजायते पर पुरुष इत्यभि-
धानात् । स्मृतिरपि-

“अज्ञोऽपि सचऽत्र्यपात्मा भूतानामोश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृति स्वामधिष्ठाय सम्भयाम्यात्ममायये”ति ।

मनःप्रभृतिजीवोपकरणाधारत्व च सर्वोधारभ्य परस्यैवोपपद्यते ।

इतरव परमपुरुषः-

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

अयं द्युष्टयिआद्यायतनभूतः पुरुषः ससारग्रन्थान्मुक्तैरपि पाप्यतया
व्यवदिरयते-

"पदा" पश्यः पश्यते स्फुटवर्णं
 कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।
 तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
 निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति^१ ॥
 यथा नद्व्यस्यन्दमानास्तमुद्रे
 उस्तं^२ गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
 तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः
 परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य^३मिति ।

संसारग्रन्थाद्विमुक्ता एव हि विधूयतपुण्यपापा निरञ्जना^४ नाम-
 रूपाभ्यां विनिर्मुक्ताश्च । पुण्यपापनिबन्धनाऽविस्संसर्गप्रयुक्त^५नामरूपभा-
 सत्वमेव हि संसारः । अतो विधूयतपुण्यपापैर्निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः
 परेण ब्रह्मणा परमं साम्यमाप्नुवैः प्राप्यतया निर्दिष्टो द्युष्टयिष्याद्यायत-
 नभूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ।

एवं^६ परब्रह्मासाधारणशब्दादिभिः परमेव ब्रह्मेति प्रसाध्य
 प्रत्यगात्मासाधारणशब्दाभावाच्चायं पर एवेत्याह-

नानुमानमस्तच्छब्दात्प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

यथा ऽस्मिन् प्रकरणे प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रधानं न^७ प्रति-
 पाद्यम्, एवं प्राणभृदपीत्यर्थः । अनुमीयत इत्यनुमानं^८ परोक्तं प्रधान-
 मुच्यते, अनुमानप्रमितत्वादनुमान^९मिति वा । 'अतच्छब्दात्'-तद्वाचिश-
 ब्दाभावादित्यर्थः । अर्थाभावे यदव्यवमित्यव्ययीभावः ।

१ उपैति सि. पु. पाठः ।

२ उपैति दिव्यमिति सि. पु. पाठः ।

३ समुद्रे अस्तिमिति सु. पु. पाठः ।

४ पापनिरञ्जना इति सि. पु. पाठः ।

५ प्रकृतेति सि. पु. पाठः ।

६ यथामिति सु. पु. नास्ति ।

७ नेति सि. पु. श्रुटितम् ।

८ अनुमानमिति पु. तुयेऽप्यत्र पाठः, न तु युक्तः ।

इतरचायं न प्रत्यगात्मा ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

“समाने दृते पुरुषो निमत्तो

ऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

क्षुष्टं यदा^१ पश्यत्यन्यमीश-

मस्य महिमानमेति^२धीतशोकः” ॥-

इत्यादिभिर्जावाद्द्विलक्षणत्वेनायं^३ व्यपदिश्यते । अनीशया^४-
भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानश्शोचति शोकः । अयं यदा स्वस्मादन्यं
सर्वस्येवं प्रीयमाणम्^५, अस्य-ईश्वरस्य महिमानं च निखिलजगच्चियम-
नरूपं पश्यति, तदा^६ धीतशोको भवति ।

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

प्रकरणञ्चेदं परस्य ब्रह्मण इत्य“ऽदृश्यत्वाद्रिगुणको धर्मोक्ति”रि-
त्यत्रैव दर्शितम्,^७ नाहोसम्यन्धबहुधाजायमानत्यमनःपाणाधारत्वेश्च
प्रकरणविच्छेदाऽऽशङ्कामात्रमत्र पर्यहार्थं^८ ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

“वृा सुपर्णा^९ सयुजा सखाया

समानं दृष्टं परियस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुत्प

१ यथेति लि. पु. पाठः ।

२ महिमानमिति लि. पु. द्वयेऽपि पाठः, न तूपनिषदनुसारी ।

३ एवं नापमिति लि. पु. पाठः ।

४ अतिशया-इति तु लि. पु. पाठापर्यन्तः ।

५ प्रियमाणेति पु. द्वयेऽपि पाठः, परं त्वानुसृतः ।

६ तथेति लि. पु. ।

७ प्रतिपादितमिति लि. पु. पाठः ।

८ 'त्येवंप्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रपर्यहार्थं-इति लि. पु. पाठः प्रामाणिकः ।

९ सुपर्णा-इति लि. पु. पाठः ।

ऽनश्नन्नन्यो ऽभिवाकशीति" ॥-

इत्येकस्य कर्मफलादनमन्यस्य च कर्मफलमनश्नत एव दीप्यमान-
तया शरीरान्तःस्थितिमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्र कर्मफलमनश्नन्दीप्यमान
एव सर्वज्ञोऽमृतसत्तुः सर्वात्मा द्युभ्याद्यायतनं भवितुमर्हति, न पुनः
कर्मफलमदञ् शोचन्नत्यगात्मा । यतो द्युभ्याद्यायतनं परमात्मेति
सिद्धम् ॥

द्युभ्याद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा ऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति
तदल्प"मिति । अत्रायं 'भूम'-शब्दो भावप्रत्ययान्तो ह्युत्पाद्यते, तथा हि,
पृथ्वादिषु बहुशब्दः पठ्यते, ततः "पृथ्वादिभ्य इमनिञ्जे"ति इमनिच्-
प्रत्यये कृते "बहोर्लोपो भू च बहो"रिति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति
भवति । भूमा-बहुत्वमित्यर्थः । अत्र चायं बहुशब्दो वैपुल्यवाची, न
संख्यावाची, "यत्रान्यत् पश्यति तदल्प"मित्यल्पप्रतियोगिस्वश्रयणात् । अल्प-
शब्दं निर्द्विष्टधर्मिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव धर्मिपरत्वं निरवीयते,
न धर्ममात्रपरः । तद्वैधं भूमेति विपुन इत्यर्थः । वैपुल्यविशेष्यत्वे हा-
स्मेत्यवगतः, "तरति शोकमात्मधि"दिति प्रकृत्य भूमविज्ञानमुपदिश्य
'आत्मैवेवं सर्व'मिति तस्यैवोपसंहारात् । अत्र संशयस्ते-किमयं भूमगु-
णविशिष्टः प्रत्यगात्मेति परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः ।
'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मधि'दित्यात्मजिज्ञासयोपसे-
दुषे नारदाय नामादिषाणपर्यन्तेषु वास्यतयोपदिष्टेषु 'अस्ति भगवो

१ चन्दोः चतीति ति. पु. पाठः ।

२ अत्रायमिति पाठान्तात् ।

३ अल्पशब्देति मु. पु. पाठः ।

४ श्रुतमेवेत्युपसंज्ञेय पाठः, परञ्च 'श्रुतं ह्येव मे' इत्येवोपनिबध् ।

नाशो भूय', अस्ति भगवो वाचो भूय' इत्यादयः प्रश्नाः, "वाग्वात्र
 नाशो भूयसो, मनो वाच वाचो भूय" इत्यादीनि च प्रतिषधनानि
 प्राणात् प्राचीनेषु दृश्यन्ते, प्राणे तु न पश्यामः । अतः प्राणायंन्त एषा-
 यमात्मोपदेश इति प्रतीयते । तेनेह प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणमहचारी
 प्रत्यगात्मैः, न वायुविशेषमात्रम् । 'प्राणो ह पिता प्राणो ह माते'त्याद-
 यत्र प्राणस्य चेतनतामयगमयन्ति 'पितृहा मानृहे'त्यादिना सप्राणेषु
 पितृप्रभृतिपूषमर्द्धंकारिणि हिंसकत्वनिमित्तापक्रोगवचनात्, तेष्वेव विग-
 तप्राणेष्वन्यन्तोपमर्द्धंकारिण्यथ्युपक्रोगाभाषवचनाच्च हिमायोऽप्यश्चेतन
 एव प्राणशब्दनिर्दिष्टः । अप्राणेषु स्यादरेष्वपि चेतनेषूपमर्द्धंभावाभावयोः ।
 हिंसातदभाषदशनादय हिंसायोगतया निर्दिष्टः प्राण प्रत्यगात्मैवेति
 निरचीयते । अत एव चाऽरनाभिदृष्टान्ताद्भ्रुपत्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः
 पर इति न धर्मित्यम, परस्य हिमाप्रमङ्गाभावात् । जीवादितरस्य
 तद्भाष्यभोगोपकरणभूतस्य क्रत्वप्याचिदुस्तुतो जीवायत्तस्यित्त्वेन प्रत्य-
 गात्मन्येषाऽरनाभिदृष्टान्तापपत्तिश्च । अयमेव च 'प्राण' शब्दनिर्दिष्टो भूमा,
 अस्ति भगव' प्राणाद् भूय' इति प्रश्नस्या'दोशात्र प्राणाद् भूय' इति
 प्रतिषधनस्य चाभावाद्भ्रुमपगच्छनात् प्राक् प्राणप्रकरणस्याधिच्छेदात् ।
 किञ्च, प्राणशब्देनोऽतिथीदित्यमुक्त्वा, तमेष 'एष तु वा अतिषदती'ति
 प्रत्यभिज्ञाप्य, 'यम्मत्येनातिषदती'ति तस्य मत्यघदन प्राणोपासनाद्गत
 योपदिश्य, 'उपादेवस्य सत्यघदनस्य शेषतया पूर्वनिर्दिष्टप्राणोपाधात्म्य-
 धिज्ञान यदा'वे विज्ञानात्यय सत्य घदती त्युपदिश्य, तत्सिद्धार्थं च मन-
 नश्रुदानिष्ठापयमानुपदिश्य, तद्वारम्भाप च प्राण्यभूतप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्य
 गात्मस्य'रूपस्य सुब्रह्मताज्ञानमुपदिश्य तस्य च सुबस्य विपुलता 'भूमा
 त्वेव विज्ञानज्ञानितव्य' इत्युपदिश्यते, तदेव प्रत्यगात्मन एवाधिद्राविपुक्त
 रूप विपुनसुब्रमित्युपदिष्टमिति 'तरति शोक्रमात्मवि'दित्युपक्रमाधिरोधश्च ।

१ उपादिश्यत इति सु पु पाठ ।

२ घपति नि पु पाठ ।

३ स्यति नास्त नि पु ।

अतो भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा । यत एवं भूमगुणविशिष्टः, अत एवा-
 'ह'मर्थे प्रत्यगात्मनि 'अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठा'दित्यारभ्य 'अहमेवेदं
 सर्व'मिति प्रत्यगात्मनो वैभवंमुपदिशति । एवं प्रत्यगात्मत्वे निश्चिते सति
 तदनुगुणतया वाक्यशेषो नेतव्य इत्येवं वाक्तेऽभिधीयते-

‘भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्’,

‘भूमगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्माऽपि तु परमात्मा । कुतः । संप्र-
 सादादध्युपदेशात् । संप्रसादः-प्रत्यगात्मा, “एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
 रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुत्सम्पद्य स्वेन रूपेशाभिनिष्पद्यत” इत्युप-
 निषत्प्रसिद्धेः । संप्रसादात् प्रत्यगात्मनोऽधिकृतया भूमविशिष्टस्य सत्य-
 शब्दाभिधेयस्योपदेशादित्यर्थः । सत्यशब्दाभिधेयं च परं ब्रह्म ।
 एतद्रूपं भवति, यथा नामादिषु प्राणपर्यन्तषु पूर्वपूर्वाधिकृतयोः^१त्त-
 रोत्तराभिधानात्पूर्वभ्य उत्तरेषामऽर्थांतरत्वन्, एष प्राणशब्दनि-
 र्दिष्टात्मप्रत्यगात्मनोऽधिकृतया निर्दिष्टस्तस्यशब्दाभिधेयस्तस्मा^२दर्थो-
 न्नाभूत एव । सत्यशब्दनिर्दिष्ट एव भूमेति सत्याख्यं परं ब्रह्मैव भूमे-
 त्युपदिश्यत इति । तदाह वृत्तिकारः-“भूमा त्वेवेति भूमा ब्रह्म,
 नामादिपरम्परया ऽऽत्मन ऊर्ध्वमस्यापदेशा”दिति । प्राणशब्दनिर्दिष्टा-
 दधिकृतया सत्यस्योपदेशः कथमयगम्यत इति चेत्, “स वा एष एवं
 पश्यन्नेषं मन्वान एषं विजानन्वतिवादी भवती”ति प्राणविदो ऽतिवा-
 दित्वमुक्त्वा^३ “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिप्रदती”ति सत्य-
 वेदित्वेनातिवादिनं ‘तु’शब्देन पूर्वस्मादतिवादिनो व्याघ्रतंपति । अत

१ अत उर्वेत्यस्य स्थाने यत एवा-इति लि. पु ।

२ संप्रसाद इति अत्राधिकं भवति सु. पु. ।

३ अधिकृतयेति लि. पु. पाठः ।

४ अभिधेयस्तस्मादिति लि. पु. पाठः ।

५ अतिवादित्ये मुक्त्येत्यपमष्टः पाठो मि. पु. ।

एष 'एष तु वा अतिघटती'त्यत्र प्राणातिघादिनो न प्रत्यभिज्ञा । अतोऽस्या-
 तिघादित्थनिमित्तं सत्यं पूर्वातिघादित्थनिमित्तात्प्राणादधिकमिति चिन्ता-
 यते । ननु व प्राणवेदिन एष सत्यघटनमङ्गत्वेनोपदिष्टम्, अतः^१ प्राणप्रकरणा-
 विच्छेद इत्युक्तम्, नैतद्युक्तम्^२ । 'तु'शब्देन ह्यतिघादोपधान्यः प्रतीयते, न
 तु सत्येवातिघादिनः सत्यघटनाङ्गविशिष्टतामात्रम्^३ । 'एष तु वा अग्नि-
 होत्री यः सत्यं घटती' त्यादिष्वग्निहोत्रान्तराप्रतीतिः प्रतीतस्यैवाग्नि-
 होत्रिणः सत्यघटनाङ्गविधानमिति क्लृप्ता गतिराश्रीयते । अत्र त्यतिघा-
 दान्तरत्थनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म प्रतीयते । सत्यशब्दश्च
 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्यादियु परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयुक्तः । अतस्तचिष्ठ-
 स्यातिघादिनः पूर्वस्मादधिकृत्यं सम्भवतीति वाच्यस्वरससिद्धुमन्यत्वं न
 बाधितव्यम् । अतिघादित्थं हि वस्त्वन्तरात्पुरुषार्थतया ऽतिक्रान्तस्वो-
 पास्यस्तुत्रादित्यम् । नामाद्याशापर्यन्तोपास्यवस्त्वतिक्रान्तस्वोपास्य-
 प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मघादित्थात्प्राणविदेः ऽतिघादित्यम्, तस्यापि
 सातिशयपुरुषार्थत्वात्तिशयपुरुषार्थतयोपास्यपरब्रह्मवादिन एष सात्ता-
 दतिघादित्थमिति 'एष तु वा अतिघटति यस्सत्येनातिघटती'त्युक्तम् ।
 सत्येनेतीत्यंभूतलघणे तृतीया, सत्येन^४ परेण ब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो
 योऽतिघटतीत्यर्थः । अत एवैवं शिष्यः प्रार्थयते "सोऽहं भगवः सत्ये-
 नातिघटानी"^५ति, आचार्यश्च "सत्यं त्वेयं विलिङ्गासतत्र" मित्याह ।
 "आत्मनः प्राण"इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मन उत्पत्तिरुच्यते । अतः
 'तरति शोकमात्मवि'दिति प्रकान्त आत्मा प्राणशब्दनिर्दिष्टादन्य
 इति गम्यते । यत्तुक्लमस्ति भगवः प्राणाद्वय इति प्रश्नस्याऽऽतो वाच

१ 'पदिष्टतः-इति ति पु. अ०ध श' ।

२ नैतद्युक्तमिति ति. पु. चुटितम् ।

३ मात्रे-इति नि. पु. भंशः ।

४ सत्येनेति ति. पु. पाठः ।

५ वदामीति नि. पु. पाठः ।

६ प्रकान्त आत्मनो प्राण्येति नि. पु. पाठो न युक्तः ।

प्राणाद्भूय इति प्रतिश्वसनस्य चादशं नात्मकान्तं शास्त्रोपदेशः प्राणोपदेश-
पर्यवसानो गम्यत इति, तदयुक्तम्, न हि प्रश्नप्रतिश्वसनाभ्यामेवार्थो
न्तरत्वं गम्यते, प्रमाणान्तरेणापि तत्सम्भवात् । उक्तं च प्रमाणान्तरम् ।
अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इत्यपृच्छते^१ उपमभिप्रायः—नामाद्विध्याशाप-
र्यन्तेष्वप्यु^२त्तरोत्तरेषुपदिष्टेषु तत्तद्विदिन आचार्येणातिवादिष्व^३ नोक्तम्,
प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य गतात्मयाय तस्य त्रेदिनस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मत्वा
नेन “स या एष गघं पश्यन्नेप्रमन्यान एष विज्ञानव्रतिवादी भवती”त्य-
तिक्रान्तवस्तुवादि^४त्वमुक्तम् । अतो उपदेशात्प्रदेशः समाप्त इति मत्वा
शिष्यो न पृच्छ । आचार्यस्त्विदमपि सातिशयं मत्वा निरतिशयपुरुषा-
र्यभूतं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म “एव तु वा अतिप्रदति यस्तस्येनाति
प्रदतीति स्वपमेवोपचितेप । शिष्योऽपि परमपुरुषार्थरूपे परस्मिन्
ब्रह्मण्युपतिष्ठो तत्स्वरूपतदुपासन^५यायात्म्यब्रुभुत्सया ‘सोऽहं भगवस्स-
त्येनातिवदानी’ति प्रार्थयामास । ततो ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिधादि-
त्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनं ‘सत्यं त्वेव विजिज्ञासि-
तव्य’मित्युपदिश्य, तदुपायभूतं ब्रह्ममननं “मतिस्त्वेष विजिज्ञासितव्य”त्यु-
पदिश्य, अत्रणप्रतिष्ठार्थेत्थात्मनस्य मननोपदेशेन अथणमर्थसिद्धं मत्वा
अथणोपायभूता ब्रह्मणि श्रुत्वा “श्रुत्वा त्वेव विजिज्ञासितव्ये”त्युपदिश्य, तदु-
पायभूतां च तान्त्रिणां “निष्ठा त्वेष विजिज्ञासितव्ये”त्युपदिश्य, तदुपायभूत
तदुद्योगभूत^६प्रयत्नरूपां कृतिमपि “कृतिस्त्वेष विजिज्ञासितव्ये” त्युप-
दिश्य, अथणाद्युपक्रमरूपकृतिसिद्धये प्राप्यभूतस्य सत्यशब्दाभिहितस्य-
ब्रह्मणः सुवरूपता ज्ञातव्येति “सुख त्वेष विजिज्ञासितव्ये’ मित्युपदिश्य,

१ अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्यादौ वाच प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्यादौ
वाच प्राणाद्भूय इति प्रतिश्वसनस्यादर्शनादिति लि. पु. शिष्यः पाठः ।

२ इत्यत्र पृच्छत इति लि. पु. पाठो नैव युक्तः ।

३ अथशब्दो नास्ति लि. पु. ।

४ ‘वादिष्वे-इत्यपभ्रशः लि. पु. ।

५ वस्त्यतिवादीति लि. पु. ।

६ तत्स्वरूप तदुपासनमिति व्यस्तपाठो लि. पु. सामान्तिकः ।

७ भूमेति नास्ति सु. पु. ।

निरतिशयविपुलमेव सुखं परमपुरुषार्थरूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणः सुखा
रूपस्य निरतिशयविपुलता ज्ञातव्येति "भूमा त्वेष विजिज्ञामितथ" इत्यु-
पदिश्य, निरतिशयविपुलसुखरूपस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते "यत्र ना-
न्यन्परयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे"ति । अयमर्थः—अन-
वधिकानिशयसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ततोऽन्यत्किमपि न पश्यत्यनुभ-
विता, ब्रह्मस्यरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वाच्च कृत्वस्य वस्तुजातस्य । अत ऐश्व-
र्यापरपर्यायविभूतिगुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्माऽनुभवंस्तद्व्यतिरि-
क्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यत्र परयति, अनुभाष्यस्य सर्वस्य सुखरूपत्या-
देश दुःखं च न पश्यति । तदेव हि सुखम्, यदनुभूयमानं पुरुषानुरूनं भवति ।
ननु चेदमेव जगद् ब्रह्मणोऽन्यतया ऽनुभूयमानं दुःखरूपं परिमितसुखरूपं
च भवत्कथमिदं ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मरूपतया ऽनुभूयमानं सुखरूपमेव
भवेत् । उच्यते—कर्मवश्यानां क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणो ऽन्यत्वेनानुभूयमानं कृत्वं
जगत्तत्कर्मरूपं दुःखं च परिमितसुखं च भवति । अतो ब्रह्मणोऽन्य-
तया परिमितसुखत्वेन दुःखत्वेन च जगदनुभवस्य कर्मनिमित्तत्वात् क-
र्मरूपाधिद्वयाधिमूक्तस्य तदेव जगद् विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभवान्तर्गते
सुखमेव भवति, यथा पित्तोपहततेन पीयमानं पयः पित्ततारतम्येनाल्पसुखं
विपरीतं च भवति । तदेव पयः पित्तानुपहतस्य सुखायैव भवति । यथैव
राजपुत्रस्य पितृलोलोपकरणमत्तयात्वेना^१नुसन्धीयमानं प्रियत्वमनुपगतं
तथात्वानुसन्धाने प्रियतमं भवति, तथा निरतिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणो
ऽनवधिकानिशयासद्भिन्नरूपाण्यगुणाकरस्य लीलोपकरणां तदात्मकं चानु-
सन्धीयमानं जगद्विरतिशयवीतये भवत्येव । अतो जगद्वैश्वर्यविशिष्टम-
नवधिकानिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवेस्ततोऽन्यत् किमपि न पश्यति, दुःखं
च न पश्यति । एतदेवोपपादयति वाक्यशेषः "स वा एव एवं पश्यति"

१ अनु-इति. नि. पु. पाठः ।

२ ब्रह्मणोऽन्यत्वेनानुभूयमानं अन्यतयेति सु. पु. । अधिकं भवति न तु युक्तम् ।

३ करणमेव तयात्वेनेति नि. पु. सामादिकम् ।

४ किमपि नश्यतीति नि. पु. ।

मन्वान एषं विज्ञानघात्परतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स
 स्यराह भवति सम्य सर्वेषु लोकेषु कामवारो भवति अथ ये अन्यथा
 ऽतो विदुरन्यराजानस्ते तप्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु ऽकामवारो
 भवती"ति । स्यराट्=अकर्मवश्यः । अन्यराजानः=कर्मवश्याः । तथा,

"न परयो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।

सर्वं ह परयः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वंश"इति च ।

निरतिशयसुखरूपत्वं च ब्रह्मण्य 'ज्ञानन्दमयोऽध्यासा'दित्यत्र प्र-
 श्वितम् । अतः प्राणशब्दनिर्वृष्टात्मन्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य सत्यश-
 द्वाभिधेयस्य ब्रह्मणो भूमेत्युपदेशाद्भूमा परं ब्रह्म ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अस्य भूमौ ये धर्मा आश्रायन्ते तेऽपि परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते ।
 'एतद्रमृत'मिति स्याभाषिकममृतत्वम् 'स्ये महिमौ'त्यनन्याधारत्वं स
 एषाधस्ता'दित्यादि 'स एषेटं सर्व'मिति सर्वात्मकत्वम् 'आत्मनः प्राण'
 इत्यादि प्राणप्रभृतिसर्वस्योत्पादकत्वमित्यादयो हि धर्माः परमात्मन
 एव । यत्तु 'ऽहमेवाधस्ता'दित्यादिना सर्वात्मकत्वमुपदिष्टम्, तद्वम-
 धिशिष्टस्य ब्रह्मणोऽहंपहेणोपासन'मुपदिश्यते, "अथाऽतो ऽहङ्कारादेश"
 इत्यहंपहेणोपदेशोपक्रमात् । अहंमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽपि ह्यात्मा परमा-
 स्मेत्यन्तर्यामिश्राह्मणादिवृक्तम् । अतः प्रत्यगर्थस्य परमात्मपर्यवसानाद-
 ऽहंशब्दोऽपि परमात्मपर्यवसायीति प्रत्यगात्मशरीरकत्वेन परमात्मानु-
 मन्धानार्थो ऽयमहंपहेणोपदेशः । परमात्मनः सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वात्
 प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मा परमात्मा । तद्वेश "अथात् आत्मादेश" इत्या-

१ मन्वानरूपं हि-इति नि. पु. ।

२ स इति नास्ति नि. पु. ।

३ महिमौत्याख्यानस्याधारत्वमिति नि. पु. पाठः ।

४ सर्वात्मत्वमिति नि. पु. पाठः ।

५ ब्रह्मणोपासनमिति नि. पु. पाठः ।

६ स अहमिति नि. पु. पाठः ।

दिना "ऽऽत्मैवेदं सर्वं"मित्यन्तेनोच्यते । एतदेवोपपादयितुं प्रत्यगात्मनो
ऽध्यात्मभूतात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरुच्यते "तस्य ह वा एतस्यैव
पश्यत उषं मन्यानप्येष विज्ञानत आत्मनः प्राण आत्मनः आकाश"
इत्यादिनोपासकस्यान्तर्यामितयाऽध्वित्यतात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरि-
त्यर्थः । अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकस्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहंपहोपा-
सनं कर्तव्यम् । तस्माद्भूमविशिष्टः परमात्मेति सिद्धम् ॥

भूमाधिकरणे समाप्तम् ॥ २ ॥

अक्षरराधिकरणम् ॥ ३ ॥ अक्षरमन्वयान्तधृतेः ॥ ६ ॥

द्याज्ञमनेयिनो गार्गीप्रश्ने^१ समामनन्ति—"स होवाचैतद्वै तदक्षरं
गार्गी ब्राह्मणा अभिषदन्त्यऽन्यूलधनण्यद्वस्यमद्रीर्धमलोहितमखेहमच्छा-
य"मित्यादि । तत्र सशयः—किमेतदक्षरं प्रधानम्, लीयो वा, उत परमा-
त्मेति । किं युक्तम् । प्रधानमिति । कुतः । "अक्षरात्परत. पर"इत्यादि-
प्यक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोगदर्शनात्, अस्यूलत्यादीनां च तत्र समन्वयात् ।
"यथा तदक्षरमधिगम्यत" इत्यादिषु परस्मिन्प्यक्षरशब्दो वृश्यत इति
चेत्, प्रमाणान्तरप्रसिद्धश्रुतिप्रसिद्धयोः प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमप्रतीतिः,
प्रतीतिपरिग्रहे विरोधाभावात् । किंच, "यदूर्ध्वे गार्गी दिवो यदधाकृ"
पृथिव्या" इत्याख्य सर्वस्य कालत्रितयवर्तिनः कारणभूताकाशाधारस्त्वे
प्रतिपादिते "कस्मिन् नु^२ खल्व्याकाशो वातश्च मातरश्चे"त्याकाशस्यापि
कारणतदाधारभूतं किमिति पृष्टे प्रत्युच्यमानमक्षरं सर्वविकारकारणं
तथा तदाधारभूतं प्रमाणान्तरप्रसिद्धं^३ प्रधानमिति प्रतीयते । अतो
ऽक्षरं प्रधानम् । इति प्राप्ते—उच्यते—

१ तदेवेदमिति नि पु ।

२ गार्गीप्रश्न इति पु द्वयोर्वि पाठ ।

३ वेति नास्ति नि पु ।

४ अर्धगिति सु पु पाठ प्रायः सर्वत्र । नि पु अत्र 'अर्धो गिति ।

५ न्विति नास्ति नि पु ।

६ प्रतीति नास्ति नि पु ।

७ 'नक्षरभूतं प्रसिद्धमिति सु पु ।

'अक्षरमध्वरान्तधृतेः'

अक्षरं परं ब्रह्म । कुतः । अध्वरान्तधृतेः, अध्वरस्य-आकाशस्य अन्तः
 पाद्भूतम् अथाकृतमध्वरान्तः, तस्य धृतेः । तदाधारतयाऽध्वरस्यापदे
 शाब्दिति यावत् । अयमर्थः-“कस्मिन्नु खन्वाकाश ओतरत् प्रोतरत्”त्यत्रा-
 काशशब्दनिर्दिष्ट न वायुमदध्वरम्, अपि तु तत्पारभूतमध्वरान्तम्, अतस्स-
 स्यात्प्राकृतस्याप्याधारत्वेनोच्यमानमक्षरं नाध्वरान्तं भवितुमर्हतीति नन्वा-
 काशशब्दनिर्दिष्टो न वायुमानिति कथमवगम्यते? उच्यते, “यदूर्ध्वं गार्गि
 द्विधो यदवाक्” एचिध्या यदन्तरा व्यावाएचिधी इमे यद्वृते च भवच्च भविष्य
 च्छत्याघतते आकाश एष तदोत च प्रोत चे”त्युक्ते चैकौत्पद्यतिनो विकार-
 रजातस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशो न वायुमदकाशो भवितुमर्हति,
 तस्यापि विकारान्तगतत्वात् । अतो ऽआकाशशब्दनिर्दिष्ट भूतसूत्रमिति
 प्रतीयते । ततस्तस्यापि भूतसूत्रस्याधारभूत किमिति पृच्छते “कस्मिन्नु
 खन्वाकाश ओतरत् प्रोतरत्”ति । अतस्सदाधारतया निर्दिश्यमानमक्षर
 न प्रधानं भवितुमर्हति । यत्तु श्रुतिप्रसिद्धात् प्रमाणात्तरतिद्वु प्रथम
 प्रतीयत इति, तच्च, अक्षरशब्दस्यावपवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणा-
 न्तरानपेक्षणात् । सम्बन्धवहणदशायामऽर्थस्वरूप येन प्रमाणेनावगम्यते,
 न तत्प्रतिपादनदशायामपेक्षणीयम् ।

एव तस्यैतदशब्दनिर्दिष्टो जीवोऽस्तु, तस्य भूतसूत्रपर्यन्तस्य
 क्रत्वस्याविवृत्तुन आधारत्वोपपत्तेः, अस्यूलत्वाद्बुद्धमानविशेषणोपप-
 तेश्च । “अथक्तमक्षरे लीयते” “यस्याध्यक्त शरीरम्, यस्यात्तर शरीरम्”
 “तरस्मयंगणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इत्यादियु प्रत्यगात्मन्यप्यक्षर-
 शब्दप्रयोगदर्शनादित्यत्रोक्तम्-

सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥

१ अर्थगिति पुन पुस्तकद्वयेऽपि ।

२ तत्र इति नास्ति नि पु ।

३ पृच्छते-इति नि पु ।

४ तस्मिन्-इति सु पु पाठ ।

सा चाख्यरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादत्र भवतीत्युपदिश्यते,
 "पतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि मूर्धावन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य
 वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्याद्यापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा
 अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अक्षरात्रायण्डुंमामा मासा
 अतयः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्तो"त्यादिना प्रशासनं प्रकृतं शास-
 नम् । न चेदृशं स्वशासनाधीन^१संश्लेषस्तुविधरणं घट्टमुक्तेभयावस्यस्यापि
 प्रत्यगात्मनः सम्भवति । अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासित्तरम् ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १' ॥

अन्यभावः—अन्यत्व, प्रधानादिभावः । अस्याक्षरस्य^२ परमपुरुषाद-
 न्यत्वं वाक्यशेषेण^३ व्यावर्त्यते "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं ऽदृष्टं द्रष्टुं ऽशक्तं
 श्रोत्रं ऽपतं मन्त्रं ऽविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति-
 श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्त्रं नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतेस्मिन्^४ एतत्त्व-
 क्षरे^५ गार्ग्याकाश आक्षरत्वे मोक्षरत्वे"ति^६ । अत्र द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युपदे-
 शादस्याक्षरस्याचेतनभूतप्रधानभावे व्यावर्त्यते, सर्वैर्द्रष्टव्यैव सतस्स-
 र्वस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावे^७ व्यावर्त्यते । अत इयमन्य-
 भावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरुषता द्रष्टव्यति । एवं वा ऽन्यभा-
 वव्यावृत्तिः, अन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः । यथैतदक्षर-
 मन्यैरदृष्टं सदन्वेषं द्रष्टुं च सत् स्वय्यतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूतम्,
 एवमनेनादृष्टमेतस्य द्रष्टुं च सदेतस्याधारभूतमन्यवास्तीति घट्टन् 'नान्य-
 दतोऽस्ति द्रष्टुं'त्यादिवाक्यशेषेण ऽयस्य सद्भावं व्यावर्त्यचरुस्याक्षरस्य
 प्रधानभावं प्रत्यगात्मभावं च प्रतिषेधति । किं च, एतस्य वा अक्षरस्य

१ मासा इति नास्ति पु. टुवे.पि ।

२ शासनं स्वशासनाधीनेति मु. पु. पाठः ।

३ अक्षरस्यापीति ति. पु. पाठः ।

४ शेषे-इति मु. पु. पाठः ।

५ तस्मिन्-इति ति. पु. पाठः ।

६ 'अचेतीति-इति ति. पु. पाठः ।

प्रशासने गार्गीं वदतो^१ मनुष्याः^२ प्रशंसन्ति यज्ञमानं देया दर्वीं^३ वितरो-
 ऽन्यायता^४ इति श्रौतं स्मार्तंश्च यागदानहोमादिकं मये कर्म यस्याज्ञया^५
 प्रवर्तते^६ तदत्तरं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम एवेति विज्ञायते । अथि च,
 “यो या एतदत्तरं गार्ग्यं^७ शिवित्वा^८ ऽस्मिन् लोके जुहोति यज्ञते तपस्तप्यते
 घ्नूनि ययंसहस्राण्यन्तथदेवास्य तद् भवति यो या एतदत्तरं गार्ग्यं^७ शि-
 वित्वा^८ ऽस्माल्लोकात् प्रैति स ह्यपणो^९ ऽथ य एतदत्तरं गार्ग्यं शिवित्वा^८-
 स्माल्लोकात्प्रेति स वाप्स्य^{१०}” इति यदज्ञानात्संसारप्राप्तिः, यज्ञाना-
 ज्वाप्तस्यप्राप्तिः, स्तदत्तरं परं^{११} ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

अत्राधिकारणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथेति कर्मधिकारणम् ४ । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १२ ॥

आयर्थ्यिकाः सत्यकामप्रश्ने^१ ऽधीयते—‘यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवे-
 मित्येतेनैवात्तरं परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्यक् यथा
 यादोदरस्थया शिनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना शिनिर्मुक्तः स साम-
 भिक्षवीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मान्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीवत,
 इति । अत्र ध्यायतीति शब्दाद्येकविषयो^२, ध्यानफलत्वादीक्षणस्य^३
 ‘यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुष’ इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात्,
 परं पुरुषमित्युभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च । तत्र संशयते-
 किमिह परं पुरुषमिति निर्दिष्टो जीवसमष्टिरूपाण्डाधिपति^४ श्वतुर्मुख
 उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् । समष्टिश्चेन्न इति ।
 कुतः । “स यो ह वै तद् भगवन्मनुष्येषु पापयान्समोङ्कारमभिधायीत
 कतम वाच स तेन लोकं जयती”ति प्रकृत्यैकमात्रं प्रथममुपासीनस्य

१ यदत इति लि. पु. ।

२ मनुष्यानिति प्रथमं चित् ।

३ परस्याज्ञाप्रवर्तते—इति लि. पु. पाठः ।

४ गार्गीं शिवित्वा इति सु. पु. अत्र पाठः ।

५ परमिति नास्ति लि. पु. ।

६ त्रिमात्रेणैवेति पु. द्वयेऽपि पाठः ।

७ ब्रह्मो विद्येकविषयविति लि. पु. पाठः ।

८ इवेत्यादिप इति लि. पु. पाठः ।

मनुष्यनोक्तवाप्तिमभिधाय, द्विमात्रमुपासीनस्यान्तरितलोकवाप्तिमभि-
धाय, त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्यतया ऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्त-
रितात्परो जीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोको इति विज्ञायते, तद्व-
त्तेन चेत्यमाणस्तन्लोकाधिपतिश्चतुर्मुख एव । “एतस्माज्जीवघनात्परात्प-
र”मिति च देहेन्द्रियादिभ्यः पराद्वेहेन्द्रियादिभिः सह घनीभूताज्जी-
वव्यष्टिपुरुषाद्ब्रह्मलोकवाप्तिनः समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्य परत्वने-
पपद्यते । अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषः समष्टिपुरुषश्चतु-
र्मुख एव । एवं चतुर्मुखत्वं निश्चिते ऽजरत्यादयो यथाकथञ्चित्चे-
तया इति प्राप्ते प्रवृत्तये-

‘ईदृशिकर्म व्यपदेशात्सः’

ईदृशिकर्म सः-परमात्मा । कुत । व्यपदेशात्, व्यपदिश्यते
हीदृशिकर्म परमात्मत्वेन । तथा हि, ईदृशिकर्मविषयतयोदाहृते श्लोके
“तमोद्धारणेऽयतनेना^१न्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं
चे”ति, परं शान्तमजरमभयममृतमिति हि परमात्मन एवैतद्रूपम्, “एत-
दमृतमेतदभय^२मेतद् ब्रह्मे”त्येवमादिश्रुतिभ्यः । “एतस्माज्जीवघनात्परा-
त्पर”मिति च परमात्मन एव व्यपदेशो, ना चतुर्मुखस्य, तस्याऽपि जीव-
घनशब्दरहीतत्वात् । यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्यु-
च्यते । चतुर्मुखस्याऽपि तच्छ्रयते ‘यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं’मित्यादौ ।
यत्पुनरुक्तम्-अन्तरितलोकस्योपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मनोक्तश्चतुर्मुख-
लोक इति प्रतीयते, अतस्त्रस्यश्चतुर्मुख इति, तदयुक्तम्, ‘यत्तच्छान्त-
मजरममृतमभय’मित्यादिनेतदिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चिते सतीदितुः
स्यानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न त्रयिष्णुश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति ।
किञ्च, “यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै^३ स पाप्मना विनि-

१ जीवत्येति सु पु ।

२ परत्वे नेति पदद्वयं सु पु ।

३ वापनेनेति पाठान्तरम् ।

४ एतद्रूपम् यत्तदभयमेतदमृतमिति लि. पु. पाठः ।

५ यत्तच्छान्तमजरममृतमिति लि. पु. वृत्तितः । ५ द्वय-इति सु. पु. ।

मुक्तः स सामभिर्वीयते ब्रह्मलोक"मिति सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यत-
 योच्यमान न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चादाहरणश्लोके इममेव ब्रह्म
 लोकात्मधिकृत्या श्रूयते "यस्यैकवयो वेदयन्त" इति, कवयः-सूरयः ।
 सूरिभिर्वृण्य व वैष्णव पदमेव, "तद्विष्णोः परम पदं सदा पश्यन्ति
 सूरय"इत्येवमादिभ्यः । न चान्तरिहात्परश्चतुर्मुखलोकः, मध्ये स्वर्गलोका-
 दीना बहूना सद्भावात् । अतः "एवमुक्ते सत्यकाम पर चापर च ब्रह्म
 यदोद्धारस्तस्माद्ब्रह्मानेनेनैवायतनेनैकतरमन्वती"ति प्रतिवचने यदपर
 कार्यं ब्रह्म निर्द्विष्टम्, तद्वैदिका मुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यै, क्रमात् प्रणवमु-
 पासीनानामैहिक मनुष्यलोकावाप्त्यर्थं फलमभिधाय, द्विमात्रमुपासी-
 नानामामुष्मिकमन्तरितशब्दोपलक्षित फल चाभिधाय, त्रिमात्रेण पर-
 ब्रह्मवाचिना प्रणवेन परं पुरुषं ध्यायता परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिश
 तीति सर्व समञ्जसम् । अत ईततिकर्म परमात्मा ॥

ईततिकर्माधिकरण समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ दहराधिकरणम् ५ । दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

इदमामनन्ति च्छन्दोगाः-“अथ याद्वदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
 पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टय
 तद्वाथ विजिज्ञासितम्”मिति । तत्र सदेहः-किमसौ हृदयपुण्डरीकम-
 ध्ववर्ती दहराकाशो महाभूतविशेष इति प्रत्यगात्मा ऽथ परमात्मेति ।
 किं तावद्व्युक्तम्, महाभूतविशेष इति । कुतः । आकाशशब्दस्य भूता-
 काशे प्रसिद्धिरुपात्त, "तस्मिन् न्तस्तदन्वेष्टय"मित्यन्वेष्टयान्तर-
 स्याधारतया प्रतीतिरव-इत्येवं प्राप्, ऽभिधीयते-

१ प्रसाकन्दमेव ब्रह्मलोकमयधीकृत्याति सि पु पाठः प्रामादिकः ।

२ शम्भुर्वैज्ञ नि. पु ।

३ अयनेनेमि सि. पु पाठः ।

४ तद्येवेष्टयति सि. पु. पाठः ।

५ किं ताव विशेवे इति कुतः आकाशशब्दस्य भूताकाशे ब्रह्मणि च प्रतिष्ठत्वे
 ऽपि भूताकाशे प्राप्ते-इति सि. पु पाठः प्रामादिकः ।

‘दहर उत्तरेभ्यः’,

दहराकाशः परं ब्रह्म । फुतः । उत्तरेभ्यो धाव्यगतेभ्यो हेतुभ्यः,
 “एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृशुर्विशोकोऽविजिघत्सोऽविषा-
 सस्तन्यकामस्स यमद्वन्द्व” इति निरुपाधिकात्मत्वमपहतपाप्मत्वादिकं
 सत्यकामत्वं सत्यमद्वन्द्वत्व चेति दहराकाशे श्रूयमाणा गुणा दहरा-
 काशं परं ब्रह्मेति ज्ञापयन्ति । “अथ य इहात्मानमनुषिद्य ब्रजन्येतांश्व
 सत्यान्कामोस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामवारो भवती” त्यादिना “यं कामं
 कामयते सोऽस्य सद्गुन्यादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पत्नी महीयत” इत्य-
 नेन दहराकाशवेदिनः सत्यमद्वन्द्वत्वप्राप्तिरचोव्यमाना दहराकाशं परं
 ब्रह्मेत्यवगमयति । यावान्वा अयमाकाशस्ताधानेयोऽन्तर्हृदय आकाश-
 इत्युपमानोपमेयभावश्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे नोपपद्यते । हृद-
 याद्यच्छेदनिबन्धन उपमानोपमेयभाव इति चेत्, तथा सति हृदयाद्य-
 च्छिन्नस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयत्व नोपपद्यते । ननु च दहराका-
 शस्य परमात्मत्वेऽपि द्यावाकाशोपमेयत्वं न सम्भवति, ‘व्यायान्
 पृथिव्या व्यापानन्तरि ता’ इत्यादौ सर्वस्माज्ज्यायस्यश्रवणात् । नैवम्,
 दहराकाशस्य हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वप्राप्तान्यत्वनिवृत्तिपरत्वादस्य वा-
 क्यस्य, यथाऽधिःकजवेऽपि सवितरि ‘इषुषद् गच्छति सविते’ति घवनं
 गतिमान्दानिवृत्तिपरम् । अथ स्यात् “एष आत्माऽपहतपाप्मे”त्यादिना
 दहराकाशो न निर्विश्यते, ‘दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यद-
 न्तस्तदन्वेष्टव्य’मिति दहराकाशान्तर्वर्तिनस्ततोऽन्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन
 प्रकृतत्वादिह “एष आत्माऽपहतपाप्मे”ति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्दोष्टु
 युक्तत्वात् । व्यादेऽदेवम्, यदि श्रुतिरेव दहराकाशं तदन्तर्वर्तिनं च
 न व्यभङ्ग्यत्, व्यभाङ्गीतुं सा । तथा हि, “अथ यदस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
 पुण्डरीकं धेरम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य”.

१ भाव इति नास्ति लि. पु. ३३ ।

२ व्यभाङ्ग्यमिति सु. पु. पाठः । व्यभाङ्ग्यत-इति वि. पु. पाठः ।

३ अन्तर आकाश इति व्यस्तः पाठो सु. पु. प्राक् चात्र चास्ति न तु युक्तः ।

मिति ब्रह्मपुराणशब्देनोपास्यतया सविहितपरब्रह्मणः पुरस्त्वेनोपासकशरीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्तिं च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतया ऽभिधाय सर्वज्ञ सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन्वेश्मनि सविहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्वर्तिं चापहतपाप्यत्वादि स्वभावतो निरस्मनिप्रिलहेपत्वमत्यक्रामत्वादिस्वाभाविकानवधिक्रातिशयकृत्याणुगुणजातं च ध्येयं तदन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । अत्र तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्तिं गुणजातं च परामृश्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । “याददमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे” त्यनूय तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहराकाशो यत्र तदन्तर्वर्तिं गुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मत्वं ‘तस्मिन्’पदन्तरिति निर्दिष्टस्य च तद्गुणत्वं तच्छब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत इति चेत्, तदवहितमनाः शृणु, “यावान्वा अयमाकाशस्ताशानेपोऽन्तर्हृदय आकाश” इति दहराकाशस्यातिमहत्तामभिधाय,—

उभे अस्मिन् व्याधापृथिवी अन्तरेव समाहिते ।

उभाशक्तिरव यापुश्च सूयावन्द्रमसायुभौ ॥

विद्युच्चक्राणी” इति प्रकृतमेव दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य तस्य सर्वज्ञगदाधारत्वमभिधाय, ‘यत्रास्येहास्ति यत्र नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति पुनरप्यस्मिन्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य तस्मिन्स्योपासकस्येह लोके यद् भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमानशेखर इह’ नास्ति, सर्वं तद् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहित-

१ परस्त्वेनेति नि. पु. ।

२ वर्तिनः—इति सु. पु. पाठः ।

३ तदस्मिन्निति सु. पु. पाठः ।

४ यावान्नाश्राम् अयमिति नि. पु. समाहः ।

५ यत्रास्येहेति नि. पु. पाठः सामाधिकः ।

६ गोपामिहेति पाठान्तरं न पुनश्च ।

मिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाशस्याभिधाय, तस्य दहराकाशस्य
 देहावयवभूतहृदयान्तर्दक्षिणत्वे ऽपि^१ देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यऽपि
 परमकारणतया ऽतिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वमुक्त्वा, तत एवैतत्सत्त्वं ब्रह्म-
 पुरमिति तमेश दहराकाशं सत्यकारणतया^२ सत्यभूतं ब्रह्माख्यं पुरं निखि-
 लजगदावासभूतमित्युपपाद्य, “अस्मिन्कामास्समाहिता” इति दहराका-
 शमस्मिन्निति निर्दिश्य काम्यभूतांश्च गुणान् ‘कामा’ इति निर्दिश्य तेषां
 दहराकाशान्तर्गतत्वमुक्त्वा, तदेव दहराकाशस्य काम्यभूतरूपगुण-
 विशिष्टत्वं^३ तस्यात्मत्वं च “एष आत्मा ऽपहतपाप्म”^४त्यादिना “सत्यस-
 ङ्कल्प” इत्यन्तेन स्फुटारूप्यं, यथा ह्येवेह प्रजा अन्धाविशन्ती”^५त्यारभ्य तेषां
 सर्वेषु लोकेषु ऽकामचारो भवती”^६त्यन्तेन तदिदं गुणाष्टकं तद्विशिष्टं दह-
 राकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाऽविदुषामेते^७द्व्यतिरिक्तभोग्यसिद्धये च
 कर्म कुर्वतामन्तवत्फलावाप्तिमसत्यसङ्कल्पत्वं चाभिधाय, “अथ य दहा-
 त्मानमनुविद्य ब्रह्मन्त्येतांश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवती”^८त्यादिना दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तदन्तर्वर्तिनश्च काम्य-
 भूतान्ऽपहतपाप्मत्वादि कान् गुणान् विज्ञानतामुदारगुणसागरस्य तस्य
 परमपुरुषस्य प्रसादादेव सर्वकामावाप्तिः सत्यसङ्कल्पता चोच्यते ।
 अतो दहराकाशः परं ब्रह्म, तदन्तर्वर्ति चापहतपाप्मत्वादि काम्यगुण-
 ज्ञातम्,--तदुभयमन्वेष्टव्यं ‘विजिज्ञामितव्य’मिति चोच्यत इति निश्ची-
 यते । तदेतद् वाच्यकारोऽपि स्पष्टयति--“तस्मिन्यदन्तरिति कामव्यप-
 देश” इत्यादिना । अत एतेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमेव ब्रह्म ।
 अतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म-

१ अपि-इति नि. पु नास्ति ।

२ सत्यकारणतयेति नि पु नास्ति ।

३ 'त्वं' चेति नि पु. पाठः ।

४ नि. पुस्तकेऽत्र 'लोकेषु कामचार' स्तथाये 'च विदुषामिति प्रामादिकम् ।

५ 'मेव तदिति सु पु. पाठः ।

६ ब्रह्मजन्तीति सु. पु. पाठः ।

मिति ब्रह्मपुरशब्देनोपास्यतया सचिहितपरब्रह्मणः पुरत्वैने^१पासकश-
रीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्तिं च तदवयवभूत पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं
हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतया ऽभिधाय सर्वज्ञ सर्वशक्तिमाश्रितवात्स-
ल्यैरुज्ज्वलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन्वेश्मनि सचिहितं सूक्ष्मतया ध्येयं
दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्वर्तिं चापहतपाप्मत्वादि स्वभावतो-
निरस्तनिपिलहेयत्वमत्यक्रामत्वाद्विस्वाभाविकानवधिजातिशयकल्याण-
गुणजातं च ध्येयं तदन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । अत्र तदन्वेष्टव्यमिति
तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्तिं^२ गुणजातं च परामृश्य तदुभय-
मन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । “यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं ध्येमि”
त्यनूय तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहराकाशो यच्च तदन्तर्वर्तिं
गुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । दहराकाशशब्दनि-
र्दिष्टस्य परब्रह्मत्वं ‘तस्मिन्’^३यदन्त’रिति निर्दिष्टस्य च तद्रूपत्व तच्छ-
ब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत
इति चेत्, तदचिहितमनाः शृणु, “यावान्वा अयं^४माकाशस्तावानेयोऽन्त-
र्हृदय आकाश” इति दहराकाशस्यातिमहत्तामभिधाय,—

उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरं च समाहिते ।

उभाश्चानिश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसोऽपुभौ ॥

विद्युच्चतत्राणी”^५ति प्रकृतमेव दहराकाशमस्मि’न्निति निर्दिश्य
तस्य सर्वज्ञगदाधारत्वमभिधाय, ‘यच्चास्येहा^६स्ति यच्च नास्ति सर्वं
तदस्मिन्समाहित”मिति पुनरप्यस्मि’न्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य
तस्मिन्स्योपासकस्येह लोके यद् भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्र-
शोचर इह^६ नास्ति, सर्वं तद् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहित-

१ पुरत्वैनेति नि. पु. ।

२ यतिंन -इति सु. पु. पाठः ।

३ तदस्मिन्निति सु. पु. पाठः ।

४ यावान्तावान् अयमिति नि. पु. पमाटः ।

५ यच्छेत्यस्येति नि. पु. पाठः पामाटिकः ।

६ नास्तिमिहेति पाटान्तरं न पुनम् ।

हिरण्यनिधिं निहितं^१ तत्स्थानमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवमन्तरात्मत्वन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तच्चियमितानां सर्वोसां प्रजानामजानतीनां^२ सर्वथा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनियाम्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम्, यथाऽऽन्तर्यामिब्राह्मणे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मान वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानम ऽन्तरो यमयति,” “अदृष्टो द्रष्टा ऽश्रुतः श्रोते”ति च । मा भूदन्यत्र दर्शनम्, स्वयमेव त्वयं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्यभावस्यास्य हृदयस्यस्योपरि तदाधारतयाऽहरहस्सर्वदा सर्वोसां प्रजानामजानतीनां^३ गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्त लिङ्गम् ।

इतरत्र दहराकाशः परं ब्रह्म-

धृतेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

“अथ य आत्मे”ति प्रकृतं दहराकाशं निद्विंशत्य “स सेतुर्विधृतिरेपां लोकानामसम्भेदाये” त्यस्मिन् जगद्विधरणं श्रूयमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । जगद्विधरणं हि परस्य ब्रह्मणो महिमा “एष सर्वेश्वर एष सर्वभूनाधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदाये”ति “एतस्य वा अन्तरस्य प्रयासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत” इत्यादिभ्यः^३ । स चायं तस्य परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमा ऽस्मिन् दहराकाश उपलभ्यते, अतो दहराकाशः परं ब्रह्म ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

आकाशशब्दश्च प्रामदृष्टः परस्मिन् ब्रह्मणि “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” “सर्वोणि ह वा इमानि

१ तथा हिरण्यनिधिनिहितमिति लि. पु. पाठो न युक्तः ।

२ अजानन्तीनामिति लि. पु. पुन पुनः पाठः ।

३ ‘तस्य वा अन्तरस्य प्रयासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिभ्येऽ’-यतावन्निष्कृतपुस्तकेऽत्र स्थाने भ्रम दधिकं लिखितमस्ति ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥

"तत्रापि हिरण्यनिधिं निहितमचेन्नता' उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देपुरेयमेधेमाः सर्वेः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूडा' इत्ये'त'मिति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य तत्राहरहस्सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनं, गन्तव्यस्य तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशश्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः । कथमनयोरस्य परब्रह्मस्य'साधकत्वमित्यत आह "तथा हि दृष्टु"मिति । परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामहरहः सुप्तिकाले गमनमन्यत्राभिधीयमानं दृष्टुम्- "एयमेव यत्तु सोम्येमाः सर्वेः प्रजास्मति संपद्य न विदुः सति संख्या मह" इति, "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह" इति च' । तथा, ब्रह्मनोक्तगच्छश्च परस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टः "श्च ब्रह्मलोकः मया-दिति होवाचे"ति । मा भूदन्यत्र ब्रह्मणि गमनदर्शनम्, एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रत्येककाल इव निरन्तनिमित्तदुःखानां सुप्तिकाले ऽवस्थानं श्रूयमाणमस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम्, तथा, ब्रह्मलोकगच्छश्च समानाधिकरणवृत्त्या'ऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानो ऽस्य ब्रह्मत्वे प्रयोगान्तरनिरपेक्ष पर्याप्त लिङ्गमित्याह "लिङ्गं चे"ति' । निपादस्यपत्तिन्यायाच्च पठोसमासात्समानाधिकरणसमाप्ते न्यायः' । अथ या, 'अहरहर्गच्छन्त्य' इति न सुप्तिविषयं गमनमुच्यते, अपि त्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतम्योपर्युपर्य'हरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानाः समजानत्य'स्तं न विन्दन्ति' न लभन्ते, यथा,

१ निहितमेव क्षेत्रज्ञा इति लि. पु. पाठः सामाजिकः ।

२ त्य-इति नास्ति लि. पु. ।

३ संवत्स्यामह इति लि. पु. पाठो न युक्तः ।

४ चेति सु. पु. नास्ति ।

५ युत्येति लि. पु. पाठः ।

६ लिङ्गं चेति-इति धर्तीकयहयं नास्ति लि. पु. ।

७ न्याय इति लि. पु. ।

८ अजानत्य इति सु. पु. लि. पु. च पाठो न तु युक्तः ।

९ विदन्तीति सु. पु. पाठः ।

हिरण्यनिधिं निहितं^१ तत्प्यानमजानानास्तादुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्बुद्धित्यर्थः । सेवमेवमन्तरात्मत्वन स्मितस्य दहराकाशस्योपरि तद्विद्यमितानां सर्वासां पजानामजानन्तीनां^२ सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयऽवस्थितस्य स्वनिधाम्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिर्येदं दृष्टम्, यथाऽऽन्तर्यामिब्राह्मणे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरे यमात्मान वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानम ऽन्तरे यमयति,” “अदृष्टो द्रष्टा ऽश्रुतः श्रोते”ति च । मा भूदन्यत्र दर्शनम्, स्वर्गमेव त्वयं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्यभाषम्यास्य हृदयम्यस्योपरि तदाधारतयाऽहरहस्त- सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानन्तीनां^३ गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्त तिष्ठम् ।

इतरश्च दहराकाशः परं ब्रह्म-

घृनेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

“अथ य आत्मं”ति प्रकृतं दहराकाशं निर्वृत्तस्य “स सेतुर्विधृति- रेणां लोत्रानामसम्भेदाये” त्यस्मिञ् जगद्विधरण श्रूयमाण दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । जगद्विधरण हि परस्य ब्रह्मणो महिमा “एष सर्वेश्वर एष सर्वभूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोका- नामसम्भेदाये”ति “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत” इत्यादिभ्यः^४ । स चाय तस्य परस्य ब्रह्मणो धृत्याप्यो महिमा ऽस्मिन् दहराकाश उपलभ्यते, अतो दहराकाशः परं ब्रह्म ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

आकाशशब्दश्च प्रसिद्धः परस्मिन् ब्रह्मणि “को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” “सर्वाणि ह वा इमानि

१ तथा हिरण्यनिधिनिहितमिति लि पु- पाठो न युक्तः ।

२ अजानन्तीनामिति लि- पु- पुन पुनः पाठः ।

३ ‘तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिभ्योऽ- एतावन्निष्पितपुस्तकंऽत्र स्थाने भ्रम दधिकं निकितमस्ति ।

भूतान्याकाशादेश समुत्पद्यन्त" इत्यादिषु । अपहतपाप्मत्वादिगुणस-
नाया प्रसिद्धिर्भूताकाशप्रसिद्धेर्येनोपसीत्यभिप्रायः ।

एवं तावद्दूराकाशस्य भूताकाशस्य प्रतितिप्तम् । अघेदानो
दहराकाशस्य प्रत्यगात्मत्वमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—

इतरपरामर्शात् स इति चेत्, ना, ऽसम्भवात् ॥ १७ ॥

यदुक्तं घायशेषशशादुहराकाशः परं घत्नेति, तदयुक्तम्, घाय-
शेषे परस्मादितरस्य लीजस्यैव साक्षात्परामर्शात् "अथ य एष सम्भवा
दोऽस्माच्छोरात्समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपमप्यथ स्येन रूपेणाभिनिप्य
त्यत एष आत्मेति हेघाव एतदमृतमभयमेतद् घत्नेति । यद्यपि
दहरोऽस्मिन्नतर आकाश इति दृश्येणुण्डरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याका-
शस्यापमानोपमेयभावात्तदसम्भवाद्भूताकाशस्य न सम्भवति, तथाऽपि
वाक्यशेषशशात् प्रत्यगात्मत्व युक्तमोर्थापितुम् । आकाशशब्दोऽपि प्रका-
शादियोगाज्जीव एव वर्तिष्यत इति चेत्, तत्रोत्तरम 'नासम्भवा'दिति ।
नाय लीधः, न ह्यपहतपाप्मत्वाद्ययो गुणा लीजे सम्भवन्ति ।

उत्तराद्येदाऽऽविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरात् प्रजापतिवाक्याज्जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणयोगो
निश्चीयत इति चेत् । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्य जीवपरमेव । तथा
हि, "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युविंशोकोऽविनिघत्सा ऽपि-
पास. सत्यकाम' सत्यमद्भुत्य. सोऽन्वष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य. स सर्वा
श्च लोकानाप्नाति सर्वाश्च कामासु यस्तमात्मानमनुप्रिच्छ विजानाती"ति
प्रजापतिवचनमैतद्धरूपेणोपयुक्त्यान्वष्टव्यात्मस्वरूपजिज्ञासया प्रजापति
मुपसेदुषे मघवते प्रजापतिर्जागरितस्वप्नसुषुप्तस्य जीवात्मानं सशरीर
क्रमेण शुश्रूयुयोगतापरीक्षित्विषयोऽपदिश्य तत्र तत्र भोग्यमपश्यते परि

१ गुणसमानाधिकरणप्रसिद्धिरिति लि पु पाठ ।

२ एतदभयमिति लि पु नास्ति ।

३ परिचित्वयेति मु पु लि पु च पाठो न तु न्याय्य ।

शुद्धात्मस्वरूपोपदेशयोग्याय तस्मै मघधत्ते "मघधन्मत्यं वा इदं शरीर-
मात्तं मृत्युना तदस्या'मृत्तस्या'शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठान"मिति शरीरां
स्याधिष्ठानतामात्मनस्वाधिष्ठानात्तामशरीरस्य च तस्यामृतत्वस्वरूपत-
वोक्त्या "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं
याथ मन्तं न प्रियाप्रिये मृगत" इति कर्मरथशरीरयोगिणः^१ तदनु-
गुणमुगदुःप्रभागित्यरूपाऽनयं तद्विमोक्षे च तदभावमभिधाय 'एथमेवैव
मन्मसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पन्नं स्वैरूपेणाभि-
निष्पद्यत"इति ज्ञीवात्मनः स्वरूपमेव शरीरविद्युक्तमुपदिदेश "स उत्तमः
पुरुषः स तत्र पर्येति जतत्" क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्या यानैर्वा ज्ञाति-
भिर्या नोपजनं स्मरविटं शरीर"मिति प्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः पुरुषो-
त्तमत्वं^२ निवृत्तिरोधानस्य परं ज्योतिरूपसंपन्नस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मनोके
यथेष्टभोगावाप्तिं प्रियाप्रियात्रियुक्तकर्मनिमित्तशरीरः पुरुषार्थाननुम-
न्यात्तं चाभिधाय "म यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त" एथमेवायमस्मिञ्
शरीरे प्राणो युक्त"इति यथोक्तस्वरूपस्यैव संसारदशायां कर्मतन्त्रं शरीर-
योगं युग्यशरूटयोगदृष्टान्तनाभिधाय "अथ यत्रैतद्वाकाशमनुविदण्य
चतुः स चातुषः पुरुषो दर्शनाय चतुरथ यो वेदेद्रे जिघ्राणीति स
आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेद्रेमभिध्याहराणीति स आत्माऽभिध्या-
हाराय वागथ यो वेदेद्रे शब्दानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो
वेदेद्रे मन्वानीति स आत्मा मनेऽस्य द्वैधं चतु"रिति चतुरादीनां कर्-
णत्वं रूपादीनां ज्ञेयत्वमथ च ज्ञानृत्वं प्रदर्श्य तत एव शरीरेन्द्रियेभ्यो

१ शरीरम त्रं मृत्यु अन्यतदस्या-इति लि पु प्रामादिकः पाठः ।

२ अमृतत्वस्यैतं सु पु पाठः ।

३ योगिन इति पु दुर्गापि पाठः ।

४ जलचित्तं क्वचित्तुपनिवस्युस्तर्केऽपि पाठो दृश्यते स चेत्प्रामाणिकं भावं
त्यात्माधुः ।

५ निवृत्तस्यमिति लि पुस्तरेऽवाधिरुमस्ति न तु तदुक्तम् ।

६ प्रियाप्रियत्रियुक्त ..दुपुरुषार्थाननुमनार्थेति लि पु पाठः स तु न युक्तः ।

७ प्रयुक्त इति लि० पु० पाठः ।

८ एथमस्मिन्निति सू० पु० पाठः ।

इस्य व्यतिरेकमुपवाच्य, "स या एष एतेन दिव्येन चतुषा मनसैतान्
 कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक" इति तस्यैव विधूतकर्मनिमित्त-
 शरीरेन्द्रियस्य 'मनः' शब्दाभिहितेन दिव्येन स्वाभाविकेन ज्ञानेन सर्वका-
 मानुभवमुक्त्या, "तं या एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मान्नेपां सर्वं च
 लोका आप्ताः सर्वं च कामा" इत्येवंविधमात्मानं ज्ञानिना जानन्तीत्य-
 भिधाय, "सर्वान्च लोकानाप्नोति सर्वान्च कामान् यस्तमात्मानमनु-
 विद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाचे" इत्येवंविधमात्मानं विदुषः सर्वलो-
 कसर्वकामावाप्नुयन्ति इत्यनुभवं फलमभिधायोपसङ्गतम् । अतस्तत्रा-
 पहतपाप्मत्वादिगुणको ज्ञातव्यतया प्रकान्तो जीव एवेत्यवगतम् । यतो
 जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यः सम्भवन्ति, अतो दहरवाक्येणै श्रूयमाणस्य
 जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणसम्भवात्स एव दहराकाश इति निश्चीयत
 इति चेदिति । तत्राह- 'आविर्भूतस्वरूपस्त्विति, पूर्वमवृत्ततिरोहितापह-
 तपाप्मत्वादिगुणकस्वरूपः' परचाट्टिमुक्तकर्मबन्धः शरीरात्समुत्थितः
 परं त्यातिहवमम्यत्र आविर्भूतस्वरूपः सचऽपहतपाप्मत्वादिगुणविशि-
 ष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्ये ऽभिधीयते । दहरवाक्ये त्यतिरोहिस्वरूपस्याप-
 हतपाप्मत्वादिविशिष्ट एव दहराकाशः प्रतीयते । आविर्भूतस्वरूपस्यापि
 जीवस्यासम्भावनीयास्मेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वाद्यस्य शब्दनिर्वचना-
 यगत चेतनाचेतनयोर्निवन्तुत्वं दहराकाशस्य परब्रह्मतां साधयन्ति ।
 सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वाद्य आविर्भूतस्वरूपस्यापि न सम्भवतीति
 "जगद्वापारवर्जं"मित्यत्रोपपादयिष्यामः ।

यद्येवम्, दहरवाक्ये 'अथ य एष सम्पसाद' इत्यादिना जीवप-
 स्तावः किमर्थं इति चेत्, तत्राह-

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १६ ॥

दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वजगद्धारणत्वादिचन्मुक्तस्य तदुप-

१ 'न्द्रियमन इति नि. पु.

२ अत इति सु. पु. लि. पु. च पाठः ।

३ 'गुणकः स्वस्वरूप इति सु. पु. पाठः । 'त्यातिकस्वरूप इति. लि. पु. ।

सम्यस्याऽपहतपाप्मत्वादिद्वयगुणविशिष्टस्याभाषिकरूपमाप्तिरूपेण न
तद्वैतुस्यरूपं^१ परमपुरुषामाधारणं गुणमुपदेष्टुं प्रज्ञापतिशास्त्रोक्तस्य जीव-
स्यात्र परामर्शः । प्रज्ञापतिशास्त्रे च मुक्तात्मस्यरूपवाचात्म्यवित्तानं दहर-
विद्योपयोगितयोक्तम्, अस्मिन् प्रेम्सोहिं जीवात्मनः स्वस्वरूपं च ज्ञातव्यमेव,
स्वयमपि क्त्वाणगुण एव सत्रऽनवधिकानिशयामंश्वेयकृत्याणगुणगणं
परं अस्मानुभविष्यतीति अस्वोपामनकनान्तर्गतत्वात्स्वस्वरूपवाचात्म्य-
वित्तानस्य । “मर्शश्च लोकानाम्प्रोति मर्शश्च कामान्” “स तत्र मर्शेति
जत्तन् क्रीड”द्वित्यादिकं प्रज्ञापतिशास्त्रे कीर्त्यमानं फलमपि दहरवि-
द्याफलमेव ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

दहरोऽस्मिदित्यल्पपरिमाणश्रुतिरारायोपरिमितस्य जीवस्वैत्रोपपद्यते
न तु सर्वस्माज्ज्यायसो अस्मिन् इति चेत्, तत्र यदुक्तं यत्कथ्यम्, तत्
पूर्वमेयोक्तं “निधायत्वादेव”मित्यनेन । अतो दहराकाशोऽनाद्याता-
विद्याद्वयऽगोपदोषगन्धस्वाभाविकनिरतिशयज्ञानप्रलेश्वर्यधीर्यशक्तितैजः-
प्रभृत्यपरिमितोद्वारगुणमागरः पुरुषोत्तम एव । प्रज्ञापतिशास्त्रनिर्दिष्टस्तु
“प्रति त्वेवैनं विष्वादेवन्ती”त्येवनादिभिरवगतकर्मनिमित्तदेहपरिषदः
पश्वात्पर त्वोतिरूपसम्यग्प्राप्तिर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणरूपस्वरूप इति
न दहराकाशः ।

इतश्चेतदेवम्-

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

तस्य दहराकाशस्य परस्य अस्मिन् ऽनुकाराद्ऽयमपहनपाप्मत्वा-
दिगुणको विमुक्तश्चन्द्रः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः । तदनुकारः तत्सा-
म्यम् । तथा हि^२ प्रत्यगात्मनो विमुक्तस्य परब्रह्मानुकारः श्रूयते-

“यद्वा^३पश्यः पश्यते इक्ष्णवो

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

१ तद्वैतुस्यरूपमिति वि. पु. ।

२ याति नास्ति वि. पु. ।

३ वयेति वि. पु. ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति ।

अतोऽनुक्तो प्रजापतिषाक्ये निर्दिष्टः,^१ अनुकार्यं ब्रह्म दहराकारः ।

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

संसारिणोऽपि मुक्तावस्थायां परमसाम्यापत्तिवजः परब्रह्मानु-
कारस्मर्यते—

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे"ति ।

केचित् “अनुश्रुतेस्तस्य च” “अपि स्मर्यते”इति सूत्रद्वयम-

धिकरणान्तरं

“तमेव भान्तमनुभाति सर्वे

तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”—

त्यस्याश्रुतेः परब्रह्मपरत्वनिर्णयाय प्रवृत्तं वदन्ति, तत्त्व “ऽदृ-
श्यत्वादिगुणको धर्मोक्तैः” “दुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दा”दित्यधिकरणदु-
येन तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मविषयत्वप्रतिपादनात् “ज्योतिश्चरणाभि-
धाना”दित्यादिषु परस्य ब्रह्मणो भाहूपत्त्वावगतेश्च पूर्वपदानुत्यानाद-
युक्तम्, सूत्रान्तरवैक्यं च^२ ॥

दहराधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ प्रमिताधिकरणम् ६ । शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

कठघल्लीषु श्रूयते—

“अङ्कुष्ठमात्रः पुद्गलो मध्य आन्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभक्ष्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

१ वाच्यनिर्दिष्ट इति समस्तवाटो मु. पु. ।

२ वैक्य्याह्वेति नि. पु. वाट ।

एतद्वै तत् ।

अद्भुतमात्रः पुनर्यो ज्योतिरिवाधूमकः^१ ॥

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्यः^२ ॥

एतद्वै तत्" ।

"अद्भुतमात्रः पुनर्योऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये सचिचिष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्मशुद्धे-

न्मुञ्जादिवेदीकां धैर्येण ॥

तं शिष्टाच्छुक्रममृत"मिति ।

तत्र सन्दिह्यते-किमयमद्भुतमात्रप्रमितः प्रत्यगात्मेत परमात्मे-
ति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । जीवस्यान्यत्राद्भुतमात्रत्वश्रुतेः

"प्राणाधिपः मञ्चरति स्वकर्मभिः ॥

अद्भुतमात्रो रवितुल्यरूपः

सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो य" इति ।

न चान्यत्रोपामनार्थतया ऽपि परमात्मनोऽद्भुतमात्रत्वं श्रूयते । एवं
निश्चिते जीवत्वे ईशानत्वं शरीरेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणापेक्षयाऽपि^३
भविष्यति-इति प्राप्ते ब्रूमः-

'शब्दादेष प्रमितः',

अद्भुतमात्र प्रमितः^४ परमात्मा । कुतः । 'ईशानो भूतभव्यस्ये'ति
शब्दादेष । न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशित्वं कर्मपरशस्य जीवस्योप-
पद्यते ।

१ रिवाधूमकमिति लि. पु. पाठः ।

२ स एवाद्यः स ईश्वर इति लि. पु. पाठः कृत्रिमः ।

३ संकल्प्यादयमिति लि. पु. पाठो न युत्यनुसारी ।

४ अपि-इति भासि लि. पु. ।

५ अद्भुतप्रमित इति सु. पु. पाठः ।

कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह-

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

परमात्मन उपासनार्थमुपासकहृदये धर्तमानत्वाद्दुपासकहृदयस्या-
ङ्गुष्ठप्रमाणत्वात्, तदपेक्षेपेक्षया ऽङ्गुष्ठप्रमितत्वमुपपद्यते । जीवस्याप्यङ्गुष्ठप्र-
मितत्वं हृदयान्तर्गतित्वात्तदपेक्षमेव, तस्याऽप्युपासकत्वश्रुतेः । मनुष्याणां-
मेवोपासकत्वप्रभावनाया शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात्, ननुप्यहृदयस्य च
तत्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वत्वात्तुरगमुज्जादीनामनङ्गुष्ठप्रमितत्वेऽपि न कश्चि-
द्विषः । स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥

अथ देवताधि-
कारणम् ७ ।

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २५ ॥

परस्य ब्रह्मणो ऽङ्गुष्ठप्रमितत्वापक्षे मनुष्याधिकार ब्रह्मोपा-
सनशास्त्रमित्युक्तम्, तन्ममङ्गेनेदानो^१ ब्रह्मविद्याया देवादीनामप्यधिका-
रोऽस्ति ? नास्तीति विचार्यते । किन्तावद्युक्तम् । नास्ति देवादीनामधि-
कार इति । कुतः । सामर्थ्याभावात् । न ह्यशरीराणां देवादीनां विवेक-
विमोक्षादिसाधनसप्तकानुगृहीतब्रह्मोपासनोपासंहारसामर्थ्यमस्ति । न च
देवादीनां सशरीरत्वे प्रमाणमुपलभामहे । यद्यपि परिनिष्पत्तेऽपि घस्तुनि
धृत्यन्तिमभावना^२ वेदान्तवाक्यानि परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभ-
वन्ति, तथाऽपि देवादीनां विषयत्वप्रतिपादनपरं न किञ्चिद्विषय-
मुपलभ्यते । मन्त्रार्थवादास्तु कर्मविधिपतयाऽन्यतरत्वाच्च देवादिविषय-
साधने प्रभवन्ति । कर्मविधयश्च स्वापेक्षितोद्देश्यकारकत्वातिरेक्ये प्रता-
गतं किमपि न साधयन्ति । अत एव तासामर्थित्वमपि न सम्भवति ।
अतस्सामर्थ्यापेक्षित्वेपोरभावाद्देवादीनामधिकार इत्येवं प्राप्ते प्रवक्ष्यते-

'तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्',

१ कथं तर्हि तस्य परमात्मन इति वि. पु. ।

२ तुरङ्गशर (शरभ) भुजङ्गादीनामङ्गुष्ठेति वि. पु. ।

३ मात्र-इत्यधिकं वि. पु. ।

४ तत्प्रमाणे मनुष्याणामिति वि. पु. पाठः सर्वेषुवाऽङ्गुष्ठतः ।

५ धृत्यन्तिमभावनापेति वि. पु. ।

'तदुपयंवि', तत्-ग्रन्थोपासनम्, उपरि-देवादित्यपि सम्भवतीति भगवान्वाद्वागवतो मन्यन्ते, तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोस्सम्भवात् । अर्थित्वं ताव-
दाध्यात्मिकादिदुर्बिषहदुःखाभिन्नापात्परस्मिन् ग्रहणं च निरस्तनिग्रि-
नद्रोपगम्ये ऽनवधि-कालिगयामंय्येयकल्याणगुणगणे निरतिशयभोग्यत्वा-
दिज्ञानान्त्र सम्भवति, सामर्थ्यमपि पटुत्वे^२ देहेन्द्रियादिमत्तया सम्भवति ।
देहेन्द्रियादिमत्तं च ग्रन्थादीनां सकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेष्वामन-
प्रकरणेषु च श्रूयते । तथाहि, 'सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयम्'^३
तद्वैतत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"त्यारभ्य सर्वमचेतनं^४ तेजो-
ऽवचप्रमुपाशस्याधिरोषद् व्याहृत्य^५ "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणी"ति मद्रूप्य ग्रन्थादित्य वरान्तं चतुर्विधं भूतजातं
तत्तत्कर्मोचितं शरीरं तदुचानामभाक् चायमकरो^६दित्युक्तम् । एवं
सर्वत्र सृष्टिषाम्येषु देवतिर्बहुमनुष्यत्यागरात्मना चतुर्विधा सृष्टिराम्ना-
यते । देवादिभेदश्च तत्तत्कर्मोनुगुणग्रहणोक्तप्रभृतिवस्तुदंशलोक्त्यफ-
लभोग्योपयदेहेन्द्रियादियोगायत्तं, आत्मना स्वतो देवादित्वाभावात् ।
तथा, "तद्वेदाभये देवामुरा^७ अननुबुधिरे ते होचुः" "इन्द्रो ह वै देवा-
नामभिप्रथव्राज विरोचनोऽसुराणान्तो ह्यसंधिदानाद्येव समित्पाणी प्रजा-
पतिमकाशमजगमतुः तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि^८ ग्रहणधर्ममूपतुः तौ ह
प्रजापतिरुवाचे"त्यादिना विस्पष्टमेव शरीरेन्द्रियवत्त्व देवादीनां प्रती-
यते । कर्मविधिरोपभूतमन्वार्थवादेश्वपि "यज्जहस्तः पुरन्दरः" "तेनेन्द्रो

१ अनवधिकालिशयकल्याणगुणे निरतिशयकल्याणगुणे निरतिशयभोग्यत्वा-
दीति नि. पु. पाठः ।

२ पटुत्वं-इति नि. पु. ।

३ एकमेवाद्वितीयम्-इति सु. पु. नास्ति ।

४ तत्-इति अत्राधिकं नि. पु. ।

५ व्याहृत्येति नि. पु. धामादिकम् ।

६ भूत-इति अत्राधिकं सु. पु. ।

७ भाक्तं वाकरोदिति नि. पु. ।

८ देवा अमुरा इति सु. पु. पाठो न युक्तः ।

९ द्वात्रिंशद्वर्षाणीति सु. पु. पाठः । तौ ह वा त्रिंशत् वर्षाणीति नि. पु. ।

घञमुदयच्छ'दित्यादिभिः प्रतीयमान विषहादिमत्त्वं प्रमाणान्तरादिभ्युं
 तत्प्रमेयमेव । न चानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तरा-
 विवक्षा शक्यते वक्तुम्, स्तुत्याद्युपयोगात्तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेरिव ।
 गुणकथनेन हि स्तुतित्वम्, गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमपि हीयते ।
 न चाऽमति गुणे कथिते तेन^१ प्ररोचना ज्ञायते । अतः कर्म प्ररोचयन्तो
 गुणमद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः । मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्तास्तत्रत्र
 किञ्चित्कारत्वायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवतादिगतविषहादिगुणवि-
 शेषमभिदधत एव तत्र किञ्चित्कुर्वन्ति, अन्यथेन्द्रादि^२स्मृत्यनुपपत्तेः । न
 ह निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति । तत्र प्रमाणान्तराप्तान् गुणान्
 स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति, गुणार्वाशष्टं वा प्रकाशयन्ति,
 देवतादिगतविषहादिगुणविशेषमभिदधत एव तत्रा प्राप्ताश्चानुग्रह तैः
 प्ररोचनप्रकाशनकुर्वन्ति^३ । विरुद्धत्वे तु तद्वाचिभिरशब्दैरविरुद्धान^४गुणान्
 लक्षयित्वा कुर्वन्ति । कर्मविधेश्च देवतायाः प्रमाणान्तरभाष्यमैश्व-
 र्यमपेक्षितमेव, कामिनः कर्त्तव्यतया कर्म विधीयमानं स्वयं तत्रप्रथमि
 कालान्तरभाषिनः^५ फलस्य स्वर्गादेस्साधकमपेक्षते । मन्त्रार्थवाद्येष्व
 "वायुर्षं त्वेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन^६भागधेयेनोपधायति स एवैतन्भूतिं
 ६ गमयति" "यदनेन हविषा ऽऽशास्ते तादृश्या तदृश्या तदस्मै^७देव्या
 राधन्तामि"त्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायित्वन्त-

१ नद्य भ्रता गुणेन कथितेनेति सु पु. पाठः ।

२ देवताधिगतेति लि पु. पाठः ।

३ अन्यथेन्द्रादीति लि. पु. ।

† यत्किञ्चिदन्तर्गतं पाठः गुणरुद्धये ऽप्यस्ति, परन्तु सूत्रेण एव पाठो मेवैव
 प्रमादात्पुनरागत इति प्रतिभाति ।

४ प्राप्तान् गुणानुग्रह तैः प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति-इति लि. पु. पाठः ।

५ अविच्छेदादिति लि. पु. तु प्रमादात् ।

६ प्रमाथान्तराप्तान्भूतिं लि. पु. नास्ति न च पुनरु. ।

७ भाषिन-इति लि. पु. ।

८ स्थेनेति नास्ति लि. पु., भाष्येण तेन ।

९ भूतमिति सु. पु. पाठः ।

१० तस्मै-इति लि. पु. पाठः ।

वनुगुणञ्चैख्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वांश्वार्थं समन्वीयते, देवपूजा-
भिधायिनो यजिधातोश्च यागाद्यङ्गुर्मे स्याराधदेवताप्रधानं प्रतीयते ।
तदेवं कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया वाक्यादेव विध्यपेक्षितं सर्वप्रवृत्तमिति
नापूर्वादिकं ध्युत्पत्तिसमयानवगतं कर्मविधियभिधेयतया कर्त्तव्यतया
च श्रयितव्यम् । तथा सङ्कीर्णत्राह्णमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपु-
राणेषु ब्रह्मादीनान्देवासुरप्रभृतीनां देहेन्द्रियादयः स्वभावाभेदाः
स्यानानि भोगाः कृत्यानि चेत्येषमादयस्सुव्यक्ताः प्रतिपाद्यन्ते । अतो
विद्यहादिमत्त्वाद् देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येव ।

विरोधः कर्मणीति चेत्, न, अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

देवादीनां विद्यहादिमत्त्वाभ्युपगमे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते,
बहुषु यागेषु युगपदेकत्वेन्द्रस्य विषहवत्त्वे “अग्निमान् आवह, इन्द्रयागच्छ,
हरिष यागच्छे”त्यादिनाऽऽहूतस्य तस्य सविधानानुपपत्तेः, दर्शयति
चाग्न्यादीनां तत्र तत्रागमनं “कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य
वा न, धहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वं परिहृताति स एनाश्रयो-
भूते यज्ञस”, इति । अतो विद्यहादिमत्त्वे कर्मणि विरोधः प्रसज्यत इति
चेत्, ‘अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्,’ दृश्यते हि सौभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां
युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिः ।

**शब्द इति^१ चेत्, न, अतः प्रभवात्प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥**

विरोध इति घत्ते । मा भूत् कर्मणि विरोधो ऽनेकशरीरप्रति-
पत्तेः । शब्दे तु घैदिके विरोधः प्रसज्यते, अनित्यार्थसंयोगात् । विषहवत्त्वे हि
सावयवत्त्वेनेन्द्रादेर्यस्यानित्यत्वमनिवार्यम् । ततो देवदत्तादि^२शब्दव-
दिन्द्राद्यर्षजन्मनः प्राग्विनाशादुद्भवेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्य-
त्वम ऽनित्यत्वं वा वेदस्य स्यादिति चेत्, तत्र; ‘अतः प्रभवात्’—अस्मा-

१ शब्दे तु इति-इति सि. पु. प्राभादिकः पाठः ।

२ देवतादीति सि. पु. पाठः ।

दिन्द्रादिशब्दादेशे पुनःपुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् । एतदुक्तमभवत्—न हि
 देवदत्तादिशब्दघदिन्द्रादिशब्दाः वैदिका व्यक्तिविशेषमात्रे सङ्केतपूर्वकाः
 प्रवृत्ताः, अपि तु स्वभाषत एव गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचित्वेन ।
 ततश्चैकस्यामिन्द्रव्यक्तौ घिनटायामऽत एव वैदिकादिन्द्रशब्दान्मनसि
 विपरिधत्तमानादवगततद्वाक्यभूतेन्द्रा'द्वर्थाकारो धाता तदाकारमेवापर-
 मिन्द्र सृजति, यथा कुलालो घटशब्दान्मनसि विपरिधत्तमानात्तदाका-
 रमेव घटमिति । कथमिदमवगम्यते ? 'प्रत्यतानुमानाभ्याम्',—श्रुतिस्मृति-
 भ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् "वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सतासती प्रजा-
 पति" इति, तथा "स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत स भुव इति
 व्याहरत्"साऽन्तरित्वमसृजते"त्यादिः । वाचकशब्दपूर्वकन्तत्तदर्थसंस्थानं
 स्मरन् तत्तत्संस्थानविशिष्ट"न्तन्तमर्थे सृष्टवानित्यर्थः । स्मृतिरपि—

“अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रसूतयः” इति,

“सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्व निर्मम” इति,

संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत्, तथा—

“नाम रूपञ्च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स” इति ।

अतो देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि न वैदिकशब्दानामानर्थक्यं
 वेदस्यादिमत्त्वं च प्रसज्यते ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

यत एवेन्द्रवसिष्ठादिशब्दानां देवश्चपिवाचिनान्तत्तदाकारवाचि-

१ विपरिधत्तमानागततद्वाक्यभूतेन्द्रेति लि. पु. पाठः ।

२ वेदेन स्वरूपेण व्याकरोत् सता सति-इति लि. पु. ।

३ व्याहरतेत्यात्मनेपदे तु लि. पु. ।

४ पूर्वकं तत्तदर्थसंस्थानविशिष्टमिति लि. पु. पाठः ।

५ नित्या यतः सर्वा प्रसूतय इति तु क्यचित्पादो भवति ।

त्वम्, तत्तच्छब्देन तत्तदर्थस्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थसृष्टिः, तत एव "मन्व-
 कृतो पृथीति, नम ऋषिभ्यो मन्वऋषुभ्यः, अयं सो ऽग्निरिति, विश्वामित्रस्य
 सूक्तम्भवती"त्यादिभिर्वसिष्ठादीनां मन्वऋत्वकाण्डऋत्वचयित्वादीनां
 प्रतीयमानेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । एभिरेव "मन्वऋतो पृथीत"
 इत्यादिभिर्वेदशब्दैस्तत्तत्काण्डसूक्तमन्वऋतामृषीणामाकृतियत्तयादिकं
 परामृश्य'तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुक्तांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिस्तानेष तत्तन्म-
 न्वादिस्मरणे' नियुङ्क्ते, ते च प्रजापतिनाऽऽहितशक्तयस्तत्तदनुगुणन्तप-
 स्तत्त्वा नित्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिदृष्टान्मन्वादीनांऽनधीत्येष स्यते
 वर्णतरवास्त्रलितान् परयन्ति । अतएव वेदानां नित्यत्वमेवाऽत्र मन्व-
 ऋत्वमुपपद्यते ।

अथ स्याद्वैमिक्तिकपलयादिष्विन्द्राद्युत्पत्तौऽस्यैः वेदशब्देभ्यः पूर्व-
 पूर्वैन्द्रादिस्मरणेन प्रजापतिना देवादिसृष्टिरुपपद्यतां नाम, प्राकृतप्रलये तु
 स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कार'परिणामशब्दस्य च विनष्टत्वात् कथं प्रजा-
 पतेः शब्दपूर्विका सृष्टिरुपपद्यते, कथन्तरां विनष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् ।
 अतो वेदनित्यत्वादिना देवादीनां विषयत्वभाष्युपगमे लोक'ध्यवहा-
 रस्य प्रशाहानादिता ऽऽश्रयणीयेति, अत उत्तरं पठति-

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो

दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २६ ॥

इत्थोपसंहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वाक्तात्समाननामरूपत्वादेव
 न कश्चिद्विरोधः । तथाहि, स भगवान् पुरुषोत्तमः प्रलयाऽवसानसमये
 पूर्व'संस्थानं जगत्स्मरन् 'बहु स्या'मिति सङ्कल्प्य भोग्यभोक्तृजातं स्वस्मिन्

१ इत्यादिष्वसिष्टेति सु. पु. ।

२ काण्डवसिष्ठाद्याविति. लि. पु. ।

३ अन्वादिपरामृश्यमिति लि. पु. ।

४ करणे-इति लि. पु. ।

५ वीर्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिदृष्टानिति सु. पु. पाठः ।

६ कारमिति लि. पु. ।

७ गमेऽपि लोके-इति लि. पु. ।

८ समयपूर्व-इति लि. पु. ।

शक्तिमात्रावशेष प्रलीन विभज्य महदादिव्रह्माण्ड हिरण्यगर्भपर्यन्त
 यथापूर्वे सृष्टा वेदाश्च पूर्वानुपूर्वा^१ विशेषतस्तितानाऽऽविष्कृत्य हिरण्यग-
 र्भायोपदिश्य पूर्ववदेव देवाद्याकारजगत्सर्गं तं नियुज्य स्वयमपि तदन्त-
 रात्मतया ऽवतस्ये । अतो यथोक्त सर्वमुपपद्यम् । एत^२देव च वेदस्यापौ-
 रुषेयत्व नित्यत्वञ्च, यत्पूर्वपूर्वा^३ञ्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमवि-
 शेष^४ स्मृत्या तेनैव क्रमेणोच्चार्यंत्वम् । तदस्मासु सर्वेश्वरेऽपि समानम् ।
 इयास्तु विशेषः, संस्कारानपेतमेव (त) स्वयमेवानुसन्धते पुरुषोत्तमः । कुत
 इदं यथोक्तमवगम्यत इति चे, तत्राह 'दर्शनात् स्मृतिश्च' । दर्शन तावत्,

“यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं

यो वै^५ वेदाश्च प्रदियोति तस्मा”इति ।

स्मृतिरपि मानवी—

“आसीद्विद्वन्तमोभूत”मित्यारभ्य

“सोऽभिधाय शरीरात्स्वास्मिस्तुर्विधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु धीर्यमपा^६सृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैम सहस्राशुसमप्रभम् ।

तस्मि^७जजे स्वय ब्रह्मा सर्वलोकपितामह”इति ।

तथा पौराणिकी^८—

“तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पट्टमजायत ।

तस्मिन्^९द्वे महाभाग वेदवेदाङ्गपारगः ॥

ब्रह्मोत्पद्यस्व तेनोक्तः प्रजा^{१०} सृज महामते ।

१ प्रजापदिहिरण्यवेति सु पु ।

२ पूर्वानुपूर्वेति मि पु ।

३ तदिति लि पु ।

४ क्रमशेषमिति वि पु तु न युक्तम् ।

५ वै-इति नास्ति लि पु ।

६ धीजमवेति पाठान्तरम् ।

७ पौराणिका-इति सु पु ।

तथा,

“परो नारायणो देवसस्माज्जातरवतुर्मुख” इति ।

तथा, “आदिसर्गमहं वक्ष्य” इत्यारभ्योच्यते—

सृष्ट्वा नारं तोयमन्तः^१ स्थितोऽहं

येन स्यान्मे नाम नारायणोति ।

कल्पेकल्पे तत्र शयामि^२ भूयः .

सुप्तस्य मे नाभिजं स्याद्व्याऽङ्गम् ॥

एवं भूतस्य मे देवि नाभिपद्मे चतुर्मुखः ।

उत्पवस्स मया प्रोक्तः प्रजाः सृज महामत” इति ।

अतो देवादीनामध्यैत्वसामर्ष्ययोगाद्देवविद्यायां अमधिसम-
मऽधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥

देवताऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

अथ मध्यधिकरणम् ८ ।

मध्यादिष्वसम्भवादनधिकारं

जैमिनिः ॥ ३० ॥

ब्रह्मविद्यायान्देवादीनामध्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम् । इदमिदानीं
विन्यते—येषूपसर्तेषु देवता एवोपास्या, स्तेषु तासामधिकारोऽस्ति नेति ।
किं प्राप्तम् । नास्त्यधिकारस्तेषु मध्यादिव्यति जैमिनिर्न्यते । कुतः ।
‘असम्भवात्’ । न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयो ऽन्ये
सम्भवन्ति, न चादित्यवस्वादीनां सतां वस्वादित्व^३ प्राप्यं सम्भवति,
प्राप्तत्वात् । मधुविद्यायामृषेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रश्मिद्वारेण
प्राप्तस्य^४ रसस्याश्रयतया लब्धमधुश्चपदेशस्याऽऽदित्यस्यांऽशानां वस्वा-
दित्यादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्व वस्वादित्यञ्च प्राप्यं^५ श्रूयते^६ ‘असौ

१ मत इति लि. पु. ।

२ शयामि इति लि. पु. ।

३ वस्वादित्यमिति लि. पु. अत्रान्यत्र च भवति ।

४ द्वारेणाप्राप्तस्येति सु. पु. । ५ वस्वादिभिरेति लि. पु. ।

६ वस्वादित्यं च प्राप्यं चेति लि. पु. ।

वा आदित्यो देवमधि"त्युपक्रम्य "तत्रात्प्रथममऽमृतन्तद्वसव उपजीव-
न्ती"त्युक्त्वा "म य एतदमृतं वेद वसूनामवैको भूत्वा ऽग्निनैव मुखेने-
तदेवामृतं दृष्ट्वा घृष्यती"त्यादिना ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृत"मिति ज्योतिषि
परस्मिन्^१ ब्रह्मण्युपासनं देवानां श्रूयते । देवमनुष्योभयसाधारणे परब्रह्मो-
पासने देवानामुपासकत्वकथनं देवादीनामितरोपासननिवृत्तिं व्योस्य-
ति । अत एषु^२ वस्वादीनामनाधिकार इति शान्तेऽभिधीयते--

भावन्तु वादरायणो ऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

आदित्यवस्वादीनामपि तेष्वधिकारभावं भगवान्वादरायणो
ब्रूयते । अस्ति ह्यादित्यवस्वादीनामपि स्वावस्यब्रह्मोपासनेन वस्वादि-
त्यस्वप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्रेक्षासम्भवः, इदानीं वसूनां सतामपि कल्पान्त-
रेऽपि वस्वादित्यप्राप्तिश्चापेक्षिता भवति । अत्र हि कार्यकारणोभया-
वस्यब्रह्मोपासनं विधीयते "असौ वा आदित्यो देवमधि"त्याद्य "अथ
तत्र कर्तुमुद्वेते"त्यतः प्रागादित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्यं ब्रह्मोपास्य^३मु-
पदिश्यते, अथात्^४ कर्तुं उद्वेते"त्यादिनाऽऽदित्यान्तरात्मतयाऽवस्यते
कारणावस्यमेव ब्रह्मोपास्यमुप^५दिश्यते । तदेवं कार्यकारणोभयावस्यं
ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे वस्वादित्त्वं प्राप्य तदन्ते कारणं परं ब्रह्मैवा-
प्नोति । "न ह वा अस्मा उद्वेति न निघ्नोचति" सङ्गद्विधा हेवास्य भवति

१ परस्मिन्निति सि. पु. ।

२ यथ, इति सि. पु.

३ ०वस्यब्रह्मोपासनमिति सु. पु. पाठः ।

४ अथ तत्र इति सि. पु. अर्थापि पाठः

५ उद्वेतीति सु. पु.

६ इत्युपेति सु. पु.

७ अस्मादुद्वेतिननिघ्नोचतीति सि. पु. ।

य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं घेदे"ति कृत्वाया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिष-
 त्त्रयवणाद् ब्रह्मपाप्तिपर्यन्तवस्वादित्वफलश्रवणाच्च घस्यादिभोग्यभू-
 ताऽऽदित्यांशस्य विधीयमानमुपासनन्तदवस्यस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते ।
 अत एवविधमुपासनमादित्यवस्वादीनामपि सम्भवति । एवं च ब्रह्मण
 एवोपास्यत्वात् 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरिष्यन्त्युपपद्यते । तदाह
 वृत्तिकारः—“अस्ति हि मध्वादिषु सम्भयो ब्रह्मण एव सर्वत्र निचाय-
 त्वा”दिति ॥

मध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा-
 त्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥

अथापशूद्राधिकरणम् ६ ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा-
 त्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति न वेति विचार्यते । किं
 युक्तम् । अस्तीति । कुतः । अर्थित्वसामर्थ्यप्रयुक्तत्वादधिकारस्य, शूद्रस्यापि
 तत्सम्भवात् । यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्मस्यऽनग्निविद्यात्वाच्छूद्रस्या-
 ऽनधिकारः, तथाऽपि मनोवृत्तिमात्रत्वाद् ब्रह्मोपासनस्य तत्राधिकारो-
 ऽस्त्येव । शास्त्रीयक्रियापेक्षत्वेऽप्युपासनस्य तत्तद्वर्णोत्तमोचितक्रियाया एव
 अपेक्षितत्वाच्छूद्रस्याऽपि स्वयर्णोचितपूर्ववर्णेशुश्रूषैव क्रिया भविष्यति ।
 “तस्माच्छूद्रो यज्ञे ऽनघकृत्” इत्यप्यग्निविद्यासाध्ययज्ञादिकर्मोपधि-
 कार एव न्यायसिद्धो ऽनूद्यते । नन्वनधीतवेदस्या ऽश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्म-
 स्वरूपतद्दुपासनप्रकारानभिन्नस्य कथं ब्रह्मोपासन सम्भवति । उच्यते,
 अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तशाक्यस्याऽपीतिहासपुराणश्रवणेनाऽपि ब्रह्म-
 स्वरूपतद्दुपासनज्ञानं सम्भवति । अस्ति च शूद्रस्याऽपीतिहासपुराणश्रव-
 णानुज्ञा “श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमवत” इत्यादौ । दृश्यन्ते
 चेतिहासपुराणेषु विदुरादयो ब्रह्मनिष्ठाः । तेषोपनिषत्स्वपि संवर्गेवि-

१ घस्यादित्यं कनस्येति सि. पु. ।

२ अपिनेति मु. पु. ।

३ अस्मिन्नास्ति सि. पु. पाठः ।

४ कुत इति मु. पु. भास्ति ।

५ नैव कृत् इति सि. पु. पाठः ।

६ तदिति मु. पु. भास्ति ।

शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारः प्रतीयते । शुश्रूषुं हि ज्ञानश्रुतिमा-
चार्य्यो रैकः शूद्रेत्यामन्व्य सस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिशति "आलहारोमाः
शूद्र अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा" इत्यादिना । अतः शूद्रस्याऽप्यधिकारः
सम्भवतीति प्राप्त उच्यते-

न शूद्रस्याधिकारः सम्भवति । कुतः । सामर्थ्याभावात् । न हि
ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारमऽज्ञानतस्तदङ्गभूतवेदानुष्ववनयज्ञादिव्यनधि-
कृतस्योपासनोपसंहारसामर्थ्ये सम्भवति । असमर्थस्य वार्धित्वसद्भावेऽप्य-
धिकारो न सम्भवति । असामर्थ्यं च वेदाध्ययनाभावात् । यथैव हि
त्रैविर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसम्प्राप्तज्ञानलाभेन कर्मविधयोऽ-
ऽज्ञाततदुपायादीनऽपरांश्च स्वीकुर्वन्ति, तथा ब्रह्मोपासनविधयोऽपि
अतोऽध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायाधिगतज्ञानस्यैव ब्रह्मोपासनोपायत्वाच्छू-
द्रस्य ब्रह्मोपासनसामर्थ्यासम्भवः । इतिहासपुराण्ये अपि वेदोपबृंहणं
कुर्वती एवोपायभावमनुभवतो, न स्वातन्त्र्येण । शूद्रस्येतिहासपुराण्यश्र-
यानुज्ञाने पापतयादिकलाये नोपासनार्थम् । विदुरादयस्तु भवान्तरा-
धिगतज्ञानाप्रमोषांश्च ज्ञानवन्तः^१ प्रारथ्यकर्मवशाच्चैदृशजन्मयोगिनः^२ इति
तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वम् ।

यत्तु संवर्गविद्यायां शुश्रूषोः शूद्रेति संबोधनं शूद्रस्याधिकारं
सूचयतीति, तत्रेत्याह-

'शुगऽस्य सदनान्तरश्रयणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि,'

शुश्रूषोर्ज्ञानश्रुतेः पौत्रायणस्य ब्रह्मज्ञानवैकल्येन हंसोक्ताऽनादर-
वाक्यश्रवणात्तदेव ब्रह्मविदो रैकस्य सकाशं प्रत्याद्रवणाच्छुगऽस्य सऽज्ञा-
तेति हि सूच्यते, अतः स शूद्रेत्यामन्व्यते, न धर्तृर्धर्मव्यतिरेकः । शोवतीति

१ अज्ञानतदुपायाधीनपरान्ति इति पुं पाठः ब्रह्मोपासनं स्वाने ब्रह्मोपास-
तु सुं पुं इति मयति ।

२ भातयन्त इति निं पुं ।

३ शम्भोपासय इति निं पुं ।

हि शूद्रः । “शुचेर्देख” इति ‘र’प्रत्यये^१ धातोश्च दीर्घं चकारस्य ढकारे
 शूद्र इति भवति । अतः शोचिवृत्त्वमेवास्य शूद्रशब्दप्रयोगेण सूच्यते, न
 चातिशयोक्तः । “ज्ञानश्रुतिः किल पौत्रायणो बहुद्रव्यप्रदो बहुचप्रदश्च
 ध्रुव, तस्य धार्मिकायैसरस्य धर्मैण प्रीतयोः कयोश्चिन्महात्मनोरस्य
 ब्रह्मजिज्ञासामुत्पिपादयिषतो^२ हेसक्षणेण निशायामस्याऽधिदूरे गच्छतोर-
 न्यतर इतरमुवाच “भो भो भल्लावभल्लाव ज्ञानश्रुतेः पौत्रायणस्य सम-
 न्दिवा ज्योतिराऽऽतन्तन्मा प्रसाङ्गीस्तथा मा प्रधातो” इति । एवं
 ज्ञानश्रुतिप्रशंसारूपं धाक्यमुपश्रुत्यापरो हंसः प्रत्युवाच “कम्यर एन^३मेत-
 त्सन्तं सपुत्रानमिथ रैकुमात्ये”^४ इति । कं सन्तमेनं ज्ञानश्रुतिं सयुधानं^५
 रैकुं ध्रुवजमिथ गुणश्रेष्ठमेतदात्य,^६ स ब्रह्मजो रैकु एव लोके गुणवसरो,
 महता^७ धर्मैण संयुक्तस्याप्यस्य ज्ञानश्रुतेर्ब्रह्मजस्य को गुणो यद्रुणजनितं^८
 तेजो रैकतेज इव मां दहेदित्यर्थः । एवमुक्तेन परेण “को, ऽसौ रैकु”
 इति पृष्टो लोके यत् किञ्चित्साध्वनुष्ठितकुर्म यच्च सर्वचेतनगतं^९ विज्ञा-
 नन्तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्भूतं^{१०} स रैकु इत्याह । तदेतदुंसघ्राक्यं ब्रह्म-
 ज्ञानधिधुरतया ऽऽत्मनिन्दाङ्गभेन्तद्वृत्तया च रैकुप्रशंसारूपं ज्ञानश्रुतिरूप-
 श्रुत्य तत्त्वणादेष्ट उत्तारं रैकान्वेषणाय प्रेष्य तस्मिन् विदित्वा ऽऽगते
 स्वयमपि रैकुमुपसद्य गवां पटशतं निष्कमखतरीरघञ्च^{११} रैकायोपहृत्य
 रैकुं प्रार्थयामास “यनु म एताम्भगवो देवतां शाधि यान्देवतामुपास्त”

- १ कथस्य इति नि. पु. पाठः प्रामादिकः ।
 २ जिज्ञासामुत्पिपादयिषतेरिति सु. पु., जिज्ञासामु स्युत्पादयिषतेरिति लि.
 पु. पाठः ।
 ३ एवमिति लि. पु. ।
 ४ आगच्छेति लि. पु. ।
 ५ सयुक्त्यान-इति लि. पु., सयुक्त्यानमिति पुनः पुनर्मु. पु. च भवति ।
 ६ श्रेष्ठमेतदात्म्य-इति लि. पु. ।
 ७ गुणवसमहतेति लि. पु. ।
 ८ ज्ञातं क्षेत्रैरैकतेजसमाठहेडिति लि. पु. ।
 ९ सर्वचेतनाङ्गमिति सु पु पाठः ।
 १० पठ्यज्ञानान्तामिति लि. पु. पाठः ।
 ११ पटशतरिरघं चेति लि. पु. पाठः ।

इति । स्वदुपास्यां परां देवतामामनु^१शाधीत्यर्थः । स च रैकः स्वयोग-
महिमविदितलोकत्रयो ज्ञानश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानविधुरतानिमित्ताऽनादरगर्भहंस-
वाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतान्तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासयोगं च विदि-
त्वा ऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय चिरकालसेवां विना ऽर्घ्यप्रदानेन
शुश्रूषमाणस्यास्य यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीति
मत्वा तमनुशुद्धऽस्य शोकाविष्टतामुपदेशयोग्यताख्यापिकां^२ शूद्रशब्देना
मन्त्रणेन प्रापयद्विदमाह “अहं हारत्वा^३ शूद्रं तवैव सह गोभिरस्ति^४”-
ति । सह गोभिरयं रथस्तवैवास्तु, नैतावता मह्यं दत्तेन ब्रह्मजिज्ञासया
शोकाविष्टस्य तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानश्रुति-
र्भूयोऽपि स्वशक्त्यनुगुणमेव गवादिकं धनं कन्यां च प्रदायोपससात् । स
रैकः पुनरपि तस्य योग्यतामेव व्यापयञ् शूद्रशब्देनामन्याह-“आनहा-
रेमाः शूद्रा ऽनेनैव^५ मुखेनालापयिष्यथा” इति । इमानि धनानि शक्त्य-
नुगुणान्याजहर्षं, अनेनैव द्वारेण विरसेषया विनापि मां त्वमभिलषित-
ब्रह्मोपदेशरूपवाक्यमालापयिष्यसीत्युक्त्वा तस्मा उपदिदेश । अतः शूद्र-
शब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनायं शोक एवास्य सूचितो, न चतुर्थ-
वर्णत्वम् ।

क्षत्रियात्वावगतेश्च^६ ॥ ३५ ॥

‘बहुदायी’ति दानपतित्वेन, ‘बहुपाक्य’इत्यादिना ‘सहैत एव मे
ऽव^७’ मऽस्यन्ती^८त्यन्तेन बहुतरपक्कावपदायित्वप्रतीते, “स हं संजिहान
एव सत्तारमुवाचे”^९ति सत्प्रपणा, बहुयामप्रदानावगतजनपदाधिपत्याच्चा
ऽस्य ज्ञानश्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीतिरव न चतुर्थवर्णत्वम् ।

१ मयान्विति सि. पु. । २ आख्यापिका-इति सि. पु. ।

३ अथाह स्वमिति मु. पु. पाठ, अथाहारेका-इति सि. पु. ।

४ शक्यारो नास्ति. सि. पु. ।

५ स्वदभिनवितामिति सि. पु., स्वमिभक्तिरिति मु. पु. पाठः ।

६ क्षत्रियत्वगतेश्चेति सि. पु. ।

७ यद्यमेतदस्मिति मु. पु. पाठः सि. पु. च ।

८ सहेति नास्ति सि. पु. ।

तदेवंमुपक्रमगताख्यायिकायां चक्षियत्वप्रतीतिरुक्ता, अधुना^१पसहा-
रगताख्यायिकायामपि चक्षियत्वमस्य प्रतीयत इत्याह-

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३६ ॥

अस्य ज्ञानश्रुतेरुपदिश्यमानायामस्यामेव संशर्गविद्यायामुत्तरत्र
कीर्त्यमानेनाभिप्रतारिनाम्ना, चैत्ररथेन चक्षियेणास्य चक्षियत्वङ्गम्यते ।
कथम्? । “अथ ह शौनकं, च कापेयमभिप्रतारिणं च कावसेनिं” परिधि-
ष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभित” इत्यादिना “ब्रह्मचारिखेद्रमुपास्मह” इत्य-
न्तेन कापेयाभिप्रतारिणोर्भित्तमाणस्य ब्रह्मचारिणश्च संशर्गविद्यासम्ब-
न्धित्वं प्रतीयते । तेषु चाभिप्रतारी चक्षिय इतरो ब्राह्मणौ । अतोऽस्यां
विद्यायां ब्राह्मणस्य तदितरेषु च चक्षियस्यैवान्वयो दृश्यते, न शूद्रस्य ।
अतोऽस्यां विद्यायामन्वितान्द्रैकाद्ब्राह्मणादन्यस्य ज्ञानश्रुतेरपि चक्षियत्व-
मेव युक्तं, न चतुर्थवर्णत्वम् । नन्वस्मिन् प्रकरणेऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं
चक्षियत्वं च न श्रुतम्, तत्कथमस्याभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वङ्ग्यं वा चक्षि-
यत्वम्? तत्राह “लिङ्गादि”ति । “अथ ह शौनक च कापेयमभिप्रता-
रिणं च कावसेनिमित्यभिप्रतारिणः कापेयसाहचर्योऽस्तिङ्गादस्या-
भिप्रतारिणः कापेयसम्बन्धः प्रतीयते । अन्यत्र च “एतेन वै चैत्ररथङ्का-
पेया अयाजय”चिति कापेयसम्बन्धिनश्चैत्ररथत्वं श्रूयते, “तथा, चैत्र-
रथस्य चक्षियत्व”न्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः सन्नपतिर्जायते”ति । अतो-
ऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं चक्षियत्व च गम्यते ।

तदेवं न्यायविरोधिनि शूद्रस्याधिकारे लिङ्गं नोपलभ्यत इत्युक्तम्,
इदानीं न्यायसिद्धः शूद्रस्याऽनधिकारः श्रुतिस्मृतिभिरनुदहृत इत्याह-

संस्कारपरामर्शात्तद्भावाभिलाषाच्च ॥ ३७ ॥

ब्रह्मविद्योपदेशपदेशेषूपनयनसंस्कारः परामृश्यते “उप त्वा नेष्ये,
सं होपनिष्य” इत्यादियु । शूद्रस्य होपनयनादिसंस्काराभावोऽभिलष्यते-

१ अधुनेति नास्ति सि पु. ।

२ कावसेनिमिति सि पु. ।

३ चैत्ररथानामैकः सन्नपतिर्जायते-इति सि पु. पाठः ।

“न शूद्रे पातकं किञ्चित् च संस्कारमर्हती”ति, “वतुषो वयो एकजाति-
र्न च संस्कारमर्हती”त्यादिव ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तैः ॥ ३८ ॥

“नैतदवाह्यलो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरे”ति शूद्रयो-
र्जाबालस्य शूद्रत्वाभावादिनिर्धारणे सत्येव ब्रह्मविद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

श्रवणाऽध्ययनाऽर्थप्रतिषेधात् ॥ ३९ ॥

शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थानुष्ठानानि प्रतिषिध्यन्ते “पक्षु ह
वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतथ्य, न्तस्माच्छूद्रो बहुप-
शुऽयज्ञीय” इति । “बहुपशुः” पशुसवृश इत्यर्थः । अनुपश्रवणतोऽध्ययन-
तदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानि न सम्भवन्ति । अतस्तान्यपि प्रतिषिद्धान्येव ।

स्मृतेश्च ॥ ४० ॥

स्मर्यते च यथणादिनिषेधः । “अथ हास्य वेदमुपश्रवणतस्त्रपुत्र-
सुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद” इति,
“न चास्योपदिशेदुर्मै न चास्य व्रतमादिशे”दिति च । अतः शूद्रस्यान-
धिकार इति सिद्धम् ॥

ये तु निर्विशेषदिग्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः, अन्यत् सर्वं मिथ्याभू-
तम्, धन्वश्चापारमार्थिकः, स च वाक्यजन्यवस्तुयाथात्म्यज्ञानमात्रनिव-
र्त्यः, तद्विरतिरेव मोक्ष इति वदन्ति, तैर्ब्रह्मज्ञाने शूद्रादिरनधिकारो वक्तुं
न शक्यते, अनुपनीतस्यानधीतवेदस्या ऽश्रुतवेदान्तवाक्यस्याऽपि यस्मा-
त्कस्माच्चिदपि निर्विशेषदिग्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत्सर्व्वन्तस्मिन्नि-
थ्याभूतम्यत्किञ्चित्पिमिति वाक्याद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानोत्पत्तेः, स्तावतैव धन्व-

निवृत्तेश्च । न च तत्त्वमस्यादिवाक्येनैव ज्ञानोत्पत्तिः कार्यं, न वाक्या-
न्तरेणेति नियन्तुं शक्यम्, ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् सत्यां साम्यामनि-
च्छतोऽपि ज्ञानोत्पत्तेः । न च वेदवाक्यादेव वस्तुयाद्यात्म्यज्ञाने सति
वन्धनिवृत्तिर्भवतीति वक्तुं शक्यम्, येन केनापि वस्तुयाद्यात्म्यज्ञाने सति
भ्रान्तिनिवृत्तेः । पौरुषेयादपि निर्दिशेपचिन्मात्रं ब्रह्म परमार्थं^१ ऽन्यत्सर्वं
मिथ्याभूतमिति वाक्यान्ज्ञानोत्पत्तेः, तावतीव धमनिवृत्तेश्च । यथा पौरुषे-
यादप्याप्तवाक्याच्छुक्तिकारणतादिभ्रान्तित्राहणस्येव शूद्रादेरपि^२ निव-
र्त्तते, तद्वदेव शूद्रस्यापि वेदवित्सम्प्रदायाऽऽगत^३वाक्याद्वस्तुयाद्यात्म्यज्ञा-
नेन जगद्ब्रह्मनिवृत्तिरपि भविष्यति । “न चास्योपदिशेदुर्मं”मित्यादिना
वेदविदः शूद्रादिभ्यो न वदन्तीति च न^४ शक्यं वक्तुम्, तत्त्वमस्यादि-
वाक्याश्रयतद्ब्रह्मात्मभावानां वेदशिरसि वर्त्तमानतया दग्धादिलाघिका-
रत्वेन निषेधशास्त्र^५किंकरत्याभावात् । अतिक्रान्तनिषेधैर्वा कैश्चिदुक्ताद्वा-
क्याच्छूद्रादेर्ज्ञानमुत्पाद्यत एव । न च वाच्यम्-शुक्त्यादौ रजतादिधमनि-
वृत्तिवत् पौरुषेयवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं शूद्रस्य जगद्ब्रह्मो न निव-
र्त्तत इति, तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं ब्राह्मणस्यापि जगद्ब्रह्मनि-
वृत्तेः । निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं
निवर्त्तकज्ञानमुत्पादयतीति चेत्, पौरुषेयवाक्यमपि शूद्रादेस्तथैवेति न
कश्चिद्विशेषः । निदिध्यासनं हि नाम ब्रह्मात्मभावाभिधायिवाक्यं यद्-
र्षमतिपादनयोग्यं तदर्थभाषना, सैव^६ विपरीतवासनां निवर्त्तयतीति
दृष्टार्थत्वं निदिध्यासनविधेर्भूये । वेदानुवचनादीन्यपि^७ विविदिषोत्पत्तावे-
षोपयुज्यन्त इति शूद्रस्यापि विविदिषायां ज्ञातायां पौरुषेयवाक्यादिवि-

१ परमार्थ इति नास्ति लि. पु. ।

२ ब्राह्मणस्य शूद्रादेरपीति पु. हुषेऽपि पाठः ।

३ अद्यगतेति मु. पु. ।

४ नैति नास्ति नि. पु. ।

५ निषेधशास्त्रस्याकिंचित्करभावात् इति मु. पु. पाठः ।

६ भाषनपेक्षेति लि. पु. ।

७ अपिकारो नास्ति नि. पु. ।

ध्यासनादिभिर्विपरीतवासनाया निरस्तायां ज्ञानमुत्पत्स्यते, तेनैवापार-
 मार्थिको बन्धो निवर्त्तियते । अथ वा, तर्कानुवृत्तीतात् प्रत्यक्षादनुमा-
 नाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशविन्मात्रप्रत्यग्धस्तुन्यऽज्ञानसात्त्विक तत्कृतवि-
 धिधविचित्रज्ञानवृत्तेयविकल्परूपं कृत्स्न जगच्चाध्यस्तमिति निश्चित्य
 एषभूतपरिशुद्धप्रत्याघस्तुन्यऽनघरतभावनया विपरीतवासना निरस्य तद्वेव
 प्रत्याघस्तु सात्तात्कृत्य शूद्रादयोऽपि विमोह्यन्त इति मिय्याभूतविचित्रै
 श्वर्य्यविचित्रसृष्ट्याद्यऽलौकिकानन्तविशेषावलम्बिना वेदान्तवाक्येन न
 किञ्चित्प्रयोजनमिह दृश्यत इति शूद्रादीनामेव ब्रह्मविद्यायामधिकार-
 सुशोभन* । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणादीनामपि ब्रह्मवेदान्तसिद्धेरुपनिषत्त्व^१
 तपस्विनी दत्तजलाञ्जलि^२ स्यात् । न च वाच्यम्-नैसर्गिकलोकव्यवहारो
 धाम्यतोऽस्य केनचिदय लोक^३व्यवहारो धम* परमार्थस्वेधमिति सम-
 र्थिते^४ सत्येव प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा वापत इति तत्समर्पिका श्रुतिर-
 प्यास्येवे^५ति, यतो भयभयभीताना साह्यादय एव [प्रत्यक्षानुमानाभ्या
 वस्तुनिरूपणं कुर्वन्तः प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा जनयन्ति । बुभुत्साया
 जताया] ^६प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्या नित्यशुद्धस्वप्रकाशा-
 द्वितीयकूटस्यचैतन्यमेव सत्, अन्यत्सर्वं तस्मिन् ऽध्यस्तमिति सुविधे
 चम् । एषभूते स्वप्रकाशे वस्तुनि श्रुतिसमधिगम्यविशेषान्तरं च नाभ्यु-
 पगम्यते, अध्यस्ताऽतद्रूपनिवर्त्तनी हि श्रुतिरपि त्वन्मते । न च सत
 आत्मन आनन्दरूपताज्ञानायोपनिषद्वास्येषा, चिद्रूपताया एव सकलेतराऽ
 तद्रूपव्यावृत्ततया तद्रूपत्वात्^७ । यस्य तु मोक्षसाधनतया वेदान्तवाक्यै-
 र्विहितं ज्ञानमुपासनरूपम्, तच्च परब्रह्मभूतपरमपुरुषधीयणम्, तच्च

१ सिद्धे सर्वोपनिषत्त्वमिति सि पु पाठ ।

२ दत्तजलाञ्जलिनिरिति सि पु ।

३ नैसर्गिकमिति सि पु ।

४ समर्थिते इति पा नि पु ।

५ रस्यास्येवेति सि पु ।

६ [ ] इति ब्रह्मसूत्रान्ततपादो नि पु पुटित ।

७ सकलेतरात्तद्रूपव्यावृत्ताया आनन्दरूपस्यादिति सि पु पाठ ।

शास्त्रैकसमधिगम्यम्, उपासनाशास्त्रं चोपनयनादिसंस्कारसंस्कृताधीत-
स्याध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोकादिसाधनानुपेक्षितमेव स्योपायतया
स्वीकरोति, एवंरूपोपासनपीतः पुरुषोत्तम उपासकं स्याभाविकत्वात्मा-
यात्म्यज्ञानदानेन कर्मजनितज्ञानं नाशयन् घन्धान्मोचयतीति पतः,
तस्य यद्योक्त्या नीत्या^१ शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते ॥

अथशूद्राधिकरणं समाप्तम् ६ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्ताऽधिकारकथाम्परिसमाप्य प्रकृतस्याकुष्ठप्रमि-
तस्य भूतमध्येगिवृत्त्वावगतपरब्रह्मभाषोत्तम्भनं हेत्यन्तरमाह-

तदेव प्रमिताधिकारम् । कम्पनात् ॥ ४१ ॥

“अकुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यं चात्मनि तिष्ठति”

“अकुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मे”त्यनयोर्वाक्ययोर्मध्ये

“यदिदं किञ्च जगत्सर्वम् प्राण एजति निस्सृतम् ।

महद्वयं वज्रमुद्यतं^२ एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम” इति-

कृत्वस्य जगतोऽग्निमूर्त्यादीनां चास्मिऽचकुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणवृद्धनिर्दिष्टे^३
स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेकमेकं
कम्पनं श्रूयते । तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतोभयादुज्जगदि-
वोद्यतात्कृत्वं जगत्कम्पत इत्यर्थः, भयादस्याग्निस्तपतीत्यनेनैकार्यात् ।
महद्वयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अथञ्च परस्य ब्रह्मणः स्वभावः,

“एतस्य वा अंतरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः”

“भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम” इति-

१ यद्योक्तरीत्येति मु. पु

२ मुद्यन्तमिति नि. पु ।

३ निर्दिष्टमिति नि. पु. :

परस्य घृहणः पुरुषोत्तमस्येयं चिधैस्वर्याधगतेः ।

इतरवाङ्कुट्टप्रमितः पुरुषोत्तमः—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४२ ॥

तयोर्द्वयोरेवाङ्कुट्टप्रमितविषययोर्धोष्ययोर्मध्ये परग्रहणात्ताधारणं
सर्वज्ञसां छादकं सर्वज्ञसां कारणभूतमनुयाहकं चाङ्कुट्टप्रमितस्य
ज्योतिर्वृश्यते ।

“न तत्र सूर्या भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः ।
समेय भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति ।

अयमेव श्लोक आदर्शार्थे परग्रहणाधिकृत्य श्रूयते । परज्योति-
पृष्ठ सर्वत्र परस्य घृहणः श्रूयते, यथा “परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्येन रूपे-
णाभिनिष्पद्यते” “तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होषासते ऽमृतम्”
“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्द्वोष्यत” इत्यादिषु । अतो ऽङ्कुट्टप्रमितः
परं ग्रहण ॥

प्रमिताधिकरणं समाप्तम् ६ ॥

अणोर्यन्तरत्वादिष्वपदेशाधि-
करणम् १० ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिष्वप-
देशात् ॥ ४३ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—“आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यद-
न्तरा तद्ग्रहणं तदमृतं स आत्मे”ति । तत्र संशयः— किमयमाकाशशब्दनि-
र्दिष्टो मुक्तात्मोत्तरमात्मेति । किं युक्तम् ? मुक्तात्मेति । कुतः ? “अथ

- १ स्वैश्वर्या०—इति लि. पु. ।
- २ द्वयोरिति नास्ति लि. पु. ।
- ३ इतिशब्दाधिक्ये सु. पु. ।
- ४ किं युक्तिमिति नास्ति लि. पु. ।

इयं रोमणि विधूय पापं चन्द्र इयं राक्षोमुखात्ममुच्य धूत्वा शरीरमहतं
 कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिषम्भधामी'ति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् "ने
 यदन्तरं"ति च नामरूपविनिर्मुक्तस्य तस्याभिधानात् । "नामरूपयोर्निर्घ-
 हिते"ति च स एव पूर्वोच्यस्योपलिलतविधितः । स एव हि देवादिषु
 पाणि नामानि च पूर्वमऽभजत्* । तस्यैव नामरूपविनिर्मुक्ता साम्प्रतिक्य
 ऽवस्था^१ 'तद्वृह्ण तद्वमृत'मित्युच्यते । आकाशशब्दस्तास्मिन्नव्य^२सङ्कुचित-
 प्रकाशयोगादुपपद्यते । ननु दहराकाशशेपत्वादस्य 'स एव दहराकाशो-
 ऽय'मिति प्रतीयते, तस्य च परमात्मत्व निर्णोतम् । मैश्वर्यं, प्रजापतिर्था-
 व्यश्रयधानात् । प्रजापतिश्चाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्त्यवस्थान्त रूपमभि-
 हितम् । अनन्तरञ्च 'विधूय पाप'मिति स एव मुक्तावस्थः प्रस्तुतः ।
 अतोऽत्राकाशो मुक्तात्मा-इति शब्द उच्यते-

'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्,'

'आकाशः'परं ब्रह्म । कुतः ? 'अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्' । अर्थो-
 न्तरत्वव्यपदेशस्तावत् "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्घहिते"ति नामरूप-
 योर्निर्घातृत्व ब्रह्ममुक्तोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपा-
 दयति । ब्रह्मावस्थस्तव^३ कर्मवशा^४नामरूपे भजमानो न नामरूपे निर्घातु-
 शक्नुयात्, मुक्तावस्थस्य जगद्व्यापारसम्भवात् नितरा^५ नामरूपनिर्घातृत्वम् ।
 ईश्वरस्य तु निर्घलनगतिर्माणधुरन्धरस्य नामरूपयोर्निर्घातृत्व श्रुत्यैव
 प्रतिपद्यम् "अनेन जीवेनात्मनाऽनुपदिश्य नामरूपे व्याकरशाणि" ।

"वस्तुर्ध्वस्तुर्ध्विद् यस्य ज्ञानमयन्तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमद्यं च ज्ञापते" ॥

"सर्वाणि रूपाणि विधित्य^६ धीरो

नामानि कृत्याऽभिषदन् यदास्ते" ॥-

* अग्रिमदिति मु पु पाठ, अधिभू-इति तु लि पु पाठ । नामरूपे भज-
 मान इतिषट्यमाणभाष्याद्यनुकूप्याद्यमजदिति वि स्वार्थितम् ।

१ सोऽवतिश्रव्यस्यति मु पु पाठ । २ तस्मिन्नवकुचितेति लि पु पाठः ।

३ स्वर्गमिति लि पु । ४ वशो-इति मु पु ।

५ नितरामिति नास्ति लि पु । ६ विधित्येति लि पु ।

इत्यादिषु । अतो निर्याद्यनामरूपात्^१ प्रत्यगात्मनो नामरूपयोर्निर्वीठा-
 ऽयमाकाशोऽर्थान्तरभूतः परमेश ब्रह्म । तदेवोपपादयति "ते यद-
 न्तरे"ति । यस्मादऽयं^२माकाशो नामरूपे अन्तरा-साध्यामऽसृष्टोऽर्था-
 न्तरभूतः तस्मात्तयोर्निर्वीठा,-^३ऽपहतपाप्मत्वात्सत्यसङ्गुल्यत्वाच्च निर्वे-
 दितेत्यर्थः^४ । 'आदि'शब्देन ब्रह्मत्वाऽऽत्मत्वामृतत्वानि एह्यन्ते । निष्पा-
 धिकवृहत्त्वादयो^५ हि परमात्मन एव सम्भवन्ति । तेनात्राकाशः परमेश
 ब्रह्म । यत्पुनरुक्तं^६न्युत्वा शरीरमिति मुक्तोऽनन्तरः प्रकृत इति, तत्र,
 ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति परस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तरप्रकृतत्वात् । यद्यप्य-
 भिसम्भयितुर्मुक्तस्याभिसम्भाव्यतया परं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तथाऽ^७प्यभिस-
 म्भयितुर्मुक्तस्य नामरूपनिर्वीठत्वाद्यऽसम्भवाद्भिसम्भाव्यं परमेश ब्रह्मान
 प्रत्येत्यम् । किञ्च, आकाशशब्देन प्रकृतस्य बहुराकाशस्याऽत्र प्रत्यभि-
 ज्ञानात् प्रजापतिवाक्यस्यास्युपासकस्वरूपकथनाद्यत्वात्तुपास्य एव बहुरा-
 काशः प्राप्यतयेहोपसङ्घित इति युक्तम् । आकाशशब्दश्च प्रत्यगात्मनि
 न क्वचिद् दृष्टधरः । अतोऽत्राकाशः परं ब्रह्म ।

अथ स्यात्-प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मान्तरमेश नास्ति, ऐक्यो-
 पदेशाद् द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धावस्य एव हि प्रत्यगात्मा परमात्मा पर-
 ब्रह्म परमेश्वर इति च व्यपदिश्यते । अतः प्रकृतान्मुक्तात्मनोऽभिसम्भ-
 यितुर्नार्थान्तरमभिसम्भाव्यो ब्रह्मलोकः । अतो 'नामरूपयोर्निर्वेदितो'ऽऽ
 काशोऽपि स एव भवितुमर्हतीति, अत उत्तरम्यठति-

सुपुण्युत्क्रान्तयोर्भेदेन ॥ ४३ ॥

व्यपदेशादिति वर्तते^१ । सुपुण्युत्क्रान्तयोः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरस्येन
 परमात्मनो व्यपदेशात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्माऽस्त्येव । तथाहि

१ इवत्वात् इति नि पु ।

२ यस्मादेवोपमिति सु. पु ।

३ निर्दोषितेवर्णं इति सु । इत्येति भाष्ये, तस्मादिकमिदं भाष्ये, निर्वेदितो, निर्वे-
 दितेत्यर्थः, निर्वेदितेत्यस्य पदस्य तात्पर्यविवक्षया निर्वोदित्वसामर्थ्यादानर्थ इति गभीरोऽर्थः ।

४ प्रकृतत्वाद्य एव इति नि पु वाठ ।

५ परं ब्रह्म निर्दिष्टतयोति नि पु ।

६ ०दित्यनुवर्तत इति-इति सु पु ।

याज्ञसनेयके- "कृतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणोऽपि"ति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनः सुषुप्त्यवस्थायापामकिंचिज्जन्तस्य सर्वज्ञेन परमात्मना परिष्वङ्ग आम्नायते- 'प्रज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तौ न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर' मिति । तथोक्तान्ताद्यपि "प्राज्ञेनात्मनाऽन्यादृढ उत्सर्जनं याती"ति । न च स्यपत उक्तामता पाप्यऽकिंचिज्जन्तस्य तदानीमेव च्येनैव सर्वज्ञेन सता परिष्वङ्गाऽन्यारोहो सम्भवतः । न च ज्ञेयज्ञान्तरेण, तस्याऽपि सर्वज्ञत्वासम्भवात् ।

इतरश्च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याह-

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

अयं परिष्वङ्गरुः परमात्मोत्तरत्र पत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते- "सर्व- स्वाधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वेश्वरानस्य न साधुना कर्मणा भूयादो एषा- साधुना कर्मणा कनीवा^१नेप सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुविधरण एषां लोकानाममम्भेदाय तमेत^२ घेटानुवचनेन द्राक्षणा विशिद्विषन्ति एतमेव शिदित्या मुनिर्भवति एतमेव प्रजाजिनो लोकमि- च्छन्तः प्रजन्ति" "न चा एष महानऽज्ञ अत्माऽवादे। यमुदानोऽज्ञरो- ऽमृतोऽभव आनन्दो^३ द्रष्टे"ति । एते च पतित्वजगद्विधरणसर्वेश्वरस्था- दयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेऽपि न कथञ्चित्सम्भवन्ति । अतो मुक्तात्म- नोऽर्थान्तरभूतेः 'नामरूपयोर्निर्ग्रहिताऽऽकाशः' । ऐश्वर्योपदेशस्तु सर्वस्य शिद्विद्विदात्मकस्य द्रष्टृकार्यत्वेन तदात्मकत्वायत इति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म सन्नला"नित्यादिभिर्वाक्यै पतिपाट्यन इति पूर्वमेशोक्तम् । द्वैत- प्रतिषेधश्च तत एवेत्यनवद्यम् ॥

अर्थान्तरत्वाद्रिव्यपदेशाधिकरण समाप्तम् ॥ १० ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रभाष्यद्रामानुजाचार्यविरचिता शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयात्प्रथमप्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

- १ उत्सृजयति पु दुर्गापि पाठः २ यास्य किंचिज्जन्तेति सु पु ।
 ३ सर्वज्ञत्वासम्भवादिदिति लि पु । ४ नोपा इति लि पु ।
 ५ सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयादो एषासाधुना कनीवानित्यु-
 पनिषदि पाठः । ६ तमेवमिति लि पु ।
 ७ आनन्द इति नास्ति लि पु । ८ सर्वमेव समर्पितमिति लि पु पाठः ।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथाऽऽनुमानि- आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीर-
काधिकारम् १ । रूपकचिन्पस्तगृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥

उक्तं परमपुरुषार्थनक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगज्जन्मादि-
कारणं ब्रह्म अचिद्वस्तुनः प्रधानादेश्चेतनाच्च अष्टमुक्तोपयाधस्याद्विलक्षणं
निरस्तममस्तद्देयगन्धं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यमङ्गुल्यं समस्तकल्याणगुणात्मकं
सर्वान्तरात्मभूतं निरदुःशैथिल्यमिति ।

इदानीं कापिलतन्त्रमिदृशऽब्रह्मात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमु-
त्प्रेन प्रधानकारणस्यप्रतिपादनच्छायानुभारीष्यपि कानिचिदुक्त्यानि का-
मुचिच्छायासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणस्यैवे तद्विराजियते ।

कठवल्लीप्राच्यते—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परम्मतः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्तरः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति”रिति ।

तत्र सन्देहः—किं कापिलतन्त्रमिदृमब्रह्मात्मकं प्रधानमिहाव्यक्त-
शब्देनोच्यते उक्तं नेति । किं युक्तम् । प्रधानमिति । कुतः । “महतः पर-
मव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर” इति तन्त्रमिदृशत्वप्रक्रियाप्रत्याभिज्ञानेन तस्यैव
प्रतीतिः, “पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति”रिति पञ्चविंश-
कपुरुषातिरिक्तत्वनिषेधाच्च । अतोऽव्यक्तं कारणमिति प्राप्तम् । तदि-
दमुक्तमानुमानिकमप्येकेषामिति चेदिति । एकेषां शाखिनां शाखास्वा-

ऽऽनुमानिज्ञं प्रधानमपि कारणमात्रायत इति चेत्, अत्रोत्तरम्-नेति । नाव्यक्तशब्देनात्रह्यात्मकं प्रधानमिहामिधीयते । कुतः । 'शरीररूपकवि-
न्यस्तएहीति;' शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्याऽप्यक्तशब्देन एहीतिः । आत्म-
शरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथिरथादिभावेन निरूपितेषु रथरूपणेन विन्य-
स्तस्य शरीरस्यानाव्यक्तशब्देन यद्वणादित्यर्थः । इतदुक्तम्भवति-पूर्वत्र हि

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु मारयिं विद्धि मनः प्रपहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हवानानुर्दिषयांस्तेषु गोधरात्” ।

इत्यादिना

“सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” ।-

इत्यन्तेन संसाराध्वनः पारं वैष्णवं पदम्प्रेप्सन्तमुपासकं रथित्येन तच्छ-
रीरादीनि च रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा यस्येति रथादयो वशे तिष्ठन्ति,
स एवाध्वनः पारभूतं वैष्णवं पदमाप्नोतीत्युक्त्वा तेषु रथादिरूपित-
शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायाम्प्रधानानि तान्युच्यन्ते 'इन्द्रि-
येभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिना । तत्र हयत्येन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गो-
धरात्त्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वेन पराः, अथेन्द्रियस्याऽपि विषय-
सन्निधानादिन्द्रियाणां दुर्निपद्यत्वात् । तेभ्यः परमपदमवहत्यरूपितमनः,
मनसि विषयप्रथये विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि
सारयित्वरूपिता बुद्धिः परा, अध्वशसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्कर-
त्वात् । तस्या अपि रथित्वरूपित आत्मा कर्षुत्वेन प्राधान्यात् परः,
सर्व्वम्य चास्यात्मेच्छायत्तत्वादात्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मा-
दपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वाज्जीवात्मनस्तकलपुरुषार्थसाधन-
प्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्व्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वनः पारभूतः
परमपुरुषः, यथोक्तस्यात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् ।

१ केषां शास्त्रीनां शास्त्रासु महतः परमव्यक्तमिति अनुमानिकमिति लि-
पु पाठः ।

३ इन्द्रियेभ्य इति नास्ति लि पु ।

२ तेभ्योऽपीति लि पु ।

४ सर्व्वेयेवास्येति लि पु. पाठः ।

स पल्वन्तर्यामितयोपासनस्यापि नियतैक', 'परासु तच्छुभे'रिति हि
 जीवात्मनः कर्तव्यं परमपुरुषायत्तमिति घट्यते । यथोक्त्यापासननिर्देश्यु-
 पायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च न पथ । तदित्वमुच्यते' पुरुषाच्च परं किञ्चि-
 त्सा काष्ठा मा परा गति'रिति । तथा चान्तर्यामिशास्त्रे 'य आत्मनि
 तिष्ठ'न्नित्यादिभिस्सर्वं साक्षात्कर्तुं सर्वं नियमयतीत्युक्त्वा "नान्यो-
 ऽतोऽस्ति द्रष्टु"त्यादिना नियन्त्रणं निषिध्यते । भगवद्गीतासु च-

"अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विधिधाश्च पृथक् चेष्टा देवं वैधान पञ्चम"मिति ॥

द्वैशमनं पुरुषोत्तमं पथ,

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टी

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च"ति वचनात् ।

तस्य च यथोक्त्यान्तच्छरणा'गतिरेव, यथाह-

"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

धामपन्सर्वभूतानि यन्त्राकूटानि मायया ॥

तमेव शरणं कच्छे"ति ।

तदेव 'मात्मानं रश्मिं विद्मि'त्यादिना रथ्या'द्विरूपकषिप्यस्यां इन्द्रि-
 यादयः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था" इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न
 रथकपितं शरीरमिति परिशिपातदध्यक्तशब्देनोच्यत इति निश्चीयते । अतः
 कापिलतन्त्रसिद्धस्य* प्रधानस्य प्रसङ्ग एवेह नास्ति । न चान्तर्यामिद्व-
 मक्रियाप्रत्यभिज्ञा, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इतीन्द्रियेभ्यो ह्यर्थानां शब्दा-
 दीनां परत्यक्तीर्त्तनात् । न हि शब्दादय इन्द्रियाणां कारणभूतीरुद्-
 यन्ते । 'सर्वेभ्यश्च परम्पन' इत्यपि न तत्तन्त्रे मङ्गलम्, अकारणस्यावेद्यं ।
 तथा बुद्धेरात्मा महान्तरं' इत्यप्यमङ्गलम्, बुद्धेशब्देन महत्तत्त्वाभ्युपग-

* उपामकस्यापीति लि. पु. पाठः ।

२ धरणीति लि. पु. पाठः ।

३ रथेति लि. पु. ।

४ प्रसिद्धस्येति सु. पु. ।

५ शब्दानामिति सु. पु. पाठः ।

मात् । न हि महतो महान् पर इति सम्भवति । महत आत्मशब्दे विशेषणं च न सङ्गच्छते । अतो रूपकधिन्यस्तानामिवेह यद्वयम् । दर्शयति च तदेव—

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

वृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥

“यच्छेद्वाङ्मनसो प्राज्ञस्तद्वच्छेज् ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेतद्वच्छेच्छान्त आत्मनी”ति ।

अजितशास्त्राभ्यन्तरकरणैरस्य परमपुरुषस्य दुर्दर्शत्वमभिधाय हया-
दिकृपितानामिन्द्रियादीनां अशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते ‘अच्छेद्वाङ्मनसो’
इति । वाचं मनसि नियच्छेत्—वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञाने-
न्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः । वाक्शब्दे द्वितीयायाः “सुपां
सुलु”गिति लुक् । मनसोति सप्तम्याश्चान्दसो दीर्घः । ‘तद्व-
च्छेज् ज्ञान आत्मनि,’ तन्मनो बुद्धौ नियच्छेत्, ज्ञानशब्देनाऽत्र पूर्वाक्ता
बुद्धिरभिधीयते । ‘ज्ञान आत्मनी’ति व्याधिकरणे सप्तम्यौ, आत्मनि घर्त्त-
माने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः । ‘ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्, बुद्धि-
कर्त्तारं महत्यात्मनि नियच्छेत् । ‘तद्वच्छेच्छान्त आत्मनि’ त कर्त्तारं
परस्मिन् घञ्प्रणि सर्वान्तव्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति
नपुंसकलिङ्गता । एवंभूतेन रचिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थः ।

अव्यक्तशब्देन कथं व्यक्तस्य शरीरस्याऽभिधानम्, तद्याह—

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

भूतसूक्ष्ममध्याकृतं क्षयस्याशिशेषमापवं शरीरम्भवति । तदव्याकृत-
मिह शरीरावस्यमव्यक्तशब्देनोच्यते, ‘तदर्हत्वात्,’ तस्याव्याकृतस्याऽवि-
द्वस्तुन एव विकाराववस्य रथश्च पुद्गलार्थसाधनप्रवृत्तदर्हत्वात् ।

यदि भूतसूक्ष्ममध्याकृतमभ्युपगम्यते, कापिलतन्त्रसिद्धीपादाने

१ महत्त्वस्याभिधानाभ्युपगमादिति ति पु. पाठः ।

२ आदिशब्दो नास्ति सु. पु ।

३ तन्त्रासिद्धेति सु. पु. ।

कः पद्वेपः, तत्राऽपि हि भूतकारणमेवाध्यक्तमित्युच्यते, तत्राह—
तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

परमकारणभूतपरमपुरुषाधीनत्वात्प्रयोजनघट् भूतमूत्तम् । एतदु-
क्तमर्थति—न हि घयमव्यक्तं तत्परिणामत्रिशेषैश्च स्वरूपेण नाभ्युपग-
च्छामः, अपि तु परमपुरुषशरीरतया तदात्मकत्वविरहेण । तदात्मकत्वेनैव
हि प्रकृत्यादयस्त्वं स्वं प्रयोजनं साधयन्ति, अन्यथा स्वरूपस्थितिप्रवृत्ति-
भेदास्तेषां न स्युः । तथाऽनभ्युपगमादेव हि तन्वासिदृशक्रियानिरसन-
मिति । श्रुतिस्मृत्योर्हि जगदुत्पत्तिप्रलयघटादेषु परमपुरुषमहिमघादेषु च
प्रकृतिविकृतिपुरुषास्तदात्मकास्तद्गीर्त्यन्ते, यथा "पृथग्व्यसु प्रलीयते"-
इत्यारभ्य "तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानऽ-
व्यक्ते लीयते अथ्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरन्तमसि लीयते तमः परे देव
एकीभवति" तथा, "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापरशरीरं यस्य तेजः शरीरं
यस्य धाम्यशरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य बुद्धिरश-
रीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एव सर्वभू-
तान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" तथा,

"भूमिरापोऽनलो वायुः चम्मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयम्मे भिवा प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरं वामितस्वन्यां प्रकृति विद्वि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥

एतच्छोनीनि भूतानि सर्वोणीत्युपधारय ।

अहं कृत्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

१ अत्यिदमव्यक्तमिति नि पु ।

२ स्वरोपयोजनमिति सु पु ।

३ जीति वासि नि पु ।

४ लयेति सु पु ।

५ तन्मात्रा तमसीति नि पु ।

६ सु. पु अथ 'यस्यति' वासि ।

७ विद्वि वामिकामिति नि. पु वाट्ट वामाटिक् ।

८ एतच्छोनीनि—इति सु पु. एतच्छोनीनि—इति च नि पु वाट्ट ।

१ २ मत्त' परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
 मयि सर्वमिदं प्रीत मूर्धे मणिगणा इवे"ति,
 "व्यक्त विष्णुस्तथाऽव्यक्त पुनर्यं काल एव चे"ति,
 "प्रप्रतिव्यां मयाप्याता' व्यक्ताव्यक्तस्यद्विषी ।
 पुरुषश्चाप्युभायेतौ लीयेते परमात्मनि ॥
 परमात्मा च सर्ववामाधार पुरुषोत्तम * ।
 विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयत" इति च ।

ज्ञेयत्याऽपचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि तन्वमिदृमहाव्यक्तमविवक्षित्यत, तदाऽस्य ज्ञेयत्वमविवक्षि-
 व्यत्, व्यक्ताव्यक्तविज्ञानान्तरेत्वादिभिस्त्वान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वा-
 ऽभ्युपगमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यत इत्यतो न तन्वासिष्टस्यैव ग्रहणम् ।

यदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"यश्चन्द्रमप्यशंमरुपमध्यय
 न्तथाऽुरस नित्यमगन्धधञ्ज यत् ।
 यनाद्यनन्त'मरत' पर धुष
 निचाप्य त मृत्युमुखात्ममुच्यते" ॥-

इत्यऽव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेष धक्षतीय श्रुतिरिति चेत्, तत्र, प्राज्ञ
 परमपुरुष एव अत्र श्लोके निचाप्यत्वेन प्रतिपाद्यते ।

"विज्ञानसारचिष्यंस्तु मन प्रयहयाधर ।
 मोऽध्वन पारमाप्रोति तद्विष्णो परम पदम् ॥

"एव सर्वेषु भूतेषु गूढेऽत्मा' न प्रकाशते ।

दृश्यते त्यज्यया बुद्ध्या सृत्मया सूत्मदे'शंभि"रिति-

प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । अत एव 'पुरुषाच्च परं किञ्चि'दिति न पञ्चवि

१ प्रोक्तं नि पु ।

२ परमेश्वर इति नि पु ।

३ सर्वदेवत्विति नि पु

४ चेषति नि पु नास्ति भाष्यमैव तु तेन ।

५ अनाद्यनन्तमरत इति नि पु ।

६ गूढं स्मिति नि पु प्राक् वेदान्तो च पठ्यते ।

शक्तुः शक्तिरिक्तस्त्वनिषेध । तस्य च परमपुरुषस्याशब्दत्वाद्दयो धर्मो
यत्तद्वैश्वर्यमयाह 'मित्यादिश्रुतिसिद्धा' । 'महत' परं ध्रुवमित्यपि
'ब्रह्मेरात्मा महान् पर' इति पूर्वपङ्क्त्याञ्जीवात्मन परत्वमेवोच्यते ।

अथाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्मिन् प्रकरणे ह्युपायोपेयापेतृणा जयाणामेव चैवमुपन्यासो,
जेयत्वनोपन्यासस्तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते, नान्यस्याख्यत्वादे । तथाहि
नाचिकेता नाम मुमुक्षुस्तन् मृत्युप्रदत्ते वरत्रये प्रथमेन वरेणात्मन पुरुषा
यंयोग्यताऽऽपादनीमात्मनि पितृस्सुमनस्कता प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेण
मोक्षसाधनभूता नाचिकेताऽनिषिद्ध्या वरे,

"स स्वमग्निं स्वार्थंमध्येपि मृत्या प्रमूहि त श्रद्धधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका^१ अमृतस्य भजन्ते एतद्द्वितीयेन वरेण वरेण" इति ।

स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थैलवणमोक्षोऽभिधीयते, 'अमृतस्यभजन्ते' इति
तत्रस्यस्य जननमरणाभाषश्रद्धया, दुस्तरत्र वयिफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च,

'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सधि

त्रिकर्मज्ञतरति क्षन्मृत्यु-

इति च पतिवचनात् । सुतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूप
मुपेयस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मोऽनुग्रहीतो^२ पावनस्वरूपस्य वृष्टम,^३

'येष प्रेते विधिक्लिप्ता मनुष्ये

अस्तीत्येके नायमस्तीति चेके ।

- एतद्विद्यामनुशिष्टस्वशाऽह

वराणामेव वास्तुमीय" ॥-

इत्येवम्प्रेते वृष्टे तदुपदेशयोग्यता परीत्योपदिश्ये,

'तन्नुदरं गूढमनुपविष्ट

१ प्रतिलब्धा इति सु पु ।

२ परामिति सु पु

३ स्वर्गे लोका इति सि पु ।

४ वराणामुत्कर्मोऽनुग्रहीतेति सि पु ।

५ वृष्टमिति सि पु ।

गुहाहितं गहुरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं

मत्या धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति ।

तदेवं सामान्येनोपदिष्टे नविकेताः प्रीतः सन् 'देवमस्त्रे'त्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्याध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च 'मत्या धीरो हर्षशोकौ जहाती'ति निर्दिष्टस्य प्राप्यब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ-

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्रास्मात्कृतादकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्प्रशस्यति तद्वदे"ति ।

एवं सकलेतरातीतानागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणैः प्रथे क्रमेण पृष्टे प्रथमं प्रणयं प्रथस्य तदुच्यं प्राप्यस्वरूपतदन्तर्गतञ्च प्राप्तृस्वरूपं याचंकरूपं घोषाय पुनरपि सामान्येन व्यापयन् प्रथशब्ताद्यदुपादिदेश,

"अर्थं वेदा यत्प्रवमामनन्ति

तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यद्विच्छन्तो ब्रह्मसर्वं चान्ति

तस्मै पदं सद्व्यहेण यधीम्योमित्येतत्"-

इत्येषमुपदिश्य पुनरपि प्रणयं प्रथस्य प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह "न जायते म्रियते वा विपश्चि"दित्यादिना, प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपम् "अणोरणीया"नित्यादिना "क इत्यादि यत्र स" इत्यन्तेनोपदिशन्मध्ये

'नायमात्मा प्रथघनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन"-

इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह । "अतम्यिषन्ता"मिति

१ निर्दिष्टेति लि ।

२ धीरो न घोषताति-इति लि पु ।

३ प्राप्यति यत्र भास्ति लि पु ।

४ विलसणे क्रमे पृष्टे इति लि, पु ।

५ मुताद्ब्रह्मणोति लि, पु ।

वोपास्यस्योपासकैः सहायस्यानां नूपासनामुक्त्वा - "आत्मानं रयिने
विद्वी"त्यादिना "दुर्गे पशस्तत्कथयो वदन्ती"त्यन्तेनोपासनप्रकारमुपा-
सीनस्य च वैष्णवपरमपदप्राप्तिसमिधाय "शब्दमस्य"मित्यादिनोप
सहसम् । अतस्त्वयाणामेशान् ज्ञेयत्वेनोपन्यासः परमसुख । तस्माच्चैह
तान्त्रिकस्याऽध्यक्तस्य यद्वयम् ।

महद्वच ॥ ७ ॥

यथा "युद्धेऽत्मा महान् पर"इत्यत्रात्मशब्देन सामानाधिकर-
ण्यात् तन्त्रसिद्धिम्महत्त्वं दृश्यते, एवमव्यक्तवप्यात्मनः परत्वेनाभिधानात्
कापिलतन्त्रसिद्धं दृश्यते इति स्थितम् ।

आनुमानिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ घमसाधिकरणम् २ । चमसर्वदविशेषात् ॥ ८ ॥

अत्राऽपि तन्त्रसिद्धिमक्रिया निरस्यते, न ब्रह्मात्मकानां प्रकृतिम-
हदहङ्कारादीनां स्वरूपम्, श्रुतिसृतिभ्यां ब्रह्मात्मकानां तेषां प्रतिपाद-
नात् । यथाऽऽथर्वणका अधीयते-

"विकारजननीमज्जामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेष्यते पुनः ।

सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ॥

गौरनाद्यन्तशती सा जनित्री भूतभाषिणी ।

सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥

पिबन्त्येनामधिपमामऽविज्ञाताः^१ कुमारकाः ।

*एकस्त्वपिबते^२ देवस्त्वक्कन्दोऽत्र अशानुगः (गाम्) ॥

ध्यानक्रियाध्या भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसदद्द्विभुः ।

सर्वसाधारणो देगर्धो पीयमानान्तु यद्विभुः ॥

१ सहायस्यानां नूपासनामिति सु पु पाठ ।

२ सविपममात्मविज्ञाता इति लि पु पाठो न युक्त ।

३ एकस्तु विबते इति लि पु, अविबता कुमारका एकस्तु विबते-इत्युपनि
षत् पाठः ।

४ महममिति सु द्वयोर्वि पाठ ।

“चतुर्विंशतिमह्यात्^१प्रथमं व्यक्तमुच्यते” ।-

इत्यत्र प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभिहितम् । यदात्मकारश्चैते प्रकृत्यादयः स परमपुरुषोऽपि

“तं षड्विंशत्क^२मित्याहुः सप्तविंशमथापरे ।

पुरुषं निर्गुणं साध्यमयर्षशिरसा विदुः”-

इति प्रतिपाद्यते । अपरे चायर्षणिका “अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा” इत्यधीवर्ते । श्वेताश्वतराश्वैवं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपमामनन्ति-

“संयुक्तमेतत् हरमहरं च

व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशरवा^३ऽन्यो बध्यते भोक्तृभाषाञ्

ज्ञात्या देव मुच्यते सर्वपाशैः” ॥

ज्ञात्री द्वात्रिंशन्नीश-^४

षणा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनन्तरवात्मा विश्वरूपो ह्यकसां

ब्रह्मं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्^५ ॥

हरं प्रधानममृतातरं हरः

सत्त्वाभिधानाधीयते देव एकः ।

तस्याभिधानाद्योजना^६त्सत्त्वभाषा-

द्वयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति^७रिति ।

तथा,

“ह्रन्दांसि यज्ञाः क्रमधो व्रतानि

भूतं भयं यच्च वेदा^८ घटन्ति” ।

१ संख्याकमिति सु पु

२ षड्विंशत्कमिति सु पु ।

३ अनीशरवात्मा बध्यते इति वा ।

४ सर्वपाशैरिति वि. पु. ।

५ त्रीशनीशो, ह्रन्दासो इत्यं, ईशानीशावित्यर्थं. इतीशावात्योपनिषद्भाष्ये ।

ईशानीशावित्येऽहं तु पाठस्तत्रैव । ६ प्रथमं चैतदिति सु पु ।

७ तस्याभिधानाद्योजनादिति वि. पु. । ८ वेदा इति वा ।

"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्
 तस्मिंश्चान्यो मायया सचिद्बुधः ॥
 मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
 तस्याद्यप्यवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जग"दिति ॥

तद्योत्तरनाऽपि-

"प्रधानत्वे प्रकृतिर्गुणेशः
 संसारमोक्षस्थितिष्वन्यहेतु"रिति ।

स्मृतिरपि-

"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उभाश्रयि ।
 विकारारंभे गुणारंभे च विद्वि प्रकृतिसम्भवात् ॥
 कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिसत्त्वते ।
 पुरुषस्त्वदुःखानाम्भोक्तृत्वे हेतुसत्त्वते ॥
 पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिज्ञानगुणान् ।
 कारणं गुणसङ्घोऽस्य सदसद्व्योनिजन्मसु" ॥
 "सस्व रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
 निषधन्ति महाबाहो देहे देहिनमध्ययम्" ॥ तथा,
 "सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पस्ये पुनस्तानि कल्पादौ विद्यजाम्यहम्" ॥
 "प्रकृतिं स्वामष्टयं विद्यजामि पुनः पुनः ।
 भूतयाममिमं कृत्वमवश्यं प्रकृतेर्वशात्" ॥
 "मयाऽप्यत्रेण प्रकृतिस्सूयते सवरावरम् ।
 हेतुनाऽनेन कौन्तेय ? जगद्विपरिवर्तते" इति ।

तस्मादग्रहणात्मकत्वेन काचित्तन्त्रसिद्धाः प्रकृत्यादयो निरस्यन्ते ॥

श्रेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते-

"अज्ञानेनां लोहितशुक्लकृष्णां

बहूः प्रजाः सृजमाना मरुपाः ।

अज्ञो ह्येको सुंपमाणोऽनुशेते

सहात्येनाम्भुतभोगामज्ञोऽन्य" इति ॥

तत्र सन्देहः—किमस्मिन्मन्त्रे केषला तन्त्रमिदुा प्रकृतिरभिधीयत
वत ब्रह्मात्मिकेति । कि युक्तम् । केवलेति । 'कृतः । 'अज्ञामेका'मित्यस्याः
प्रकृतेरकार्यत्वश्रयणाद् 'बहूः प्रजाः सृजमाना मरुपाः' इति स्यातन्त्र्येण
मरुपाणा बहूनां प्रजानां सृष्टत्वश्रयणाच्चैत्येषन्माप्तेऽभिधीयते—

'समसद्यविशेषा' इति,

नाऽत्र तन्त्रमिदुा प्रकृतिरभिधीयते । कृत. न जायत इत्यज्ये.
ज्ञात्वमात्रप्रतिपादनात्, तन्त्रमिदुाऽब्रह्मात्मकाऽज्ञायहणे विशेषप्रतीतिः ।
'समसद्यत्,' यथा "ऽर्धोऽग्निश्चमस ऊर्ध्वं बुध्" इत्यस्मिन्मन्त्रे समसस्य
भक्षणमाधनत्यमात्र समसशब्देन प्रतीयत इति न तावन्मात्रेण समसवि-
शेषप्रतीतिः । यौगिकशब्दानामर्थप्रकरणादिभिर्विनाऽर्धविशेषनिश्चया-
ऽपेक्षात् । तत्र च यथा "इदन्तच्छिरश्च ह्यर्धोऽग्निश्चमस ऊर्ध्वं बुध्"
इत्यादिना साव्यशेषेण शिरश्चमसत्वनिश्चयः, तथाऽत्रऽव्यर्थप्रकर-
णादिभिरैवाज्ञा निर्णेतव्या । न चाऽत्र तन्त्रमिदुाऽज्ञायहणहेतयोऽर्धप्र-
करणादयो दृश्यन्ते । नचास्याः स्यातन्त्र्येण सृष्टत्व प्रतीयते, 'बहूः
प्रजाः सृजमाना' इति सृष्टत्वमात्रप्रतीतिः । अतोऽनेन मन्त्रेण नाऽब्रह्मा-
त्मिकाऽज्ञाऽभिधीयते ।

ब्रह्मात्मिकाया एव विशेषतो हेतुरस्तीत्याह—

ज्योतिरुपकमा तु^१ तथा ह्यधीयत एके ॥ ६ ॥

'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । ज्योतिरुपक्रमैवेयाऽज्ञा । ज्योतिर्ब्रह्म,
'तन्त्रेवा ज्योतिषा ज्योतिः,' 'अथ यदतः परा दिवा ज्योतिर्दीप्यत' इत्यादि-
श्रुतिपरिमिते । ज्योतिरुपक्रमा^२ ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः । तथा ह्यधीयत एके,

१ ब्रह्मात्मिकाया इति पाठः ।

२ उपक्रमादिति सु ति च पाठो न तु युक्तः ।

३ उपक्रमादिति नि पु. इति ।

द्विर्हेतोः, यस्माद्दस्या अजाया ब्रह्मकारणकत्वमेके^१ यावन्नस्तीतितीया
अधीयते-

“यथोरणीयान्महते महिया-

नात्मा गुहाया निर्हितोऽस्य जन्तो”रिति-

हृदय उपास्यत्येन^२ सचिद्विद्वत् ब्रह्माभिधाय. ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मा”दित्यादिना सर्वेषा लोकाना ब्रह्मादीनाञ्च तत उत्पत्तिम
भिधाय सर्वकारणभूताऽजा तत उत्पत्त्याऽभिधीयते ।

“अजामेका लोहितशुक्लरुष्या

सर्वो प्रजा जनयन्तीं सरुषाम् ।

अजो ह्येको ज्ञपमाणाऽनुशेते

जहात्येनाम्भुक्तभोगामजोऽन्य. ॥ इति ।

सर्वस्य तद्वृत्तिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत उत्पत्त्या^३ तदात्मकत्वोपदेशे
प्रक्रियमाणेऽभिधीयमानस्यात्माणसमुद्रपर्यन्तादिवदेपाऽप्यजा बह्वीना सरु
षाया प्रजाना सप्तौ कर्मवश्येनाऽऽत्मना भुज्यमानाऽन्येन विदुषाऽऽत्मना
त्यज्यमाना च ब्रह्मण उत्पत्त्या ब्रह्मात्मिकाऽवगन्तव्येत्यर्थे । अतो
वाक्यशेषाच्चमप्रविशेषवच्छाखान्तरीयादितस्सरुषात्प्रत्यभिज्ञायमानार्था-
द्वाक्यादियमिताऽजा ब्रह्मात्मिकेति निश्चीयते । इहाऽपि प्रकरणोपक्रमे,
किं कारणम, ब्रह्मेत्यारभ्य

“ते ध्यानयोगाऽनुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा”मिति-

परंब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अद्यगते ।। उपरिष्टाच्च-

‘यस्मान्माधी सृजते विश्वमेतत्

तस्मिंश्चान्यो मायया सचिद्वद् म

मायान्तु महतिं चिद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्”

१ हीति हेताविति लि पु ।

२ जन्तोर्निहितं गुहाणामिति हृत्पुगुह धामुपास्यत्यनति सु पु पाठः ।

३ उत्पत्ति-इति लि पु ।

“यो योनिर्गोनिर्मितिष्ठत्येकः” इति च

तस्या एव प्रतीतेर्नास्मिन्नन्वे मन्त्रसिद्धस्यतन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिगन्धः ।

कथं तर्हि ज्योतिरूपक्रमाया लोहितशुक्ररूपाया अस्याः प्रकृ-

तेरज्ञात्वम् ? अज्ञाया वा कथं ज्योतिरूपक्रमात्वमित्यत्राह-

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

प्रसक्ताऽऽशङ्कानिशुच्यर्थे 'श्व' - शब्दः । अस्याः प्रकृतेरज्ञात्वं ज्योति-

रूपक्रमात्वञ्च न विरुध्यते^१। कुतः । कल्पनोपदेशात्, कल्पनं-कृतिः सृष्टिः,

जगत्सूक्ष्मपदेशादित्यर्थः । यथा “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय”-

दिति कल्पनं सृष्टिः । अत्राप्य“स्मान्मायी सृजते विश्वमेत”दिति जग-

त्सृष्टिरुपदिश्यते । स्येनाविभक्तादस्मात्सूत्र्यावस्यात्कारणान्मायी सर्व-

श्वरः मयं जगत्सृजतीत्यर्थः । अनेन कल्पनोपदेशेनास्याः प्रकृतेः कार्य-

कारणरूपेणाऽयस्याद्वयान्वयोऽयमभ्यन्ते । सा हि प्रलयवेलायां ब्रह्मता-

यवा अविभक्तनामरूपा ऽव्यक्तादिशब्दवाच्या^२ सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते,

सृष्टिवेलायां चोद्धतसत्त्वादिगुणा विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दवाच्या

तेजोब्रवादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्ररूपाकारा चाऽवतिष्ठते ।

अतः कारणवस्याऽज्ञा कार्य्यावस्या च ज्योतिरूपक्रमेति न विरोधः ।

‘मध्वादिवत्,’ यथे खरणाऽऽदित्यस्य कारणावस्थायामेकस्यैवावस्थितस्य

कार्यावस्थायामृग्यजुस्सामाथर्व्यप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यरसाश्रयतया वस्वा-

दिदेवताभोग्यत्वाय मधुत्वकल्पनमुद्रयास्तमयकल्पनञ्च न विरुध्यते ।

तदुक्तमधुविद्यायाम् “असौ वा यादित्यो देवमध्य” त्यारभ्य “अथ तत

ऊर्ध्वं उदैत्य नैवोदैता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्याते”त्यन्तेन । एकलः,

एकस्वभावः । अतोऽनेन मन्त्रेण ब्रह्मात्मकैवाऽज्ञाऽभिधीयते, न का-

पिलतन्त्रसिद्धेति सिद्धम् ॥

अन्ये त्वस्मिन्नन्वे तेजोऽब्रवत्तत्त्वाऽज्ञैकाऽभिधीयत इति ब्रुवते,

ते प्रष्टव्याः, किं तेजोऽब्रवान्ये तेजोऽब्रवात्मिकाज्ञैका ? उत तेजोऽब्रव-

१ यो योनिर्गोनिर्मिति सु पु, यो योनिर्मिति लि. पु. पाठः ।

२ न निविध्यते-इति लि. पु. । ३ अव्यक्तादिशब्दवाच्येति नि. पु. नास्ति ।

रूपं ब्रह्मैव? किं वा तेजोऽब्रकारणभूता कावि'दिति । प्रथमे कल्पे तेजोऽब्रवानामनेकत्वाद्ब्रह्मामेकामिति विहृत्यते । न च वाच्यन्तेजोऽब्रवानामनेकत्वेऽपि त्रिवृत्कारणेनैकनापत्तिरिति, त्रिवृत्कारणेऽपि च बहुत्वानपगमात् "हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः तासां त्रिशूतं त्रिशूतमेकैकाङ्कुरवाणी"ति प्रत्येकं त्रिवृत्कारणोपदेशात् । द्वितीयः कल्पो विकल्प्यः, किन्तेजोऽब्रवचरूपेण विहृतं ब्रह्मैवाजैका? किं च स्वरूपेणावस्थितमविहृतमिति । प्रथमः कल्पो बहुत्वाऽनपायादेश' निरस्तः । द्वितीयेऽपि 'लोहितशुक्लरूपा' मिति विहृत्यते । स्वरूपेणावस्थितं तेजोऽब्रवलक्षणमिति वक्तुमपि न शक्यते । तृतीये कल्पेऽप्यज्ञाशब्देन तेजोऽब्रवानि निर्दिश्य तेस्तत्कारणावस्थोपस्थापनीयेत्यास्येयम्, ततो वरमज्ञाशब्देन तेजोऽब्रवकारणावस्थायाः श्रुतिसिद्धाया एवाभिधानम् ।

यत्पुनरस्याः प्रकृतेरज्ञाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यत इति तदप्यमङ्गलम्, निययोजनत्वात् । यथात्मने रचिने त्रिवृती'त्यादिवु ब्रह्मवाप्युपायताप्यापनाय शरीरादिवु रथादिरूपेण क्रियते, यथा चादित्ये घस्यादीनाम्भोग्यत्वप्यापनाय मधुत्वकल्पनं क्रियते, तद्वदस्याम्पकृतौ छागत्वपरिकल्पनं क्लोपयुज्यते । न केषनमुपयोगाभावे एष, विरोधश्च । कृत्स्नज्ञातकारणभूतायास्तस्मिन् ऽनादिकालमव्यवृत्तानां सर्वेषामेव चेतनानां निमित्तमुद्युःखोपभोगापवर्गमाधनभूताया अचेतनाया अस्यत्वमज्ञासर्गकराऽऽगन्तुकमङ्गमचेतनविशेषैककृदास्यत्यशयोजनमाधनत्वपरित्यागाद्देतुभूतस्यस्यन्धिपरित्यागसमर्पचेतनविशेषरूपच्छाग'स्वभावप्यापनाय तद्रूपत्वकल्पनं विहृतमेव । "अज्ञामेकाम्, अज्ञो ज्ञेयः, अज्ञोऽन्य"इत्यज्ञाज्ञ'शब्दस्य विरुपाद्यपरिकल्पनञ्च न शोभनम् । सर्वत्र छागत्वं परिकल्प्यत इति चेत् । अज्ञास्येनाम्भुक्तभोगामज्ञोऽन्य' इति

- १ मृता. काचित्-इति मु. पु. । २ बहुत्वात्पुनरादिति सि. पु. न पु. पुनम् ।
 ३ बहुत्वानपगमादेश-इति पुनरात्मनोवाटा ।
 ४ ब्रह्मैति सि. पु. अधिकमात्र ।
 ५ छागतास्यभावेति सि. पु. । ६ अज्ञा-इति मु. पु. ।

विदुष आत्यन्तिकप्रकृतिपरित्यागद्वुर्वेत्तोऽनेन वाक्येन^१ पुनरपि सम्बन्ध-
योपच्छागत्यपरिकल्पनप्रत्यन्तविद्वुषम् ॥

चमसाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ संख्योपसंघ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादति-
थाधिकरणम् ३ । रेकाच्च^४ ॥ ११ ॥

वाजसनेयिनस्त्वमामनन्ति-

“यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माभूतोऽमृत”मिति ।

किमयं मन्त्रः कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर उत नेति सन्दि-
ह्यते । किं युक्तम् । तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर इति । कुतः । ‘पञ्च’-श-
ब्दविशेषिता ‘पञ्चजना’-शब्दात्पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतिः । एतदुक्तम्भव-
ति-पञ्चजना इति समासः समाहारविषयः, पञ्चजनाः-पञ्चानां जना-
नां समूहाः^१ पञ्चपूल्य इतिवत् पञ्चजना इति । लिङ्गव्यत्यपरकान्दसः ।
ते च समूहाः कर्तृत्वपेक्षायाम् पञ्चजनशब्दविशेषणैः प्रथमेन पञ्चशब्देन
समूहाः पञ्चेति प्रतीयते,^२ यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति । अतः ‘पञ्च पञ्च-
जना’ इति पञ्चविंशतिपदार्थोपगतौ से कतम^३ इत्यपेक्षायाम् मोक्षा-
धिकारान्मुमुक्षुभिर्जातश्रयतया स्मृतिप्रसिद्धाः प्रकृत्यादय एव ज्ञायन्ते ।

मूलप्रकृतिरविहृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविहृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु^४ विकारो न प्रकृतिर्न विहृतिः पुरुषः” ॥

इति हि कापिलानां प्रसिद्धिः । अतस्तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर इति
प्राप्ते प्रवृत्तमे-

न संख्योपसंघहादपीति, पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतिसंख्यो-
पसंघहादपि न तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिः । कुतः । नानाभावात्, इयं

१ अनेन वाक्येन वेति मु. पु. ।

२ भावातिरेकाच्चेति लि. पु. पाठः ।

३ पञ्चजना इत्यधिकमत्र मु. पु. ।

४ प्रतीयन्ते-इति मु. पु. ।

५ ते कर्तृति मु. पु. ।

६ षोडशकश्चेति पाठान्तरम् ।

पञ्चसङ्ख्याविशेषितानां पञ्चजनानां तन्त्रसिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्यः पृथग्भा-
वात् ।

“यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः”-

इत्येतेषां यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माश्रयतया ब्रह्मात्मकत्व हि प्रतीयते,

“तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मासृजोऽसृजत्” ।

इत्यत्र तमिति परामर्शेन यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेत्यवगम्यते । अतस्तीभ्य
पृथग्भूताः पञ्च पञ्चजना इति न तन्त्रसिद्धा एते । ‘अतिरेकाल्’, तन्त्र-
सिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽत्र तत्त्वातिरेकोऽपि भवति, यच्छब्दनिर्दिष्ट आत्मा ऽऽ
काशश्चऽत्रातिरिच्यते । अतः-

“तं षड्विंशत्कामित्याहुः सप्तविंशमथापरे”-

इति श्रुतिसिद्धसर्वतत्त्वाश्रयभूतः सर्वेश्वरेश्वरः परमपुरुषोऽत्राऽभिधी-
यते । ‘न संख्योपसङ्घहादपी’त्य‘पि’-शब्दस्य ‘पञ्च पञ्चजना’ इत्यत्र
पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतिरेव न सम्भवतीत्यभिप्रायः । कथम् । पञ्चभिरा-
रब्धसमूहपञ्चकासम्भवात् । नहि तन्त्रसिद्धुत्तरेषु पञ्चसु पञ्चस्यऽनुगत-
न्तत्त्वसङ्ख्यानिवेशनिमित्तं ज्ञात्याद्यास्ति । न च घाच्यम्-पञ्च कर्मैन्द्रिया-
णि, पञ्च ज्ञानैन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च तन्मात्राण्य, ऽवशि-
ष्टानि पञ्चेत्यवान्तरसङ्ख्यानिवेशनिमित्तमस्त्येवेति । आकाशस्य पृथग्द्विदै-
येन पञ्चभिरारब्धमहाभूतसमूहासिद्धेः । अतः पञ्चजना’ इत्ययं समासो
न समाहारविषयः, अयन्तु “द्विक्स्वरौ संज्ञाया”मिति संज्ञाविषयः ।
अन्यथा ‘पञ्चजना’ इति लिङ्गव्यत्ययश्च ।

पञ्चजना नाम केचित्सन्ति, ते च पञ्चसङ्ख्याया विशेष्यन्ते ‘पञ्च
पञ्चजना’ इति, सप्त सप्तयेव इतिवत् । के पुनस्ते पञ्च पञ्चजना
इत्यत्राह-

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

“प्राणस्य प्राणमुत चतुपरश्चतुः

श्रोत्रस्य श्रोत्रमवस्याचम्भनसो मनो ये विदुः" ॥—

इति धाक्यशेषाद् ब्रह्माश्रयाः प्राणादय एव पञ्च पञ्चजना इति विज्ञायन्ते ।

अथ स्यात्काण्थानां माध्यन्दिनानाञ्च "यस्मिन्यञ्च पञ्चजना" इत्ययं मन्त्रः समानः, प्राणस्य प्राणमित्यादियाक्यशेषे काण्थानामवस्य पाठो न विद्यते, तेषां पञ्च पञ्चजनाः प्राणादय इति न शक्यते वक्तुमिति । अत्रोक्तम्—

ज्योतिषैकेषामसत्यञ्चे ॥ १३ ॥

एकेषां काण्थानां पाठे असत्यञ्चे ज्योतिषा पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायन्ते, तेषां धाक्यशेषः प्रदर्शनार्थः । एतदुक्तमत्रति, 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यस्मात् पूर्वस्मिन्मन्त्रे "तन्त्रे(द्र)वा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते ऽमृतमि"ति ज्योतिषां ज्योतिषुन ब्रह्मण्यभिधीयमाने ब्रह्माधीनस्वकायाणि कानिचिज्ज्योतीषि प्रतिपन्नानि । तानि च धिययाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति, 'यस्मिन्यञ्च पञ्चजना' इत्यनिर्हृतविशेषनिर्देशेनावगम्यन्त इति । प्राणस्येति 'प्राण'-शब्देन स्वर्शेन्द्रियैर्हृक्षते, धामुसम्बन्धित्वात्स्पर्शेन्द्रियस्य, मुख्यप्राणस्य ज्योतिरशब्देन प्रदर्शनायोगात् । 'चतुष' इति चतुरिन्द्रियम्, 'श्रोत्रस्ये'ति श्रोत्रेन्द्रियम्, 'अवस्ये'ति घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम्, 'अव'-शब्दोदितपृथिवीसम्बन्धित्वात् घ्राणेन्द्रियमनेन^१ गृह्यते, अद्यतेऽनेनेत्यवमिति रसनेन्द्रियमपि गृह्यते । 'मनस' इति मनः । घ्राणरसनयोस्तन्त्रोपादानमिति पञ्च स्वमप्यविरुद्धम् । प्रकाशकानि मनःपर्यन्तानीन्द्रियाणि 'पञ्चजना'-शब्दनिर्दिष्टानि, तदविरोधाय^२ घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम् । तदेवं "यस्मिन्यञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाणि 'आकाश'-शब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति सर्वतत्त्वानां ब्रह्माश्रयत्वप्रतिपादनाच्च तन्त्रसिद्धुपञ्चाविंशतितत्त्वप्रसङ्गः । अतः सर्वत्र वेदान्ते सद्गोपसहस्रे तदभावे वा न

१ संस्पर्शनेन्द्रियमिति लि. पु. ।

२ अचेनेति लि. पु. ।

३ तदविशेषावेति लि. पु. ।

कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिरस्तीति स्थितम् ॥

संख्योपसंयहाधिकारणं समाप्तम् ३ ॥

अथ कारणत्वाधिकारणम् ४ । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-
पदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

पुनः प्रधानकारणवादी प्रत्यवतिष्ठते—न वेदान्तेष्वेकस्मात्सृष्टि-
राम्नायत इति जगतो ब्रह्मैककारणत्वं न युज्यते वक्तुम् । तथा हि,
“सदेव सोम्येदमथ आसी”दिति सत्पूर्विका सृष्टिराम्नायते, “असद्वा
एदमथ आसी”दित्यसत्पूर्विका च, अन्यत्रा“ऽसदेवेदमथ आसीत्तत्
सदासोत्तत्समभय”दिति च । अतो वेदान्तेषु सृष्टुरव्यवस्थितेर्जगतो
ब्रह्मैककारणत्वं न निश्चेतुं शक्यम्, प्रत्युत प्रधानकारणत्वमेव निश्चेतुं
शक्यते, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासी”दित्यव्याकृते प्रधाने जगतः प्रलयम-
भिधाय “तत्रामरुपाभ्यां व्याक्रियते”त्यव्याकृतादेव जगतः सृष्टिश्चा-
भिधीयते । ‘शव्याकृतम्’ ह्यव्यक्तम्, नामरुपाभ्यां न व्याक्रियते न
अव्ययत इत्यर्थः । अव्यक्तं प्रधानमेव । अस्य च स्वरूपनित्यत्वेन परि-
च्छामाश्रयत्वेन च जगत्कारणवाच्यगतौ सदमच्छब्दौ ब्रह्मणीयस्मि च
विरोत्स्येते । एवमव्याकृतकारणत्वे निश्चिते सतीवृणादयः कारणगताः
सृष्टौन्मुख्याभिप्रायेण योजयितव्याः । ‘ब्रह्मात्म’-शब्दावपि सृहत्त्वव्या-
पित्वाभ्यां प्रधान एव वर्तते । अतः सृष्टिन्यायप्रसिद्धं प्रधानमेव जग-
त्कारणं वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यते—इति प्राप्ते प्रथमसहे-

‘कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः’ ।

‘ध’-शब्द‘स्तु’-शब्दार्थं । सर्वत्रात् सर्वेश्वरात्मस्यसङ्कन्याविरस्त-
निविलदोषगन्धात् परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यत इति निश्चेतुं शक्यते ।
कृतः । ‘आकाशादिषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तोः,’ भवेत्तत्यादिधि-
शिष्टत्वेन “जन्माद्यस्य यत” इत्येवमादिषु प्रतिपादितं ब्रह्म ‘यथाव्यप-

दिष्टमित्युच्यते, तस्यैकस्येशाऽऽकाशादिषु कारणत्वेनोक्तिः, "तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः संभूतः" "तत्तेजोऽसृजते"त्यादिषु सर्वज्ञं ब्रह्मैव
कारणत्वेनोच्यते । तथा हि, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" सोऽरनुते
सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपरिवर्तते"ति प्रकृतं विपरिवर्तय ब्रह्म 'तस्माद्वा
एतस्मा'दिति परामृश्यते । तथा "तदेतत् बहु स्या"मिति निर्दिष्टं
सर्वज्ञं ब्रह्मैव 'तत्तेजोऽसृजते'ति परामृश्यते । एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु
द्रष्टव्यम् । अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति निश्चीयते ।

नन्व"ऽमद्वा इदमय आसीदिति"त्यऽमदेव कारणत्वेन व्यपदिश्यते,
तत्कथमिदं सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य ब्रह्मण एव कारणत्वं निश्चीयत
इत्यत्राऽऽह-

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"अमद्वा इदमय आसीदित्यत्रापि विपरिवर्तानन्दमयं सत्यस-
ङ्कल्पं ब्रह्मैव समाह्वयते । कथम् । "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर-
शास्माऽऽनन्दमयः सोऽकामयत् बहु स्यां प्रजापेये"ति "इदं सर्वमसृजत
यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत् तदनुप्रविश्य मच्च त्यज्वाऽभ-
य"दित्यादिना ब्रह्मणोनानन्दमयं ब्रह्म सत्यसङ्कल्पं सर्वस्य सृष्टुं सर्वानु-
षेधेन सर्वान्भूतमभिधाय 'तद्व्येष श्लोको भवतो'त्युक्तव्याच्यस्य 'सावि-
त्वेन स्रुताहृतोऽयं श्लोकः, "अमद्वा इदमय आसीदिति । तयोत्तरत्र
"भीषाऽस्माद्वातः पञ्चत" इत्यादिना तदेव ब्रह्म समाह्वय सर्वस्य प्रशा-
सवृत्त्य निरतिशयानन्दत्यादयोऽभिधीयन्ते । अतो ऽयमन्त्रस्तद्विषय एव,
तदानौ नामरूपविभागाभावेन तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावाद्ब्रह्मैवा
ऽमच्छब्देनोच्यते । "असदेवेदमय आसीदिति"त्यत्राप्यप्येव निर्वाहः ।
पदुक्तम्, "तद्वेदन्तर्ह्यव्याहृतमासीदिति" प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाऽ-
भिधीयत इति । नेत्युच्यते, अत्राप्य'व्याहृत'-शब्देनाऽव्याहृतशरीरं ब्रह्मे-
वाभिधीयते, "स एव इह प्रविष्ट आ नवापेभ्यः पर्येश्वरतुः शण्डन् श्रोत्रं
मन्वानो मन आत्मेत्येवोपासीते"त्यत्र स एव इति तच्छब्देनाव्याहृतश-

ध्वनिर्दिष्टस्यान्तःप्रविश्यप्रशसिनृत्वेनानुक्रयात्, "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
 शत्" "अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणो"ति सृष्टुः
 सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यानुपवेशेन नामरूपव्याकरणप्रसिद्धेश्च ।
 "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना सर्वात्मे"ति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य
 प्रधानस्याचेतनस्यैवरूपोऽनुप्रवेशो न सम्भवति । अतो 'ऽव्याकृतम्' अव्या-
 कृतशरीरं ब्रह्म, 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते'ति तदेवाविभक्तनामरूप
 ब्रह्म सर्वज्ञं सत्यसद्गुणं स्वेनैव विभक्तनामरूपं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युच्यते ।
 एवं च सतीतणादयो मुख्या एव भवन्ति । 'ब्रह्मात्म'-शब्दावपि निर-
 तिश्यवृहत्त्वनियमनार्थव्यापित्वाऽभावेन प्रधाने न कथञ्चिद्रूपपश्यते ।
 अतो ब्रह्मैककारण जगदिति स्थितम् ॥

कारणत्वाधिकरणं समाप्तम् ४ ॥

अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ५ । जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

पुनरपि साध्यः प्रत्यक्षतिष्ठते-ब्रह्मपि वेदान्तवाक्यानि चेतनं
 जगत्कारणत्वेन प्रतिपादयन्ति, तथाऽपि तन्त्रप्रसिद्धप्रधानपुरुषातिरिक्त
 वस्तु जगत्कारणं वेद्यतया न तेभ्य प्रतीयते । तथा हि, भोक्तारमेव
 पुरुषं कारणं वेद्यतयाऽधीयते कौपीतकिनो बालाश्चऽज्ञातशत्रुसंवादे
 "ब्रह्म ते ब्रह्मणो"त्युपक्रम्य यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणा कर्ता यस्य
 वैतत्कर्म स वै वेदितव्य" इत्युपक्रमे वक्तव्यतया बालाकिनोपतिपन्न ब्रह्मा-
 ऽज्ञानते तस्मा एवा ऽज्ञातशत्रुणा "स वै वेदितव्य" इति ब्रह्मोपदि-
 श्यते, "यस्य वैतत्कर्म"ति कर्मसम्यन्धानात्प्रकृत्यधत्तो भोक्ता पुरुषो वेदि-
 तव्यतयोपदिष्ट ब्रह्मेति निरचीयते, नार्योन्तरम्, तस्य कर्मसम्यन्धान-
 भ्युपगमात् । कर्म च पुण्यपापलक्षणं चैवज्ञस्यैव सम्भवति । न च वाच्य-
 म्-क्रियत इति कर्मति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापित जगदेतत्क-
 र्मेति निर्दिश्यते यस्मैतत्कृत्वं जगत्कर्म स वेदितव्य इति चैवज्ञादर्थान्त-
 रमेव प्रतीयत इति, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणा कर्ता यस्य वैत

त्कर्म'ति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात्, 'कर्म'-शब्दस्य च लोकत्रयेयोः पुण्यापुण्य-
 रूप एव कर्मणि प्रसिद्धेः, तत्तद्वैकृत्यकर्मनिमित्तत्याज्जगदुत्पत्तेः । एतेषां
 पुरुषाणां कर्तेति च भोक्तुरेवोपपद्यते । तदपमर्षः-एतेषामादित्यम-
 षडलाद्याधिकरणानां तत्रैतन्मोक्षभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां यः कार-
 णभूतः, एतत्कारणभावेतुभूतपुण्यापुण्यनक्षणं च कर्म यस्य, स वै वेदि-
 त्तयः, तत्स्वरूपं प्रकृतेर्विचिक्रं वेदितव्यमिति । तयोस्तरत्र "तौ ह सुप्तं
 पुरुषमाज्ञामतुः, तं यष्ट्या विचिन्तेपे" ति सुपुप्तपुरुषागमनपरिघातोत्याप-
 नादीनि भोक्तृत्वप्रतिपादन एव लिङ्गानीति । तयोपरिष्ठादपि भोक्तृत्व
 प्रतिपाद्यते, "तद्यथा श्रेष्ठैस्त्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त
 एवमेवैष प्राज्ञ आत्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवं वैतमात्मानमेतैर्भुञ्जत"इति
 तथा* "क्षिप एतद् दालाके पुरुषो ऽशयिष्ट क्वैतदभूत् कुत एतदागा"-
 द्विति पृष्टमर्थमजानते तस्मै स्वयमेवाजातशुरूवाच "हिता नाम नाड्य-
 स्तासु तदा* भवति यदा सुप्तः स्यात् न कञ्चन पश्यत्यद्यास्मिन्प्राण
 एवैकधा भवति तदैव वाक् सर्वनामभिः सहाप्येति मनस्सर्वैर्ध्यातैस्सहा-
 प्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्कलिङ्गाः
 विपतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणाः यथाऽऽपतनं विपतिष्ठन्ते प्राणेष्यो
 देवा देवेष्यो लोका" इति सुपुण्याधारतया स्वप्नसुपुप्तिजागरितावस्यासु*ध-
 र्तमानं वागादिकरणाप्ययोद्गमस्यायतनमेन*मेव जीवात्मानमथास्मिन्प्राण
 एवैकधा भवती* न्युक्तवान् । अस्मिन् जीवात्मानि प्राणभृत्स्वनिबन्धनोऽयं
 'प्राण'शब्दः । 'स यदा प्रतिबुध्यत' इति* प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य प्रबोधश-
 यणान्मुष्यप्राणस्येश्वरस्य च सुपुप्तिप्रबोधयोरसम्भवात् । अथ वा, 'अस्मिन्'

१ पुण्यापुण्येति नि. पु. ।

२ विचिन्तेति सुपुप्तपुरुषागमनपरिघातोत्यापनादीनि च भोक्तृत्वप्रतिपादन इति
 नि. पु. पाठः प्रामादिकः । ३ खेष्ट इति नि. पु. ।

४ यद्यमिति नि. पु. । ५ यद्येति सु. पु. । ६ क्वयेति सु. पु. द्विर्भवति ।

७ एतदनुभूत् कुत एतदागात्पृष्टमिति नि. पु. ।

८ यदातदाशब्दस्थाने यदातदाशब्दो लि. पु. भयतः ।

९ अयस्यानु-इति नि. पु. । १० द्वास्त्वानमेवमिति नि. पु. ।

११ स यदा प्रतिबुध्यते इति-इति नि. पु. ।

'प्राण' इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । अस्मिन्वात्मनि वर्तमाने प्राण एवै-
कधा भवति चागादिकरणपाम इति प्राणशब्दस्य मुख्यमाणपरत्वेऽपि
जीव एवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते, स्यतः प्राणस्य जीवोपकरणत्वात् ।
अतो वक्तव्यतपोपक्रान्तं ब्रह्म पुरुष एवेति तद्व्यतिरिक्तेश्वरासिद्धिः ।
कारणगताश्चेतणादयश्चेतनधर्मा अस्मिन्नेवोपपन्नान्त इत्येतदधिष्ठितं
प्रधानमेव जगत्कारणमिति प्राप्ते प्रथमहे-

'जगद्वाचित्वात्',

अत्र पुण्यापुण्यपर्ययः सुद्रः क्षेत्रज्ञः स्यस्मिन् प्रकृतिधर्माध्यासेन
तत्परिणामहेतुभूतः पुरुषो नाऽभिधीयते ऽपि तु निरस्तममस्ताविद्यादि-
दोषगन्धो ऽनयधिकृतिशयात्तद्व्येवकल्याणगुणगणनिधिनिर्विलजगदेक-
कारणभूतः पुरुषोत्तमो ऽभिधीयते । कुतः । 'यस्य वैतत्कर्म'त्यत्रैवच्छब्दा-
न्यतस्य कर्मशब्दस्य परमपुरुषकार्यभूतजगद्वाचित्वात् । एतच्छब्दो ह्यर्थ-
प्रकरणादिभिरमद्बुद्धितत्परिविशेषेण प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितनिविल-
चित्त्विन्मिश्रजगद्विषयः । न च पुण्यापुण्यलक्षणं कर्मत्र कर्मशब्दाभिधेयम्,
'यस्य ते वशाची'त्युपक्रम्य ब्रह्मत्वेन बालाकिना निर्दिष्टानामादित्यम-
ण्डलादाधिकरणानां पुरुषाणामब्रह्मत्वेन मृषा वै किल मा संवदिष्टा
इति तमब्रह्मशादिनमपोद्य तेनाधिदितब्रह्मज्ञापनायाज्ञातशुण्णोदं वाक्य-
मवतारितं, 'यो वै बालाक' इत्यादि । पुण्यापुण्यलक्षणकर्मसम्बन्धिन
आदित्यादाधिकरणास्तात्सजातीयाश्च पुरुषास्तेनैव विदिता इति तद-
विदितपुरुषविशेषज्ञापनपरोऽय कर्मशब्दो न पुण्यापुण्यमात्रशाची क्रिया-
मात्रशाची वा, अपि तु कृत्वस्य जगतः कार्यत्वशाची । एवमेव ब्रह्म-
विदितोऽर्थे उपदिष्टो भवति । पुरुषस्य कर्मसम्बन्धोपलक्षितस्वाभाविक-
स्वरूपस्याज्ञातस्य वेदितव्यत्वोपदेशे च लक्षणा, कर्मसम्बन्धमानस्यैव वेदि-
तव्यस्वरूपलक्षणत्वात् 'यस्य कर्म स वेदितव्य' इत्येतावतैव तत्सिद्धेः, 'यस्य
वैतत्कर्म'त्यत्रैवच्छब्दवैयर्थ्यं च । 'य एतेषां कर्ता यस्य स वैतत्कर्म'ति पृथङ्

१ एवशब्दो नास्ति हि पु. ।

२ श्रुवाणीति नि. पु. ।

३ धर्मध्यानेनेति सु. पु. ।

४ यै तत्कर्मति पु. द्वेषापि पाठः ।

दृश्य चापमभिवायः, ये स्वया ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टाः पुत्रपाः, तेषां यः कर्ता ते यत्कार्यभूताः किं विशिष्याभिधीयते इत्थं जगद्रास्य कार्यम् उक्तं च अपहृष्टारत्वेना चचेतनारत्वं सर्वं पदार्था यत्कार्यत्वे तुल्याः स परमकारणभूतः पुत्रयोक्तमो वेदितव्य इति । जगदुत्पत्तेर्जावकर्म^१निधन-त्वेऽपि न जीवस्यभोगोपभोगोपकरणादेस्त्वयमुत्पादकः, अपि तु स्वकर्मानुगुण्येनेश्वरसृष्टं सर्वं भुङ्क्ते, अतो न तस्य पुत्रपाप्रति कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः सर्वश्रेष्ठान्तेषु परमकारणतया प्रसिद्धं परं ब्रह्मैवात्र वेदितव्यतयोप-दिश्यते ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तम्-जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणसङ्कीर्तनाच्च लिङ्गाद्बोक्तैवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते न परमात्मेति, तद्व्याख्यातम्, तस्य निर्वाहः प्रतर्दन-विद्यायामभिहितः । एतदुक्तं भवति-यत्रोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया ब्रह्म-परं वाक्यमिति निश्चितम्, तत्रान्यलिङ्गानि तदनुरोधेन वर्णनीयानीति तत्र प्रतिपादितम् । अत्राप्युपक्रमे 'ब्रह्म ते द्रवाणी'ति ब्रह्मोपतिप्तम् । मध्ये च यस्य वैतत्कमेति निर्दिष्टं न पुत्रपात्रम्, अपि तु निखिलजगदेकका-रणं ब्रह्मैवेत्युक्तम् । उपसंहारे च सर्वान् पाप्मनोऽपहृत्य^२ "सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यति य एवं वेदे"ति ब्रह्मोपामनैकान्तं सर्व-पापापहृतिपूर्वकं स्वाराज्यं^३ कलं श्रुतम् । अतोऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्यवि-निरचयेन जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्यपि तत्परतया वर्णनीयानीति प्राप्तद्वेने ह्युपासार्त्रेविध्येन जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मपरत्यमुक्तम् । अत्राप्य'धा-स्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति सामानाधिकरण्यसम्भवे वैयधिकरण्य-संश्रयणायोगाद् ब्रह्मण्येव प्राणशब्दप्रयोगनिरचयेन च प्राणशरीरकब्रह्मो-पासनार्थे प्राणसङ्कीर्तनं लिङ्गं मुच्यते ।

जीवलिङ्गानां पुनः कथं ब्रह्मपरत्यमित्यत्राह-

१. तेनेति लि. पु. ।

२. कर्मति द्विभक्ति लि. पु. ।

३. सर्वात्मनोपहृत्येति लि. पु. ।

४. स्वाराज्यं चेति सु. पु. ।

५. मुच्येति सु. पु. ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
 चैवमेके ॥ १८ ॥

‘तु’-शब्दो जीवसङ्कीर्तनेन वाक्यस्य तत्परत्वसम्भावनाभ्याश्च-
 ल्यर्थः । ‘अन्यार्थं,’ जीवसङ्कीर्तनं जीवातिरिक्तब्रह्मस्वरूपप्रतिबोधनार्थमिति
 जैमिनिराचार्या मन्यन्ते स्म । कुतः । ‘प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्’ । प्रश्नस्तावत्,
 ‘तौ ह सुप्तं पुरुषमाजामतु’ रित्यादिना सुप्तस्य प्रतिबुद्धप्राणस्यैव प्राण-
 नामभिरामन्त्रणाऽश्रयणार्थाऽघातोत्थापनाभ्यां प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं
 प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्तब्रह्मप्रतिबोधनपरो दृश्यते “कूप एतद्दालाफे
 पुरुषो ऽशयिष्ठ क्व वा एतद्भूत् कुत एतदागा” इति । व्याख्यानमपि
 “यदा सुप्तः स्वप्नं न कथंच न पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति
 य? एतस्मादात्मनः प्राणा यथा ऽऽवतनं प्रतिष्ठन्ते प्राणेष्वेवा देवा
 देवेष्वेवा लोका” इति जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मपरमेश । सुपुप्तस्य^१ हि
 जीवस्य यत्रोपितस्य जागरितस्वप्नप्रदशासम्यन्धिविचित्रसुषुप्तदुःखानुभवका-
 लुप्यधिरहेण संप्रसन्नस्य स्वस्यतापत्तिः, पुनरप्यऽस्य यस्माद्भोगाय निष्क-
 मणं सोऽयं परमात्मा । तथा हि “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतिच
 “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्ती न वास्य किञ्चन घेद नान्तर” मिति सुपुप्ता-
 धारतया प्रसिद्धो जीवादर्थान्तरभूतः प्राज्ञः परमात्मा । अतः प्रश्नप्रति-
 बधनाभ्या जीवसङ्कीर्तनं जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मप्रतिपादनार्थमिति
 निश्चीयते । यदुक्तं, प्रश्नव्याख्याने जीवपरं सुपुप्तिस्थानं च नाद्य एव
 कारणपामश्व प्राणशब्दनिर्दिष्टे जीव एवैकधा भवतीति, तदपुक्तम्,
 नाहीना स्वप्नस्थानत्वाद्भूतत्वाद्ब्रह्मण एव सुपुप्तिस्थानत्वाच्च, प्राण-
 शब्दनिर्दिष्टे ब्रह्मण्येव जीवस्य तदुपकरणभूतत्वाद्भौतिकरण^२शामस्य
 चैकधा^३पत्तिविभागवचनाच्च । अपि चैवमेके वाससर्गेयिनोऽस्मिन्नेव बाला-
 क्यजातशत्रुसंशयि सुपुप्ताद्विज्ञानमयाद्वेदेन तदाश्रयभूतं परमात्मानमाम-

१ य इति नास्ति सि. पु ।

२ यतीति द्विकृत सु. पु. ।

३ सुप्तस्येति सु. पु. ।

४ सुपुप्तस्येति अधिकमथ सु. पु. ।

५ मायाधिकरणेति प्राणतं वाच्यं च पुनर्भवति, न तु किञ्चित् ।

६ चैकंति सु. पु. ।

नन्ति “य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैव तदाभूत् कुत एतदायात्, यत्रैव
एतत् सुप्तोभूत्” य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन वि-
ज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्चेत्” इति । आकाशश-
ब्दश्च परमात्मनि प्रसिद्धः ‘दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश’ इति । अतोऽत्र
खीयमङ्गीर्त्तनं तस्मादर्थान्तरभूतस्य प्राज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः प्रतिषेधना-
र्थमित्यवगम्यते । तस्मादस्मिन् वाक्ये पुरुषादर्थान्तरभूतस्य निमित्तजग-
त्कारणस्य परस्यैव ब्रह्मणो वेदितव्यतयाऽभिधानाच्च तन्त्रसिद्धस्य पुरु-
षस्य तदधिष्ठितस्य वा प्रधानस्य कारणत्वं क्वचिदपि वेदान्ते प्रतीयत
इति स्थितम् ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणं समाप्तम् ५ ॥

अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ६ । वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥

अत्रापि कापिलतन्त्रसिद्धपुरुषतत्त्वावेदनपरं वाक्यं क्वचिद् दृश्यत
इति तदतिरिक्त ईश्वरो नाम न कश्चित्सम्भवतीत्याशङ्क्य निराकरोति ।
बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते—“न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती” त्वारभ्य “न वा
अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव-
त्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेया-
त्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदित”मिति । तत्र संश-
यः—किमस्मिन् वाक्ये द्रष्टव्यतयोपविश्यमानस्तन्त्रसिद्धपुरुष एव, अथवा-
मग्रेष्ठः सत्यसंकल्पः सर्वेश्वर इति । किं युक्तम् । पुरुष इति । कुतः ।
आदिमध्यावसानेषु पुरुषस्यैव प्रतीतिः । उपक्रमे तावत्पतिजायापुत्रवित्तप-
श्वादिप्रियत्वयोगाङ्गीवात्मैव प्रतीयते । मध्येऽपि “विज्ञानघन एवेतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानुवित्तयति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती”त्युत्पत्तिवि-
नाशयोगात्स एवावगम्यते । तथाऽन्ते च “विज्ञानात्परमे केन विज्ञानो

१ मुक्ताभूदिति सु. पु. ।

२ नेति नास्ति इति पु. ।

३ संज्ञास्तीत्यसंज्ञास्तीतीत्युत्पत्ति-इति लि. पु. पाठः प्रामाणिकः

या"दिति म एव ज्ञाता चैवञ्च एव प्रतीयते, नेश्वरः । अतस्तन्वन्निवृत्त-
 पप्रतिपादनपरमिदं चाप्यमिति निगद्यते । नन्व"मृतत्वस्य तु नाऽऽप्ति
 ऽप्ति विज्ञेने"त्युपक्रमाद्मृतत्वस्याप्त्युपायोपदेशपरमिदं चाप्यमिदं
 स्यते, तत्कथं पुरुषप्रतिपादनपरत्वमस्य चाप्यस्य । तदुच्यते, अत एव ह्यत्र
 पुरुषप्रतिपादनम् । तन्त्रे ह्यऽऽवितृमं ध्यामयिषुक्तपुरुषस्य रूपवाचात्म्यविज्ञा-
 नमेषाऽमृतत्वहेतुत्वेनेत्यते । यतो जीवात्मनः प्रकृतिविषुक्तं स्वरूपमिहा
 मृतत्वात् "आत्मा या वरे द्रष्टव्य" इत्यादिनोपदिश्यते । सर्वेषामात्म-
 नां प्रकृतिविषुक्तं स्वरूपमेकरूपमिति प्रकृतिविषुक्तस्यात्मवाचात्म्यविज्ञा-
 नेन मयं एवात्मानो विदिता भवन्तीत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नम् ।
 देवादिस्थावरान्तेषु सर्वेषु भूतेषु ऽऽत्मस्वरूपस्य विज्ञानैकप्रकारत्वा-
 'द्विदं सर्वं यदयमात्मे'त्येकात्म्योपदेशः, देवाद्याकाराणामनात्माकारस्या
 'सर्वं तं परादा'दित्यादिना ऽन्वत्यनिषेधश्च । "यत्र हि द्वैतमिथ भव-
 ती"ति च नानात्वनिषेधनैकरूपे ह्यात्मनि देवादिप्रकृतिपरिणामभेदेन
 नानात्वं मिथोऽप्युच्यते । "तस्य ह'या एतस्य महतो भूतस्य निश्चयित
 मेतच्छब्दार्थेद" इत्याद्यपि प्रकृतेरधिष्ठातृत्वेन पुरुषनिमित्तत्वात्प्रगदुत्पत्तेरु-
 पपद्यते । एवमस्मिन् वाक्ये पुरुषपरं निश्चितं सति तद्वैकाख्यात्सर्वं वेदा-
 न्तास्तन्वन्निवृत्तं पुरुषमेषाभिदधतीति तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगदुपादानं
 नेश्वर इत्येव प्राप्ते प्रथमहे-

'वाक्यान्यया'दिति ।

सर्वेश्वर एवास्मिन्वाक्ये प्रतीयते । कुतः । एवमेव हि वाक्या-
 यवधानामन्योन्यान्ययः समञ्जसो भवति, "अमृतत्वस्य तु नाशाऽप्ति
 विज्ञेने"ति यावन्नन्वयेनाभिहितं "येनाऽहं नामृता स्यां किमहन्तेन
 कुर्वी यत्रैव भगवान्येद तदेव मे प्रूही"त्यमृतत्वानुपायतया विज्ञाताना-
 वरेणामृतत्वप्राप्त्युपायमेव प्राथयमानायै मध्येषु तदुपायतया द्रष्टव्यतयो-
 पदिष्टोऽयमात्मा परमात्मैव, "तमेव" विदित्वाऽति मृत्युमेति" "तमेव"

विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था” इत्यादिभिरमृतत्वस्य परं
 मपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनात् । परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तु-
 रात्मनः स्वरूपवायात्म्यविज्ञानमपवर्गसाधनपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽव-
 गन्तव्यम्, न स्यात् एवोपायत्वेन । अतोऽत्र परमात्मैवामृतत्वोपायतया
 ‘द्रष्टव्य’ इत्यादिनोपदिश्यते । तथा “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य
 निश्चिनितमेतद्वद्गुणैद” इत्यादिना कृत्वस्य जगतः कारणत्वमुच्यमानं
 परमपुरुषादन्यस्य कर्मपरवशस्य मुक्तस्य निर्ध्यांगारस्य च पुरुषमात्रस्य न
 संभवति । तथा “आत्मनो वा अरे दर्शनेने” त्यादिनैकविज्ञानेन सर्ववि-
 ज्ञानमभिधीयमानं सर्वोत्पभूते परमात्मन्येवावकल्पते । यत्त्वेऽरूपत्वादा-
 त्मनामेकात्मविज्ञानेन सर्वोत्पविज्ञानमुच्यत इति, तदयुक्तम्, अचेतनप्रप-
 ष्वज्ञानाभावेन सर्वविज्ञानाभावात् । प्रतिज्ञोपपादनाय च ‘इदं ब्रह्मेदं
 तत्र’मित्युपक्रम्येदं सर्वं यदयमात्मे’ति प्रत्यक्तादिसिद्धं चिद्विनिमिश्रं प्रप-
 ष्व‘मिदं’मिति निर्दिश्य‘तदयमात्मेत्यैकात्म्योपदेशश्च परमात्मन एवो-
 पपद्यते । न ह्यो‘दं’शब्दवाच्यं चिद्विनिमिश्रं जगत्पुरुषेणाचित्संसृष्टेन तद्वि-
 युक्तेन वा स्वरूपेणावस्थितेन चैश्वमुपगच्छति । अत एव ‘सर्वं तं परा-
 दाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे’ति व्यतिरिक्तत्वेन सर्ववेदननिन्दा च । तथा
 प्रथमे च मैत्रेयीब्राह्मणे “महद्गतमनन्तमपार”मिति श्रुता महत्त्वादयो
 गुणाः परमात्मन एव सम्भवन्ति, अतः स एवात्र प्रतिपाद्यते । यत्तूक्तम्-
 पतिलायापुत्रवित्तपरखादिप्रियान्वयिने जीवात्मन उपक्रमे ह्यन्वेष्टव्य-
 तया प्रतिपादनात्तद्विषयमेवेदं वाक्यमिति, तदयुक्तम्, आत्मनस्तु कामा-
 येत्या‘त्म’शब्देन जीवात्मसंगच्छने तस्या‘त्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इत्यनेना-
 ऽनन्वयप्रसङ्गात् । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इत्यात्मनो द्रष्टव्यत्वापयोगि-
 तयाऽऽत्मनस्तु कामायेत्युपदिष्ट’मिति प्रतीयते । आत्मनस्तु कामाय-
 आत्मनः कामसंपत्तये, काम्यन्त, इति कामाः । आत्मन इष्टसंपत्तय इति
 यावत् । न च जीवात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवन्तीत्युक्ते
 सति तस्य स्वरूपमन्वेष्टव्यं भवति । प्रियमेव ह्यन्वेष्टव्यम्, न तु प्रियं

प्रति शेषिणः प्रियप्रियुक्तं स्वरूपम्^१ । यस्मादात्मन इष्टसंपत्तये पत्या-
 दयः प्रिया भवन्ति, तस्मात्पत्यादि प्रियं परित्यज्य तद्विपुक्तमात्मस्वरूप-
 मन्वेष्टव्यमित्यसद्गतं भवति । प्रत्युत न पत्यादिशेषतया पत्यादीनां
 प्रियत्वम्, अपि त्वात्मनः शेषतया पत्यादीनां प्रियत्वमित्युक्ते स्वशेषतया
 त एवोपादेयाः स्युः । “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती”त्यस्य परे-
 षानन्यये वाक्यभेदः प्रमज्जते । आभ्युपगम्यमानेऽपि वाक्यभेदे पूर्वस्य
 वाक्यस्य न किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते । अतः पत्यादि सर्वं प्रियं परित्य-
 ज्यात्मन एवान्वेष्टव्यत्वं यथा^२ प्रतीयते, तथा वाक्याद्यै र्धर्षणीयः ।
 सेऽयमुच्यते—‘अमृतस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेने’ति वित्तादीनां नित्य-
 निर्दोषनिरतिशयानन्दरूपामृतत्वप्राप्त्यनुपापत्व^३मुक्त्वा वित्तपुत्रपतिजाया-
 दीनां सातिशयदुःखमिश्रकादाचित्कप्रियत्वमनुभूयमानं न पत्यादिस्व-
 रूपप्रयुक्तम्, अपि तु निरतिशयानन्दस्वभावपरमात्मप्रयुक्तम् । अतो य
 एव स्वयं निरतिशयानन्दः सर्वऽन्येषामपि प्रियत्वलेशास्पदत्वंमापाद-
 यति, स परमात्मैव ‘द्रष्टव्य’ इत्युपदिश्यते । तदयमर्थः—“न वा अरे
 पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति”, न हि पतिजायापुत्रविजादयो मत्प्र-
 योजनापादमस्य प्रियः स्यामिति स्वसद्गुणात्मिया भवन्ति, अपि
 त्वात्मनः कामाय, परमात्मनः स्वाराधकप्रियप्रतिलम्बनरूपेणैव निवृत्तय
 इत्यर्थः । परमात्मा हि कर्मभिराराधितस्तत्तत्कर्मानुगुणं प्रतिनियतदेश-
 कालस्वरूपपरिमाणमारारधकानां^४ तत्तद्गुणतन्मियत्वमापादयति “एष
 ह्येवानन्दयातीति” श्रुतिः । न हि तत्तद्गुणैः स्वरूपेण प्रियमप्रियं वा ।
 यद्योक्तम्—

“तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कौषाय यतः प्रमादाय च जायते ॥

तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मक”मिति ।

१ विपुक्ते स्वरूपे—इति नि. पु. २ तपेति ति. पु. । वापि ।

३ प्रत्युपगम्यमानेति नि. पु. ३ वाक्यं गतम् ।

४ आराधकामानामिति मु. पु. ।

'आत्मनस्तु कामाये'त्यस्य जीवात्मपरत्वेऽपि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इति तु परमात्मविषयमेव । तत्राप्ययमर्थः—यस्मात्पत्याद्रीनामिष्टसपत्नये तत्परवशेन पत्यादयः प्रियत्वेन नोपादीयन्ते, अपि स्वात्मेष्टसपत्नये स्वातन्त्र्येण^१ स्वपियत्वेनोपादीयन्ते, तस्मात्वा, एवात्मनो, निहपाधिकनिर्दोषनिरवधिकप्रियः परमात्मा, स एव हि द्रष्टव्यः, न दुःखमिथाल्पसुखदुःखोदकाः परायतनतत्स्यभावाः, प्रतिजायापुत्रवित्तादयो विषया इति ॥ अस्मिन् प्रकरणे जीवात्मवाचिशब्देनाऽपि परमात्मन एवामिधानादात्मनस्तु कामाय 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति पूर्वोक्तप्रक्रियेभ्यश्चात्स्य—शब्दाद्येकविधयो ।

मतान्तरेणाऽपि जीवशब्देन परमात्माभिधानोपपादनायाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गम्, यन्जीवात्मवाचिशब्देः परमात्मनोऽभिधानमित्याश्रमरथ्यं चाचार्य्यं मन्यते स्म । यद्यप्य जीवः परमात्मकार्य्यतया परमात्मेश न भवेत्, तदा तद्वृत्तिरिक्ततया परमात्मविज्ञानादेतद्विज्ञानं न सित्यति, "आत्मा वा इदमेक एवाय आसी"दिति प्राक् सृष्टेरैकत्वावधारणात्,

"यथा सुदीप्तात्यावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते संख्याः ।

तथाऽत्राद्विविधाः साम्य भावाः

प्रज्ञायन्ते तत्र वैवापियन्ती"—

त्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिप्रवणान्नास्मिन्नेशय्ययप्रवणात् जीवानां ब्रह्मकार्य्यत्वेव ब्रह्मण्यैश्वर्यमयगम्यते । अतो जीवशब्देन परमात्मन एवाभिधानमिति ॥

१ तत्राप्ययमर्थ इति लि. पु ।

२ स्वतन्त्रेति पाठान्तरम् ।

३ आसीति नास्ति लि. पु ।

४ आसीति पुनर्नास्ति लि. पु ।

५ प्रभवन्तीति मु. पु ।

६ अत्रैकत्व इति लि. पु. २० ॥

७ अवकारो नास्ति लि. पु ।

अयमत्र वाक्यार्थः, अमृतत्वोपाये मैत्रेय्या पृष्टे याज्ञवल्क्य 'शात्म'
 वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिना परमात्मोपासनममृतत्वोपायमुक्त्वाः 'ऽऽत्मनि
 खल्वरे द्रष्ट' इत्यादिना उपास्यनक्षणं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तरैस्वोपासनोपकरण
 भूतमनःप्रभृतिकरणनियमनं च सामान्येनाभिधाय 'स यथाऽऽर्द्धधाने'
 रित्यादिना 'स यथा सर्वोपासनां समुद्र एकायन'मित्यादिना उपास्य
 भूतस्य परस्य ब्रह्मणो निमित्तजगद्वैककारणत्वं सकलविषयप्रवृत्तिमुनेक
 रणायामनियमनं च विस्तारोपदिश्य 'स यथा सैन्धवघन' इत्यादिनाऽ
 मृतत्वोपायप्रवृत्तिर्मात्साहनाय जीवात्मस्वरूपेणावस्थितस्य परमात्मनोऽ
 परिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामुपपाद्य तस्यैवापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्य समार
 दशाया भूतपरिणामानुवृत्तिम् "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्याय
 तान्वेधानुविनश्यतो"त्यभिधाय "न मेव्य सत्ताऽस्ती"ति मातृदशाया
 स्यात्तद्विधापरिच्छिन्नज्ञानसङ्घोषाभावेन भूतमहातेनैकीकृत्यात्मनि देवा
 दिरूपज्ञानाभावमुक्त्वा पुनरपि 'यत्र हि द्वैतमिष भवती'त्यादिना
 ब्रह्मात्मकत्वेन नानाभूतवस्तुदर्शनमज्ञानहृतमिति निरस्तनिबिलाज्ञा
 नस्य ब्रह्मात्मक इत्वं जगदनुभवतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेन भेद
 दर्शनं निरस्य 'येनेद सर्वं विजानाति त केन विजानीया'दिति च जीवात्मा
 स्वात्मतयाऽवस्थितेन येन परमात्मनाऽऽहितज्ञानं सन् इदं सर्वं विजा
 नाति अयं त केन विजानीया च केनाऽपीति परमात्मनो दूरव्यगमत्वमुपपाद्य
 'स एष नेति नेती'त्यादिनाऽयं सर्वशरीर स्वैतरसमस्तविद्विद्वस्तुवि
 लक्षणस्य रूप एव सर्वशरीरस्सन सर्वव्यात्मतयाऽवस्थितं स्वशरीरभूत
 विद्विद्वस्तुगतैर्दोषैश्च संस्पृश्यत इत्यभिधाय "विज्ञातारमरे केन विजा
 नीयादित्युक्तानुशासनाति मैत्रेय्यतावदरे ब्रह्मवद्वृत्तत्वं"मिति समस्त
 वस्तुविषयजातीयं निमित्तजगद्वैककारणभूतं सर्वस्य विज्ञातारं उपपास
 नमुक्तप्रकारादुपासनादृते केन विजानीयादिति द्वैतवैवापसनममृतत्वो

१ एकायनमिति लि पु । २ परमात्मनाऽपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारादनुभवादर्शनायामिति लि पु ।
 ३ अवस्थितस्येति सु पु । ४ निरस्तति सु पु । ५ अथैकम् नैव तु युक्तम् ।

पायो, ब्रह्मप्राप्तिरेव धामृतत्वमभिधीयत इत्युक्तवान् । अतः परं ब्रह्मे
 वास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यत इति परमेश ब्रह्म जगत्कारणं पुरुषः तद-
 धिष्ठिता च प्रकृतिरिति न्यतम् ॥

वाक्यान्वयाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ प्रकृत्याधिकरणम् १ । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-

रोधात् ॥ २३ ॥

एवं निरीश्वरमाह्वे निरस्ते मति सेश्वरमाह्वः प्रत्यवतिष्ठते । यद्य-
 पीतणादिगुणयोगात्मर्षभमीश्वर जगत्कारणत्वेन वेदान्ताः, प्रतिपादयन्ति,
 तथाऽपि वेदान्तेरेव जगदुपादानतया, प्रधानमेश प्रतिपाद्यत इति मती-
 यते । न हि वेदान्ता, सर्वत्रस्यापरिणामिनाऽधिष्ठातुरीश्वरस्याधिष्ठेये
 नाचेतनेन परिणामिना प्रधानेन विना जगतः कारणत्वमवगमयन्ति ।
 तथा ह्यपरिणामिनमैवैव प्रकृति चैतदधिष्ठितामपरिणामिनीमधीयते-

“निष्कल निष्क्रिय शान्त निरवद्य निरञ्जनम्,”

“स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः,”

“विकारजननीमज्जामष्टरूपामजा ध्रुवाम्

ध्यायतेऽध्यासिता निन तन्यते वेद्यंते पुनः ।

सूयते पुरुषार्थोऽश्व तेनैवाधिष्ठिता जगत्

गौरनाद्यन्तवती सा जनित्रो भूतभाविनी”ति ।

तथा प्रकृतिमुपादानभूतामधिष्ठायैश्वरो विश्वं जगत्सृजतीति श्रूयते-

“अस्मान्मावी सृजते विश्वमेतत्”

“माया तु प्रकृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वर”मिति ।

सृतिरपि-

“मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर”मिति ।

एष श्रुतेऽपि प्रधानोपादानस्थे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रुत्यन्यथाऽनुपप-
 त्यैव प्रधानस्य रूप तस्यैवराधिष्ठितम्य जगदुपादानकारणत्वं च सिध्य

१ अष्टरूपामजा-इति नि पु ।

२ पुरुषार्थो वेत्त इति पु ।

३ अथमश्रुतेः प्रीति सु पु ।

ति । एवमेव हि लोके निमित्तोपादानयोस्त्यन्तमेवो दृश्यते-मृतमुष-
णादेरचेतनस्य घटकक्राव्युपादानत्वं, चेतनस्य कुनालत्वर्यकारादेर्नि-
मित्तत्वं च नियतमुपलभ्यते । कार्यनिष्पत्तिरत्र नियमेनानेककारकमध्य-
ष्टा^१ दृष्टा । एवं निमित्तोपादानयोर्भेदनिषेधार्थेनिष्पत्तेरनेककारक^२ मध्य-
ष्टत्यनिषेधस्यातिरूप्य एकमेव धेहोपादानं निमित्तञ्च प्रतिपादयितुं न
प्रभवन्ति घटान्तशब्दानि ॥ अतो ब्रह्म निमित्तकारणमेव, नोपादानम् ।
उपादानं तु तदधिष्ठितं प्रधानमेवैत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते^३ ।

‘प्रकृतिरत्र’ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुवरोधा^४ दिति ।

‘प्रकृतिरत्र’ उपादानञ्च, न निमित्तकारणमात्रं ब्रह्म, उपादान-
कारणं च ब्रह्मैवेत्यर्थः । कुतः ॥ ‘प्रतिज्ञादृष्टान्तानुवरोधात्,’ एवमेव हि
प्रतिज्ञादृष्टान्तो नोपलभ्यते । प्रतिज्ञा तावत् ‘स्तथाऽस्युत तमादेशमप्रसिद्धी
येनाश्रुते श्रुते भवत्यप्रतम्मममविज्ञाते विज्ञात’मित्येकविज्ञानेन पर्या-
ज्ञानविषया । ‘दृष्टान्तरत्र’ यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सद्ये मृन्मयं विज्ञातं
स्यात् ‘यथा सोम्येकेन लोहमणिना’ ‘यथा सोम्येकेन नखनिकृन्तने-
ने’ति कारणविज्ञानात्कार्यविज्ञानविषयः । यदि निमित्तकारणमेव
जगतो ब्रह्म, तदा तद्विज्ञानात्, समस्तं जगद्विज्ञातं स्यात् । न हि कुना-
लादिविज्ञानेन घटादि विज्ञायते । अतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्बाध एव ।
ब्रह्मण एवोपादानस्य उपादानभूतमृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनविज्ञा-
नेन, घटमणिफटकमुकदुधासीपरूषधादितत्कार्यविज्ञानवद् निखिलज-
गदुपादानभूते ब्रह्मणि विज्ञाते तत्कार्ये निखिलं जगद्विज्ञातमेव
स्यात् । कारणमेवावस्थान्तमापत्वं कार्ये, न, द्रव्यान्तरमिति, कार्य-
कारणरूपेणावस्थितमृत्पिण्डकारादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञासमर्थनाद्, ब्रह्मैव
जगदुपादानं चेति निश्चीयते । यत्तु निमित्तोपादानयोर्भेदः श्रुत्येव प्रती-

- १-१ कारादेरचेति मु. पु. । २ कारके मध्यवेवेति मु. पु. व्यस्तः पाठः ।
३ कारण-इति मु. पु. । ४ विज्ञानमात्र-इति लि. पु. । ५ जगदेककार्येति मु. पु. ।
६ निखिलमिति नास्ति मु. पु. । ७ श्यकारो नास्ति लि. पु. ।
८ श्यकारो नास्ति लि. पु. ।

यत्तं इति, तंश्चेत्, निमित्तोपादानयोरैव्यप्रतीतिः "उत्तं तमादेशमपाह्यो
येनाश्रुतं श्रुतं भवती"ति । आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेत्यादेशः, "एतस्य
षा चत्वरस्य प्रशामने गामिं सूर्यावन्द्रेमसौ विधृतौ" तिष्ठत" इत्यादि-
श्रुतेः साधकतमत्वेन कर्त्ता विधत्तः । तमादेष्टारमपाह्यः येनाश्रुतं
श्रुतं भवतीति, "येनादेष्टाऽऽधिष्ठात्रा श्रुतेनाऽश्रुतमपि श्रुतं भवतीति
निमित्तोपादानयोरैव्यं प्रतीयते, "सदैव सोम्येदमय आनीदेकमेवे"ति
माक् सृष्टेरेकत्वावधारणाद्, 'अद्वितीयपदेनाधिष्ठानन्तरनिवारणाच्च' ।
'नन्वेवं सति "विकारजननी"-गौरनाद्यन्तवती"स्यादिभिः प्रकृतेराद्य
न्तविरहेण, नित्यत्वं जगदुपादानत्वं च श्रूयमाणं कथमुपपद्यते । तदु-
च्यते-तत्रायविभक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मैव 'प्रकृति'-शब्देनाऽभि-
धीयते, ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् । तथाहि श्रुतयः- "सर्वं त परा
दाद्व्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केत क पश्ये-
दि"त्याद्याः । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" 'ऐतद्रात्म्यमिदं सर्वं'मिति कार्या-
वस्थं कारणावस्थं च सर्वं जगद्वृह्मात्मकमिति श्रवणाच्च । एतदुक्तम्-
वसति-"यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न
वेद्रे"त्यारभ्य "योऽन्यत्रमन्तरे सञ्चरन् यस्याऽन्यत्रं शरीरं यमन्यत्र न वेद
योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन् यस्यात्तर शरीरं यमतर न वेद्रे" यः पृथिव्यान्तिष्ठन्
यः पृथिव्या अन्तरो^१ य पृथिवी न वेद्रे यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी-
मन्तरो यमयती"त्यारभ्य "य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद्रे यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपति स त आत्मान्तरेण्यम्यु
त्"इति च सर्वंचिद्विद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतत्परं ब्रह्म, कदा-
चिद्विभक्तनामरूपं कदाचिच्चाविभक्तनामरूपम् । यदा विभक्तनामरूपम्
तदा^२ तद्वेष ब्रह्मत्वेन कार्यत्वेन वाच्यते, यदा चाऽविभक्तनामरूपम्,

१ निषेधाच्चेति सु पु ।

२ आत्मन्तवदिति सु पु ।

३ विजानोवादिति सु पु ।

४ यस्यात्तर शरीरमिति क्वचित् । ५ पृथिव्यन्तरे इति सु पु ।

६ तद्वेति नास्ति सु पु !

तदेकमद्वितीय कारणमिति च । एष सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य
 ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपा या कारणावस्था, सा 'गौरनाद्यन्तवती"
 "विकारजननीमत्ताम्" "अज्ञानेका 'मित्यादिभिरभिधीयत इति" । ननु
 च "महानश्रुते लीयते अव्यक्तमवधरे लीयत" इति प्रलयश्रुतेऽव्यक्तस्योत्पत्ति
 प्रलयौ प्रतीयेते । तथा च महाभारते—

"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" ।

"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मविद्भक्ते" मपलीयत" इति ।

नैव द्वेषः, अचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तगच्छवाच्यामास्त्रिगु
 णाधस्यायाः कार्यत्वात् । "यदात्ममत्तव दिवा नारात्रि" इति कृत्व
 प्रलयदशावामपि ब्रह्मात्मकस्यात्तिसूक्ष्मस्याचिद्वस्तुन^१ स्थित्यभिधानाज्ज
 गत्कारणस्य परस्य ब्रह्मण्य प्रकारभूतमत्तिसूक्ष्मं चिदचिद्वस्तु" नित्यमेवेति
 तत्प्रकारं ब्रह्मैव गौरनाद्यन्तवती"त्यादिभिरभिधीयते । अत एव चाऽहं
 तमसि लीयते तम परं देव एकीभवतीति तमस^२ एकीभावमानमेव
 श्रूयते, न तु लय । एकीभाव इति तमोऽभिधानात्तिसूक्ष्माचिद्वस्तुप्रकारस्य
 ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपतयाऽवस्थानमभिधीयते । "तम आसीत्तमसा
 गूढमये प्रकृतं तमसस्तन्महान^३ऽत्रायतैरु'मित्याद्व्यपेतदेव - षडिति ।
 तथाव मानय घञ -

"आसीद्विदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमधिज्ञेयं प्रसुप्तमिषं सधेत" इति ।

१ "अस्मान्नायो-सृजत विश्वमेत"दिन्याद्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते
 ब्रह्मणोऽपरिणामित्वं श्रुतयश्च । २ यत्वेकस्य निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च न
 सम्भवति, एककारकानिव्याज्यत्येव कार्येभ्यः, लोकोऽनवा^३ नियमदश

* अकारकतद् कृत्विपि नास्ति ।

१ इति शब्दो नास्ति सु पु ।

२ निष्कष्य इति क्वचित् ।

३ सूक्ष्मस्य चिदचिद्वस्तुन इति लि पु ।

४ सूक्ष्मं चाचिद्वस्तु चिदचिद्वस्तु इति सु पु ।

५ भवतीत्यात्मा स इति लि पु । ६ तन्नादिना-इति सु पु ।

७ परिणामित्वमिति सु पु । ८ लोके तथात पु त्रयापि पाठ ।

नात्) । अतोऽग्निना विज्वेदित्वाद्देवान्नायाज्यान्वेकस्माद्देवोत्पत्तिं प्रति-
पादयितुं न प्रभवतीति । अतोऽग्निना-सकृत्तेतराधिकतत्त्वस्य परस्य अन्त-
स्सर्वशक्तेस्सर्वज्ञस्यैव सर्वमुपपद्यते । मृदादेरचेतनस्य ज्ञानाभावेनाधि-
ष्ठावृत्त्यायोगादधिष्ठातुः॥ कुत्रानादेर्विभिन्नपरिणामशक्तिविरहादवत्यसं-
कल्पतया च तथादर्शननिमित्तः॥ अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं च ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥
अतोऽग्निना विज्वेदित्वाद्देवान्नायाज्यान्वेकस्माद्देवोत्पत्तिं प्रति-
पादयितुं न प्रभवतीति । अतोऽग्निना-सकृत्तेतराधिकतत्त्वस्य परस्य अन्त-
स्सर्वशक्तेस्सर्वज्ञस्यैव सर्वमुपपद्यते । मृदादेरचेतनस्य ज्ञानाभावेनाधि-
ष्ठावृत्त्यायोगादधिष्ठातुः॥ कुत्रानादेर्विभिन्नपरिणामशक्तिविरहादवत्यसं-
कल्पतया च तथादर्शननिमित्तः॥ अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं च ।

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

न केवलं प्रतिज्ञादृष्टान्ताभिधोपदेशादिभिरयमर्था निश्चीयते,
ब्रह्मण एव निमित्तत्वमुपादानत्वं च साक्षादाभासते-

किंश्चिद्वृत्तं कालं च यत् प्राची-
कालोऽथापृथिवी निवृत्ततुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छन्ति त-
द्वदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥
अथ चने ब्रह्म म यत् प्राची-
कालोऽथापृथिवी निवृत्ततुः ।
मनीषिणो मनसा पृथिवीमि-
ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥

सर्वं हि निश्चयो ब्रह्मणः किमुपादानं कानि चापकरणानीति लोका-

१ दर्शनोच्छेति सु. पु. ।
२ इदं वाच्यं अथापृथिवीति, पूर्वत्र स्यादिति युक्तं प्रतिभाति ।
३ इति नास्ति सु. पु. ।
४ सामादयना-दानं नि. पु. ।
५ अद्वयिनि सु. पु. ।

दृष्ट्या पृष्टे सकलैतरेष्वनन्तणस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विद्ध्यत इति
ब्रह्मैवोपादानमुपकरणानि चेति परिहृतम् ।

अतस्त्वोभयं ब्रह्म

आत्मकृतेः ॥ २६ ॥

साऽऽकामयत बहु स्वां प्रजायेये"ति सिद्धतुल्येन प्रकृतस्य ब्रह्म-
णाम्नादात्मानं स्यमक्रुहतेति श्रुतेः कर्मत्वैः कर्तृत्वञ्च प्रतीयत इत्यात्मन
एव बहुत्वैर्करणाश्लेषे निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च प्रतीयते । अविभक्तना-
मरूप एवात्मा कर्ता प्र एव अविभक्तनामरूपः कार्यमिति कर्तृत्वकर्म-
त्वयोर्न विरोधः । स्वयमेवात्मानन्तं साऽऽकुरुतेति निमित्तमुपादानञ्च ।

"मत्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "अनन्तो ब्रह्म" "अपहृतपाप्मा

विजरो विमृत्युर्विगोको विजिघ्रसोऽप्रियासः"ति प्लवं निष्क्रियं यान्तं
निरवद्यं निरऽजम" "स वा एषः महानज आत्माऽऽजरोऽमर" इति
स्वभाशतो निरस्यसमस्तचेतनोचेतनवृत्तिदोषगन्धस्य निरातिशयज्ञानान-
न्दैकतानस्य परस्य ब्रह्मणो विधिपानन्तापुह्यार्थस्य चिदविन्मिश्रणपञ्च-
रूपेणात्मनो बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं बहुभवनं कथमुपपद्यत इत्याशङ्काह-
परिणामात् ॥ २७ ॥

परिणामस्याभाष्याच्चात्रोपादिश्यमानस्य परिणामस्य परस्मिन् ब्र-

ह्मणो बोधावहत्वम् प्रत्युत निरङ्कुशैश्वर्यावहत्वमेवेत्यभिप्रायः । एव-
मेव हि परिणाम उपदिश्यते, अशेषहेतुप्रत्यनीककल्याणैकतानं स्वैतर-
समस्तवस्तुविलक्षणं सर्वज्ञं मत्त्वमेतदुत्प्रेमघोषसमस्तकाममऽनवधिकान्तिश-
यानन्दं स्थलीलोपकरणाभूतममेस्त चिदविदुस्तुजातयरीगतमा तदात्मभूतं
परं ब्रह्म स्वेशरीरभूतेः प्रपञ्चे तन्मात्राहङ्कारादिकारणपरम्परया तमःश-
ब्दवाच्यातिमूल्याच्चद्वैतव्यकथे सति तममि च स्वशरीरतया पृथग्वि-

१ पृथग्वि इति सि. पु. ।
२ ब्रह्म त-इति सु. पु. ।
३ वा-इति मास्ति सि. पु. ।
४ विधिपानन्तापुह्यार्थस्य-इति सि. पु. । ५ अवहत्वस्याभाष्य इति सु. पु. ।
६ समस्तैति मास्ति सि. पु. । ७ पृथग्वि-इति सि. पु. मास्ति ।

निर्देशानहं। इति सूत्रप्रशासनात् स्यात्स्मिन्नेकनामापत्वे 'मति' तथाभूतम-
 म शरीरं यत्र प्रथमं प्रतिभक्तनामकं विदर्शितमिदं शरीरं स्यादिति मद्रु-
 ल्याऽप्यथक्रमेण। जगत्शरीरतया। इत्यनं परिणमयतीति सर्वेषु घटान्तोषु
 परिणामोपदेशः । तथैव घृदतारण्यके कृत्स्नस्य जगत्तो-ग्रहणशरीरस्य,
 ग्रहणस्यैवात्मकस्य घास्यापत्तेः—“यः पृथिव्या तिष्ठन्पृथिव्या चकरो य
 पृथिवी न घेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो, यमयति एष त
 आत्माऽन्तव्याम्यमृत” इत्यारभ्य “यस्यापरशरीरं यस्याग्निः शरीरं यस्या-
 न्तरिक्षं शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्य द्यौः शरीरं यस्यादित्यः शरीरं
 यस्य दिशः शरीरं यस्य चन्द्रतारक शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्य तम
 शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य सर्वानि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः
 शरीरं यस्य धातुः शरीरं यस्य चतुः शरीरं यस्य शोच शरीरं यस्य मन
 शरीरं यस्य स्वप्न शरीरं यस्य विज्ञान शरीरं यस्य रेतः शरीरमित्येव-
 मन्तर्न काण्डपाठे, माध्वान्तिने तु पाठे विज्ञानस्य स्थाने ‘यस्यात्मा शरी
 र’मिति विशेषः, लोकयज्ञघटानां परमात्मशरीरत्वमधिकं प्रसूयल्लोपनि
 यद्वि च पृथिव्यादीनां तत्त्वानाम्यात्मात्मशरीरत्वमभिधाय वाजसनेयके-
 ऽनुक्तानामपि तत्त्वानां शरीरत्वञ्च ग्रहणं आत्मत्वञ्च श्रूयते—“यस्य
 घृदः शरीरं यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य चित्तं शरीरं यस्याऽव्यक्तं शरीरं
 यस्यान्तरे शरीरं यो मृत्युमन्तरे मञ्जरन् यस्य मृत्यु शरीरं य मृत्युर्न
 घेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा द्विजोदेव एको नारायण” इति ।
 अत्र ‘मृत्यु’—शब्देन परमभूत्वमविद्वस्तु तम.—शब्दशक्त्याभिधीयते,
 “अव्यक्तमन्तरे लीयते इतरं तमसि लीयत” इति तस्यामेवोपनिषदि क्रम-
 मत्याभिज्ञानात्सर्वेषामात्मना ज्ञानावरणानर्थमूनत्येन तदेव हि तमो

१ मद्रु-इति नि पु । २ मतीति । स पु मासि ।
 ३ यत्रत्याप्यथक्रमेणिति नि पु पाठ । ४ ॥
 ४ शरीरमिति नि पु । ५ यत्रम इति सु पु ।
 ६ इदं तमोशक्त्या मासि नि पु । + यतीच्छान्तमिति पाठो नि पु मासि ।
 ७ अत्यवधानादिति नि पु ।

'सुप्तु'—शब्दप्रत्ययदेशम् । सुप्रतीपनिपद्यते प्रह्नशीरतया तदात्मकाना-
 नांत्यानां प्रह्नदेष्येक प्रलेप आभाषन्ते—'एषिय्युष्पु प्रतीपते चापस्तेजसि
 लीधन्ते तेजो वीयो लीधते धापुराकाशे लीधते आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रि-
 योषि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादी लीयन्ते भूतादिमंज्ञति लीयते महा-
 नध्यन्ते लीयते अद्यत्कण्ठरे लीयते अर्धरे तिमसि लीयते तमः परे देव-
 एकीभवती'ति । अविभागापत्तिदशायापत्तिः चिदचिद्वृत्त्यतिमूल्य सकर्म-
 मेस्कारेतिष्ठतीत्येतरव 'यस्यते—'न कर्मविभागादिति घेचानादृष्ट्या-
 दुर्षपद्यते धाणुपेनध्यते चि'ति । एवं संस्मात्प्रमाण्यपदेशानेर्हतया पर
 प्रीप्तेनको भूतांत्यंनमूंस्वचिदचिद्वृत्तुयेरीरादेकस्मादेशाद्वितीयाचिरतिथ
 घनिन्दास्तिघेज्ञानित्यमंद्दृष्ट्यादृष्ट्या नामदुर्षधमागाहंस्त्यनचिदचिद्वृत्तु-
 शरीरतेया धाणुपेनर्मेद्वृत्तुपु का जगदाकारेण परिणामः श्रूयते, 'सत्यं
 ज्ञानमनेन ब्रह्म' 'तस्माद्वा एतस्माद्ज्ञानमर्थद्वन्द्वोऽकार आत्मा'ऽऽन-
 न्मयेः' 'एष ह्येवानन्दयोति' 'सोऽसोमयत बहु स्या प्रजायेयेति'
 'सं तपोऽतप्येत' 'स तर्पेत्सप्येदं सधर्मसृजत यदित्दं किञ्च' 'तत्सृष्ट्वा
 तदेवानुपाविश्यत् तदेनुमीधश्य'संज्ञ'स्पष्ट्याप्रथत् निर्दिक्तं चानिरुक्तञ्च नि-
 लयने चानिलयने च विज्ञाने चाधिज्ञानं च मत्स्यं चानृत च मर्मभवदिति'
 'सं तपः'—शुद्धिन । प्राचीनेजगदाकारपर्यालोचनरूप 'ज्ञानममिधीयते,
 'यस्य ज्ञानमेव तपः' इत्यादिश्रुतिः । मूर्कसृष्टं जगत्संस्थानमालोच्येदा-
 नीमपि संसर्स्यान 'जगदसृजदित्यर्थः । तथैव हि ब्रह्म सधर्मः कल्पेप्येक-
 रूपमेव जगत्सृजति—

'सुयोचन्दमसौ धामा यथापूर्वमकल्पयत् ।
 दिवस्व एषिवो चान्तरिक्षमथो सुप्तु' ॥
 'यद्यत्सृष्टुलिङ्गानि भानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्यत्र तथा प्राणा युगादिव्य'ति—

१-२ यद्यत्सृष्टुलिङ्गानि सु पु । ३-४ नात्मन्वकी-इ.न.सु पु ।
 ५-६ चान्तरिक्षमथ सु. पु पाठ । ७-८ इत्येव म. न सु. पु पाठ ।
 ९-१० स-च भवेदं न पु ।

इति स्मृतिभ्यः । तदप्यर्थः—व्ययमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकस्वभावाऽत्यन्त-
 त्वत्तयाऽपेक्षितत्वं लीलापकरणचिद्विद्वस्तुगीरतया' तन्मयः 'परमा-
 मा' विचित्रानन्तकीहनजापादिसया स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषमण्डितवाम्य-
 या महाभूतपयलमात्मानं तच्छरीरकं परिणमय्य तन्मयः पुनस्सत्स्य-
 क्त्वाच्च' वाच्यविचित्रचिदचिन्मिश्रदेशादिव्यापारान्तजगद्रूपो भवति । 'तदे-
 वानुप्राशिशस्-तदनुपशिश्ये' इति कारणावस्थायामात्मत्वेयाऽवस्थितः परमा-
 त्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाणद्रव्यस्याप्यात्मतयाऽवस्थाय तत्तदभवदित्यु-
 च्यते । एवं परमात्मा चिदचित्सद्यातत्तत्पञ्चगदाकारपरिणामी । परमात्म-
 शरीरभूतचिदंशगताः सर्वे एवापुस्वार्थोः, तथाभूताचिदंशगतारव भवै-
 विकाराः, परमात्मनि कथं त्यन्तदवस्थयोस्तयोर्मिथुन्नृत्वेनात्मत्वं पर-
 मात्माः त्वनेयोः स्वशरीरभूतयोर्निष्कृतयाऽऽत्मभूतस्तद्गतापुस्वार्थोर्वि-
 कारैरव न स्पृश्यते, अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयस्सर्वदेकरूप एव जगत्प-
 रिशतनलीलाऽव्यतिष्ठते । तदेतदाह ! 'सत्यं चानृतञ्च समभय' इति ।
 विचित्रचिद्विद्रूपेण विक्रियमाणमपि घञ्च 'सत्यमेशभवाविरस्तनिदल-
 दौपगन्धमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकरूपमेवाभवदित्यर्थः । सर्वाणि चिदचि-
 द्द्वस्तुनि मूलदेशोपधानि स्थानत्रयापधानि च परस्य घञ्चणो लीलापकर-
 णानि सृष्ट्यादयश्च लीनेति भेगधद्वैपायनपरागटादिभिरुक्तम्—

“यथैकादिविशेषान्तं परिणामाद्विसंपुनम् ।
 क्रीडा हरेरिदं सर्वं हरमित्युपधायांताम्” ॥
 “क्रीडता दानकस्यैव चेटान्तस्य निगामय” ॥

यातः क्रीडनकैरिव'त्यादिभिः ।
 वक्ष्यति च "लीलायुक्तु लीलाकथत्व"मिति ।
 'यस्मात्मापी सुजते विश्वमेतत्

१-यकेनि जास्ति नि. पु. २-सत्संकल्प इति ति. पु. ३-तत्तदिति सु. पु. ४-सत्यमेशमिति नि. पु. ५-अवस्थिति सु. पु. ६-परमात्मा...परिणामपरमात्मन इति सु. पु. ७-परमात्माचिदचित्...परिणाममेवेति ति. पु. ८-सत्संघाति. ति. पु. ९-अन्तमे कथं इति ति. पु.

तस्मिन्नुच्यते माणया मविहन्तु" इति च—
 यत्प्रति सगत्रुपताया विद्विपमाणोऽपि तत्प्रकारभूतानिदंशताताः सर्वे प्रिका-
 राणात्मकारभूतते च जगताश्चापक्षया रति विवेक प्रकृतिपुरुषयोऽंश-
 शरीरभूतयोऽप्यत्रातो' तद्यानिदंशानहंतिमुह्यतशावक्या प्रकृतौ भीमतयो-
 रपि भेदेन व्यपदेशः, "तदात्मानं स्वपमकुहते" स्वमादिभिरेकायां।
 तया च मानसं वचनम्—

"सोऽभिधाय शरीरात्प्रत्यास्मिमुसुर्विधिषाः पजाः ।

एव एव यमज्जादो तामु बांजमशाम्नु" इति ॥

एत एव यत्प्रतो निर्वाण्यनिप्रिकारत्वयुतपरधोवरथाः॥ एते वल्लेय-
 जगतो निमित्तमुपादानम् ।

—यो नश्च हि गोपते ॥ २८ ॥

एतच्च जगतो निमित्तमुपादानं च यत्प्र, यस्मादो नित्येनाऽप्य
 मिधीयते "कतारमोऽं पुष्य प्रह्य-योनि" इति; "यद्रूपयोनिं परिपश्यन्ति
 धीमः" इति च । 'योनि'—शब्दस्वोपादानवचनं इति । ("ययोर्यनाभिः
 मृजते यद्गते से"ति याव्य'येयादशाम्यते, ०

॥ प्रकृत्याधरणं यमायम् ॥ ० ॥

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्या-

संश्लेष्यामीधरणम् ।

ताः ॥ २६ ॥

एतेन पादमस्तुष्टये कन्यायकलापेन' सयंशे शन्तेषु जगत्कारणप्रति-
 पादनपराः सर्वे साक्ष्यविशेषाश्चेतनाचेतनान्नसमवेतपर्यशक्तिरूप-
 तिपादनपरा व्याख्याताः । 'व्याख्याता', इति, पदाध्यासोऽध्यायपरिस-
 माप्त्योक्तनार्थः ।

इति श्रीमद्भगवद्गामानुजात्रायचरणकृतौ शागीरकमीमांसाभाष्ये

समन्वयाध्ययप्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादेः ।

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः

नमो मीमांसाद्वयगुरवे श्रीदेवते भावते रामानुजाचार्याय ॥

इति तदानींतेन नि कुं भाष्ये ॥ ० ॥
 ॥ ० ॥ देवता-इति सि पु-शरीरि-इ दीयंमपादकविति सु- पु-पाद. ।

नमो मीमांसाद्वयगुरवे श्रीरामते भगवते
 रामानुजाचार्याय ।

अथ

श्रीभाष्ये

अधिरोधाध्यायो द्वितीयः ।

—ॐ—

स्मृत्यनवकाशदोषसद्ग इति चेत्, न,
 अन्यस्मृत्यनवकाशदोषसद्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये प्रत्यसाद्विपमानगोचरादचेतनात्स्मृश्रुति^१द्वयुक्ताच्च
 चेतनादयोन्नाभूत निरस्तनिप्रिता वद्या^२द्वयुक्तायं गन्धमनन्तज्ञानानन्दे
 ज्ञानमपरिमिताशागुणसागर निप्रिनन्नगदेककारण सर्वान्तरात्मभूत
 परं वस्तु वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् ।

चनन्तरमस्यार्धे^३ सभायनीपसमस्तप्रकारदुर्धर्षत्व^४प्रतिपादनाय
 द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

प्रथमं तावत्कारिणस्मृतिधरोधाद्वेदान्तानामतत्परत्वमाशङ्क्य^५ नि
 राक्रियते । अथ स्मृतिधरोधाच्छ्रुतेरन्यपरत्यम उक्तं हि 'धरोधे त्वन
 पेत् स्या' इति श्रुतिधिरुद्धाया स्मृतेरनाशरणीयत्वम् । सत्यम्, श्रौदु-
 ष्यरौ स्मृतीद्वायती^६त्यादिषु स्वतः पञ्चार्धनिरक्षयसम्भवात्तद्विरुद्धा स्मृतिर
 नाशरणीयेय, इह तु वेदान्तवेद्यस्य तत्त्वस्य दुर्धर्षत्वमेव परमधिपणी
 तस्मृतिधरोधे सत्युपमर्श इति निरक्षययोगात्स्मृत्या श्रुतेरतत्परत्वोपपा
 दनमविरुद्धम् । एतदुक्तं भवति—प्राचीनभागोदितनिखिनाभ्युदयसाधनभू
 ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्माणि यथायदभ्युपगच्छता श्रुति

१ तत्रिणि पुमन स्ति लि पु ।

२ नाज्जनापद्यात् लि पु तु प्रमाद ।

३ परमिति मास्त् लि पु ।

४ तदित्यधिकं मु पु ।

५ दुर्धर्षत्वोक्तिं मु पु ।

६ द्वापदिति लि पु ।

स्मृतीतिहासपुराणेषु "कविं प्रमूत कविले"मित्यादिवाक्येऽप्येतत्त्वेन सङ्की-
 तितेन परमविष्णो कविलेन परमनिश्रेयसतत्सोपनाद्यधोऽधत्तेनोपनिषदु-
 स्मृत्युपवृद्धयेन विनाऽन्यदुत्तैर्मन्त्रमतिभिर्देवान्तापैर्निश्चयायोगाद्ययानु-
 तार्थयहयो चाक्षप्रणीतायास्माद्भ्रुस्मृतेस्मरकनाया एवानयकाशस्वप्रमद्गात्र
 स्मृतिप्रसिद्ध एवाद्यो वेदान्तोद्य इति प्रस्तादभ्युपगमनीयमिति । न च
 याल्य मन्यादिस्मृतीनाः प्रहृक्कारणत्वश्रादितीतामेवं सत्यऽनधकाश
 त्यदोषप्रमद् इति, धम्मेप्रतिपादनद्वारेण प्राचीनभागेऽपवृंहण एव साव-
 काशत्यात् । १। यस्यास्तु प्रहृक्कारणत्वश्रादितीतामेवं सत्यऽनधकाश
 ऽनधकाशत्वमेव स्यात्, । तदिदमशङ्कते- 'स्मृत्यनधकाशदोषप्रमद् इति
 चे'दिति-। अत्रोत्तरम्-

'मान्यस्मृत्यनधकाशदोषप्रमद्' इति । अन्या हि मन्यादिस्मृतयो-

पक्षेऽकारणता घटति, यथाऽऽन मनु- ३।

"शानीदिव तमोभूत"मित्यादिभ्य

१। "ततस्त्वयभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमानुजः ॥

सोऽभिधाय शरीरात्स्वात्सिद्धनुधोऽध्याः प्रजाः ।

२। अथ प्रथमसर्गादौ तासु चीनमवाचन" इति ।

भगवद्गीतासु च-

"अहं कृत्वाऽस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" ।

'अहं सर्वस्य प्रभवो प्रलयस्तथे प्रवर्तते' इति च १-

तथा च महाभारते-

३। "कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्याधरज्जुमम् ।

४। प्रलये च कर्मभ्येति तन्मे श्रुम वितामहे" इति एव आह-

१ वेदोपेति नास्ति लि. पु ।
 २ धम्मेप्रतिपादनया प्राचीनभागेऽपवृंहणे इति पाठान्ताम् ।
 ३ नत्याति-इति लि. पु ।   ४ तत्रति लि. पु-।
 ५ योऽनधकाशदोषप्रमद् इति च १-।   ६ योऽनधकाशदोषप्रमद् इति च १-।

“नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातन” इति, तथा
 “तस्मादध्यक्तमुत्पत्वं त्रिगुणं द्विजसत्तमे”ति,
 अथ्यक्तं पुरुषे घञ्चिप्रिये सम्प्रलीयत” इति च ।

आह च भगवान्पराशरः—

“विष्णोस्सकाशोदुद्रुतं जगत्त्रैष च स्यितम् ।

स्यितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च स” इति ।

आह चापस्तम्बः—

“पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्य

नहन्यमानस्य^१ धिक्कल्मषस्ये”त्यारभ्य

“तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे

स मूलं शाश्वतिकस्स नित्य” इति ।

यदि कापिलस्मृत्या वेदान्तवाक्यार्थव्यवस्था स्यात्, तदैतासां सर्वसां
 स्मृतीनामनवकाशत्वरूपो महान् दोषः प्रसज्येत^२ । अथमर्थः—यद्यपि
 वेदान्तवाक्यानामतिक्रान्तप्रत्यक्षादिसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिभूतार्थ-
 प्रतिपादनपरत्याक्तदर्थवैशद्ययाल्पश्रुतानां प्रतिप्रत्यूषां तदुपबृंहणमपेक्षि-
 तम्, तथाऽपि तदर्थानुसारिणीनामाप्ततमप्रचीतानां बह्वीनां स्मृतीनां^३
 तदुपबृंहणाय प्रश्रुतानामनवकाशता मा प्रसाह्वीदिति श्रुतिविह्वार्यो
 कापिलस्मृतिरूपेत्तणीया । उपबृंहणं च श्रुतिप्रतिपचार्यविशदीकरणम्,
 तच्च विह्वार्यया स्मृत्या न शक्यते कर्तुम् । न चैतासां स्मृतीनां प्राची-
 नभागोदित^४धर्मांशविशदीकरणेन^५ सावकाशत्वम्, परब्रह्मभूतपरमपुरु-
 षाराधनत्वेन धर्मान्विदधतीनामेतासामाराध्यभूतपरमपुरुषप्रतिपादना-
 भावे सति तदाराधनभूतधर्मप्रतिपादनाऽसम्भवात् । तथा हि, परमपु-
 षाराधनरूपता सर्वेषां कर्मणां स्मर्यते—

१ पूः प्राणिनः सर्वे इति गुहाशयस्याहन्यमानस्येति लि. पु., ०स्य ह्यन्यमानस्येति
 क्वचित् ।

२ दोषः स्यादिति सु. पु. । ३ स्मृतीनामिति नास्ति लि. पु. ।

४ प्राचीनभोगोदितेति प्राक् वाच्यं च लि. पु., परं प्रमाद इति ।

५ करणे नेति पठद्वयं सु. पु. ।

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्यकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” ॥

“ध्यायेच्चारणं देवं खानादिषु च कर्मसु ।
प्रश्नलोकमवाप्नोति न चेहाद्यतंते पुनः” ॥

“यैस्त्वकर्मपरिनाय । नरैराराधितो भवान् ।

ते तरन्त्यपि लामितां मायामात्माविमुक्तय” इति ।

न चेदिकामुष्मिन्सांसारिकफलसाधनकर्मप्रतिपादनेनेतासां साधका-
शत्वम्, यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराधनत्वमेव स्वरूपम् । यद्योक्तम्-

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यऽग्निधिपूर्वकम् ॥

अहं हि सर्वयजानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति त इति,

तथा

“यज्ञैस्त्वमिन्वसे नित्यं भवंदेव” मयाच्युत ।

इत्यकव्यभुगेरुक्त्यं पितृदेवस्वरूपधृ” गिति च ।

‘यदुक्तमृषिं प्रसूतं कपिल’ मिति कपिलस्याऽऽप्ततया सङ्कीर्तनात्तत्सृष्ट्य-
नुसारेण घेदान्तार्थेऽथस्यापनं न्याय्यमिति, तदसत्, बृहस्पतिः श्रुतिस्मृतिषु
सर्वेषामतिशयितज्ञानानां निदर्शनत्वेन सङ्कीर्तनात्तत्प्रणीतेन लोकायतेन
श्रुत्यर्थेऽथस्यापनप्रसक्तिरिति ।

अथ स्यात्कपिलस्य स्वयोगमहिम्ना यस्तुपायात्म्योपलब्धेस्तस्म-
त्पनुसारेण घेदान्तार्था अथस्यापयितव्य इति, अत उत्तरं पठति-

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

‘च’-शब्द‘स्तु’-शब्दार्थेऽदोदिताशङ्कानिशुत्पयेः । इतरेषां मन्वा-
दीनां बहूनां स्वयोगमहिमसावात्कृतपरावर^१तत्त्वव्याघात्प्यानां निप्रिलज्ज-

गद्भेषजभूतस्ववाश्रयतया^१ "यद्वै क्रिष्वन मनुरधदत्तद् भेषज" मित्या-
दिश्रुतिप्रसिद्धानां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिघिरुद्धा कपिलो-
पलब्धिर्धान्तिमूलेति न तथा यथोक्ता घेदान्तार्थश्चालयितुं शक्यत इति
सिद्धम् ॥

सृत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ योगप्रत्युत्पत्त्याधिकरणम् २ । एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन कापिलसृतिनिराकरणेन योगसृतिरपि प्रत्युक्ता । का पुन-
रत्राधिका शङ्का, यच्चिरात्कृष्याय न्यायातिदेशः । योगसृतावपी^२श्वरा-
भ्युपगमान्मोक्षसाधनतया घेदान्तविहितयोगस्य चाभिधानाद् वक्तुर्हिर-
ण्यगर्भस्य सर्ववेद^३वेदान्तप्रवर्तनाधिकृतत्वाच्च तत्सृत्वा घेदान्तोपवृहत्वं
न्याय्यमिति । परिहारस्त्य^४घस्नात्मरूपधानकारणवादाविमित्तकारणमा-
त्रेश्वराभ्युपगमाद् ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्यैरुनिरूपणीयस्य ध्येयभूतयो-
रात्मेश्वरयोर्घस्नात्मरूपत्वजगदुपादानतादिसर्गकल्याणगुणात्मकत्वविरहे-
णाऽवैदिकत्वाद् वक्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि सत्त्वभूतस्य कदाचिद्रजस्तमोऽभिभ-
वसम्भवाच्च योगसृतिरपि तत्त्वणीतरजस्तमोमूलपुराणवद् धान्तिमूलेति
न तथा घेदान्तोपवृहत्वं न्याय्यमिति ॥

योगप्रत्युत्पत्त्याधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ विलक्षणत्वाधिकरणम् ३ । न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च
शब्दात् ॥ ४ ॥

पुनरपि स्मृतिघिरोधघाटी तर्कमवलम्ब्यमानः प्रत्यवतिष्ठते-यत्सा-
हस्रसृतिनिराकरणेन जगतो ब्रह्मकार्यं त्यमुक्तम्, तत्रोपपद्यते, अस्य प्रत्य-
क्षादिभिरचेतनत्वेमाशुद्रुत्येनानीश्वरत्वेन दुःखात्मकत्वेन चोपलभ्यमा-
नस्य चिदधिदात्मकस्य^५ जगतो भवदभ्युपेतात्सर्वज्ञात्सर्वेश्वराद्वेयप्रत्यनी-

१ स्ववाश्रयार्थेति मु. पु. ।

२ अपिर्नास्ति. लि. पु. ।

३ घेदेति नास्ति. मु. पु. ।

४ चेति नास्ति लि. पु. ।

५ चकारोत्राधिको मु. पु. ।

कादानन्दैकतानाद्ब्रह्मणो विलक्षणत्वात् । न केवलं प्रत्यतादिभिरेव जग-
तो वैलक्षण्यमुपलभ्यते,†‘शब्दाच्च तथात्वम्’-विलक्षणत्वमुपलभ्यते-
“विज्ञानं चाविज्ञानं च” “एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञा-
मात्राः प्राणोऽर्पिताः”

“समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नो

ऽनीशया शोचति मुह्यमानः”

“अनीशश्चात्मा^१ व्यथते भोक्तृभावा”दित्यादिभिः ।

कार्यस्य हि जगतोऽचेतनत्वदुःखित्वादयो निर्दिश्यन्ते । यद्वि यत्का-
र्यम् तत्तस्मादविलक्षणम्, यथा मृत्सुवर्णादिकार्यं घटश्चक्रादि । अतो
ब्रह्मविलक्षणस्यास्य जगतस्तत्कार्यत्व न सम्भवतीति साह्यसृष्ट्यनुरो-
धेन कार्यसलक्षणं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति । अवश्यं च शास्त्र-
स्याऽन्यानपेक्ष्यतीन्द्रियार्थगोचरस्यापि^२ तर्कं ऽनुसरणीयः, यत् सर्वेषां
प्रमाणानां क्वचित्क्वचि^३द्विषये तर्कानुपेक्षितानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वम् ।
तर्कं हि नामार्यस्वभावविषयेण वा^४ सामयीविषयेण वा निरूपणेनार्यवि-
शेषे प्रामाण्यं^५ व्यवस्थापयत्तदिति कर्तव्यताह्वमूहापरपर्यायं ज्ञानम्, तद-
पेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना । शास्त्रस्य^६ तु विशेषणाकाङ्क्षामविधियो-
प्यताजानाऽधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुपेक्षापेक्षा । उक्तं च मनुना-
“यस्तर्कणानुसंधत्ते स धर्मो वेद नेतर” इति । तदेव^७ हि तर्कानुपेक्षितया-
स्वार्थप्रतिष्ठापनं श्रुत्या च ‘मन्तव्य’ इत्युच्यते । अयोच्यत-श्रुत्या “जगतो
ब्रह्मैककारणत्वे निश्चिन्ते सति तत्कार्यस्यापि जगतश्चैतन्यानुश्रितिरभ्यु-
पगम्यते, यथा चेतनस्य सुषुप्तिमूहंदिपु चैतन्यानुपलम्भतया घटादि-
व्यपि सदैव चैतन्यमनुद्भूतम्, अत एव चेतनाचेतन^८विभाग इति । नेतदुप-

†† सतिविज्ञानगतः पाटो नि. पु. नृटित ।

१ चेत्यधिभ्रमत्र नि. पु. ।

२ अतोन्द्रियार्थगोचरत्वोपेक्षितं वा ।

३ अथचिदिति मरुदेव नि. पु. ।

४ वेति मासि नि. पु. ।

५ प्रमाणमिति नि. पु. ।

६ समानशास्त्रत्वेति नि. पु. ।

७ तदेवमिति सु. पु. ।

८ चेत्यधिभ्रमं सु. पु. ।

९ अचेतमेति मासि नि. पु. ।

पद्मते, यतो, नित्यानुपलब्धिरसद्भावमेव साधयति । अत एव चैतन्यशक्तियोगोऽपि तेषु निरस्तः । यस्य हि क्वचित्कदाचिद्रपि यत्कार्यानुपलब्धिस्तस्य हि तत्कार्यशक्तिं द्रुवाणो यन्म्या^१सुतसमित्तियु तज्जननीनां प्रजननशक्तिं द्रुताम् । किञ्च, वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये सति घटादीनां चैतन्यशक्ते^२श्चैतन्यस्य चानुद्भूतस्य सद्भावनिश्चय,स्तचिश्चये^३ सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इतीतरैतराश्रयत्वम् । घिलक्षणयोर्हि कार्यकारणभावः प्रतिपादयितुमेव न शक्यते । किं पुनः प्रकृतियिकारयोः सालक्षण्यमभिप्रेतम्? यदभावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनासम्भवं द्रुपे । न तावत्सर्वधर्मसारूप्यम्, कार्यकारणभावानुपपत्तेः । न हि मृत्पिण्डकार्येषु घटशरावादिषु पिण्डत्वाद्भानुरत्तिर्दृश्यते । अथ येन केनचिदुर्मण^४ सारूप्यम्, तज्जगद्ब्रह्मणोरपि सत्तादिलक्षणं सम्भवति । तदुच्यते-येन स्वभावेन कारणभूतं वस्तु यस्त्वन्तराद् व्यावृत्तम्, तस्य स्वभावस्य तत्कार्येऽप्यनुरत्तिः कार्यस्य कारणसालक्षण्यम् । येन ह्याकारेण मृदादिभ्यो^५हिरण्यं व्यावर्तते, तदाकारानुरत्तिस्तत्कार्येषु कुण्डलादिषु दृश्यते । ब्रह्म च हेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दैस्वर्यंस्वभावम्, जगच्च तत्प्रत्यनीकस्वभावमिति न तदुपादानम् । ननु च घैलक्षण्येऽपि कार्यकारणभावो दृश्यते, यथा चैतनात्पुरुषादचेतनानि केशनखदन्तलोमानि जायन्ते, यथा चाऽचेतनाद् गोमयाच्चेतनो वृश्चिको जायते, चेतनाच्चार्यनाभेरचेतनस्तन्तुः । नैतदेवम्, यत,स्तत्राप्यचेतनांश्च एव कार्यकारणभावः ।

अथ स्यात्-अचेतनत्वेनाभिमतानामपि चैतन्ययोगः श्रुतिषु श्रूयते^६ 'तं पृथिव्यग्रधीत्' "आपो धा अकामयन्त", "ति हेमे^७ प्राणा अहं-श्रेयसे विधदमाना ब्रह्माणं जग्मु^८" इति । नदीसमुद्रपर्वतादीनामपि

१ लब्धेति सु. पु. ।

२ शक्तिरिति सि. पु. ।

३ चिदुर्मणोऽपि सि. पु. ।

४ मृत्पिण्डकार्येषु सि. पु. ।

५ मृदादिभ्योऽपि सि. पु. ।

६ सत्प्रमाणनिश्चये-इति सि. पु. ।

७ मृत्पिण्डकार्येषु इति सि. पु. ।

८ प्रीमे-इति सि. पु. ।

चेतन्यं पौराणिका आतिष्ठन्ते । अतो न वैलक्षण्यमिति, अत उत्तरं पठति-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

'तु'-शब्दश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यः । पृथिव्याद्यभिमानिव्यो देवतास्तं पृथिव्यग्रहीदित्यादिषु पृथिव्यादिशब्दैर्ध्वपदिश्यन्ते । कुतः । 'विशेषानुगतिभ्याम्', विशेषो-विशेषणम् । 'देवता'-शब्देन विशेष्याः पृथिव्यग्रयोऽभिधीयन्ते, "हन्ताहमिमा स्तिसो देवता" इति तेजोऽग्रवानि देवता'-शब्देन विशेष्यन्ते, "सर्वे ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" "ते देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वे"ति च । 'अनुगति'स्तुप्रवेशः, "अग्निर्घोग् भूत्वा मुपे प्राविशत् आदित्यस्वतुर्भूत्वाऽतिणी प्राविशत् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविश"दित्यादिना यागाद्यभिमानिस्वेनाग्न्यादीनामनुप्रवेशः श्रूयते । अतो जगतोऽचेतनत्वेन घिलतणत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेस्तर्कानुवृत्तीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादानत्व वेदान्तेः प्रतिपाद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

'तु'-शब्दात्पतो विपरिवर्तते । यदुक्तं जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मोपादानत्वं न सम्पद्यतीति, तदयुक्तम्, घिलतणयोरपि कार्यकारणभाष्यदर्शनात् । दृश्यते हि मातृकादेर्विलक्षणस्य कृम्यादेस्तस्माद्दुत्पत्तिः । ननूक्तमचेतनाश एव कार्यकारणभावात्तत्र सालक्षण्यम् । सत्यमुक्तम्, न साधता कार्यकारणयोर्भवदभिमतसालक्षण्यसिद्धिः । यथाकथञ्चित्सालक्षणे सर्वस्य सर्वसालक्षणेन सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गभयाद्ब्रह्मस्तुने ब्रह्मन्तराद् व्यावृत्तिहेतुभूतस्याकारस्यानुवृत्तिस्सालक्षण्य भवताऽभ्युपेतम् । स तु नियमो मातृकादिभ्यः कृम्याद्युत्पत्तौ न दृश्यत इति ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतो ब्रह्मकार्यत्व नानुपपत्तम् । न हि मृद्विद्वेष्यघटमुकुटादिव्यत्र ब्रह्मन्तरव्यावृत्तिहेतुभूतासाधारणाकारानुवृत्तिर्मातृकागोमयकृमि-वृत्तिकादिषु दृश्यते ।

†† अतच्छ्रुतान्तातः पाठो ति. पु. नास्ति ।

१ योति नास्ति ति. पु., भाष्यन्तु तेष ।

२ मविक्रमेति ति. पु. ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि कार्यभूताज्जागतः कारणभूतं ब्रह्म धिलक्षणम्, तर्हि कार्यकारणयोर्द्रव्यान्तरत्वेन कारणे परस्मिन् ब्रह्मणि कार्यं जगत् विद्यत इत्यमत एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्यत इति चेत्, नैतदेवम्, कार्यकारणयोः सालक्षणनियमप्रतिषेधमात्रमेव हि पूर्वसूत्रेऽभिहितम्,^१ न तु कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वम् । कारणभूतं ब्रह्मैव स्थस्माद्विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इत्येतत् न परित्यक्तम्^२ । क्षमिमातिक्रयोरपि हि सति^३ घैलक्षण्यं कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैश्चमस्त्येव ।

तत्र^४ चेदपत्ति-

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतावित्यपीतिपूर्वकसृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थम् । “सदेव सोम्येदमय चासीत्” “आत्मा घा इदमेक एवा ऽय आसी”दित्यादिव्यव्यावस्थोपदेशपूर्वकत्वदर्शनान्तसृष्ट्यादेः । यदि कार्यकारणयोर्द्रव्यैक्यमभ्युपेतम्, तदा कार्यस्य जगतो ब्रह्मण्यप्यसृष्ट्यादिषु सत्सु ब्रह्मण एव तत्तदवस्थान्यय इति कार्यगतास्सर्ग एवापुरुषार्था ब्रह्मणि प्रसज्येरन्, सुवर्ण इव कुण्डलगता विशेषाः । तत्रैव वेदान्तयावयं सर्वमसमञ्जसं स्यात्, “यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्” “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः”

“न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते”

“तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति”

“अनीशश्चात्मा व्यभते भोक्तृभावात्”

“अनीशया शौचति मुह्यमानः”-

१ समक्षप्रतिषेधेति नि. पु. प्रामाणिकम् ।

२ पूर्वसूत्रेऽभिहितमिति नि. पु. ।

३ इत्येतन्न च युक्तमिति नि. पु. । ४ सति चेति सु. पु. ।

५ अपत्ति नि. पु. । ६ अविनाशत्य-इति नि. पु. ।

७ दिव्यव्यवस्थो-इति नि. पु. । ८ पिप्पलांमिति पु. द्वयेऽप्यत्र पाठः ।

इत्येकस्मिन्नेव यस्तुल्येषां परस्परविह्वानां प्रसक्तेः । अथोच्येत-चि-
दचिद्वस्तुशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कार्यकारणभावाच्छरीरभूतचिद-
चिद्वस्तुगतत्वाच्च दोषाणां न शरीरिणि ब्रह्मणि कार्यावस्थे कारणावस्थे
च प्रसङ्ग इति, तदयुक्तम्, जगद्वृत्तयोः शरीरं शरीरिभावस्यैवासम्भवात् ।
सम्भवे च^१ ब्रह्मणि शरीरसम्बन्धनिबन्धनदोषाणामनिव्याय्यत्वात् । न
हि चिदचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मणः शरीरत्वं सम्भवति, शरीरं हि नाम कर्मफल-
रूपसुखदुःखोपभोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रयः पञ्चवृत्तिमायाधीनधारणः पृथि-
व्यादिभूतसद्भातविशेषः, तथाविधस्यैव लोकावेदयोः शरीरत्वप्रसिद्धेः ।
परमात्मनश्चा^२ 'पहतपाप्मा विजरः'^३

“अनश्नन्नस्योऽभिवाक्यतीति”

“अपाणिपादो जवनो यद्गीता

पश्यत्यक्षुः स पृथोत्यकर्णः”

अप्राणो ह्यमनाः”-

इत्यादिभिः कर्मतत्फलभोगयोरभावादिन्द्रियाधीनभोगवत्त्वाभावात्पाण-
वत्त्वाभावाच्च न तं प्रति चेतनाचेतनयोश्शरीरत्वम् । न चाचेतन-
व्यष्टिरूपनृणकाष्ठादीनां समष्टिरूपस्य भूतसूक्ष्मस्य चेन्द्रियाश्रयत्वादि
सम्भवति, भूतसूक्ष्मस्य पृथिव्यादिमद्भातत्वं च न विद्यते । चेतनस्य तु
ज्ञानैकाकारस्य सर्वमेतच्च सम्भवतीति नतरां “शरीरत्वसम्भवः” । न च
भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसम्भवः, भोगायतनेषु वेश्मादिषु
शरीरत्वाप्रसिद्धेः । यत्र वर्तमानस्यैव सुखदुःखोपभोगस्तदेष भोगायतन-
मिति चे, च, परकायप्रवेशजन्यसुखदुःखोपभोगायतनस्य परकायस्य प्रविष्ट-
शरीरत्वाप्रसिद्धेः । ईश्वरस्य तु स्वतःसिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोगं
प्रति चिदचितोरायतनत्वनियमो न सम्भवति । एतेन भोगसाधनमात्रस्य
शरीरत्वं प्रत्युक्तम् । अथ मतम्-यदिच्छा^४धीनस्वरूपस्यतिप्रवृत्ति यत् तत्

१ शरीरेतिनास्ति नि. पु. ।

२ सम्भवे चेति लि. पु. नास्ति ।

३ सम्भवति नतरां शरीरत्वं सम्भव इति नि. पु. ।

४ यद्गीच्छेति नि. पु. पाठः ।

तस्य शरीरमिति सर्वस्यैखरेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेनेखरशरीरत्वं सम्भवतीति, तदपि न साधीयः^१, शरीरतया प्रसिद्धेषु तत्तन्नेनेच्छायत्- स्वरूपत्वाभावाद्, एषशरीरस्य तदिच्छाधीनप्रवृत्तित्वाभावात्, नृत्तशरीरस्य तदायत्तप्रवृत्तित्वाभावाच्च^२, सालभस्जिकादिषु चेतनेच्छाधीनस्वरूपस्थि- तिप्रवृत्तिषु तच्छरीरत्वाप्रसिद्धेश्च^३ । चेतनस्य नित्यस्यैखरेच्छायत्तस्वरूप- त्वाभावाच्च न तच्छरीरत्वसम्भवः । न च यद्वद्वेकनिषाम्यम्, यद्वेकधाय्यम्, यस्यैव^४ शेषभूतम्, तत्तस्य शरीरमिति वाच्यम्, क्रियादिषु व्यभिचारात् । “अशरीर शरीरेषु” “अपाणिपादो जवनो यहीते”त्यादिभिरेश्वरस्य शरीराभावः^५ प्रतिपाद्यते । अतो जगद्ब्रह्मणोः शरीर^६शरीरिभावस्यासम्भ- वात्^७सम्भवे च ब्रह्मणि दोषप्रसङ्गाद्ब्रह्मकारणशब्दे वेदान्तशाब्दानाम- त्तामञ्जस्यमिति ।

अत्रोत्तरम्—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ६ ॥

नैवप्रणामञ्जस्यम्, एकस्यैषावस्याद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थिते दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । ‘तु’-शब्दोऽत्र “हेयसम्बन्धगन्धस्यासम्भाव- नीयता द्यातयति । एतदुक्तं घति—चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्गावविकासात्मककार्यकारणभावावस्याद्वयान्वयेऽपि न कश्चिद्विरोधः, यत्, सङ्गावविक्रान्तौ परब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतौ । शरीरगतास्तु दोषा नात्मनि प्रमज्जन्ते आत्मगताश्च गुणा न शरीरे । यथा, देवमनुष्यादीनां मशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीर^८गता बालत्वयुवत्वस्यवि- स्वादयो नात्मनि सम्बध्यन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानमुखादयो^९ न शरीरे । अथ च देवो जातो मनुष्यो जात,स्तथा स एव धानो युवा स्यशिरश्चेत्त- व्यपदेशश्च मुख्यः । भूतभूतशरीरस्यैव क्षेत्रज्ञस्य देवमनुष्यादिभाव इति

१ तदपि न साधनीय-इति मु पु । २ नृत्तशरीरत्वात्तस्थितित्वाभावाच्चोति ति पु ।

३ ०त्यासिद्धिरिति नि पु ।

४ यस्यैवशेषभूतमिति नि पु ।

५ शरीरिभाव इति नि पु ।

६ शरीरेति प्राग्वदत्रापि नास्ति ।

७ तदिदं नास्ति नि पु ।

८ अत्रिति नि पु नास्ति ।

९ क्षेत्रज्ञा शरीरेति मु पु ।

१० ०गताश्च ज्ञानमुखादीनामिति नि पु ।

‘तदन्तरप्रतिपत्ता’विति यत्पत इति । यत्पुनरुक्तम्-चिद्विदात्मनस्य जगतः सूत्रस्य सूत्रस्य च परमात्मानं प्रति शरीरभाष्ये नोपपद्यत इति, तदनाकलितसम्यङ्न्यायानुवृत्तीतवेदान्तशास्त्रगणस्य स्वमतिपरिकल्पितकृतकैश्चिन्नमितम् । सर्वं एव हि वेदान्ताः सूत्रस्य सूत्रस्य च^१ चेतनस्यावेतनस्य समस्तस्य च परमात्मानं प्रति शरीरत्वं श्रावयन्ति । पात्र-मनेयके तावत्कारणशाखाया माध्यन्दिनशाखाया चान्तर्व्यामिश्रास्यणे-
 “यः पृथिव्या तिष्ठन्^२ यस्य पृथिवी शरीर^३”मित्यारभ्य पृथिव्यादि समस्तमचिद्वस्तु^४ “यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञानं शरीर^५” “य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमिति चेतनं च पृथक्पृथङ्निर्दिश्य तस्य^६ परमात्मशरीरत्वमभिधीयते । सुदानोपनिषदि च-“यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य “य आत्मानमन्तरे संचरन् यस्यात्मा शरीर^७”मिति तद्वदेव चिदचित्तोस्तर्यावस्ययोः परमात्मशरीरत्वमभिधाय “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण^८” इति तस्य सर्वभूतानि प्रत्यात्मत्वमभिधीयते । स्मरन्ति च-“जगत्सर्वं शरीरन्ते” “यदस्यु वैष्णवः कायः” “तत्सर्वं वै हरेस्तनुः” “तानि सर्वानि तद्गुणः” “सोऽभिधाय शरीरात्त्वा^९”दित्यादि । भूतसूत्रात्त्वाच्छरीरादिन्यर्थः । लोके च ‘शरीर’-शब्दे घटादिशब्दवद्वैकाकारद्रव्यनि-यतप्रतिमऽनामादितः क्वचि^{१०} कीटपतङ्गसर्पेतरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तविलक्षण-कारेषु द्रव्येषुऽप्यौघ^{११} प्रयुज्यमानो दृश्यते । तेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्म-स्यापन^{१२} सर्वप्रयोगानुगुण्येनेव कार्यम् । त्वदुक्तं च कर्मफलपभोगहेतुरित्या-दिकं प्रवृत्तिनिमित्तत्ववचनं सर्वप्रयोगानुगुणम्, यथोक्तेष्वीश्वरशरीरतयाऽभिहितेषु पृथिव्यादिव्यऽव्याप्तेः । किञ्च, ईश्वरस्यैकाग्रिगणेषु मुक्तानां च “स एषथा भवती”त्यादिवाक्यावगतेषु^{१३} विषयेषु तत्त्वत्वमप्याप्तम्,

१ चेतनस्य नास्ति हि पु० ।

२ समस्तचिदचिद्वस्तुत्वमिति हि पु० ।

३ तस्यति हिः ति० पु० ।

४ मनावादिनात्मोति समस्त पाठो मु० पु० ।

५ दृश्यत्वस्योप इति मु० पु० ।

६ व्यग्रस्यापन परामिति हि पु० । ७ वाक्यावगतेषु चि० पु० ।

कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात्तेषाम् । परमपुरुषेच्छाधिपहाश्च न पृथि-
 ष्यादिभूतसङ्घातविशेषाः, “न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन” इति
 स्मृतेः । अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम् । पञ्चरुत्तिमाणाधीन-
 धारणत्वं च स्यादशरीरेष्वव्याप्तम् । स्यादरेषु हि प्राणसङ्घावेऽपि तस्य
 पञ्चधाऽवन्त्याय शरीरस्याधारकतयाऽ^१वस्थानं नास्ति । अद्वत्यादीनां
 कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं च^२ सुपद्रुःखहेतुत्ववाध्या-
 प्तम् । अतो, यस्य चेतनस्य यद्^३ द्रव्य सर्वात्मना स्वार्थं नियन्तु धारयितुं
 च शक्य तच्छेषतैकस्वरूपं च,^४ तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमास्येपम् ।
 क्षणशरीरादीषु नियमनाद्यऽदर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रति-
 घन्धकृतम्, अन्यादेः शक्तिप्रतिघन्धादौष्ण्याद्यदर्शनवत् । मृ^५तशरीरं च
 चेतनवियोगसमय एव विशरितुमारब्धं, क्षणान्तरे च विशीर्यते । पूर्वं
 शरीरतया परिहृतमङ्घातैकदेशत्वेन च तत्र शरीरत्वव्यवहारः । अतस्तत्रै-
 परमपुरुषेण सर्वात्मना स्वार्थं नियाम्यं धार्यं तच्छेषतैकस्वरूपमिति
 सर्वं चेतनचेतन तस्य शरीरम् । ‘अशरीरं शरीरे’ष्वित्यादि च कर्मनि-
 मित्तशरीरप्रतिषेधपरम्, यथोक्तसर्वशरीरत्वश्रवणात् । उपरितनाधिकरणेषु
 चैतद्रुपपादयिष्यते । ‘अपीतो तद्रुत्पसङ्गादसमञ्जस’ ‘न तु वृष्टान्त-
 भाधा दिति सूत्रद्वयेनेतरव्यपदेशादित्यधिकरणसिद्धोऽर्थः स्मारितः ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

न केवलं घटनकारणथादस्य निर्दोषतयैतत्समाश्रयणम्, प्रधान-
 कारणतादस्य द्रुष्टत्यान्त्र तत्परित्यज्यैतदेश समाश्रयणीयम् । प्रधानका-
 रणथादे हि जगत्परतिर्नापपद्यते । तत्र हि निर्विकारस्य विन्म्राचैकर-
 सस्य पुरुषस्य प्रकृतिसन्निधानेन प्रकृतिधर्माध्यासनिबन्धना जगत्परतिः ।
 निर्विकारस्य विन्म्राचरुपस्य प्रकृतिधर्माध्यासहेतुभूत प्रकृतिसन्निधाने नि-
 ररुपमिति विधेवनीयम्—किं प्रकृतेः सद्भाव एव^१ उत तद्रूपः कारिकाद्विकारः^२

१ शरीरस्याधारकत्वेनेति वि० पु० ।   ३ चेति अत्र नास्ति वि० पु० ।
 २ यदिति नास्ति वि० पु० ।   ४ चेति नास्ति वि० पु० ।
 ५ इत एवमिति लिखितगुस्तकस्य १५०-१५४ पत्रेषु पत्राणि न सन्ति ।

अथ पुरुषगत एव कश्चिद्विकारः ? न तावत्पुरुषगतः, अनभ्युपगमात् ।
नापि प्रकृतेर्विकारः, तस्याध्यासकार्यतयाऽभ्युपगतस्याध्यासहेतुत्वासम्भ-
वात् । सद्वायमात्रस्य सविधानत्वे मुक्तस्याप्यध्यासप्रसङ्ग इति स्वल्पत्वे जग-
त्प्रवृत्तिर्नापपद्यते । अथमर्थः साङ्ख्यपक्षप्रतिषेधसमये 'ऽभ्युपगमेऽप्यर्थाभा-
वा'दित्यादिना प्रपञ्चयिष्यते ।

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वाद्यपि श्रुतिमूनो ब्रह्मकारणवाद एव समाश्रय-
णीयो न प्रधानकारणवादः । शाब्दोलूक्यावपादत्तपणककपिलपतञ्जलि-
तर्कानामन्योऽन्यथाघातात्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्व गम्यते ।

अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्माक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

इदानीं विद्यमानानां शाब्दादीनां तर्कानुद्वेष्याऽन्यथात्र प्रधान-
कारणवादमतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणं तेनानुमाम्यामह^१ इति चेत्, एव-
मपि पुरुषसृष्टिमूलतर्कैकाग्रलम्बनस्य तथैव देशान्तरकालान्तरेषु त्वदधि-
कृतमतर्कनुशलपुरुषोत्प्रेषिततर्कदूष्यत्वपम्भावनया तर्काप्रतिष्ठानदोषाद-
निर्मातो दुर्वारः । अतोऽतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणम्, तदुपबृंहणा-
द्यैव तर्कउपादेयः । तथा चाह-

“आपं धर्मापदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैकानुमन्वते स धर्मं वेद नेतर” इति ।

वेदाप्यशास्त्राविरोधिनेत्यर्थः । अतो वेदविरोधित्वेन वेदार्थविशयोक्त्या-
रूपवेदोपबृंहणतर्कापादानाय साध्यस्मृतिरनादरणीया ।

विलक्षणत्वाधिकरण समाप्तम् ३ ॥

अथ शिष्टापरिवहा एतेन शिष्टापरिवहा^१ अपि व्याख्या-
ताः ॥ १३ ॥

शिष्टाः परिशिष्टाः । न विद्यते वेदपरिवहो येषामित्यपरिवहाः ।

शिष्टाश्चापरिवहाश्च शिष्टापरिवहाः । एतेन वेदापरिवृत्तीततां व्यपत्त-

१ तैनानुमन्वामहे इति पाठान्ताम-दूषणत्वेनानुमाम्यामह इति वा पाठः स्यात् ।

२ शिष्टपरिवहा इति सु पु-सूत्रपाठः प्रामादिकः ।

पणेन परिशिष्टाश्च वेदापरिष्ठीताः कणभतातपादतपणरुभितुपताः
 तपिता वेदितव्याः । परमाणुकारणवादेऽमीषां सर्वेषां संशदात्कारणव-
 स्तुविषयस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं न शक्यते वक्तुमित्यधिकाशङ्का । ताद्यन्मा-
 त्रसंशदादेऽपि तर्कमूलत्वाविशेषात्परमाणुस्वरूपेऽपि शून्यात्मकत्वाशून्या-
 त्मकत्वज्ञानात्मकत्वाघातात्मकत्वतणिकत्वमित्यस्यैकान्तत्वानेकान्तत्वस-
 त्यासत्यात्मकत्वादिषिसंशदाददर्शनाच्चाऽप्रतिष्ठितत्वमेवेति परिहारः ॥

शिष्टापरिशुद्धाधिकरण समाप्तम् ४ ॥

अथ भोक्तृवापत्त्यधि-
 करणम् ५ ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोक-
 घत् ॥ १४ ॥

पुनरपि साह्यः प्रत्यवतिष्ठते । यदुक्तम् स्थूलसूक्ष्मविद्विद्वस्तुशरी-
 रस्य ब्रह्मणः कार्यकारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभावविभाग उपपद्यत
 इति, स तु विभागो न सम्भवति, ब्रह्मणः सशरीरस्ये तस्य भोक्तृत्वा-
 पत्तेः । सशरीरस्ये जीवस्येश्वरस्यापि सशरीरत्वप्रयुक्तसुखदुःखयोर्भोक्तृ-
 त्वस्यावर्जनीयत्वात् । ननु च 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्या'दित्यत्रे-
 श्वरस्य भोगप्रसङ्गपरिहार उक्तः । नैवम्, तत्र ह्युपास्यतया हृदयापत्तेन
 सविहितस्य शरीरान्तर्धत्तित्वमात्रेण भोगप्रसङ्गो न विद्यत इत्युक्तम् ।
 इह तु जीवब्रह्मणोऽपि सशरीरस्ये तद्वदेव सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गो
 दुर्वार इत्युच्यते । दृश्यते हि सशरीराणां जीवानां शरीरगतबालत्वस्य-
 धिरत्वादिविकारासम्भवेऽपि शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तसुखदुःखयोगः न
 श्रुतिरव-“न वै” सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यऽशरीरं
 घाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे
 जीवेश्वरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादेऽपि मृत्सुवर्णादिव-
 ज्ञानद्रुतापुहृषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाद एव
 श्यायानिति चेत्, अत्रोत्तरम्-

'स्याल्लोकघ'दिति । स्यादेव विभागो जीवेश्वरस्वभावयोः, न हि
 जीवस्य शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तं सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वं सशरीरत्वकृतम् ।

अपि तु पुण्यपापरूपकर्मज्ञतम् । 'न ए वै सशरीरस्य' न्यपि कर्मात्त्वदेह-
 विषयम्, "न एकधा भवति त्रिधा भवति" "स यदि पितृलोकात्कामो
 भवति" "स तत्र पर्येति जतत् श्रीहन् रममाण" इति कर्मसम्बन्धविनिर्मु-
 क्तस्याविर्भूतस्य रूपस्य सशरीरस्यैवापुह्यार्थगन्धाभावात् । अपहतपाप्मनस्तु
 परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपज्ञत्वज्ञगच्छरीरत्वोऽपि कर्मसम्बन्धगन्धो नास्तीति
 नतरामपुह्यार्थगन्धसङ्गः । 'लोकवत्'—यथा लोके राजशासनानुवर्तिना-
 न्नदतिवर्तिनां च राजानुपहनिषहज्ञतसुखदुःखयोगोऽपि न सशरीरत्वया-
 फ्रेण शासके राजन्ऽपि शासनानुवृत्तिवृत्तिनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्व-
 प्रसङ्गः । यथाह द्रमिडभाष्यकारः—“यथा लोके राजा प्रचुरदन्दशूके घोरं
 ऽनघसंक्रुटेऽपि प्रदेशे घर्त्तमानोऽपि व्यजनात्प्रवधूतदेहो द्यौर्नै स्पृश्यते
 ऽभिमेतोश्च लोकान् पालयति' भोगोश्च गन्धादीन्ऽविश्वजनेपभोग्यान्
 धारयति, तथाऽसौ लोकेश्वरो धमत्स्वसामर्ष्यवामरो द्यौर्नै स्पृश्यते
 रक्षति च' ब्रह्मलोकादीन् भोगोश्चा ऽविश्वजनेपभोग्यान् धारयती"ति ।
 मृतसुवर्णादिवद् ब्रह्मस्वरूपपरिणामस्तु नैवाभ्युपगम्यते, अधिकारत्व-
 निर्दोषतादिश्रुतेः । यत्तु परब्रह्मकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागाभाष-
 माशङ्क्य समुद्रफेनतरङ्गदृष्टान्तेन विभागप्रतिपादनपरं सूत्रं व्याख्यातम्-
 तदयुक्तम्, अन्तर्भावितशक्त्यविद्योपाधिकारद्वयस्मृष्टिमभ्युपगच्छतामे-
 धमाक्षेपपरिहार्योरसङ्गतत्वात्, कारणान्तर्गतशक्त्यविद्योपाध्युपहितस्य
 भोक्तृत्वाद्दुपाधेश्च भोग्यत्वात्तिलक्षणयोस्तयोः परस्परभावावतिर्दं न
 सम्भवति । स्वरूपपरिणामस्तु तैरपि नाम्युपेयते 'न कर्माविभागादिति
 चेवाऽनादित्वा'दिति क्षेत्रज्ञानां तद्गतकर्मणां चानादित्वप्रतिपादनात् ।
 स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपि भोक्तृभोग्या ऽविभागाशङ्का कस्यचिदपि न
 सापत्ते, मृतसुवर्णादिवरिणामरूपघटशरावक्रुटक्रुमुक्रुटादिविभागवद्भोक्तृ-
 भोग्यविभागोपपत्तेः । स्वरूपपरिणामे च' ब्रह्मण एव भोक्तृभोग्यत्वावति-
 रिति पुनरप्यसामञ्जस्यमेव ॥

१ पुनरपि पालयिष्यतीति मु. पु. ।

२ लोकादीनिव्यधिकृतम् मु. पु. ।

३ भोग्याविभागा—इति मु. पु. ।

४ स्वरूपपरिणामे ऽपीति मु. पु. ।

भोक्तापत्यधिकारणं समाप्तम् ५ ॥

अथ ऽऽत्मजाधिकारणम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥१५॥

“असदिति चेत् प्रतिषेधमाश्रयादित्यादिषु कारणभूताद्ब्रह्मणः कार्यभूतस्य जगतोऽनन्दत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम् । इदानीं तद्वेदानन्यत्वमातिष्य समाधीयते ।

तत्र काणादा आहुः—न कारणात्कार्यस्यानन्यत्व सम्भवति, खिलतण्डुलघृष्टोद्यत्वात् । न खलु तन्तुपटमृत्पिण्डघटादिषु कार्यकारणविषया घुल्लुरेकरूपा । शब्दभेदाच्च, न हि तन्तवः पट इत्युच्यन्ते, पटो वा तन्तव इति । कार्यभेदाच्च, न हि मृत्पिण्डेनोदकमाह्वयते घटेन वा कुड्य निर्मायते । कालभेदाच्च, पूर्वकाल च कारणम्, अपरकाल च कार्यम् । आकारभेदाच्च, पिण्डाकार कारणम्, कार्यं च पृथुधोदराकारम्, तथा सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति व्यवह्रियते । सख्याभेदश्च दृश्यते—यहवस्तन्तव, एकरव पटः । कारकव्यापारवैयर्थ्यं च, कारणमेव चेत्कार्यम्, किं कारकव्यापारसाध्यं स्यात् । सत्यपि कार्यं कार्योपयोगितया कारकव्यापारेण भवितव्यमिति चेत्, सर्वदा कारकव्यापारेण नोपरन्तव्यम् । सर्वस्य सर्वदा सत्त्वेन नित्यानित्यविभागश्च न स्यात् । अथ कार्यं सर्वत्र पूर्वमनभिव्यक्त कारकव्यापारेणाभिव्यज्यते अतः कारकव्यापारार्थत्व नित्यानित्यविभागश्चोच्यते । तदसत्, अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरापेक्षत्वेऽनवस्थानात्, अनपेक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रसङ्गात्, तदुत्पत्त्यभ्युपगमे चापत्कार्यंश्रावप्रसङ्गात् । किञ्च, कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे घटार्थेन कारकव्यापारेण करकादिरप्यभिव्यक्तिः प्रसज्यते, समतिपक्षाभिव्यञ्जकभावेषु दीपादिष्वभिव्यङ्गाविशेषनियमादर्शनात् । न हि घटार्थमारोपितः प्रदीपः करकादीनामभिव्यनक्ति । अतोऽसतः कार्यस्योत्पत्तिहेतुत्वेनैव कारकव्यापारार्थत्वम् । अतश्च सत्कार्यंश्रावसाद्विदुः । न च नियतकारणोपादानं सत् एव कार्यस्य साधयति, कारणशक्तिनियमादेव तदुपपत्तेः । नचसत्कार्यंश्रादिनोऽपि

कारकव्यापारे नोपपद्यते, प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वात् कार्य्यादन्यत्र
कारकव्यापारेण भवितव्यम्, तत्रान्यत्वाविशेषात्तन्नुगतकारकव्यापारेण
घटोत्पत्तिरपि प्रसज्येत । नैवम्, यत्कार्योपादानशक्तं यत्कारणम्, तद्गत-
कारणव्यापारेण तत्कार्य्यात्पत्तिसिद्धेः ।

अत्राहुः—कारणादनन्यत्कार्य्यम् । न हि परमार्थतः कारणव्यतिरिक्तं
कार्य्यं नाम घटत्वस्ति, अविद्यानिवन्धनत्वात्सकलकार्यतद्व्यवहारयोः ।
अतो यथा कारणभूतान्मृद्द्रव्याद् घटादिषु विकारोपपत्तयमानाद् व्यतिरिक्तं
घटशरावादिकार्य्यं व्यवहारमात्रालम्बनं मिथ्या, कारणभूतं मृद्द्रव्यमेव-
सत्यम्, तथा निर्विशेषसन्मानात् कारणभूताद्वस्त्रोऽन्योऽहङ्काराद्व्य-
वहारालम्बनः [नं]शस्त्रः प्रपञ्चो मिथ्या, कारणभूतं सन्मानं वस्त्रैव सत्यम् ।
तस्मात्कारणव्यतिरिक्तं कार्य्यं नास्तीति कारणादनन्यत्कार्य्यम् । न च
वाच्यम्—शुक्तिकारकतादीनामिव घटादिकार्य्याणामसत्यत्वामसिद्धेर्दृष्टा-
न्तानुपपत्तिरिति, यतस्तत्रापि युक्त्या मृद्द्रव्यमात्रमेव सत्यतया व्यवस्था-
प्यते, तदतिरिक्तं तु युक्त्या बाध्यते । का पुनरत्र युक्तिः । मृद्द्रव्यमा-
त्रस्यानुवर्तमानत्वं, तदतिरिक्तस्य च व्यावर्तमानत्वम् । रज्जुमर्षादिषु
ह्यनुवर्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादेस्तत्पता, व्यावर्तमानस्य च सर्प-
भूदलनाद्युधारादेरसत्यता दृष्टा, तथाऽनुवर्तमानमधिष्ठानभूतं मृद्द्रव्य-
मेव सत्यं, व्यावर्तमानास्तु घटशरावादयोऽसत्यभूताः । किञ्च, सत आ-
त्मनो विनाशाभावादसत्तरु शशविषाणादेरुपलब्धभावादुपलब्धिविना-
शयोगि कार्य्यं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमिति गम्यते । अनिर्वचनीयं च
शुक्तिकारकतादिवन्मपैव । तस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीतित्राधाभ्यां सि-
द्धम् । किञ्च, कार्य्यमुत्पादयद् मृदादि कारणद्रव्यं किमविश्रुतमेव का-
र्य्यमुत्पादयति ? उत कञ्चन विशेषमापन्नम् ? न तादृशविश्रुतमुत्पादयति,
सर्वदोषादकत्वप्रसङ्गात् । नापि विशेषान्तरमापन्नम्, विशेषान्तरापत्ते-
रपि विशेषान्तरापत्तिपूर्वत्वेन भवितव्यम्, तस्या अपि तर्घ्येत्यनवस्था-
नात् । अविश्रुतमेव देशकालनिमित्तविशेषसम्बन्धुं कार्य्यमुत्पादयतीति
०७, देशादिविशेषसम्बन्धोऽपि अविश्रुतस्य विशेषान्तरमापन्नस्य च

पूर्ववत् सम्भवति । न च वाच्यम्-मृत्सुवर्णादुधादिभ्यो घटहृत्कद-
 ध्यादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । शुक्तिकारजतादिवद् देशकालादिप्रतिषेधो-
 पाधो वाधश्च न दृश्यते । अतः प्रतीतिशरणानां कारणात्कार्यो-
 त्यत्तिरवश्याऽऽश्रयणीयेति । विकल्पाद्यहत्यात्-किं हेमादिमात्रमेव
 स्वस्तिकादेरारम्भकम्? उत हृत्कादि? अथ हृत्काद्याश्रयो हेमादिः?
 न तावद्धेमादिमात्रमारम्भकम्, हेमादिर्व्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात्,
 स्वात्मानं प्रत्यात्मन आरम्भकत्वामम्भशाच्च । हेमव्यतिरिक्तं स्वस्तिकं
 दृश्यत इति चेत्, न हेमव्यतिरिक्तं तत्, हेमप्रत्यभिज्ञानात्तदतिरिक्तव-
 स्त्वन्तरानुपलब्धेयम् । वृद्धिशब्दान्तरादिभिर्ब्रह्मन्तरत्वं साधितमिति
 चे, अनिरूपितवस्त्वुपलम्बनाना वृद्धिशब्दान्तरादीनां शुक्तिकारजतवु-
 द्दिशब्दादिवद् भ्रान्तिमूलत्वेन घस्त्वन्तरमद्वासाधकत्वात् । नापि
 हृत्कादि स्वस्तिकादेरारम्भकम्, स्वस्तिके हि हृत्कं पट इव तन्तवो
 भवताऽपि नोपलभ्यन्ते, नापि हृत्काश्रयभूत हेम, हृत्काश्रयाकारेण हेमः
 स्वस्तिकेऽनुपलब्धेः । अतो मृदादिकारणातिरिक्तस्य कार्यस्यासत्यत्वदर्श-
 नाद्ब्रह्मव्यतिरिक्त इत्येव जगत्कार्यत्वेन मिथ्याभूतम् । तद्विदं ब्रह्मव्यति-
 रिक्तमिष्यात्वसुखमाप्तपत्तये काल्पनिकमृदादिसत्यत्वमाश्रित्य कार्यस्यास-
 त्यत्वं प्रतिपादितम् । परमार्थतस्तु मृत्सुवर्णादिकारणमपि घटहृत्कादि-
 कार्येणमिथ्याभूतम्, ब्रह्मकार्यत्वाविशेषात् । “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्य” “नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
 नानेव पश्यति” “यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं पश्यति” “यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” “इन्द्रो मायाभिः पुरुष इयत्”
 इत्येवमादिभिः श्रुतिभिश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमवगम्यते । न
 चागमाद्यगतायेस्य प्रत्यक्षविरोधः शङ्कनीयः, यद्योक्तप्रकारेण कार्यस्य
 मिथ्यात्वावगमात्, प्रत्यक्षस्य सन्नात्रविषयत्वाच्च । विरोधे सत्यव्यस-
 म्भाषितदोषस्य धर्मभाषितः स्वरूपमद्वावादौ प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेऽपि
 प्रमितौ निराकाङ्क्षस्य निरवकाशस्य शास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । अतः कार-

१ आदिशब्दो ऽत्र पु. द्वयेऽपि नास्ति । २ ब्रह्मश्रुत्यादिवत् इति क्वचित् ।

षुभूताद्ब्रह्मणोऽन्यत्सर्वं मिथ्या । न च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन जीवमिथ्या-
 त्वमाशङ्कनीयम्, ब्रह्मण एव जीवभावात् । ब्रह्मैव हि सर्वशरीरेषु जीव-
 भावमनुभवति, “अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य” “एको देवः सर्वभूतेषु
 गूढः” “एको देवो बहुधा सविधिष्टः” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न
 प्रकाशते” “नाभ्योऽतोस्ति द्रष्टृ”त्येवमादिभ्यः । नन्वेकमेव ब्रह्म सर्व-
 शरीरेषु जीवभावमनुभवतीति चेत्, पादे मे वेदना शिरसि सुषमिति-
 त्सर्वशरीरेषु सुषुप्तःप्रप्रतिसन्धानं स्यात्, जीवेश्वरबहुमुक्तशिव्यावार्थज्ञ-
 त्वाज्ञत्वादिव्यवस्था च न स्यात् । अत्र केचिद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युप-
 यन्त एषं समादधते-एकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां सुखि-
 त्वदुःखित्वादय एकस्यैव सुषुप्तस्य प्रतिबिम्बानां मणिरूपाणदप्यंणादि-
 पूषलभ्यमानानामल्पत्वमहत्त्वमलिनत्वमिमलत्वादिवत्तदुपाधिवशाद्ब-
 वस्याप्यन्ते । नन्वऽनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतेन जीवा ब्रह्मणो
 भिद्धान्त इत्युक्तम्, सत्यम्, परमार्थतः, काल्पनिकं तु भेदमाश्रित्येवं व्य-
 स्योच्यते । कस्य पुनः कल्पना? न तावद्ब्रह्मणः, तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः
 कल्पनाशून्यत्वात् । नापि जीवानाम्, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्, कल्पना-
 धीनो हि जीवभावो जीवाश्रया च कल्पनेति । नैतदेवम्, अविद्याजीव-
 भावयोर्बिजाद्ब्रह्मण्येनाऽनादित्वात् । किञ्च, प्रासादनिगरणादिवदनु-
 पपन्नैकशेषायामवस्तुभूतायामविद्यार्था नैतरेतराश्रयादयो वस्तुदोषा अन-
 वकृप्तिमावहन्ति । वस्तुतो ब्रह्मव्यातिरिक्तानां जीवानां स्वतोविशुद्धत्वे-
 ऽपि रूपाणादिगतमुखप्रतिबिम्बश्यामतादिवदौपाधिक्राशुद्धिसम्भवादवि-
 द्याश्रयत्वोपपत्तेः काल्पनिकत्वोपपत्तिः । प्रतिबिम्बगतश्यामतादिवद्वि-
 द्याश्रयताशुद्धिरपि भ्रान्तिरेव, अन्यथाऽनिर्मातृ प्रसङ्गात् । जीवानां भ्रमस्य
 प्रवाहानादित्वाच्च तद्वैतुरन्येषणीय इति ।

तदेतद्विदितान्वैतयाणात्म्यानां भेदवादशुद्धालुजनमवहुमानावलोक-
 कनलिप्ताविभ्रम्भितम् । तथा हि, जीवस्याकल्पितस्वाभाविकरूपेणावि-

द्याश्रयत्वे ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात्, तदतिरिक्तेन तस्मिन्
 कल्पितेनाकारेणाविद्याश्रयत्वे लहस्याविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात् । न
 खल्वद्वैतवादिनस्तदुभयव्यतिरिक्तमाकारमभ्युपगच्छन्ति । कल्पिताकार-
 विशिष्टेन स्वरूपेणैवाविद्याश्रयत्वमिति चे, तत्र, स्वरूपस्याखण्डैकरसस्या-
 विद्यामन्तरेण विशिष्टरूपत्वासिद्धेरविद्याश्रयाकार एव हि निरूप्यते ।
 किञ्च, बन्धमोक्षादिव्यवस्थ्यासिद्ध्यर्थं हि जीवाज्ञानस्य समाश्रयणम्,^१ सा
 तु व्यवस्था जीवाज्ञानपक्षेऽपि न सिध्यति । अविद्याविनाश एव हि मोक्षः,
 तत्रैकस्मिन् मुक्ते अविद्याविनाशादितरेऽपि मुच्येरन् । अन्यस्याऽमुक्तत्वा-
 दविद्या तिष्ठतीति चेत्, तर्ह्यैकस्याप्यमुक्तिः स्यात्, अविद्याया अवि-
 नष्टत्वात् । प्रतिजीवमविद्याभेदः कल्प्यते, तत्र यस्या ऽविद्या नष्टा
 स मोक्ष्यते, यस्य त्वनष्टा स भर्त्स्यत इति चे, च, प्रतिजीवमिति जीवभे-
 दमाश्रित्य रूपे, स जीवभेदः किं स्वाभाविक उताविद्याकल्पितः ? न ता-
 वत्स्वाभाविकः, अनभ्युपगमात्, भेदसिद्ध्यर्थस्यास्य चाविद्याकल्पनस्य व्यर्थ-
 त्वात् । अथाविद्याकल्पितः, तत्रेयं जीवभेदकल्पिकाऽविद्या किं ब्रह्मण
 उत जीवानाम् ? ब्रह्मण इति चेदागतोऽसि मदीयं मार्गम् । अथ जीवाना-
 म्, किमस्या जीवभेदकृत्सिद्ध्यर्थतां विस्मरसि । अथ प्रतिजीवं बह्वमुक्त्य-
 वस्थ्यासिद्ध्यर्थं या अविद्याः कल्प्यन्ते ताभिरेव जीवभेदोऽपीति मन्ये । जीव-
 भेदसिद्धौ तास्सिद्धान्ति, तासु सिद्धासु जीवभेदसिद्धिरितीतरतराश्रय-
 त्वम् । न चात्र बीजाङ्कुरन्यायः सिद्ध्यति, बीजाङ्कुरेण स्यन्यदन्यद्वीजमन्य-
 स्यान्न्यस्याङ्कुरस्योत्पादकम्, इह तु याभिरविद्याभिर्यं जीवाः कल्प्यन्ते ताने-
 वाश्रित्य तासां सिद्धिरित्यशकनीयता^२ । अथ बीजाङ्कुरन्यायेन पूर्वपूर्वजी-
 वाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवकल्पनां मन्यसे, तथा सति जीवानां बहु-
 रत्यमङ्गताभ्यागमङ्गतप्रहाणादिप्रसङ्गश्च । अत एव ब्रह्मणः पूर्वपूर्वजीवाश्र-
 याभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवभाव^३कल्पनांमत्यपि निरस्तम्, अविद्याप्रवा

१ जीवाज्ञानवादाप्ययमिति क्वचित् ।

२ अङ्कुरनीयता इति क्वचित् ।

३ जीवभावावेति सु. पु. ।

हेऽभ्युपगम्यमाने तत्तत्कल्पितजीवभाषस्यापि तद्वत्प्रशाहानादिता स्यात्, न ध्रुवक्यता, आमेतं च जीवभाषस्य ध्रुवत्वमिष्टं न निन्द्येत् । यच्चोक्तम्-
 अविद्याया अशस्तुत्पत्त्येनानुपपन्नैकत्रेवायां नेतरैराश्रयत्वादेयो वस्तु-
 दोषा अनवकृत्सिमायदन्तीति, तथा मति मुक्तान् परं च ब्रह्माऽऽश्रयेद-
 ऽविद्या । शुद्धविद्यास्वरूपत्वादशुद्धिरूपा न तत्र प्रसजतीति चे, त्किमुप-
 पत्त्यनुवर्तिन्यऽविद्या ? एवं तर्ह्युक्ताभिरुपपत्तिभिर्ज्ञांथानपि नाशयेत् ।
 किञ्च जीवाश्रयाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानादयाचाशे सति जीवो नश्येद्वा
 न वा ? यदि नश्येत्स्वरूपोच्छित्तिलवणो मोक्षः स्यात् । नो चे, दविद्या-
 नाशेष्यनिर्मातः, ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तजीवस्याश्रयस्यानात् । यच्चोक्तम्-
 मणिरूपाणदर्पणादिपूपलभ्यमानमुपमलिनत्वविमलत्वादिवच्छुद्धशुद्धा-
 दिव्यवस्योपपत्तिरिति । तत्रेदं विमर्शनीयम्-अत्यत्वमलिनत्वादय औपा-
 धिकाः दोषाः कदा नश्ययुरिति । कृपाणाद्युपाध्यपगम इति चेत्, कि
 तदल्पत्वाद्वाश्रयः प्रतिबिम्बस्तिष्ठति, न वा ? तिष्ठतीति चेत्, तत्स्थान-
 नीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनर्मासप्रसङ्गः । नश्यतीति चेत्, तद्वदेव
 जीवनाशास्वरूपोच्छित्तिलवणो मोक्षः स्यात् । किञ्च, यस्य ह्यपुरुषार्थ-
 रूपदोषप्रतिभासः तस्य तदुच्छेदः पुरुषार्थः । तत्र किमौपाधिकदोषप्रति-
 भामो विम्बस्थानीयस्य ब्रह्मण, उत प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्यो, ता-
 न्यस्य कस्यचित् ? आद्ययोः कल्पयोर्दृष्टान्तोऽयं न सङ्गच्छते, मुखस्य
 मुखप्रतिबिम्बस्य चाल्पत्वादिदोषप्रतिभासशून्यत्वात् । न हि मुखं तत्र
 तिबिम्बं वा चेतयते । ब्रह्मणो दोषप्रतिभासे ब्रह्मणो ऽविद्यायश्रयत्वप्र-
 सङ्गश्च । तृतीयोऽपि कल्पो न कल्पते, जीवब्रह्मव्यतिरिक्तस्य दृष्टुरभा-
 वात् । किञ्च, अविद्याकल्पस्य जीवस्य कल्पकः क इति निरूपणीयम् ।
 न तावदविद्या, अचेतनत्वात् । नापि जीवः, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात्,
 शुक्तिकारजतादिवदविद्याकल्पत्वाच्च जीवभावस्य । ब्रह्मैव कल्पकमिति
 चेत्, ब्रह्माऽज्ञानमेवायातम । किञ्च, ब्रह्माज्ञानानभ्युपगमे किं ब्रह्म जी-
 वान्यश्रयति ? न वा ? न पश्यति चेत्, हेत्वापूर्विका विचित्रसृष्टिर्नामह

पश्चात्करणमित्यादि ब्रह्मणो न स्यात् । अयं पश्यति, अद्यच्छेकरसं ब्रह्म
 नाविद्यामन्तरेण जीवान् पश्यतीति ब्रह्माज्ञानप्रसङ्गः । अत एव माया-
 ऽविद्याप्रविभागश्चादोऽपि निरस्तः, अज्ञानमन्तरेण हि मायिनोऽपि
 ब्रह्मणो जीवद्रशित्वं न स्यात् । न च मायावी परानट्टप्रा मोहयितुम-
 ऽलम् । न च माया मायाविनो दर्शनसाधनम्, दृष्टेषु परेषु तन्मोहनमा-
 धनमात्रत्वात्तस्याः । अयं ब्रह्मणो माया तस्य जीवद्रशित्वं कुर्वती
 चाद्यमोहनहेतुरिति मन्यते । तर्हि परिशुद्धस्याप्यच्छेकरसस्वप्रकाशस्य
 ब्रह्मणः परदर्शनं कुर्वती माया मायाऽपरपर्याया ऽविद्यैव स्यात् । अयं
 मतम्—विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, माया तु मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 मिथ्यात्वेनैव दर्शयन्ती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः, अतस्तस्या नावि-
 द्यात्वमिति । नैवम्, चन्द्रैकत्वे ज्ञायमाने द्विचन्द्रज्ञानहेतोरप्यविद्या-
 त्वात् । यदि च ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानाति, न तर्हि
 तन्मोहयति । न ह्यनुमत्तो मिथ्यात्वेन ज्ञातान् मोहयितुमीहते । अथा-
 पुरुषार्थोऽपरमार्थदर्शनहेतुरविद्या, माया तु ब्रह्मणो नाऽपुरुषार्थदर्शन-
 हेतुः, अतोऽस्या नाविद्यात्वमिति मतम्, तत्र, द्विचन्द्रज्ञानस्य दुःख-
 हेतुत्वाभावेनापुरुषार्थत्वाभावेऽपि तद्वेतुरविद्यैव, तच्चिरमने च प्रयस्यन्ति^१ ।
 यदि च नापुरुषार्थदर्शनकरे माया, तस्मिन्नुच्छेद्यतया नित्या ब्रह्मस्वरू-
 पानुबन्धिनी स्यात् । अस्तु को दोष इति चेत्, द्वैतदर्शनमेव दोषः, “यत्र
 हि द्वैतमिव भवति” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्ये”दि-
 त्याद्यद्वैतश्रुतयः प्रकुर्व्येयुः । परमार्थविषया अद्वैतश्रुतयः, मायायास्त्व-
 परमार्थत्वादविरोध इति चेत्, अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽपर-
 मार्थभूतमायादर्शनं तद्वृत्ता या ऽविद्यामन्तरेण नोपपद्यते । किञ्चापर-
 मार्थभूतया नित्यया मायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणः? जीवमोहनमिति
 चेत्, अपुरुषार्थेन मोहनेन किं प्रयोजनम्? क्रीडेति चेत्,^२ अपरिच्छिन्ना-
 नन्दस्य किं क्रीडया । परिपूर्णभागानामेव क्रीडा पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टेति

१ प्रयस्यन्ती-इति सु. पु. ।

२ इतः प्रयति पुनर्मिथितपुस्तकसंज्ञादोऽस्ति ।

चेत्, नैवमिहोपपद्यते । न स्वपरमार्थभूतैः क्रीडोपकरणैरपरमार्थतया प्रतिभासमानैर्निष्पन्नयाऽपरमार्थभूतया क्रीडयाऽपरमार्थभूतेन च तत्प्रतिभासेनाऽनुन्मत्तानां क्रीडारसो निष्पद्यते । मायाश्रयतयाऽभिमत^१ब्रह्मव्यतिरेकेणाविद्याश्रयस्य जीवस्य कल्पनाऽसम्भवश्च पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । अतो ब्रह्मैवानाद्यऽविद्याश्रयत्वं स्यात्तन्नानात्वं पश्यतीत्यद्वितीयत्वं^२ ब्रह्मणोऽभ्युपगमिन्नभ्युपेतव्यम् । यत्तु ब्रह्ममोक्षव्यवस्था नोपपद्यत इति, न तद्ब्रह्मज्ञानवादिनश्चोद्यम्, एकस्यैव ब्रह्मणोऽज्ञस्य स्याज्ज्ञाननिवृत्त्या मोक्षमाणत्वाद् घट्टमुक्तादिव्यवस्थाया एवाभावात् । व्यवह्रियमाणायाश्च घट्टमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थायाः काल्पनिकत्वात्स्वप्रदर्शिन इव^३ चैकस्यैवाविद्याया संवकल्पनोपपत्तेः । स्वप्रदृशा छेकेन दृष्टाः शिष्याचार्यादयस्तदविद्याकल्पिता एव । अत एव ब्रह्मविद्याकल्पनमपि न युक्तिमत् । पारमार्थिकी ब्रह्ममोक्षव्यवस्था स्वपरव्यवस्था च जीवाज्ञानवादिना^४ नाभ्युपेयते । अपारमार्थिकी त्वेकैवाविद्यायोपपद्यते । प्रयोगश्च—ब्रह्ममोक्षव्यवस्थाः स्वपरव्यवस्थाश्च स्वाविद्याकल्पिताः, अपारमार्थिकत्वात्स्वप्रदृष्टव्यवस्थावदिति । शरीरान्तराण्यपि मयैवात्मवन्ति, शरीरत्वादेतच्छरीरवत् । शरीरान्तराण्यपि मदविद्याकल्पितानि,^५ शरीरत्वात् कार्यत्वात्तद्वत्त्वात्कल्पितत्वाद्वा एतच्छरीरवत् । विवादाध्यासितं चेतनजातमहमेव, चेतनत्वात्, यदनहं^६ तदचेतनं दृष्टम् यथा घटः । अतस्वपरविभागो घट्टमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थाश्चैकस्याविद्याकल्पिताः । द्वैतवादिनाऽपि^७ घट्टमुक्तव्यवस्था दुरुपपादा, अतीतानां कल्पानामानन्त्यादेकैकस्मिन्कल्पे एकैकमुक्तावपि सर्वेषां मोक्षमम्भवादमुक्तानुपपत्तेः । अनन्तत्वादात्मनाममुक्ताश्च सन्तीति चेत्, किमिदमनन्तत्वम् । असद्भूये-

१ ०पयाभिमतैति लि० पु० ।

२ पश्यतो सद्वितीयत्वमिति लि० पु० ।पमशः परम् ।

३ स्वप्रदर्शन इवेति लि० पु० ।

४ जीवाज्ञानावादिनेति लि० पु० न तु युक्तम्, अपिरधिकोऽत्र सु० पु० ।

५ मदविकल्पितानीति लि० पु० न तु युक्तम् ।

६ यदाहमिति लि० पु० स्यात्, न तु व्यक्तम् । ७ अपिर्नास्ति लि० पु० ।

त्वमिति चे, भूयस्त्वादल्पज्ञैरसद्भ्योपत्वेऽपीश्वरस्य सर्वज्ञस्य सद्भ्योप-
 एव । तस्याप्यशक्यत्वे सर्वज्ञत्व न स्यात् । आत्मना निस्सद्भ्योपत्वादीश्व-
 रस्याऽविद्यमानसद्भ्यावदेनाभावो नासार्थज्ञमावहतीति चे, भिद्यत्वे
 सद्भ्याविधुरत्व^१ नोपपद्यते । आत्मानः सद्भ्यावन्तो भिद्यत्वात् मायसर्प-
 पघटपटादिवत् । भिद्यत्वे^२वात्मना घटादिज्ज् जडत्वमनात्मत्व त्रयित्व
 च प्रसज्यते । ब्रह्मणश्चानन्तत्व न स्यात् । अनन्तत्व नाम परिच्छेदर-
 हितत्वम् । भेदवादे च वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो वस्तुतः परि-
 च्छेदरहितत्वं न शक्यते वक्तुम् । वस्त्वन्तरभाव एव हि वस्तुतः परि-
 च्छेदः । वस्तुतः परिच्छिद्यस्य देशतः कालतरत्वापरिच्छिद्यत्व न युज्यते ।
 वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन वस्तुतः परिच्छिन्ना एव हि घटादयो देशतः
 कालतरत्वं परिच्छिन्ना दृष्टाः, तथा सर्वं चेतना ब्रह्म च वस्तुतः परि-
 च्छिन्ना देशकालाभ्यामपि परिच्छिद्यन्ते^३ । एव च "सत्यं ज्ञानमनन्त"मि-
 त्यादिभि^४स्सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वं यदद्विर्विरोधः, उत्पत्तिविनाशा-
 दयश्च जीवानां ब्रह्मणश्च प्रसज्येरन् । कालपरिच्छेद एव ह्युत्पत्तिविना-
 शभागित्वम् । अत एवस्यैवा^५परिच्छिद्यस्य ब्रह्मणोऽविद्याविजृम्भित ब्रह्मा-
 दिस्साम्बन्धन्तं कृत्स्नं जगत् । सुषुप्त्यप्रतिसन्धानव्यवस्थादयोऽपि स्वाप्-
 न्यवस्थावदविद्यास्वाभाव्यादुपपद्यन्ते । तस्मादेकमेव नित्यमुक्तस्य प्रकाश-
 स्वभावमनादाऽविद्यावशाज्जगदाकारेण विवर्तत इति परमार्थतो^६ ब्रह्म-
 ष्यतिरिक्ताभावात्तदनन्यत्वं जगत् इति ।

अत्रोच्यते । निर्विशेषस्वप्रकाशमात्रं ब्रह्मानादाविद्यातिरोहितस्व-
 स्वरूपं स्वगतनानात्वं पर्यतीत्येतत्प्रकाशस्वरूपस्य निरशस्य प्रकाशनि

१ विधुरत्वे-इति लि० पु० ।

२ भिद्ये-इति लि० पु० ।

३ परिच्छिद्यत इति लि० पु० ।

४ ०मित्यादिरिति लि० पु० ।

५ अत एवास्येति लि० पु० ।

६ परमार्थता-इति लि० पु० ।

वृत्तिरूपतिरोधाने स्वल्पनाशप्रसङ्गेन तिरोधानामभयादिभ्यः^२ सकलप्र-
 माणविरुद्धं स्वयचनविरुद्धं चेति पूर्वमेशोक्तम् । यत्पुनरुक्तम्-कारणव्यति-
 र्क्तिं कार्यं युक्त्याधितत्वेन शुक्तिकारणतादिषद् धम इति, तदयुक्तम्,
 युक्तिरभायात् । यत्पुनरुक्तम्-कारणमात्रस्य सत्यत्वं ध्यायतमानानां
 घटशरावादिकार्याणामसत्यत्वमिति, तदप्यन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र ध्यायतमाना-
 नता न बाधिके^३त्यादिभिः पूर्वमेष परिहृतम् । यज्वोपलभ्यमानत्वविना-
 शित्वाभ्यां सदसदनिर्ज्वनीयत्वेन कार्यस्य मृणाल्यमिति, तदसत्, उप-
 लब्धिविनाशयोगो हि न मिथ्यात्वं साधयति, किं त्वनित्यत्वम् । यद्वेश-
 कालसम्बन्धितया यदुपलब्धम्, तद्वेशकालसम्बन्धितया धाधितत्वमेव हि-
 तस्य मिथ्यात्वे हेतुः । देशान्तरकालान्तरसम्बन्धितयोपलब्धस्यान्यदेश-
 कालसम्बन्धित्वेन धाधितत्वं^४ देशान्तरकालान्तराख्याप्तिमात्रं साधयति, न
 तु मिथ्यात्वम् । प्रतिप्रयोगश्च^५-घटादिकार्यं सत्यम्, देशकालादिप्रति-
 पक्षोपाधाय^६धाधितत्वात् आत्मयत् । यज्वोक्तम्-कारणस्वरूपादविकृता-
 द्विकृताञ्च कार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति, सदसत्, देशकालादिसहकारिसम-
 वहितत्वात्कारणा^७त्कार्योत्पत्तिसम्भवात् । तत्समवधानं च विहितस्याविकृ-
 तस्य च^८ न सम्भवतीति यदुक्तम्, तदप्ययुक्तम्, पूर्वमविकृतस्यैव कालादि-
 समवधानसम्भवत् । अविकृतत्वाविशेषात्पूर्वमपि देशकालादिसमवधान
 प्रसज्यत इति चेत्, न, देशकालादिसमवधानस्य कारणान्तरायत्तस्यैतदाय-
 त्त्वाभावात् । अतो देशकालादिसमवधानरूपविशेषमापवं कारणं कार्य-
 मुत्पादयतीति न किञ्चिदवहीनम् । कारणस्य च कार्यं प्रत्यारम्भकत्वम-
 बाधितं दृश्यमानं न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं^९शक्यते । यत्तु हेमादिमात्रस्य
 स्वकारिकाकार्यस्य “त^{१०}दाश्रयस्य वा हेमादेरारम्भकत्वं न सम्भवतीति, तद-

१ निर्ज्वनीति मु. पु. ।

२ भवादित्यादिभ्य इति लि. पु. ।

३ ध्यायतमानताबाधिकेति लि. पु. तत्र-अबाधिकेतिच्छेदो द्रष्टव्यः ।

४ संबन्धित्वेयधाधितत्वमिति लि. पु. । संबन्धित्वेन धाधितत्वमिति मु. पु. ।

५ प्रतिप्रयोगश्चेति लि. पु. ।

६ कारणादिति लि. पु. ।

७ चेति नास्ति लि. पु. ।

८ अविर्नास्ति लि. पु. ।

९ अपह्नोतुमिति लि. पु. ।

१० कार्यस्येतदिति लि. पु. ।

युक्तम्, हेमादिमात्रस्यैव यद्योक्तपरिकरयुक्तस्यारम्भकत्वसम्भवात् । न चार-
म्भकहेमव्यातिरिक्तं कार्यं^१ न दृश्यत इति वक्तुं शक्यम्, हेमातिरिक्तस्य
स्वस्तिकस्य दर्शनात्, बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्वस्तुन्तरस्य साधितत्वाच्च ।
न चायं शुक्तिकारजतादिवद्भ्रमः, उत्पत्तिविनाशयोरन्तराले उपलभ्यमा-
नस्य तद्वैयकालसम्बन्धितया बाधादर्शनात् । न चास्या^२ उपलब्धेर्वा-
धिकारा काचिदपि युक्तदृश्यते । प्रागनुपलब्धस्वस्तिकोपलब्धिवेलायामपि
हेमप्रत्यभिज्ञा^३ स्वस्तिकाशयतया हेमोऽप्यनुशृते^४ रविहृदा । श्रुतिभिस्तु
प्रपञ्चमिष्यात्व^५ साधनं पूर्वमेव निरस्तम् । यच्चान्यत्र प्रत्यक्षाविरोधादि
प्रतिप्रकृत्यम्, तदपि सर्वं पूर्वमेव सूक्तम्^६ । यच्चोक्तम्-सकैनात्मना
सर्वाणि शरीराण्यात्मवन्तीति, तदसत्, एकस्यैव सर्वशरीरप्रयुक्तसुख-
दुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । सौभरिप्रभृतिषु ह्यात्मैकत्वेनाऽनेकशरीरप्रयुक्त-
सुखादिप्रतिसन्धानमेकस्य दृश्यते । न चाहमर्थस्य ज्ञातृत्वात्तद्देहात्मति-
सन्धानाभावो, नात्मभेदादिति वक्तुं शक्यम्, आत्मा ज्ञातैव, स चाह-
मर्थ एव, अन्तःकरणभूतस्त्वहङ्कारो जडत्वात्करणत्वाच्च शरीरेन्द्रियादि-
वन्न ज्ञातेत्युपपादितत्वात् । यच्च शरीरत्वजडत्वकार्यत्वकल्पितत्वैस्स-
र्वशरीराणामेकस्याविद्याकल्पितत्वमुक्तम्, तदपि सर्वशरीराणामविद्याक-
ल्पितत्वस्यैवाभावादयुक्तम् । तदभावश्चा, उवाधितस्य^७ सत्यतोपपाद-
नात् । यच्च चेतनादन्यस्य जडत्वदर्शनात्सर्वचेतनानामनन्यत्व^८मुक्तम्,
तदपि सुखदुःखप्रवस्यया भेदोपपादनादेव निरस्तम् । यत्तु मयैवात्म-
वन्ति, तदविद्याकल्पितान्य,^९ उहमेव सर्वं चेतनजातमित्यहमर्थस्यैव-
मुपपादितम्, तदज्ञातस्वसिद्धान्तस्य भ्रान्तिजल्पितम् । अहत्त्वमाद्यर्थै-

१ हेतुव्यतिकार्यमिति लि० पु० ।

२ मचास्य-इति लि० पु० ।

३ ०पत्यभिज्ञान-इति लि० पु० ।

४ ०प्यनुकृतिरिति लि० पु० ।

५ मिष्यात्ये-इति लि० पु० ।

६ पूर्वमेवमुक्तमिति लि० पु० ।

७ तदभावश्च बाधिनस्येति लि० पु० पाठो विरुद्धार्थः ।

८ अन्यत्वमिति लि० पु० पाठः सामादिकः ।

९ मपि आत्मवन्ति तदविद्याकल्पितानामिति लि० पु०, न तु युक्तम् ।

विलक्षणं विन्मात्रं ह्यात्मा त्वन्मते । किञ्च, निर्विशेषविन्मात्रातिरेकि
 सर्वं मियेति घटतो मोक्षार्थश्रवणादिप्रयत्नो निष्फलः, अविद्याकार्यत्वात्
 शुक्तिकारणतादिषु रजताद्गुपादानादिप्रयत्नवत्, मोक्षार्थप्रयत्नोऽपि^१ व्यर्थः
 कल्पिताचार्यायत्तज्ञानकार्यत्वात् शुक्रप्रहादवामदेवादिप्रयत्नवत्, तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं न घन्यनिवर्तकम् अविद्याकल्पितवाक्यजन्य-
 त्वाद्^२ ऽविद्याकल्पितज्ञानाश्रयत्वात्^३ कल्पिताचार्यायत्तश्रवणजन्यत्वाद्वा
 स्वाप्नघन्यनिवर्तकवाक्यजन्यज्ञानघत्^४ । किञ्च, निर्विशेषविन्मात्रं ब्रह्म
 मिथ्या, अविद्याकार्यज्ञानगम्यत्वात्, अविद्याकल्पितज्ञानाश्रित^५ ज्ञान-
 गम्यत्वात्, अविद्याकल्पित^६ ज्ञानगम्यत्वाद्वा, यदेवं तत्तथा, यथा स्वा-
 प्नघन्यवर्नगरादि । न च निर्विशेषविन्मात्रं ब्रह्म स्ययं प्रकाशते, येन
 न प्रमाणान्तरमपेक्षितं^७ । यत्त्वात्मसात्तिकं स्वयंप्रकाशज्ञानं दृश्यते, तत्तु
 ज्ञेयविशेषसिद्धिरूपं ज्ञानृगतमेष दृश्यते इति पूर्वमेषोक्तम् । यानि च
 तस्य निर्विशेषत्वसाधनानि^८ यौक्तिकानि ज्ञानान्युपन्यस्तानि, तानि
 चानन्तरोक्तैरविद्याकार्यत्वादिभिर्नुमानैर्निरस्तानि । न च निर्विशेषस्य
 विन्मात्रस्याज्ञानसात्त्विकमहद्गुणादिलगद्गुणमश्वोपपाद्यते । सात्त्विकधमा-
 दयोऽपि हि ज्ञानृविशेषगता दृष्टाः, न ज्ञप्तिमात्रगताः । न च तस्य^९
 प्रकाशकत्वं स्वापत्तप्रकाशता वा सिध्यति । प्रकाशो हि^{१०} कस्यचित्सुह-
 पस्य कञ्चनार्थविशेषं प्रति सिद्धिरूपो दृश्यते । तत एव हि तस्य स्वयं-
 प्रकाशतोपपाद्यते भवद्विरपि । न चातादृशस्य^{११} निर्विशेषस्य स्व^{१२} प्रका-
 यता सम्भवति । यः^{१३} पुनस्त्वगोष्ठीष्वपरमार्थोदपि परमार्थकार्यं दृश्यते

१ अपिशब्देऽ नास्ति ति० पु० ।

२ ज्ञानाश्रयत्वादिस्ति ति० पु० प्रामादिकम् ।

३ निवर्तनवाक्यजन्यज्ञानृषदिस्ति ति० पु० प्रामादिकम् ।

४ ज्ञानाश्रयतेति ति० पु० परागदः ।

५ अविद्यात्मकेति ति० पु०

६ अपेक्षते-इति पु० तुर्वेपि पाठः ।

७ साधकानि इति क्वचित् ।

८ न चेतनस्येति ति० पु० ।

९ हि मामेति सु० पु० ।

१० न च तादृशस्येति ति० पु० ।

११ स्वेति नास्ति ति० पु० ।

१२ य इति नास्ति ति० पु० ।

इत्युच्यते, सोऽपि तानि कार्याणि सर्वान्यथाधितकल्पानि व्यावहारिक-
 कसत्त्वानि यस्तुतस्त्वविद्यात्मकान्येति स्याभ्युपगमादेव निरस्ताः ।
 अस्माभिरपि सर्वत्र परमार्थादेव कारणात्सर्वकार्यात्पत्तिमुपपादयद्भिः
 पूर्वमेव निरस्तः । न च स्वयंप्रामाण्यमानानां^१ श्रुतिविरोधो यत्कुं शक्यते,
 श्रुतेरप्यविद्याकाव्यंत्वेनाविद्यात्मकत्वेन चोक्तवृत्तान्तंभ्यो विशेषाभावात् ।
 यत्तु ब्रह्मणोऽपारमार्थिकज्ञानगम्यत्वेऽपि परचारात्नशाभादशंसात्तुल्यं सत्य-
 मेवेति, तदसत्, दुष्टकारणजन्यज्ञानगम्यत्वे निश्चिते सति परचारात्न-
 बाधादशंसात्त्विकिञ्चित्करत्वात् । यथा^२ शून्यमेव तस्यमिति यावद्यज्ञान-
 ज्ञानस्य परचारात्नबाधादशंसेऽपि दोषमूलत्वनिरयमादेव तदर्थत्वात्तस्य-
 त्वम् । किञ्च, "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति
 विज्ञानमात्रातिरिक्तस्य कस्यस्य यस्तुज्ञातस्य निषेधकत्वेन सर्वत्रात् पर-
 त्वात्परचारात्नबाधादशंसात्त्वमुच्यते । शून्यमेव तस्यमिति तस्याप्यभावं यत्-
 तस्मात्सात्परत्वेन परचारात्नबाधो दृश्यते, सर्वशून्यतातिरेकिनिषेधात्तन्मा-
 यास्यैव परचारात्नबाधादशंसेनम् । दोषमूलत्वं तु प्रत्यक्षादीनां^३ चेदान्त-
 जन्मनः सर्वशून्यज्ञानस्वाव्यविशिष्टम् । अतः सर्वे विज्ञानज्ञातं पारमा-
 र्थिकज्ञानगतं स्वयं च परमार्थभूतमर्थविशेषातिशुद्धम् । तत्र किञ्चि-
 दज्ञानं दोषमूलम्, दोषश्च परमार्थः, किञ्चित्च निर्दोषं पारमार्थिकताग-
 वीजन्यमिति यावदाभ्युपेयते, न तावत्सात्वमिच्छार्थव्यवस्था लोकव्यवहा-
 रश्च सेत्स्यति । लोकव्यवहारो हि पारमार्थिको धान्तिरूपश्च पारमा-
 र्थिकज्ञानगतार्थविशेषातिशुद्धप्रकाशमूलेकः । निर्दिशेदसन्मात्स्यं तु
 पारमार्थिकस्याऽपारमार्थिकस्य च प्रतिभासादे^४र्हंशुत्वात्तन्मायालोकव्यव-
 हारो न सम्भवति । यच्च त्रिनिर्दिष्टानसमाप्तम्भावात् सर्वान्यथाधिता-

१ इत्युक्तदोष इति मि० पु० ।

२ स्वयंप्रामाण्यमानम् इति क्वचित् ।

३ तर्पेति पु० पु० ।

४ प्रत्यक्षादीनां मि० पु० ।

५ पारमार्थिकमिति मि० पु० ।

६ पारमार्थिकस्य सर्वशून्यतातिरेकिनिषेधात्तन्मायास्यैव परचारात्नबाधादशंसेन पारमार्थिकस्य प्रतिभासादेरिति मि० पु० चाटा पूर्ववत्संकोचोऽत्र प्रामाण्येन ।

नस्य सन्मात्रस्य तु पारमार्थिकत्वमुक्तम्, तदपि दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्व-
 ज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि पारमार्थिकस्य धर्मोपपत्तिवदधिष्ठानापारमार्थ्य-
 पि धर्मोपपत्तेर्निरस्तम् । अथाधिष्ठानापारमार्थ्यं न क्वचिद् धर्मो दृष्ट
 इति सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्वमवश्याश्रयणीयमिति मन्यते,^१ हन्त तर्हि
 दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्वज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि न क्वचिद्धर्मो दृष्ट इति
 दर्शनानुगुण्येन तेषामपि पारमार्थ्यमवश्याश्रयणीयमिति न कश्चिद्विशे-
 षोऽन्यत्र तत्संख्यात् । यत्तु भेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात्सर्वेषा-
 सात्मनां मुक्तत्वेन बद्धासम्भवाद्बहुमुक्तव्यवस्था न सम्भवतीति, तदात्मा-
 नन्त्येन परिहृतम् । यत्त्वात्मनां भिन्नत्वे मापसर्पेभ्यः घटादिवत्सद्भाष-
 त्वमवर्जनीयमिति, तत्र घटादीनामप्यनन्तत्वात् दृष्टान्तः साध्यिकत्व-
 स्यात् । दश घटास्तहस्रं मापा इति सद्भाषत्वं दृश्यत इति चेत्,
 सत्यम्, तत्तु न घटादिस्वरूपगतमपि तु देशकालाद्युपाधिमद्घटा-
 दिगतम्, तादृशं तु सद्भाषत्वमात्मनामप्यभ्युपगच्छामः । न घ तावता
 सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, आत्मस्वरूपानन्त्यात् । यत्त्वात्मनां भिन्नत्वे घटादि-
 यज्जाडत्वानात्मत्वत्तयित्वप्रसङ्ग इति, तदयुक्तम्, एकजातोपानां भेदस्य
 तज्जातीयानां जात्यन्तरीयत्वानापादकत्वात्^२ । न हि घटानां^३ भेद-
 स्तेषां पठत्वमापादयति । यत्तु भिन्नत्वे यस्तुतः परिच्छेदाद् देशकाल-
 लाभ्यामपि परिच्छेदो ब्रह्मणः प्रसज्यत इत्यनन्तत्वं ब्रह्मणो न सिध्-
 तीति, तदयुक्तम्, यस्तुतः परिच्छिन्नानामपि देशकालपरिच्छेदस्य न्यूना-
 धिकभावेनानियमदर्शनं, देशकालसम्बन्धेयतायाः प्रमाणान्तरापत्तिरिष्य-
 यत्वेन ब्रह्मणः सद्यदेशकालसम्बन्धस्यापि प्रमाणान्तरादापत्तौ विरो-
 धाभावात् । यस्तुतः परिच्छेदमात्रादपि सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वाभा-
 वादानन्त्यानिद्विरिति चेत्, तद्व्यवतोऽप्यविद्याविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽभ्युप-

१ मन्यते इति मु० पु० ।

२ न क्वचिदिति मि० पु० ।

३ तदिति भाति मि० पु० ।

४ अनापादनादिति मु० पु० ।

५ घटादीनामिति मु० पु० ।

यतः समानम् । अतस्सतोऽधिद्याविलक्षणत्वाभ्युपगमाद्ब्रह्मणोऽपि भिन्न-
त्वेन भेदप्रयुक्ता दोषास्सर्वे तद्यापि प्रसज्येरन् । यद्यऽधिद्याविलक्षणत्वं
नाभ्युपेयते, तर्ह्यधिद्यात्मकत्वमेव ब्रह्मणः स्यात्,† “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मे”ति लक्षणवाक्यमपि तत एवापार्थक्यं स्यात् । भेदतत्त्वानभ्युपगमे
हि स्वपक्षपरपक्षसाधनदूषणादिविशेकाभावात्सर्वमसमज्जसं स्यात् । आ-
नन्त्यप्रसिद्धिश्च देशकालपरिच्छेदरहितत्वमात्रेण, न यस्तुतोऽपि परि-
च्छेदरहितत्वेन,‡ तथाविधस्य शशधिषाणायमानस्यानुपलब्धेः । भेदवादि-
नस्तु सर्वेधिद्विद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणस्सर्वप्रकारत्वात्स्वतः परतोऽपि
परिच्छेदो न विद्यते । तदेवं कारणाद्ब्रह्मस्य कार्यस्य सत्यत्वाद्ब्रह्मकार्यं
कृत्स्वं जगद्ब्रह्मणोऽन्यदेवेति प्राप्ते प्रवत्सहे-

‘तदनन्यत्वप्रारम्भणशब्दादिभ्यः’ ।

तस्मात्प्रारम्भकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्वतं जगतः प्रारम्भण-शब्दादिभ्य-
स्तदुपपादयद्भ्योऽवगम्यते । ‘प्रारम्भण’-शब्द आदिर्येषां वाक्यानां
तान्यारम्भणशब्दादीनि “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं”
“सदेव सोम्येदमद्य आमीदिकमेवाद्द्वितीयत् तदैवत बहु स्यां प्रजाये-
येति तत्तेजोऽसृजत” “अनेन जीवेनात्मना अनुपविश्य” “समूलास्ता-
म्येमास्सर्वाः प्रजास्तदापतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि शैतकेतो” इत्यन्तानि, प्रकरणान्तरस्यान्येष्वञ्जा-
तीयकान्यऽत्राभिप्रेतानि । एतानि हि वाक्यानि चिदचिदात्मकस्य
जगतः परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति । तथा हि, “स्तथ्योऽस्युत तमा-
देशमपाद्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात”मिति कृत्स्वस्य
जगतो ब्रह्मैककारणत्वं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं च दृष्टि निधाय कार-
णभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति कृत्स्वस्य
ब्रह्मैककारणतामजानता शिष्येण “कथं नु भगवः स आदेश” इत्यन्य-

† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० चूटितः ।

१ ० मात्रे न यस्तुतोऽपि परिच्छेदरहितत्वे-इति लि० पु० ।

२ अत्रादिति सु० पु० ।

३ इत्येतानोति पु० दृष्टयेति पाठः ।

४ ज्ञाते सतीति लि० पु० । त्राधिकमस्ति ।

ज्ञानेनान्यज्ञातताऽसम्भवं चोदितोऽज्ञातो प्रत्येककारणतामुपदेत्यन् लोक-
 क्रमप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्व' तावत् "यथा सोम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्या"दिति दर्शयति । 'यथैकमृत्पिण्डा-
 रथानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञात-
 तेत्यर्थः । अत्र काणादवादेन कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोक-
 प्रतीत्यैव कारणात्कार्यस्यानन्यत्वमुपपादयति "वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य"मिति । आरभ्यते-आलभ्यते' स्पृश्यत इत्यार-
 म्भणम्, "कृत्यल्युटो बहुल" मिति कर्मणि ल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण
 व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वके ह्युदकाहरणा-
 दिव्यवहारः, तस्य व्यवहारस्य सिद्धये तेनैव मृद्व्येण पृथुध्रोदराकार-
 स्वादिलक्षणाविकारः संस्यानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामधेयं
 स्पृश्यते, उदकाहरणादिव्यवहारविशेषसिद्धये मृद्व्यमेव संस्यानान्तर-
 न्तानामधेयभा'भवति । अतो घटादपि मृत्तिकेत्येव सत्यं, मृत्तिकाद्रव्य-
 मित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः, न तु द्रव्यान्तरत्वेन । अतस्त-
 स्यैव मृद्विरण्यादेर्द्रव्यस्य संस्यानान्तरभाक्त्यमात्रेणैव बुद्धिशब्दान्तरादय
 एवोपपद्यन्ते, यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्याविशेषैर्वैलो युवा स्यविर इति
 बुद्धिशब्दान्तरादयः कार्यविशेषाश्च दृश्यन्ते । यदुक्तम्-सत्यामेव 'मृदि
 घटो नष्ट इति व्यवहारात्कारणादन्यत्कार्यमिति, तत् उत्पत्तिविनाशा-
 दीनां कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्याविशेषत्वाभ्युपगमादेव परिहृतम् ।
 तत्तदवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि च कार्याणीति
 युक्तं । द्रव्यस्य तत्तदवस्थत्वं कारकव्यापारायत्तमिति तस्यार्थवत्त्वम् ।
 अभिव्यक्त्यनुबन्धीनि चोदयानि तस्या अन्वयुपगमादेव परिहृतानि ।
 उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि सत्कार्यवादे न विरुध्यते, सत एवोत्पत्तेः ।

१ ज्ञाततासंभवं चोदित इति सु० पु०, ज्ञानासंभयचोदित इति नि० पु० ।

२ मगमयमिति पु० ह्येपि पाठः । ३ पृथुध्रोदरत्यादिलक्षण इति लि० पु० ।

४ ०नामधेयभागिति लि० पु० ।

५ तत्तदवस्थस्यैकस्यैव तस्येवेति सु० पु० ।

विप्रतिपिष्टमिदमभिधीयते-पूर्वमेव स^१, तदुत्पद्यते चेति । अज्ञातोत्पत्ति-
विनाशयाथात्म्यस्येदं चोक्तम् । द्रव्यस्योत्तरोत्तरसंस्थानयोगः पूर्वपूर्वसं-
स्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वावस्यस्य तूत्पत्तिः । अतः सर्वावस्यस्य
द्रव्यस्य सत्त्वात्सत्कार्यंशदो न विरुध्यते । संस्थानस्यासत् उत्प-
त्तावसत्कार्यंशदप्रसङ्ग इति चेद्, असत्कार्यंशदिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्ति-
मत्त्वे सत्कार्यंशदप्रसङ्गः, उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था । अस्माक त्ववस्थानां
पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वाद्भवस्यावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति
निरवद्यम् । कपालत्वपूर्णेत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदेक-
त्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था, तत्प्रहाणेनैकत्वावस्था चेति न करि-
द्विरोधः । तथा "सदेव सोम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीय"मिति सदेवे-
दम् इदानीम् विभक्तनामरूपत्वेन नानारूपं जगदऽप्ये^२ नामरूपविभागा-
भावेनैकमेवासीत्, सर्वशक्तित्वेन^३ विद्वान्तरासहतयाऽद्वितीयं चेत्यनन्य-
त्वमेषोपपादितम् । तथा "सदेवत बहुस्या प्रजायेये"ति सत्यमाण^४तेजः-
प्रभृतिविधिध्विचिरस्विरत्रस^५रूपजगत्त्वेनात्मनो बहुभवन संकल्प्य जगत्स-
र्गाभिधानात् कार्यभूतस्य जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वम-
वधीयते । सच्छब्दाद्यस्य परे^६ ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य निर-
वद्यस्यैव सदेवेदमिति निर्दृशार्हेजगत्त्वं सच्छब्दाद्यस्य च^७ जगतो नाम-
रूपविभागाभावेनैकत्वमद्वितीयत्वमधिष्ठात्रन्तरनिरपेक्षत्वं पुनरपि तस्यैव
विधिध्विचिरस्विरत्रसरूपजगत्त्वेन बहुभवनसंकल्परूपेण ययासंकल्पं
सर्गं च कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह "सोयं देवतैस्तत हन्नाहमिमास्तिष्ठो
देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुभविष्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां
त्रिशतं त्रिशत"मित्यादि । 'तिष्ठो देवता' इति कृत्वमचिद्वस्तु निर्दृश्य
स्यात्मकजीवानुभवेणेनैतद्विचित्रनामरूपभास्करवाणीत्युक्तम् । 'अनेन जीवे-

१ पूर्वसदिति लि पु० । २ तत्प्रहाणेनैकत्वावस्थेति लि. पु. नास्ति ।

३ जगदेकमेव-इति सु. पु० । ४ यद्यमाणेति लि पु० ।

५ स्वरजगमेति लि. पु पाठः, नत्यर्थे विशेषः ।

६ वाच्यस्येति लि. पु ।

नात्मना' मदात्मजज्ञीवेनात्मतया अनुप्रविश्येत्तद्विचित्रनामरूपभाकरया-
 षीत्यर्थः । स्वात्मनो वीरस्य चात्मतयाऽनुप्रवेशकृतं नामरूपभाकरत्वमि-
 त्युक्तं भवति, "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राधिगतदनुप्रविश्य सच्च स्वप्नाभव"दि-
 त्ति शून्यन्तरेण स्पष्टं सजीवं जगत्परेण ब्रह्मणाऽऽत्मतयाऽनुप्रविष्टमिति ।
 तदेतत्काव्यावस्थस्य च कारणावस्थस्य च चिद्विद्वस्तुनः सकलस्य
 स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वं, परस्य च ब्रह्मण चात्मत्वमन्तर्या-
 मित्रात्मणादिषु सिद्धं स्मारितम् । अनेन पूर्वाक्ताशङ्का निरस्ता । अवि-
 द्वस्तुनि सजीवब्रह्मण्यात्मतया ऽर्थास्यते नामरूपध्याकरणवचनाच्चिद-
 चिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मेव जगच्छब्दवाच्यमिति सदेवेदमय एकमेवासीदि-
 त्पारि सर्वमुपपद्यतम् । शरीरभूताच्चिदचिद्वस्तुगताः सर्वे विकाराश्चापु-
 षार्थारथेति ब्रह्मणो निरयत्त्वं कल्पाण्युपाकरत्वं च सुस्थितम् । तदेत-
 "दधिकं तु भेदनिर्देशा" दिव्यनन्तरमेव धृत्यति । तथा "ऐनदात्म्य-
 मिदं भव" मिति कृत्वस्य चेतनाचेतनस्य ब्रह्मतादात्म्यमुपदिशति, तदेव
 च "तत्त्वमसी"ति निगमयति । तथा प्रकरणान्तरस्यैवमि वाक्येषु "सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदि-
 तम्" इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं भवं"मित्यनन्यत्व
 प्रतीयते, तथाऽन्यत्वं च निषिध्यते "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
 वेद" "नेह नानाऽस्ति क्रिचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यती"ति, तथा "पत्र हि द्वैतमिव भवति तद्वितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये"दित्यधिदुषो द्वैतदर्शनं विदुपरवाद्वैतदर्शनं
 प्रतिपादयदऽनन्यत्वमेव तास्त्विकमिति प्रतिपादयति । तदेऽमारम्भण-
 शब्दादिभ्यो जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणो ऽनन्यत्वमुपपादयते ।

अत्रेदं वक्ष्यम्-चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकार ब्रह्मेव सर्वदा
 सर्वशब्दाभिधेयम् । तत्कदाचित्स्यस्मात्स्वशरीरतयाऽपि पृथाव्यपदेशा-
 नहंसूक्ष्मदशाप्रचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तत्कारणावस्थ ब्रह्म । कदाचित्च
 विभक्तनामरूपध्यावहाराहंसूक्ष्मदशाप्रचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तच्च काव्या-

वस्यमिति कारणात्परस्माद्ब्रह्मणः कार्यरूपं जगदनन्यत्, शरीरभूत-
चिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च
श्रुतिशतसिद्ध्या स्वभावव्यवस्थया गुणदोषव्यवस्था च "न तु दृष्टा-
न्तभावा" दित्यत्रोक्ता ।

ये तु कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन यणो-
यन्ति, न तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिध्यति, सत्यमिथ्यार्थयोरैश्व्या-
नुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं, जगतः सत्यत्वं वा स्यात् ।

ये च कार्यमपि पारमार्थिकमभ्युपयन्त एव जीवब्रह्मणोरौपा-
धिकमन्यत्वं स्वाभाविकं चानन्यत्वम्, अचिद्वह्मणोस्तु द्वयमपि स्वा-
भाविकीकृति घटन्ति, तेषामुपाधिव्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावाविरव्य-
वस्थाखण्डितस्य ब्रह्मण एवोपाधिसम्बन्धाद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकारपरि-
णामात् शक्तिपरिणामाभ्युपगमे शक्तेर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्^१ च जीवब्रह्मणोः
कर्मवश्यत्वापहतपाप्मत्वादिव्यवस्थावादिन्योऽचिद्वह्मणोश्च परिणामा-
परिणामवादिन्यः श्रुतयो व्याकुर्वेयुः ।

ये पुन, निर्ऋतनिखिलभोक्तृत्वादिसमस्तविकल्पविभ्रं सर्वशक्तियुक्तं
सन्मात्रद्रव्यमेव कारणं ब्रह्म, तच्च प्रलयवेनायां शान्ताशेषसुखदुःखानु-
भवविशेषं स्वप्रकाशमपि सुषुप्तात्मघटोच्चिदखिलवर्ण^२मवस्थितं सृष्टिवेला-
यां मृत्तिकाद्रव्यमिव घटशरावादिरूपं समुद्र इव च फेनतरङ्गबुद्बुदादिरूपो-
भोक्तृभोगयनियन्तृरूपेणांशत्रयाऽवस्यमवतिष्ठते । अतो भोक्तृत्वभोगयत्य-
नियन्तृत्वानि तत्प्रयुक्ताश्च गुणदोषाः शरावत्वघटत्वमणिकत्ववत्तद्गत-
कार्यभेदवच्च व्यतिष्ठन्ते । भोक्तृभोगयनियन्तृणां सदात्मनैकत्वं च घटश-
रावमणिकादीनां मृदात्मनैकत्ववदुपपद्यते । अतस्सन्मात्रमेव द्रव्यं सर्वो-
वत्यावस्थितमिति ब्रह्मणोऽनन्यजगदातिष्ठन्ते । तेषां सकलश्रुतिस्मृती-
तिहासपुराणन्यायविरोधः । सर्वा हि श्रुतयस्सस्मृतीतिहासपुराणास्सर्व-

१ शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वादिति सु. पु. ।

२ सुषुप्तात्मघटविद्विखिलवर्णमिति सु. पु. पाठः. ०५चिदखिलवर्णमिति सु पाठा-
न्तरतया दत्तम् ।

श्वरेश्वरं सदैव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सत्यसंक्रुतं निरवय्यं देशकालानवच्छिन्ना-
नवधिक्रान्तिशयानन्दं परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, न पुनरीश्वरादपि
परमीश्वरांश्चि मन्मात्रम् । तथा हि, "सदैव सोम्येदमय आसीदेकमेवा-
द्वितीयं तद्वैतत बहु स्यां प्रजायेयेति," "ब्रह्म वा इदमय आसीदेकमेव
तत्रैकं सन्न व्यभवत् तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत* उधं यान्येतानि द्वेषत्रा उघ्ना-
णी**न्द्रो बहवः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति," "आत्मा वा
इदमेकमेवाय आसीत् नान्यत्किञ्चन मिपत्स एवत लोकास्तु सृजा इति,"
"एको ह वै नारायण आसीथ ब्रह्मा नेशानो नेमे व्यावापृथिवी न नत्-
चाणि नापो नाग्निर्न सोमो न मूर्यः स एकाकी न रमेत† तस्य ध्याना-
न्तःस्थस्ये" त्यादिभिः परमकारणं सर्वेश्वरेश्वरो नारायण एवेत्यवग-
म्यते । सद्व्यह्यात्मशब्दा हि तुल्यप्रकरणस्यास्तत्तुल्यप्रकरणस्येन 'नारा-
यण'-शब्देन विशेषितास्तमेवावगमयन्ति ।

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तन्वेद्यतानां परमं च देवतम्" † ।

"स कारणं करणाधिपाधिपो न तस्य कश्चिन्ननिता न चाधिपः" ‡ ॥

इतीश्वरस्यैव कारणत्वं श्रूयते । स्मृतिरपि मानवी-

"ततः स्वयम्भूभंगवानिति प्रकृत्य

"सिऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृत्तुर्विधिधाः प्रजाः ।

अथ एव ससर्जादौ तासु धीर्यमवासृज" †† इति ।

इतिहासपुराणान्यपि पुरुषोत्तममेव परमकारणमभिदधति

"नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः ।

स सिसृत्तुः सहस्रायादसृजत्पुरुषान् द्विधा" ††† ।

"त्रिष्णोः सकाशाद्बुद्धं जगत्त्रैव च स्थित" मित्यादिपु ।

न चेश्वरः सम्मात्रमेवेति वक्तुं शक्यम्, तस्य तदंशत्वाभ्युपगमा-

* ०ह्यमित्यसृजतीति लि. पु. ।   ** देवत्वत्राणांति पु. तृषाप ।

† रमेत-इति सु. पु. ।   ‡ सर्वेश्वर-इति लि. पु. ।

‡ अर्थ पादो लि. पु. नास्ति, तच्छ्रेयसामां० सु. पु. ।

‡ धीजमवासृजदिति क्वचित् ।   ‡ अयंश्लोको लि. पु. बुद्धितः ।

त्सविशेषत्वाच्च । न च तस्य ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणयोगः कादा-
चित्क इति वक्तुं शक्यते, तेषां स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात्,

“पराऽस्य शक्तिर्विधिधैश् श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ।

“यः सर्वज्ञः सर्ववि”दित्यादिभ्यः । ज्ञानानन्दादिशक्तियोग

एवास्य स्वाभाविक इति मा वचः, शक्तिस्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च स्वाभाविकीति पृथङ्निर्देशलक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च पाचकादिवत्सर्वज्ञ
इत्यादिषु शक्तिमात्रे ह्यत्रत्यय इति वक्तुं शक्यम्, ह्यत्रत्ययमात्रस्य शक्ता
वस्मरणात् । “शक्तौ हस्तिरूपाटयो” रित्यादिषु केषांचिदेव ह्यत्रत्य
यानां शक्तिविषयत्वस्मरणात् । पाचकादिषु त्वगत्या लक्षणा समाश्रीयते ।
किञ्च, ईश्वरस्य तदंशविशेषत्वात्तस्य चांशित्वे तरङ्गात्समुद्रस्येषांशादंशि-
नाऽधिकत्वात्

“समीश्वराणां परमं महेश्वरं”

“न तत्समरवाभ्यधिकरत्न दृश्यते”-

इत्यादीनीश्वरविषयाणि परःशतानि वचांसि ध्याधेरन् । किञ्च, सन्मा-
त्रस्य सर्वात्मकत्वंऽशित्वे चेश्वरस्य तदंशविशेषत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वां-
शित्वोपदेशा ध्याहन्वेरन् । न हि मणिकात्मकत्वं तदंशित्वं^१ वा घटश-
रायादेः । स्वांशेषु सर्वेषु सन्मात्रस्य † पूर्णत्वेनेश्वरांशेऽपि तस्य पूर्णत्वात्तदा-
त्मकानि तदंशाश्चेतराणि वस्तुनीति चेत्, न, घटेऽपि सन्मात्रस्य † पूर्णत्वा-
दोश्वरस्यापि घटात्मकत्वात्तदंशत्वप्रसङ्गात् । न च सन्मात्रस्य घटोऽस्ति
घटोऽस्तीति वस्तुधर्मतयाऽवगतस्य द्रव्यत्वं चोपपद्यते । व्यवहारयो-
ग्यता हि सत्त्वम्, विरोधिग्रहणयोग्यता तद्व्यवहारयोग्यस्यासत्त्वम् ।
द्रव्यमेष सदित्यभ्युपगमे क्रियादीनामसत्त्वप्रसङ्गः । क्रियादिषु काशकुशा-
घलमूत्रेऽपि सर्वत्रैकरूपा सत्ता दुरुपपादा । सदात्मना च सर्वस्याभिधत्वे
सर्वज्ञत्वेन सर्वस्वभावप्रतिसन्धानात्सर्वगुणदोषसंकरप्रसङ्गश्च पूर्वमेवोक्तः ।
अतो यथोक्तप्रकारमेवानन्यत्वम् ॥

अघोच्येत-एकस्यैशयस्यान्तरयोगेऽपि घुट्टिशब्दान्तरादयो घाल-
स्यपुत्रत्यादिषु दृश्यन्ते, मृदासिंहिरण्यादिषु द्रव्यान्तरत्वेऽपि दृश्यन्ते । तत्र
मृदघटादिषु कार्यकारणेषु घुट्टिशब्दान्तरादयोऽवस्थानिवन्धना एवेति
कृतो निर्णयत इति, तत्रोत्तरम्-

भाष्ये चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

कुण्डलादिकार्यमद्वाये च कारणभूतस्य हिरण्यस्योपलब्धेः, इदं
कुण्डलं हिरण्यमिति हिरण्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । न चैवं हिर-
ण्यादिषु द्रव्यान्तरेषु मृदादय उपलभ्यन्ते । अतो घालयुषादिघत्कारण-
भूतमेव द्रव्यमवस्थान्तरापत्वं कार्यमिति गीयते । द्रव्यान्तरादिनाऽप्य-
भ्युपेतेनावस्थान्तरयोगेन घुट्टिशब्दान्तरादिषूपपक्षेऽनुपलब्धद्रव्यान्तरक-
ल्पनानुपपत्तेश्च । न च जातिनिवन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा, जात्याश्रयभूतद्र-
व्यान्तरानुपलब्धेः । एकमेव हि हेमजातीयं द्रव्यं कार्यकारणोभयावस्यं
दृश्यते । न च द्रव्यभेदे^१ समवायिकारणानुवृत्त्या कार्यं प्रतिसन्धानमिति
यत्कुं शक्यम्, द्रव्यान्तरत्वे सत्याश्रयानुवृत्तिमात्रेण तदाश्रिते द्रव्यान्तरे
प्रतिसन्धानानुपलब्धेः^२ । गोमयादिकार्यं पृथिवीकादौ गोमयादिप्रतिस-
न्धानं न दृश्यत इति चेत्, तत्राप्याद्यकारणभूतपृथिवीद्रव्यप्रत्यभिज्ञा-
नात् । अग्निकार्यं धूमेऽग्निप्रत्यभिज्ञानं न दृश्यत इति चेद्, भयत्, न^३
तत्र प्रत्यभिज्ञानम्, तथापि न दोषः, अग्निनिमित्तकारणमात्रत्वात् ।
अग्निसेयुक्ताद्रेःन्यनाद्वि धूमो जायते । गन्धैक्याच्चाद्रेःन्यनकार्यमेव धूमः ।
अतः कार्यभावे च तदेवेदमित्युपलब्धेर्घुट्टिशब्दान्तरादयोऽवस्थानिवन्धना-
निवन्धना इत्यवगम्यते । तस्मात्कारणादनन्यत्कार्यम् ।

इतरत्वं-

सत्त्वाच्चावरस्य^४ ॥ १७ ॥

अवरस्य- कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च † कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम् ।

१ द्रव्यभेदः-इति लि. पु. ।

२ प्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति लि. पु. ।

३ निति नास्ति लि. पु. ।

† शतसिद्धान्तगत पाठो लि. पु. बुद्धितः ।

४ अवरस्येति प्रायो सु. पु. पाठः ।

लोकवेदयोर्हि कार्यमेव कारणतया व्यपदिश्यते, यथा लोके सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वाहणे मृत्तिकैवासीदिति । वेदे च 'सदेव साम्येदमथ आसीदिति' ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषा-
द्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

यदुक्तम्-कारणे कार्यस्य सत्त्वं लोकवेदाध्यायमवगम्यत इति, तद-
युक्तम्, 'असद्व्यपदेशात्' "असदेवेदमथ आसीत्" "असद्वा इदमथ
आसीत्" इदं वा अथ नैव किंचिनासीत्" इति । लोके च सर्वं घटशरा-
घादिकं पूर्वाहणे नासीदिति । अतो यथोक्तं नोपपद्यत इति चेत्, तत्र,
धर्मान्तरेण तयाव्यपदेशात् । स अत्र्यसद्व्यपदेशस्तस्यैव कार्यद्रव्यस्य
पूर्वकाले धर्मान्तरेण संस्थानान्तरेण, न भवदभिप्रेतेन तुच्छत्वेन । सत्त्वा
सत्त्वे हि^१ द्रव्यधर्मावित्युक्तम् । तत्र सत्वधर्माद् धर्मान्तरमसत्त्वम् ।
'इदं'-शब्दनिर्दिष्टस्य जगतः सत्वधर्मा नामरूपे, असत्त्वधर्मस्तु तद्वि-
रोधिनी सूत्रावस्था । अतो जगतो^२ नामरूपयुक्तस्य तद्विरोधिसूत्रमवस्था-
पत्तिरसत्त्वम् । कथमिदमवगम्यते । 'वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च' ।
वाक्यशेषस्तावत्-इदं वा अथ नैव किंचिनासीत्" इत्यत्र तदसदेव
'मनोऽकुरुत स्या'^३मितीत्यनेन वाक्यशेषगतेन मनस्कारलिङ्गेन असच्छ-
ब्दार्थं तुच्छातिरिक्ते निश्चिते तदैकार्यात् 'असदेवेद'मित्यादिव्यप्यस-
च्छब्दस्यायमेवार्थ^४ इति निश्चीयते । युक्तेखा ऽसत्त्वस्य धर्मान्तरत्वम-
वगम्यते । युक्तिर्हि सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मावयवगमयति-मृद्द्रव्यस्य पृथु-
घ्नोदराकारयोगो घटोऽस्तीति व्यवहारहेतुः, तस्यैव तद्विरोधवस्था-
न्तरयोगो घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः । तत्र कपालाद्यवस्थायास्तद्वि-
रोधित्वेन सैव घटावस्थस्य नास्तीति व्यवहारहेतुः । न च सद्व्यपति-

१ नोति नि. पु. नास्ति ।

२ तुच्छत्वेन सत्यात्ते हि-इति मु. पु. । ३ जगत इति नि. पु. ऽत्र नास्ति ।

४ तदसदेव मन्मानोकुरुतस्यामिति नि. पु., तदसदेव मनोकुरुत सत्यामिति मु. पु. ।

५ असच्छब्दम्यायेनेवार्थ इति नि. पु. ।

रिक्तौ घटाभाषो नाम कश्चिदुपनभ्यते । न च तत्कल्प्यते, तावतेशामा-
व्यग्रहारोपपत्तेः । तथा 'शब्दान्तरात्' पुर्यंकाले धर्मान्तरयोग इयावग-
म्यते । शब्दान्तरं च पुर्योदाहृतं "सदेव सोम्येद्रमय चासी"दित्या-
दिकम् । तत्र हि "कृतस्तु यनु सोम्येवं स्या"दिति तुच्छत्यमाधिष्य
सत्यमेव "सदेव सोम्येद्रमय चासी"दिति व्यग्रस्थापितम्, "तद्वेदं तर्ह-
व्याहृतमासीत् तवामरुपाभ्यां व्याक्रियते"ति सुस्पष्टमुक्तम् ।

इदानीं कार्यस्य कारणादनन्यत्वे निदर्शनद्वयं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
दर्शयति-

पटयद्य ॥ १९ ॥

यथा^१ तन्तव एव व्यक्तिपद्विवेचभाजः पट इति नामरूपकार्यो-
न्तरादिकं भजन्ते, तद्वद् ग्रहणापि ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा च वायुरेक एव शरीरे शक्तिविवेचं भजमानः प्राणापानादि-
नामरूपकार्योन्तरादिकं^२ भजते, तद्वद् ग्रहणैकमेव विविचस्त्वित्रसहस्रं
जगद् भवतीति परमकारणात्परस्माद् ग्रहणोऽनन्यत्वं जगतः सिद्धम् ॥

आरम्भणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अपेतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इतरव्यपदेशाङ्किताकरणा-
दिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

जगत्तो ग्रहणानन्यत्वं प्रतिपादयद्वि "स्तत्त्वमस्य" "इयमात्मा ब्रह्मे"-
त्यादिभिर्ज्ञेयस्यापि ग्रहणानन्यत्वं व्यपदिश्यत इत्युक्तम् । तत्रेदं चोक्तते-
यदीतरस्य ग्रहणभाषोऽमीभिर्ज्ञेयैर्धोषद्विश्रयते, तदा ग्रहणः सार्धव्य-
सत्पसद्गुल्पादियुक्तस्यात्मनो हितरूपजगदकरणमऽहितरूपजगत्करण-
मित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानन्त-

१ पुर्यपूर्वा-इति सु. पु. ।

२ सत्यमेवेति सु. पु. नास्ति ।

३ नामरूपकार्योन्तरादीति सु. पु. ।

४ तपेति सु. पु. ।

५ ०त्वादिभक्त्येति ति. पु. ।

दुःखाकारश्चेदं जगत् । न चेदृशे स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान्भवतंते ।
 जीवाद्ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं 'घदता त्वयैव
 परित्यक्ताः, भेदे सत्यऽनन्यत्वाद्बुद्धुः । औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः,
 स्वाभाविकभेदविषयाश्वाभेदश्रुतय इति चे, सत्रेदं यत्कथम्-स्वभावतः
 स्वस्मादभिवं जीवं किमनुपहितं जगत्कारणं ब्रह्म. जानाति वा न
 वा । न जानाति चे, त्सर्वज्ञत्वहानिः । जानाति चेत्, स्वस्मादभिवस्य जीवस्य
 दुःखं स्वदुःखमिति जानतो ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रस-
 क्तिरनिवार्या । जीवब्रह्मणोरज्ञानकृता भेद, स्तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्,
 तत्रापि जीवाज्ञानपत्ते पूर्वोक्ता विकल्पस्तत्फनं च तदवस्यम् । ब्रह्मा
 ज्ञानपत्ते स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसात्त्वित्वं तत्कृतजगत्सृष्टिश्च
 न सम्भवति । अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चित्तिरोधानस्य प्रकाशनि-
 ष्टिप्रकरणं न प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात्स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादि-
 दोषसहस्रं प्रागेवोदीरितम् । अत इदमसङ्गतं ब्रह्मणो जगत्कारणत्व-
 मिति प्राप्तेऽभिधीयते-

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ १२ ॥

'तु'-शब्दः पदं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हात्मत्य-
 गात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः । 'भेदनिर्देशा', त्यग्यात्मनो हि
 भेदेन निर्दिश्यते परं ब्रह्म, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा
 न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्धा-
 म्यमृतः"

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा

जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति" ॥

"म कारणं करणाधिपाधिपः"

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्य

ऽनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" ॥

“ज्ञाज्ञौ द्वावजाधीशनीशौ” *

“प्राज्ञेनात्मना संपरिच्छक्तः”

“प्राज्ञेनात्मना न्वाहूठः”

“अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-

“त्तस्मिंश्चान्यो मायया सच्चिद्बुः”

“प्रधानज्ञेन्ननुपपत्तिर्गुणेशः”

“नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

मेको बहूनां यो विदधाति कामान्”

“यो ऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद योऽत्त-
रमन्तरे सञ्चरन् यस्यात्तरं शरीरं यमऽत्तरं न वेद योऽमृत्युमन्तरे
सञ्चरन् यस्य मृत्युर्न वेदांश्च सत्यभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायण” इत्यादिभिः ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मकाष्टलोष्ट^१सृणादीनामत्यन्तहेयानां सततविकारास्पदानाम-
वद्विशेषाणां निरवद्यनिर्विकारनिखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतर-
समस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपनानाविधानन्तमहाधिभूतिग्र-
हस्वरूपैक्यं यथा नोपपद्यते, तथा चेतनस्याप्यनन्तदुःखयोगार्हस्य अव्यो-
तकल्पस्यापहतपाप्मेत्यादिवाक्याद्यगतसकलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिश-
यासद्द्वेषकल्याणगुणाकरव्रह्मभावा^२नुपपत्तिः । सामानाधिकरण्यनिर्देशो
“यस्यात्मा शरीर”मित्यादिश्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वाद् ब्रह्मणो जीव-
शरीरतया तदात्मत्वेनाद्यस्यतेर्जीवप्रकारव्रह्मप्रतिपादनपरश्चेतद^३ वि-
रोधी, प्रत्युतै^४ तस्याद्यस्योपपादकरत्वेत्य^५द्यस्यतेरिति काशकृत्स्व^६ इत्या-
दिभिरसद्गुणपदादितम् । अतस्सर्वाद्यस्यं ब्रह्म चिदचिद्गुणशरीर-

* ०यीशानीशादिति पु० द्वयेपि वाठः ।

१ अज्ञात्मनेति लि० पु० ।

† एतच्चिह्नान्तर्गतपाठो लि० पु० नास्ति ।

२ साचेति मु० पु० ।

३ स्थेति नास्ति नि० पु० ।

४ भवेति नि० पु० ।

५ ०श्चेतर-इति लि० पु० ।

६ प्रत्युतै-इति लि० पु० ।

मिति सूत्रमविद्विद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम्,^१ तदेव ब्रह्म सूत्रवि-
द्विद्वस्तुशरीरं जगदात्म्यं कार्यमिति जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यो-
पपत्तिः जगते ब्रह्मकार्यत्वं ब्रह्मणोऽनन्यत्वमविद्वस्तुने जीवस्य
व ब्रह्मणश्च परिणामित्वदुःखित्वकल्याणगुणाकरत्वस्यभावासङ्करस्स-
र्वशुभविरोधश्च भवति । “सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवे”त्यविभा-
गावस्यायामविद्व्युक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूत्ररूपेणावस्थानम ऽव-
श्याभ्युपगन्तव्यम्, ‘वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वा’^२ च कर्माविभागादिति
चेत्तदनादित्वादुपपद्यते चाभ्युपलभ्यते चे”ति सूत्रद्वयोदितत्वात्तदानीमपि
सूत्ररूपेणावस्थानस्य । अविभागस्तु^३ नामरूपविभागाभावादुपपद्यते
अतो ब्रह्मकारणत्वं सम्भवत्येव ॥

ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविपुक्तावस्था^४मभिप्रेत्येवं भेदं^५ वर्ण-
यन्ति, तेषामिदं सर्वप्रसङ्गतं स्यात् । न हि तदवस्थस्य सर्व^६ज्ञत्वं सर्व-
श्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मकत्वं^७ सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति ।
अनेनैव रूपेण ह्याभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते,^८ तस्य
सर्वस्याविद्यापरिकल्पितत्वात्^९ तत्तत्रै ह्याविद्यापरिकल्पितं त्वन्मते । न
चा^{१०}विद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्तिकारजतादिभेदवत्परस्परभे-
दोऽत्र सूत्रकारणाधिकं तु भेदानिर्दृशा^{११}दित्यादियुः प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
विज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारण-
स्य^{१२} वेदान्तवेद्यत्वं, तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते । ‘अपीतो
तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसं’ ‘न तु दृष्टान्तभावा’दिति सूत्रद्वयमेतदधिकरण-
सिद्धमनुवदति । तत्र हि विलक्षणयोः कार्यकारणभावसम्भव एवाधिक-

१ ब्रह्मणो कारणमिति सि. पु. ।

२ मय्यविद्वदिति सि. पु. ।

३ अविभागश्चेति सि. पु. ।

४ विपुक्तावस्थमिति सि. पु.

५ एतेषां भेदमिति सु. पु. ।

६ एतस्यासर्वेति सि. पु. ।

७ समस्तकारणत्वसर्वात्मकत्वेनेति सि. पु. ।

८ त्वन्मतेन चेति सु. पु. ।

११ एतदन्तःकृतः पाठो सि. पु. भास्ति, न चावश्यकः, पुनरुक्त्याशिकायां तत्सर्वं
मित्यस्य स्थाने पाठिकतया योजनात् ।

१२ एतच्चिदान्तगतपाठो सि. पु. दृष्टित् ।

रणार्थः । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा'दिति च पूर्वाधिकरणस्यमनुष-
दति ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अयोपसंहारदर्शना
धिकरणम् ८ ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलसूक्ष्माद्यस्यसर्वचेतना-
चेतनवस्तुशरीरतया^१ सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मकत्वं सकलेतरविलक्षणत्वं
चाधिरुद्रमिति स्थापितम् ।

इदानीं सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्कल्पमात्रेण
विचित्रजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति स्थाप्यते । ननु च परमितशक्तीनां
कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्शनेनैव^२ सर्वशक्तिर्ब्रह्मणः कारककलापा-
नुपसंहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्कते । उच्यते, लोके तत्तत्का-
र्यजननशक्तियुक्तस्यापि तत्तदुपकरणापेक्षित्व^३ दर्शनात्सर्वशक्तियुक्तस्य पर-
स्य^४ ब्रह्मणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः सृष्टृत्व नोपपद्यत इति कस्य
चिन्मन्दधियः शङ्का जायेते^५ इति सा निराक्रियते ।

घटपटादिकारणभूतानां कुलालकुचिन्दादीनान्तज्जननसामर्थ्यं
सत्यपि कानिचिदुपकरणान्युपसंहृत्यैव जनयितृत्वं दृश्यते । तज्जनना-
शक्ताः कारककलापोपसंहारेऽपि जनयितुं न शक्नुवन्ति, शक्ताः पुनः^६
कारककलापोपसंहारे जनयन्तीत्येतावानेव विशेषः । ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्तेः
सर्वस्य जनयितृत्वं^७ तदुपकरणानामनुपसंहारे नोपपद्यते । प्राक् सृष्टेश्चा
ऽसहायत्वं "मदेव सोम्येदमय आसीत्" "एको ह वै नारायण आसी"-
दित्येवमादिषु प्रतीयते । अतः सृष्टृत्वं नोपपद्यत इत्येवं प्राप्तम् ।
तद्विदमाशङ्कते^८ 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चे'दिति । परिहरति-

१ शरीरता-इति लि. पु. ।

२ दर्शन-इति लि. पु. ।

३ तदिति सकदेव लि. पु. ।

४ चेदिति लि. पु. ।

५ युक्तस्वरस्येति लि. पु. ।

६ जायत इति पाठान्तरम् ।

७ पुनरिति नास्ति लि. पु. ।

८ ब्रह्मणोऽपि सर्वस्य कृतस्य सर्वस्य जनयितृत्वमिति लि. पु. पाठः ।

९ आशङ्कते इति सु. पु. ।

‘न चीरश्रुती’ति । न सर्वेषां कार्यजननशक्तानामुपसंहारसापेक्ष-
स्त्वमस्ति, यथा चीरजलादेर्दधिहिमजननशक्तस्य तज्जनने । एवं ब्रह्म-
णोऽपि स्वयमेव सर्वजननशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्वमुपपद्यते । ‘ही’ति
प्रसिद्धवित्तृश्रुतोऽस्य मन्त्रताप्यापनाय । चीरादिष्वोऽऽतज्ज्वनाद्यपेक्षा
सा न दध्यादिभाषाया, ऽपि तु शैघ्र्याद्यं रसविशेषार्थं च ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

यथा देवादयः स्वैस्त्वे लोके सद्गुण्यमात्रेण स्वापेक्षितानि सृजन्ति-
तथाऽसौ पुरुषोत्तमः ह्रस्वं जगत्सद्गुण्यमात्रेण सृजति । देवादीनां वेदा-
वगतशक्तीनां दृष्टान्ततयोपादानं ब्रह्मणो वेशावगतशक्तेः सुखयद्व्यापेति
प्रतिपत्तव्यम् ॥

उपसंहारदर्शनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्द-
कोपो वा ॥ २६ ॥

सदेव सोम्येदमय आसीत्” “ इदं वा अयं नैव किञ्चनासीत्”
‘आत्मा वा इदमेक एवाय आसी’दित्यादियुं कारणावस्थायां ब्रह्मैक-
मेव निरवयवभासीदिति कारणावस्थायां निरस्तविद्विद्भूभागतया निर-
वयवं ब्रह्मैवासीदित्युक्तम् । तद्विभागमेकं निरवयवमेव ब्रह्म ‘बहु-
स्या’मिति सद्गुण्या ऽऽकाशवाय्वादिविभागं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं तेज-
जविभागं धामशदिति चोक्तम् । एवं सति तदेव परं ब्रह्म ह्रस्वं कार्य-
स्त्वेनोपयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । अथ विदंशः तेजजविभागविभक्तः, अवि-
दंशश्चाकाशादिविभागविभक्त इत्युच्यते, तदा “सदेव सोम्येदमय आसी-
देकमेवाद्वितीयं” “ब्रह्मैकमेवा” “स्मैक एव”त्येवमादयः कारणभूतस्य
ब्रह्मणो निरवयवत्ववादिनः शब्दाः कुप्येयुः, आधिता भवेयुः । यद्यपि

१ मस्तिपयोऽतीरेति लि. पु. ।

२ चीरादिदृष्टान्ततापेक्षानिदध्या-इति लि. पु. विभयः ।

३ ०द्यं वा-इति लि. पु. । ४ आसीत् तदवस्थादिष्विति लि. पु. ।

५ आसिदित्युक्तमिति लि. पु. । ६ पर्यन्तमिति सु. पु. ।

७ कृत्स्नकार्यस्त्वेनेति लि. पु. ।

मूत्रविद्विद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणं, स्थूलविद्विद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यं-
मित्यभ्युपगम्यते, तथाऽपि शरीर्यंशस्यापि कार्यंत्वाभ्युपगमादुक्तदोषो
दुर्घोरः । तस्य निरवयवस्य बहुभवनं च^१ नोपपद्यते, कार्यंत्वानुपपुक्ता-
शस्यतिरव नोपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमेवा^२ भाति । अतो ब्रह्मका-
रणात्वं नोपपद्यत इत्यादिषु समाधत्ते-

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

'तु'-शब्द उक्तदोषं व्यापतेत्यति । नैवमसामञ्जस्यम् । कुतः
'श्रुतेः' श्रुतिस्तावद्विरथयत्वं ब्रह्मणस्ततो विचित्रमगं चाह । श्रुते
ऽर्थं यथाश्रुति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । ननु न^३ श्रुतिरप्यग्निना सिञ्चेदितिष-
त्यस्परान्ययायोग्यमा^४ प्रतिपादयितुं समर्थं, अत आह-'शब्दमूलत्वा'-
दिति । शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकृत्तेतद्वस्तुविसजातीयत्वादस्यार्थस्य वि-
चित्रशक्तियोगो न विरुध्यत इति न सामान्यतोदृष्ट साधनं दूषण वाऽ-
हंति ब्रह्म ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

किञ्चैव घस्त्वन्तरसम्यन्धिनो धर्मस्य घस्त्वन्तरे वारोपणे सत्यऽवे-
तने घटादौ दृष्टा धर्मास्तद्विसजातीये चेतने नित्य आत्मन्यपि प्रसज्यन्ते ।
तदप्रसक्तिरव भावस्यभाववैचित्र्यादित्याह 'विचित्राश्च ही' ति । यथा
ऽग्निबलादीनामन्योन्यविसजातीयानामौष्णयादिशक्तयश्च विसजातीया
वृश्यन्ते, तद्वज्जोक्तदृष्टसर्धविसजातीये परे ब्रह्मणि तत्रतत्रादृष्टाः सह-
स्रयः शक्तयस्तन्तीति न किञ्चिदनुपपवम् । यथोक्त भगवता पराशरेण-

"निर्गुणध्यायमेवस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते" ॥

इति सामान्यदृष्ट्या परिचोदय

"शक्तयः सर्वभावातामचिन्त्यतानमीश्वराः ।

१ चेति नास्ति लि. पु. ।

२ असमञ्जसमिवाभाति लि. पु. ।

३ ननु चेति मु. पु. ।

†† यत्तद्विद्वान्तरं पाठो लि. पु. बुद्धि ।

- यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
- भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पात्रकस्य यथोष्णते"ति ।

श्रुतिश्च-

"किंस्विद्वनं क उ स वृत्त आसी-
द्वतो द्यावापृथिवी निष्टततुः ।
मनोपिणो मनसा पृच्छतैत-
द्वदध्मतिष्ठद्वनानि धारयन् ॥
ब्रह्मव्रतं ब्रह्म स वृत्त आसीद्
यतो द्यावापृथिवी निष्टततुः ।
मनोपिणो मनसा विब्रवीमि धो
ब्रह्माध्मतिष्ठद् भुवनानि धारय"विति ।

सामान्यतोऽदृष्टं चोद्यं सर्ववस्तुविलक्षणे परे ब्रह्मणि नाधतर
तीत्यर्थः ।

इतरश्च-

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

स्वपक्षे प्रधानादिकारणवादे लौकिकवस्तुमिसजातीयत्वाभावेन
प्रधानादेर्लोकदृष्टा दोषास्तत्र भवेयुरिति सकलेतरविलक्षण ब्रह्मैव कार-
णमभ्युपगन्तव्यम् । प्रधानं च निरवयवम्, तस्य निरवयवस्य प्रधानस्य
कथमिव महदादिविचित्रजगदारम्भ उपपद्यते । सत्त्वं रजस्तम इति तस्या-
धयथा विद्यन्त इति चेत्, तत्रेदं विवेचनीयम्-किं सत्त्वरजस्तमसा समूह
प्रधानम्, उत सत्त्वरजस्तमोभिरारब्ध प्रधानम् । अनन्तरे कल्पे प्रधान
कारणमिति स्वाभ्युपगमविरोधः, स्वाभ्युपेतसंज्ञाविरोधश्च, तेषामपि
निरवयवानां कार्यारम्भविरोधश्च । समूहपक्षे च तेषां निरवयवत्वेन
प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारम्भकत्वसिद्धिः । परमाणु-
कारणवादेऽपि तथैव, अणवोऽपि निरंशा निष्प्रदेशाः प्रदेशभेदमनपेक्ष्य

१ शतयो-इति मु. पु. ।

२ अणवोऽपीति मु. पु. ।

परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलकार्याभ्याय प्रभवेयुः ।

सर्वापेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सकलेतरवस्तुविसजातीया परा देवता सर्वशक्त्यपेता च । तथैव परां देवतां दर्शयन्ति हि श्रुतयः—

“पराऽस्य शक्तिर्विधिष्व श्रूयते
स्वाभाषिकी ज्ञानबलक्रिया च” ।

तथा, “अपहतपाप्मा विजगो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास” इति सकलेतरविसजातीयतां परस्याः द्रष्टव्यतायाः प्रतिपाद्य “सत्यकामः सत्य-सङ्कल्प” इति सर्वशक्तियोगं प्रतिपादयन्ति । तथा, “मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरुपः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, आकाशात्मा सर्वकर्मो सर्वकामः सर्व-गन्धः सर्वरसः सर्वमिद्रमभ्याप्तोऽश्राक्पुनाहर” इति च ।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म सकलेतरविलक्षणं सर्वशक्ति, तथाऽपि “न तस्य कार्यं कारणं च विद्यत” इति कारणविरहिणस्तस्य न कार्यारम्भः सम्भवतीति चेत्, तत्रोत्तरं ‘शब्दमूलत्वात्,’ ‘विधिचाश्च ही’त्युक्तम् । शब्दैकप्रमाणकं सकलेतरविलक्षणं तत्तत्करणविरहेणापि तत्तत्कार्यसम-र्थमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

“पश्यत्यक्षतः स शृणोत्यकर्णः ।
अपाणिपादो लघनो यहीति”त्येवमाद्या ॥
कृत्वप्रसङ्गधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ प्रयोजनवत्याधिकरणम् १० व न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

यद्यपीश्वरः प्राक् सृष्टेरैक एव सन् सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वार्थ-शक्तियुक्तः स्वयमेव विधिचं अगत्स्रष्टुं शक्नोति, तथाऽपीश्वरस्य कारणत्वं न सम्भवति प्रयोजनवत्त्वाद् विधिचसृष्टेः, ईश्वरस्य च प्रयोजनाभावात् । अत्रिपूर्वकारिणामारम्भे द्विविधं हि प्रयोजनं स्वार्थं परार्थं वा । न हि

१ दर्शयन्तीह-इति सु. पु. ।

२ तत्तत्तिति सु. पु. ।

३ स्वयमेवमिति सु. पु. ।

परस्य ब्रह्मणः स्वभावात् एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गण प्रयोजनमन-
वाप्तमवाप्यते । नापि परार्थः, १ आप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानु-
यहेण भवति । न चेदृशगर्भंजन्मजरामरणरकादिनानाविधानन्तदुःख-
बहुलं जगत्कारण्यवान्भूति, प्रत्युत सुखैकतानमेव सृजेज्जगत्करण्या
सृजत् । अतः प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मणः कारणत्वं नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते
प्रचक्ष्महे—

लोकवस्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

अथाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वमकल्पविकार्यविविधविविचित्र-
विदविन्मिश्रजगत्सर्गे लीलैव केशलं प्रयोजनम्, 'लोकवस्तु,' यथा लोके
सप्तद्वीपां मेदनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौच्यंशीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य
केशललीलैरुपयोजनाः कन्दुकाद्वारम्भा दृश्यन्ते, तथैव परस्यापि ब्रह्मणः
स्यसंकल्पमात्रावकृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति निर-
वद्यम् ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

यद्यपि परमपुरुषस्य सकलेतरविदविद्वस्तुधिलक्षणस्याविवन्धशक्ति-
योगात्प्राक् सृष्टेरकस्य निरवयवस्यापि विविचित्रविदविन्मिश्रजगत्सृष्टिः
सम्भाव्येत, तथापि देवतिर्य्यङ्मुन्यस्याधरात्मनोऽकृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या
पक्षपातः प्रसज्येत, अतिघोरदुःखयोगरूपावैर्घृण्य धावर्जनीयमिति, तत्रो-
त्तरम्,—'न सापेक्षत्वा'दिति । न प्रसज्येयातां वैषम्यनैर्घृण्ये । कुतः । 'सापे-
क्षत्वात्,' सृज्यमानदेवादिचेत्रज्जन्मसापेक्षत्वाद्द्विपमसृष्टेः । देवादीनां
चेत्रज्ञानां देशादिशरीरयोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं' दर्शयन्ति हि श्रुतिस्मृतयः—
"साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति" "पुण्यः पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेन कर्मणा" । तथा भगवता पराशरेणापि देवादिदेवै-
विच्यहेतुः सृज्यमानानां चेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्तम्,—

१ नापि परार्थस्य ब्रह्मणः स्वभावात् एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गोक्ति
ति. पु. पृथगन्यापृत्तिसंकरः ।

२ ०सापेक्षत्वमिति ति. पु. ।

“निमित्तमात्रमेवासी सृष्ट्यानां सर्गकर्म्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः” ॥

निमित्तमात्रं मुक्तैव नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ।

नीयते तपतां श्रेष्ठ । स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता”मिति ॥

स्वकर्म्मणैश्च देवादिपस्तुताप्राप्तिरिति ।

न कर्म्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वाद्दुपपद्यते

चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

प्राक्तृष्टेः क्षेत्रज्ञा नाम न सन्ति । कुतः । अविभागश्रवणात्

“सदेव सोम्येदमय आसी”दिति । अतस्तदानीं तदभाषात्तत्कर्म न

विद्यते, कथं तदपेक्षं सृष्टिवैषम्यमित्युच्यत इति चे, च, ‘अनादित्वात्,

क्षेत्रज्ञानान्तकर्म्मप्रवाहाणां च । तदनादित्वेऽप्यविभाग उपपद्यते च,

यत्, स्तत्क्षेत्रज्ञस्तु परित्यक्तनामरूपं ब्रह्मशरीरतयाऽपि पृथाप्यपदेशा-

नर्हम् ऽतिसूक्ष्ममर्थातिष्ठते । तथाऽनभ्युपगमे अकृताभ्यागमकृतविपणाश-

प्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च तेषामनादित्वं “न जायते विपते या विप-

श्चि”दिति । सृष्टिप्रवाहानादित्वं च “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-

कल्पय”दित्यादौ । “तद्देवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तत्रामरूपाभ्यां व्याक्रिय-

ते”ति नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात् क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं मिदम् ।

स्मृतावपि “प्रकृतं पुरुषं चैव विद्वानादौ उभाधयी”ति । अतस्सर्वविलच-

यात्वात्सर्वशक्तित्वात्लीलैकप्रयोजनत्वात् क्षेत्रज्ञकर्म्मानुगुण्येन विचित्रसृष्टि-

योगाद्ब्रह्मैव जगत्कारणम् ।

सर्वधर्म्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

प्रधानपरमात्मादीनां कारणत्वं यदुर्म्मवेक्यमुक्तं वक्ष्यमाणं च,

तस्य सर्वस्य धर्म्मजातस्य कारणत्वोपपादिनो ब्रह्मण्युपपत्तेरेव ब्रह्मैव

जगत्कारणमिति स्थितम् ॥

प्रयोजनधत्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गामानुजाचार्यवरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये

द्वितीयस्याधिराधाध्यायस्य प्रथमः स्मृतिपादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रचनाऽनुपपत्त्य रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानं
धिकारणम् १ । प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

उक्तं लगज्जन्मादिकारणं परं ग्रह्येति, तत्र परैर्द्विधाघिता दोषाश्च
परिहृताः । इदानीं स्वपरत्वरूपाय परपक्षाः प्रतिविप्यन्ते । इतरथा कस्य-
चिन्मन्दधिपस्तेषां पक्षाणां युक्त्याभासमूलतामजानतः प्रामाणिकत्वश-
ङ्कया वैदिकप्रति किञ्चिच्छ्रद्धावैकल्यं जायेतापि, अतः परपक्षप्रतिपे-
यानन्तरः पादः प्रवर्तते । तत्र प्रथमं तावत्कापिलमतं निरूप्यते, वैदि-
कानुमतसत्कार्यवादाद्वर्धसंशयेण तस्य सत्पक्षनिवेपसम्भावनधर्महेतुत्वा-
तिरेकात् । 'ईततेर्नायश्च'मित्यादिभिर्वैदिकवाक्यानामऽतत्परत्वमात्रमु-
क्तम्, अत्रैव तत्पक्षस्वरूपप्रतिपेयः क्लियत इति न यैः नक्षत्याशङ्का ।

एषा साङ्ख्यानं दर्शनस्थितिः—

“मूलप्रकृतिरऽविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकरश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुंस्यः ॥”

इति तत्त्वसंग्रहः । मूलप्रकृतिर्नाम सुषुप्तदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाश-
चलनोपपृम्भनगौरवाशरणकार्याण्यत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्यैरुनिहृपणविवे-
कान्यऽनूनातिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमासि द्रव्याणि । स-
च सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपा प्रकृतिरेका स्वयमचेतनाऽनेकचेतनभो-
गापवर्गार्था नित्या'सर्वगता सततधिक्रिया न कस्यविद्विहति, रपि तु पर-
मकारणमेष । महदाद्यास्तद्विकृतयोऽन्येषां च प्रकृतयः सप्त—महान्,
अहङ्कारः, शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्र-
मिति । तत्राहङ्कारस्त्रिषिधो वैकारिक, सैजसो, भूतादिश्च, क्रमात्सा-
त्त्विको राजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिकः सात्त्विक इन्द्रियादिः, भूता-
दिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः, सैजसो राजसस्तूभयोरनुया-
हकः । आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्र-

याणि, वागाद्रीनि पञ्च कर्म्मन्द्रियाणि, मन इति केशलविकाराः षोडश ।
 पुरुषस्तु निष्परिणामत्वेन न कस्यचित्प्रकृतिर्न कस्यचिद्विकृतिः, तत एव
 निर्धर्मकश्चैतन्यमात्रवर्णित्या निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च,
 निर्धिकारत्वाच्चिष्कृतत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सम्भवति । एवं-
 भूतेऽपि तत्त्वे मूढाः प्रकृतिपुरुषसन्निधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं प्रकृताव-
 धस्य प्रकृतेश्च कर्तृत्वं स्फटिकमणाविव जगत्सुसुमन्याहृष्यमानं पुरुषेऽ
 धस्याहङ्कृता भोक्तेति मन्यन्ते । एवमज्ञानाद्भोगस्तत्त्वज्ञानाच्चापवर्गः ।
 तदेतत्^१ प्रत्यक्षानुमानागमैः साधयन्ति ।

तत्र प्रत्यक्षासिद्धेषु पदार्थेषु नातीव विवादपट्टमस्ति^२ । आग
 मोऽपि कपिलादिसर्वज्ञज्ञानमूल इति सोऽपि प्रथमे काण्डे प्रमाणतत्त्वे
 निरस्ताप्रायः । यद्विदं प्रधानमेष जगत्कारणमित्यनुमानम्, तच्चिरसनेन
 तन्मतं सर्वं निरस्तं भवतीति तदेव निरस्यते ।

ते चैवं वर्णयन्ति—कृत्वस्य जगत एकमूलत्वमवश्याभ्युपगमनी-
 यम्, अनेकेभ्यः कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे कारणानवस्थानात् । तन्नुप्रभृतये-
 ह्यवयवाः स्वांशभूतैः पृथ्विः पार्थ्वैः परस्परं संयुज्यमाना अवयविनमु-
 त्पादयन्ति, ते च तन्त्वादयः स्वावयवैस्तथाभूतैरुत्पादयन्ते, ते च
 तथाभूतैः स्वावयवैरिति परमाणुभिरपि स्वकीयैः पृथ्विः पार्थ्वैः संयुज्य-
 मानैरेव स्वकार्योत्पादनमभ्युपेतव्यम्, अन्यथा प्रथिमाऽनुपपत्तेः । पर-
 माणवोऽप्यंशित्वेन स्वांशैस्तथैवोत्पादयन्ते, ते च स्वांशैरिति न क्वचि-
 त्कारणव्यवस्थित्यतिः । अतः कारणव्यवस्थानिद्वयमेकं द्वयं विविधवि-
 विन्नपरिणामशक्तिपुक्तं स्वयमप्रच्युतस्वरूपमेष महदाद्यनन्तावस्थाश्रयः^३
 कारणमाश्रयणीयम् । तत्त्वैकं कारणं गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमिति ।
 नत्कल्पनहेतुनुपन्यस्यन्ति—

- १ तस्येति नास्ति नि. पु. ।
- २ तदेवेति सु. पु. ।
- ३ विवादःस्युक्तमस्तीति सु० पु० ।
- ४ अथस्यास्त्यमिति नि. पु. ।

“भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रयत्नेरव ।

कारणकार्यविभागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥

कारणमस्त्यथ्यक्त”मिति । अयमर्थः—विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्,

विविन्नसर्वेशं तनुभुवनादि कृत्स्नं जगत् । तच्च जगद्विविन्नसर्वेशस्येन
कार्यभूतं तत्सहपाध्यक्तकारणकम् । कुतः । कार्यंत्वात्, कार्यस्य हि
सर्वस्य तत्सहपात्कारणविशेषाद्विभागस्तस्मिन्नेवाविभागश्च दृश्यते ।
यथा घटमुकुटादेः कार्यस्य तत्सहपान्मृतसुवर्णादेः कारणाद्विभागस्त-
स्मिन्नेव चाविभागः । अतो विश्वरूपस्य जगतस्तत्सहपात्प्रधानादुत्पत्ति-
स्तस्मिन्नेव लयश्चेति प्रधानकारणकमेव जगत् । गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधान-
मेव जगत्सह्यं कारणम्, तत्परजस्तमोमयसुख^१दुःखमोहात्मकत्वाज्ज-
गतः, यथा मृदात्मनो घटस्य मृद्द्रव्यमेव कारणम् । तदेव हि तदुत्प-
त्त्याद्यप्रयत्तिशक्तिमत्, तथादर्शनात् । अथ्यक्तस्य गुणसाम्यरूपस्य देशतः
कालतश्चापरिमितस्यैव^२ कारणत्वं भेदानां महदहङ्कारतन्मात्रादीनां
परिमितत्वादवगम्यते । महदादीनि च घटादिवत्परिमितानि कृत्स्नजग-
दुत्पत्तौ न प्रभवन्ति । अतस्त्रिगुणं जगद्गुणत्रयसाम्यरूपप्रधानैककारणक-
मिति निरचीयते ।

अत्रोच्यते—

‘रवनानुपपत्तेरव नानुमानं प्रयत्नेरव’,

अनुमीयत इत्यनुमानम्, न भवदुक्तं प्रधानं विविन्नजगद्रचनास-
मर्थम्, अचेतनत्वे सति तत्स्यभाषाभिज्ञाऽनधिष्ठितत्वात्, यदेवं तत्तथा
यथा रथप्रासादादिनिर्माणे केषलदार्यादिकम् । दार्यादेरचेतनस्य तज्जा
ऽनधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनात् तज्जाधिष्ठितस्य^३ कार्यारम्भ-

१ परिणामादिति लि. पु. वानादिकम् ।

२ तत्स्यरूपादिति सु. पु. ।

३ तमोमयतस्मिन्नेव सुखेति लि. पु. ।

४ तदुत्पत्त्याद्यप्रयत्तिशक्तिमत्तिति सु. पु. ।

५ परिमितस्येति लि. पु. सु. नैव युक्तम् ।

६ तज्जानधिष्ठितस्येति सु. पु. ऽत्रापि ।

प्रवृत्तिर्दर्शनाच्च^१ न प्राज्ञाऽनधिष्ठितं प्रधानं कारणमित्युक्तं भवति । चकारादन्ययस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोति । न ह्यन्वितं शौक्ष्यं गोत्वादिकारणत्वव्याप्तम् । न च वाच्यम्-मा भूदन्वितानामपि शौक्ष्यादिधर्माणां कारणत्वम्, द्रव्यस्य तु हेमादेः कार्येऽन्वितस्य^२ कारणत्वव्याप्तिरस्त्येव सत्त्वादीन्यपि द्रव्याणि कार्येऽन्वितानि कारणत्वव्याप्तानीति । यतः, सत्त्वादयो द्रव्यधर्मा न तु द्रव्यस्वरूपम् । सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव, न तु मृदुरण्यादिवद् द्रव्यतया कार्योऽन्विता उपलभ्यन्ते, गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः । यच्च कारणव्यवस्थ्यासिद्धये जगत एकमूलत्वमुक्तम्, तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वाद्योपपद्यते । अत एव कारणव्यवस्था च न सिद्धति । साम्यावस्थाः सत्त्वादय एव हि प्रधानमिति तन्मतम्^३ । अतः कारणबहुत्वादनवस्था तदवस्थैव । न च तेषामपरिमितत्वेन व्यवस्थ्यासिद्धिः, अपरिमितत्वे हि त्रयाणामपि सङ्गतत्वेन न्यूनाधिकभावाभावाद्वैषम्यासिद्धेः कार्यारम्भासम्भवात् कार्यारम्भायैव परिमितत्वमवस्थाश्रयणीयम् ।

यत्र रथादिषु स्पष्टं चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्टम्, तद्व्यतिरिक्तं सधं पक्षीकृतमित्याह-

पयोऽभ्युवचैत् तत्रापि ॥ २ ॥

यदुक्तम्-प्रधानस्य प्राज्ञाऽनधिष्ठितस्य विचित्रजगद्रचनाऽनुपवतिरिति, तत्र, यतः, 'पयोऽभ्युव'त्प्रवृत्तिरुपपद्यते । पयसस्तावद्विधभावेन परिणाममानस्यानन्यापेक्षस्याऽऽव्यपरिस्पन्दनप्रभृतिपरिणाम^४परम्परा स्वत एवोपपद्यते, यथा च धारिद्विमुक्तस्याम्बुन एकरमस्य नारिकेलतालवूतकपित्त्यनिम्बतिन्दिद्यादि^५विचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिः स्यत एव

१ टायांदेचेतनस्य तस्य ज्ञानधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनाच्चेति लि. पु. ।

२ कार्योऽन्वितेति सधंत्रापि मु. पु. ।

३ तन्मतमिति क्वचित् ।

४ चाद्यपरिणामप्रवृत्तिपरिणामेति लि. पु. ।

५ नालिकेर. ....तिन्दिपयादि इति मु. पु. ।

दृश्यते, तथा प्रधानस्यापि परिणामस्वभावस्यान्यानधिष्ठितस्यैव प्रतिस-
र्गावस्थायां सदृश^१ परिणामेनावस्थितस्य सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमि-
त्तविविचित्रपरिणाम उपपद्यते । यथोक्तम्—“परिणामतः सलिलवत् प्रति,
प्रतिगुणाश्रयविशेषा” इति । तदेवमव्यक्तमन्यानपेक्षं प्रथमत इति चेत्,
अत्रोत्तर^२ “तत्रापी”ति । यत्^३ लीलादि दृष्टान्ततया निर्दिशितम्, तत्रापि
प्राज्ञाऽनधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नापपद्यते, तदपि पूर्वमेव^४ पतीकृतमित्यभिप्रायः ।
उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न चौरवद्वी^५त्यत्र दृष्टपरिकरान्तररहितस्यापि
स्थासाधारणपरिणाम उपपद्यत इत्येतावदुक्तम्, न प्राज्ञाधिष्ठितत्वं
पराकृतम्, योऽप्सु तिष्ठन्वित्यादिश्रुतेः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्यानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

इतरथ^६ । सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण
प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कार-
णम् । प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रतिसर्गविविचित्रसृष्टिव्यव-
स्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—प्राज्ञाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य
परिपूर्णस्यानवधिक्वातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्ग-
व्यवस्थाहेत्यभावाद्विषमसृष्टौ निर्देयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽय टोप इति ।
परिपूर्णस्यापि लीलार्थं प्रवृत्तिसम्भवात्, सर्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापच-
प्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्गविशेषहेतोस्सम्भवात्, तत्रैतन्नकर्म्मणामेव विषम-
सृष्टिर्भावस्यापकृत्याच्च । नन्वेवं तत्रैतन्नपुण्यापुण्यरूपकर्मभिरेव सर्वो व्यव-
स्थाः सिद्ध्यन्तीति कृतमीश्वरेणाधिष्ठात्रा, पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसं-
स्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तथातया व्यवस्थया परिणम्यते, यथा विधा-

१ ०यस्थायां दृश्येति लि. पु. ।

११ यतस्त्रिहान्तर्गतः पाठो लि. पु. द्रुटितः ।

२ अत उत्तरमिति पु. दृश्येति । ३ यत्त्विति मु. पु. ।

४ पूर्वमेवेति लि. पु. ।

५ इतरथेति सूत्रप्रदृष्टानन्तरमेव पु. दृश्येति भवति, तथैव पुत्रप्रकाशिकातेऽपि
सम्यक्ते ।

६ प्रतिसर्गंति नास्ति मु. पु. ।

द्विदूषितानामत्रपानादीनामौषधविशेषाध्यायितानां च सुखदुःखहेतुतभूतः
 परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतस्सर्गप्रतिसर्गाव्यवस्था
 देवादिविषमसृष्टिः कैवल्यव्यवस्था च सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य
 प्रधानस्यैवोपपद्यत इति । अनभिज्ञो भवान्पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयोः ।
 पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये । शास्त्रं चानादिनिधनाविच्छि-
 त्तसंप्रदायानाघ्रातप्रमादादिदोषगन्धो वेदाख्यातरराशिः । तत्र परम-
 पुरुषाराधनतद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिपहायते च
 तत्फले सुखदुःखे इति वदति । तथा चाह द्रमिडाचार्यः "फलसंविभ-
 न्त्सया हि कर्मभिरात्मानं विप्रीयन्ति, स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रम-
 र्याद्रे"ति ॥ तथा च श्रुतिः "इष्टापूर्ते बहुधा जातं जायमानं विश्वं
 विभर्ति भुवनस्य नाभि"रिति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्-

"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव"इति,

"तावहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

सिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्वि"ति च ।

स च भगवान्पुरुषोत्तमो ज्याप्तसमस्तकामः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्य-
 सङ्कल्पः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलाप्रवृत्त एतानि कर्माणि समीचीना-
 न्येतान्यऽसमीचीनानीति कर्मद्वैविध्यं संविधाय तदुपादानोचितद्वेहेन्द्रि-
 यादिकं तद्विषयमनशक्तिं च सर्वेषां चैत्रज्ञानां सामान्येन प्रदृश्यस्थशा-
 सनावबोधे शास्त्रं च प्रदृश्यं तदुपसंहारायं चान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्या
 ऽनुमन्तृताया च नियच्छंस्तिष्ठति । ते चैत्रज्ञास्तु तद्राहितशक्तयस्तस्य-
 दिष्टकरणकलेषरादिकास्तदाधारारव स्वयमेव स्येच्छानुगुण्येन पुण्या-

१ पाठेऽधिकं सु. पु. ।

२ गन्धवेदेति समस्तं पु. दुर्धरेति ।

३ द्रविदेति सि. पु. ।

४ संविधत्स्वया हि कर्मभिरात्मानं .....-इति सु. पु. ० संविभत्सया हि
 कर्मभिरात्मानं.....कथावेति-इति सि. पु. ।

५ वदति सु. पु. ५ वाचि ।

पुण्यरूपे कर्मणी उपादधते^१ । ततश्च पुण्य^२रूपकर्मकारिणं स्वशासना-
नुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्धर्यति^३, शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययै-
र्योजयति । अतः स्वातन्त्र्यादिवैकल्पवेद्यानि नावकाशं लभन्ते । दया
हि नाम स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासहिष्णुता । सा च स्वशासनातिवृत्ति-
ष्यवसायिन्यपि वर्तमाना न गुणायाश्चकल्पते, प्रत्युनापुंस्त्वमेवावहति ।
तत्रियह एव तत्र गुणः, अन्यथा शत्रुनियहादीनामगुणत्वप्रमङ्गात् ।
स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायिन^४वृत्तिमात्रेणानाद्यनन्तकल्पोपचिनदुर्विषहा-
नन्तापराधानङ्गीकारेण निरतिशयमुखसंश्रुत्ये स्वयमेव प्रयतते । यद्यो-
क्तम्-

“तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामेषानुकम्पाऽयमहमन्तानन्तं तमः ।

नाशयाम्यात्मभाषस्या ज्ञानदीपेन भाष्यते^५ नि ।

अतः प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं न कारणम् ।

अथ स्याद्यद्यपि प्राज्ञानधिष्ठितायाः प्रकृतेः परिस्पन्द^६प्रवृत्तिरपि
न सम्भवतीत्युक्तम्, तथाऽव्यनपेक्षाया एव परिणामप्रवृत्तिः सम्भवति,
तथादर्शनात् । धेयादिनोपभुक्तं^६ हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराद्याका-
रेण परिणममानं दृश्यते, अतः प्रकृतिरपि स्वयमेव जगदाकारेण परि-
णस्यत इति, तत्राह-

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

१ उपादधते-इति नि० पु० ।

२ पुण्यपुण्ययेति नि० पु० ।

३ धर्यते-इति शब्दः पाठः ।

४ व्यवसायिनीति भिन्नं धर्मं मु० पु० ।

५ स्यन्दति मु० पु० ।

६ देयादीनां नोपभुक्तीमिति नि० पु० ।

नैतदुपपद्यते, वृणादेः प्राज्ञानधिष्ठितस्य परिणामाभावाद्दृष्टान्तासिद्धेः । कथमसिद्धिः । 'अन्यत्राभावात्' । यदि हि वृणोदकादिकमनुदुदाद्युपभुक्तं^१ प्रहीयं वा क्षीराकारेण पर्यणंस्यत, ततः प्राज्ञानधिष्ठितमेष परिणमत इति वक्तुमशक्यत,^२ न चैतदास्ति । अतो धेन्याद्युपभुक्तं प्राज्ञ एव क्षीरीकरोति । 'पयोऽम्बुश्चेत्त्रापी'त्युक्तमेषाऽत्र प्रपञ्चितम्, तत्रैव व्यभिचारप्रदर्शनाय ।

पुरुषाश्मवदिति चे, तथाऽपि ॥ ५ ॥

अथोच्येत-यद्यपि चैतन्यमात्रेषुः पुरुषो निःक्रियः, प्रधानमपि दृक्शक्तिविकलम्, तथाऽपि पुरुषसन्निधानादचेतनं प्रधानं प्रवर्तते, तथादर्शनात् । गमनशक्तिविकलदृक्शक्तियुक्तपङ्क्तिसन्निधानात्तच्चैतन्योपकृतो दृक्शक्तिविकलः प्रवृत्तिशक्तियुक्तोऽन्धः प्रवर्तते, अयस्कान्ताश्मसन्निधानात्त्वाऽयः प्रवर्तते, एवं प्रकृतिपुरुषसंयोगकृतो जगत्सर्गः प्रवर्तते । यथोक्तम्-

“पुरुषस्य दर्शनाथं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्क्त्यन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः” इति ।

पुरुषस्य प्रधानोपभोगार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषसन्निधानात्प्रधानं सर्गादौ प्रवर्तत इत्यर्थः । अत्रोत्तरम् 'तथाऽपीति' । एवमपि प्रधानस्य प्रवृत्त्यसम्भवंस्तदवस्य एष, पङ्क्तौ गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशादयः काटाचित्का विशेषाः सहस्रशः सन्ति, अन्धोऽपि चेतनः संस्तदुपदेशाद्व्यवगमेन प्रवर्तते, तथाऽयस्कान्तमणोरप्यऽयःसमीपगमनादयस्सन्ति । पुरुषस्य तु निःक्रियस्य न तादृशा विकाराः सम्भवन्ति । सन्निधानमात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गो, नित्यमुक्तत्वेन अन्धाभावोऽप्यसर्गाभावश्च^३ ॥

अङ्कित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

१ ०दुपभुक्तमिति कृतम् ।

२ परिणस्यते यत्तु शब्देन-इति मु० पु०, परिणस्यते यत्तुमदस्यन्ते-इति मि० पु० ।

३ ०सर्गभावश्चेति मि० पु० ।

गुणानामुत्कर्षनिरूपेण निबन्धनाद्गङ्गाद्भिभाषाद्वि जगत्प्रवृत्तिः 'प्रति-
प्रतिगुणाश्रयविशेषा'दिति वदद्भिर्भेदद्विरभ्युपगम्यते । प्रतिसर्गाश्रयायान्तु
साम्याश्रयानां सत्त्वरजस्तमसामऽन्योन्याधिभ्यनूनत्वाभाषाद्गङ्गाद्भिभाषा-
नुपपत्तेर्न जगत्सर्गं तपपद्यते । तथाऽपि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्गः ।
अतरव न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम् ।

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

दूषितप्रकारातिरिक्तप्रकारेण* प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृ-
त्वशक्तियोगात्† त एव दोषाः प्रादुष्युः । अतो न कथञ्चिद-
प्यनुमानेन प्रधानसिद्धिः ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

अनुमानेन प्रधानसिद्ध्याभ्युपगमेऽपि प्रधानेन प्रयोजनाभावाच्च तद-
नुमातव्यम् । "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य"ति प्रधानस्य
प्रयोजनं पुरुषभोगापत्रगार्थभिमते, तौ च न सम्भवतः । पुरुषस्य चैतन्यमात्र-
व्युपयो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मलस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरूपस्य
प्रकृतिदर्शनरूपो भोग, स्तद्वियोगरूपोऽपवर्गश्च न सम्भवति । एवंरूप-
स्यैव प्रकृतिसंनिधानात् तत्परिणामविशेषसुखदुःखदर्शनरूपभोगसम्भाव-
नायां प्रकृतिसंनिधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गा न सेत्स्यति ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं सांख्यानं दर्शनम् । तथा हि, प्रकृतेः परार्थ-
त्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन प्रकृतेर्भोक्तात्मधिष्ठातारं‡ सात्त्विकं च पुरु-
षमभ्युपगम्य प्रकृत्यैव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्यं वदन्त एव
तस्य नित्यनिर्विकारचैतन्यमात्रस्वरूपतया अकृतृत्वं कैवल्यं च स्वरूपमे-
वाहुः । तत एव बन्धमोक्षसाधनानुष्ठानं मोक्षं च प्रकृतेरेवाहुः । एवं-
भूतनित्यनिर्विकारोदासीनपुरुषसंनिधानात्प्रकृतेरितरेतराध्यासेन सर्गाद्विप्र-
वृत्तिं पुरुषभोगापत्रगार्थत्वं चाहुः-

* अतिरिक्तप्रकारान्तरेणेति मु० पु० ।

† प्रधानात्म्यज्ञातृशक्तित्वयोगादिति नि० पु० ।

‡ दृष्टारमिति मु० पु० ऽधिकम् । ३ नित्येति मु० पु० ऽत्र नास्ति ।

“सद्भातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्कं प्रवृत्तेश्च ॥

“तस्माच्च विपर्ययासात्सिद्धु सात्त्विकत्वस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावरश्चे”ति ।

“पुरुषविमोचनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥”-

इत्युक्त्यैवमाहुः-

“तस्माच्च बध्यते ऽद्वैता न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति”रिति, ।

तथा-

“तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तृश्च भवत्युदासीन ॥

पुरुषस्य दशंनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्मशब्दब्रह्मणोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग”इति ।

सात्त्विकद्रष्टृत्वभोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्याऋतुहृदामीनस्य कैवल्यै
कस्वरूपस्य न सम्भवन्ति, एवंरूपस्य तस्याध्यासमूला धर्मोऽपि न
सम्भवति, अध्यासभ्रमयोरपि विकारत्वात् । प्रकृतेश्च तौ न सम्भवतः,
तयोश्चेतनधर्मत्वात् । अध्यासो हि नाम चेतनस्यान्यस्मिन्नन्यधर्मोऽनुस-
न्धानम्, स च चेतनधर्मो विकारश्च । न च पुरुषस्य प्रकृतिमविधिमा-
त्रेणाध्यासादयः सम्भवन्ति, निर्विकारत्वादेव । सम्भवन्ति चे, चित्त्य प्रस-
ज्येरन् । सच्चिधेर्ऋत्विक्त्वात्स च ‘न विनश्यत्वा’दित्यत्र प्रतिपादितम् ।
प्रकृतिरेव संसरति बध्यते मुच्यते चे, त्वद्य नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी
सेत्युच्यते । घटन्ति हि-

“नानाविधैरुपपैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुनः ।

गुणवत्यगुणस्य सतस्त्वस्यायंमपार्थक्यं धरती”ति ।

१ बध्यते भाषति मु० पु० ।

२ प्रकृतिर्धरति नि० पु० ।

तथा, प्रकृतिर्देन पुरुषेण यथास्वभावा दृष्टा, तस्मात्पुरुषात्तदानीमेष निव-
र्तत इति चाहुः—

“रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टाऽस्तीति पुनरं दर्शनमुपैति पुरुषस्ये”ति ।

सदप्यप्रकृतम्, पुरुषो हि नित्यमुक्तत्वाविधिंकारत्वाच्च तां कदाचि-
दपि परयति नाध्यस्यति च, स्वयं च † साऽऽत्मानं^१ न परयति, अचेतन-
त्वात् । पुरुषस्य स्वात्मदर्शनं स्वदर्शनमिति नाध्यस्यति च, † स्वयमचेतन-
त्वा, पुरुषस्य च दर्शनरूपधिकारासम्भवात् । अथ सचिधिमात्रमेव दर्शन-
मित्युच्यते, सचिधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शनप्रसङ्ग इत्युक्तम् । स्वरूपातिरि-
क्तकादाचित्कसचिधिरपि नित्यनिधिंकारस्य नोपपद्यते । किन्त्व, मोक्ष-
हेतुस्तु स्वसचिधानरूपमेव^२ दर्शनं चे, दृग्धेतुरपि तदेवेति नित्यवदृग्धो
मोक्षश्च स्याताम् । अथवादर्शनं बन्धहेतुः, यथावत्स्वरूपदर्शनं मोक्षहे-
तुरिति चेत्, उभयविधस्यापि दर्शनस्य संनिधानरूपतानतिरेकात् सद्वा-
भयप्रसङ्ग एव । सचिधेरनित्यत्वे तस्य हेतुरन्वेषणीय, स्तस्यापीत्यनवस्था ।
अथैतद्वीर्यपरिजिहीर्षया स्वरूपसद्भाव एव सचिधिंरति, तदा स्वरूपस्य
नित्यत्वेन नित्यवदृग्धमोक्षी । अत एवमादेर्विप्रतिषेधात् सांख्यानां दर्श-
नमसमञ्जसम् ॥

येऽपि कूटस्थानित्यनिधिंशेषस्वप्रकाशविभावं ब्रह्माविद्यासात्ति-
त्येनापारमार्थिकबन्धमोक्षभागिति वदन्ति, तेषामप्युक्तनीत्या ऽविद्या^३सा-
चित्वाध्यासाद्यसम्भवादसामञ्जस्यमेव । दयास्तु विशेषः, सांख्यजननमर-
णप्रतिनियमादिव्यथस्यासिद्धयै पुरुषबहुत्यमिच्छन्ति, ते तु तदपि नेच्छ-
न्तीति सुतरामसामञ्जस्यम् ॥ यत्तु प्रकृतेः पारमार्थ्यापारमार्थ्यविभागेन

१ यथेति मु० पु० ।

†† यत्तद्विद्वान्तर्गतः पाठो लि० पु० श्रुतः । २ स्वात्मानमिति मु० पु० ।

३ स्वर्धाधिमात्रमेवेति मु० पु० । ४ उक्तं नित्यादिद्योसुंभक्त्येति लि० पु० ।

वैपम्यमुक्तम्, तदयुक्तम्, अपारमार्थिकत्वे [१४] पारमार्थिकत्वेऽपि नित्यनि-
र्यिकारव्यवकाशैकरसचिन्मात्रस्य स्वव्यतिरिक्तसाक्षित्वाद्यनुपपत्तेः । अपार-
मार्थिकत्वे तु तस्या दृश्यत्वेवाध्यत्वाभ्युपगमात्सुतरामऽसङ्गतम् ।

श्रीपादिकभेदघाटेऽपि उपाधिसम्बन्धिना ब्रह्मणोऽयमेव स्वभाव
इत्युपाधिसम्बन्धाद्यनुपपत्तेरसामञ्जस्य पूर्वमेवोक्तम् ॥

रचनानुपपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ महत्तीर्था
धिकरणम् ॥

महत्तीर्थावद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥

प्रधानकारणघादस्य युक्तवाभासमूलतया विप्रतिषिद्धत्वाच्चाऽसाम-
ञ्जस्यमुक्तम् । संप्रति परमाणुकारणघादस्याप्यसामञ्जस्यं प्रतिपाद्यते
'महत्तीर्थावद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या'मिति । 'असमञ्जस'मिति वर्तते,
'वा'-शब्दश्चाद्यै । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां दृगुक्तपरमाणुभ्यां महत्तीर्थावत्
अणुकोत्पत्तिघादघदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम् । परमाणुभ्यो
दृगुक्तादिक्रमेण जगदुत्पत्तिघादघदन्यदप्यसमञ्जसमित्यर्थः । तथा हि,
तन्तुपभृतयो ह्यथयत्राः स्वांगैः पद्भिर्यैः पार्श्वैः संयुज्यमाना अथयविनमु-
त्यादयन्ति, परमाणुवोऽपि स्वकीयैः पद्भिर्यैः पार्श्वैः संयुज्यमाना एव
दृगुक्तादीनामुत्यादका भवेयुः । अन्यथा परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति
सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकस्मात्परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतया ऽणुत्वह्र-
स्वत्वमहत्त्वदीर्घत्वादासिद्धिः स्यात् । प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणुवोऽपि
सांशाः स्वीयैरशैस्ते च स्वकीयैरशैरित्यनवस्था । न च वाच्यम्-अथयघात्य-
त्वमहत्त्वाभ्यां हि सर्वपमहीधरयोर्वैपम्यम्, परमाणोरप्यनन्ताययवत्वे ऽव-
यवानन्त्यसाम्यात्सर्वपमहीधरयोर्वैपम्यासिद्धेरथयघापकृषकाष्टाऽवश्यमभ्यु-
पगमनीयेति परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सत्येकपरमाणुपरिमाणातिरेकी
प्रथिमा न जायेतेति सर्वपमहीधरयोरेवासिद्धेः । किं कुर्म इति चे, द्वैदिकः
पतः परिरह्यताम् ।

यत्तु परैर्ब्रह्मकारणवाद्द्रूपणपरिहारपरिमितं^१ सूत्रं ध्याप्यातम्, तद-
सङ्गतं पुनरुक्तं । च ब्रह्मकारणवादे परोक्तान्दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य
परपक्षप्रतिषेधो ह्यस्मिन् पादे क्रियते । चेतेना^२द्वह्यणो जगदुत्पत्तिसम्भ-
वश्च 'न विलक्षणत्वा'दित्यत्रैव प्रपञ्चितः । अतो ब्रह्मपरिमण्डलाभ्यां
महद्वीर्याणुब्रह्मोत्पत्तिवदन्यञ्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसमित्येष सूत्रार्थः

किमत्रान्यदऽसमञ्जसमित्यत्राह-

उभयथापि^३ न कर्मात्तस्तदभावः ॥ ११ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनिततत्सयोगपूर्वकदृष्टाणु-
कादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते, तत्र निषिद्धजगदुत्पत्तिकारणभूतपरमाणु-
गतमाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते- 'अनेकदृष्ट्वत्तनं यायोस्तिर्य्य-
ग्गमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी'ति । तदिदं परमाणुगतं
कर्म स्वगतादृष्टकारितमात्मगतादृष्टकारितं वा । उभयथाऽपि न सम्भ-
वति, चेन्ननुपुण्यपापानुष्ठानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासम्भवात् ।
सम्भवे च सर्वदोषादकत्वप्रसङ्गः । आत्मगतस्य च दृष्टस्य परमाणुगत-
कर्मात्पत्तिहेतुत्व न सम्भवति । अथादृष्टवदात्मसंयोगादणु कर्मात्पत्ति-
स्तदा तस्यादृष्टप्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गः । नन्वदृष्ट विपाका-
पेक्षं फलायात्म, कानिचिददृष्टानि तदानीमेव विपच्यन्ते, कानिचिज्ज-
न्मान्तरं, कानिचित्कन्यान्तरं । अतो विपाकापेक्षत्वाच्च सर्वदोषादकत्व-
प्रसङ्ग इति । नैतत्, अनन्ते^४रात्मभिरसङ्केतपूर्वकमयुगपदनुष्ठिताऽनेक-
विध^५कर्मजनितानामदृष्टानामेकस्मिन् काले एकरूपविपाकस्याप्रामाणिक-
त्वात् । अत एव युगपत्सर्वसंहारो द्विपरार्हकालमविपाकेनावस्थान च न
सङ्गच्छते । न चैररेच्छाऽऽहितविशेषादृष्टसंयोगादणु कर्म, चानुमानिके-

१ परिहारमित्यति सु० पु० ।

२ क्रियते च तस्मादिति लि० पु० ।

३ अपिर्नास्ति सूत्रे सु० पु० ।

४ अतोऽनन्तेरिति लि० पु० ।

५ ०नेकविधेति पु० द्वयेपि ।

श्वरासिद्धेः 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यत्रोपपादितत्वात् । अतो जगदुत्पत्तेरु-
गतकर्मपूर्वकत्वाभावाः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥

'समवायाभ्युपगमाच्चा'समञ्जसम् । कुतः । 'साम्यादनवस्थितेः' ।

समवायस्याप्यवयवविजातिगुणघटुपपादकान्तरापेक्षासाम्या, दुपपादकान्तर-
स्यापि तद्येत्यनवस्थितेरममञ्जसमेव । एतदुक्तं भवति—अयुतसिद्धानामा-
धाराधेयभूतानां 'सिद्ध'प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय इति समवा-
योऽभ्युपगम्यते । अपृथक्स्यित्युपलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वा-
हकत्वेन चेत्समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायस्यापि तत्साम्यात्तथाभावं हेतु-
रन्वेषणीयः, तस्यापि तद्येत्यनवस्थितिः । समवायस्य तदपृथक्सिद्धान्त-
स्वभाव इति परिदृश्यते चेत्, जातिगुणादीनामेवैव स्वभावः परिकल्प-
नीयः, न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य तस्यैव स्वभाव इति कल्पयितुं
युक्तमिति । समवायस्य नित्यत्वे ऽनित्यत्वे चायं दोषः समानः ।

नित्यत्वे दोषान्तरं चाह—

नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य सम्बन्धत्वात् सम्बन्धस्य नित्यत्वे सम्बन्धिना जगतरव
नित्यमेव भावादसमञ्जसम् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां पार्थिवान्तरैरसमवायवीयानां घटुर्विधानां रूपरम-
न्धस्ययंभत्वाभ्युपगमादभिमतनित्यत्वसूत्रत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययेणानि-
त्यत्वस्यूलत्वसाश्रयवत्त्वादि प्रसज्यते, रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्व-
तथाधिधाराणान्तरारव्यत्वादित्दर्शनात् । न हि दर्शनानुगुण्येनादृष्टो
ऽर्थः कल्प्यमानः स्याभिमतविशेषे व्यथस्थापयितुं शक्यः । दर्शनानुगुण्येन
हि परमाणूनां रूपादिमत्त्वं च त्वया कल्प्यते । अतोऽप्यसमञ्जसम् ।

१ पूर्वगतत्वेति मु० पु० ।

२ सामान्यादिति मु० पु० ।

३ अवयव—इति सि० पु० ।

४ अनिगत्यमिति व्यक्तं पु० द्वयेपि ।

अथैतद्व्योपपरिनिहीर्यया परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाभ्युपगम्यते,
तत्राह-

उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥

न केवलं परमाणूनां रूपादिमत्त्वाभ्युपगम एव दोषः, रूपादिवि-
रहेऽपि कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां पृथिव्यादयो रूपादिशून्याः
स्युः । तद्व्योपपरिनिहीर्यया रूपादिमत्त्वाभ्युपगमे पूर्वाक्तदोष इत्युभयथा
च दोषादसमञ्जसम् ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

कापिनपत्तस्य श्रुतिन्यायविरोधपरित्यक्तस्यापि सत्कार्यत्वाद्दिना
कृविद्वंशे वैदिकैः शिरोहोऽस्ति, अस्य तु काणादपत्तस्य केनाप्यंशेनापरि-
ग्रहादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षैश्च निःश्रेयसार्थिभिः कार्या ॥

महद्वीर्याधिकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

अथ समुदाया
धिकरणम् ३ ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥

परमाणुकारणधादिनां विशेषिका निरस्ताः, सौगतारश्च जगतः
परमाणुकारणत्वमभ्युपगच्छन्तीत्यनन्तरं तन्मतेऽपि जगदुत्पत्तितद्व्यवहा-
रादिकं नोपपन्नत इत्युच्यते ।

ते च चतुर्विधाः, केचित्पार्थिव्याव्यतैजसवायवीयपरमाणुसंघात-
रूपान् भूतभौतिकान् बाह्यांश्चित्तवैतच्छरणाभ्यन्तरानऽर्थांन् प्रत्यक्षानुमा-
नसिद्धान्भ्युपगन्ति । अन्ये तु बाह्यार्थान् सर्वान् पृथिव्यादीन् विज्ञाना-
नुमेयान् घटन्ति । अग्रे त्वयंशून्यं विज्ञानमेव परमार्थसत्, बाह्यार्थास्तु
स्वाप्नार्थकत्वा इत्याहुः । त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतं यस्तु त्रिणिक्रमावृत्ते,
उक्तभूतभौतिकचित्तवैतत्परित्यक्तमात्माकाशादिकं स्वरूपेणैव नानुमन्यन्ते ।
अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव संगिरन्ते ।

तत्र ये बाह्यार्थास्तित्त्वधादिन,स्ते तावदिरस्यन्ते । ते चैवं मन्य-
न्ते-रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवो, रूपरसस्पर्शस्वभावाः

आप्या, रूपरसस्पर्शस्वभावास्तेजसाः, स्पर्शस्वभावाश्च वायवीयाः पृथि-
 व्यप्तेजोवायुरुपेण सहन्यन्ते । तेष्वश्च पृथिव्यादिव्यः शरीरेन्द्रियविषयरू-
 पसंघाता भवन्ति । तत्र च शरीरान्तर्गतियाहकाभिमानरूढो विज्ञानसं-
 तान एवात्मत्वेनावतिष्ठते । तत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रयतत
 इति ।

तत्राभिधीयते-

‘समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः’

योऽप्यमणुहेतुकः पृथिव्यादिभूतात्मकः समुदायः, यश्च पृथिव्या-
 दिहेतुकः शरीरेन्द्रियविषयरूपः समुदायः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये
 तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते । जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नापपद्यत इत्यर्थः । परमा-
 शून्यां पृथिव्यादिभूतानां च सृष्टिक्रत्याभ्युपगमात्त्वणविनाशिनः परमाण्वो
 भूतानि च कदा सहतौ व्यापियन्ते, कदा वा सहन्यन्ते, कदा च विज्ञा-
 नविषयभूताः, कदा च ज्ञानोपादानादि^१व्यवहारास्पदता भजन्ते, कदा
 वा विज्ञानात्मा, कं च विषयं सृशति, कश्च^२ विज्ञानात्मा क्रमये कदा
 वेदयते, कं वा विदित^३मयि कश्च कदापादते । स्मृष्टा हि नष्टः सृष्टश्च
 नष्टः, तथा वेदिता विदितश्च नष्टः, क्रय चान्येन सृष्टमन्यो वेदयते-
 क्रयं चान्येन विदित^४मर्थमन्य उपादते । सन्तानानामेकत्वेऽपि सन्तानि-
 भ्यस्तेषां वस्तुना वस्त्वन्तरत्वाभ्युपगमाच्च तच्चिबन्धनं व्यवहारादिक,
 मुपपद्यते । अहमर्थ एवात्मा, स च ज्ञातैवेति चापपादितं पुस्तात् ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घात-
 भावानिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

१ रूपो ज्ञानेति लि० पु० ।

२ क्रमयमिति लि० पु० अत्राधिकम् ।

३ कदा च ज्ञानादीति लि० पु० ।

४ स्वशरीरश्चेति लि० पु० ।

५ वेदितमिति लि० पु० । ६ कं यावेदितमिति लि० पु० ।

७ ०त्यादिति चेंवात्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति लि० पु० परब्रह्मादुपकल्पितं शेष
 विद्या । शङ्करानुसारेण । ‘अपमेवा प्रकृतिमो इति सिद्ध. पाठ’ इति पुनः प्रकाशिका

अविद्यादीनामितरैतरहेतुत्वेनोपपत्तं सद्भावादिभिरिति चेत् ।
 एतदुक्तं भवति—यद्यपि त्रिणिकासर्वं भावास्तथाऽप्यविद्ययैतत्सर्वमुपप-
 द्यते । अविद्या हि नाम विपरीतबुद्धिः त्रिणिकादिषु स्थिरत्वादिगोचरा ।
 तथा संस्काराद्या रागद्वेषादयो जायन्ते, ततश्चित्ताभिञ्जलनरूपं विज्ञानम्,
 ततश्च नामाख्याश्चित्तचेताः, ततश्च^१ पृथिव्यादिकं च रूपद्रव्यम्, ततः
 षडापतनाद्यमिन्द्रियपट्टकम्, ततः स्पर्शाद्यः कायः, ततो वेदनादयः ।
 ततश्च पुनरप्यविद्यादयो यथोक्ता इत्यनादिरियमविद्यादिकाऽन्योन्यमूला
 चक्रपरिवृत्तिः । एतच्च सर्वं पृथिव्यादिभूतभौतिकसद्भावात्तन्तरेण नोपप-
 द्यते, अतः सद्भावादिभिरुपपत्तमिति ।

तत्रोत्तरम्—‘न सद्भावादिभिरिति चेत्’ इति । नैतदुपपद्यते, एषा-
 मविद्यादीनां पृथिव्यादिभूतभौतिकसद्भावात्तन्तरेण प्रत्येकमिति चेत् । न
 खल्वऽस्थिरादिषु स्थिरत्वादिबुद्ध्यात्मिकाऽविद्या तद्विमित्ता रागद्वेषादयो
 वाऽर्थान्तरस्य त्रिणिकस्य संहतिहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्तिकारजतादि-
 बुद्धिर्हि न शुक्लाद्वयसंहतिहेतुर्भवति । किञ्च, यस्य त्रिणिके स्थिरत्व-
 बुद्धिः, स तद्वै^२ नष्ट इति कस्य रागादय उत्पद्यन्ते । संस्काराश्रयं
 स्थिरमेकद्रव्यमनभ्युपगच्छता संस्कारानुवृत्तिरपि न शक्या कल्पयितुम् ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १६ ॥

इतरत्र त्रिणिकत्वपत्ते^३ लगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते—उत्तरतणोत्पत्तिवे-
 लायां पूर्वतणस्य दिनष्टत्यात् तस्योत्तरतणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः ।
 अभावस्य हेतुत्वे सर्वैः सर्वत्र सर्वदोषोत्पद्येत । अयं पूर्वतणवर्तित्वमेव हेतु-
 त्वमित्युच्यते, एवं तर्हि कश्चिदेव घटतणस्तदुत्तरकालभाविनां सर्वेषा-

- १ गोचरतपेति लि० पु० ।
- २ चित्ताभिमत्येन रूपमिति लि० पु० ।
- ३ ततश्चेति नास्ति मु० पु० ।
- ४ वेदनादयश्चेति मु० पु० ।
- ५ प्रत्ययेति लि० पु० ।
- ६ त्वेति नास्ति लि० पु० ।
- ७ सर्वेति लि० पु० प्रमादः ।
- ८ त्रिणिकत्व—इति लि० पु० ।

मेव गोमहिषाश्चकुड्यपादाणादीनां त्रैलोक्यवर्तिनां हेतुः स्यात् । अथैक-
 काशीयस्यैव पूर्ववर्णवर्तिनो हेतुत्वमिष्यते, तथाऽपि सर्वदेशवर्तिनामुत्तर-
 चणभाषिनां घटानामेक एव पूर्ववर्णवर्ती घटो हेतुः स्यात् । अथैकस्यैव
 हेतुरेक इति मनुषे, तथाऽपि कस्येकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते । अथ
 यस्मिन्देहे यो घटतणः स्थितस्तद्देशसम्बन्धिन एतेतरघटतणस्य मः
 हेतुरिति । किं देशस्य स्थिरत्वं मनुषे । किं च, चतुरादिसप्रयुक्तव्याप्यस्य
 ज्ञानोत्पत्तिकाले ऽनवस्थितत्वात् कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं सम्भवति ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥

असत्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत्सर्वः सर्वत्र सर्वद्रोत्यद्येतेत्यु-
 क्तम् । न केवलमुत्पत्तिविरोध एव, प्रतिज्ञा च भवतामुपपद्यते । 'अधि-
 पतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्यया'श्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव इति
 वः प्रतिज्ञा । 'अधिपति'रिन्द्रियम् । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटतणे स्थित
 एव घटतणान्तरोत्पत्तिरिष्यते, तथा च सति द्वयोः कार्यकारणयोर्घटत-
 णयोर्योगपद्येनोपलब्धिः प्रसज्येत, न च तयोपलभ्यते । तृणिकत्वप्रतिज्ञा
 चैवं हीयेत । तृणिकत्वं स्थितमेवेति चेत्, इन्द्रियसम्प्रयोगज्ञानयोर्योग-
 पद्यं प्रसज्येत ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

एवं तावदसत उत्पत्तिर्निरस्ता । सतो निरन्वयविनाशोऽपि
 नोपपद्यत इत्युच्यते । तृणिकत्ववादिभिः, मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभाषितयो-
 पलब्धियोग्यः सदृशसन्तानावसानरूपः स्थूलो यः, सदृशसन्ताने प्रतिल-
 षणभावी चोपलब्धयनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयो विनाशः, प्रतिसंख्याप्रति-
 संख्यानिरोधशब्दाभ्यामभिधीयते, तौ न सम्भवत इत्यर्थः । कुतः ।

१ य इति नास्ति सु० पु०

२ स इति नास्ति लि० पु० ।

३ 'या'-शब्दान्त सूत्र सु० पु०, नैव तु युक्तम् ।

४ इन्द्रियसंबन्धज्ञानयोरिति सु० पु० ।

५ निरन्वयो-इति व्यस्तः पाठा लि० पु० ।

६ अभिधीयत इति लि० पु० ।

‘अविच्छेदा,’ ततो निरन्वयविच्छेदासम्भवात् । असम्भवंश्रव, सत उत्प-
त्तिविनाशो नामावस्थान्तरापत्तिरेव, अवस्थायोगि तु द्वयमेकमेव स्थिर-
मिति कारणादनन्वयं कार्यस्योपपादयद्विरस्माभिस्तदनन्वयत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्य इत्यत्र प्रतिपादितः । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वयविनाशद-
शंनादन्यत्रापि विनाशो निरन्वयोऽनुमीयत इति चेत्, घटशरावादौ
मृदादिद्रव्यानुत्पत्त्युपलब्ध्या सतो द्वयस्यावस्थान्तरापत्तिरेव विनाश इति
निरिचते सति प्रदीपादौ सूक्ष्मदशावस्थाऽप्यनुपलम्भोपपत्तेस्तत्राप्यवस्था-
न्तरापत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

उष्णिकत्वधादिभिरभ्युपेतानुच्छादुत्पत्तिरूपत्वस्य सुच्छतापत्तिश्च
न सम्भवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ^१ दोषश्च^२ भवति-सुच्छा-
दुत्पत्तौ^३ तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात् । यद्वि^४ यस्मादुत्पद्यते तत्तदात्मकं
दृष्टम्, यथा मृत्सुवर्णाद्रेरुत्पत्तौ भणिकमुकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं दृष्टम् ।
न च जगत्सुच्छात्मकं^५ भवद्विरभ्युपगम्यते, न च प्रतीयते । सतो^६ निरन्व-
यविनाशे सत्येकतणादूर्ध्वं कृत्वस्य जगतस्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् । पश्चात्तु
सुच्छा^७ जगदुत्पत्तावनन्तरोक्तं सुच्छात्मकत्व^८मेव स्यात् । अत उभयथा
ऽपि दोषाश्च भवदुक्तप्रकाराद्युत्पत्ति^९ निरोधौ ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥

वाङ्माभ्यन्तरवस्तुनः स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या^{१२}-
निरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्प्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन

१ एकमिति नास्ति लि० पु० ।

२ तदनन्वयत्वमित्यत्रेति लि० पु० ।

३ ०गता-इति मु० पु० ।

४ देशश्चेति लि० पु० प्रमादः ।

५ सुच्छादुत्पत्तापत्ति नास्ति लि० पु० ।

६ पत्तीति नास्ति लि० पु० ।

७ दृष्टमित्यधिकमत्र मु० पु० ।

८ पश्चात्तुच्छादिति लि० पु० ।

९ प्रकारादुत्पत्तीति लि० पु० ।

८ तत इति लि० पु० ।

१० त्वेति लि० पु० नास्ति ।

१२ प्रतिसंख्येति शकदेव लि० पु० ।

सौगतैः परिगणित^१स्याकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते । आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता, भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यऽबाधित^२प्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात् । प्रतीयते ह्याकाशोऽत्र^३श्येनः पतत्यत्र यद्य इति श्येनादिपतनदेशत्वेन । न च पृथिव्याद्व्यऽभावमात्रमाकाश इति धक्तुं शक्यम्, विकल्पासहत्वात् । पृथिव्यादेः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावो वा ऽऽकाशः, सर्वथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तिः स्यात् । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरकाशत्वे पृथिव्याद्विषु घतमानेष्वा ऽऽकाशप्रतीत्ययोगाविराकाशं जगत्स्यात् । इतरेतराभावस्याकाशत्वेऽपी,तरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात् । अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीनां न सम्भवति, अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्थाविशेषत्वोपपादनाच्च^४ । आकाशस्याऽभावरूपत्वेऽपि न निरुपाख्यत्वम् । अण्डान्तर्वर्तिनेन आकाशस्य चिदृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चातुपत्वेऽप्यविरोधः ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते । अनुस्मरणं पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम्, प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूत प्रत्यभिज्ञापते । न च भवद्विज्वालनादिविष सादृश्यनिग्रन्थनोऽयमेकत्वव्यामोह इति धक्तुं शक्यम्, व्यासुहृता ज्ञातुरेकत्वाऽनभ्युपगमात् । न ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्वानुभूतस्यान्योऽनुमंघते । अतो भिन्नकालवत्त्वात्प्रसादृश्यानुभवनिग्रन्थनमेकत्वव्यामोहं यद्विज्ञातुरेकत्वमवश्यात्प्रणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु ह्यालादिविष भेदसाधनप्रमाणमुपलभामहे, येन सादृश्यनिग्रन्थनां प्रत्यभिज्ञा कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः सणिकत्वं सि-

१ परिगणितेति सि० पु० ।

२ अबाधितत्वेति मु० पु० ।

३ ह्याकाशोऽत्रेति मु० पु० ।

४ अण्डान्तर्वर्तिनेति सि० पु० ।

द्व्यति । प्रत्यतं तावद्वर्तमानार्थविषयमऽवर्तमाना^१द्वस्तुनो व्यावृत्तं स्व-
 विषयमवगमयति, नीलमिद्य पीतात् । एवं च भूतभविष्यदृभ्यां वर्तमानस्य
 वस्त्यन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि-अर्थक्रियाकारित्वात्मत्वाच्च
 घटादि क्षणिकम्, यदक्षणिकं^२ शशविषाणादिति तदनर्थक्रियाकार्येऽसत्त्वं ।
 तथा, अन्यघटक्षणसत्त्वात्पूर्वघटक्षणसत्त्वानि विनाशोनि^३ घटक्षणसत्ता-
 च्यात्^४ अन्यघटक्षणसत्त्वर्थादात् । तच्च कार्यकारणभाषानुपपत्त्यादिभिः
 पूर्वमेव निरस्तम् । किं च, प्रत्यक्षगम्या वर्तमानस्याऽवर्तमानाद्व्यावृत्तिर्न
 वर्तमानस्य वस्त्यन्तरत्वमवगमयति, अपि तु वर्तमानकालयोगितामात्रम्^५ ।
 य च तावता वस्त्यन्तरत्वं सिध्यति, तस्यैव कालान्तरयोगसंभवात् ।
 यस्तु सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्चेति क्षणिकत्वे हेतुद्वयमुक्तम्, तद-
 भिमत्तविपरीतसाधनत्वाद्बिबुद्धम् । सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाद्वा घटादि
 स्यात्, यदस्यास्तु तदऽसदऽनर्थक्रियाकारि च, यथा शशविषाणमित्यपि
 हि वक्तुं शक्यम् । किं च, अर्थक्रियाकारित्वमक्षणिकत्वमेव साधयेत्^६ ।
 क्षणध्वंसिनो हि व्यापारासंभवादर्थक्रियाकारित्वं न सम्भवतीत्युक्तम् ।
 तथा, अन्यघटक्षणस्य हेतुनो नाशदर्शनादितरेऽपि घटक्षणा हेत्वपेक्षवि-
 नाशाः स्युरित्याऽऽ मुद्गरादिहेतूपनिपातात्स्यास्तुत्वमेव । न च वाच्यम्-न
 मुद्गरादयो विनाशहेतवः, अपि तु कपालादिविसदृश^७सन्तानोत्पत्तिहेतव
 इति । कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीनां विनाश इत्युपपादितत्वात् ।
 कपालोत्पत्तिव्यतिरिक्तत्वाभ्युपगमेऽपि विनाशस्य, विनाशहेतुत्वमेव मुद्ग-
 रादिरानन्तर्या^८द्व्युक्तम् । अतः प्रत्यभिज्ञया^{१०} स्थिरत्वमवगम्यमानं न^{११} के

- १ ० विषयवर्तमानादिति लि० पु० ।   २ यथा क्षणिकमिति लि० पु० ।
 ३ ० क्रियाकारित्वाच्चेति लि० पु० ।
 ४ विनाशोतीति लि० पु० ।
 ५ सत्त्वादिति पु० दृषेयि ।   ६ ० मानमिति लि० पु० ।
 ७ मु० पु० अत्र 'क्षणिकत्वमेव साधये' इत्यधिकम्, तसु प्रामादिकम् ।
 ८ ० विनाशसदृशेति लि० पु० ।
 ९ मुद्गराभन्तरेति लि० पु० ।
 १० ० चाप इति मु० पु० ।
 ११ नेति लि० पु० घटितम् ।

नापि प्रकारेणाहोतुं शक्यम् । पूर्वापरकालसम्यग्धर्मैक्यविषयायाः^१ प्रत्यं
भिज्ञाया अन्यविषयत्वं द्रुषवीलादिज्ञानानामपि नीलादेर्योन्तरविषयत्वं
द्रुष्यात् । किञ्च, प्रमातृप्रमेययोः तृणिकत्वं घटद्विध्याप्रवधारण^२तस्मिन्-
एतत्पूर्वकानुमानाभ्युपगमोऽपि दुःशकः । तथा, इदं तृणिकमित्यादिप्रतिज्ञापूर्व-
कहेतूपन्यासादिकमपि नोपपद्यते भवताम् । प्रतिज्ञोपक्रमतश्च एष घक्तु-
र्विनष्टत्वात् । न ह्यन्येनोपक्रान्तमऽज्ञानद्विरन्यैः समापयितुं शक्यम् ।

नासतो ऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

एवं तावद्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थोस्ति त्वत्वादिनोः साधार-
णानि दूषणान्यक्तानि । तत्र यदुक्तम्-संप्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकाले
ऽनवस्थितत्वाच्च कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं सम्भवतीति, तत्र सौत्रा-
न्तिकः प्रत्यग्रतिष्ठते-न ज्ञानकालेऽनवस्थान^३मर्थस्य ज्ञानविषयत्वे हेतुः,
ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्वम् । न चैतावता घंतुरादेर्ज्ञान-
विषयत्वप्रसङ्गः, स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतौरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् ।
ज्ञाने स्वाकार समर्प्य विनष्टोऽप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते ।
न च पूर्वपूर्वज्ञानेनो^४सरोत्तरज्ञाना^५कारसिद्धिः, नीलज्ञानसन्ततो घीतज्ञा-
ना^६नुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यमिति ।

अत्रोच्यते-

‘नासतोऽदृष्टत्वा’दिति,

योऽयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते, स विनष्टस्यासतोऽर्थ-
स्वाकारो भवितुं नार्हति । कुतः । ‘अदृष्टत्वात्’, न खलु धर्मिणि विनष्टे
सद्रूपमप्यार्योन्तरे सक्रमणं दृष्टम् । प्रतिविम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति,

१ पूर्वापरकालसम्यग्धर्मैक्यविषयायाः-इति लि० पु० पाठः ।

२ व्याप्येवधारणमिति लि० पु० ।

३ अस्थानमिति सु० पु० ।

४ पूर्वपूर्वज्ञानेनेति सु० पु० ।

५ ०ज्ञानेनोत्तरज्ञानेति पु० द्वयेपि ।

६ ०सन्ततो अपि तज्ज्ञानेति लि० पु० ।

तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकार-
लेऽवस्थानादेव संभवति ।

पुनरपि साधारणं दूषणमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

‘एवं’ कृत्वा सद्गुणस्य हेतुकृतिनाशाद्यभ्युपगमे ‘उदासीनाना-
मनुद्युञ्जानामपि सर्वार्थसिद्धिस्स्यात् । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्वा प्रयत्ना-
दिभिः साध्यते । चण्धसे हि सर्वेषां भावानां, पूर्वपूर्ववस्तु तद्गतो वा
विशेषः संस्कारादिको विद्यादि* मोक्षत्रयं न कश्चिदनुवर्तत इति प्रयत्ना-
दिभिः साध्यं न किञ्चिदस्ति । एवं सत्यहेतुसाध्यत्वात्सर्वसिद्धीनामु-
दासीनानामप्येहिकामुष्मिकफलं मोक्षत्रयं सिद्धेत् ॥

समुदायाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथोपनयनधिकरणम् ४ । नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥

विज्ञानमात्रास्तित्वथादिनो योगाचाराः प्रत्यवतिष्ठन्ते—यदुक्तमर्थ-
वैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमिति, तत्रोपपद्यते, अर्थवत् ज्ञानानामेव साकारा-
णां स्यमेव विचित्रत्वात् । तत्र स्वरूपवैचित्र्यं धामनावशादेवोपपद्यते ।
घासना च विलक्षणप्रत्ययप्रवाह एव । यद् घटाकारं ज्ञानं कपालाकारज्ञान-
स्योत्पादकम्, तस्य च तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वघटज्ञानम्, तस्य च तथा-
विधस्योत्पादकं ततः पूर्वघटज्ञानमित्येवंरूपः प्रवाह एव घासनेत्युच्यते ।
कथं बहिष्ठसर्वपमहीधरादिकार चान्तरस्य ज्ञानस्यैवेत्युच्यते । इत्यम्,

१ अर्थस्याज्ञानकारे—इति लि० पु० । २ विज्ञानायेति मु० पु० प्रमादः ।

३ अनुद्युञ्जानामिति लि० पु० । ४ अनिष्टवाप्तिरेव निवृत्तिवैति लि० पु० ।

* ०कोऽविद्यादिरिति अकारच्छेदो मु० पु०, न तु पुक्तं, मोक्षत्रयविशेषो विद्या-
दिरिति हि पुस्तकशिका ।

५ नेति नास्ति लि० पु० ।

६ उदासीनानामिति नास्ति लि० पु० ।

७ कपालाकारज्ञानस्योत्पादकं तत्पूर्वघटज्ञानं तस्य च तथाविधस्योत्पादकं ततः
पूर्वेति मु० पु०, कपालाकारज्ञानस्योत्पादकं तस्य तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वघटज्ञानस्य
च तथाविधस्योत्पादकं ततः पूर्वमिति लि० पु० ।

८ कथं बहिष्ठसर्वपमहीधरादिकारचान्तरस्य ज्ञानस्यैवेत्युच्यते इति लि० पु० ।

अर्थस्यापि व्यवहारयोग्यत्वं ज्ञानप्रकाशायत्तम्, अन्यथा स्वपरवेद्ययो'रन-
तिशयप्रसङ्गात् । प्रकाशमानस्य च ज्ञानस्य साकारत्वमवश्याश्रयणीयम्,
निराकारस्य प्रकाशायोगात् । एकश्चायमाकार उपलभ्यमानो ज्ञानस्यैव ।
तस्य च बहिर्वेदवभासोऽपि भ्रमकृतः । ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमाच्च
ज्ञानादव्यतिरिक्तोऽर्थः । 'किञ्च, बाह्यमर्थमभ्युपयद्विरपि घटपटादिविज्ञा-
नेषु ज्ञानस्य तत्तदर्थसाधारण्यं तदर्थसारूप्यमन्तरेण नोपपद्यत' इत्यवश्यं
ज्ञानेऽर्थसारूपं रूपमास्येयम्, तावतैव सर्वव्यवहारोपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तार्थ-
कल्पना निष्पत्तिका' । अतो विज्ञानमात्रमेव तत्त्वम्, न बाह्यार्थाऽस्तीः
त्येषं प्राप्ते प्रवृत्तहे-

'नाभाव उपलब्धे'रिति,

ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थस्या'भावो वक्तुं न शक्यते । फुतः । 'उपलब्धेः'
ज्ञानुरात्मनोऽर्थविशेषव्यवहारयोग्यताऽऽपादन'रूपेण ज्ञानस्योपलब्धेः ।
एवमेव हि सर्वे लौकिकाः प्रतियन्ति घटमहं जानामीति । एवंरूपेण सक-
र्मकेण सकर्तृकेण ज्ञाधात्वर्थेन सर्वलोकसाविक्रमपरौत्तमऽवभासमानेनैव
ज्ञानमात्रमेव परमार्थ इति साधयन्तः सर्वलोकोपहासोपकरणं भवन्तीति
वेदवादच्छूद्रप्रच्छन्नबौद्धनिराकरणे निपुणतरं प्रपञ्चितम् । यत् 'सहोप-
लम्भनियमादभेदो नीलतद्विषयो'रिति, तत्स्ववचनविद्वद्गुम्, साहित्यस्यार्थ-
भेदहेतुरुक्त्यात् । तदर्थव्यवहारयोग्यतैरुक्त्वस्य ज्ञानस्य तेन सहोपलम्भ-
नियमस्तस्मादवैलक्षण्यसाधनमिति च हास्यम् । निरन्वयविनाशिनं'ज्ञाना-
नामनुवर्तमानस्यिराकारविरहाद्व्यासना च दुरुपपाटा । विनष्टेन पूर्व-
ज्ञानेनानुत्पन्नमुत्तरज्ञानं कथं वास्येत । अतो ज्ञानवैचित्र्यमप्यर्थवैचित्र्यकृत-
मेव । तत्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादन'रूपतया साक्षात्प्रतीयमानस्य ज्ञा-
नस्य तत्तदर्थसम्बन्धायत्त तत्तदसाधारण्यम् । मन्वन्वश्च संयोगलक्षणः ।

१ स्वपरवेद्यो'रिति लि० पु० ।

२ तत्तदर्थसारूप्यमन्तरेणोपपद्यत इति सु० पु० ।

३ निष्पत्तिका' इति लि० पु० । ४ ०'र्थस्येति नास्ति लि० पु० ।

५ अणवो' इति लि० पु० । ६ ०'विनाशानामिति लि० पु० ।

७ ०पाटनेति सु० पु० ।

ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव, प्रभाद्रव्यस्य प्रदीपगुणभूतस्येव^१ ज्ञानस्याप्यात्मगुण-
भूतस्य द्रव्यत्वमयिरुद्धमित्युक्तम् । अतो न बाह्यार्थाभावः ।

यत्परैः स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानानामपि निरालम्बनत्व-
मुक्तम्, तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

स्वप्नज्ञानवैधर्म्यान्जागरितज्ञानानामर्थशून्यत्वन युज्यते वक्तुम् । स्वप्न-
ज्ञानानि हि निद्राद्विदोपदुष्टकरणजन्यानि बाधितानि च, जागरितज्ञा-
नानि तु तद्विपरीतानीति तेषां न तत्साम्यम् । सर्वेषां च ज्ञानानामर्थ-
शून्यत्वे भवद्भिः साध्योऽप्यर्थो न सिद्ध्यति, निरालम्बनानुमानज्ञान-
स्याप्यर्थशून्यत्वात् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानांत्वस्यानैकान्यात्सुतरामर्थशून्य-
त्वासिद्धिः ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

न केवलस्यार्थशून्यस्य ज्ञानास्य भावः सम्भवति । कुतः । क्वचिद-
प्यनुपलब्धेः । न ह्यकर्तृकस्याकर्मकस्य वा ज्ञानस्य क्वचिदुपलब्धिः ।
स्वप्नज्ञानादिविषयि नार्थशून्यत्वमिति प्यातिनिरूपणे प्रतिपादितम् ॥

उपलब्ध्यधिकरण समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् १ । सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

अत्र सर्वशून्यत्ववादी माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते । शून्यवाद् एव
हि सुगतमतकाष्ठा, शिष्यबुद्धियोगप्रताऽनुगुण्येनार्थाभ्युपगमादिना तृणि-
कत्वादय उक्ताः । विज्ञानं बाह्यार्थाश्व सर्वे न^२ सन्ति, शून्यमेव तत्त्वम्,
अभावापत्तिरेव च मोक्ष इत्येव बुद्धस्याभिप्रायः । तदेव हि युक्तम्, शून्यस्या-
हेतुसाध्यतया स्वतःसिद्धेः । सत एव हि हेतुरन्वेषणीयः । तच्च मद्वावा-

१ ०स्यैर्धति नि. पु ।

२ ज्ञानेति नास्ति नि. पु. ।

†† यतश्चिह्नान्तर्गतं पाठो नि. पु. नु टितः ।

३ विज्ञानबाह्यार्थाश्च नैति नि. पु ।

दभाषाच्च नोपपद्यते^१ । भावात्तावन्न कस्यचिदुत्पत्तिर्दृष्टा । न हि घटा-
दिरनुपमृदिते पिण्डादिके जायते । नाप्यभावाद्दुत्पत्तिः सम्भवति, नष्टे
पिण्डादिके ह्यभावाद्दुत्पद्यमानं घटादिकमभावात्मकमेव स्यात् । तथा,
स्वतः परतश्चोत्पत्तिर्न सम्भवति, स्वतस्स्वोत्पत्ता^२वात्माश्रयदोषप्रसङ्गात्
प्रयोजनाभावाच्च । परतः परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वेषां सर्वथ
उत्पत्तिप्रसङ्गः । जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभाषः । अतः शून्यमेव
तत्त्वम् । अतो जन्मविनाशसदसदादयो भ्रान्तिमात्रम् । न च निरधिष्ठा-
नधमासम्भवाद्भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित्पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयितव्यम्, दोष-
दोषाश्रयत्वज्ञातृत्वाद्यपारमार्थ्येऽपि धर्मोत्पत्तिश्चदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि^३
धर्मोपपत्तेः । अतः शून्यमेव तत्त्वमिति प्राप्ते उच्यते-

‘सर्वथाऽनुपपत्तेश्च’ ।

‘सर्वथाऽनुपपत्तेः’ सर्वशून्यत्वं च भवदभिप्रेतं न सम्भवति । किं
भवान्सर्वं सदिति वा प्रतिजानीते ? असदिति वा ? अन्यथा वा ?
सर्वथा तत्राभिप्रेतं तुच्छत्वं न सम्भवति । लोके भावाभाषशब्दयोस्तत्पत्ती-
त्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषगोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।
अतस्सर्वं शून्यमिति प्रतिज्ञातवता^४ सर्वं सदिति प्रतिज्ञातवतेश्च सर्वस्य
विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोग्यते^५ प्रतिज्ञाता भवतीति भवदभिप्रेता
तुच्छता न कुतश्चिदपि सिद्धति । किञ्च, कुतश्चित्तमाणा^६च्छून्यत्वमु-
पलभ्य शून्यत्वं सिदाधियपता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमाभ्युपेयम्, तस्या-
सत्यत्वे सर्वं सत्यं स्यादिति सर्वथा सर्वशून्यत्वं चानुपपन्नम्^७ ॥

सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

१ नोत्पद्यते इति सु. पु. । २ स्वतश्चोत्पत्ताविति नि. पु. ।

३ निरधिष्ठानधमासम्भवाद्भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित्पारमार्थ्ये-
पीति नि. पु. । ४ ज्ञानतत्त्वापरमत्तः पाठः ।

५ प्रतिज्ञानते चासत्यस्य विद्यमानस्यासिद्धविशेषयोग्यतेति नि. पु. ।

० विशेष्ययोग्यतेति सु. पु. ।

६ किङ्कुताश्चटपमाणादिति नि. पु. ।

७ चानुपपत्तेरिति नि. पु. ।

अपेक्षस्त्रिचतुर्भयाधिकरणम् ६ ॥ नैकस्मिन्नऽसम्भवात् ॥ ३१ ॥

निरस्तास्सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो
 घटन्तीत्यनन्तरं जैनपथः प्रतिष्ठियते । ते किल मन्यन्ते—जीवासीवा-
 स्मरुं जगदेतद्विरोधरम्, तच्च पद्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीव-
 धर्मो धर्मपुद्गलकालाकाशाप्यानि । तत्र 'जीवा' घट्टा योगसिद्धा मुक्ता-
 श्वेति त्रिविधाः । 'धर्मो' नाम गतिमतां गतिहेतुभूता द्रव्यविशेषो जग-
 द्रव्यापी । 'अधर्म'श्च स्थितिहेतुभूतो ध्यापी । 'पुद्गलो' नाम धर्माण्यरस-
 स्पर्शश्रवण्यम् । तच्च द्विविधं परमाणुरूपं, तत्संघातरूपं च पवनज्वल-
 नसलिलधरणीतनुभ्रवनादिकम् । कालस्त्वभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहा-
 रहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । 'आकाशो'ऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणु-
 ध्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्चास्तिकाया इति^१ संज्ञन्ते, जीवास्तिकाये-
 धर्मोस्तिकायो ऽधर्मोस्तिकायः^२ पुद्गलास्तिकाय आकाशास्तिकाय इति ।
 अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्दः प्रयुज्यते^३ । जीवानां मोक्षोपयो-
 गिनमपरमपि संसहं कुर्वन्ति—'जीवाजावास्तवधन्निर्जरसंश्रमोत्ता'
 इति । मोक्षसंश्रयेण मोक्षोपायश्च एहीतः । स च सम्यग्ज्ञानदर्शनधा-
 रित्ररूपः । तत्र 'जीव'स्तु ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । 'अजीव'श्च जीव-
 भोगवस्तुजातम् । 'आस्रव'स्तदुपभोगोपकरणभूतमिन्द्रियादिकम्^४ । 'बन्ध'-
 श्वाष्टविधः, घातिकर्मचतुष्टयप्रघातिकर्मचतुष्टयं चेति । तत्राद्यं जीव-
 गुणानां स्वाभाविकानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां प्रतिघातकरम्, अपरं
 शरीरसंस्थानतदभिमान^५ तत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम् । निर्जर-
 मोक्षसाधनमर्हदुपदेशाघगतं तपः । 'संश्रयो' नामेन्द्रियनिरोधः समाधि-
 रूपः^६ । 'मास्र'स्तु निवृत्तरागादिकेशस्य स्वाभाविकत्वात्मस्वरूपाविभाषः ।
 एषिव्यादिहेतुभूतारवाणशो वैशेषिकादीनामिद्य न चतुर्विधाः, अपि त्वेक-

१ ० भुवनेति लि. पु. ।

२ चेत्यधिकं सु. पु. ।

३ ऽधर्मोस्तिकाय इति नास्ति लि. पु. ।

४ प्रयुज्यते इति नास्ति लि. पु. ।

५ तत्रागोपकरणभूतमिन्द्रियादिकम् इति लि. पु. । ६ मानमिति लि. पु. ।

७ संश्रयो ज्ञानेन्द्रियनिरोधिसमाधिश्च इति सु. पु. ।

स्वभावाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामकतः । सर्वं च वस्तुजातं सत्त्वा-
सत्त्वनित्यत्वानित्यत्व^१भिवत्वाभिवत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति, 'स्या-
दास्ति, स्याचास्ति, स्यादास्ति च नास्ति च, स्यादास्ति वक्तव्यम्,^२ स्यादास्ति
चावक्तव्यं च, स्याचास्ति चावक्तव्यं च, स्यादास्ति च नास्ति चावक्तव्यं
चे'ति सर्वत्र सप्तभङ्गीनयावतारात् । सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति
द्रव्यत्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वाद्युपपादयन्ति, पर्यायात्मना च तद्विपरीतम् ।
पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः, तेषां च भावाभावरूपत्वात् सत्त्वास-
त्त्वादिकं^३सर्वमुपपन्नमिति ।

अत्राभिधीयते-

'नैकस्मिन्नसम्भवादिति',

नैतदुपपद्यते । कुतः । 'एकस्मिन्नसम्भवात्, एकस्मिन् वस्तुन्यऽस्तित्य-
नास्तित्वादीर्घदृष्ट्युक्त्वात्पदद्वयगपदसम्भवात् । एतदुक्तं भवति-द्रव्यस्य
तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशेषस्य च पृथक्पदार्थत्वाच्चैक-
स्मिन् विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवतीति । तथा हि, एकेनास्तित्वादिनाऽव-
स्थाविशेषेण विशिष्टस्य तदानीमेष न^४ तद्विपरीतनास्तित्वादिविशिष्टस्य
सम्भवति । उत्पत्तिघनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वं
तद्विपरीतं च नित्यत्वं तस्मिन्कथं समवेति । विरोधिधर्मोपपत्त्यं च
भिवत्त्य, तद्विपरीतं चाभिवत्त्यं, कथं वा तस्मिन्समवेति । यथाऽस्य अमहि-
पत्वयोर्धुंगपदे एकस्मिन्नसम्भवः । अथमर्थः पूर्वमेव भेदाभेदयादिनिरसनसमये
'सत्तु समन्यया'दित्यत्र प्रपञ्चितः । कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीते
स्तस्य पृथगऽस्तित्वनास्तित्वाद्यो न शक्यता, न च परिहर्तव्याः । कालो
ऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तृणां छात्याद्यस्तित्वनास्तित्वश्रवण-
तुल्यः । छात्याद्ययो हि द्रव्यविशेषणतयैव प्रतीयन्त इति पूर्वमेवोक्तम् । कथं
पुनरेकमेव एव सर्वोत्पत्तिकमिति श्रोत्रियैरुच्यते । सर्वघेतनाचेतनशरीरस्या-

१ नित्यत्वेति नास्ति नि० पु० ।

२ स्यादवक्तव्यमिति सु० पु० ।

३ एतस्यावस्थाविशेषाः सत्त्वादिकमिति नि० पु० ।

४ तद्विपरीतं सु० पु० ।

५ नैति नास्ति नि० पु० ।

त्सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सत्यसद्गुणस्य पुह्योत्तमस्येत्युक्तम् । शरीरशरीरिणो-
स्तदुमाणां चात्यन्तवैलक्षण्यमप्युक्तम् । किञ्च, जीवादीनां पणानां द्रव्या-
णामिन्द्रियपर्यायत्वाभावात्तेषु द्रव्यैकत्वेन पर्यायात्मना चैकत्वानेकत्वाद्वा-
यो दुःखपादाः । अथोच्येत, पहेतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्यायैः स्वेनस्वेन
चात्मना तथा भवन्तीति । एवमपि सर्वमनैकान्तिकमित्यभ्युपगमविरो-
धः, अन्योन्यतादात्म्याभावात् । अतो न युक्तमितं जैनमतम् । ईश्वरा-
नधिष्ठितपरमाणुकारणवादे पूर्वोक्तदोषास्तयैवावतिष्ठन्ते ।

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३२ ॥

एवं भवद्भ्युपगमे सत्या ऽऽत्मनश्चात्कात्स्न्यं प्रसज्येत । जीवो
ऽसद्भातप्रदेशो देहपरिमाण इति हि भवता स्यतिः, तत्र हस्त्यादिश-
रीरे ऽवस्थितस्यात्मनस्ततो न्यूनपरिमाणे पिपीलिकाशरीरे प्राधिशतो
ऽत्यदेशव्यापित्वेना ऽकात्स्न्यं प्रसज्येत, अपरिपूर्णता प्रसज्येत्यर्थः ।

अथ सद्भोवाविकासधर्मतयाऽऽत्मनः पर्यायशब्दाभिधेयावस्थान्त-
रापत्त्या विरोधः परिह्रियत इत्युच्यते, तत्राह-

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

न च सद्भोवाविकारासहपावस्थान्तरापत्त्याऽपि विरोधः परिहर्तुं
शक्यते, विकारतत्त्वयुक्तानि-यत्वादिदोषप्रसक्तैर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्गात् ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्विशेषः ॥ ३४ ॥

जीवस्य यदन्य परिमाणं मोक्षावस्थान्तम्, तस्य पश्चाद्वेदान्त-
रपरिहाभावादवस्थितत्वादात्मनश्च मोक्षावस्थस्य तत्परिमाणस्य
चोभयोर्विन्यत्यात्तद्वेवात्मनः स्वाभाविक परिमाणमिति पूर्वमपि तस्मा-
द्विशेषः स्यात् । अतो देहपरिमाणत्वमात्मनो न स्यादित्यसद्गतमेवेद-
माहंमतम् ॥

एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

१ स्त्रेनेति सकृदेव लि. पु । २ एव चात्मकात्स्न्यमिति लि पु सूत्रपाठं ग्रामादिकः ।
३ एवमायादिति लि. पु । ४ नित्यत्वाद्विशेष-इति लि. पु ।
५ भावावस्थितत्वाभावादिति सु. पु, भावावस्थितत्वादिति लि० पु० ।
६ द्वायशेषादिति लि. पु ।

अथ पशुपत्यधिकरणम् ० । पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

कपिलकणादसुगताहंतमतानामऽसामञ्जस्याद्वेदवाह्यत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तम् । इदानीं पशुपतिमतस्य वेदविरोधादसामञ्जस्यान्वानादरणीयतोच्यते ।

तन्मतानुसारिणश्चतुर्विधाः—कापालाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवारचेति । सर्वे चैते वेदविहृदां तत्त्वप्रक्रियामैहिकामुष्मिकश्रेयस्साधनकल्पनाश्च कल्पयन्ति । निमित्तापादानयोर्भेदं निमित्तकारणं च पशुपतिमाचक्षते, तथा निःश्रेयससाधनमपि मुद्रिकापट्टकधारणादिकम् । यथाऽऽहुः कापालाः—

“मुद्रिकापट्टकतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।

भगासनस्यमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ॥

कण्ठिका रुचञ्चैव कुण्डलं च शिखामणिः ।

भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्रापट्टं प्रचक्षते ॥

आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते” १—

इत्यादिकम् । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजन^२शवभस्मस्नानतस्माशनलगुहधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधतीति^३ ।

“रुद्रावकङ्कणं हस्ते शटा वैका च मस्तके ।

कपालं भस्मता दानम्—”

इत्यादि च प्रसिद्धं शैवागमेषु । तथा केनचित्क्रियाविधिष्वेव विज्ञातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्ति^४मुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः—

“दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति सणात् ।

कापालं व्रतमास्याय यतिर्भवति मानव” इति ।

तत्रेदमुच्यते—

१ निषेधेति मु० पु० ।

२ भोजनं चेति सि० पु० ।

३ ० वधति—इति मु० पु० ।

४ कवेति नास्ति सि० पु० ।

५ ब्रह्मवालिमिति सि० पु० ।

‘पत्युरसामऽज्ञस्या’दिति ।

‘नैकस्मिन्नसम्भवा’दित्येते । नेत्यनुवर्तते । पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणा-
यम् । कुतः । ‘असामऽज्ञस्यात्’ । असामऽज्ञस्य धान्योन्यध्याघाताद्देव-
रोधाच्च । मुद्रिकापट्टधारणभागासनस्यात्मध्यानसुराकुम्भस्यापनतरस्यदेव-
तार्चनगूढाचारमसानभस्मस्नानप्रणवपूर्वाभिधानान्योन्योन्यविद्वानि ।
वेदविद्वं चेतं तत्त्वपरिकल्पनमुपासनमाचारश्च । वेदाः खलु परं ब्रह्म
नारायणमेष जगच्चिन्मत्तमुपादानं च वदन्ति—

“नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः” ।

नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः” ॥

“तद्वैतत बहु स्यां प्रजायेयेति” “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति”
‘तदात्मानं स्वयमकुरुते’त्यादयः । परब्रह्मभूतपरमपुरुषवेदनमेष च
मोक्षसाधनमुपासनं वदन्ति—

“वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-

माऽऽदित्यवर्णे तमसस्तु पारं”

“तमेव विद्वानऽमृत इह भवति

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते”-

इत्यादिनैकतां गताः सर्वे वेदान्ताः । तदितिकर्तव्यताभूतं कर्म च वेद-
विहितवर्णाश्रमसम्बन्धि यज्ञादिकमेष वदन्ति—“तमेत वेदानुवचनेन ब्रा-
ह्मणा विधिद्विपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाऽऽशक्तेन”.....एतमेष प्रवा-
जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती”त्यादयः । केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपर-
नारायणानुष्ठाकसिद्धतत्त्वपराः केषुचिदुपासनादिविधिपरेषु धात्र्येषु श्रुताः
प्रजापतिशिवेन्द्राकाशप्राणादिशब्दा इति ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो घामदे-
वव’दित्यत्र प्रतिपादितम् । तथा, “एको ह वै नारायण आसीच्च ब्रह्मा

१ ०भिधानास्यान्योन्येति सि० पु० ।

२ तदिति नि० पु० ।

३ तमेतमिति सु० पु० ।

४ लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति इति पु० पाठः ।

नेशान" इत्याख्य "स एकाकी न रमेते"ति^१ सृष्टिवाक्योदितं सृष्टारं
नारायणमेव समानप्रकरणास्याः "सदेव सौम्येदमय आसी"दित्यादिवु
साधारणाः सद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्तीति^२ "जन्माद्यस्य यत" इत्यत्र
प्रतिपादितम् । अतो वेदविरुद्धत्वोपासनानुष्ठानाभिधानात्पशुपतिमत-
मऽनादरणीयमेव ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

वेदवाह्यानामनुमानाद्वि केथलनिमित्तेश्वरकल्पना । तथा सति
दृष्टानुसारेण कुलालादिवदधिष्ठानं कर्तव्यम् । न च कुलालादेर्मृदाद्य-
धिष्ठानवत्पशुपतेर्निमित्तभूतस्य प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यते, अशरीरत्वात् ।
अशरीराणामेव हि कुलादीनामधिष्ठानशक्तिर्दृष्टा । न चेश्वरस्य अशरीर-
त्वमभ्युपगन्तव्यम्, सच्छरीरस्य साधयवस्य नित्यत्वे ऽनित्यत्वे च 'शस्त्र-
योनित्या'दित्यत्र दोषस्योक्तत्वात् ।

करणवचेन भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

यथा भोक्तृर्जीवस्य करणकलेषराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते
तद्वन्महेश्वरस्याव्यशरीरस्य च प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यत इति चेन्न, भोगा-
दिभ्यः । पुण्यपापकर्मफलभोगार्थं पुण्यपापकृपादृष्टकारितं हि तद-
धिष्ठानम् । तद्वत्पशुपतेरपि पुण्यपापकृपादृष्टवत्तया तत्फलभोगादि
सर्वं प्रसज्येत । अतो नाधिष्ठानसम्भवः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता चा ॥ ३८ ॥

'वा'-शब्दरचार्थं । पशुपतेः पुण्यपापकृपादृष्टवत्त्वे जीवघटऽन्त-
घटं सृष्टिसंहाराद्या^३स्पष्टत्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यनादरणीयमेवेदं मतम् ।
"यितो धे त्वनपेतं स्या"दित्यादिना वेदविरुद्धस्याऽनादरणीयत्वे सिद्धेऽपि

- १ प्रख्येशा इति लि० पु० प्रमादः । . २ एकाकीरमेतेति-इति लि० पु० ।
३ साधारणानि-इति लि० पु० ।
४ तदिति लि० पु० ।
५ आदिशब्दे नास्ति लि० पु० ।

पशुपतिमतस्य वेदविस्तृताध्यापनार्थं 'पत्युरसामञ्जस्या'दिति पुनरारम्भः ।
यद्यपि पाशुपतशैवयोर्वेदाधिरोधिन इय केचन धर्माः प्रतीयन्ते, तथा
ऽपि वेदविस्तृतिमितोपादानभेदकन्यनापराधरतस्वध्यत्ययकन्यनामूलत्वा-
त्सर्वमममञ्जसमेवेत्यसामञ्जस्यादित्युक्तम् ॥

पशुपत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथेत्यत्यसम्भवाधिकरणम् ८ । उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ३९ ॥

काविलादितन्वमामान्यात्. भगवद्रभिहितपरमनिःश्रेयससाधनाय-
धोधिनि पञ्चरात्रतन्त्रेऽप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते ।

तत्रैषमाशङ्कते-परमकारणात्परब्रह्मभूताद्वामुदेशात्सङ्कर्षणो नाम
जीवो जायते, सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते, तस्मादनिस्तुसंज्ञोऽह-
ङ्कारो जायत इति हि भागवतप्रक्रिया । अत्र जीवस्योत्पत्तिः श्रुतिविस्तृता
प्रतीयते, श्रुतयो हि जीवस्यानादित्वं वदन्ति "न जायते विद्यते वा
धिपरिच" दित्याद्याः ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायत इति कर्तुर्ज्ञोधात्करणस्य मनस
उत्पत्तिर्न सम्भवति, "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च" ति
परस्मादेव ब्रह्मणो मनसोऽप्युत्पत्तिश्रुतेः । अतः श्रुतिविस्तृताप्रतिपाद-
नादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिविध्यत इत्येवं प्राप्ते प्रवक्ष्यहे-

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

'वा'-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तने । विज्ञानं चादिरचेति परं
ब्रह्म विज्ञानादिः । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिस्तृतानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्र-
तिपादनपरस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिविध्यते ।

एतदुक्तं भवति-भागवतप्रक्रियामज्ञानतामिदं चोद्यम्-यज्जीवो-
त्पत्तिर्विस्तृताऽभिहितेति । वामुदेशार्थं परं ब्रह्मैवाश्रितवत्सत्त्वं स्वाश्रित-

समाश्रयणीयत्वाय स्वेच्छया चतुर्धाऽवतिष्ठत इति हि तत्प्रक्रिया । यथा
पौष्करसंहितायाम्—

“कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते ।

क्रमागतैः^१ स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु त” इत्यादि ।

तच्च चातुरात्म्यापासनं वामुदेवायपरब्रह्मोपासनमिति सात्वतसंहिता-
यामुक्तम्—

“ब्राह्मणानां हि सद्वृत्तवामुदेवाव्ययाजिनाम् ।

विश्वेकदे परं शास्त्रं ब्रह्मोपनिषदं मह” इति ।

तद्वि वामुदेवाय परं ब्रह्म सम्पूर्णवाङ्गुण्यत्रयुः सूक्ष्मसूक्ष्मद्विभयभे-
दभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वकं कर्मणाऽभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते ।
विभवाचर्चनाद्वहं प्राप्य व्युहाचर्नात्परं ब्रह्म वामुदेवाय मूढं प्राप्यत
इति वदन्ति । विभवो हि नाम रामकृष्णादिः प्रादुर्भावगणः, व्युहो नाम^२
वामुदेवसद्गुणप्रत्युत्थानिरुद्ररूपपरवतुर्गुहः, सूक्ष्म तु क्षेत्रवाङ्गुण्यविषयं
वामुदेवाय परं ब्रह्म । यथा पौष्करे—

“यस्मात्सम्यक् परं ब्रह्म वामुदेवायमव्ययम् ।

यस्मादवाप्यते शास्त्रान् ज्ञानपूर्वकं कर्मणे” न्यादि ।

अतः सद्गुणवादीनामपि परस्यैव ब्रह्मणः स्वेच्छाविषयरूपत्वाद्^३ “ऽज्ञाय-
मानो बहुधा विज्ञायत” इति श्रुतिसिद्धस्यैवाश्रितयात्मन्यनिमित्तस्ये-
च्छाविषयसंघरूपवत्त्वनेऽभिधानात् तदभिधाविशास्त्रवामाव्यस्थापति-
षेध इति ।

तत्र जीयमनोऽदृष्टात्तस्यानामधिष्ठाताः सद्गुणप्रत्युत्थानि-
रुद्रा इति तेषामेव जीवादिशब्देरभिधानमविरुद्धम्, यथाऽऽकाशवाणादि-
शब्देर्ब्रह्मणोऽभिधानम् ।

१ क्रमागतौति सि० पु० ।

२ नामेति मास्ति सि० पु० ।

३ तद्विषयवत्तादित्यधिकं सि० पु० ।

४ सत्यानामिति मु० पु० ।

विप्रतिषेधात् ॥ ५२ ॥

विप्रतिषिद्धा हि लीघोत्पत्तिस्तस्मिन्निवृत्तिः । यद्येवं परमसंज्ञा-

तायाम्-

“अचेतना परायं च निव्या मत्तत्रिजिघा-
त्रिगुणा कर्मिणां सेव प्रकृते रूपमुच्यते ॥
व्याप्तिरूपेण मन्वन्धस्तास्यारथ पुनरप्य च ।
स एतनादिरनन्तरव परमार्येन निरिवत्” इति ।

एवं मर्शात्पि संज्ञितासु लीघस्य-निव्यात्पयवनाञ्जीघस्यरूपोत्पत्तिः पञ्च-
रात्रतन्त्रे प्रतिषिद्धेऽ । सन्मरणादिशशहारान्नु नोक्तयेदयोर्ज्ञायस्य यद्यो-
पपद्यते, तथा 'नात्मा शुने'रित्यत्र यद्यने । अने लीघस्योत्पत्तिसत्त्वापि
प्रतिषिद्धेयेति लीघोत्पत्तियादनिमित्ताऽप्रामाण्यगद्गा दूरोत्सारिता ॥

यथैव केषांविदुहोपः, 'माद्वेषु घेद्रेषु निष्ठात्मनभमानः शाण्डि-
न्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतया'निति माद्वेषु घेद्रेषु पुनरप्येनिष्ठा न लभ्ये-
ति यथनाद् घेद्विशिष्ट तन्त्रमिति,-सोऽप्यनाघातयेदयवमामऽनाकलित-
तदुपयुंक्षणव्यापकनापानां श्रुतामात्रविज्ञमिमतः । यथा

“घातः घातरनुत्तं ते यदन्ति

• पुरोदयान् शुद्धति येऽग्निहोत्रम्-

इत्यनुदितहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्थेऽप्युक्तम्, यथा च भूमयिद्धाप्र-
क्रमे नारदेन “अथेदं भगवोऽधेमि यत्रुयेदं मामयेदमाययं चतुर्थं-
मितिहामपुराणं पञ्चम”मित्याख्य मर्थं विद्यास्यानमभिधाय “सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेयास्मि नात्मवि”दिति भूमयिद्धाव्यतिरिक्तासु सर्थानु
विद्यास्याऽऽत्मघेदनाऽलाभश्चनं घत्यमाणभूमयिद्धाप्रशंसार्थं कृतम् ।
अथ या, अस्य नादस्य साद्वेषु घेद्रेषु यत्परतस्यं प्रतिपाद्यते, तदनाभ-
निमित्तोऽयं वादः, एवमेव शाण्डिन्यस्य-इति परवादेदानावेदप्रामुदेया-
व्यपरप्रस्तुतस्याभिधानादयगम्यते । तथा घेद्वार्येस्य दुर्ज्ञानतया मुपा-
ययोधार्थः शास्त्रारम्भः परमसंज्ञितायामुच्यते-

“अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाक्योवाच्ययुतानि च ॥
 न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् ।
 श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यतीति,
 “वेदान्तेषु यथासारं संश्लक्ष्य भगवान्हरिः ।

भक्तानुकम्पया विद्वान् सवित्तेषु यथासुखं”मिति च ।

अतः स भगवान्वेदान्तवेद्यः^१ परब्रह्माभिधानो वासुदेवो निखिलहेय-
 प्रत्यनीककल्याणैकतानानन्तज्ञानानन्दाद्यऽपरिमितोदारगुणसागरः सत्य-
 सङ्कल्पश्चातुर्वर्ण्यवातुराश्रम्यव्यवस्थयाऽवस्थितान्धर्मार्थकाममोक्षाद्यपुरु-
 पार्थाभिमुखान् भक्तान्ऽवलोक्याऽपारकाक्षयसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहो-
 दधिः स्वस्वरूपस्वविभूतिस्वाराधनतत्फलयायात्म्यावबोधिनो वेदान्
 च्छास्यन्तुःसामार्थ्यभेदभिवान्ऽपरिमितशास्त्रान् विधयर्थवादमन्त्ररूपान् स्वे-
 तरसकलसुरनरदुरवगाहोश्चावधार्य तदर्थपाथात्म्यावबोधि पञ्चरात्रं
 शास्त्रं स्वयमेव निरमिमोतीति निरवद्यम् ॥

यत्तु परैः सूत्रवतुष्टयं कस्यचिद्विद्वद्वांशस्य प्रामाण्यनिषेधपरं
 व्याख्यातम्, तत्सूत्राक्षराननुगुणं सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धं च । तथा हि,
 सूत्रकारेण वेदान्तन्यायाभिधायोति सूत्राण्यभिधाय वेदोपबृंहणाय च
 भारतमहितां शतसाहस्रिकां^२ कुर्वता मोक्षधर्मं ज्ञानकाण्डेऽभिहितम्—

“एहस्यो ब्रह्मचारी च ध्यानप्रस्योऽथ भित्तुकः ।

य इच्छेत्सिद्धिमास्यातुं देवतां कां यजेत सः” ॥—

इत्यारभ्य महता प्रयत्नेन पञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य

“इदं शतसहस्राद्वि भारताख्यानविस्तरात् ।

आविध्य मतिमन्वानं दध्ने घृतमिषोद्धृतम् ॥

नवनीतं^३ यथा दध्ने द्विपदां द्वाह्नयो यथा ।

१ वेदिकवेद्य इति लि० पु० ।

२ शतसहस्रिकामिति कृतम् ।

३ नवनीतो-इति सु० पु० ।

आरण्यक च वेदेभ्य श्रोतृभिर्भ्यो यथाऽमृतम् ॥

इदं महोपनिषद् चतुर्थेऽदसमन्वितम् ।

साह्ययोगश्रुतान्तेन पञ्चरात्रानुश्रितम् ॥

इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।

श्यायजु सामभिर्जुष्टमयर्षाङ्गिरसैस्तथा ॥

भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासन"मिति ।

साह्ययोगश्रुत्या ज्ञानयोगकर्मयोगावभिहितौ । यथोक्तम् "ज्ञानयोगेन साह्यानां कर्मयोगेन योगिना"मिति ।

भीष्मपर्वण्यपि—

"ब्राह्मणैश्चित्रिषैर्वैश्यैश्च शूद्रैश्च श्रुतलक्षणैः ।

अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव ॥

सात्वतविधिमास्याय गीतसङ्कल्पेन च" इति ।

कथमेव घृषाणो वादरायणो वेद्विद्वेषसरो वेदान्तवेदपरब्रह्मभूतवा सुदेशोपासनावभादिप्रतिपादनपरस्य सात्वतशास्त्रस्थापामाण्यं घृषात् ।

ननु च

"साह्ययोगपञ्चरात्रवेदापाशुपततथा ।

किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने" ॥—

इत्यादिना साह्यादीनामप्यादरणीयताच्यते, शरीरे तु साह्यादीनि प्रतिपिद्यन्ते । अत इदमपि तन्त्रतत्त्वम् । नेत्युच्यते, यतस्तत्रापीममेव शरीरकोक्तन्यायमवतारयति । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि चेति प्रश्नस्यायमर्थः—किं साह्ययोगपाशुपतवेदपञ्चरात्राणि एकतत्त्वप्रतिपादनपराणि पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि वा । यदैकतत्त्वप्रतिपादनपराणि, किं तदैकतत्त्वम् ? यदा पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि, तदैषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनपरत्वाद्ब्रह्मसुनिश्चिकल्पासम्भवाच्चैकमेव प्रमाणमङ्गीकरणीयम्, किं तदैकमिति । अस्यात्तरं घृषन् "ज्ञानान्येतानि

राक्षसं विद्विनानामतानि वै, साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल" इत्याख्य साङ्ख्य-
योगशास्त्रपतानां कपिलहिरण्यगर्भपशुपतिकृतत्वेन पौरुषेयत्वं प्रतिपाद्य
"अपान्तरतमा^१नाम वेदाचार्यः स उच्यते" इति वेदानामपौरुषेयत्वम-
भिधाय "पञ्चरात्रस्य कृत्वस्य वक्ता नारायणः स्वय^२"मिति पञ्चरात्र-
तन्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयमेवेत्युक्तवान् । एवं वदतश्चायमाशयः—पौ-
रुषेयाणां हि तन्त्राणां परस्परविद्वेषस्तुवादितया अपौरुषेयत्वेन निरस्त-
प्रमादादिनिवृत्तदोषगन्धवेदश्रेयस्त्वस्तुविद्वद्भिर्धापित्वाच्च यथाश्रित-
वस्तुनि प्रामाण्यं दुर्लभम् । वेदश्रेयस्त्वं परब्रह्मभूतो नारायणः, अतस्त-
त्तन्त्राभिहितप्रधानपुरुषपशुपतिप्रभृतितत्त्वस्य वेदान्तवेदपरब्रह्मभूतनारा-
यणात्मकतयैव वस्तुत्वमभ्युपगमनीयमिति । तद्विदमाह च—

“सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ! ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।

यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभु^३"रिति ।

यथागमं^४ यथान्यायमिति, न्यायानुवृत्तं तत्तदागमोक्तं वस्तु परामृ-
शतो नारायण एव सर्वस्य वस्तुनो निष्ठेति दृश्यते । अब्रह्मात्मक-
तया तत्तत्तन्त्राभिहितानां तत्त्वानां “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “विश्वं नाराय-
ण” इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामनुसन्धानस्य^५ नारायण एव निष्ठेति
प्रतीयते इत्यर्थः । अतो वेदान्तश्रेयः परब्रह्मभूतो नारायणः स्वयमेव पञ्च-
रात्रस्य कृत्वस्य वक्तेति तत्स्वरूपतदुपासनाभिधायि तत्तन्त्रमिति च तस्मि-
न्चितरतन्त्रसामान्यं न केनचिद्वद्वाश्रयितुं शक्यम् । अतस्तत्रैवेदमुच्यते—

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यक्रमेव च ।

परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं तु कथ्यते” इति ।

साङ्ख्यं च^६ योगश्च साङ्ख्ययोगम्, वेदाश्च आरण्यकानि च वेदा-
रण्यकम् । परस्पराङ्गान्येतान्येकतस्वप्रतिपादनपरतयैकीभूतान्येकं पञ्च-

१ अपान्तरतया इति मु० पु०, अपान्तरतमा- इति नि० पु० ।

२ तथेति नि० पु० प्रमादः ।

३ यथागममिति आख्यच नि० पु० ।

४ चकारोधिकः मु० पु० ।

५ साङ्ख्यमिति मु० पु० ।

६ सान्धितानांति नि० पु० ।

रात्रमिति कथ्यते । एतदुक्तं भवति-साङ्ख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि,
योगोक्तं च यमनियमाद्यात्मकं योगं, वेदोदितकर्मस्वरूपाण्यङ्गीकृत्य
तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वं, योगस्य च' ब्रह्मोपासनप्रकारत्वं, कर्मणां च
तदाराधनरूपतामभि'दधति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्त्याख्यानानि,
एतद्वेश परेण ब्रह्मणा नारायणेन स्वयमेश पञ्चरात्रतन्त्रे त्रिशतीकृतमिति ।
शारीरके च साङ्ख्योक्ततत्त्वानामब्रह्मात्मकतामात्रं निराकृतं, न स्वरूपम् ।
योगपाशुपतयोश्चेश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापराधरतश्चधिपरीतकल्पना
वेदशक्तिप्रकृताऽऽचारो निराकृतो, न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं च । अतः

“साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभि'रिति-

तत्तदभिहिततत्त्वस्वरूपमात्रमङ्गीकार्यै, त्रिनसुगताभिहिततत्त्ववत्सद्यै न
यद्विष्कार्यमित्युच्यते, “यथाऽऽगमं यथा'न्यायं निष्ठा नारायणः प्रभु'रि-
त्यनेनैकार्यात् ॥

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यं चरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
ऽद्विरोधाप्यस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयस्तोत्रपादः ॥ २ ॥

—•••••—

१ योगस्य चेति लि० पु० ।

२ ०साङ्खाभीति लि० पु० ।

३ ०द्विगतसत्येति मु० पु० ।

४ सचेति लि० पु० पुनरपि ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ विषयधिकरणम् १ । न विषयदश्रुतेः ॥ १ ॥

साह्यादिवेशवाह्यतन्वाणां न्यायाभासमूलतया विप्रतिषेधाच्चाऽसामञ्जस्यमुक्तम् । इदानीं स्वयतस्य विप्रतिषेधादिदोषगन्धाभावध्यापनाय ब्रह्मकार्यतयाऽभिमतचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य कार्यताप्रकारो विशेष्यते ।

तत्र विषयदुत्पद्यते न वेति संशय्यते । किं युक्तम् । 'न विषय'दुत्पद्यते इति । कुतः । 'अश्रुतेः' । सम्भावितस्य हि श्रवणसम्भवः, असम्भावितस्य तु गगनकुसुमविषयदुत्पत्त्यादेः शब्दाभिधेयत्वं न सम्भवति । न यत्पुनिरवयवस्य सर्वगतस्याकाशस्यात्मन इव उत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्यते । अत एव चोत्पत्त्यसम्भवाच्छान्देोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेज प्रभृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते "तदेतत् बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति । तैत्तिरीयकाः शर्वणादियु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः" "एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, संधायुर्ज्योतिराप" इत्यादियु श्रूयमाणा विषयदुत्पत्तिरर्थविरोधाद्वाध्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

अस्ति तु ॥ २ ॥

अस्ति त्वाकाशस्यात्पत्तिः । अतीन्द्रियार्थविषया हि श्रुतिः प्रमाणांतराप्राप्तमपि विषयदुत्पत्तिं प्रतिपादयितुं समर्थेव । न च श्रुतिप्रतिषेधेऽर्थसद्विरोधिनिरवयवत्वादिहेतुकमनुत्पत्त्यनुमानमुद्वेत्तुमऽलम् । आत्मनोऽप्यऽमुत्पत्तिर्न निरवयवस्यप्रयुक्तेति घट्यते ।

पुनश्चोदयति-

गौण्यऽसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत” इत्यादिवियदुत्पत्ति-
श्रुतिगौणीति कल्पयितुं युक्तम्, “तत्तेजोऽसृजते”ति सिद्धोद्भवस्यः
प्रथमं तेज उत्पद्यत इति तेजउत्पत्तिप्रायस्येन वियदुत्पत्तिप्रतिपादना-
सम्भवात्, “वायुश्चान्तरिच चैतदमृत”मिति वियतोऽमृतत्वशब्दाच्च ।

कथमेकस्य संभूतशब्दस्याकाशापेक्षया गौणत्व,मान्याद्यपेक्षया मु-
प्यत्वमिति चेत्—तत्राह—

स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

एकस्यैव “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत” इत्याकाशे
मुप्यत्वासम्भवात् गौणतया प्रयुक्तस्य ‘संभूत’-शब्दस्य घायोरनिरित्यादि-
ष्यनुपक्तस्य^१ मुप्यत्व स्यादेव । ‘ब्रह्मशब्दवत्,’ यथा ‘ब्रह्म’-शब्द “स्तस्मा-
दैतद्ब्रह्म” नाम रूपमत्र च जायत” इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्त,स्त-
स्मिन्नेव प्रकरणे “तपसा चीयते ब्रह्म † ततोऽब्रमभिजायत” इति
ब्रह्मणि मुप्यतया प्रयुज्यते, तद्वत् । अनुशङ्गे च श्रवणावृत्ताविधाभिधा-
नावृत्तिर्विद्यत एवेत्यर्थः ।

परिहरति—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

ह्यान्दोग्यश्रुत्यनुसारेणान्यासा वियदुत्पत्तिधादिनीना श्रुतीना गौ-
णात्वं कल्पयितुं न युज्यते, यतश्चान्दोग्यश्रुत्यैव^२ वियदुत्पत्तिरङ्गीकृता,
“यिनाश्रुतं श्रुत”मित्यादिना ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञानात् । तस्या
हि प्रतिज्ञाया अहानिराकाशस्यापि ब्रह्म^३कार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेश
भवति ।

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

इतरश्च वियदुत्पत्तिरह्यान्दोग्ये प्रतीयते । “मदेव सोम्येदमयं चा
सीदेकमेधाद्वितीय”मिति प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणशब्दा,दैतदात्म्यमिदं

१ अनुक्तस्येति नि० पु० । † यतश्चिह्नान्गतं पाठो नि० पु० च्छाटत ।

२ यतश्चान्दोग्ये पुनैवमिति नि० पु० ।

३ ब्रह्मेति नास्ति नि पु

सर्वं"मित्येषमादिशब्देभ्यश्च कार्यत्वेन ब्रह्मणो ऽव्यतिरेकप्रतीतिः । न च "तत्तेजोऽसृजते"ति तेजस उत्पत्तिश्रुतिर्विषयदुत्पत्तिं धारयति । विषयदुत्पत्त्यश्चनमात्रेण तेजसः प्रतीपमानं प्रायस्यं श्रुत्यन्तरप्रतिपक्षां विषयदुत्पत्तिं न निवारयितुमलम् ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

'तु'-शब्दश्चार्थः । "एतद्वात्म्यमिदं सर्वं"मित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणो^१ विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । 'लोकवत्', यथा लोके एते^२ सर्वे देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषाञ्चित् तस्य उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात्, तद्वत् । एवं च सति "वायुश्चान्तरितं चैतदमृत"मिति मुराणामिव चिरकालस्यायित्वाभिप्रायम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अनेनैव हेतुना मातरिश्वनो वायोरप्युत्पत्तिव्याख्याता । विषयमातरिश्वनोः पृथग्योगकरणं 'तेजोऽतस्तथा ह्याहे'ति मातरिश्वनः परामर्शार्थम्^३ ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

'तु'-शब्दोऽवधारणार्थः । असम्भवो ऽनुत्पत्तिः सतो ब्रह्मण एव, तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदनुत्पत्तिर्न सम्भवति । 'अनुपपत्तेः' । एतदुक्तं भवति-विषयमातरिश्वनोऽत्यन्तिप्रतिपादनमुदाहरणार्थम्, उत्पत्त्यसम्भवस्तु सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मणः । तद्व्यतिरिक्तस्य हृत्त्वस्याप्यक्तमहदङ्कारतन्मात्रेन्द्रियविषयत्वनादिकस्य^४ प्रपञ्चम्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिरवगतकार्यभावस्यानुत्पत्तिर्नापपद्यत इति ॥

विषयदधिकरण समाप्तम् ॥ ९ ॥

१ ब्रह्मणो व्यतिरेकप्रतीतिः । . . . तेजोऽसृजतेति वि. पु. ।

२ स्येति नास्ति नि. पु. ।

३ ब्रह्मणोऽपीति सु. पु. ।

४ एत इति नास्ति नि. पु.

५ तेजो मतस्तथा ह्याहेति मातरिश्वपरामर्शार्थमिति नि. पु. ।

६ ०न्द्रियविषयत्वनादिकस्येति नि. पु. प्रमादः ।

७ स्येति नि. पु. प्रमादः ।

अथ तेजोऽधिकरणम् २ । तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्वस्य ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम् । इदानीं व्यवहित-
कार्याणां किं केषलात्तदनन्तरकारणभूताद्ब्रह्म इत्यतिराऽऽहो खित्त
तत्तद्रूपाद्ब्रह्मण इति चिन्त्यते । किं युक्तम् । केषलात्तद्ब्रह्मण इति ।
कुतः । 'तेजस्तावदऽतो मातरिष्वन एवोत्पद्यते, "वायोरग्नि"रिति
ह्याह' ।

आपः ॥ ११ ॥

आपोऽपि अतः-तेजस एवोत्पद्यन्ते, "अनेरापः" "तदपोऽसृ-
जत"-इति ह्याह' ।

पृथिवी ॥ १२ ॥

पृथिव्यऽद्भ्य उत्पद्यते, "अद्भ्यः पृथिवी" "ता अत्रमसृजन्ते"ति ह्याह ।

नन्व'व'-शब्देन कथं पृथिव्यभिधीयते, तत्राह'-

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

महाभूतसृष्ट्याधिकारात्पृथिव्येषा'व'-शब्देनोक्तेति प्रतीयते । अद-
नीयस्य सर्वस्य पृथिवीधिकारत्वात्कारणे कार्यशब्दः । तथा वाक्यशेषे
भूतानां रूपसंशब्देने' "यदाने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत् कृष्णं तदवस्ये"त्यप्युक्तेजसोः सजातीयमेषा'व'-शब्दवाच्यं प्रतीयते ।
शब्दान्तरं च समान'प्रकरणे "अनेरापः अद्भ्यः पृथिवी"ति श्रूयते ।
अतः पृथिव्येवावशब्देनोच्यत इत्यद्भ्य एव पृथिवी जायते । उदाहृता-
स्तेजःप्रभृतयः प्रदर्शनाया', महदादपोऽपि हि स्वानन्तरब्रह्मण एवोत्प-
द्यन्ते, यथाशुत्य'भ्युपगमाविरोधात् ।

"एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ह्यतिरावः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' ॥

१ ० रित्याहेति नि. पु. ।

२ इत्याहेति मु. पु. ।

३ अत आहेति नि. पु. ।

४ अथ शब्दे नास्ति नि. पु. ।

५ वाक्यशेषभूतानां रूपसंशब्देनेति नि. पु. ।

६ समानमिति नि. पु. ।

७ ०द्यन्तेत्याशुत्य-इति नि. पु. प्रमाठः ।

“तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रं च^१ ज्ञायते” ।

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” “तत्तेजोऽसृजते”त्यादयो
ब्रह्मणः परम्परया कारणत्वेऽप्युपपद्यन्त इत्येवं प्राप्ते प्रचक्षते-

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १४ ॥

‘तु’-शब्दात् पतो व्यापृतः । महदादिकार्याणामपि तत्तदनन्त-
रयस्तुशरीरकः स एव पुरुषोत्तमः कारणम् । कुतः । तदभिधानरूपात्त-
ल्लिङ्गात् । अभिधानं ‘बहु स्या’मिति सङ्कल्पः । “तस्मिन् ऐवत बहु स्यां
प्रजायेयेति” “ता आप ऐवन्त बहुव्यः स्याम प्रजायेमही”त्यात्मनो
बहुभवनसङ्कल्पपेक्षयाश्रयणान्महदहङ्काराकाशादीनामपि कारणानां
तथाविधेऽपूर्विकैव^२ स्वकार्यसृष्टिरिति गम्यते । तथाविधं चेतनं तत्-
च्छरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते । श्रूयते च सर्वशरीरकत्वेन सर्वा-
त्मकत्वं परस्य ब्रह्मणोऽन्तर्यामिवाह्वये “यः पृथिव्यां तिष्ठन्, योऽप्सु
तिष्ठन्, यस्तेजसि तिष्ठन्, यो धायौ तिष्ठन्, य आकाशे तिष्ठ”चित्यादि,
मुद्यालोपनिषदि च “यस्य पृथिवी शरीर”मित्यारभ्य “यस्याहङ्कारः श-
रीरं, यस्य बुद्धिः शरीरं, यस्याव्यक्तं शरीर”मित्यादि ।

यच्चोक्तम् “एतस्मान्ज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च”त्या-
द्विषु श्रूयमाणा^३ ब्रह्मणः प्राणादिसृष्टिः परम्परयाऽप्युपपद्यते इति ।
ज्ञायते-

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

‘तु’-शब्दोऽवधारणार्थः । अव्यक्तमहदहङ्काराकाशादिक्रमाद्विप-
र्ययेण यः सर्वेषां कार्याणां ब्रह्मानन्तर्यरूपः क्रम “एतस्मान्ज्ञायते
प्राण” इत्यादिषु प्रतीयते, स च क्रमस्तत्तद्रूपाद्ब्रह्मणस्तत्तत्कार्यात्पत्तरे-
श्रूपपद्यते, परम्परया कारणत्वे ज्ञानन्तर्यश्रयणमुपहृष्येत । अतः “एत-
स्मान्ज्ञायते” इत्यादिक्रमवि सर्वस्य ब्रह्मणः साक्षात्सम्भवोत्तम्भनम् ।

१ ०मत्रत्यमिति लि. पु. । २ बहुस्यैव प्रजायमर्हति लि. पु. प्रमाटः ।

३ सर्वस्येति लि. पु. । ४ अत्राधिकं न तु पुक्तम् ।

४ श्रूयते प्रणा इति लि. पु. । ५ अत इति लि. पु. नास्ति ।

अन्तरा विज्ञानमनसी^१ क्रमेण तद्विज्ञादिति
चे,न्ना, ऽविशेषात् ॥ १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते^२ । यदुक्तं "मे-
तस्मान्जायते" इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मणोऽनन्तरकार्यत्वं श्राध्यते । अत-
श्चानेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिधानलिङ्गावगतोक्तभ्यत
इति । तत्रोपपद्यते, क्रमविशेषपरत्वात्स्य वाक्यस्य, अत्रापि सर्वेषां क्रम-
प्रतीतेः । यादपि तावच्छ्रुत्यन्तरमिदुः प्रमोऽत्रापि प्रतीयते । तैः सङ्-
पाठलिङ्गाद् भूतप्राणयोरन्तराले विज्ञानमनसी अपि क्रमेणोत्पद्येते इति
प्रतीयते । अतः सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण एव सम्भवस्योक्तम्भक्तिदं वाक्यं न
भवतीति चे, च, 'अविशेषात्' "एतस्मान्जायते प्राण" इत्यनेनाविशेषात् ।
विज्ञानमनसोः यादीनां चैतस्मान्जायते इत्यनेन साक्षात्सम्भयरूपसम्ब-
न्धस्याभिधेयस्य सर्वेषां प्राणादिपृथिव्यन्तानामविशिष्टत्वात्स एव विधेयो
न क्रमः । श्रुत्यन्तरमिदुःक्रमविरोधाच्च नेदं क्रमपरम्, "पृथिव्यप्सु प्रली-
यते" इत्यारभ्य "तम एकीभवती"त्यन्तेन क्रमान्तरप्रतीतेः । अतोऽव्य-
क्तादिशरीरकात् परस्माद्ब्रह्मण एव सर्वकार्याणामुत्पत्तिः । तेजःप्रभृत-
यश्च^३ शब्दास्तदात्मभूतं ब्रह्मैवाभिदधति ।

नन्वेवं सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचित्वे सति तैस्तैशब्दैस्तत्तद्वस्तुष्वप-
देशो ध्युत्पत्तिमिदु उपरुध्यते, तत्राह-

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्त-
द्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

'तु'-शब्दश्चादिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । निखिलजङ्गमस्याश्रयव्यपाश्रयस्तत्-
च्छब्दव्यपदेशो भाक्तः, वाच्यकदेशे भव्यत इत्यर्थः । समस्तवस्तुप्रकारिणो
ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुयाहिरप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वाद्ब्रह्मान्तरव्यात्माक्
प्रकार्योऽप्रतीतेः, प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्य, लोके

१ ०मन्त्रि-इति लि. पु. ।

२ मित्युच्यते इति लि. पु. ।

३ चेति नास्ति लि. पु. ।

तत्तद्वस्तुमात्रे वाच्येकदेशे^१ तैते शब्दा भङ्गत्वाभङ्गत्वा^२ध्यपदिस्यन्ते ।
 अथ धर, तेजःप्रभृतिभिः शब्दैस्तत्तद्वस्तुमात्रवाचितया व्युत्पत्तौ^३ब्रह्मणो
 व्यपदेशो भाक्तः स्यात् अमुष्यः स्यादित्याशङ्क्य चराचरव्यपश्रय इत्याद्यु-
 च्यते । चराचरव्यपश्रयस्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्दश्चराचरवाचिशब्दो ब्रह्म-
 ण्यऽभाक्तो मुष्य एव । कुतः । ब्रह्मभावभावित्वात्^४सर्वशब्दानां वाच-
 कभावस्य । नामरूपव्याकरणश्रुत्या हि^५तथाऽवगतम् ॥

तेजोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथाऽऽत्माधिकरणम् ३ । नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च

ताभ्यः ॥ १८ ॥

वियदादेः कृत्वस्य परस्माद्वहण उत्पत्तिरक्ता । इदानीं जीव-
 स्याप्युत्पत्तिरस्ति नेति संगम्यते । किं युक्तम् । अस्तीति । कुतः । एकवि-
 श्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः, प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणाच्च । वियदा-
 देरिव जीवस्याप्युत्पत्तिर्वादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति-

“यतः प्रसूता जगतः प्रसूति-

स्तापेन^६ जीवान् विससर्ज^७ भूम्याम्”

“प्रजापतिः प्रजा असृजत” “सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-
 तनाः सत्प्रतिष्ठाः” “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इति । एवं
 सचेतनस्य जगत उत्पत्तिवचनाज्जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते । न च धा-
 व्यम्-ब्रह्मणो नित्यत्वात्^८“तत्त्वप्रस्था”दिभिर्जीवस्य ब्रह्मत्वावगमान्जी-
 वस्य नित्यत्वमिति, “येतदात्म्यमिदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्येवमा-
 दिभिर्विषदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात्तस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गे । अतो जीवो
 ऽपि वियदादिवदुत्पद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

१ अथोक्तदेश इति लि. पु. ।

२ शब्दर भङ्गत्वा-इति लि. पु. ।

३ ० मात्र च वाचितया व्युत्पत्तौ-इति लि. पु. ।

४ ० भावभावित्वादिति सु. पु. ।

५ श्रुत्यादि-इति लि. पु. ।

६ प्रसूतिरतोयेनेति लि. पु. श्रेयसि, न तु युक्तम् ।

७ व्यसृजति लि. पु. ।

८ नित्यत्वमिति लि. पु. ।

९ सर्वमिति सरुदेव लि. पु. ।

‘नात्मा श्रुते’रिति । नात्मेत्यद्वये । कुतः । ‘श्रुतेः’, “न जायते
 विद्यते वा विपश्चित्” “ज्ञानो द्वायज्ञाद्योशनीया”^१दित्यादिभिर्जीवस्यो-
 त्यतिप्रतिषेधो हि श्रूयते । आत्मनो नित्यत्व च ताभ्यः श्रुतिभ्य
 एवावगम्यते ।

‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

मेको बहूना यो विदधाति कामान्”

“अज्ञो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीर” इत्यादिभ्यः ।

ततश्च नात्मेत्यद्वये । कथं तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वत्रिज्ञानप्रतिज्ञोपप-
 द्यते । इत्यमुपपद्यते, जीवस्यापि कार्यत्वात्कारणकार्ययोरन्यत्वाच्च ।
 एवं तर्हि विषदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । नेत्युच्यते, कार्यत्व
 हि नामैकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिः, तज्जीवस्याप्यस्यैव । इयास्तु
 विशेषः, विषदादेरचेतनस्य यादृशोऽन्यथाभावो न तादृशो जीवस्य ।
 ज्ञानमङ्गेचविक्रामलक्षणो^२ जीवस्यान्यथाभावः, विषदादेस्तु स्वरूपान्य-
 थाभाजलक्षणः । सेय स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जीवे प्रतिषिध्यते ।
 एतदुक्तं भवति-भोग्यभोक्तृनियन्तृन् विविक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य, भोग्य-
 गतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृरिति प्रतिषिध्य, तस्य नित्यता च प्रतिपाद्य, भोग्यगत-
 मुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगत चापुहपाथैश्रयत्वं नियन्तरिति प्रतिषिध्य, तस्य
 नित्यत्व निरवद्यत्व सर्वदा सर्वत्रत्व सत्यमङ्गुल्यत्व कर्णाधिराधिपत्व
 विश्वस्य पतित्वं च प्रतिपाद्य, सर्ववस्ययोश्चिदचित्तोस्त प्रति शरीरत्व
 तस्य चात्मत्व प्रतिपादितम् । अतस्सर्वदा चिदचित्तुस्तुशरीरतया तत्प्र-
 क रं ब्रह्म^३ कदाचित्त्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिभूत्वदशापचचिदचि-

१ द्वायज्ञादिति नि. पु. द्वायज्ञाद्योशनीयानोशादिति सु पु ।

२ अत्र इति सु पु ।

३ भोक्तृचविक्रामलक्षण इति सु पु ।

४ तदित्यधिकमत्र सि पु ।

द्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तत्कारणावस्यं ब्रह्म । कदाचित्त्व विभक्तनामरूपस्य-
 तच्चिदचिद्वस्तुशरीरम्, तन्न कार्यावस्यम् । तत्र कारणावस्यस्य कार्या-
 वस्यापत्तावचिदंशस्य कारणावस्यायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय
 शब्दादिमत्तया^१ स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति, चिदंशस्य च कर्म-
 फलविशेषभोक्तृत्वाय तदनु रूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति । उभयप्र-
 कारविशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्यतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति ।
 कारणावस्याया अयस्यान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च
 समरतः । अत एवैकस्यावस्यान्तरापत्तिरूपविकारापेक्षया “येनाशुतं शुत”-
 मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तो “यथा सोम्यै-
 केने”त्यादिना निर्दिशितः । ईदृश^२ ज्ञानसङ्कोचविकासकरतत्तद्वेहसम्यन्ध-
 विषागाभिप्राया जीवस्योत्पत्तिमरणवादिन्यः “प्रजापतिः प्रजा असृज-
 ते”त्याद्याः श्रुतयः, अचिदंशवत्स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्र-
 तिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च “न जायते म्रियते”इत्याद्याः ।
 “नित्यो नित्याना”मित्याद्याश्च श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वज्ञानसङ्कोचविका-
 सरूपोभयविधानिष्ठविकाराभावाभिप्रायाः । “स वा”एव महानज आत्मा
 ऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म” “नित्यो नित्याना”मित्याद्याः परविषयाः श्रुत-
 यः । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्तृष्टेरेकत्वावधारणं
 च नामरूपविभागाभावादुपपद्यते । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपा-
 भ्यां व्याक्रियते”ति हि^३ नामरूपविभागभावाभ्याम्यां^४ नानात्वैकत्वे च
 घटन्तीति ।

ये त्वविद्योपाधिकं जीवत्वं^५ घटन्ति, ये च पारमार्थिको-
 पाधिकृतम्, ये च सन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव भोक्तृभोग्यनियन्त्ररूपेण

१ भोगत्वाय शब्दादिमत्तपेक्ष्यमंशो लि. पु. ।

२ नोति नास्ति लि. पु. ।

३ यादृशेति लि. पु. ।

४ सह-इति लि. पु. प्रमाद ।

५ व्याक्रियते हि-इति लि. पु., व्याक्रियते इति श्रुति सु. पु. ।

६ विभागाभावाभावाभ्यामिति लि. पु. ।

७ ०पाधिकत्वं जीवत्वमिति लि. पु. ।

त्रिधा ऽवस्थितं घटन्ति, सर्वेऽप्येते अविद्याशक्तेरुपाधिशक्तेर्भाक्तृभोग्य^१नि-
यन्तृशक्तीनां च प्रलयकालेऽवस्थानेऽपि तदानीमेकत्वावधारणं नामरूप-
विभागाभावा^२देवोपपादयन्ति । “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्” “न
कर्मा^३ऽविभागादिति चेन्नानादित्वाद्गुणपदघटे चाप्युपलभ्यते चे”ति सूत्राभ्यां
जीवभेदस्य तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमात्^४ । इयान् विशेषः,
एकस्याऽनाद्याविद्याया ब्रह्म स्वयमेव मुह्यति, अन्यस्य पारमार्थिकाना-
द्युपाधिना ब्रह्म स्वयमेव^५ बध्यते, उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्त्यस्यन्तराभा-
वात् । अणरस्य ब्रह्मैव विचित्राकारेण परिणमते कर्मफलानि चानिष्टानि
भुङ्के । नियन्त्रंशस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि सर्वज्ञत्वात्स्वस्मादाभिन्न भोक्तारमनु-
सन्दधातीति स्वयमेव भुङ्के । आत्माकं तु स्थूलसूक्ष्मावस्थाविदचिद्वस्तुश-
रीरं ब्रह्म कार्यकारणोभयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिलदोष-
गन्धं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यऽपरिमितोदारगुणसागरमर्षतिष्ठते, प्रकारभूत^६चि-
दचिद्वस्तुगता अपुरुषार्थाः स्वरूपान्यथाभाव^७श्चेति सर्वं समऽजसम् ॥

आत्माऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ ज्ञाधिकरणम् ४ । जीऽत एव ॥१९॥

विषदादिव्रज्जीवो नेत्यद्वयत इत्युक्तम् । तत्रमद्भेन जीवस्वरूपं
निरूप्यते । किं नु^१ कपिलाभिमतचिन्मात्रमेवात्मनः स्वरूपमुत कणभुग-
भिमतपापाणकल्प^२मवित्स्वरूपमेवागन्तुकचैतन्यगुणकम्, अथ ज्ञानृत्व-
मेवास्य स्वरूपमिति । किं युक्तम् । चिन्मात्रमिति । कुतः । तथा^३
श्रुतेः, अन्तर्यामिब्राह्मणे हि “य आत्मनि तिष्ठ”चिति माध्यन्दिनीय-
पथायस्य स्थाने “यो विज्ञाने तिष्ठ”चिति काण्वा अधीयते । तथा-
‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्मोणि तनुतेऽपि चे”ति कर्तुरात्मनो विज्ञानमेव

१ श्रेयोति नास्त्यत्र लि. पु. ।

२ अगमाद्येति पु. द्वयेपि ।

३ ब्रह्मस्वरूपमेवेति लि. पु. ।

४ अभावा इति सू. पु. ।

५ एकस्यस्वरूपमिति पु. द्वयेपि ।

६ विभागादिति लि. पु. ।

७ भूतेति नास्ति लि. पु. ।

८ किं सुगत-इति सू. पु. ।

९ तथावेति लि. पु. ।

उद्धृत्य मानमुन्मानम् । अणुसदृशं घस्तूद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते-

“घालायशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः” इति,^१

“आत्मानमात्रो ह्यःरोऽपि दृष्ट” इति च ।

अतोऽणुरेवायमात्मा ॥

अथ स्यादात्मनो ऽणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी घेदना नोपपद्यत इति, तत्र मतान्तरेण परिहारमाह-

अचिरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिवन्दनबिन्दुद्वैकदेशवत्त्वंऽपि सकलदेहव्यापिनमाह्लादं जनयति, तद्वदात्माऽपि द्वैकदेशवर्ती सकलदेशवर्तिनी घेदनाप्रनुभवति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चे, न्ना, भ्युपगमाद्दृदि हि^२ ॥ २५ ॥

हरिवन्दनबिन्दुद्वैकदेशविशेषावस्थितिविशेषातयाभावः, आत्मनस्तु तत्र विद्यत इति चे, च, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । हृदयदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते “हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकशतं नाडीना” इति, तथा “कतम आत्म” इति प्रकृत्य योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदयऽन्तर्व्यति^३ इति । आत्मनो हि देहदेशविशेषस्थितिव्यापनाय चन्दनदृष्टान्तः प्रदर्शितः, न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा ।

एकदेशवर्तिनः सकलदेहव्यापिकार्यकरत्वे प्रकारे^४ स्वमतेनाह-

गुणाद्या ऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

‘घा’-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः । ‘आलोकवत्,’ यथा मणिक्यमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिना-

१ स घानन्थाप कल्पत इति-सु. पु. अधिकमत्रास्ति ।

२ अरति सु. पु. ।

३ हाति सूत्रे नास्ति वि. पु. ।

४ हि देहेति वि. पु. नास्ति ।

५ अत्यप्रकारमिति सु. पु. ।

मालोकोऽनेकदेश्यापी दृश्यते, तद्बहुदयस्यस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं
व्याप्य वर्त्तते । ज्ञातुः प्रभास्यानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणि-
प्रभावदुपपद्यत इति प्रथममूत्रे स्थापितम् ।

ननूक्तं विज्ञानं प्राचमेवात्मेति, तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरि-
क्तं गुणत्वमुच्यते, तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

यथा वृषिध्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः,
तथा ज्ञानामीति ज्ञातुर्गुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकः
सिद्धः । दर्शयति च श्रुतिः—“ज्ञानात्येवायं पुरुष” इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

स्वशब्देनेव ज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते—“न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो विद्यत” इति ।

यत्कृतं ‘यो विज्ञाने तिष्ठन्’ “विज्ञानं यज्ञं तनुते” “ज्ञान-
स्वरूपमन्यन्निर्मलं परमार्थत” इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत
इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

‘तु’-शब्दश्चोद्व्य व्यावर्तयति । तद्गुणसारत्वाद् विज्ञानगुणसारत्वा-
दात्मनो विज्ञानमिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा
प्राज्ञस्थानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञं ‘आनन्द’-शब्देन व्यपदिश्यते
“यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना” इति ।
प्राज्ञस्य ज्ञानन्दस्सारभूतो गुणः “स एको ब्रह्मण आनन्दः” “आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वाच विभेति कुतरवने” इति । यथा वा “सत्यं ज्ञानमनन्त
ब्रह्मे” इति विपरिवृतः प्राज्ञस्य ‘ज्ञान’-शब्देन व्यपदेशः । “सद् ब्रह्मणा

१ विज्ञानेति मु. पु. ।

२ व्यतिरिक्तेति लि. पु. नास्ति ।

३ ज्ञानस्येति नास्ति लि. पु. ।

४ प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकसिद्धिं दर्शयति च श्रुतिरिति मु. पु.

५ प्राज्ञ इति नास्ति लि. पु. ।

६ यज्ञोप्येति लि. पु. प्रमादाः ।

स्वरूपं श्रूयते । स्मृतिषु च "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थत" इत्या-
 दिष्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रतीयते । अपरस्तु जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे
 च^१ स्वाभाषिकेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गा-
 त्करणानां^२ च वैयर्थ्यात्सुषुप्तिमूहंदिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जा-
 यत्सामग्र्यां सत्यां ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादस्य न ज्ञानं स्वरूपं, नापि ज्ञातृत्वम्,
 आगन्तुकमेव चैतन्य सर्वगतत्वं चात्मनोऽवस्थाभ्युपेत्यम्, सर्वत्र कार्यो-
 पलब्धेः सर्वत्रात्मनः सन्निधानाभ्युपगमाच्छरीरगमनेनैव कार्यसम्भवे सति
 गति^३कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । श्रुतिरपि सुषुप्तिवेलायां ज्ञानाभावं
 दर्शयति "नाह^४ यत्त्वयमेवं सप्रत्यात्मानं जानात्य^५धमहमस्मीति ने
 एवेमानि भूतानी"ति, तथा मोक्षदशायां ज्ञानाभावं दर्शयति "न प्रेत्य
 संजाऽस्ती"ति । ज्ञानस्वरूपमित्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानस्य तदसाधारणगुण-
 त्वेन लक्षणिक-इत्येवं प्राप्ते प्रचक्षते—

‘ज्ञोऽत एव,’

‘ज्ञ एव’ अयमात्मा ज्ञातृस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम्, नापि जह-
 स्वरूपः । कुतः । ‘अत एव’—श्रुतेरेवेत्यर्थः । नात्मा श्रुतेरिति प्रकृता
 श्रुति रवः—शब्देन परादृश्यते । तथा च्छब्देऽपि पञ्चापनिषाद्ये मुक्ता-
 मुक्तात्म स्वरूपकथने "अथ यो वेदेदं जिघ्राषीति स आत्मा" "मनसैवेता-
 न्कामान्यश्च रमते य एते ब्रह्मलोकै" "सत्यज्ञानमः सत्यसङ्कल्पः" "नोप-
 जनं स्मरन्निद्रं शरीरम्" । अन्यत्रापि "न पश्यो मृत्युं पश्यति" । तथा
 वाजसनेयके "कलम आत्मे"ति पृष्ठा "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदा-
 न्तर्ज्यातिः पुरुष" इति, "तथा विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्" "जा-
 नान्त्येवायं पुरुषः", तथा "एष हि श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता घोहृा
 कतो विज्ञानात्मा पुरुष." "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कला"
 इति ।

१ अत्मनो ज्ञातृत्वं चेति लि पु ।

२ जायते इति लि पु ।

३ नाहमिति पु हृयेऽपि ।

४ अयमिति नास्ति लि पु ।

५ कारणानामिति लि पु ।

६ गतीति नास्ति लि पु ।

७ जानामीति सु पु ।

८ एव एव हीति लि पु ।

मालोकोऽनेकदेश्यापी दृश्यते, तद्बृहदयस्यस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्त्तते । ज्ञातुः प्रभास्यानीपस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र एतिर्मणि-
प्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् ।

ननुक्तं विज्ञानमीमात्रमेवात्मैति, तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरि-
क्तगुणत्वमुच्यते, तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

यथा पृथिव्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः,
तथा जानामीति ज्ञातुर्गुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकः
सिद्धः । दर्शयति च श्रुतिः—“जानात्येषां पुरुष” इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

स्वशब्देनैव ज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते—“न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो विद्यत” इति ।

यत्पूर्वकं ‘यो विज्ञाने तिष्ठन्’ “विज्ञानं यत् तनुते” “ज्ञान-
स्वरूपमन्यन्तनिर्मलं परमार्थत” इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मैति व्यपदिश्यत
इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

‘तु’-शब्दश्चोक्त्या व्यावर्तयति । तद्गुणसारत्वाद् विज्ञानगुणसारत्वा-
दात्मनो विज्ञानमिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा
प्राज्ञस्यानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञं ‘आनन्द’-शब्देन व्यपदिश्यते
“यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना” इति ।
प्राज्ञस्य ह्यानन्दस्सारभूतो गुणः “स एको ब्रह्मण आनन्दः” “आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वाव विभेति कुतश्चने” इति । यथा वा “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मे” इति, विपरिवृतः प्राज्ञस्य ‘ज्ञान’-शब्देन व्यपदेशः । “सह ब्रह्मणा

१ विज्ञानेति सु. पु. ।

२ व्यतिरिक्तेति लि. पु. नास्ति ।

३ ज्ञानमर्थेति नास्ति लि. पु. ।

४ प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकसिद्धिं दर्शयति च श्रुतिरिति सु. पु.

५ प्राज्ञ इति नास्ति लि. पु. ।

६ वक्ष्येति लि. पु. प्रमादाः ।

उद्धृत्य मानमुन्मानम् । अणुसदृशं धस्तूद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते-

“द्यालापशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः” इति,^१

“आत्मानो ह्यनुरूपि दृष्ट” इति च ।

अतोऽणुरेवायमात्मा ॥

अथ स्यादात्मनो ऽणुस्य सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति, तत्र मतान्तरेण परिहारमाह-

अचिरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनचिन्दुर्वैकदेशवर्त्येऽपि सकलदेशव्यापिनमाह्लादं जनयति, तद्वदात्मा, विद्वैकदेशवर्ती सकलदेशवर्तिनी वेदनामनुभवति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चे, आ,भ्युपगमाद्दृदि हि ॥ २५ ॥

हरिचन्दनचिन्दुर्वैकदेशविशेषावस्थितिविशेषात्तथाभावः, आत्मनस्तु तत्र विश्रुत इति चे, च, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । दृद्यदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते “हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकशतं नाहीना” इति, तथा “कतम आत्म” इति प्रकृत्य योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृद्यऽन्तर्भवति” इति । आत्मनो हि देहदेशविशेषस्थित्युपनाय चन्दनदृष्टान्तः प्रदर्शितः, न तु चन्दनस्य देगविशेषापेक्षा ।

एकदेशवर्तिनः सकलदेशव्यापिकायंकरत्वे प्रकारे^२ स्वमतेनाह-

शुणाद्वा ऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

‘वा’-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेशव्याप्यवस्थितः । ‘आलोकवत्,’ यथा मणिक्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिना-

१ स घानन्थाय कल्पत इति-मु. पु. अधिकमस्ति ।

२ अरेति मु. पु. ।

३ हाति सूत्रे नास्ति वि. पु. ।

४ हि देहेति नि. पु. नास्ति ।

५ अत्यप्रकारमिति मु. पु. ।

“न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।

मर्षं ह पश्यः पश्यति मर्षमाप्नोति सर्वशः”^१ ॥

‘नोपजनं स्मरविद्रं शरीरं’ “मनसैतान्कामान्दश्यन् रमत” इत्या-
दिश्रुत्यैकाग्र्यात् ॥

संप्रति ज्ञानात्मशादे तस्य सङ्गतत्वे [च] दूषणमाह-

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनि-

यमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

‘अन्यथा’-सङ्गतत्वपक्षे तस्य ज्ञानमात्रत्वपक्षे च^२ नित्यमुपल-
ब्ध्यनुपलब्धी सहैव प्रसज्येयाताम्, ‘अन्यतानियमो वा’, उपलब्धिरेव वा
नित्यं स्यादनुपलब्धिरेव वा । एतदुक्तं भवति-नोक्ते तावद्वर्तमानयोरा-
त्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरप्यं ज्ञानात्मा सर्वगतो हेतुः स्यात्, उपलब्धिरेव वा,
अनुपलब्धिरेव वा । उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभयं प्रसज्येत । यद्युपल-
ब्धिरेव, सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रानुपलम्भो न स्यात् । अथानुपलब्धिरेव,
सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिर्न स्यादिति । अस्माकं शरीरस्यान्तर्याम्यस्यित्वा-
दात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्थामितिः । करणायत्तोपलब्धिरेपि
सर्वेषामात्मनां सङ्गतत्वेन सर्वैः कारणैः सर्वदा संयुक्तत्वाद्ऽदृष्टादेर-
प्यनियमादुक्तदोषः समानः ॥

ज्ञाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ कर्तृधिकरणम् ५ । कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

अयमात्मा ज्ञाता, स चाणुपरिमाण इत्युक्तम् । इदानीं किं स
एव कर्त्ता, उत स्वयमकर्त्तैव सन्नऽचेतनानां गुणानां कर्तृत्वमात्मन्यध-
स्यतीति चिन्त्यते । किमत्र युक्तम् । अकर्त्तैवात्मेति । कुतः । आत्मनो
ह्यकर्तृत्वं गुणानामेव च कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेषु श्रूयते । तथा हि, कर्त-

१ सर्वत्र इति इति लि पु. ।

२ ज्ञानमात्रपक्षे च नासात्मनमित्यर्थः तथा तस्य ज्ञानमात्रपक्षे चेति लि-
पु. पादादिकम् ।

३ अविशद्यो नास्ति लि पु. । ४ ०, अथत्यतीति लि. पु. ।

विपरिचिता" "यस्सर्वज्ञ" इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानं सारभूतो गुण इति विज्ञायते ।

पावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वेन तद्व्यपदेशे^१ न दोषः । तथा च षण्णादयो यावत्स्वरूपभाविगोत्यादिधर्मशब्देन गौरिति व्यपदिश्यमाना वृश्यन्ते, स्वरूपनिर्हणधर्मत्वादित्यर्थः । 'व'-कारो^२ ज्ञानयदात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशे न दोष इति समुच्चिनोति ।

यज्जीकं सुषुप्तादिषु ज्ञानाभावाच्च ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमिति, तत्राह-

पुंस्त्वादिवचनस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

'तु'-शब्दोर्बोदिताशूद्रानिश्चयार्थः । 'अस्य' ज्ञानस्य सुषुप्तादिव्यपि विद्यमानस्य जागृत्यादिव्यभिच्यक्तिसम्भवात्स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वापत्तिः । 'पुंस्त्वादिवत्', यथा पुंस्त्वाद्यसाधारणस्य धातोर्याख्यायस्यायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य युवत्वे^३ऽभिव्यक्तौ पुंमस्तद्वृत्ता न षादाचित्की भवति । सप्तधातुमयस्य हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धि,

"तत्सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि

चतुर्विधाहारमयं शरीर"मिति-

शरीरस्वरूपव्यपदेशात् । सुषुप्तादिव्यप्यहमर्थः प्रकाशेत इति प्रागे-
षोक्तम् । तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्व जागृत्यादावुप-
लभ्यते । एते चात्मनो ज्ञातृत्वादयो धर्मोः प्रागेवोपपादिताः । अतो
ज्ञातृत्वमेव जीवात्मनः स्वरूपम् । स चायमात्माऽणुपरिमाणः । "न
प्रेत्य सजाऽस्ती"त्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते, ऽपि तु "एतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती"ति संसारदशाया यद्भूतानुवि-
धायित्वमयुक्त जन्मनाशादिदर्शनम्, तन्मुक्तस्य न विद्यते,

१ ०धर्मत्वानेन व्यपदेशो-इति लि. पु. सु. पु. ऽपि व्यपदेशो-इति ।

२ चकारादिति नि. पु. ।

३ पुंशब्दे-इति लि. पु. प्रमाद. । ४ ०दयोर्वा इति लि. पु. ।

“कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्व्योऽनिजन्मस्वि”ति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वमभ्युपेत्योच्यते—

“तत्रैवं सति कर्तात्मात्मानं केषलं तु यः ।

पश्यत्यङ्गतद्वुद्वित्वाव स पश्यति दुर्मति”रिति,

अधिष्ठानं तथा कर्ता कारणं च पृथग्विधम् ।

विविधार्थं पृथक्चेष्टा देवं^१ चैवान्न पञ्चम”मिति ।

अधिष्ठानादिदेवपर्यन्तसापेक्षे सत्यात्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केष-
लङ्कर्तारं मन्यते, न स पश्यतीत्यर्थः ।

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

“स यथा महाराज” इति प्रकृत्य “एवमेवैव एतान्प्राणान्
एहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत” इति प्राणानामुपादाने विहारे
च कर्तृत्वमुपदिश्यते ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे”ति लौकिकवैदिक-
क्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता । ‘विज्ञान’—शब्देन नात्मनो व्यपदेशः,
अपि त्वऽन्तःकरणस्य बुद्धेरिति चेत्, एवं सति ‘निर्देश’विपर्ययः^२ स्यात्,
बुद्धेः^३ कारणत्वाद्बुद्धानेनेति कारणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वे दोष उच्यते, यथाऽऽत्मनो विभुत्वे नित्योप-
लब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग^४ इत्यादिनोपलब्धेर्नियम उक्तः, तद्वदात्मनोऽकर्तृत्वे
प्रकृतेश्च कर्तृत्वं तस्याः सर्वपुंससाधारणत्वात्सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां
भोगाय स्युः, नैव वा कस्यचिदात्मनः । विभुत्वाभ्युपगमात्सविधानमपि
सर्वेषामविशिष्टम् । अत एव चा^५न्तःकरणादीनामपि नियमो नोप-
पद्यते, यदायत्ता व्यवस्था स्यात् ।

१ देशमिति लि. पु. प्रमादः ।

२ निर्देशमिति लि. पु. ।

३ चैव—इति नि. पु. ।

४ बुद्धे—इति लि. पु. ।

५ चेति नास्ति लि. पु. ।

बल्लीषु जीवस्य^१ "न जायते म्रियते" इत्यादिना जन्मजामरणानादिकं सर्वं प्रकृतिधर्मं प्रतिषिध्य हननादिषु क्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते-

"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतरचेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीते नायं हन्ति न हन्यते" इति ।

हन्तारमात्मानं जानन्न जानात्यात्मानमित्यर्थः । तथा च भगवता स्वयमेव जीवस्याकर्तृत्वं स्वरूपं कर्तृत्वाभिमानस्तु ध्यामोह^२ इत्युच्यते-

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते" ॥

"नान्य गुणोभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यती"ति,^३

"कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

गुरुषः सुखदुःखाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" इति च ।

अतः गुरुषस्य भोक्तृत्वमेव, प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वमेवं प्राप्ते प्रवत्सहे

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'

आत्मैव कर्त्ता, न गुणाः^४ । कस्मात् । 'शास्त्रार्थवत्त्वात्', शास्त्राणि हि "यजेत स्वर्गकामः" मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेत्येवमादीनि स्वर्गमोक्षादिकस्य भोक्तारमेव कर्तृत्वे नियुज्यते । न ह्यचेतनस्य कर्तृत्वेऽन्यो नियुज्यते^५ । शासनाच्च शास्त्रम्, शासनं च प्रवर्तनम् । शास्त्रस्य च प्रवर्तकस्य बोधजननद्वारेण, अचेतनं च प्रधानं न बोधोपेतुं शक्यम् । अतः शास्त्राणामर्थवत्त्वं भोक्तुरचेतनस्यैव कर्तृत्वे भवेत् । तदुक्तं "शास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति । यदुक्तम् "हन्ता चेन्मन्यते" इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयते इति, तदात्मनो नित्यत्वेन हननस्यैवाभावादुच्यते । यच्च "प्रकृतेः क्रियमाणानां"त्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्यते इति, तत्सांसारिकप्रवृत्तिष्वस्य कर्तृता सत्त्वरजस्तमोगुणसंमर्गकृता न स्वरूपपयुक्तिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानामेव कर्तृत्वमित्युच्यते । तथा च तत्रैवोच्यते

१ जीवः अ इति सि. पु. प्रमादः । २ अभिमानध्यामोह इति सि. पु. ।

३ इतिशब्दो नास्ति पु. द्वयेषु ।

४ गुणः-इति सि. पु. ।

५ नियुज्यते-इति पु. द्वयेषु । ६ नेति नास्ति सि. पु., भाष्यं तु तेन ।

“परास्त्वि”ति । ‘तु’-शब्दः पत्र ध्यावतंपति । ‘तत्’ कर्तृत्वमऽस्य
 ‘परात्’ परमात्मन एव हेतोर्भवति । कुतः । ‘श्रुते.’ “अन्त प्रविष्टः शास्ता
 जनाना सर्वात्मा” “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरो” यमात्मा न वेद
 यस्यात्मा शरीर य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्गाम्यमृत”
 इति । स्मृतिरपि-

“सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहन च” ।

“ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

धामयन्सर्वभूतानि यन्वाहूठानि मायये”ति ।

नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थात् प्रसज्येतेत्युक्तम्, तत्राह-

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिडावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४१ ॥

सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृत प्रयत्नमुद्योगमपेत्यान्तर्गामी पर-
 मात्मा तदनुमतिदानेन प्रवर्तयति, परमात्मानुमतिमन्तरेणास्य प्रवृत्ति
 नापपद्यत इत्यर्थः । कुत एतत् । ‘विहितप्रतिपिडावैयर्थ्यादिभ्यः’ । आदि
 शब्देनानुपहनियहादयो एह्यन्ते । यथा द्वयोः साधारणे धने परस्यत्वा
 पादनमन्यतरानुमतिमन्तरेण नोपपद्यते, तथाऽपीतरानुमतिः स्वनेष
 कृतेति तत्फल तस्यैव भवति । पापकर्मसु निवर्तनशक्तस्याप्यनुमन्तृत्य
 न निर्देयत्वमावहतीति साह्यसमयनिरूपणे प्रतिपादितम् । नन्वेवम,
 “एष ह्येव साधु कर्म कारयति त ऽयमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीयति एष
 एषासाधु कर्म कारयति त ऽयमधो निनापती” त्युचिनीययाऽधोनिनी
 यया च स्वयमेव साध्यसाधुनी कर्मणी कारयत्येवोपपद्यते । उच्यते,
 एतच्च सर्वसाधारणम्, यस्त्यतिमात्रपरमपुरुषानुरूत्ये व्यवसित प्रवर्तते,
 तमनुग्रहन् भगवान्स्वयमेव स्वभाष्यशयेष्विति^१ कल्याणेषु कर्मस्वेव^२ इति

१ यमयतीति सु पु ऽधिकमिद । २ यथापीति लि पु ।

३ ० मतस्तुत्यनय कृतमिति सत्कने त्यस्येति लि पु

४ अपिर्नास्ति लि पु । ++ एतच्छिद्धान्तं पाठा लि पु बुद्धि ।

५ ० नुरूत्ये व्यवसित इति लि पु । ६ ० व्य त-इति लि पु ।

७ अत्र कर्मस्वेति सु पु ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वं कर्तुंन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वशक्तिरपि तस्या
एष स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिर्हीयेत, भोक्तृत्व च बुद्धेरैव संपद्यत
इत्यात्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात् । "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावा"दिति हि
तेषामभ्युपगमः ।

समाध्यभावाच्च^१ ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वं मोक्षसाधनभूतसमाधावपि सैव कर्त्री स्यात् । स च
समाधिः प्रकृतेरन्योऽस्मीत्येवंरूपः । न च प्रकृतेरन्योऽस्मीति प्रकृतिः
समाधातुमलम् । अतोऽप्यात्मैव कर्ता ।

नन्वात्मनः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वं नापरमेदित्य-
त्राह^२—

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४६ ॥

घागादिकरणसंपत्तेऽप्यात्मा यद्वैच्छति, तदा करोति, यदा तु
नेच्छति, तदा न करोति । यथा तत्रा घास्यादिकरणसंविधानेऽपीच्छानु-
गुण्येन करोति^३ न करोति च । बुद्धेस्त्वचेतनायाः कर्तृत्वे तस्या भोक्त-
वाञ्छादिनियमकारणाभावात्सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

कर्त्रधिकरण समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ परायताधिकरणम् ६ । परास्तु तच्छ्रुतेः^४ ॥ ४० ॥

इदं जीवस्य कर्तृत्वं किं स्यात्तन्व्येणैत परमात्मायत्तमिति । किं
प्राप्तम् । स्यात्तन्व्येणैति । परमात्मायत्तस्ये हि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं
प्रमज्येत^५ । यो हि स्वबुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्त्यारम्भशक्तः, स एव नियोज्यो
भयति । अतः स्यात्तन्व्येणस्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते—

१ समाधायभावाच्चेति नि. पु. सूत्रपाठः ।

२ एतच्छिदान्तर्गत. पाठो नि. पु. बुद्धिः ।

३ नापरमेतेत्यत्राहेति नि. पु., नापरमेतेत्यत्राहेति मु. पु. ।

४ यथेति नि. पु. प्रमादः । ५ करोतीति बुद्धिः नि. पु. ।

६ एव पुनेरिति सूत्रपाठो नि. पु. घामादिद्वयः ।

७ वगज्यते-इति नि. पु. ।

ब्रह्मांशत्वं न निर्णीतम्, तावन्जीवस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं ब्रह्मणस्तस्माद-
धिकत्वं च न प्रसिद्धमिति । किं सायत्प्राप्तम् । अत्यन्तमिदं इति ।
कुतः । 'ज्ञात्री द्वावजातीयनीशा'दित्यादिना भेदनिर्देशात् । ज्ञा-
योरभेदश्रुतयस्त्वग्निना सिद्धेदितिवद् विदुर्दुर्घप्रतिपादनादौपचा-
रिभ्यः । ब्रह्मणोऽयो जीव इत्यपि न साधीयः, एकवस्त्वेकदेशवाची
ह्यंश'-शब्दः । जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गता दोषा ब्रह्मणि भवेयुः ।
न च ब्रह्मब्रह्मणे जीव इत्यंशत्वापत्तिः, खण्डभावा'नर्हत्वात् ब्रह्मणः,
प्रागुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । तस्मादत्यन्तमिदमप्य च तदंशत्वं दुरुपपादम् ।
यद्वा, भान्तं ब्रह्मैव जीवः । कुतः । "तत्त्वमस्य 'ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि-
ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नानात्वत्रादिन्यस्तु प्रत्यक्षादिसिद्धा'र्थांनुधा-
दित्वादनन्यथासिद्धा, द्वैतोपदेशपर्यायिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षादय इवाविद्या-
न्तर्गताः व्याप्यन्ते । अथ वा, ब्रह्मैवानाद्युपाध्यच्छिद्यं जीवः । कुतः ।
तत एव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । न चा'यमुपाधिभ्रान्तिपरिकल्पित इति
वक्तुं शक्यम्, 'बन्धमोक्षा'दध्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

ब्रह्मांश इति । कुतः । 'नानाव्यपदेशा'दन्यथा च'-एकत्वेन व्यप-
देशात् । उभयथा हि व्यपदेशो दृश्यते । नानात्व'व्यपदेशस्तावत्पृथक्-
सुखत्वनिवृत्तत्वनियाम्यत्वसर्वज्ञत्वाऽज्ञत्वस्याधीनत्वपराधीनत्वशुद्धत्वा-
शुद्धत्वकल्याणगुणाकरत्वतद्विपरीतत्वपरित्यगेशत्व्यादिभिर्दृश्यते । 'अन्यथा-
चा'भेदेन व्यपदेशो वि "तत्त्वमस्य" "ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिभिर्दृश्यते ।
'अपि दाशकितवादित्वमधीयत एके'-"ब्रह्म दाशा ब्रह्म द्रामा ब्रह्मेमे-
किनद्या" इत्याद्यर्थेणैका ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमधीयते । ततश्च
सर्वजीवव्यापित्वेनाभेदे व्यपदिश्यत इत्यर्थः । सर्वमुभयव्यपदेशमुख्यत्व-
सिद्धये जीवोऽयं ब्रह्मणोऽयं इत्यभ्युपगन्तव्यः । न च भेदव्यपदेशानां

१ यथावित्यादिभेदेति नि० पु० । २ उभयस्य गतावपत्तिरिति नि० पु० प्रमादः ।
३ एतदेति मु० पु० । ४ प्रत्यक्षादिति नि० पु०, न तु पुक्तम् ।
५ न येति नि० पु० । ६ स्थिति नास्ति नि० पु० ।

जनयति । यश्चातिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवसितः प्रवर्तते, तं त्रिष्टुगस्वमा-
प्तिविराधिष्वधोगतिसाधनेषु कर्मसु इत्थं जनयति । यथोक्तं भगवता
स्वयमेव-

“अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वे प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः”-

इत्यारभ्य

“तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
दद्यामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवानुकम्प्यार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वते”ति ।

तथा

“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्” इत्यादि^१
“मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः”-इत्यन्तमुक्त्वा
“तानहं द्विषतः क्रूरान्ससारेषु नराधमान् ।
सिषाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनि” इत्युक्तम् ॥
परायत्ताधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथांशधिकरणम् ० । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दा-
शकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥

जीवस्य कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्युक्तम् । इदानीं किमयं जीव-
परस्मादत्यन्तभिन्नः, उत परमेव ब्रह्म धान्तम्, उत ब्रह्मेवोपाधवच्छि-
न्नम्, अथ ब्रह्माश इति संशयते । श्रुतिविपत्तिपत्तेः संशयः^१ । ननु
'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दित्यत्रैवायमर्थो
निर्णीतः^२ । सत्यम्, स एव नानात्वैकत्वश्रुतिविपत्तिपत्त्याः ऽऽविष्य^३
जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादनेन^४ विशेषतो निर्णीयते । यावद्वि^५जीवस्य

१ इत्यादिनेति वि. पु. । २ परस्मादत्यन्तभिन्न इति वि० पु० अधिब्रह्म ।

३ व्यक्तं इति वि. पु० । ४ आधिप्येति नि० पु० नास्ति ।

५ ०वपाटने-इति नि. पु० । ६ श्रुति वि० पु० नास्ति ।

गनाश एवेति प्रागेवोपपादितम् । आभासा एवेति वा पाठः । तथा सति हेतव आभामाः । चकारात्

“पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा”

“ज्ञाज्ञो द्वायज्ञाधीशनीशौ”^१

“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वृत्ती”^२त्यादिश्रुतिविरोधश्च । अविद्यापरिऋत्पितो-
पाधिभेदे हि सर्वापाधिभिरुपहितस्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमाद्भोगव्यतिकर-
स्तदवस्य एव ।

पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मज्ञोपपादे उपाधिभेदं हेतुभूतानाद्व-
दृष्टवशाद्व्यवस्था^३ भविष्यतीत्याशङ्काह^४—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

उपाधिपरम्पराहेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेन नियम-
हेत्वभावादव्यवस्थेयं^५, उपाधिभिरदृष्टैरव स्वसम्बन्धेन^६ ब्रह्मस्वरूपद्वे-
दासम्भवात् ।

अभिसन्ध्यादिव्यपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिव्यपि उक्तादेव^७ हेतोरनियम एव ।

प्रदेशभेदादिति^८ चे, ज्ञान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तच्छेदानर्हं नानाविधोपाधिभिः
सम्बध्यते, तथाऽप्युपाधिसम्बन्धिब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्यत एव भोगव्यव-
स्येति चे, तत्र, उपाधीनां तत्रतत्र गमनात्सर्वप्रदेशानां सर्वापाध्यन्तर्भा-
वात्प्रातिकरस्तदवस्य एव । प्रदेशभेदेन सम्बन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेश
त्यात्तत्^९त्प्रदेशसम्बन्धिदुःखं ब्रह्मण एव स्यात् । पूर्वत्र ‘नित्योपलब्धनु-
पलब्धिप्रसङ्गेऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा’ ‘उपलब्धिबदनियम’ इति द्वाभ्यां

१ ज्ञाज्ञो द्वारिर्वात् नित्यं पु० ।

२ भेदे इति नित्यं पु० ।

३ व्यवस्थाव्यवस्थेति नित्यं पु० ।

४ आर्हेति नास्ति नित्यं पु० ।

५ भावात्प्रत्यवस्थेति नित्यं पु० ।

६ स्वरूपसम्बन्ध इति नित्यं पु० ।

७ उदेरिति नित्यं पु० ।

८ प्रदेशादिति नित्यं पु० ।

९ नानाविधत्वा-इति नित्यं पु० ।

१० तदिति सकृदेव सु पु० ।

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।

तस्य सृज्यस्य सभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" ॥-

इत्यादिना । चकाराच्छुभयोऽपि "यस्यात्मा शरीर"मित्यादिना ऽऽत्मशरीरभावेनाशाशित्वं वदन्तीत्युच्यते ।

एवं ब्रह्मणोऽशत्वे ब्रह्मव्यत्यर्थत्वे ज्ञत्वे च सर्वेषां समाने केषाञ्चिद्देवाध्ययनतदर्थानुष्ठानाद्यनुज्ञा, केषाञ्चित्तत्परिहारः, केषाञ्चिद्दुःशंसनस्यशंसाद्यनुज्ञा, केषाञ्चित्तत्परिहारश्च शास्त्रेषु कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह-

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥

सर्वथा ब्रह्माशक्त्युत्वादिनैकरूपत्वे सत्याप ब्राह्मणतत्रियवैश्यशूद्रादिरूपगुणव्यतिरेकसम्बन्धनिबन्धनावऽनुज्ञापरिहारावुपपद्यते, 'न्यातिरादिवत्,' यथाऽग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि श्रोत्रियागारादग्निराह्रियते, शमसानादेस्तु परिह्रियते, यथा चाग्नादि श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेस्तु परिह्रियते ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

ब्रह्माशत्वादिनैकरूपत्वं सत्याप जीवनामन्यान्यभेदादऽणुत्वेन प्रतिशरीर भिन्नत्वाच्च भोगव्यतिकरोऽपि न सम्भवति । भ्रान्तब्रह्मजीववादे चोपहितब्रह्मजीववादे च जीवपरयोर्जीवानां च भोगव्यतिकरादयः सर्वे दोषास्तन्तीत्यभिप्रायेण स्वपते भोगव्यतिकराभाय उक्तः ।

ननु भ्रान्तब्रह्मजीववदोऽप्यधिष्ठाकृतोपाधिभेदाद्भोगव्यवस्थादय उपपद्यन्त, तत्राह-

अभास एव च ॥ ४९ ॥

अथच्छेदरसप्रकाशमात्ररूपव्यतिरोधानपूर्वकोपाधिभेदोपादनहेतुराभास एव । प्रकाशैकरूपव्यतिरोधानं प्रका-

१ दर्शनस्य प्राज्ञनेति ति० पु० । २ येति ति० पु० ।

३ शोधाना च भोगादयः सद्यथा सन्त्यभिप्रायेण स्वपथे भोगांशशरीरादयः एषा मतेनेकत्वे-इति ति० पु० । ४ मात्रेति भासति ति० पु० ।

५ शक्तिब्रह्मान्तगतः पाटो ति० पु० वृद्धितः ।

पत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्म'याद्यात्म्यवेदनत्तमैर-
गम्यते । 'अमन्ततेज्ञाव्यतिकर' इत्यनन्तरमेव चाऽऽत्मबहुत्व धर्त्याति ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति जीवस्य पुरुषो-
त्तमांशत्व स्मर्यते, अतश्चायमंशः ।

अशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगता दोषा ब्रह्मण एव-
त्याशङ्काह-

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

'तु'-शब्दश्चेत्तच्छब्दं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवत्तु जीवः परमात्मनो-
ऽतः । यथा ऽन्यादित्यादिभ्यांस्त्वतो भावरूपः प्रकाशांशो भवति, यथा
गवाश्वशुक्रकृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां वस्तूनां गोत्वादीनि विशेष
कान्यथाः, यथा वा देहिने देवधनुष्यादेर्देहोऽश, स्तद्वत् । एकवस्त्वैकदेशत्वं
ह्यंशत्वम् । विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमय एव, तथा च विशेषका
विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽप्य विशेष्याशोऽप्यमिति व्यपदिशन्ति ।
विशेषणविशेष्ययोरशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्य दृश्यते, यथा जीवपरयो-
र्विशेषणविशेष्ययोरंशाशित्व स्वभावभेदश्चाप्यद्वयते । तद्विदमुच्यते 'नैवं
पर' इति । यथाभूतो जीवो न तथाभूतः परः । यथैव हि प्रभायाः प्रभा-
यानऽन्यथाभूत, स्तथा प्रभास्यानीयात्'स्वाशाञ्जीवादंशी परोऽप्यर्थान्तर-
भूत इत्यर्थः । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वज्ञत स्वभाववैलक्षण्यमा-
श्रित्य भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्धयनर्हं विशेषणानां
विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । “तत्त्वमस्य” “ऽयमात्मा
ब्रह्मे”त्यादिषु 'त'च्छब्द'ब्रह्म'शब्दव'त्य' 'मयमात्मे'ति शब्दा अपि, जीव-
शरीरैकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादित्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः ।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

एवं प्रभाप्रभाषदूषेण शक्तिशक्तिमदूषेण शरीरात्मभावेन चाथा
शिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति-

“एकदेशस्यितस्याग्नेर्ल्योत्वा विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथैदमपिलं जगत् ॥

१ भेद आत्म-इति लि० पु०, भेदकाकार आत्मा-इति सु० पु० ।

२ नद्यादेवेति लि० पु० ।

प्रत्यक्षादिप्रामिद्वार्यत्वेनान्यथा^१सिद्धत्वम्, ब्रह्मसृज्यत्वत्रियाम्यत्वतच्छरी-
रत्वतच्छेषत्वतदाधारत्व^२तत्यान्यत्वतत्संहाय्यत्वतदुपासकत्वतत्प्रसादल-
भ्यधर्मार्थकाममोतरूपपुरुषार्थभोक्तृत्वादय^३स्तत्कृतश्च जीवब्रह्मणोर्भेदः
प्रत्यक्षाद्युगोचरत्वेनाऽनन्यथासिद्धः । अतो न जगत्सृष्ट्यादिव्यादिनीनां
प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवादेन मिथ्यार्थापदेशपरत्वम् । न चाखण्डैकरस
चिन्मात्रस्वरूपेण ब्रह्मणा ऽऽत्मनो ऽतद्भाषानुसन्धानं बहुभवनसङ्कल्प-
पूर्वकवियदादिसृष्टिं जीवभावेन तत्प्रवेशं विचित्रनामरूपव्या^४कारणं तत्कृ-
ताऽनन्तविषयानुभवनिमित्तसुखदुःखभागित्वम^५भोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा
तत्रियमनेनान्तर्यामित्वं जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मात्मभाषानुसन्धानं
संसारमोचं तदुपदेशशास्त्रं च कुत्राप्येन धर्मितव्यमित्युपदिश्यते, तथा
सत्युन्मात्तप्रलपितत्वापातात् । उपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीव इत्यपि न
साधीयः, पूर्वनिर्दिष्टनियन्तृनियाम्यत्वादिष्यपदेशवाधादेव^६ । न हि
देवदत्तादरेकस्यैव एहा^७दुपाधिभेदाविषयन्तृनियाम्यभाषादिसिद्धिः । अत
उभयव्यपदेशोपपत्तये जीवोऽयं ब्रह्मणोऽयं इत्यभ्युपेत्यम् ।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

“पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादोऽस्यामृतं दिधी”ति मन्त्रवर्णाच्च
ब्रह्मांशो जीवः । अंशवाची हि ‘पाद’-शब्दः । विश्वा भूतानीति
जीवानां बहुत्वाद् बहुवचनं मन्त्रे । सूत्रेऽप्यं ‘ऽयं’ इत्येकवचनं जात्य-
भिप्रायम्, ‘नात्मा श्रुते’रित्यत्राप्येकवचनं जात्याभिप्रायम् ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतमाना-

मेकी बहूनां यो त्रिधाति कामान्”-

इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वराद्देवस्यात्मनां बहुत्वमित्येवोश्वामिधीयमा-
नत्वात् । एवं नित्यानामात्मनां बहुत्ये प्रामाणिके सति ज्ञानस्वरू-

१ अनन्यपेति लि० पु० विपरीतम् ।

२ तदाध्यवच्छिन्नंति लि० पु० ।

३ ०भाक्त्वाद्य इति लि० पु० ।

४ व्या-इति नास्ति लि० पु० ।

५ य-इति नास्ति लि० पु० ।

६ ०भाषात्रेपेति लि० पु० ।

७ ०रेकस्यैकस्येव यदिति लि० पु० ।

८ एकवचनमिति पुनर्नास्ति लि० पु० ।

पत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्म'याथात्म्यचेदनसमैरध-
गम्यते । 'असन्ततेश्चाध्यतिकर' इत्यनन्तरमेव चाऽऽत्मबहुत्व वक्ष्यति ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

“ममैवागो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति जीवस्य पुरुषो-
त्तमाशत्व स्मर्यते, अतश्चापमशः ।

अशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मेकदेशत्वेन जीवगता दोषा ब्रह्मण एव
त्याशङ्काह-

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

'तु'-शब्दश्चाद्य व्यावर्तयति । प्रकाशादिवन्जीव' परमात्मनो
ऽशः । यथा ऽन्यादिन्यादेभ्यो भावरूप. प्रकाशाऽगो भवति, यथा
गवाश्व'शुक्ररूपादीना गोत्वादिविशिष्टाना वस्तूना गोत्वादीनि विशेष
णान्यथा, यथा वा देहिना देवमनुष्यादेर्देहोऽश,स्तद्वत् । एकवस्त्वैकदेशत्व
ह्यशत्वम् । विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमश एव, तथा च विशेषका
विशिष्टे वस्तुनि विशेषणाशोऽय विशेष्याशोऽयमिति व्यपदिशन्ति ।
विशेषणविशेष्योरशाशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्य दृश्यते, एव जीवपरयो
विशेषणविशेष्योरशाशित्व स्वभावभेदश्चाप्युच्यते । तद्विदमुच्यते 'नैव
पर' इति । यथाभूतो जीवो न तथाभूत पर । यथैव हि प्रभाषा, प्रभा
षानऽन्यथाभूत, स्तथा प्रभास्यानीयात् स्वाशाञ्जीवादेशी परोऽप्यर्थान्तर-
भूत इत्यर्थे । एव जीवपरयोविशेषणविशेष्यत्वकृत स्वभाववैलक्षण्यमा
श्रित्य भेदनिर्देशा. प्रवर्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्धानहंविशेषणाना
विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । “तत्त्वमस्य” “ऽयमात्मा
ब्रह्मे”त्यादिपु 'त'च्छब्द'ब्रह्म'शब्दव'त्त्व' 'मयमात्मे'ति शब्दा अपि, जीव
शरीरकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादित्ययमर्थे प्रागेव प्रपञ्चितः ।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

एष प्रभाप्रभाषदूषेण शक्तिशक्तिमदूषेण शरीरान्मभावेन चाश
शिभाव जगद्ब्रह्मणो पराशरादय स्मरन्ति-

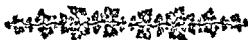
“एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्यात्वा विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिल जगत् ॥

सूत्राभ्यां वेदवाह्यानां सर्वगतजीववादिनां दोष उक्तः । अत्र त्वाभास
एव चे'त्यादिभिः सूत्रैर्वेदावलम्बिनामात्मैकत्ववादिनां दोष उच्यते ॥

अंशाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
ऽविरोधाध्यायस्य द्वितीयस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ प्राणोत्पत्त्याधिकरणम् १ । तथा प्राणाः ॥ १ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य विषयादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वेनोत्पत्तावुक्तायां जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्ययाभायलक्षणोत्पत्तिरूपोदिता,^१ तत्रसङ्गेन जीवस्वरूप विशेषितम् । संप्रति जीवोपकरणानामिन्द्रियाणां प्राणस्य धोत्पत्त्यादिप्रकारो विशेष्यते ।

तत्र किमिन्द्रियाणां कार्यत्वं जीववद्भूत विषयादिवदिति विन्यते । किं युक्तम् । जीववदेव-इत्याह पूर्वपत्नी 'तथा प्राणा' इति । प्राणा इन्द्रियाणि । यथा जीवो नोत्पद्यते, तथेन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्ते । कुतः । श्रुतेः, यथा जीवस्यानुत्पत्तिः श्रुतेष्वगम्यते, तथा प्राणानामप्यनुत्पत्तिः श्रुतेरेवावगम्यते । तथा प्राणा इति प्रमाणमप्यतिदिश्यते । का पुनरत्र श्रुतिः । "असद्वा इदमथ आसीत् तदाहुः किं तदऽसदासीदित्युपयो वाच तेऽये ऽसदासीत् तदाहुः के ते अथय इति प्राणा वा अथय" इति जगदुत्पत्तेः प्रागिन्द्रियाणां सद्भावः श्रूयते । 'प्राण'-शब्दे बहुवचनानिन्द्रियाण्येवेति निश्चीयते । न चेय श्रुति "र्धायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं" "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु" रिति यच्चिरकालावस्यापित्थेन परिणेतुं शक्या, "असद्वा इदमथ आसीत्" इति कृत्स्नमपञ्चमलयवेलायामप्यस्यतत्त्वश्रवणात् । उत्पत्तिर्वादिन्यस्तु जीवोत्पत्तिर्वादिन्य इव नेतव्या इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

१ कार्ये इति नि० पु० ।

२ ०१ प्युदितेति नि० पु० ।

३ असद्वा इदमथ आसीत् तदाहुः किं तदासीदिति उपयो वाच तेऽये सदासीत् तदाहुः केते अथय इति प्राणा वाच अथय इति मु० पु०, नि० पु० । अथ-असद्वेदमथ..... तथाहुः केते इति विशेषः, अन्यनुत्पत्तम् ।

४ च-इति नि० पु० ।

५ देवतावदिति नि० पु० ।

धियदादिवदेव प्राणाश्चेत्पद्यन्ते^१ । कुतः । “सदेव सोम्येदमय
 आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवा^२य आसी”दित्यादिषु प्राक्सृष्टैक-
 त्वावधारणात्, “एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च”तीन्द्रिया-
 णामुत्पत्तिश्रवणाच्च प्रागवस्थानासम्भवात्^३ । न चात्मात्पत्तिवादवदि-
 न्द्रियोत्पत्तिवादः परिणेतुं शक्यः,^४ आत्मब्रह्मत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतीनां नित्यत्व-
 बोधक^५श्रुतीनां चादर्शनात् । “असद्वा इदमय आसी”दित्यादिवाक्येऽपि
 ‘प्राण’-शब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते, “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
 प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युञ्जिह्वत” इति ‘प्राण’-शब्दस्य परमा-
 त्मन्यपि प्रसिद्धेः । “प्राणा वा ‘हृषय’ इति ‘हृषि’-शब्दश्च सर्वत्र
 तस्मिन्नेव युज्यते, न स्वचेतनेष्विन्द्रियेषु^६ ।

हृषयः प्राणा इति बहुवचनश्रुतिः कथमुपपद्यत इति चे, त-
 चाह—

गौरय ऽसम्भवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च^७ ॥ २ ॥

बहुवचनश्रुतिर्गौणी, बहुधासम्भवात्,^८ तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः
 प्रागवस्थानश्रुतेरेव ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

इतरत्र ‘प्राण’-शब्दः परमात्मवचनः । ‘वाचः’ परमात्मश्रुतिरिक्त-
 विषयस्य नामधेयस्य चाविषयभूतधियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् “तद्वृद्धं
 तर्ह्यव्याकृतमासीत्तत्रामहृषाभ्यां ध्याक्रियते”ति^९ नामहृषभाजामभावात्
 तदानो वागादीन्द्रियकार्याभावाच्च तानि न सन्तीत्यर्थः ॥

प्राणोत्पत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

१ ०श्चेदन्ते-इति लि० पु० । २ आत्मा इदमेवेति लि० पु० समाप्तः ।

३ ०संभवाच्चेति लि० पु० । ४ ०वाटाः परिणेतुं शक्या इति सु० पु० ।

५ बोधकंति नास्ति लि० पु० । ६ वाच-इति सु० पु० ।

७ नन्यचेतनेष्विन्द्रियेष्वित्युत्तरपन्थान्वयितयास्ति लि० पु० । ८ चेति पु० द्वेषेपि ।

९ गौरयस्यभाषान्त्यागर्थास्येतरेच्चेति लि० पु० सूत्रघाटः ।

१० गौरयेति निरुधीयते जगत उत्पत्तिं प्राक् इन्द्रियाणामासदभावपूयमे प्राण

शब्देपयनादिन्द्रियाभावा इति लि० पु० अधिकमत्रास्ति ।

११ ०ते इति-इति सु० पु० ।

अथ सप्तगत्याधिकारम् = । सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तानीन्द्रियाणि किं सप्तत्रयं स्युः, अथ वैकादशेति चिन्त्यते ।
श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं प्राप्तम् । सप्तैति । कुतः । 'गतेर्विशेषि-
तत्वाच्च' । गतिस्तावत्, ज्ञायमानेन प्रियमाणेन च जीवेन सह लोकेषु
मञ्चरणरूपा सप्तानामेव श्रूयते—“सप्तैमे लोका येषु सञ्चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्तसप्तै”ति । धीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया । विशेषि-
ताश्च ते गतिमन्तः प्राणाः स्वरूपतः

“यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमा गति' मिति ।

शरीरान्तःसञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः । एवं जीवेन
सह सन्मरणयोः सप्तानामेव गतिश्रवणात् योगदशायां ज्ञाना-
नीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिम-
नांसि सप्तैवेति गम्यते । यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन
“अष्टौ यहाः” “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वावऽधाञ्चा”दित्यादियु चतु-
दंशपर्यन्तानि प्राणप्रतिपादकयाक्येषु धारुपाणिपादणयूपस्याहङ्कारचि-
त्ताध्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीवेन सह गतिश्रवणाभावात्जीव-
स्यात्वात्पोषकारकत्वमात्रेणौपचारिकः प्राणश्रवणदेश इति प्राप्ते प्रवक्ष्यते—

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ५ ॥

न सप्तैवेन्द्रियाण्य, ऽपि त्वेकादश, हस्तादीनामपि शरीरस्थिते
जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात्कार्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिष
हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादिः । अतस्तेऽपि सन्त्येव । ‘अतो
नैवम्’—अतो हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थः । अध्यवसा-
याभिमानचिन्ताशक्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्येषदिश्यत इत्ये-
कादशेन्द्रियाणि । अतो “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश”इत्यात्म'-
शब्देन मनोऽभिधीयते—

“इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः” ।

“तैजसान्दीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्रे"त्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसंख्या स्थिता ।
अधिकसंख्यावादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः । न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र
विचिन्तितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ताः ॥

सप्तगत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ३ । अणवश्च ॥ ६ ॥

"त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता" इत्याऽऽनन्त्यश्रवणाद्विभुत्वं
प्राणानामिति प्राप्तेऽभिधीयते-

"प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ती"त्युत्क्रान्त्यादिश्रवणा-
त्यरिमितत्वे सिद्धे सत्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्यैरनुपलभ्यमानत्वा'दणवश्च
प्राणाः, आनन्त्यश्रुतिस्त्व"घ यो हैताननन्तानुपास्त" इत्युपासनश्रव-
णादुपास्यप्राणविशेषणभूतकार्यब्राहुल्याभिप्राया ।

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

प्राणसंवादे शरीरस्थितिहेतुत्वेन श्रेष्ठतया निर्णीता मुख्यः प्राणः ।
"आनीदऽयातं स्वधया तदेक"मिति महाप्रलयसमये स्वकार्यभूतप्राण-
नसद्भाषश्रवणा "देतस्मान्जायते"इति जन्मश्रवणस्य जीवजन्मश्रवणश्रु-
पपत्तेर्नात्यद्वयत इत्याशङ्क-

प्राक्सृष्टरेकत्वावधारणादिविरोधा"देतस्मान्जायते प्राण" इति
पृथिव्यादितुल्योत्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिनिषेधाभावाच्च लायत एव 'श्रेष्ठश्च'
प्राण इत्युच्यते । "आनीदऽयात"मिति तु न कैवं श्रेष्ठं प्राणमभियेत्या-
च्यते, अपि तु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते, 'यथात'मिति
तत्रैव श्रवणात् । पूर्वण्यैव तुल्यन्यायत्वेऽपि स्वययोगकरणमुत्तरचिन्तार्यम् ॥

प्राणाणुत्वाधिकरण समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ वायुक्रियाधिकरणम् ४ । न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

साऽयं श्रेष्ठः प्राणः किं महाभूतद्वितीयवायुमात्रम्, तस्य वा
स्पन्दरूपा क्रिया, अथ वा वायुरेव कञ्चन विशेषमापन्न इति विशये
वायुरेवेति प्राप्तम्, "वः प्राणः स वायु"रिति व्यपदेशात् । यद्वा, वायु-

मात्रे प्राणत्वप्रसिद्धभाषादुच्छ्वासनिश्वासादिवायुक्रियायां प्राणशब्दप्र-
सिद्धेश्च तत्क्रियैव-इति प्राप्ते-

न वायुमात्रम्, न च तत्क्रियेत्युच्यते । कुतः । 'पृथगुपदेशात्'-“ए-
तस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च सं वायु”रिति । तत एव
पृथगुपदेशाद्वायुक्रियाऽपि न भवति प्राणः । न हि तेजःप्रभृतीनां क्रिया
तैः सह पृथाद्रव्यतयोपदिश्यते । “यः प्राणः स वायु”रिति तु वायुरेवायत्या-
न्तरमापवः प्राणो, न तेजःप्रभृतिवत्तत्त्वान्तरमितिज्ञापनार्थम् । उच्छ्वा-
सनिश्वासादावपि प्राणः स्पन्दत इति क्रियावति द्रव्य एव प्राण-
शब्दप्रसिद्धिर्न क्रियामात्रे ।

किमयं प्राणो वायोविंकारः सचऽग्निवद्भूतान्तरम् । नेत्याह-

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

नायं भूतविशेषः अपि तु चक्षुरादिवज्जीवोपकरणविशेषः ।
तज्जोपकरणत्वमुपकरणविशेषभूतैरिन्द्रियैः सहशिष्यादिभ्योऽवगम्यते,
चक्षुरादिभिस्तद्वायं प्राणः शिष्यते प्राणसंधादादिषु । तत्सजातीयत्वे
हि^१ तैस्सह शासनं युज्यते । 'प्राण'-शब्दपरिग्रहीतेषु करणेष्वऽस्य
विशिष्याभिधान'मादि'-शब्देन एह्यते । “अथ ह^२ य एवाय मुख्यः
प्राणः योऽयं मध्यमः प्राण” इत्यादिषु विशिष्याभिधानात् ।

चक्षुरादिवदऽस्यापि करणत्वे तद्वदऽस्यापि जीव प्रत्युपकारवि-
शेषरूपक्रियया भवितव्यम्, सा तु न दृश्यते, अतो नायं चक्षुरादिवद्भू-
तुमर्हतीति चे, तत्राह-

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥

'अकरणत्वात्,' करण क्रिया, अक्रियत्वाद्ऽस्य प्राणस्य जीवं
प्रत्युपकारविशेषरूपक्रियारहितत्वाच्च यो दोष उ^३द्भाव्यते, स नास्ति,
यतः, उपकारविशेषरूपा शरीरेन्द्रियधारणादिरूपा क्रियां दर्शयति

† इतः प्रभृति पुनर्लिखितपुस्तकसंवादाः ।

१ अत्येपीति नि. पु. । २ अथ च वा-इति मु. पु. ।

३ दोषवदिति नि. पु. ।

श्रुतिः—“यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते”स एव श्रेष्ठ इत्युक्त्वा चागाद्युत्क्रमणेऽपि शरीरस्येन्द्रियान्तराणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् । अतः प्राणोपानव्यानोदानसमानाकारेण पञ्चधाऽवस्थितोऽयं प्राणः शरीरेन्द्रियधारणादिना जीवस्योपकरोतीति वतुरादिव्यत्करणत्वम् ।

नन्वेवं नामभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणोपानादयस्तत्त्वान्तराणि स्युस्तत्राह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

यथा कामादिवृत्तिभेदे तत्कार्यभेदेऽपि न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्, “कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा”धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भारित्येतत्सर्वं मन एवे”ति वचनात्, एवं “प्राणोपानो ध्यान उदानः समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवे”ति वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषां, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते ॥

षायुक्रियाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अणुश्च ॥ १२ ॥

आणुरशायम्, पूर्ववदुत्क्रान्त्यादिश्रवणात् “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीत्यादिषु । अधिका शङ्का तु “सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेषु” “प्राणे” सर्वं प्रतिष्ठितं” “सर्वं हीदं प्राणेनावृत”मित्यादिश्रवणान्महापरिमाण इति ।

परिहारस्तुत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिच्छिन्नत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्वितित्वेन वैभयवादोपपत्तिरिति ॥

श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

१ ०वृत्तिर्मनोवदिति लि. पु. । २ श्रेष्ठेति लि. पु. नास्ति ।

३ प्राणोपानव्यानोदानसमाना—इति सु. पु. , प्राणोपानोऽप्यान उदान इति लि. पु. ।

४ ०पानादयोऽपि प्राणस्य—इति लि. पु. प्रमादः ।

५ प्राणनेति लि. पु. ।

एष ह्योतिराद्यधिष्ठा ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामनना-
नाधिष्ठानम् ६ । त्प्राणवता' शब्दात् ॥ १३ ॥

सश्रेष्ठानां प्राणानां ब्रह्मण उत्पत्तिरियत्ता परिमाणं चोक्तम् ।
तेषां प्राणानामान्यादिदेवताधिष्ठितत्वं च पूर्वमेवा 'ऽभिमानिध्यपदेशस्तु
विशेषानुगतिभ्या'मित्यनेन सूत्रेण प्रसङ्गादुपपादितम् । † जीवस्य च स्वभो-
गमाधनानामेषामधिष्ठावृत्त्वं लोकमिदृशम्, "एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्या
स्य शरीरे यथाकामं परियत्त" इत्यादिश्रुतिसिद्धं च । तद्विदं †जीव-
स्यान्यादिदेवतानां च प्राणविषयमधिष्ठानं किं स्वायत्तमुत्त परायत्त'-
मिति विशये नैरपेत्यात्स्वायत्तमिति प्राप्त उच्यते-

'ज्योतिराद्यधिष्ठान'मिति, प्राणवता जीवेन सह ज्योतिरादीना-
मान्यादिदेवतानां प्राणविषयमधिष्ठानं 'तदामनना'त्तस्य परात्मन आम-
ननाद्भवति । आमननमाभिमुख्येन मननम् । परमात्मनः सङ्कल्पादेव
भयतीत्यर्थः । कुत एतत् । 'शब्दात्,' इन्द्रियाणां साभिमानिदेवतानां जी-
वात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषामनना'पत्तत्वशास्वात् । यथाऽन्तर्यामि-
ब्राह्मणादिषु 'योऽग्नौ तिष्ठन्ननेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं
योऽग्निमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः यो वायौ तिष्ठन् य
आदित्ये तिष्ठन् य आत्मानि तिष्ठन् यश्चतुषि तिष्ठन्'त्यादि । यथा च
"भीषा'ऽस्माद्गतः पथते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषा'ऽस्माद्गिनश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति ।

तथा, "एतस्य धा अवरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ ति-
ष्ठत" इत्यादि ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वेषां परमात्माधिष्ठितत्वस्य नित्यत्वात्स्वरूपानुबन्धित्वेन नि-

१ प्राणवतां-इति लि. पु. । †† एतच्छिद्धान्तगतः नि. पु. नुदितः ।

२ उत परमात्मापत्तम् इति लि. पु. । ३ ०पुश्चमननेति सु. पु. ।

४ भिषेति लि. पु. इह सर्वत्र । ५ प्रकारोऽधिको सु. पु. न तु सुक्तः ।

यत्तत्त्वाच्च तत्सङ्ख्यादेवैषामधिष्ठावृत्त्यमवर्जननीयम्, "तत्सृष्ट्या तदेवानु-
प्राविशत् तदनुप्राविश्य सच्च त्यच्चाभव"दित्यादिना परमपुरुषस्य नियन्त्र-
त्वेन सर्वेष्विदं विदुस्त्यनुपवेशः स्वहृत्पानुबन्धी श्रूयते, स्मर्यते च "विष्ट-
भ्याऽऽहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जग"दिति ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथेन्द्रियाधिकरणम् ७ । तं इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र
श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

किं सर्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता एवेति
विशये प्राणशब्दवाच्यत्वात्करणत्वाच्च सर्वं एवेन्द्रियाणीति प्राप्त उच्यते-
श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणा इन्द्रियाणि । कुतः । श्रेष्ठादन्येष्वेव प्रा-
णेषु 'तद्व्यपदेशात्' इन्द्रियव्यपदेशात् । "इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रि-
यगोचरा" इत्यादिभिरचतुरादिषु समनस्केष्वेवेन्द्रियशब्दो व्यपदिश्यते ।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

"एतस्मान्जायते प्राणा मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिष्विन्द्रियेभ्यः"
प्राणस्य पृथक्श्रवणात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते । मनसः
पृथक्श्रवणेऽपि तस्यान्येन्द्रियान्तर्भाव उक्तो 'मनःपठानीन्द्रियाणी'त्या-
दौ । वैलक्षण्यं च चतुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते । सुषुप्तौ हि प्रा-
णस्य वृत्तिरूपलभ्यते, चतुरादीनां तु वृत्तिर्नापलभ्यते । कार्यं च चतुरा-
दीनां समनस्काना ज्ञानकर्मसाधनत्वम्, प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम् ।
प्राणाधीनधारणत्वात्सिन्द्रियेषु 'प्राण'-शब्दव्यपदेशः, तथा च श्रुतिः
"तं एतस्यैव सर्वं रूपमभवत् तस्मादेत एतेनाख्यायन्त"इति । 'रूपम-
भवत्' शरीरमभवत्, तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्तित्यर्थः ॥

इन्द्रियाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

- १ त इति नास्ति लि. पु. । ११ एतस्मिन्नान्तर्गतः पाठो लि. पु. कुटितः ।
२ ०भिर्हि चतुरिति लि. पु. । ३ ०चेत्यादि कुत इन्द्रिये-इति प्रमादो लि. पु. ।
४ तस्याप्यन्येति लि. पु. । ५ चकारः पु. दृषेऽपि नास्ति ।
६ चतुरादीनाधीनमिति लि. पु. । ७ तुशब्दो नास्ति सु. पु. ।
८ त इति नास्ति लि. पु. । ९ एतेन व्याख्यायन्त इति लि. पु. ।

अथ संज्ञामूर्तिरूपधिरूपम् ८ । संज्ञामूर्तिरूपमिदं त्रिवृत्कुर्वत
उपदेशात् ॥ १७ ॥

भूतेन्द्रियादीनां समष्टिसृष्टिर्जायाना कर्तृत्वं च परस्माद्ब्रह्मण
इत्युक्तं पुरस्तात्, जीवानां स्वैन्द्रियाधिष्ठानं च परायत्तमिति चानन्तरं
स्थिरीकरणाय स्मारितम् । या^१ त्वियं नामरूपव्याकरणात्मिका प्रपञ्च-
व्यष्टिसृष्टिः, सा किं समष्टिजीवरूप^२स्य हिरण्यगर्भस्य^३ कर्म, उत तेजः
प्रभृतिशरीरकस्य परस्याऽवादि^४सृष्टिर्वाहिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्य ब्रह्मण
इतीदानां चिन्त्यते । किं युक्तम् । समष्टिजीवस्येति । कुतः । “अनेन
जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति जीवकर्तृकत्वश्रवणात् ।
न हि परा देवता स्वैना^५ रूपेण नामरूपे व्याकरवाणी^६त्येवत, अपि तु^७
स्यांशभूतेन जीवरूपेण, “अनेन जीवेनात्मने”ति वचनात् । नन्वेवं चार-
णानुप्रविश्य परबलं संकलयानीतिवद् व्याकरणवाणीत्युत्तमपुरुषः कर्तृस्य-
क्रियश्च प्रविशति लाक्षणिकः स्यात् । नैवम्, तत्र राजचारयोः स्वरूपभे-
दास्लाक्षणिकत्वम्,^८ इह तु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात् तेन
रूपेण^९ प्रवेशो व्याकरणं चात्मन एवेति न^{१०} लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः । न च
सहयोगलक्षण्यं तृतीया, कारकविभक्तौ सम्भवन्त्यामुपपदविभक्तेरन्याय्य-
त्वात्^{११} । न च करणे तृतीया, ब्रह्मकर्तृकयोः प्रवेशव्याकरणयोर्जीवस्य
साधकतमत्याभावात् । न च जीवस्य कर्तृत्वं प्रवेशमात्रे^{१२} पर्यवस्यति
नामरूपव्याकरणान्तु ब्रह्मण एवेति शक्यं वक्तुम्, तत्रापत्ययेन ममानकर्तृ-
कत्वप्रतीतिः । जीवस्य स्वांशत्वेन स्वरूपत्वेऽपि परस्व^{१३}रूपव्यावृत्त्यर्थो
‘ऽनेन जीवेने’^{१४}ति पराकृत्वेन परामर्शः । अतो हिरण्यगर्भकर्तृक्यं नामरू-

१ समष्टिरिति लि. पु. ।

३ तथा - इति लि. पु. ।

५ यद्यद्यदोर्ध्वको सु. पु. ।

७ परा देवतास्येनेति लि. पु. प्रमादः ।

८ लाक्षणिकत्वमिति सु. पु. ।

१० अकारोऽत्राधिको लि. पु. ।

११ अन्यायादिति लि. पु. ।

१४ परस्येति लि. पु. ।

२ करणायत - इति लि. पु. प्रमादः ।

४ रूपेति नास्ति ।

६ अवाधित - इति लि. पु. ।

८ तुशब्दो नास्ति लि. पु. ।

११ एवेति च इति लि. पु. ।

१३ ममात्रमिति लि. पु. ।

१४ ऽनेनेति लि. पु. ।

पञ्चाश्रिया । अत एव च^१ स्मृतिषु चतुर्मुमुक्षुर्कृतं^२ सृष्टिकरणे नामरूप-
व्याकरणं संकीर्त्यते-

“नाम रूपैश्च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादीं देवादीना चकार स” इत्यादि ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-

‘संज्ञामूर्तिंकृप्तिस्त्विति । ‘तु’-शब्दः पदं व्यावर्तयति । ‘संज्ञामूर्ति-
कृप्तिर्नामरूपव्याकरणम्, तच्चित्कुर्वतः परस्यैव^३ ब्रह्मणः, तस्यैव नामरू-
पव्याकरणोपदेशात् । चित्तृत्करणं कुर्यत एव हि नामरूपव्याकरणमुपदि-
श्यते “सैयं देवतैवत दन्ताऽहमिमास्तिषो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽ-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां चित्तृत्तृत्तमेकैकां करवा-
णी”ति समानकर्तृकत्वप्रतीतिः । चित्तृत्करणं^४ चतुर्मुखस्याण्डान्तर्वर्तिनेन
न सम्भवति, चित्तृत्कृतैस्तेजोऽवचेर्ह्यण्डमुत्पद्यते । चतुर्मुखस्य चाण्डे
सम्भवः स्मर्यते “तस्मिन्नण्डेऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह”इति । अत-
स्त्रित्तृत्करणं^५ परस्यैव ब्रह्मण, सात्समानकर्तृक नामरूपव्याकरणं च तस्यै-
वेति विज्ञायते^६ । कथं तर्ह्यनेन जीवेनेति सङ्गच्छते । आत्मना जीवेनेति
सामानाधिकरण्याज्जीवशरीरकं परं ब्रह्मैव ‘जीव’-शब्देनाभिधीयते,
यथा “तत्तेज एतत् तदपोऽसृजत ता आप एतन्त ता अचमसृजन्ते”ति
तेजःप्रभृतिशरीरक परमेव ब्रह्माभिधीयते । अतो जीवसमष्टिभूतहिर-
ण्यगर्भशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म नामरूपव्याकरणम् । एवं च
‘प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’^७ति प्रविशतिहस्तमपुह्यश्वाक्किष्टौ^८ मुख्या-
र्थावेव भवतः, प्रवेशव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते । चतुर्मुख-
शरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म देवादिद्विचित्रसृष्टिरिति चतुर्मुखकर्तृक^९

१ चेति नास्ति नि. पु. ।

२ समस्तपाठो मु. पु. ।

३ एतदण्डोऽत्र नास्ति नि. पु. ।

४ तुगण्डोऽधिको नि. पु. ।

५ ०ऽरणे-इति सि. पु. ।

६ प्रितास्यते इति नि. पु. ।

७ व्याकरवाणीति मु. पु. प्रमादः ।

८ ०ऽप्लाविति सि. पु. ।

९ कर्मकृति नास्ति नि. पु. ।

सृष्टिप्रकरणे^१ नामरूपव्याक्रियोपदेशरत्नोपपद्यते । अतः "सियं देवते"-
त्यादिवाक्यस्यायमर्थः-इमास्तेजोऽवब्रह्मपास्तिस्त्री देवता अनेन जीवेन
जीवसमष्टिद्विशिष्टेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि देवादिधि-
वित्रसृष्टिन्तवामधेयानि च^२ करवाणीति,^३ तदर्थमन्योन्यसंसर्गमऽप्राप्ता-
नामेषा तेजोऽवन्नानां विशेषसृष्ट्यऽममर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतं
त्रिवृतं^४ करवाणीति । अतः^५ परस्यैव ब्रह्मणः कर्मदं नामरूपव्या-
करणम् ।

अथ स्यात्-नामरूपव्याकरणास्य त्रिवृत्करणेनैककर्तृकत्वात्परमा-
त्मकर्तृकत्वमिति न शक्यते वक्तुम्, त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्तृकत्वसम्भ-
वात् । अण्डसृष्ट्युत्तरकालं हि चतुर्मुखसृष्ट्युत्तरेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपादि-
श्यते "यथा एतु सौम्येमास्तिस्त्री देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे विज्ञानीहीति अचमशितं त्रेधा^६ विधीयते तस्य यः^७ स्य-
विष्टो धातुस्तत्परीयं भवति यो मध्यमस्तन्मास योऽर्णवस्तन्मन" इत्यादिना ।
तथा पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये-"यदाने रोहित रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रपां यत् कृष्णं तद्रस्ये"त्यादिना चतुर्मुखसृष्ट्याऽन्यादित्यच-
न्द्रद्विद्युत्सु त्रिवृत्करणं प्रदर्शयते^{१०} । नामरूपव्याकरणोत्तरकालं च त्रिवृ-
त्करणं श्रूयते-"सियं देवतेमास्तिस्त्री देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरोत् तामा त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरो"इति, तत्राह-

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरथोश्च ॥ १८ ॥

यदुक्तमण्डसृष्ट्युत्तरकालं चतुर्मुखसृष्ट्युत्तरेषु देवतादिविषयोऽय "तासां त्रि-
वृतं त्रिवृतमेकैकामकरो"इति त्रिवृत्करणोपदेश इति, तत्रोपपद्यते, "अच-
मशितं त्रेधा विधीयत" इत्यत्र मासमनसोः पुरीषादणुत्थेनाखीयस्त्वेन

१ प्रकरणेति लि. पु. ।

२ चकारो नास्ति लि. पु. ।

३ त्रिवृतं चेट क्तमिति लि. पु. ।

४ कर्तृकमिति लि. पु. ।

५ य इति लि. पु. नास्ति ।

१० प्रदर्शयत इति लि. पु. ।

३ इतिगर्थो नास्ति लि. पु. ।

५ अत इति नास्ति लि. पु. ।

७ त्रिधेति सु. पु. ।

८ भाग इति पु. द्वेषेपि ।

च व्यपदिष्टयोः कारणानुविधायित्वेनाऽऽप्यतैजसत्वप्रसङ्गात्, “आपः पीता” इत्यत्रापि मूत्रप्राणयोः स्थितिष्ठाणीययोः पार्थिवत्व^१तैजसत्वप्रसङ्गाच्च । न चैवमिष्यते । मांसादेर्हि भौमत्वमिष्यते^२ । पुरीषवन्मांसमनसो अपि भौमे पार्थिवे इष्येते, “अवमशितं त्रेधे”ति प्रकृमात् । ‘यथाशब्द-मितरयोश्च,’ इतरयोरप्या“पः पीतास्तेजो ऽशित”मिति पर्याययोर्यथा-शब्दं विकारा इष्यन्ते, “आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्त” इत्यपामेव त्रिधा परिणामः शब्दात्प्रतीयते, तथा^३ “तेजो ऽशितं त्रेधा विधीयत” इत्यपि तैजस एव त्रिधा परिणामः शब्दात्प्रतीयते । अतः पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणा अब्यकाराः, अस्थिमज्जावावस्तेजो-विकारा इति प्रतिपत्तव्यम् । “अवमयं हि सोम्य” मन आपोमयः प्राण-स्तेजोमयो वा”गित्त वाक्यशेषाधिरोधाच्च । अतः“स्नासां त्रिशृतं^४ त्रिशु-तमेकैकामऽकरो”दित्युक्तस्त्रिशृत्करणप्रकारोऽ‘वमशित’मित्यादिना न^५प्रद-श्येते, तथा सति मनःप्राणवाचां त्रयाणां^६मध्यणीयत्वेन तैजसत्वाद्“ऽव-मयं हि सोम्य मन” इत्यादिर्विहृष्येत । प्रागेव त्रिशृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानामवमशितमित्यादिनैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते । अण्ड-सृष्टेः प्रागेव च^७ तेजोऽवधानां त्रिशृत्करणेन भवितव्यम् । अत्रिशृत्कृतानां तेषां कार्यारम्भासामर्थ्यात् । अन्योन्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भासाम्-र्थ्यम्, तदेव च त्रिशृत्करणम् । तथा च^८ स्मर्यन्ते-

“नानावीर्याः पृथग्भूता^९स्ततस्ते संहतिं^{१०} विना ।

नाशक्रुधन्मजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्याऽन्योन्यसयोग परस्परसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्यादयन्ति त” इति ।

१ त्वेति नास्तीह लि. पु. । २ मासादि हि भौममिष्यते इति लि. पु. ।

३ यथेति पु. दृषेति ।

४ सोम्यमिति सु. पु. ।

५ त्रिशृतमिति लि. पु. सकृदेवात्र । ६ न-इति नास्ति लि. पु. ।

७ एवमेव सधंपु. पाठः, केवलमेकत्र पु. मनःप्राणवागिन्द्रियाणामिति पाठः ।

८ वा नास्ति लि. पु. ।

९ यथा चेति सु. पु. ।

१० पृथग्भूता इति लि. पु. । ११ सगतिमिति सु. पु. ।

अत एव^१ "वानेन वीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे ध्याकरोत्ता-
सां त्रिशंतत्रिशतमेकैकामकरो"दिति पाठक्रमो ऽथैक्रमेण घाध्यते ।
अण्डान्तर्घर्तिव्यऽन्यादित्यादिपु^२ त्रिशृत्करणप्रदर्शनं श्वेतकेतोः शुश्रूषोर-
ऽण्डान्तर्घर्तिव्येन तस्य बर्हिष्टवस्तुपु त्रिशृत्करणप्रदर्शनायोगात् त्रिशृत्क-
तानां कार्येष्वन्यादित्यादिपु^३ क्रियते ।

स्यादेतत् । 'अबमशितमापः पीतास्तेजो ऽशित'मिति त्रिशृत्क-
तानामवादीनामेकैकस्य तेजोऽवघात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथमवभापस्तेज
इत्येकैकरूपेण व्यपदेश उपपद्यत इति, तत्राह-

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १६ ॥

वैशेष्यं-विशेषभावः^४ । त्रिशृत्करणेन त्रिरूपे^५ ऽप्येकैकस्मिन्नऽवाद्या-
धिक्यात् तत्रतत्रावादिवादः । द्विरुक्तिरध्यायपरि^६समाप्तिं व्योत्तपति ॥

संज्ञामूर्तिकृष्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यवरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायमविरोधाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

१ इति एवमिति लि. पु. ।

२ अन्यादित्यिति लि. पु. ।

३ निरूपे इति सु. पु. प्रमादः ।

४ प्रभाय इति लि. पु. ।

५ परीति लि. पु. नास्ति ।

नमो मीमांसाद्यगुरवे भगवते श्रीनते रामानुजाचार्याय ॥

अथ

श्रीभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

—॥॥—

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्य- तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः
धिकारणम् १ । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अतिक्रान्ताध्यायद्वयेन निप्रितन्नगदेककारणं निरस्तनिखिलदोष-
गन्धमऽपरिमितोदारागुणसागरं सरुलेतरघिलतणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिः-
पास्यतवा वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्यवमर्षः स्मृतिन्यायधरोधपरिहार-
परपठप्रतिषेधवेदान्तशाक्यपरस्पराधरोधपरिहाररूपकार्यस्वरूपसंशोधने-
स्तद्दुर्दुर्घणत्वहेतुभिः सह स्थापितः । अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मस्वरूपं प्रति-
पादितम् ।

उत्तरेणोदानो तत्राप्युपायैः सह प्राप्तप्रकारश्चिन्तयितुमिष्यते ।
तत्र तृतीयेऽध्याये, उपायभूतोपासनविषया चिन्ता वर्तते । उपासनार-
म्भाभ्यार्हतोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृण्य प्राप्यतृण्या^१ चेति तन्नि-
द्वयं^२ जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जायतः स्वपतः सुपुप्तस्य मूर्च्छंतरश्च
दोषाः, परस्य च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्विती-
ययोः पादयोः प्रतिपादयते ॥

तत्र देहाद्वैहान्तरङ्गच्छद्यं जीवो वैहान्तरारम्भहेतुभिर्भूतमूत्तैः
संपरिष्वक्त एव गच्छत्युत नेति चिन्तायाम्—यत्रयत्र जीवो याति तत्र-

१ 'अपरिमितोदारागुणसागर इत्येष युक्तः पाठो यदि तु यथायुतपाठसंरक्षणं
रम्भस्तर्हि आचाराद्यर्थप्रत्ययमद्यन्तस्य सोऽपि शक्यते कथंचिच्चिदौदुमिति युक्तः प्रति-
पत्त्यामहे—इति मुद्रितपुस्तकटिप्पणी, परन्तु 'प्रतिपादयन्ती'त्यानुपादिकक्रियानिर-
पितकर्माद्यर्कद्वितीयावन्तिति सागरमित्येवाऽत्र युक्तम् ।

२ परलयेति लि. पु. प्रमादः ।

३ व्यतिरिक्तवैतृण्यमवाप्यतृण्येति लि. पु. शोधितं परं प्रमाद एव ।

४ निति लि. पु. । ५ पादयोरिति लि. पु. नास्ति ।

तत्र भूतमूल्याणां सुनभत्वादसंपरिष्वक्तो यातीति प्राप्तम् । परत्वादपि पूर्वपक्षधीज्ञान्युपन्यस्य निरसिष्यति । तत्र सिद्धान्तमाह—

‘तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त’ इति, । संज्ञामूर्तिः कृत्ति-
रिति ‘मूर्ति’-शब्देन देहः प्रस्तुतः, स तच्छब्देन परामृश्यते ।
‘तदन्तरप्रतिपत्तौ’-देहान्तरगमने भूतमूल्मैः संपरिष्वक्तो जीवो ‘रंह-
ति’-गच्छतीत्यर्थः । कृतः । ‘प्रश्ननिहरणाभ्याम्’-प्रश्नप्रतिबन्ध-
नाभ्याम् । पञ्चाग्निविद्यायामेवं प्रश्नप्रतिबन्धने आश्वायेते । श्वेतकेतुं
क्रिलाहणेयं पाञ्चालः प्रवाहणः^१ कर्मिणां गन्तव्यदेशम् पुनरावृत्तिप्र-
कारम् देवयानपितृयाणपयव्यावर्तने^२ अमुष्य लोकास्याप्राप्तारं^३ च^४
‘वित्ये’ति पृष्ठेदमपि पप्रच्छ ‘वित्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुहपव-
चमो भवन्ती’ति । तत इमं परिव्रमं प्रश्नं प्रतिश्रुवंश्च द्युर्नाकमग्नित्वेन
हृषियत्वा^५ “तस्मिन्नेतस्मिन्मनौ देवाः श्रुतां जुहुति तस्या आहुतेः
सोमो राजा सम्भवती”त्यादिना देवाद्या जीवस्य^६ प्राणा अग्नित्वेन
हृषिते^७ द्युलोके श्रुतायं वस्तु प्र^८तिपन्ति तावत्,^९ श्रुता सोमराजा-
ख्यामृतमयदेहरूपेण परिणमते । तं चामृतमयं देहं त एव प्राणाः
पन्नस्ये ऽग्नित्वेन हृषिते प्रतिपन्ति, स च देहस्तत्र^{१०} प्रतिपत्तो वपं
भवति । तच्च वपं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वहृषिताया प्रतिपन्ति,
तच्च तत्र प्रतिपत्तमत्र भवति । तच्छात्र त एव पुहपेऽग्नित्वहृषिते

१ मूर्तिः कृत्तिरिति— इति नि. पु. नास्ति ।

२ प्रवाह इति नि. पु. ।

३ अपि नृपानपयपयोवर्तने—इति नि. पु. शोभितम् ।

४ अवाप्तारमित्यस्य स्थाने नि. पु. प्राप्तरमिति शोभितम् ।

५ ये—इति नि. पु. ऽवाधिकम् । ६ त्वमिति नि. पु. ऽवाधिकम् ।

७ निहृषयित्येति नि. पु. ।

८ देवाद्यजीवस्येति नि. पु. ।

९ निहृषिते—इति नि. पु. ऽवापि ।

१० वतीति नि. पु. प्रायः ।

११ सा चेति सु. पु. ।

१२ तच्च देहस्तत्रेति नि. पु. शोभितम् ।

प्रतिपन्ति, तत्र तच्च रेतो भवति । तच्च त एव योपायामनित्वरूपि
तायां प्रतिपन्ति, तच्च तत्र प्रतिसं गर्भो भवतीत्युक्त्याह-“इति तु
पञ्चम्यामाहुताघापः पुरुषघवतो भवन्ती”त्येवं पञ्चम्यामाहुतो हुता-
यामापः पुरुषशब्दाभिलष्या भवन्तीत्यर्थः । एवमुक्ते पूर्वोऽप्याहुति
व्यऽनुवर्त्तमानानामेषां मूलरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्व भवतीत्युक्त
भवति । अत एव प्रश्नप्रतिश्रवनाभ्यां देहे हेतुभूतैर्भूतसूत्रे. सह तत्रतत्र
यातीति गम्यते ।

नन्वापः पुरुषघवस इत्युक्तेऽप्यां पुरुषाकारपरिष्णामप्रतीतिगच्छता
जीवेन तासामेव परिष्वङ्गः प्रतीयते, अतः कथं सर्वेषां भूतसूत्राणां
परिष्वङ्गः-इत्यत्राह-

• ज्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

‘तु’-शब्दश्चोक्तं व्यावर्त्तयति । देहारम्भिकाणामप्यां केवलाना
न देहारम्भकत्वसम्भवात्, देहाद्यारम्भाय हि “तासां त्रिशृत्त्रिशृत्तमे
कैका”मिति त्रिशृत्करणम् । केवलानामप्यां श्रवणं तु तासां भूयस्त्वात् ।
देहे च लोहितदिभूयस्त्वेनारम्भकैव्यऽप्यां भूयस्त्वं गम्यते ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूत्रपरिष्वङ्गस्य गमनमिति गम्यते । उत्क्रामति जीवे
प्राणानां तदनुगतिः श्रूयते-“तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणम-
नूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ती”ति । स्मर्यते च-

“मनःपठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

एहीत्येतानि संवाति घायुर्गन्धानिवाशया”दिति ।

न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यत इति तदाश्रयभूतानां भूतसूत्राणामपि
गतिरभ्युपगन्तव्या ।

१ तु यच्छो नास्ति इति पु ।

३ श्रूयति इति पु ।

४ ०मिच्छेति इति पु ।

७ तु यच्छो इति पु नास्ति ।

२ ०मिसभ्या इति नि. पु० ।

४ ०वचन सह इत्युक्तेरिति नि. पु प्रमाद ।

६ ०रामसम्भव इति पु द्वयोपि ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

“यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्यानिं घागप्येति घातं प्राणश्चतुरादि-
त्य”मित्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले ऽग्न्यादिष्वऽप्ययश्रवणाव तेषां
जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चे, च, भाक्तत्वात् । अग्न्या-
दिष्वप्ययश्रवणस्य कथं भाक्तत्वम् । “शोषधीर्लामानि घनस्पतीन्केया”
इत्यनपि यद्विर्लामादिभिः सहश्रवणात् । अतश्चतुराद्यऽप्ययश्रुतिरधि-
ष्ठावृद्धेवतापक्रमण^१परा ।

प्रथमे ऽश्रवणादिति चे, न, ता एव ह्यपपत्तेः ॥ ५ ॥

यदुक्तमग्निः सूत्याभिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छ-
तीति प्रश्नप्रतिषचनाभ्यामवगम्यत इति, तत्रोपपद्यते, व्युत्थोकाग्निवि-
षये प्रथमे होमेऽपां होम्यत्वाश्रवणात् । “तस्मिन्नेनस्मिन्ननौ देवाः
श्रुतां जुहुती”ति श्रुत्वे होम्यत्वेन श्रुता । श्रुता नाम जीवस्य मनेव-
त्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतो नापस्तत्र होम्या इति चे, च, यत्, ‘स्ता’
आप एव ‘श्रुता’-शब्देन तत्राभिधीयन्ते । कुतः । प्रश्नप्रतिषचना-
पपत्तेः । “धित्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती”ति
प्रश्नस्य प्रतिषचनापक्रमे हि श्रुता व्युत्थोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता, तत्र
यदि ‘श्रुता’-शब्देनापो नोच्येत्, ततो ऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिषचन-
मित्यसङ्गतं स्यात् । “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस” इति
प्रतिषचननिगमनं च श्रुताया अपत्वमेव सूचयति^२ । ‘धित्य यथे’ति हि
प्रश्नगतः प्रकारः ‘इति तु पञ्चम्या’मितीति तु-शब्देन परिहारे^३ निग-
म्यते । ‘सामराज्यवर्षाचरेतो गर्भरूपेणाऽपां परिणामक्रम^४मुत्वा ‘क्षेपमापः-
पुरुषवचस’ इति निगम्यते । ‘श्रुता’-शब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते
‘आपः प्रणयति श्रुता या आप’ इति । “श्रुतां जुहुति तस्या आहुते-

१ घनस्पतिद्विरिति नि. पु. शोषधितम् । २ अपक्रमणेति नि. पु. ।

३ अकारल्लेडो नास्ति पु. द्वयेपि । ४ साधयतीति सु. पु. ।

५ परिहारः-इत्येव सर्वंपुस्तकपाठः ।

६ शब्देति सु. पु. तत्राधिक्रमः । ७ क्रमेति नास्ति पु. द्वयेपि ।

सोमो राजा सम्भवती"ति सोमाकारेण परिणामश्चाऽपामेवोपपद्यते । अतो
भूतान्तसंसृष्टाभिरद्विः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीत्युपपन्नम् ।

अश्रुतत्वादिति चे, ज्ञे, ष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

यत्पुनश्चमंडद्विः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थ एतस्माद्वा-
क्यादवगम्यत इति, तत्रोपपद्यते, एतस्मिन् वाक्ये जीवस्याश्रयणात् ।
अत्र हि श्रुतादय एवावऽवस्याविशेषा होम्यत्वेन युताः, न तु जीवस्त-
त्परिष्वक्त इति चे, तत्र, 'इष्टादिकारिणां प्रतीतेः' । अस्मिन्नेव वाक्ये
सुत्तरत्र वस्त्वज्ञानविधुरेष्टापूर्तदत्तकारिणां द्युलोकं प्राप्य सोमा राजानो
भवन्ति पुण्यकर्मावसाने च पुनरागत्य गर्भं प्राप्तुवन्तीत्युच्यते—“अथ य
इमे याम इष्टापूर्तदत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती”त्याभ्य “पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा नद्वेषानामवं तं देवा
भक्तयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा ऽथैतमेशध्यानं पुनर्निव-
र्तन्ते.....यो यो ह्यचमति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवती”ति ।
अत्रापि द्युलोकान्ने श्रुतां जुहुति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भव-
तीति तदेकार्थत्वाच्छ्रुतावस्यदेहविशिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवती-
त्युक्तमिति गम्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो
विशेष्ये जीव इव पर्यवस्यति । अतः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ।

ननु च “तं देवा भक्तयन्ती”ति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनात् सोमो
न जीव उच्यते, जीवस्याऽनदनीयत्वात्, तत्राह—

भाक्तं वा ज्ञात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

१ जीवो रंहतीति मु. पु. । २ इष्टाधिकारिणामिति वि. पु. ।

३ अस्म्यवस्याविशेषा होम्यत्वेन युता—इति मु. पु., अवस्या . . . . युताः—
इति वि. पु. ।

४ तस्मिन्नेति वि. पु. । ५ होमराजान इति पु. दुर्गेव ।

६ याम इष्टापूर्तदत्तमिति वि. पु. । ७ तदिति नास्ति वि. पु. ।

८ तमिति वि. पु. नास्ति । ९ यो यो योने रेतः सिञ्चतीति मु. पु. ।

१० उक्तमिति नास्ति वि. पु. ।

११ स्वेति वि. पु. नास्ति ।

‘वा’-शब्दश्चोक्तं व्याख्येयति । इष्टादिकारिणोऽनात्मविश्वात्स देवानां भोगोपकरणत्वेनेहामुत्र च वर्तते । इहेष्टापूतो^१दिना तदारान्नं कुर्वन्पुनरोति, आराधनपीतैर्देवैर्देवतममुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोग-स्तदुपकरणं भवति । “यथा पशुरेवं स देवाना”मित्यनात्मविदो^२ देवानामु-पकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः । स्मृतिरप्यात्मविदां ब्रह्मप्राप्तिमनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति-“देवान् देवयज्ञो यान्ति मद्भक्ता यान्ति माम-पो”ति । अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमवत्त्वेन भवत्यवघ-नम्, अतस्तद्भाक्तम्^३ । तेन वृष्टिरेव च^४ देवानां भवणमिति श्रूयते “न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं^५ दृष्ट्वा वृष्यन्ती”ति । तस्माद्भूत-सूत्रैः सम्परिष्वक्तो जीवो रंजतीति सिद्धम् ॥

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

- अथ कृतात्म्याधिकरणम् २ । कृतात्म्येऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

केवलेष्टापूतोदत्तकारिणां धूम्रादिना पितृयाणेन^६ पथा गमन कर्म-फलावसाने पुनरावर्तने चाम्नातम्^७ -“यावत्संपातमुपित्वाऽथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्त” इति । तत्र प्रत्यघरोद्देशं जीवः किमनुशयवान्प्रत्यघरोद्देश्युत्त-नेति सशक्यते । किं युक्तम् । कर्मणः कृत्वस्योपभुक्तत्वाच्चानुशयवानिति प्रा-प्तम् । अनुशयो ह्युपभुक्त^८शिष्टं कर्म । तच्च कृत्वफलोपभोगे^९ सति^{१०} नाव-शिष्यते, “यावत्संपातमुपित्वे”ति घटनात् कृत्वोपभोगश्च जायते । संपत-न्यनेन स्वर्गलोकमिति संपातः^{११} कर्माच्यते । श्रुत्यन्तरं च-

- १ ०धिकारिणां नात्मेति लि. पु. ।   २ पूर्येति लि. पु. नास्ति ।
 ३ अनात्मविरोध इति लि. पु. ।   ४ अतद्भाक्तमिति लि. पु. ।
 ५ घेति नास्ति लि. पु. ।   ६ ०न्धेवामतमिति लि. पु. ।
 ७ पितृयाणेनेति लि. पु. ।   ८ ०द्यायतमिति लि. पु. ।
 ९ उपभुक्तीति लि. पु. ।
 १० कृत्वजनभोग इति सु. पु. ।   ११ याते सति-इति लि. पु. ।
 १२ संपमनेन स्वर्ग लोकात्मिति वात इति लि. पु. ।

“प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।

तस्मात्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” ॥-

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

अनुशयशान्प्रत्यशरोहतीति । कुतः । ‘दृष्टस्मृतिभ्याम्’-श्रुतिस्मृ-
तिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् “तद्वा इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येरन् ग्राह्यणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
ऽय य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्छूयोनिं
वा मूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे”ति प्रत्यशङ्कान्प्रति श्रूयते । अमु-
ष्माल्लोकात्प्रत्यशङ्कतेषु रमणीयकर्मणो रमणीयां ग्राह्यणादियोनिं प्रति-
पद्यन्ते, कपूयचरणाः कुत्सितकर्मणः कुत्सितां श्वसूकरचण्डालादि-
योनिं प्रतिपद्यन्ते इति प्रत्यशङ्कानां पुण्यपापकर्मयोगं दर्शयति । स्मृ-
तिरपि “वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय त-
च्छेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्तश्रुतमुखमेधसो चान्म प्रति-
पद्यन्ते विष्वज्ज्वो विपरीता नश्यन्ती”ति, तथा “ततः परितृप्तौ कर्म-
फलशेषेण जातिं रूपं वर्णं धर्मं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यन्ते तच्चक्रवर्तुभयोर्लोकयोः सुप्त एव वर्तन्ते” इति । ‘याव-
त्साम्यात्’मिति फलदानप्रश्रुतकर्मविशेषविषयम्, ‘यत्किञ्चेह करोत्य-
य’मितीदमपि तद्विषयमेव । अभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां च कर्म-
णां कर्मान्तरफलानुभवाच्चाशोऽप्यनुपपन्नः । अतोऽमुं लोकं गताः सानु-
शया एव ‘यथेतमनेवं च’ पुनर्निवर्तन्ते, आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण
च पुनर्निवर्तन्ते इत्यर्थः । आरोहणं हि धूमराज्यऽपरपत्तदतिषादनपण्मा-
सपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण, अथरोहणन्तु चन्द्रमसः स्वानादाकाशघाया-

१ यस्मादिति लि० पु० ।

२ तदीति नास्ति लि० पु० ।

३ कपूयन्ते-इति लि० पु० त्राधिकम् ।

४ श्वसूकरचण्डालेति मु० पु० । ५ वर्णा आश्रमाश्चेति मु० पु० ।

६ ततः शेषेणेति मु० पु० ।

७ हीति मु० पु० त्राधिकम् ।

८ तच्चक्रमवदिति लि० पु० ।

९ वर्तते इति पु० द्वेषेति ।

धूमाश्रमेवक्रमेण । तत्राकाशयरोहणाद् यथेतम्, वाच्यादिप्राप्तेः पितृ-
लोकाद्यप्राप्तेश्चाऽनेघम् ।

चरणादिति चेन्न, तदुपलक्षणार्थेति कार्ण्याजिनिः ॥ ९ ॥

रमणीयचरणाः कूप्यचरणा इति ज्ञ 'चरण'-शब्देन पुण्यपापरूपं
कर्माभिधीयते, 'चरण'-शब्दस्य लोकवेदयोरारचारे प्रसिद्धेः । लौकिकाः
खलु चरणमावारः शीलं वृत्तमिति पर्यायानभिमन्यन्ते । वेदे च "यान्य-
ऽनवद्भानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि" यान्यस्माकं सुव-
रितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणी"ति चरणकर्मणी भेदेनोप-
दिश्येते^१ । अतश्चरणाच्छीलाद् योनिविशेषप्राप्तिसैनानुशयादिति चे, तत्र,
चरणश्रुतिः कर्मापलक्षणार्थेति हि कार्ण्याजिनिराचार्या मन्यते, केवला-
दाचारात्सुखदुःखप्राप्तिसम्भवात् । सुखदुःखे हि पुण्यपापरूप^२कर्मकले ।

आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

एवं तर्ह्यफलत्वादाचारस्य^३ स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमिति चे, तत्र,
तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्मणः । आचारवत् एव पुण्यकर्मस्यऽधिकारः ।
'सन्ध्याहीनो ऽशुचिर्नित्यमऽनर्हः सर्वकर्मसु"^४ "आचारहीनं न पुनन्ति
वेदा" इत्यादिवचनेभ्यः । अतश्चरणश्रुतिः कर्मापलक्षणार्थेति कार्ण्याजि-
नेरभिप्रायः ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति लुं घादरिः ॥ ११ ॥

पुण्यं कर्माचरति पापं कर्माचरतीति कर्मणि चरतेः प्रयोगात्पुण्य-
द्विद्वेशस्य च प्रत्यक्षश्रुतिमिदृशानुमितश्रुतिमिदृशिपयत्येन गोब्रह्मीव-
द्वैन्यायेनोपपत्तेः, मुख्ये सम्भवति न लक्षणा ज्यायेति सुकृतदुष्कृते एव
चरणशब्दाभिधेये इति घादरिआचार्या मन्यते । अत्र^५ घादरिमतमेव

१ नो इतराणीति लि० पु० नास्ति । २ चरणकर्मणि भेदेन व्यपदिश्यते-
इति लि० पु० । ३ रूपेति नास्ति सु० पु० ।

४ आचार्येति लि० पु० प्रमादः । ५ सर्वकर्मणीति सु० पु० ।

६ सुशब्देः नास्ति लि० पु० । ७ अत्र चेति सु० पु० ।

स्वमतम् । आचारानुमितश्रुतिविहितमन्धाषन्दनादेः कर्मान्तराधिकार-
संपादन^१ फलमिति तु स्वीकृतम् । अतः सानुशया एव प्रत्यघरोहन्ति ॥

कृतात्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथानिष्टादिकार्यं अनिष्टादिकारिणां मपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

धिकरणम् ३ ।

केचलेटापूर्त्तदत्तकारिणश्चन्द्रमसङ्गत्वा सानुशया एव निवर्त्तन्त
इत्युक्तम् । इदानीमनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति नेति वि-
न्यते । ये विहितं^२ न कुर्वन्ति ये च^३ निषिद्धं^४ कुर्वन्ति त उभयेऽपि
पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः^५ । किं युक्तम् । तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ती-
ति । कुतः । तेषामपि हि तद्गमनं श्रुतम्, "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वं गच्छन्ती"त्यविशेषेण सर्वेषामेव^६ गतिश्रवणात् ।

एवं तर्हि सुकृतदुष्कृतकारिणोरुभयोरप्यविशिष्टैश्च गतिः स्यात् ?
नेत्याह-

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

'तु'-शब्दः शङ्कां व्यावर्त्तयति । 'इतरेषां'मनिष्टादिकारिणां चन्द्रा-
रोहावरोहौ 'संयमने' यमशासने तत्प्रयुक्तपातना 'यनुभूये'व, नान्यथा ।
कुतः । 'तद्गतिदर्शनात्' । दृश्यते हि पापकर्माणां यमश्रयतया तद्गम-
नम् "यद्यं लोको नास्ति परं^७ इति मानी^८ पुनःपुनर्व्यगमापद्यते मे^९"
"वैवस्वतं संयमनं^{१०} जनानां यमं राजानं"मित्यादिषु ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमश्रयता पराशरादयः- "सर्वे चैते यद्यं यान्ति
यमस्य भगवन् किले 'त्यादिषु ।

- १ कर्मान्तरापादनमिति लि० पु० ।   २ अधिकारिणामिति लि० पु० ।
३ अधिकारिण इति लि० पु० ।   ४ विधितो - इति लि० पु० ।
५ ये चेति लि० पु० नास्ति ।   ६ निषिद्धं च तद्गमने - इति लि० पु० ।
७ यत्रति नास्ति लि० पु० ।   ८ न पर इति मु० पु० ।
९ इतीमानि - इति लि० पु० ।
१० संयमनं - इति लि० पु० ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥ ।

पापकर्मणां गन्तव्यत्वेन^१ रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ।
ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनमाप्तिरत आह-

तत्रापि तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु यमाज्ञयैव^२ गमनादविरोधः । अतो ऽनिष्टादिका-
रिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मोनुह्यं यातनाश्वानुभूय पश्चात्तु^३ चन्द्रा-
रोहाद्यरोहो स्तः । इति प्राप्त उच्यते-

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

'तु'-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रप्राप्तिरस्ती-
त्येतन्नोपपद्यते । कुतः । 'विद्याकर्मणोरिति',^४ विद्याकर्मणोः फलभोगार्थ-
त्वाद् देवयानपितृयाणयोः । एतदुक्तं भवति-अनिष्टादिकारिणां यथा
विद्याविधुत्वाद्देवयानेन यथा गमनं न सम्भवति,^५ तद्वद्विष्टापूर्तदत्तवि-
धुत्वात्पितृयाणेन चन्द्रगमनमपि न सम्भवतीति । देवयानपितृयाणयो-
र्विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं च कथमथगम्यत इति चेत्, प्रकृतत्वा-
त्तयोः । प्रकृता हि देवयाने विद्या, पितृयाणे च कर्म, "तद्य इत्य वि-
दुषे वेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत" इत्युक्त्वा "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्य-
र्चिषोऽह" इत्यादिना देवयानवचनात् । "अथ य इमे याम इष्टापूर्तं
दत्तमित्युपासत इत्युक्त्वा "ते धूममभिसम्भवन्ती" इत्यादिना पितृयाणव-
चनाच्च^६ । 'ये वै के चाम्भाल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्ती'त्यपि घवनं य इष्टादिकारिणस्ते सर्वे इति परिशेषम् ।

ननु पापकर्मणां^७ चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसम्भवाच्चरीरारम्भ-
एव नोपपद्यते । "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति हि^८

- १ गन्तव्यत्वे-इति लि० पु० ।   २ यमाज्ञयैवेति लि० पु० ।
३ तु शब्दो मु० पु० नास्ति ।   ४ विद्याकर्मणोरिति-इति नास्ति लि० पु० ।
५ सम्भवतीति नास्ति लि० पु० ।   ६ ०पूर्तं दत्तमिति मु० पु० ।
७ ०मविशन्तीति लि० पु० ।   ८ ०वाद्ययच्चन्द्रमिति लि० पु० ।
९ कर्मिणामिति लि० पु० ।   १० द्विशब्दो मु० पु० नास्ति ।

शरीरारम्भः श्रूयते । सा चाहुतिश्चन्द्रप्राप्तिपूर्विकेति दर्शितम् । अतः
शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहावशयाभ्युपेत्यादित्यत आह—

न तृतीये^१ तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीयस्य स्थानस्य शरीरारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेता । कुतः ।
'तथोपलब्धेः' । तृतीयस्थानशब्देन केवलपापकर्माण उच्यन्ते । तेषां देहा-
रम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्ष्यमुपलभ्यते "द्येत्य यथा ऽसौ लोको न
संपूर्यते" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिपत्तने "अथैतयोः पयोर्न कतरण्य चन
तानीमानि सुद्राण्यऽसद्गदावर्त्तानि भूतानि भयन्ति जायस्य श्रियस्येत्ये-
तत्तृतीयं स्थानं तेनाथैः लोकैः न संपूर्यते" इति तृतीयस्थानस्य^२ व्युत्प-
त्कारोहावरोहाभावेन व्युत्पत्कामंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरा-
रम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेता । 'पञ्चम्यामाहुता'विति चाऽपां पञ्चमाग्नि-
सम्बन्धस्य पुरुषवचस्त्वहेतुत्वमात्रं प्रतिपादयति नान्यत्रिधारयति, अथ-
धारणाश्रवणात् ।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुण्यकर्मणामपि केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो लोके स्म-
र्यते द्वैपदीपृष्टसुमप्रभृतीनाम् ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

चकारा^३च्छ्रुतावपि दृश्यते केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भः
"तेषां बह्वेषां भूतानां श्रीण्येव श्रीजानि भयन्त्याण्डजं जीवजमुद्विज्ज"मि-
ति । तेषुद्विज्जस्वेदजयोर्भूतयोः पञ्चमाहुतिमन्तरणोत्पत्तिर्दृश्यते ।

ननु न स्वेदजानामत्र संकीर्तनमस्ति 'श्रीण्येव श्रीजानी'ति वच-
नात्, तत्राह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

'संशोकजस्य' स्वेदजस्याप्याऽऽण्डजं जीवजमुद्विज्ज'मित्यत्र तृती-

१ तृतीयमिति नकाररहितः सूत्रपाठोऽस्ति ० पु० ।

२ समिति नि० पु० ऽत्र नास्ति । ३ तृतीयस्येति नि० पु० ।

४ चकारादिति नास्ति नि० पु० ।

येनो'द्विज्ज'-शब्देनावरोधः सङ्ग्रहो विद्यत इत्यर्थः । अतः केवलपापकर्मणां चन्द्रप्राप्तिर्न सम्भवति ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरण समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ४ । तत्साभाव्या'पत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादि'कारिणो भूतमूत्स'परिष्वक्ताः सानुशयाश्चन्द्रमसो ऽव'रोहन्तीत्युक्तम् । अवरोहप्रकारश्च "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते ययेत'माकाशमाकाशाद्वायुं वायु'भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽब्ध्रं भवत्यब्ध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती"ति वचनाद् 'यथेत'मनेवं चेत्युक्तम् । तत्रास्याकाशादिप्रतिपत्तौ' देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिभाव उत तत्सादृश्यापत्तिमात्रमिति विशेषे श्रद्धावस्यस्य सोमभाववद्विशेषादाकाशादिभाव इति प्राप्ते-

तत्साभाव्यापत्तिरेवेत्युच्यते । 'तत्साभाव्यापत्तिः'-तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुत एतत् । 'उपपत्तेः',^१ सोमभावमनुष्यभावाद्यौ हि सुखदुःखोपभोगाय^२ तद्भावः । अत्र त्वाकाशाद्यौ सुखदुःखोपभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेस्तदापत्तिवचनं नत्ससर्गकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायम् ॥

तत्साभाव्यापत्त्यधिकरण समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

कारणम् ५ ।

आकाशप्राप्तिप्रभृति यावद् ग्रीह्यादिप्राप्ति^{१०} क्लृप्तत्रयत्र नातिचिरतिष्ठन्त्युक्ताऽनियम इति विशेषे नियमहेत्वभावादनियम इति प्राप्ता उच्यते-

नातिचिरेणेति । कुतः । 'विशेषात्' । उत्तरत्र-ग्रीह्यादिप्राप्तौ

१ स्वाभाव्येति सर्वत्र पाठः ।

२ इष्टादि० इति नि० पु० ।

३ चन्द्रमसमयेति सु० पु० ।

४ आकाशाद्वायुरिति नि० पु० ।

५ यजन् प्राप्ते-इति चत्राधिकं नि० पु० ।

६ पावदुष्मादिप्राप्ते-इति नि० पु० प्रमादः ।

३ समित्यधिक नि० पु० ।

४ यथैतमिति नि० पु० ।

७ ०द्विप्रतिपत्ताविति नि० पु० ।

८ दुःखोपभोगायेति सु० पु० ।

“यतो वै पतु दुर्निष्पत्तर”मिति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणाभिधानात्
 पूर्वत्र ह्याकाशादिप्राप्ताद्यचिरं निष्क्रमणं गम्यते । ‘दुर्निष्पत्तर’मिति
 छान्दसम् ‘त’-शब्दलोपः, दुर्निष्पत्तरं-दुःपनिष्क्रमणतरमित्यर्थः ॥

नातिचिराधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिता अन्याधिष्ठिते पूर्वषट्भिलापात् ॥ २४ ॥
 धियाऽन्याधिष्ठिता
 धिकरणम् ६ ।

अथरोहन्तो जीवा वीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते-
 “मेघो भूत्या प्रवर्षति त इह वीहियथा श्रोत्रधिष्वनस्यतर्पस्त्रिमासा
 जायन्त”इति । ते किमन्यैर्भोक्तृभिर्गीह्यादिशरीरैरधिष्ठिता वीह्यादी-
 नाश्लिष्यन्त्युत ते भोक्तारो वीह्यादिशरीरा जायन्त इति विशये, जा-
 यन्त’ इति यचनाद् देवो जायते मनुष्यो जायत इतिषट् वीह्यादिश-
 रीरा एवेति प्राप्त उच्यते-

‘अन्याधिष्ठित’ इति । जीवान्तरणाधिष्ठिते वीह्यादिशरीरे तेषां
 संश्लेषमात्रमेव । कुतः । ‘पूर्वषट्भिलापात्,’ आकाशादिमेघपर्यन्त-
 षत् केवलतद्वाधाभिलापात् । यत्र हि भोक्तृत्वमभिप्रेतम्, तत्र तस्मा-
 धनभूतं कर्माभिलष्यते ‘रमणीयचरणाः’ ‘कपूयचरणाः’ इति । इह चा-
 काशादिवचाभिलष्यते कर्म । फलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गाभोग्यफलस्ये-
 ष्टादेः कर्मणः स्वर्गभोगादेव समाप्तत्वात्, अनारब्धस्य च ‘रमणीयचरणाः’
 ‘कपूयचरणा’ इति वक्ष्यमाणत्वात्, मध्ये कर्मान्तराभावाच्च । अत आ-
 काशादिभाष्यचनषट् वीह्यादिभावेन जन्मवचनमौपचारिकम् ।

अशुद्धमिति चे, न, शब्दात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति यदन्याधिष्ठिते वीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रम्, भोक्तृत्व-

१ कृच्छ्रनिष्क्रमणशब्देति पु द्वयेपि, तत्र बहुव्रीह्युत्तर भाष्यप्रत्ययः ।

२ पूर्वनाशा० इति लि० पु० । ३ छान्दसत्वादिति सु० पु० ।

४ इतिच्छिद्वाङ्मार्गः पाठो नि० पु० उच्यते ।

५ वीह्यादि शब्दो लि० पु० । ६ मेघस्याने मन्वेति लि० पु० ।

७ कपूयचरणा इति नास्ति लि० पु० ।

८ फलदाने प्रवृत्तस्यैव-इति लि० पु० ।

हेत्वभावाच्च' घ्रीह्यादिभावेन लन्नेति, भोक्तृत्वहेतुमद्भावात् । स्वर्गाप-
 भोग्यफलमिष्टादि कर्मेषां 'ऽ शुद्ध' पापमिश्रम्, आनीषोमीयादिहिंसायुक्त-
 त्वात् । हिंसा च "न हिंस्यात्सर्वा भूतानी"ति निषिद्धत्वात् पापमेव ।
 न चात्र पद्माहवनीया'दिवद्रुत्संगोपशादभावः' सम्भवति, भिन्नविषय-
 त्वात् । आनीषोमीयहिमाधिधिहिंसायाः कृत्यकारकत्व बोधयति, 'न
 हिंस्या'दिति तु हिंसायाः प्रत्यघापफलत्वम् । अथोच्येत, आनीषोमीया
 द्विषु विधितः परत्तेन तद्विषय निषेधविधिरास्कन्दति, रागप्राप्तविषय-
 त्वात्तस्येति । नैवम्, इहापि रागप्राप्तेरविशिष्टत्वा, "स्वर्गकामो यजेते"-
 त्वेषमादौ हि कामिनः कर्त्तव्यतया यागाद्युपदेशात् । यागादे स्वर्गा-
 दिसाधनत्वमग्रगम्य फलरागत एव यागादौ प्रवर्त्तते । आनीषोमीयाद्वि-
 ध्वपि तेषां फलसाधनभूतस्य यागादेश्चकारकत्व शास्त्रादग्रगम्य रागा
 देव प्रवर्त्तते । लौकिक्यामपि हिनाया कैनचित्प्रमाणेन हिमाया. स्वस-
 मीहित'साधनत्वमग्रगम्य रागात्प्रवर्त्तते इति न करचन विशेषः । तथा
 नित्येष्वपि कर्मसु, 'सर्व'र्णानां स्वधर्मोनुष्ठाने परमऽपरिमित सुख'मित्या-
 दिवचनात् फलसाधनत्वमग्रगम्य रागादेव प्रवर्त्तरिति तेषामप्यशुद्धियु-
 क्तत्वम् । अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गऽनुभाव्य फल
 स्वर्गऽनुभूय हिंसाऽशस्य फल घ्रीह्यादिम्याधरभावेनानुभूयते । स्याधर-
 भाव च पापफल स्मरन्ति-"शरीरज्ञै कर्मदोषैर्याति स्याधरता नर"
 इति । अतो घ्रीह्यादिभावेन भोग्यायानुशयिनो जायन्त इति चे,तत्र ।
 कुतः । 'शब्दात्' । आनीषोमीयादे. सन्नपनस्य स्वर्गलोकाप्राप्तिहेतुतया
 हिंसात्वाभावात्' । पशोर्हि सन्नपननिमित्ता स्वर्गलोकाप्राप्ति वदन्त
 शब्दमाप्नुवन्ति' हिरण्यशरीर कर्तृस्वर्ग लोकमेतीत्यादिकम् । अतिश-

१ हेतुभावादिभिः लि० पु० ।

२ सर्व-इति लि० पु० कर्त्तव्यः ।

३ न चात्राहवनीयेति लि० पु० । ४ पशाद -इति लि० पु० ।

५ हिंसाया स्वसमाहितेति लि० पु० । ६ हिंसात्वाभावशब्दादिति मु० पु० ।

७ पशुं हिंसितं पशुर्दिव्यदेहो भूत्वा स्वर्गलोकं यातीति शब्दाच्च कुर्वन्ति-इति

वदन्नाधिकं मु० पु० ।

यिताभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽल्पदुःखदोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षण-
मेव । तथा च मन्त्रवर्णः—

“न वा उ एतन् स्त्रियसे न रिव्यसि
देवो इदेपि^१ पयिभिः सुगेभिः ।
यत्र यन्ति^२ सुकृतो नापि दुष्कृत-
स्तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति ।

चिकित्सकं च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रतकमेव वदन्ति पूज-
यन्ति च तज्जाः ।

रेतःसिग्धो गो ऽथ ॥ २६ ॥

इतश्चौपचारिकं ग्रीह्यादिक्रमवचनम्, ग्रीह्यादिभाववचनान्तरं-
“योपो ह्यवमसि यो^३ रेतः सिष्वाति तद्गुण एव भवतो”^४ इति रेतःसिग्धा-
वोऽनुशयिनां श्रूयमाद्यो यथा तद्भाव^५भात्रं प्रतिपादयति, तद्ग्रीह्यादि-
भावोऽपीत्यर्थः ।

यानेः शरीरम् ॥ २७ ॥

यानिपाप्तेः पश्चादेषानुशयिनां शरीरप्राप्तिः । तत्रैव सुसदुःखोप-
भोगसद्भावात् । ततः प्रागाकाशादिप्राप्तिप्रभृति तद्वेगमात्रमेवेत्यर्थः ॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यवर्यकृतौ शरीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ इदेपि-इति सि० पु० नास्ति ।

२ यत्र यन्ति येष यन्तीति सि० पु० । ३ अत्र यो-इति सकृदेव पु० पु० ।

४ इत्थं यन्तीति सि० पु० । ५ तद्वेगमात्रमिति सि० पु० ।

अथ तृतीयाऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ संध्याधि
करणम् १ । सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

एवं कर्मानुसङ्गप्रनागमनजन्मादियोगेन जायते जीवस्य दुःखित्यं
स्यापितम्^१ । इदानीमस्य स्वप्राथस्या परीक्ष्यते ।

स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते—“न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भव-
न्त्यय रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुद्रः प्रमुद्रो भवन्त्य-
घानन्दान्मुद्रः प्रमुद्रः सृजते न तत्र वेगन्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भव-
न्त्यय वेगन्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्त”ति । तत्र संश-
यः—क्रिमियं रथादिसृष्टिर्जावितैव क्रियते आहोस्वितीश्वरेणेति । किं
युक्तम् । सन्ध्ये सृष्टिर्जावितैति । कुतः । सन्ध्यं स्वप्नस्यानमुच्यते “सन्ध्य
तृतीयं स्वप्नस्यान”मिति खवनात् । सा तु जीवैतैव क्रियते, ‘सृजते स
हि कर्त्त’त्याह हि । स्वप्नदृग्जीव एव तत्र प्रतीयते ।

निर्मातरं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

किं चैनं जीवं स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शक्तिनोऽधीयते-
“य एषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं” पुरुषो निर्म्ममाण” इति । पुत्राद-
यश्च तत्र काम्यमानतया ‘काम’-शब्देन निर्दिश्यन्ते, नेच्छामात्रम् ।
पूर्वत्र हि ‘सर्वान् कामांश् चन्दतः प्रार्थयस्व” “शताधुपः पुत्रपौत्रान्
पृणीष्वे”ति पुत्रादय एव कामाः प्रकृताः । अतो रथादीञ्जीवः स्वप्ने
सृजति । जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्ये श्रुतम् । अत उपकर-
णात्प्रभावेऽपि सृष्टिरुपपद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते-

१ व्यापितमिति ति० पु० ।

२ एवं स्वप्नेति ति० पु० ।

३ स्वप्नेष्विति ति० पु० ।

४ काममिति सकृदेव ति० पु० ।

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

‘तु’-शब्दः पदं ध्यावर्तयति । स्वप्नं रथपुष्करिण्याद्यर्थजातं ‘मायामात्रम्’-परमपुरुषसृष्टमित्यर्थः । ‘माया’-शब्देन ह्यारथ्यवाची “जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिते”त्यादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि “न तत्र रथा न रथयोगां न पन्थानः,” सक्रमेतरपुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः । “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” स्वप्नदृग्नुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् ‘सृजते’ इत्याशयैरूपत्वमेव ग्राह । एवंविधाशयैरुपासृष्टिः सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्यैवोपपद्यते, न जीवस्य । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्यापि संभारदशायां कात्स्न्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् जीवस्य तथाविधाशयैरुपासृष्टिरुपपद्यते । “कामं कामं पुरुषो निर्माणात्” इति च परमपुरुषमेव निर्माता इति “य एषु सुप्तेषु जागति”

“तद्वैव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवास्मृतमुच्यते ।

तस्मिंस्त्लोकाः श्रिताः सर्वे तद्ब्रु नात्येति कश्चन” ॥-

इत्युपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणस्वभावपतीतिः । “अथ वेशन्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्तै”ति च तथा श्रुत्यैकार्यात् परमपुरुषमेव कर्त्ता इति ग्राह ।

स्वाभाविकं चेज्जीवस्यापहतपात्मत्वादिभिरुक्तैः, कुतस्तत्राभिव्यज्यत इत्यत आह-

पराभिधयानात्तु तिरोहितं ततो ह्यऽस्य
बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

‘तु’-शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । पराभिधयानात्परमपुरुषसङ्कल्पादऽस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितम् । अनादिर्कर्मपरम्परया कृताशराधस्य ह्यस्य स्वाभाविकं कल्याणरूपं परमपुरुषस्तिरोधापयति । ततस्तत्सङ्कल्पादेवास्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ-“यदा” ह्येव एतस्मि-

१ ०स्येव-इति नि० पु० । २ ह्यस्याभाविकमिति नि० पु० समादः ।

३ ०देव ह्यस्येति मु० पु० । ४ यथेति नि० पु० ।

चदृश्येऽनात्म्येऽनिहक्ते ऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां घिन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा^१ ह्येवैव एतस्मिन्नुदऽरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति^२ "एष ह्येवानन्दयाति^३ भीषाऽस्माद्वातः पशत^४" इत्यादिषु ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि तिरोभावोऽपि^५ देहयोगद्वारेण वा भवति, सूत्माचिच्छ-
क्तियोगद्वारेण वा । सृष्टिकाले देहावस्थेनाचिद्वस्तुना योगा^६द्वधति,
प्रलयकाले नामरूपविभागानर्हति सूत्माचिद्वस्तुयोगात् । अतोऽनभिव्य-
क्तस्वरूपत्वात्स्वप्ने जीवो न रथादीन् सद्गुल्पमात्रेण सृष्टुं शक्नोति ।
"तस्मिन्लौकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्येति करवने"ति सर्वेषु सुप्तेषु^७
जागरणं सर्वलौकाश्रयत्वमित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव^८ सम्भवन्ति । अतो
जीवानामऽत्याल्यकर्मनुगुणफला^९नुभवार्थं तावन्मात्रकालावसानास्तदे-
कानुभाव्यानुत्पादयति ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

इतरत्र स्यात्प्राधां न जीवसद्गुल्पपूर्वकाः, यतः, स्वप्नेऽभ्युदयान-
भ्युदययोः सूचकः श्रुतेरवगम्यते-

"यदा^१ कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन^२" इति ।

अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं^३ हन्तीत्यादेश्च ।
स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते । सूचकत्वं च स्वस-
द्गुल्पायत्तस्य नोपपद्यते । तथा चाशुभस्यानिष्टत्वाच्छुभस्य सूचकमेव सृष्ट्वा
पश्येत् । अतः स्वप्ने सृष्टिरीश्वरैषैव कृता ॥

सन्धाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

१ यथेति लि० पु० ।

२ अपिपद्यते इह नास्ति लि० पु० ।

३ संयोगादिति मु० पु० ऽथ ।

४ स्वप्नेष्विति लि० पु० ।

५ ०शेषेऽपीति मु० पु० हिः पुनः ।

६ फलाफलेति लि० पु० ।

७ तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इति लि० पु० ।

८ पुरुषं कृष्णदन्तं पश्यति स इति लि० पु० प्रमादः ।

अथ तदभावाधि तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥
करणम् २ ।

इदानीं सुषुप्तिस्थान परीक्ष्यते । इदमात्रायते-“अथ यत्रैतत्सुप्तः
समस्तः सन्प्रसवः^१ स्वप्न न^२ विजानात्यांमु तदा नाडीषु सप्तो^३
भवेतीति, तथा, “अथ यदा सुषुप्तो^४ भवति यदा न कस्यचन वेद
हिता नाम नाड्यो^५ हि द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुटीततमभिप्रतिष्ठन्ते
ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेत” इति, तथा, “यत्रैतत्पुरुहंघः, स्वपिति
नाम मता सोम्य। तदा सम्प्रवो भवतीति । एवं नाड्यं पुरीतदृश्यं च
सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते, किमेवा विकल्पः समुच्चयो घेति विशये निर-
पेक्षत्वप्रतीतेर्युगपदनेकस्यान^६ इत्युसम्भवाच्च विकल्प इति प्राप्ते उच्यते-

‘तदभाव’ इति, तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिनाडीषु पुरितन्या-
त्मनि च भवति । एषा^७ स्थानाना समुच्चय इत्यर्थः । कुतः । ‘तच्छ्रुतेः,
त्रयाणा स्थानत्वश्रुते । न च कार्यभेदेन समुच्चये सम्भवति पाविक-
शाधगर्भो, विकल्पो न्याय्यः । सम्भवति च^८ प्रासादखट्वापर्यङ्कश्चाद्या-
दीना कार्यभेदः । तत्र नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्थानीयौ, मन्त्रे तु पर्य-
ङ्कस्थानीयम् । अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् ।

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम्, अतोऽस्माद्ब्रह्मण एषा लीयानां
प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यते-“सत आगम्य^९ न विदुः सत आगच्छामह”
इत्यादिषु ।

तदभावाधिकरण समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दवि स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द-
विधिभ्यः ॥ ९ ॥
अधिकरणम् ३ ।

१ सपत्न इति सु० पु०, सपत्निति लि० पु० ।

२ कचनेति सु० पु० अधिकम् । ३ सुप्त इति पु० द्वेषि ।

४ सुप्त इति लि० पु० ।

५ सनाद्य इति लि० पु० ।

६ एकस्थानेति लि० पु० प्रमाट ।

७ तेषामिति सु० पु० ।

८ चकारो नास्ति सु० पु० ।

९ आगम्येति सु० पु० ।

किं सुपुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठत्युतान्य इति संशये यस्य सकलोपाधिधिनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्भवस्य मुक्तादऽश्रितवणत्वेन प्रावी-
नशरीरेन्द्रियादिसम्बन्धाभावादस्य इति प्राप्त उच्यते—

‘स एव त्वि’ति । ‘तु’-शब्दः पतं व्याघर्त्तयति । स एवो-
त्तिष्ठति । कुतः । ‘कर्मनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः’ । कर्म तावत्सुपुप्तेन पूर्य-
कृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्यम् । अनुस्मृतिरपि य
एवाहं सुप्तः स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति । शब्दोऽपि सुपुप्तप्रबुद्धे^१स्स एवेति
दर्शयति—“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा घराहो वा कीटो वा
पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्बद्धवन्ति तदा^२ भवन्ती”ति । विध-
यत्त्व मोक्षायाः सुपुप्तस्य मुक्तत्वे ऽनर्थकाः स्युः । न चासौ सर्वापाधि-
धिनिर्मुक्त आविर्भूतस्वरूपः, ‘तद्वज्रेतसुपुप्त’ इति सुपुप्तं प्रकृत्य “नाहं
सत्त्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी”ति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी”ति घटनात् । मुक्तस्य
“परं ल्योतिरहपस्यद्य स्येन रूपेणाभिनिष्यद्यते...स तत्र^३ पर्येति जत्त
कीदन् रममाणः” “स स्वराह भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”
“सर्वे ह परयः परयति सर्वमाप्नोति सर्वश” इति सर्वज्ञत्वादि श्रूयते ।
अतः सुपुप्तः संसर्वेशपास्त^४सर्वकरणो ज्ञानभोगादऽयत्को विश्रम^५स्यानं
परमात्मानमुपसम्पद्याऽऽश्वस्तः पुनर्भोगायोत्तिष्ठति ॥

कर्मनुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ मुग्धाधि-
करणम् ४ । मुग्धे ऽर्हसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धमधिष्ठत्य विन्यते । किमियं^१ मूर्च्छां सुपुण्यादिष्वन्यतमाऽव-
स्था उक्तावस्थान्तरमिति विशये सुपुण्यादीनामन्यतमावस्थायामेव मूर्च्छा-

१ अनुत्तिष्ठति नि० पु० ।

२ वृको वेति नास्ति नि० पु० ।

३ तस्येति नि० पु०, तपेति सु० पु० ।

४ अत्ययमस्मीति नि० पु० ।

५ चाणस्तेति नि० पु० ।

६ विद्यामेति पु० ।

७ विमर्शमिति सु० पु० ।

प्रसिद्धुपपत्तेरवस्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावादन्वयतमावस्थेति प्राप्त उ-
च्यते-

‘मुग्धेऽर्हुंसम्पत्ति’रिति । मुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था सा मरणा-
र्हुंसम्पत्तिः^१ । कुतः । ‘परिशेषात्’ । न तावत्स्वप्नसागरी, ज्ञानाभावाद्
निमित्तवैकल्यादाकारवैकल्याच्च । न सुषुप्तिमरणे, निमित्त हि मूर्च्छाया
अभिघातादि । पारिशेष्येण मरणार्हुंसम्पत्तिर्मुच्छा । मरण्य हि सर्वपा-
णदेहसम्बन्धोपरति^२, सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावस्थितिर्मुच्छा ॥

मुग्धाधिकरण समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथोभयनिर्वाधि न स्थानतोऽपि परस्योभयच्छिद्गं सर्वत्र
करण ५ ।

हि ॥ ११ ॥

दोषदर्शनाद्वैद्यायोदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः । इदानीं
ब्रह्मप्राप्तितृष्णाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वकल्याणगुणात्मकत्व-
प्रतिपादनायारभते ।

तत्र जागरस्वप्सुषुप्तिमुग्धुत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ता
जीवस्य ये दोषा, स्ते तदन्तर्यामिण, परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्रतत्रावस्थि-
तस्य सन्ति नेति विचार्यते । किं युक्तम् । सन्तीति । कुत । तत्तदव-
स्थशरीरेऽवस्थानात् । ननु ‘सम्भोगप्राप्तिरिति चेव वैशेष्यात्’ ‘स्यत्यद-
नाभ्या चे’त्यादिषु परस्याकर्मवश्यत्वेन दोषाभाव उक्त, सात्कथमऽकर्मव-
श्यस्य परस्य ब्रह्मणस्तत्तत्स्थानसम्बन्धाद्वैष उच्यते । इत्यमुच्यते, कर्मा-
ण्यपि देहसम्बन्धमात्रादन्यत्पुरुषार्थजननानि, भवन्तीति ‘देहयो-
गाद्वै’त्यत्रोक्तम् । तत्र देहसम्बन्धस्यापुरुषार्थत्वेन भवति, इतरथा कर्मा-
ण्येव तु ख जनयिष्यन्ति, किं देहसम्बन्धेन । अतोऽकर्मवश्यत्वे सत्यऽपि
नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव^३ । अतस्तत्र विषयमनाये स्वैच्छया

१ मरणाया इदं संपत्तिरिति मु० पु० ।

२ ०परति पुरुषार्थेति नि० पु० ।

३ अपुरुषार्थत्वेनेति नि० पु० ।

४ तत्तदिति नि० पु० ।

तत्प्रवेशेऽप्यपुरुषार्थमन्वयो ऽवर्जनीयः । 'पुष्यशोणितादिमन्त्रं' हि,
स्येच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव । अतो यद्यपि जगदेककारणं सर्वज्ञत्वा-
दिकल्याणगुणाकरश्च^१ ब्रह्म, तथाऽपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि
तिष्ठन् यश्चतुर्वि तिष्ठन् यो रेतसि तिष्ठति"त्यादिवचनात् तत्रतत्रा-
वस्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूपापुरुषार्थाः सन्तीत्येवं प्राप्ते प्रवृत्तमहे-

'न स्यान्तोऽपि परस्ये'ति । न पृथिव्यात्मादिस्यान्तोऽपि परस्य
ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धः सम्भवति । कुतः । 'उभयलिङ्गं सर्वत्र हि,' यतः,
सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभयलिङ्गम्-उभयलक्षणमभिधीयते, निर-
स्तनिखिलदोषत्यक्ल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः । "अपहतपाप्मा
विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यक्रामः सत्यसङ्कल्पः"

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ

स्यशक्तिलेशावृतभूतधर्मः^२ ।

तेजोबलैश्वर्यमहावयोध-

मुश्रीर्यशत्पादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र

क्लिशादयः सन्ति पराधरेशे^३ ।

"समस्तहेयरहितं विषण्णाप्यं परमं पदम्"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उभयलक्षणं हि ब्रह्मावगतम् ।

भेदादिति चे,न्न, प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा लीषस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि
देवादिदेहयोगरूपावस्याभेदात्पुरुषार्थयोग,^४स्तथाऽन्तर्यामिणः परस्यापि
स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य तत्तद्वेवादिशरीरयोगरूपावस्याभेदात्-
पुरुषार्थयोगोऽवर्जनीय इति चे,तत्र, 'प्रत्येकमतद्वचनात्' "यः पृथिव्य-
तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्"चित्यादिषु प्रतिपादायं "स त आत्माऽन्तर्या-

१ ०करं सेति तत्रतत्र । २ सर्वत्र प्राप्तिश्रुतीति लि० पु० । ३ जेशोद्धतेति क्वचित् ।

४ सगं इति लि० पु० ।

५ अपुरुषार्थत्वयोग इति लि० पु० ।

भ्यमृत" इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनात् तत्रतत्र स्वेच्छया नियमनं कुर्वे-
 तस्तत्तत्सम्बन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात् । जीवस्य तु तत् स्वरूपतिरो-
 हितमिति 'पराभिधानात् तिरोहित'मित्यज्ञातम् । ननु स्वेच्छया कुर्व-
 तोऽपि तत्तद्वस्तुस्वभावापत्ताऽपुरुषार्थसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम् । नैत-
 द्युक्तम् । न ह्यविद्वस्त्वपि स्वभाषतोऽपुरुषार्थस्वरूपम्, कर्मवश्यानां तु
 कर्मस्वभावात्तुगुण्येन परमपुरुषसङ्कल्पादेःकमेष वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन
 च सुखाय दुःखाय च भवति । वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तु तद्रूपे सर्वं सर्वदा
 सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात्, न चैवं वृश्यते । तथा चोक्तम्—

"नरकस्वर्गसंज्ञे धै पापपुण्ये द्विजोत्तम ।

वस्त्येकमेव दुःखाय सुखायैर्व्यापमाय च ॥

कोपाय च यतस्तस्माद्द्वस्तु धस्त्यात्मकं कुतः ।

तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय ज्ञायते ॥

तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ।

तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मक"मिति ।

अतो जीवस्य कर्मवशयत्वात्तत्तत्कर्मोनुगुण्येन तत्तद्वस्तुसम्बन्ध एवा-
 पुरुषार्थः स्यात्, परस्य तु ब्रह्मणः स्वाधीनस्य स एव सम्बन्धस्तत्तद्वि-
 चित्रनियमनरूप^१लीलारसायैव स्यात् ।

अपि चैव^२भेके ॥ १३ ॥

अपि चैके शास्त्रिन एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्यापुरुषार्थे परस्य
 तु तदभावं नियमनरूपैश्वर्याऽऽयत्तदोप्तियोगं च स्वशब्देनाधीयते—

"द्वा सुपर्णा समुद्रा महाया

समानं वृत्तं परिष्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह-

स्वनरनक्षत्रयोऽभिचाकयीती"ति ।

१ ० वचनेनेति सि० पु० ।

२ दुःखायैवेति सि० पु० नास्ति ।

३ ० नियमरूपेति सु० पु० ।

४ चैवमिति सि० पु० ।

अयं स्यात्—“अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे ध्याकरणा-
 णी”ति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं नामरूपध्याकरणमिति ब्रह्मणोऽपि
 तदात्मभूतस्य देवमनुष्यादिरूपस्य तत्रामभात्त्वं चास्ति । ततश्च ब्रह्म-
 णो यज्ञेतेत्यादिविधिनिषेधशास्त्रगोचरत्वेन कर्मधश्यत्वमवज्ञानीयमिति,
 तत्राह—

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

देवादिशरीरानुप्रवेशे तेनतेन रूपेण युक्तमप्यरूपवदेव त, ब्रह्म
 रूपरहिततुल्यमेव, जीवबद्धरीरित्वनिबन्धन कर्मधश्यत्वमऽस्य न वि-
 द्यत इत्यर्थः । कुतः । निर्वाहकत्वेन ‘प्रधानत्वात्’ । “आकाशो ह वै
 नामरूपयोर्निर्वाहता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मे”ति सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरू-
 पकार्यास्पर्शनं नामरूपयोर्निर्वाहृत्वमेव ब्रह्मणः प्रतिपादयति । ननु
 तच्छरीरकत्वेन तदन्तर्यामित्ये कथमरूपवदिति रूपसम्यन्धरहिततुल्य-
 त्यमुच्यते । इत्यम्, यथा जीवस्य तल्लान्यसुखदुःखभाक्त्वेन तत्तद्रूपस-
 म्यन्ध,स्तथा तदभावात् परस्य ब्रह्मणोऽरूपत्वम् । विधिनिषेधशास्त्रा-
 ण्यपि कर्मधश्यानेवाधिकुर्यन्ति । तस्मादरूपतुल्यमेव पर ब्रह्म । ततश्चा
 न्तर्यामिरूपेणावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिघ्निलदोषत्वकल्याणगुणाकर-
 त्वरूपोभयलिङ्गमेव ।

ननु च ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’त्यादिभिर्निर्निर्विशेषप्रकाशैकस्यरूप
 ब्रह्मावगम्यते, अन्यत्तु सर्वज्ञत्वसत्यसद्बुल्यत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्म-
 त्वसत्यकामत्वादिकं नेति नेतीत्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूत
 मित्यवगन्तव्यम् । तत्कथं कल्याणगुणाकरत्वनिरस्तनिघ्निलदोषत्वरूपो-
 भयलिङ्गत्व ब्रह्मण इति, तत्राह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

१ जीवशरीरित्वं निर्बन्धनकर्मधश्यत्वमिति सि० पु० ।
 २ सतदिति मु० पु० ।
 ३ तथातपेति सि० पु० ।
 ४ अरूपत्वमिति मु० पु० ।
 ५ अवश्यमिति सि० पु० ।

यथा च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यावैपर्यायां प्रकाशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते, तथा सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्वज्ञगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाधिद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यार्थावैपर्यायादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म^१ ।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्च "सत्यं ज्ञानमनन्त"मित्यादि वाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति, नान्यत् सत्यसंकल्पत्वादिकं^२ वाक्यान्तरावगतं निषेधति^३ । 'नेति नेती'ति निषेधस्य च विषयोऽनन्तरमेव वक्ष्यते ।

दर्शयति चाधो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तगण^४ कल्याणगुणाकरत्वं निरस्तनिखिलदोषत्वं च-

"समीश्वराणां परमं महेश्वर-
न्त देवतानां^५ परमं च दैवतम्" ।

"स कारणं कारणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥

न तस्य कार्ये कारणं च^६ विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विधिधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥

"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयन्तपः"

"भीषाऽस्माद्गतः पवते भीषोदेति सूर्यः" ।

"स एको ब्रह्मण आनन्दः"

"यती चाधो निवर्त्तन्ते श्रमाप्य मनसा सह ।

१ वाक्यानि स्ववैपर्यायादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति सि० पु० ।

२ सत्यसंकल्पत्वसङ्कल्पत्वादिकमिति सि० पु० ।   ३ निषेधतीति सु० पु० ।

४ च निषेधस्य विषय इति सु० पु०, च निषेधस्य च विषय इति सि० पु० ।

५ वेदान्तवाक्यगण इति सु० पु० ।

६ तं दैवतामिति सु० पु०, तद्वैवतानामिति सि० पु० ।

७ न तस्य कारणं चेति सि० पु० ।

आनन्दं ब्रह्मणो विदुव विभेति कुतश्चन" ॥

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन"मित्यादिः ।

स्मर्यते च-

"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्" ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्" ॥

"मयाऽध्यतेण प्रकृतिः सूयते सवगावरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते" ॥

"उत्तमः पुंस्यस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय इंश्वरः" ॥

"सर्वज्ञः^१ सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलार्द्धिमान् ।

अन्यतरवाप्यष्टद्विंशच्च स्वाधीनोऽनादिमान् षष्ठी ॥

कृतमन्त्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः ।

निरवद्यः परः प्राप्तोर्निरधिष्ठोऽतरकृत" इत्यादि ।

अतः^२ सर्वत्रा^३वस्थितस्यापि ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाद् न तत्त^४त्स्यानप्रयुक्ताः

दोषाः परं ब्रह्म स्पृशन्ति ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्ग-

त्वाद् न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वम्, अत एव बलदर्पणादिप्रतिविम्बितसूर्या-

दिवत् परमात्मा तत्रतत्रा^५वस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषूपमा क्रि-

यते-

'आकाशमेकं हि यथा घटादियु पृथाभवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकस्यो जलाधारैष्विषांशुमान् ॥

एक एव हि भूतात्मा भूतेभूतेषु व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव"दित्यादियु ।

१ सर्वज्ञ इति नास्ति सु० पु० । २ परमाप्तिनिरधिष्ठ इति लि० पु० ।

३ अत इति नास्ति लि० पु० । ४ सर्वत्रावस्था-इति सु० पु० ।

५ लिङ्गत्वात् तत्रतदिति सु० पु०, प्रमादः ।

६ न तत्स्यानप्रयुक्तं इति सु० पु० । ७ तत्रेति सकृत् लि० पु० ।

अत्रा' चोदयति-

अम्बुवदऽग्रहणात्तु' न तथात्वम् ॥ १९ ॥

'तु'-शब्दश्चोदयं व्योतयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्तादृतिः । अम्बुवदपेणादियु यथा सूर्यमुखादयो यद्गन्ते, न तथा पृथिव्यादियु स्या-
नेषु परमात्मा यद्गते । आम्बुवदियु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्या इव
यद्गन्ते, न परमार्थतस्तत्रस्याः । इह तु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' योऽप्सु
तिष्ठन्' य आत्मनि तिष्ठ'चित्स्थेषमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथि-
व्यादियु स्थितो यद्गते । अतः सूर्यादे'रम्बुवदपेणादिप्रयुक्तदोषाऽननुषङ्ग-
स्तत्रस्तत्रस्थित्यभाषादेष । अतो 'न तथात्वम्,' दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टा-
न्ततुल्यत्वमित्यर्थः ।

परिहरति-

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्भयसामञ्जः
स्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात् स्थानिनः परस्य वस्त्रणाः स्वरूपतो
गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिहासादिदोष'भाक्त्वमात्रं सूर्यादिदृष्टा-
न्तेन निवर्त्यते । कथमिदमवगम्यते । 'उभयसामञ्जस्यादेवम्,' उभयदृष्टा-
न्तसामञ्जस्यादेषमिति निश्चीयते । "आकाशमेकं हि यथा घटादियु
एव भवेत्," "जलाधारेष्विवांशुमा"निति दोषवत्स्वऽनेकेषु घस्तुषु^६ वस्तु-
तोऽवस्थितस्याकाशस्य घस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतश्चोभयस्य दृष्टान्त-
स्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्तनमात्रे प्रतिपा-
द्ये समञ्जसं भवति^७ । घटशरावादिषु^८ यथा वृद्धिहासभात् पृथक्पृथक्-
संयुज्यमानमप्याकाशं^९ वृद्धिहासादिदोषैर्न स्पृश्यते, यथा च जलाधारेषु

१ उत्तरमिति लि० पु० ।

२ अम्बुवदपेणादियु लि० पु० प्रमादः ।

३ तत्रस्या इति यद्गन्ते इति क्वचित् । ४ सूर्यादिति लि० पु० प्रमादः ।

५ ०हासादिदोषैर्निति लि० पु० प्रमादः । ६ घस्तुष्विति नाम्नि लि० पु० ।

७ अनवस्थितो-इति लि० पु० तु प्रमादः । ८ घटे भवतीति लि० पु० ।

९ घटशरावादिष्विति लि० पु० ।

१० ०भाक्त्वपृथक्पृथक्संयुज्यमानमप्याकाशमिति लि० पु० ।

विषमेषु^१ दृश्यमानो ऽशुमांस्तद्गतवृद्धिद्वासादिभिर्न स्पृश्यते, तथाऽयं पर-
मात्मा पृथिव्यादिषु नानाऽऽकारेष्वचेतनेषु चेतनेषु च स्थितस्तत्तद्गत-
वृद्धिद्वासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्र^२ वर्तमानोऽप्येक एवास्पृष्टदोषगन्धः
कल्याणगुणाकर एव । एतदुक्तं भवति—यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थि-
तस्यांशुमता हेत्वभाषान्जलादिदोषानभिष्वङ्गः, तथा पृथिव्यादिष्ववस्थि-
तस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोषहेत्वभाषाच दोषसम्यग्
रति^३ । 'दर्शनाच्च'^४—दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विधत्ततां-
शसाधर्म्याद् दृष्टान्तोपादानं सिंह इव माणवक इत्यादौ । अतः स्व-
भाषतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य
पृथिव्यादिस्थानतोऽपि^५ न दोषसम्भवः ।

अयं स्यात्—“द्वि वाव ब्रह्मणो रूपे भूते चामूर्तमेव^६ चे”ति प्रकृ-
त्य समस्तसूलेभूत्परूपं प्रपञ्चं^७ ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य “तस्य ह वा
एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं^८ वास” इत्यादिना ऽऽकारविशेषं
वा^९भिधाय “अद्यात् आदेशो नेति नेति” न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्पर-
मस्ती”ति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमिति^{१०}—शब्देन परामृश्य तत्सर्वं
प्रतिषिध्य सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्रह्म, विशेषास्त्वेषंविधिं स्वस्वरू-
पमज्ञानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयति, अतः कथमुभयलिङ्गत्वं
ब्रह्मणः—इत्यत्राह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
श्रूयः ॥ २१ ॥

१ विषमेष्विति नि० पु० ।

२ तदिति सकृत् नि० पु० ।

३ सर्वत्रेति नि० पु० ।

४ दोषसंघा इति—इति नि० पु० ।

५ अपिर्नास्ति नि० पु० ।

६ सर्वेति नि० पु० नास्ति ।

७ रूपमेति नि० पु० ।

८ माहारजनमिति सु० पु० माहारजनमिति नि० पु० ।

९ वाकारविशेषं चेति सु० पु० । १० नेति नेतीति—इति सु० पु० ।

नेतदुपपद्यते यद्ब्रह्मणः प्रकृतविशेषवत्त्वं 'नेति नेती'ति प्रतिषि-
 ध्यत इति, तथा सति धानाजल्पितायमानत्वात् । न हि ब्रह्मणो विशे-
 षणतया प्रमाणाकारप्रज्ञात् सद्यं तद्विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेषानु-
 न्मताः प्रतिषेधति । यद्यपि निर्वृत्त्यमानेषु खेचन पदांशैः प्रमाणात्तर-
 प्रसिद्धास्तथाऽपि तेषां ब्रह्मणः प्रकारस्वमप्रज्ञातमेव । इतरेषां तु स्वल्पं
 ब्रह्मणः प्रकारत्वं चाप्रज्ञातम् । अतस्तेषामनुवादासम्भवाद्ब्रह्मोपदिश्यन्ते ।
 अतस्तद्विशेषो नोपपद्यते । यस्मादेवं तस्मान् प्रकृतेतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रति-
 षेधतीदं वाक्यम् । ये ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृतास्तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः
 प्रतीयमानेषता नेति नेतीति प्रतिषिध्यन्ते—'नेतिनेति'नेवंनेवम्, उक्तप्रका-
 रमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म । उक्तप्रकारविशिष्टतया या ब्रह्मण इय-
 ता प्रकृता सा ऽनेति—'शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः । यतरत्त निषेधानन्तरं
 ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ध्रुयति, यतरत्त प्रकृतविशेषणयोगितामात्रं ब्रह्म-
 णः प्रतिषेधति । ध्रुयति हि भूयो गुणजातं—'न ह्येतस्मादिति नेत्य-
 न्यत् परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष
 सत्य'मिति । अयमर्थः—'इति नेति ने'ति यद्ब्रह्म प्रतिपादितम्, तस्मा-
 देतस्मादन्यद्ब्रह्म परं न ह्यस्ति, ब्रह्मणो ऽन्यत्स्वरूपतो गुणतरत्वात्कष्टं
 नास्तीत्यर्थः । तस्य च ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयम् । तस्य च
 नर्धेचनं 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति । 'प्राण'—'शब्देन प्राण-
 साहचर्यान्तीयाः परामृश्यन्ते । ते तावत् सत्यम्, शिष्यादिवत्स्वरूपा-
 न्यथाभावरूपपरिणामाभावात्, 'तेषामेष सत्यं,' तेषोऽप्येव परमपुरुषः
 सत्यम् । जीवानां क्रमानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोचविकाशौ विद्यन्ते, परमपुरु-
 षस्य स्थऽपहतपाप्मनसौ । न विद्यन्ते, अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यम् । ततरत्तैवं

१ अनुवादात्—इति लि० पु० । २ ये तु—इति सु० पु० ।

३ नेतिनेति—इति पु० तुषेपि । ४ विशिष्टतया ब्रह्मणस्तत्रैवेति लि० पु० ।

५ सनेति—इति लि० पु० । ६ विशेवयोगित्वमात्रमिति लि० पु० ।

७ इति नेति यद्ब्रह्मेति लि० पु० ।

वाच्यशेषोदितगुणज्ञातयोगा^१वेति नेतीति ब्रह्मणः सविशेषत्वं न प्रति-
विमते, अपि तु पूर्वप्रकृतयेत्तामात्रम् । अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म ।

१ ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्प्राप्त्यन्यतया मूर्त्ताऽमूर्त्ता-
दिरूपानुवादेन तद्विभेदासम्भवात् प्रकृतयेत्ताप्रतिषेध उक्तः । तदेव प्रमा-
णान्तरागोचरत्वं द्रष्टव्यति-

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण नैव व्यज्यते, आह हि शास्त्रम्-

“न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चतुषा पश्यति कश्चनैनम्”

“न चतुषा एक्षते नापि वाचे”त्यादि ।

हेत्वन्तरं चाह-

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधने मम्यक्रीणने भक्तिरूपापचे निदिध्यासन एषा-
स्य सात्वात्कारो नान्यचेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष एणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्” ॥

“ज्ञानप्रसादेन विगुहुसत्त्व-

स्ततस्तु तं पश्यते^२ निष्कलं ध्यायमान” इति श्रुतिः ।

स्मृतिरपि-

“नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेक्ष्यया”...

“भक्त्या त्वनन्यथा शक्य ब्रह्ममेवं विधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परत्तपे”ति ।

१ गुणज्ञातयोगादिति ति० पु० ।

२ ‘तथा चे’ति मु० पु० प्राधिहम् । ३ पश्यतीति मु० पु० ।

भक्तिरूपापचमैशोपामनं संराधनं तस्य प्रीणनमिति पूर्वमेषोक्तम् ।
 अतो निदिध्यामनाय ब्रह्मस्यरूपमुपदिशद् "द्वे वाच ब्रह्मणो" इत्या-
 दिशास्त्रं ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तारूपद्वयादिविशिष्टतां प्रागसिद्धां नानुशदि-
 त्तमम् ।

प्रकाशादिवद्यायैशेष्यं प्रकाशाच्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतरथ प्रकृतैतावद्यं प्रतिषेधति, न मूर्त्तामूर्त्तारिविशिष्टत्वम्-
 यतः, साक्षात्कृतपरब्रह्मस्यरूपाणां धामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिव-
 ज्ञानानन्दादिस्यरूपयन्मूर्त्तामूर्त्तारिवपञ्चविशिष्टताया अपि ब्रह्मगुण-
 त्यायैशेष्यं प्रतीयते--"तद्वैत"त्वश्येष्वपियामदेवः प्रतिषेदे अहं मनुरभव
 मूर्त्त्यंशवे"त्यादि । ब्रह्मस्यरूपभूतप्रकाशानन्दादिस्त तेषां धामदेवा-
 दीनां संराधनात्मके कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते, तद्व्याभ्यस्तसंराधनानां
 तेषां मूर्त्तामूर्त्तारिविशिष्टत्वमप्ययिशेषेण प्रतीयत इत्यर्थः ।

उक्तं ब्रह्मण उभयनिहृत्यमुपसंहरति-

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

'अत' उक्तैर्हंतुभिर्ब्रह्मणो 'ऽनन्तेन' कल्याणगुणगणेन विशिष्टस्यं
 सिद्धम्, तथा हि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपन्नं भवति ॥

उभयलिङ्गाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथादिगुणत्वाधि उभयव्यपदेशास्वऽहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥
 कारणम् ६ ।

मूर्त्तामूर्त्तात्मकस्याधित्मपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वं "द्वे वाच ब्रह्मणो
 रूपे" इत्यादिनोपदिश्यते, "अथात् आदेशो नेति नेती"ति मूर्त्तामूर्त्ता-

१ भक्तिरूपापचमिति लि० पु० । २ उपादिशदिति सु० पु० ।

३ ब्रह्मस्यरूपेणेति लि० पु० प्रमादः ।

४ मूर्त्तामूर्त्तारूपत्वं सतस्यविशिष्टमिति लि० पु० ।

५ दर्शनेनेति लि० पु० । ६ सपेतदिति लि० पु० ।

७ नेति नेति-इति लि० पु० ।

चिद्वस्तुरूपतया ब्रह्मण- इयत्ता^१ प्रतिषिद्यते, “न ह्येतस्मादिति नेत्य-
न्यत्परमस्ती”ति ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्ती^२ति प्रतिपादितम् । तदुपपा-
दनाया “ऽद्य नामधेयं सत्यस्यं सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य”-
मिति, ‘प्राण’-शब्दनिर्वृष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यमिति कदाचिदपि
ज्ञानादिसङ्कीर्णाभावादुक्तम् । तथा, “प्रधानत्वेन्नपतिगुणेशः” “पतिं
विश्वस्यात्मेश्वरं” “नित्या नित्यानां चेतनश्चेतनाना”मित्यादिश्रुतेरवा-
यमर्थोऽवगम्यते । तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते
ब्रह्मणो निर्दोषत्व^३सिद्धयर्थम् ।

किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिर्बुधलन्यायेन उत प्रभाप्र-
भावतोरिवैकजातियोगेन उत जीवस्यैव विशेषणविशेष्यतयाऽशांशिभा-
वेनेति । इह स्यात्प्रमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य ‘प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य’ इत्यत्र सूत्र-
विदचिद्वस्तुविशिष्टाद्ब्रह्मणः सूत्रविदचिद्विशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्व चो-
क्तम् । किं युक्तम्^४ । ‘अहिर्बुधलव’दिति । कृतः । ‘उभयव्यपदे-
शात्’ । “ब्रह्मेवेदं सर्वम्” “आत्मैवेदं सर्वम्”मिति तादात्म्यव्यपदे-
शात्,^५ “हन्ताऽहमिमास्तिष्ठो देवता चनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य-
नामरूपे व्याकरवाणी”ति^६ भेदव्यपदेशान्वाऽहेः कुण्डलभावजुं^७ भावध-
त्तस्यैव ब्रह्मणः सस्यानविशेषा षष्ठाचिद्वस्तुनि ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्वात् ॥ २७ ॥

‘वा’-शब्दः पत^८व्यावृत्त्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्वपेणावस्थाने
भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्योऽपि बाधिता भवेयुः । अतो

१ प्रक्रमणोऽपीयतेति नि. पु ।

२ न ह्यस्तीति नि. पु ।

३ निर्विशेषत्वमेति नि. पु ।

४ नियुक्तमिति तु नि. पु. प्रमाद ।

५ आत्मैवेदं सर्वम्-इति नि. पु. नास्ति । ६ ऽदेवाह्वेति नि. पु. ।

७ अनुप्रविश्येत्यादि-इति नि. पु. ।

८ ऽदेवाह्वान्ते कुण्डलभावद्रक्जु-इति सु. पु., ऽदेवात् अहिर्बुधलभावद्रक्जु-

१ नि. पु. ।

२ पतद्वर्षेति प. द्वयेपि ।

यथा तेजस्येन प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्च-
स्य^१ ब्रह्मणो रूपत्वमित्यर्थः ।

पूर्ववदा ॥ २८ ॥

‘वा’-शब्दः पञ्चदशव्यापृत्त्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मस्यावस्थाविशेषयो-
गेऽपि ब्रह्मस्यरूपस्यैवाचिद्ब्रह्मरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मातृप्रसङ्गः^२ । अथ
प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मस्यज्ञातियोगमात्रं विधत्तम् । एवं
तत्त्वं^३ श्वस्यगोत्यवद्वृत्नापीश्वरे विद्विद्वस्तुनोरवानुवर्तमानं सामान्य-
मिति सकलश्रुतिस्मृतियवहारविरोधः पूर्ववदेव । ‘संशो नानाव्यपदेशात्’
‘प्रकाशादिवत्तु नैवं पर’ इति जीवधत्पृथक्कसिद्धनर्हद्विशेषणत्वेनाचिद्-
स्तुनो ब्रह्मांशत्वं विशिष्टवस्त्येकदेशस्येनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषण-
विशेष्ययोः स्वरूपस्यभावभेदेन भेदव्यवहारोऽपि^४ मुख्यः, ब्रह्मणो निर्दो-
षत्वं च^५ रक्षितम् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मण्डित्यक्तिगुण्या-
त्मनः प्रत्यष्टकसिद्धितवणविशेषणतया^६ यथाऽशत्वम्, तथेह^७ जीवस्या-
चिद्ब्रह्मस्तुनरव ब्रह्म प्रत्यं ऽशत्वम् ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

“स वा एव महानज आत्मा ऽनरोऽमरः “नास्य कश्चिदन्वो-
र्यति” इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्ब्रह्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशां-
शिभाव इत्यर्थः । अतः सूत्रमचिदचिद्ब्रह्मस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म, सूत्रमचि-
दचिद्विशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम्, कारणभूतब्र-
ह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम्, ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च
रक्षितम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि
सिद्धम् ॥

अहिकुण्डलाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

१ अचिद्ब्रह्मरस्येति लि. पु. ।

२ एवं च तर्ह्येति लि. पु. ।

३ चेति नास्ति सु. पु. ।

४ तदेवमिति लि. पु. ।

५ ब्रह्मेति लि. पु. नास्ति ।

६ अविर्नास्ति लि. पु. ।

७ विशेषणतयेति लि. पु. ।

८ जीवन्तीति लि. पु. ।

अथ पराधिक परमऽतः सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यप-
रणम् ७ । देशेभ्यः ॥ ३० ॥

इदानीमस्मात्परस्माज्जगविमित्तोपादानरूपपरमकारणात्परध-
स्त्रणः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्तीति कैश्चिद्वेत्वाभासैराशङ्क्य निराक्रियते
ऽस्योपास्यस्य निर्दोषत्वानवधिरातिशयासङ्घेयकल्याणगुणाकरत्वस्येव ।
तत्रेयमाऽऽशङ्का—यदिदं परं घस्त्रोभयलिङ्गम्, एतस्मात्त्रिखिलजगत्कार-
णात्परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्ति । कथम् । “अथ य आत्मा स सेतुर्विधु-
ति”रिति अस्य परस्य सेतुत्वव्यपदेशात् । ‘सेतु’-शब्दस्य च लोके कूलान्तर-
प्राप्तिहेतौ प्रसिद्धेरितोऽन्यद्वन्नेन प्राप्यमस्तीति गम्यते । तथा, “एतं
सेतुं तीर्त्वाऽन्यः सचऽनन्यो भवती”ति त्तरितव्यता चास्याभिधीयते ।
अतश्चान्यत्प्राप्यमस्ति—उन्मानव्यदेशाच्च । उन्मितं परिमितं परं घस्त्र,
‘वतुष्याद्घस्त्र षोडशकल’मित्युन्मानव्यपदेशात् । स चायमुन्मानव्यपदे-
श, स्तेन सेतुना प्राप्यस्यानुमितस्यास्तित्वं द्योतयति । तथा, सम्बन्धव्य-
पदेशश्च सेतुसेतुमतोः प्रापकत्वप्राप्यत्वलक्षणो दृश्यते, “अमृतस्य परं
सेतुं दाघेन्धनमिषानलम्” “अमृतस्यैव सेतु”रिति । अतश्च परात्परम-
स्ति । भेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते, “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्”
“परात्परं यन्नहतो महान्त”मिति च । तथा, “तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वं”
“ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामय”मिति । अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्मा-
द्घस्त्रणः परमाप किञ्चिदस्तीति गम्यते—इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

‘तु’-शब्दः पत्र व्याघर्तयति । यत्तावदुक्तं सेतुव्यपदेशात् परात्प
मस्तीति, तत्रोपपद्यते । न ह्यऽयमत्र किञ्चित्प्राप्यं प्रति सेतुव्यते, ‘एषां
लोकानामसम्भेदाये’ति सेतुसामान्येन सर्वलोकासङ्करकरत्वश्रुतेः । सिनो-

१ लिङ्गव्येति लि० पु० ।

२ तीर्त्वाद्य सचद्व इति मु० पु० । ३ इदमित्यधिकं मु० पु० ।

४० अथ सेतुमतो प्रापकेति लि० पु० । ५ दृश्यते—इति लि० पु० ।

६ यदुत्तरमिति लि० पु० ।

७ न ह्यमुत्रेति मु० पु० ।

तिं यद्वाति स्यस्मिन्सद्ये विदचिद्वस्तुज्ञातमसङ्कीर्णंमिति सेतुरुच्यते ।
एवं सेतुं तीर्त्यति तरतिरव।प्राप्तिप्रचनः, यथा घेदान्तं तरतीति ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

यो ऽयं "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं" "पादोऽस्य विश्वा भूतानी"-
त्युन्मानव्यपदेश,स 'बुद्ध्यर्थः' परस्योपासनार्थः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"-
स्यादिभिर्ज्ञातकारणस्य परस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् स्वत उन्मि-
तत्वासम्भवात् । जगत्कारणत्वं हि^१ तस्यैव श्रूयते "तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूतः" "सोऽकामयत यद्बु स्यां प्रजायेयेती"ति ।
अतो यथा "वाक् पादः प्राणः पादश्चतु पादः श्रोत्रं पाद" इत्यादिन
ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थः, एवमयमपि^२ ।

स्वयमनुमितस्य^३ कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानसंभवे,स्तत्राह-

स्थानविशेषात्मकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपक्षवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात्तत्सम्बन्धितयोन्मित-
त्वानुसन्धानं सम्भवति, यथा प्रकाशादीर्विततस्य वातायनघटादिस्थान-
भेदैः परिच्छिन्ना ऽनुसन्धानसम्भव इत्यर्थः ।

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

यदुक्तं "ममृतं स्यैव सेतु"रिति प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशात् प्राप-
कात्परं प्राप्यमन्यदस्तीति, तत्र, प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवो-
पायत्वोपपत्तेः ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैव दृणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैव आत्मा विदृणुते तनूं स्वाम्"-

इत्यनन्योपायत्वश्रवणात् ।

१ विनोतीति नास्ति लि० पु० ।

२ अकीर्णमिति लि० पु० ।

३ हीति नास्ति लि० पु० ।

४ चतुष्पादो मनः पादइति मु० पु० ।

५ एवमपि-इति लि० पु० ।

६ अनुमितस्येति लि० पु० प्रमादः ।

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

यत्पुनरुक्तम् “ततो यदुत्तरतरं” “परात्परं पुरुषम्” “अत्ररात्परतः पर” इत्यादिभेदव्यदेशात्परात्परमस्तीति, तत्रोपपद्यते, तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्,

“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्

यस्माच्चाणीयो न ज्ञायोऽस्ति कश्चित्” इति ।

‘यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित्,’ न केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः । तथाऽन्यत्रापि, “न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती”ति । नेति निर्दिष्टादेतस्माद्गृह्यणोऽन्यत्परं न ह्यस्तीत्यर्थः । तथा, “न तस्ये” करचन तस्य नाम महद्यश” इति । तद्वि जगदुपादानकारणतयाऽनन्तरमुक्तं “सर्वं निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि स आपः प्रदुधे उभे इमे” इत्यादिना । “अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टा” इति च जगत्कारणं पुरुषमेतन् प्रत्यभिज्ञापयति च । ‘ततो यदुत्तरतर’मिति किमुच्यत इति चेत् । पूर्वत्र

“षेदाहमेतं पुरुषं महान्त-

मादित्यवणे तमसः परस्तात् ।

तमेयं विद्वानमृत इह भवति

नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये”ति-

परस्य घृह्यणो महापुरुषस्य घटनमेशामृतत्वसाधनं नान्योऽमृतत्वस्य पन्था इत्युपदिश्य तदुपपादनाय

“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्-

यस्माच्चाणीयो न ज्ञायोऽस्ति कश्चित् ।

एत इष स्तथो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेत्रं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”-

इति पुरुषस्य परत्वं^१ तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासम्भवं च प्रतिपाद्य

१ नाणीयोमतिमज्जायो-इति त्रि० पु० प्रमादः ।

२ तस्येति त्रि० पु० ।

३ परतरत्वमिति त्रि० पु० ।

“ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति”-

इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो 'निगमयति-यदुत्तरतरं' पुरुषतत्त्वं तद्वेषा
रूपमनामयं यत,स्ततो ये तत्पुरुषतत्त्वं विदुस्त एवामृता भवन्त्य,इथेत
दुःखमेवापियन्तीति । अन्यद्योपक्रमविरोधोऽनन्तरोक्तविरोधश्च । “परा-
त्परं पुरुषमुपैति दिव्य”मित्यपि पूर्वोक्तात्परात्परतः पर इत्यत्रादव्याह-
ताद्यः परः समष्टिपुरुष,सस्मात्परो योऽदृश्यत्वादिगुणकः सर्वज्ञः परम-
पुरुषः, स एवेहापि परात्परमिति समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते ।

अनेन सर्वगतत्वमाऽऽयामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

‘अनेन’ ब्रह्मणा ‘सर्वगतत्वं’ सर्वस्य जगतो व्याप्यत्वम्यायामशब्दा-
दिभ्यः सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यमानमऽस्मात्परं नास्तीत्यवगम-
यति । आयामशब्दस्तावत्-

“तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”

“यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” ॥

“नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” ।

‘आदि’-शब्दा ‘दृश्येदं सर्वम्’ “आत्मैवेदं सर्वं”मित्यादयो एवमन्ते ।
अत इदं परं ब्रह्मैव सर्वस्मात्परम् ॥

पराधिकरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

अथ फलाधिकरणम् ८ । फलमत उपपत्तौः ॥ ३७ ॥

उक्तमुपासिसिधोपजननाथै जीवस्य सर्वोपस्थामु सदेोपत्वं प्राप्यस्य
च परमपुरुषस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकारत्वं सर्वस्मात्परत्वं च । अतः
परमुपासनं विषयवृत्तपासीनां परस्मादेवाऽस्मात्पुरुषात्तत्त्वात्तिरूपमपव-

१ यदुत्तरमिति लि० पु० ।

२ अनन्तरोक्त-इति सु० पु० ।

३ परइति-इति सु० पु० ।

४ अनेन ब्रह्मणि-इति लि० पु० । ५य स्मादिति लि० पु० ।

६ ०योः प्रजननेति लि० पु० प्रमादः ।

गां च्यं फलमिति संप्रति श्रूते । तुल्यन्वायतया शास्त्रीयमैहिकामुष्मिकम
पि फलमत एव परस्मात्पुण्याद्वेषतीति सामान्येन 'फलमत' इत्युच्यते ।
कृत एतत् । 'उपपत्तेः' । स एव हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्महोदारो याग-
दानहोमादिभिरुपासनेन चाऽऽराधित ऐहिकामुष्मिकम्भोगजातं स्वस्व-
रूपप्राप्तिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे । न ह्यचेतनं कर्म चण्धंसि काल-
न्तरभाषिफलसाधनं भवितुमर्हति ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

“स वा एव महान्न आत्माऽवादेो वसुदानः” “एव ह्येषानन्द-
याती”ति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति हि श्रूयते ।

सम्प्रति पूर्वपत्रमाह—

धर्मं जैमिनिरऽत एव ॥ ३९ ॥

‘अत एवो’पपत्तेः शास्त्राच्च यागदानहोमोपासनरूपधर्ममेव फलप्रदं
जैमिनिराचार्यो मन्यते । लोके हि कृष्यादिकं कर्म दानादिकं च कर्म-
साक्षाद्वा परम्परया वा स्वयमेव फलसाधनं दृष्टम्, एवं वेदेऽपि याग
दानहोमादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि परम्परया ऽपूर्वद्वारेण
फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादि शास्त्रमपि सि-
धाधियिषितस्वर्गस्य कर्त्तव्यतया यागाद्यभिदधत्ऽन्यथानुपपत्त्या ऽपूर्वद्वार-
ेण फलसाधनत्वमेवाश्रमयति ।

पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

‘तु’-शब्दः पत्रव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं
भगवान् वादरायणो मन्यते । कृतः । ‘हेतुव्यपदेशात्,’ यज्ञ देवपूजाया-
मिति देवताराधनभूतयागाद्वाराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फ-
लहेतुतया तस्मिस्तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात् । “व्यायव्य श्वेतमालभेत
भूतिक्रामः घायुर्धे सोपिष्ठा देवता घायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैन भूतिं गमयती”त्यादिषु कामिनः सिधाधियिषितफलसाधनत्वप्र-

१ लोके हि कृष्यादिकं सर्वनादिकं च कर्म साक्षाद्देति नि. पु. ।

२ ० हेतुस्यरूपमिति नि. पु. ।

कारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति^१ नाऽतत्परत्वशङ्का युक्ता । एवमपेक्षिते
 ऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमऽश्रुतापूर्वादि-
 परिकल्पनं च^२ प्रामाणिका न सहन्ते । लिङ्गादयोऽपि^३ देवताराधनभूतया-
 गादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुम-
 तामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति भागेषोक्तम् । तदेवं “वायुर्वै त्रिपिठा
 देवते”त्यादिशब्दाद्वाप्यादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते । वाय्वाद्यात्मना
 च परमपुरुष एवाराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत इति श्रूयते-

“दृष्टापूतं घहुधा ज्ञातं ज्ञायमानं

विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः

तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तद् चन्द्रमा” इति ।

अन्तर्यामिशास्त्रेण ‘च “यो यायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरं योऽनौ
 तिष्ठन्’ य आदित्ये तिष्ठच्च”त्यादि श्रूयते । स्मर्यते च-

“योयो यांयां तनुं भक्तः श्रुयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्यतस्याचलां श्रुतान्तामिष विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रुया युक्तस्तस्याराधनमीहते” ।

“अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च”ति ।

प्रभुरिति फलप्रदायीत्यर्थः ।

“देवान् देवयज्ञो यान्ति मद्भक्ता यान्ति” मामपि” ।

“यान्ति मद्याजिनोऽपि मा”मिति च ।

लोके च कृष्यादिभिर्विचित्ररूपान् द्रव्यविशेषान् संपाद्य तै राजानं भृत्य-
 द्वारेण सात्ताद्वाऽर्चयन्ति, अर्चितश्च राजा तत्तदाराधनानुगुणं फलं
 च प्रयच्छन् दृश्यते । वेदान्तास्त्वतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भाषनाभूमिं
 निरस्तसमस्ताऽविद्यादिदोषगन्धं स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमि-
 तोदारगुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपाद्य तदाराधनरूपाणि च यागदानहे-

१ अपेक्षितत्वादेवेति-इति लि. पु. ।

२ चेति नास्ति लि. पु. ।

३ विज्ञातीयोपि-इति लि. पु. ।

४ मामिकामित्याधिकमत्र लि. पु. ।

मात्मकानि स्तुतिनमस्कारकीर्त्तनार्चनध्यानानि च तदाराधनानि^१ तदा-
राधितात्परस्मात्पुष्पाद्वेगपशुर्गर्ह्यं फलं च घटन्तीति सर्वं समञ्जसम् ॥

फलाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यवरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
साधनाध्यायस्य तृतीयस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः॥

अथ सर्ववेदान्तप्रत्यय-
धिकरणम् १ । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाऽद्य-
विशेषात् ॥ १ ॥

उक्तं ब्रह्मोपासिसिधोपज्ञननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायितारप-
र्यन्तम् ।

इदानीं ब्रह्मोपासनानां गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभे-
दाभेदविन्ता प्रसूयते ।

प्रथमं तावदेकस्या'वैश्वानरविद्याया'^१ अनेकशाखासु श्रूयमाणाया
किमेकविद्यात्वम्, उत विद्याभेद इति विन्यते । अविशेषपुनःश्रवणस्य
प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वाच्छाखान्तरे शोभयोर ऽवर्जनीयत्वाद्विद्या-
भेद इति प्राप्तम् । अत एव

“तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद्वैस्तु शीर्षं”^२मिति-

शिरोव्रतवतामाद्यर्षिजनानामेव विद्यापदेशनियम उपपद्यते । विद्यैक्ये
हि विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शाखिनां प्राप्तेर्नियमो नोपपद्यते ।
एवं प्राप्त उच्यते-

‘सर्ववेदान्तप्रत्यय’मैकमुपासनमिति । कुतः । ‘चोदनाद्यविशे-
षात्’ । चोदना तावदुपासीत विद्यादित्येवंजातीयको धात्वर्थविशेष-

१ एकांशस्या-इति लि० पु० । २ वैश्वानरविद्यादिकाया इति सु० पु० ।

३ कीर्णमिति लि० पु० उपकल्पितम् ।

विधिः । 'आदि'-शब्देन "एकं वा संयोगरूपचोदनाध्याऽविशेषा"दिति कर्मकाण्डे शास्त्रान्तराधिकरणसूत्रोक्ताः संयोगरूपाध्या एह्यन्ते । एषां चोदनादीनामऽविशेषात् सैवेयं विद्येति शास्त्रान्तरे प्रत्यभिज्ञापते । तथा हि छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्वैश्वानरमुपास्त"इति चोदना तावदेकरूपा । वेद्यैकनिरूपणीयस्वरूपस्य विधिपर्यायस्योपासैर्धंभूतवैश्वानरैक्याद्रूपमप्यविशिष्टम् । आध्या च वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टा । फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽविशिष्टः । अत एभिः प्रत्यभिज्ञानाच्छास्त्रान्तरेऽपि विद्यैक्यम् ।

यत्तूक्तमविशेषपुनःश्रवणात्मकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेर्न विद्यैक्यमिति तदनुभाष्य परिहरति-

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुनःश्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदाच्च विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदात्पुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं चोपपद्यते । यत्र ह्येकस्मिन् प्रतिपत्तारि पुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं च विद्यते, तत्राऽन्यथानुपपत्त्या विधेयभेदाद्विद्याभेदः । प्रतिपत्तृभेदे तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनःश्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र न विधेयान्तरसम्भयः ।

यच्चोक्तं शिरोग्रतस्तथासाधुर्विष्णुकानामेव विद्योपदेशनियमदर्शनाद्विद्याभेदः प्रतीयत इति, अत्राह-

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च
सवच तन्नियमः ॥ ३ ॥

नेतदस्ति-शिरोग्रतोपदेशनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयतीति शिरोग्रतस्य विद्याङ्गत्वाभावात् । 'स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः,' स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्धयै तज्जन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्धयै हि शिरोग्र-

१ चोदनावदेकरूपा विद्यैक्येति लि० पु० ।

२ विधिपर्यायस्योपास्यैक्यभूतेति लि० पु० ।

३ उपपत्त्याप्तिब्रह्मप्राप्तीति लि० पु० । ४ नेति-इति लि० पु० ।

५ प्रतिपत्तृभेदादिति लि० पु० । ६ प्रतिपत्तारि-इत्युपकृत्यते लि० पु० ।

७ दर्शनाद्विद्येति लि० पु० । ८ स्वाध्यायस्येति प्रतीकपक्षं नास्ति लि० पु० ।

तोपदेशानियमः, न विद्यायाः । कुत एतत् । “नैतदधीर्णप्रतोऽधीत” इति तस्याध्ययनसंयोगात् । ‘समाचारेऽधिकाराच्च,’ समाचाराप्ये अन्ये “इदमपि वेदप्रत्वेनेति व्याख्यात”मित्यतिदेशात्, ‘तिषामेवैतां ब्रह्मविद्यां घंतेत’—वेदविद्यामित्यर्थः । ‘सद्यच्च तवियमः,’ यथा हि सद्यहोमाः सप्तसूर्यादयः^१ शतौदनपर्यन्ता आद्यर्षिणकैकानिसम्बन्धितस्तत्रैव भवन्ति, न त्रेताग्निषु ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति चेति श्रुतिरूपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । तथा हि छान्दोग्ये “तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टय”मित्युक्त्वा ‘किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टय’ इति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्य इत्युक्तम् । तैत्तिरीयके तु छान्दोग्यस्य प्रतिनिर्देशमुपलब्धौ “तत्रापि दृष्टं गानं विशेषस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य” इति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते । तदुभयत्र विद्वैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते ॥

तदेवं शाखान्तराधिकरणन्यायसिद्धं विद्वैक्यं स्थिरीकृत्य तत्र-
योजनमाह—

उपासंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तरान्वातानां गुणानां^२ वेदान्तान्तर उपसंहारः कर्तव्यः । कुतः । ‘विधिशेषवदथाभेदात्’ । यथैकस्मिन्वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासम्बन्धात्तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमनुष्ठीयते, तथा वेदान्तान्तरादितोऽपि^३

१ इदमपि वेदप्रत्वेनेति पु० दृष्टेः ।

२ तथा होमाः सप्तसूर्याहर्णयः—इति लि० पु० ।

३ दर्शयति चेति भाष्ये नास्ति लि० पु० । ४ छान्दोग्ये तत्र—इति लि० पु० ।

५ अर्थाभेदादिति विधि—इति लि० पु० उपकल्पितम् ।

६ वेदान्तान्तराध्यातानां वेदान्तान्तरगुणानामिति लि० पु० ।

७ वेदान्तान्तरात्तमेपीति लि० पु० ।

तद्विद्यासम्बन्धित्वे तदुपकाराविशेषात्तुपसंहर्तव्य इत्यर्थः । 'व'-श-
ब्दोऽवधारणे ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथाऽन्यथात्वाधि-
करणम् २ ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चे, न्ना, विशेषात् ॥६॥

एवं वेदान्तादविशेषाद्विद्यैकत्वमेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य
इत्युक्तम् । अतः परं कारवन् विद्या अधिष्ठत्य प्रत्याभिज्ञाहेतुभूतवेदान्ता-
दविशेषोऽस्ति नेतीति निरूप्य निर्णयते ।

अस्त्युद्गीथविद्या धाजिनां छन्दोगानां च । धाजिनां तावत्
“द्वया ह प्राजापत्या देवाश्वासुराश्चे”त्याभ्य “ते ह देवा ऋतुः
हन्ताऽसुरान् यन्न उद्गीथेनात्ययामे”त्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञायो-
द्गीथे धागादिमनःपर्यन्तदृष्टावसुरैरभिभवमुक्त्वा “अथ हेममाऽऽसन्नं
प्राणमूचु”रित्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा “भवत्यात्मना
पराऽस्य ऋषिपन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदे”ति शत्रुपराजयफलतो-
द्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । एवं छन्दोगानामपि “देवासुरा ह वै यन्न
संयेतिर”इत्याभ्य “तद् देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानऽभिहनियाम”
इत्युद्गीथेनासुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्देवोद्गीथे धागादिदृष्टौ दोषम-
भिधाय “अथ एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रि”इत्यादिनो-
द्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा “यथाश्मानमावणमृत्वा विध्वं-
सत एवं ह्येव स विध्वंसते” य एवंविदि पापं कामयत” इति शत्रुपरा-
भवायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । वेदानविषयविधिप्रत्ययाश्रयणोऽपि

१ तदुपकाराविशेषादिति लि० पु० ।
२ एवमिति नास्ति लि० पु० । ३ ते ह देवा इति सु० पु० ।
४ उद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता एवं छन्दोगानामपि देवासुराश्चानात्ययामे-इति
लि० पु० पु० पाठसंकरः । ५ अस्तीति लि० पु० नास्ति ।
६ प्राणस्तुत्या उद्गीथमिति लि० पु० उपकृत्यतमः ।
७ प्राणदृष्टोमाह इति असुरेति लि० पु० प्रमादः ।
८ आसुरं भूत्वेत्युपकृत्यते लि० पु० ।
९ एवं ह्येव स विध्वंसते-इति लि० पु० नास्ति ।
१० वेदप्रविषयेति लि० पु० प्रमादः ।

फलसाधनत्वश्रयणाद्वेदनविषयो विधिः कल्प्यते । उद्गीथविद्यायाः^१
 कल्प्यत्वेन क्रतुसाधुण्यफलत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तदविरुद्धं याज्ञ-
 मेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितम् । तत्र सशप्यते-किमत्र विद्वैक्य-
 मुत नेति । किं युक्तम् । विद्वैक्यमिति । कुतः । उभयत्रोद्गीथस्यैवा-
 ऽध्यस्तप्राणभावस्योपास्यत्वश्रयणाच्चोदनाद्यश्रयेणात् । फलसंयोगस्ताव-
 च्छुपरिभवरूपो न विशिष्यते,^२ रूपमप्यध्यस्तप्राणभावोद्गीथाख्योपा-
 स्यैभ्या^३द्विशिष्टम्, चोदना च विदि^४धात्वर्थगता ऽविशिष्टा, आख्या
 चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा ।

अत्र राट्टान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरति^५-

अन्यथात्वं शब्दादिति चे, अविशेषा^६दिति ।

यदुक्तं विद्वैक्यमिति, तत्रोपपद्यते, रूपभेदात् । रूपान्यथात्वं हि
 शब्दादेव प्रतीयते । वाजसनयके हि “अथ हेममासन्त्वं प्राणमूचुस्त्वं न
 उद्गायेति तवेति तेभ्य एव प्राण उद्गाय” इत्युद्गानस्य कर्त्तरि प्राण-
 दृष्ट्या ऽसुरपराभवमुक्त्वा ‘य एवं वेदे’ति कर्त्तर्येव प्राणदृष्टि^७रिषं-शब्दा-
 दयगम्यते^८ । छान्दोग्ये “अथ ह^९ य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-
 साञ्चक्रि” इत्युद्गानस्य कर्मण्युद्गीथे प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभवमुक्त्वा “य
 एषविदि पाप कामयत” इत्ये^{१०}वशब्दात् कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टि-
 विहिता । अत एकत्र कर्त्तरि प्राणदृष्टिशब्दादन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टि-
 शब्दाच्च रूपान्यथात्वं स्पष्टम् । रूपान्यथात्वे च विधेयभेदे सति केव-
 लचोदनाद्यऽविशेषोऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चे, तत्र,^{११} अवि-
 शेषात् । अविशेषेण ह्युभयत्रोद्गीथसाधनकः परपरिभव उपक्रमे प्रती-
 यते । वाजमनेयके “ते ह देवा ऊवुहेन्तासुरान् यद् उद्गीथेनात्यया
 मे”त्युपक्रमे श्रूयते, छान्दोग्येऽपि ‘तद् देवा उद्गीथमाजहुरनेनेना-

१ ०ठिया - इति ति० पु० ।

२ ०रूपो विशिष्यत इति ति० पु० । ३ ०द्वोषादपोषापत्येक्यादिति ति० पु० ।

४ विधीति ति० पु० । ५ राट्टान्तिच्छायया परिहरतीति ति० पु० ।

६ देवशब्दादेव गम्यत इति ति० पु० । ७ अथ ह-इति ति० पु० ।

८ तवेति ति० पु० ।

नभिहनिष्याम" इति । अत उपक्रमविरोधाय 'तेभ्य एष प्राण उद्गाय'-
दित्यध्यस्तप्राणभाव उद्गीय उद्गानकर्मभूत एष पाकादिष्वोदनादिव-
त्सौकर्यातिशय^१विधत्तया कर्त्तृत्वेनोच्यते । अन्येषोपक्रमगत 'उद्गीय'-
शब्दः कर्त्तरि लावणिकः स्यात् । अतो विद्यैक्यमिति प्राप्ते प्रवक्ष्ये-
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वा^२दिवत् ॥ ७ ॥

'न वे'ति पक्षं ध्याशतंयति । न चैतद्वस्ति-यद्विद्यैक्यमिति ।
कुतः । 'प्रकरणभेदात्' । "आमित्येतद्वत्तमुद्गीयमुपासीते"ति
मुद्गीयाद्ययत्र प्रणश्च^३ प्रस्तुत्यं^४ एतस्य धा अतरस्योपध्याप्यानं भवति
सुरा इ वे यत्र संयेतिर" इत्यारभ्य "अथ ह य एषायं मुख्यः प्राणस्त-
मुद्गीयमुपासाञ्चक्रि" इत्युद्गीयाद्ययत्रभूतपणश्चिपयमुपासनं हन्द्दोगा
अधीयते, धाजिनस्तु-तादृशप्राचीनप्रकरणाभावात् "हन्ता ऽसुरान् यत्र
उद्गीयेनात्ययामे"ति कृत्स्नमुद्गीयं प्रस्तुत्या "ऽय हेममासन्यं प्राणमू-
चुस्त्वं न उद्गाये"त्यादिकृत्स्नोद्गीय^५विषयमधीयते । अतः प्रकरणभेदेन
विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विद्यैक्यम् । किञ्च, "अथ
ह एषायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासाञ्चक्रि"इति पूर्वप्रकृतोद्गीया-
द्ययत्रभूतः प्रणश्च एषाध्यस्तप्राणभावहन्द्दोगानामुपास्यः, धाजिनान्तु
कृत्स्नस्योद्गीयस्य कर्त्ताद्गता प्राणद्रष्टोपास्य इति "अथ हेममासन्यं
प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तयोति तेभ्य एष प्राण उद्गाय"दित्युद्गा-
तरि प्राणाध्यासं निर्दिश्य "य एषं वेद्रे"त्युद्गतैशाध्यस्तप्राणभाव
उपास्यो विधीयते । अतश्च रूपभेदः । न वेद्गातर्पुपास्ये विहिते
'उद्गीयेनात्ययामे'त्याप्यायिकोपक्रमविरोधः^६ शङ्कनीयः, उद्गातुहपासने
उद्गीयस्योद्गानकर्मभूतस्यायश्यापेक्ष्यत्वात्तस्यापि परपरिभवाद्यं फलं

१ इत्यध्यस्ते प्राणभाव उद्गनं कर्मभूत एष...सौकर्यादिपक्षेति ति० पु०
प्रमादः ।

२ परोवर्यस्येति ति० पु० ।

३ न वे-इति ति० पु० । ४ उपपन्नं प्रभूतं प्रणश्चमिति मु० पु० ।

५ उद्गीयमिति ति० पु० । ६ आध्यायिविरोधोपक्रमे विरोधइति ति० पु० ।

७ अत्रप्राणोपसत्त्वादिति पु० ह्युपेति पाठः ।

प्रति हेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यधिष्ठेऽपि न
 विद्वैक्यम् । 'परोयरीयस्त्वादिवत्,' यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीयाव-
 यधभूते प्रणये परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्यपुष्पदृष्टिविधानात्
 परोयरीयस्त्वादिवत्तद्विधिदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम् ।

सञ्ज्ञातरचे^१त्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीयविद्येति संज्ञेयात्तद्विद्वैक्यमुक्तं चे, तत् सज्ञेयं विधेयभेदे.
 न्येय । यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपापिनामयनाग्नि-
 च, यथा चोद्गीयविद्येति छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु घट्टीपु-
 विद्यासु ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठक उत्तरास्यपि विद्यासूत्रीयावयवस्य प्रणयस्य^२
 प्रथमप्रस्तुतस्योपास्यत्वेन व्याप्तेश्च तन्मध्यगतस्य "तद् देवा उद्गीयमा-
 जह"रित्युद्गीय'-शब्दस्य प्रणयविषयत्वमेव समञ्जसम् । अथप्येव च समु-
 दायशब्दः पठो दग्ध इत्यादिषु दृश्यते, अतश्चोद्गीयावयवभूतः प्रणय-
 एवोद्गीय'शब्दनिर्दिष्ट इति स एव प्राणदृष्टोपास्यश्छान्दोग्ये प्रतिपत्त-
 व्यः । वाजसनेयके तु^३ कृत्वोद्गीयविषये'उद्गीय'-शब्द इति कृत्वोद्गी-
 यस्य कर्त्ताद्वाता प्राणदृष्टोपास्य इति विद्यानानात्वं सिद्धम् ॥

अन्यथात्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ सर्वाभेदाधि^४ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥
 कारणम् ३ ।

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविद्याऽऽभ्यासते, "यो ह वै ज्येष्ठ
 श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति" प्राणो वा^५ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ-
 श्चे"त्यादि । तत्र ज्येष्ठश्रेष्ठगुणकं प्राणमुपास्यं प्रतिपाद्य वाक्चतुःश्रोत्र
 मनस्सु षमिष्टत्यप्रतिष्ठात्वसंपत्ता^६यत्नत्वात्प्यात् गुणान् प्रतिपाद्य वा

- १ चोदनाधिष्ठेय इति सि० पु० । २ संज्ञातरचे-इति लि० पु० ।
 ३ प्रणयस्येति नास्ति लि० पु० । ४ कृत्वो न्नास्ति लि० पु० ।
 ५ ज्येष्ठश्च भयतीति लि० पु० । ६ प्राणो ह वायेति सु० पु० ।
 ७ सपत्या-इति सु० पु० ।

गादीनां देहस्य च^१ प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्ततत्कार्यत्वेन च प्रा-
णस्य श्रेष्ठं प्रतिपाद्य घागादिसम्बन्धितया श्रुतान् घसिष्टत्वादीन् गुणां-
श्च प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादयति । एवं छान्दोग्यव्याजसनेयकयोर्ज्यैष्ठ्य
श्रेष्ठगुणकौ घसिष्टत्यादिगुणरुच प्राण उपास्यः प्रतिपाद्यते । कौपीतकि-
नां^२ तु प्राणविद्यायां तथैव श्रेष्ठज्यैष्ठ्यगुणकः प्राण उपास्यः प्रतिपादितो,
न पुनर्घसिष्टत्वादयो घागादिसम्बन्धितयो गुणाः प्राणसम्बन्धितया प्रति-
पादिताः । तत्र संग्रहः—ऋमत्र विद्या भिद्यत उत नेति । किं युक्तम् ।
भिद्यत इति । कुतः । रूपभेदात् । यद्यप्युभयत्र प्राण एव ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठगु-
णक उपास्यः प्रतीयते, तथाऽप्येकत्र घसिष्टत्वादिभिरपि^३ गुणैर्युक्तः प्राण
उपास्यः प्रतीयते, इतरत्र तु^४ तद्विधुर इत्युपास्यरूपभेदाद्विद्याभेद इति
प्राप्ते द्रुमः—

‘सर्वाभेदादन्यत्रेमे’ ।

नात्र विद्याभेदः । अन्यत्र कौपीतकिना^५ प्राणविद्यायामपि इमे
घसिष्टत्वादयो गुणा उपास्याः सन्ति । कुतः । ‘सर्वाभेदात्,’ प्रतिज्ञात-
प्राणज्यैष्ठ्योश्रेष्ठोपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्राप्यभेदात् । तथा हि छान्दो-
ग्यव्याजसनेयिना प्राणविद्यायाम्—“एता ह वै देवता अहंश्रेयसे व्यूढिरे”
“अहंश्रेयसे विषदमाना” इति चोपक्रम्य घागाद्येकैकापक्रमणे^६ अन्येषां
सप्राणानामिन्द्रियाणां^७ शरीरस्य च स्थितिं तत्तत्कार्ये चाविक्रलं प्रति-
पाद्य प्राणोत्क्रमणे सर्वेषां विशरणमकार्यरुत्त्व चाभिधाय सर्वेषां प्राणा-
धीनस्थितित्वतदधीनकार्यत्वाभ्या प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादितम् । एवमुपपा-
दितं घागादिकार्यस्य प्राणाधीनत्वम् “अथ हैनं वागुवाच यदहं घसिष्टा
ऽस्मि त्व तद्वसिष्ठोऽसौ”त्यादिना घागादिभिरनूद्यते^८ । कौपीतकिनां

१ ऐति नास्ति लि. पु ।

२ षतर्त्तदीत सु. पु. ।

३ कौपीतकीनामिति पु द्वयीव ।

४ अपि शब्दो नास्ति लि. पु. ।

५ तुशब्दो नास्ति लि. पु. ।

६ कौपीतकीनामिति पुन पुनः पु. द्वये ।

७ घागादेकैकापकरण इति लि. पु. ।

८ चकारोत्तिकोऽत्र लि. पु. । ९ वनूद्य—इति लि. पु. ।

प्राणविद्यायामपि प्राणत्वैष्ट्यैष्ट्यप्रतिपादनाय धागादिषु घसिष्ठत्वादयः
 प्रतिपादिताः—“अथ हेमा देवताः^१ प्रजापतिं पितरमेत्याद्रुषन् को वै नः
 श्रेष्ठ” इत्यादिनां धागादिगता गुणा धागादपरत्वं देहरत्वं प्राणाधीन
 इति प्राणस्य ल्येष्ट्यमुपपादितम्, धागादिभिः स्वस्वगुणानां घसिष्ठत्वा-
 दीनां प्राणाधीनत्वानुपादमात्रं तु न कृतम् । नैतावता रूपभेदः, धागा-
 दीनां घसिष्ठत्वादिगुणान्वितानां प्राणाधीनकार्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य
 धागादियसिष्ठत्वादिगुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात् । तदेव हि प्राणस्य घसि-
 ष्टत्वादिगुणयोगित्वम्, यद्वागादिघसिष्ठत्वादिहेतुत्वम् । अतोऽत्रापि
 घसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो ल्येष्टः प्रतिपत्वं इति नास्ति विद्याभेदः ॥

सर्वाभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा
 प्राणस्य घसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ल्येष्ट्यैष्ट्याननुसन्धानानुपपत्तेरनुक्त-
 नामपि घसिष्ठत्वादीनां कौपीतकिप्राणविद्यायां प्राप्तिः, तथा ब्रह्मस्व-
 रूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते, ते^२ ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वनुसन्धेया
 इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते—

अथ ऽऽनन्दाधि
 करणम् ४ ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अत्र ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारोऽस्ति नेति
 विचार्यते । अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणश्रुतानामे-
 वोपसंहार इत्येवं प्राप्ते शून्यः—

‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ ।

अभेदादिति वर्तते । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपपासनेष्वभे-
 दाद् गुणपृथग्भावाङ्गुणानां सर्वेष्वानन्दादयस्त्वङ्गुणा उपसंहर्तव्याः ।

एवं तर्हि गुणपृथग्भावादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि

१ अथ हेमा देवता इति सि. पु. नास्ति ।

२ ते—इति नास्ति सि. पु. ।

'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्येरन्, नित्याह-

प्रियशिरस्त्वाद्यऽप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ .

ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्ताद्युत्थमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, तेषामब्रह्मगुणत्वात् । ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रान्तर्गतत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम् । अन्यथा शिरःपक्षेपुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणोऽप्युपचयपचयौ प्रसज्येयाताम् । तथा च सति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादि विहृष्यते ।

नन्वेवमेव ब्रह्मसम्यन्धिनामेवैश्वर्यगाम्भीर्योदायैकाहृष्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्यऽप्ययत्नस्यैतत्त्वमात्रेण तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति सर्वं सर्वत्र प्रसज्येरन्, शानन्त्यादुपसंहाराशक्तिरत्, तत्राह-

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

'तु'-शब्दरचोद्यं ध्यायतेति । इतरे त्वानन्दादयोऽर्थसामान्यात्सर्वत्रानुवर्तन्ते । येऽत्यर्थममाना अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुवन्धिन्, स्तेऽर्थस्वरूपवत्सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दाप्रलम्बानन्तत्वादिः । "यतो या इमानी"त्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "शानन्दो ब्रह्मे"त्यानन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते । अत उपास्यब्रह्मस्वरूपाधगमाय सर्वेषु विद्यास्थानानन्दादयोऽनुवर्तन्ते । ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्ना, स्तेषां गुण्यऽप्ययत्नस्यैतत्त्वेऽपि प्रतीत्यनुवन्धित्वाभावाद् ये यत्र श्रुतास्ते सर्वेषोपसंहारो इति निरवद्यम् ।

१ ०रूपेणेति नि. पु. ।

२ चेति नास्ति नि. पु. ।

३ संहार-इति लि. पु. ।

४ -शक्तिरचेति नि. पु. ।

५ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि. पु. नास्ति ।

६ सत्यज्ञानानन्दाप्रलम्बत्वात् इति मु. पु. ।

७ स्थित्येति नि. पु. ।

८ गुण्यऽप्ययत्नस्यैतत्त्वेऽपि प्रीत्य-इति लि. पु. ।

९ तत्रोपसंहारो इति मु. पु. ।

यद्युपचयापन्नयममद्भात् प्रियशिरस्त्वाद्यो ब्रह्मणः पुरुषविधत्त्वरूपणमात्रार्थाः, न तु ब्रह्मगुणा, स्तर्ह्यऽतपाहूपस्य ब्रह्मणस्तथात्वेन रूपं किमर्थं क्रियते । अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यम्, यथाऽऽत्मानं रथिनं विष्टी"त्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथि"रथादित्यरूपणमुपासनोपकरणभूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम् । न चेह तथाविधं किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यत इति घलाद्ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यम्, तत्राह-

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाऽऽध्यानायाऽयं रूपणोपदेशः क्रियते । आध्यानमनुचिन्तनमुपासनमुच्यते । "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यत्रोपदिष्टाध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमाऽऽनन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभक्त्य शिरःपतादित्वेन रूपमित्त्वोपदिश्यते, यथा अन्नमयः पुरुषोऽयं देहः शिरःपत्तपुच्छादिभिः"स्तस्येदमेव शिर" इत्यादिना बुद्धाधारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमया"स्तस्य प्राण एव शिर" इत्यादिना प्राणाद्यवयवैर्बुद्धाधारोप्यन्ते । एवमेवैभ्योऽयान्तरभूतस्तदन्तरात्माऽऽनन्दमयोऽपि प्रियमोदादिरूपेण शिरःप्रभृतिस्त्वेन रूपितैराध्यानाय बुद्धाधारोप्यते । एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदाऽऽनन्दमयप्रतीतायनुवर्तन्ते ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यात्मशब्देन निर्देशादात्मनश्च शिरःपत्तपुच्छासम्भवात् प्रियशिरस्त्वाद्यपस्तस्य सुप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते ।

१ रथीति नि. पु. नास्ति ।

२ श्रेष्ठशिरःपत्तादिभिरिति नि. पु. ।

३ उपकारो नास्ति नि. पु. ।

४ शिर्व शिर-इति नि. पु. ।

५ ०दीनां च सर्वदा.....वर्तत इति नि. पु. ।

६ ०पुच्छसंभवादिति नि. पु. प्रमादः ।

नन्व“ऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः” अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय” इत्यात्म’-शब्दस्याऽनात्मत्वोऽपि पूर्वं प्रयुक्तत्वा“दन्वोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय” इत्यात्म’-शब्दस्यात्मविषयत्वं कथं निरखीयते, तत्राह-

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

“अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय” इत्यत्रात्म’-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । ‘इतरवत्’, यथा इतरत्र “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् स एवत लोकाचुसृजा” इत्यादिष्व्वात्म’-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वत् । कुत एतत् । ‘उत्तरात्,’ “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये”त्यानन्दमयविषयादुत्तराद्वाक्यात् ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वेन प्राणमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दान्वयदर्शनाच्चोत्तराद्विरहेतुं शक्यमिति चेत्, ‘स्यादवधारणात्’ । स्यादेव निश्चयः । कुतः । अवधारणात् । पूर्वत्रापि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत” इति परमात्मन एव बुद्ध्याऽवधारितत्वादवधारणान्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा, तदनन्तरं च प्राणमयादनन्तरे मनोमये, ततो विज्ञानमये, तत आनन्दमये प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिस्तदन्तराभावाद्दुत्तराच्च ‘सोऽकामयते’ति वाक्यात् प्रतिष्ठितेत्युपक्रमे ऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्याऽऽत्म’-शब्दान्वय इति निश्चयम् ॥

आनन्दाद्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ कायाख्यानाधि कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥
करणम् ४ ।

पूर्वप्रस्तुतप्राणविक्रमशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते । ह्यन्दोग्यवाजसनेकयोर्ज्येष्ठ श्रेष्ठं च प्राणमुपास्ममुक्त्वा प्राणस्य वासस्त्वेनापोऽभिधीयन्ते । ह्यन्दोग्ये तावत् “स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होतुस्तस्माद्वा एतद्रशिष्यन्तः पुरस्ताज्ज्योषरिष्टाज्वाङ्घ्रिः परिदधति लम्बुको” ह

१ स एवत लोकाच-इति लि पु । २ शक्य इति-इति मु. पु ।

३ ०दन्तरे-इति मु. पु. । ४ अव्यक्त इति लि. पु, न तु युक्तम् ।

वासो भवत्यननो ह भवती"ति, वाजसनेयके "किं मे वास"इति प्राणेन
 पृष्ठा^१ वागादय ऊचुः "आपो वास इति तद्विद्वान्सः श्रीत्रिया अशिष्यन्त
 आचामन्त्यऽशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनानं कुर्वन्तो मन्वन्ते" "त-
 स्मादेवंविदऽशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव^२ तदनमनानं कुर्वन्त"
 इति । तत्र संशयः-किमत्रा^३चमनं विधीयत उताऽपां प्राणवासस्त्वानु-
 सन्धानमिति । 'अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदित्वाऽऽचमने विधिप्र-
 त्ययश्रवणात् 'एतमेव तदनमनानं कुर्वन्त' इति वेदने विधिप्रत्ययाभावाद्-
 नानतासंकीर्तनस्य स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तिरच भोजनाङ्गस्याचमनस्य स्मृ-
 त्याचारप्राप्तत्वेन विधिप्रत्ययबलात्प्राणविद्याङ्गमाचमनान्तरं^४ विधीयत
 इति प्राप्ते ब्रूमः-

आचमनीयानामपां प्राणस्य वासस्त्वानुसन्धानमेवेहापूर्वमप्राप्तं
 विधीयते, 'कार्याख्यानात्,' अप्राप्ताख्यानात्, अप्राप्ताख्याने शास्त्रस्या-
 र्थत्वत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-"किं मे वासः आपो वासः अद्विः
 परिदधति एतदेव तदऽनमनानं कुर्वन्त" इत्युपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यापां
 प्राणवासोदृष्टिपरत्वप्रतीतेराचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वादाचमनमनूद्या-
 चमनीयास्वऽप्सु प्राणवासस्त्वानुसन्धानं विधीयत इति । अत एव छा-
 न्दोग्ये "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाद्विः परिदधती"
 त्यद्विः परिधानमेवोक्तं, नाचमनम् ॥

कार्याख्यानाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ समानाधि समान एवं चाभेदात् ॥ १६ ॥
 करणम् ।

वाजसनेयके ऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याऽऽघाता-"सत्यं ब्रह्मे-
 त्युपासीताय यत्न क्रतुमयोऽयं पुरुष" इत्याद्यस्य "स चात्मानमुपासीत

- १ पृष्ठा इति मु. पु. ।   २ एतदेवेति मु. पु. १३ ।
 ३ तदप्रमिति ति. पु. सर्वत्रपाठः । ४ किमवेति ति. पु. ।
 ५ आचमनान्तरमिति मु. पु. ।
 ६ कार्याख्यानात् अप्राप्ताख्याने शब्दस्य-इति ति. पु. ।
 ७ समान एवाभेदादिति ति. पु. १० ।

मनोमयं प्राणशरीरं भाह्वयं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानमिति । तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते^१ "मनोमयोऽर्थ पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नुद्वेदये यथा व्रीहिर्वा यथा वा स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किंचे"ति । तत्र संशयः— किमत्र विद्या भिद्यत उत नेति^२ । संयोग^३चोदनाख्याना-मविशेषेऽपि वशित्वाद्भ्रुपास्यगुणभेदेन रूपभेदाद् विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते—

'समान एव'मिति । यथाऽग्निरहस्ये मनोमयप्राणशरीरभाह्वय-सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणगणः श्रुतः,^४ एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने सत्यऽधिरूपस्य वशित्वादेश्च सत्यसङ्कल्पत्वगुणाभेदाच्च रूपभेदः । अतो विद्वैक्यम् ॥

समानाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ संबन्धाधि सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥
करणम् ६ ।

बृहदारण्यके श्रूयते—“सत्यं ब्रह्मे”त्युपक्रम्य “तद्वत्सत्यमसौ स आदित्यो य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽत्त”^५वित्युप-क्रम्य आदित्यमण्डलेऽत्तणि^६ च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपा-स्यत्वमुक्त्वा “तस्योपनिषद्हरित्यधिदैवतं”^७ “तस्योपनिषदहमित्यध्यात्म”-मिति द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायते, ते^८ किं यथाश्रुतस्यानविशेषनियतत्वेन व्यवस्थिते उतोभयत्रोभे अनियमेनेति

१ ऽऽम्नाया-इति लि० पु० ।

२ संशयः इति पुनरत्र लि० पु० । ३ संयोगोति नास्ति लि० पु० ।

४ अनेप्यत्र प्राणशरीरः भाह्वय सत्यसङ्कल्पत्वगुणश्रुतेरिति लि० पु० ।
मनोमयशरीरप्राणभाह्वयसत्यसङ्कल्पत्वगुणश्रुतेरिति लि० पु० ।

५ ०मत्रापीति लि० पु० । ६ एतस्मिन्विति लि० पु० ।

७ अदिति पु० द्वेषि ।

८ अदिति-इति सु० पु० । अदिति-इति लि० पु० ।

९ ते-इति नास्ति लि० पु० ।

संशये सत्यस्य ध्याहृतिशरीरस्यैवोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोः सम्य-
न्यादुपास्यैश्वरेण रूपाभेदात् संयोगाद्यभेदाच्च द्विद्वैश्यादनियमेनेति^१
प्राप्तम्, तद्विदमुच्यते- 'सम्यन्धादेवमन्यत्रापी'ति । यथा मनोमयत्वा-
दिगुणविशिष्टस्यैक्यादुपास्यैश्वरेण रूपाभेदाद्विद्वैश्याद् गुणोपसंहारः, एव-
मन्यत्रात्यादित्यसम्यन्धिना ब्रह्मणः सत्यस्यैकत्वेन द्विद्वैश्यादुभयोऽभय-
त्रोपसंहारः । इत्येवं प्राप्ते प्रवृत्तहे-

न चा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वै तदस्ति यद्विद्वैश्यादुपसंहार इति । कुतः । 'विशेषात्'-
उपास्यरूपविशेषात्, ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्रादित्यमण्डलस्यतयोपास्यत्व-
मितरत्रात्याधारात्तयोपास्यत्वमिति स्थानसम्यन्धित्वभेदेन रूपभेदाद्विद्वै-
श्याभेदः । नैवं शाण्डिल्यद्विद्वैश्याया उपास्यस्थानं भिद्यते, उभयत्र हृदया-
धारत्विनोपास्यत्वात् । अतो व्यवस्यते इति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति चात्याधारादित्याधारयोगुणोपसंहारम्, "तस्यैतस्य
तदेष रूपं यदमुष्य रूप"मित्यादिना रूपाद्यतिदेशेन^२ । स्वतो ह्यप्राप्ताव
ऽतिदेशेन प्राप्यते ॥

सम्यन्धाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ संभृत्यधिकरणम् ७ । संभृतिश्चुव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके राणायनीयानां^३ पिनेषु च

ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यां सभृतानि^४

१ अनियते नेति लि० पु० ।

२ न वै-इति सु० पु० ।

३ अत्याधारादित्याधारेति लि० पु० उपकल्पितम् ।

४ रूपाद्यतिरेकेनेति लि० पु० । ५ संप्रतीति लि० पु० प्रयाटः ।

६ 'नाराणायनीयाना'मित्यत्र 'नारायणीयानामिति युक्तः पाठ'इति सु० पु० ।

श्रीधनम्, 'काराणायनीयाना'मिति लि० पु० । ७ ज्येष्ठवीर्यामभताः-इति लि० पु० ।

ग्रह्याये ह्येष्टं दिवमाततान ।

ग्रह्य भूतानां प्रथमोत जज्ञे०

तेनार्हति व्रह्मणा स्पृष्टुं क"इति ।

व्रह्मणि ह्येष्टानां धीर्याणां संभृतिः द्युध्याप्तिरवेत्यादिगुणजातमा-
न्नातम् । तेषामुपासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्या-
सूपसंहारे प्राप्त उच्यते-

“संभृतिद्युध्याप्यपीति । संभृतिद्युध्याप्तीति समाहारद्वन्द्वत्वादे-
कवद्भावः । सम्भृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि अत एव स्थानभेदाद्युवस्या-
प्यम्, न सर्वत्रोपसंहृत्यम् । कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनिय-
तत्वम् । स्वसामर्थ्यादिति द्रुमः । द्युध्याप्तिस्तावदृदयाद्यल्पस्थानगो-
वरासु विद्यासु नोपसंहर्तुं शक्या, संभृत्यादयोऽपि तत्सहचारिणस्तत्तुल्य-
देशा इत्यल्पस्थानविषयासु विद्यास्यनुपसंहार्याः । शाण्डिल्यदहरादि-
विद्यास्वल्पस्थानविषयासु “न्यायान् पृथिव्याः” “यायान् वा अयमा-
क्राशन्ताशानेषोऽन्तर्हृदय आकाश” इत्यादयस्तत्र तत्राशक्योपसंहारा म-
नोमयत्वापहतपाप्मत्वादिद्विशिष्टस्योपाम्यस्य माहात्म्यप्रतिपादनपराः ॥

संभृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ पुरुषविद्याधि पुरुषविद्यायामपि चेतरेपामनाम्ना-
करणम् ८ । नात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नायते-“तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा
यज्ञमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्रमुरो घेदिलोमानि वह्नि”रित्यादिका ।
छान्दोग्येऽपि पुरुषविद्याऽऽम्नायते-“पुरुषो वाच यज्ञस्तस्य यानि चतु-
र्विंशतिवर्षाणी”त्यादिका^१ । तत्र सशयः-क्रिमत्र विद्या भिद्यत उत
नेति । पुरुषविद्येति नामैश्यात्पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनमाग्येन
रूपैश्यात्तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रयणात् “प्र ह” षोडशं वर्षं जत^२ जीव-

* अतस्य व्रह्म प्रथमोत जज्ञे-इति तैत्तिरीयब्राह्मणपाठः ।

१ छसामर्थ्यादिति लि० पु० । २ यायमिति पु० द्वेषि । ३ इत्यादिनेति लि० पु० ।

४ प्राहेति लि० पु० ।

५ षोडशवर्षः जतमिति पु० द्वेषि ।

ती"ति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वेन फलसंयोगस्याप्यविशेषाद् विद्वैश्वामिति प्राप्त उच्यते-

उभयत्राम्नासयोर्यद्वयोः पुरुषविद्यास्येऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव ।
 कुतः । 'इतरैरामनाम्नानात्'-एकस्यां शाखायामाम्नातानां गुणानामन्य-
 त्राऽनाम्नानात्' । तथा हि, "यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानि"
 न्यादयस्तेतिरीयक आम्नाताः, छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते,
 वेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते, छान्दोग्ये श्रुताना-
 मशिशिषादीना टीतादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न कृतम्, यज्ञमानपद्या-
 द्विपरिकल्पनं चान्यथा । अतो रूपमुभयत्र भिद्यते । तथा फलसंयोगो
 ऽपि भिद्यते । तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके "ब्रह्मणे त्वा महस ओर्मत्या-
 त्मानं युञ्जीते"ति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन "ब्रह्मणो महिमान-
 माप्नोती"त्युक्त्वा "तस्यैवं विदुष" इत्यादिनाऽऽम्नाता पुरुषविद्या तस्यैव
 ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते । अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वाद् ब्रह्म-
 प्राप्तिरेवात्र फलम्, 'फलवत्सन्निधावऽफलं तदङ्ग'मिति च^१ न्यायात्तैत्ति-
 रोयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते । छान्दोग्ये त्वायुः-
 प्राप्तिफला पुरुषविद्येत्युक्तम् । अतो रूपफलसंयोगयोर्भेदाद्विद्याभेद
 इत्येकत्राम्नातानां गुणानामितरत्रानुपसंहारः ॥

पुरुषविद्याऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ वेधाद्यधिकरणम् ६ । वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

आद्यवर्णिका उपनिषदारम्भे 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्ये'न्या-
 दीन्मन्त्रानधीयते, सामगाश्च रहस्यशास्त्रणारम्भे "द्वेष सञ्चितः प्रसुय

१ अनाम्नातानां गुणानामन्यत्राम्नातादिति लि० पु० ।

२ सवनत्वेनाम्नायन्त इति लि० पु० ।

४ अस्येति मु० पु० ।

६ ०र्मत्येवेति लि० पु० ।

८ गुणानामेकत्रेति मु० पु० ।

३, ०माशिशिषेति मु० पु० ।

५ स्तेति लि० पु० नास्ति ।

७ कर्तेति नास्ति लि० पु० ।

यत्तं प्रसुप्ते"त्याद्यामनन्ति, काठकास्तैत्तिरीयकारश्च "शचो मित्र श
 घहण"इत्यादिकम् शाठ्यायनिनश्च "श्रेतोऽखो हरिनीलोऽसौ"त्यादि
 कम्, ऐतरेयिणस्तु महाप्रतग्राहणमधीयते "इन्द्रो ह वै एत्र हत्या
 महानऽभव"इत्यादि, कौपीतकिनोऽपि महाप्रतग्राहणमेव "प्रनापतिर्वै
 सवत्सरस्तस्यैव आत्मा यन्महाप्रत' मिति, धाजसनेयिनस्तु प्रघार्यग्राह
 णम् 'देवा ह वै सद्य निपेदु रित्यादि । तत्र सशय - किमुपनिषदार
 म्पेषधीता शुक्र प्रविध्य शचो मित्र इत्यादयो मन्त्रा प्रघार्योदीनि च
 कर्मणि विद्याङ्गमुत नेति । क्रि युक्तम् । विद्याङ्गमिति । कुत । सचि
 धिसमाधानाद् विद्याङ्गत्व'प्रतीते । यद्यपि "शुक्र प्रविध्य"त्यादीना
 मन्त्राणा प्रघम्यादेश्च कर्मण श्रुतिलिङ्गधाक्यैर्वैलजद्विययायय कर्मसु वि
 नियोगो ऽधगम्यते, तथाऽपि 'शचो मित्र, मह नाघवत्सि'त्याद्वैमन्त्र
 स्यान्वत्र विनियोगाभावाद्द्विद्याधिकाराच्च विद्याङ्गत्वमजर्जनीयमिति
 सर्वेषु विद्यासु इमे' मन्त्रा उपसहर्तृत्वा इति प्राप्ते प्रवत्सहे-

'वेधाद्यर्घभेदात्' ।

"शुक्र प्रविध्य हृदय प्रविध्य" "अत घटिष्यामि मत्वं घटिष्यामि
 अतमघादिय सत्यमघादिय' 'तेजस्वि नाऽवधीतमस्तु मा विद्विषाग्रहा"
 इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचाराध्ययनाद्विषेषा विनियोगाधगमाच्च विद्याऽङ्ग
 त्वम् । एतदुक्त भवति-यथा "हृदय प्रविध्यत्यादिमन्त्रसामर्थ्याच्छुक्र प्रवि
 ध्येत्यादीनामभिचारादिशेषत्वमधगम्यते, एवमेव तं घटिष्यामि तेजस्वि
 नाऽवधीतमस्त्व'त्यादिमन्त्रसामर्थ्याद्विष स्वाध्यायशेषत्व 'शचो मित्र'
 इत्यादिमन्त्राणामधगम्यते । अता न तेषा विद्याङ्गत्वमिति । 'शुक्र प्रवि

१ श्रेतोऽखो हरिनीलोति सि० पु० ।
 २ इन्द्रो ह वै इति लि० पु० ।
 ३ विध्यङ्गत्वस्युपनिषत् इति पु ।
 ४ स-इति सु पु ।
 ५ वै-इत्यधिक सु पु ।

धेत्यादीनां प्रथम्यादिवाचनानां चेह पाठो द्रियाकीर्त्यत्वारण्यनुया-
क्यत्यकृतः ।

वेधादाधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ तान्त्रिकर हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तु-
णम् १० । त्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

ह्रन्दोगा कामर्नन्ति—“अथ इव रोमाणि विधूय पापं वन्द्र इव
राहोर्मुपात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी”^१-
ति, तथा^२ आचर्षणिकाश्च “तदा विद्वान्^३ पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैती”^४ति । शाब्दायनिनस्तु “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः
साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्या”^५मित्यादि, कौपीतजिनस्तु “तत्सुकृतदुष्कृते
वि^६धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृत”^७मिति ।
एवं क्वचित्पुण्यपापयोर्हानिः, क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः, क्वचिदुभयं च
श्रुतम् । “तदुभयमेकैकविद्यायां श्रुतमपि सर्वविद्याङ्गमास्येयम्, सर्वब्रह्म-
विद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यभावेत्वात् ।
प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्य । तच्चिन्तने च विधीयमानं सर्वविद्याङ्गं भवि-
तुमर्हति । तत्रेदं विचार्यते—हानिचिन्तनमुपायनचिन्तनमुभयचिन्तनं च
विकल्प्यरत्, उपसंज्ञियेरत् वा । किं युक्तम् । विकल्प्ये^८रिति । कुतः ।
पृथगास्वानसामर्थ्यात् । समुच्चये हि सर्वत्रो^९भयानुसन्धानं स्यात्, तत्र
कौपीतकिदाद्येनैव सिद्धमित्यन्यत्रास्वानमतर्ककमेव स्यात् । अतोऽनेक-
त्रास्वानस्य वि^६कल्प एव प्रयोजनम् । न चाध्येतृभेदेन परिहर्तुं शक्यम्,
अनेकत्रास्वानमविशेष^{१०}पुनःश्रवण एध्येतृभेदपरिहार्यम् । अत्र तु हानिरैव

१ अभिसंभवानीति सु. पु. ।

२ तर्षेति सु. पु. इव नास्ति ।

३ तथा विद्वानिति पु. द्वयोप ।

४ धीति नास्ति लि. पु. ।

५ ०दुभयत्र च युते—इति लि. पु. उपकल्पितम् ।

६ विकल्प्ये^८रिति पु. द्वयोप ।

७ संधंतेति लि. पु. ।

८ एवमपि विशेषेति लि. पु. ।

द्वयोः शाखयो, रूपायनमेव चैकस्याम् । न च विद्याभेदेन व्ययस्यापयितुं शक्यम्, सर्वशेषभूतमिदमनुमन्थानमित्युक्तत्वात् । अत्रेदमुच्यते-

‘हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा’दिति । ‘तु’-शब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति । हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केशलायां हानौ केशले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यंभावी । कुतः । ‘उपायनशब्दशेषत्वात्,’ ‘उपायन’-शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम् । शिदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्यानवाचत्वादुपायनवाक्यस्य । प्रदेशान्तरात्वात्स्य वाक्यस्य प्रदेशान्तरात्वात्वाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते-‘कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानव’दिति । कलापिनः^१ ‘कुशा वानस्पत्या’ इत्यामनन्ति, शाठ्यायनिना ‘त्वैदुम्ब्यः कुशा’ इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगताः कुशा चैदुम्ब्यं इति विशिष्यं^२ चत्वाक्यशेषतामापद्यते । तथा, “देवासुराणां छन्दोभि”रित्यादिना^३ । विशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्रसङ्गे “देवच्छन्दसि पूर्व”मिति धननं क्रमविशेषं प्रतिपाद्यचत्वाक्यशेषतां गच्छति । तथा, “हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती”त्यविशेषेण प्राप्ते “समयाध्युषिते^४ सूर्यं षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती”ति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषभावं^५ भजते । तथा, ‘श्वत्विज उपायन्ती’त्यविशेषप्राप्तस्य “नाध्यर्षुहपगाये”दिति^६ वाक्यमनध्यर्षुविषयतामवगमयचत्वाक्यशेषत्वमृच्छति । एवं, सामान्येनावगतमर्थं विशेषेण व्ययस्यापयितुं समस्य^७ वाक्यस्य तच्छेषत्वमनुपगच्छद्विस्तारार्थयोर्विकल्पः समाश्रयितव्यः, स च सम्भवन्त्या गतौ न पुन्यते । तदुक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे^८ अपि तु वाक्यशेषः स्या^९दन्याप्यत्याद्विकल्पस्य विधीनामैकदेशः^{१०} स्या”दिति । तदेव केशलहानौपायनवाक्ययोरैकवाक्यत्वात्

- १ चैकस्याने वेत्युपकल्पितं इति पु. ।   २ कौशेति किञ्च इति सु पु. ।
 ३ विशेषादिति लि. पु. उपकल्पितम् ।   ४ ०त्याठोनामिति लि. पु. ।
 ५ समयाधुषित इति सु. पु. ।   ६ ०शेषत्वमिति सु पु. ।
 ७ इतिच्छिद्धान्तर्गतः, पाठो लि. पु. कृटितः ।
 ८ ०शेषत्वादिति पु. द्वयेपि ।   ९ ०मेकादेश-इति लि. पु. ।

केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावाद्दिकल्पो नोपपद्यते । कैषी-
तकिनामुभयान्नानमविशेषपुनःप्रणत्वेन प्रतिपत्तृभेदादविरुद्धम् ॥

हान्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ साम्यतयाधि-
करणम् ११ ।

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥२७॥

सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वोपु^१ विद्यासु विन्तनीयमित्यु-
क्तम् । तद्वानं किं देहवियोगकाले देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च उत देह^२-
वियोगकाल एवेति विशेषे उभयत्रेति युक्तम्, उभयथा श्रुतत्वात् । एवं हि
कैषीतकिनः समामनन्ति-“स एतं देवयानं पन्थानमासाद्या^३ गिनलोकमा-
ङ्गच्छती”त्युपक्रम्य “स आगच्छति धिरजां नदौ तां मनसैवाऽऽत्येति तत्सु-
कृतदुष्कृते धूनुते”इति । अत्र वाक्ये ऽध्वनि सुकृतदुष्कृतहानिः प्रतीयते ।
तावित्ठन^४स्तु “अथ इव रोमाणि विधूय पार्थ चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्र
मुख्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी^५”ति । अत्र तु
देहवियोगकाल इति^६ प्रतीयते । शाट्यायनकेऽपि “तस्य पुत्रा दायमुप-
यन्ति सुहृदः माधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्या”मिति पुत्रेषु दायसक्रान्ति-
समकालं सुकृतदुष्कृतसंक्रमणं श्रूयमाणं देहवियोगकाल इति^७ गम्यते ।
अतः सुकृतदुष्कृतयोरैकदेशो देहवियोगकाले हीयते, शेषस्त्वध्वनीति
प्राप्ते उच्यते-

‘सांपराय’इति । ‘सांपराये’ देहेत्क्रमणकाल एव विदुषः सुकृत-
दुष्कृते निरवशेषं हीयते । कुतः । ‘तर्त्तव्याभावात्,’ विदुषो देहवियो-
गात्पश्चात्सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्यभोगाभावात् । विद्याफलभूतब्रह्म-

* ०मापद्येति पाठः वाटः । † वाद् नास्ति पु० द्वयेपि ।

‡ अथशब्देऽपि नास्ति पु० द्वयेपि । १ युक्तं सुकृतेति लि० पु० ।

२ सर्वोपिस्विति नास्ति लि० पु० । ३ उत द्वयेति लि० पु० ।

४ कैषीति इति लि० पु० । ५ ०मभिसंभवामीति मु० पु० ।

६ ०काल एवेति-इति मु० पु० । ७ ०कालमिति-इति मु० पु० ।

८ कर्त्तव्येति लि० पु० ।

प्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्यां भोक्तव्ये सुपदुःखे न विद्येते ।
तथा ह्यन्ये देहविद्योगाद्बहुं घस्नप्राप्तिव्यतिरिक्तसुखदुःखोपभोगाभायम-
धीयते । “अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” “एष संप्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वैन रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्य ता-
वदेव तिरं यावच्च विमोह्ये ऽय सम्पत्स्ये” इति १ ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

एवमर्थस्याभावात्सुकृतदुष्कृतहानिकालेऽवधृते सत्युभयाविरोधेन
श्रुतेरर्थस्यभावस्य चाविरोधेन छन्दतो यद्येष्टं पदानामन्ययो धर्षणीयः ।
कौपीतक्रियाक्ये ‘तत्सुकृतदुष्कृते धूनुत’ इति धरमश्रुतो धाक्याधपय ‘एतं
देवयानं पन्यानमासाद्ये’नि प्रथमश्रुतावयवात्प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ।

अत्र पूर्वपत्नी प्रत्यवतिष्ठते-

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरैकदेशस्य देहविद्योगकाले हानिः, शेषस्य परवादि-
त्युभयथा कर्मक्षये सत्येष गतेरर्थवत्त्वम्-देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः ।
‘अन्यथा हि विरोधः,’ देहविद्योगकाल एव हि सर्वकर्मक्षये मृत्युशरीरस्यापि
नाशः स्यात्, तथा सति केशलस्यात्मनो गमनं नोपपद्यते । अत उक्त्वा-
न्तिसमये विदुषो निःशेषं कर्मक्षयोऽनुपपन्नः ।

अत्रोत्तरम्-

उपपन्नस्तद्दृष्ट्वा चणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

‘उपपन्न’ एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । ‘तल्लक्षणार्थो-
पलब्धेः,’ लीणकर्मणोऽप्याधिभूतस्वरूपस्य देहसम्यन्धलक्षणार्थोपलब्धेः,
‘परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वैन रूपेणाभिनिष्पद्यते” “स तत्र पर्येति जतत्
क्रीहन् रममाणः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामवारो भवति स

१ अभिधीयत इति सु. पु. ।

२ इति चेति सु. पु. ।

३ उभयोर्विरोधादिति लि. पु. ।

४ विशेवेति लि. पु. ।

एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादिषु देहसम्यन्धाद्योऽयौ ह्युपलभ्यते । अतः क्षीणकर्मणोऽपि सूक्ष्मशरीरयुक्तस्य देहधानेन गमनमुपपद्यते । कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्, विद्यामाहात्म्यादिति धूमः । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्याऽनारम्भिकाऽपि प्राकृतसुखदुःखापभोगसाधनस्यूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च^१ निरवशेषतयेऽपि स्वफलभूतशून्यप्राप्तिप्रदानाय^२ देहधानेन पथेन गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्यादप्यति । 'लोकवत्'^३-यथा लोके सत्यादिसमृद्धार्थमारब्धे तटाकादिके तद्वैतुषु तदिच्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाका^४दिकमशिक्षितं कुर्वन्तस्तत्र पानीपानादिकं कुर्वन्ति, तद्वत् ।

अयं स्यात्-ज्ञानिनां सात्तात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणो निरवशेषतयाद्वैहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते, सुखदुःखानुभवे न विद्यत इति यदुक्तम्, तत्रोपपद्यते, घसिष्ठापान्तरतमः^५ प्रभृतीनां सात्तात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तरमङ्गमः पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यत इति । अत उत्तरं पठति-

यावदधिकारमवस्थिति^६राधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः, अपि तु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिः प्राप्ता, तेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता । घसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः । प्रारब्धस्याधिकारस्याऽसमाप्तत्वात् । तेषां कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारमवाप्ति तदारम्भकं कर्म न क्षीयते । प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव तयः । अत आधिकारिकाणां तदारम्भकं कर्म यावदधिकारमव-

१ चेति भाषितं लि. पु. १

२ प्रधानार्थेति लि. पु.

३ लोकवदिति पत्तोक्पठ्यं लि. पु. नास्ति ।

४ तटाकेति सु. पु. ।

५ घसिष्ठापान्तरतमः-इति सु. पु. पाठः ।

६ र्मास्थितिरिति लि. पु. ।

तिष्ठते । अतस्तेषां न देहपातादनन्तरमर्च्चिरादिगतिप्राप्तिः ॥
साम्यरायाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथाऽनिष्टमाधि अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानु-
करणम् १२ । मानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलाद्विषु येषूपामनेष्वर्च्चिरादिगतिः श्रूयते, किं तद्विष्ठा-
नामेव तथा ब्रह्मवाप्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये, इत-
रेष्वनाम्नानात् “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते” “श्रद्धां सत्यमुपासते”
इती^१तरसकलब्रह्मविद्योपस्यापकत्वे प्रमाणाभावाच्च तद्विष्ठानामेवेति
प्राप्तेऽभिधीयते-

‘अनियम’ इति । सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तथैव गन्तव्यत्वात्
तद्विष्ठानामेवेति नियमो नास्ति । सर्वेषां तथैव गमने हि सति ‘शब्दा-
नुमानाभ्यां’ श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः, अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः । श्रुति-
स्तावच्छान्दोग्यवाक्यसनेयकयोः पञ्चानि विद्यायामर्च्चिरादिमार्गेण सर्वो-
पासन^२निष्ठानां गमनमाह । “य एवमेतद्विदुर्देव चामी श्ररण्ये” श्रद्धां सत्य-
मुपासते तेऽर्च्चिरभि^३सम्भयन्ती”ति वाक्यसनेयके, “तद् य इत्थं विदुर्देव
चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिर्वमभिसंभयन्ती”ति च्छान्दोग्ये ।
‘य इत्थं विदु’रिति पञ्चानि विद्यानिष्ठान् ‘ये चेमेऽरण्ये’ इत्यादिना
श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनीनां श्वोद्विश्यार्च्चिरादिका गतिरुपदिश्यते । “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य”मिति ‘सत्य’-शब्द-
स्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः, ‘तपः’-शब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात्सत्यतपः-शब्दाभ्यां
ब्रह्मेशाभिधीयते । श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतम्, ‘सत्यं त्वेव
विजिज्ञासितव्य’मित्युपक्रम्य ‘श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्ये’ति । स्मृतिरपि-

“अनिर्ज्यातिरहः शुक्लः पणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रधाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना” इति-

१ अष्टामिति लि. पु. ।

२ इतिशब्दो नास्ति लि. पु. ।

३ चेमेऽरण्ये-इति पु. द्वेषेपि ।

३ सर्वेषां ब्रह्मोपासनेति लि. पे. ।

४ ०ऽर्चिरमभि-इति पु. द्वेषेपि ।

सर्वेषां ब्रह्मविद्यामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह । एवंजातीयिकाः^१
श्रुतिस्मृतयो बहुव्यः सन्ति । एवं सर्वविद्यासाधारणीयं गतिः प्राप्ते-
वोपकोसलविद्यादावनूद्यते ॥

अनियमाधिकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अष्टादश-
धिकरणम् १३ ।

अक्षरधियां त्ववरोधः^२ सामान्यतद्भावाभ्या-
मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यकी श्रुपते-“एतद्वै तदवर्गं गार्गी ब्राह्मणा अभिषद-
न्त्य^३ऽस्यूलमऽनखऽस्वमऽदोर्घमऽनोहितमऽस्नेह^४मऽच्छायमऽतमोऽवा-
य्यऽनाकाशमऽसङ्गमऽरममऽगन्धमऽवतुष्कमऽश्रोत्रमऽब्राह्मणमनोऽतिजस्कः
मऽपाणमऽसुखमऽमात्रमऽनन्तरमऽद्याहं न तदश्नाति किञ्चन एतस्य
वा अक्षरस्य^५ प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत” इति, तथा
ऽऽथर्वणे-“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदऽद्वैत्यमऽद्याह्यमऽगो-
त्रमऽवर्णमऽचतुःश्रोत्रं तदऽपाणिपाद”मिति । तत्र संशयः, किमिमे
ऽवरोधनिर्वृष्टब्रह्मसम्बन्धितया श्रुता अस्यूलत्यादयः प्रपञ्चप्रत्यनी-
कत्वरूपाः सर्वेषु ब्रह्मविद्यास्यनुसन्धेया उत यत्र श्रुपन्ते तत्रैवेति । किं
युक्तम् । यत्र श्रुतास्तत्रैवेति । कृतः । विद्यान्तरस्य रूपभूतानां गुणानां
विद्यान्तरस्य रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिषेधद्वयाणामेषां गुणानामान-
न्तादिवत् स्वरूपाद्यगमोपायत्वाभावाच्च । आनन्दादिभिरवगतस्यरूपे
हि ब्रह्मणि स्थूलत्यादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिविध्यन्ते, निरालम्बनप्रतिषे-
धायोगात् । एवं प्राप्ते प्रवृत्तहे-

‘अक्षरधियां त्ववरोध’ इति । अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनामस्यूलत्या-
दिधियां सर्वब्रह्मविद्यास्यवरोधः संवत्समित्यर्थः । कृतः । सामान्य-

१ ०जातीयिका इति सु. पु. ।

२ त्ववरोध इति सि. पु. ।

३ अभिषदन्तीति सु. पु. ।

४ अपेक्षमित्यस्य स्थाने अतिमिति सि. पु. ।

५ तावतीति सु. तुर्गि ।

तद्वाद्याभ्यां सर्वपूपासनेपूपास्यस्यात्तरस्य ब्रह्मणः समानत्वा, दस्यूलत्वा-
दीनां तत्स्वरूपप्रतीतावऽन्तर्भावाच्च^१ । एतदुक्तं भवति-असाधारणा-
कारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलानन्दादि ब्रह्मणोऽसा-
धारणमाकारमुपस्थापयति, प्रत्यगात्मन्यप्यातन्दादेर्विद्यमानत्वात् । हेय-
प्रत्यनीको ह्यानन्दादिब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्, प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो-
हेयविरहिणोऽपि हेयसम्बन्धयोग्यताऽस्ति । हेयप्रत्यनीकत्वं च विद्वि-
दात्मरूपप्रपञ्चधर्मभूतस्यूनत्वादिविपरीतरूपम् । अतोऽसाधारणाकारेण
ब्रह्मानुसंदधता ऽस्यूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेय^२-
मित्यऽस्यूलत्वादीनामानन्दादिब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात्सर्वेषु ब्रह्म-
विद्यासु तथैव ब्रह्मानुसन्धेयमिति । गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे^३ दृष्टान्त-
माह 'श्रीपमदव'दिति । यथा जामदग्न्यचतूरात्रे पुरोडाशाद्युपसद्^४गुण-
भूतः सामवेदप्रथितो^५ "ऽग्नेर्वेहोत्रं खरेऽध्वर"मित्यादिको^६ मन्त्रः प्रधानानुव-
र्तितया^७ याजुर्वेदिकेनोपांशुत्वेन प्रयुज्यते । तदुक्तं प्रथमे काण्डे-"गुण-
मुप्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसयोग"इति ।

नन्वेवं सर्वेषु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद् गुणानां च
प्रधानानुवर्तित्वात् "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादेर्गुणज्ञातस्य
प्रतिषिद्धं व्यधस्थितस्याप्यऽव्यवस्था स्यात्तत्राह^८-

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुप्येन मननमऽनुचिन्तनम् । आमननाद्वेतोरियद्वेव
गुणज्ञातं सर्वज्ञानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् यदस्यूलत्वादिविशेषितमानन्दादि-
कम् । येन गुणज्ञातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्यैतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न

१ प्रतीता भावाच्चेति सु. पु. ।

२ अनुसंदधताऽस्यूल... ब्रह्मानुसन्धानमिति लि. पु. ।

३ अनुवर्तित्वेनेति लि. पु. ।

४ तत्रपुरोडाशो यदिति लि. पु. ।

५ अग्निर्वेदोत्रं वेत्स्वित्यादिक इति सु. पु., अग्नेर्वेहोत्रं खरेऽध्वरमितं लि. पु.
शोधितम् ।

६ अनुमितमेति लि. पु. ।

७ याजुर्वेदिकेनेत्यपि क्लृप्तम् ।

८ तत्राहति लि. पु. नास्ति ।

सम्भवति, तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयम्, तन्नोपदेवेत्यर्थं । इतरं तु सर्वकर्म-
त्यादयः प्रधानानुवर्तनीनाऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिषिद्धा व्यवस्थिताः ॥

अतरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथाऽन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुप-
पत्तिरिति चेन्नो, पदेशवत् ॥ ३५ ॥

अथाऽन्तरा
धिकरणम् १४ ।

बृहदारण्यके उपस्त'प्रश्न एवमात्रायते—“यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तम्भे'व्यावृत्त्ये”ति । तस्य प्रतिवचनं “यः प्राणैः
प्राणितः स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानितः स त आत्मे'त्या
दि । अनुष्टेन' तेन पुनः पृष्ट आह—‘ न दृष्टेदंष्टारं पश्येनं श्रुते' श्रोतारं
शृणुयाः न मतेर्मन्तार मन्वीयाः न विज्ञाते'विज्ञातार विज्ञानीयाः एव त
आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदात्'मिति । तथा तदनन्तरं कर्होत्'प्रश्ने
वैश्वमात्रायते—‘यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तम्भे
व्यावृत्त्ये”ति । प्रतिवचनं च “योऽशनायाविपासे शोक मोहं जरां मृत्यु-
मत्येत्येत वै त'मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च विज्ञैपणा-
या'श्चे”त्यादि “अतोऽन्यदात्'मित्यन्तम् । तत्र सशय्यते—किमनयो
विद्वाभेदोऽस्ति, नेति । किं युक्तम् । भेद इति । कुतः । रूपभेदात् ।
प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदे-
नोपलभ्यते—पूर्वत्र प्राणनादीना कर्सा सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते, परत्राऽश-
नायाविपासादिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणितेति' देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्रा-
णव्यतिरिक्तं प्रत्यगात्मोच्यते, परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायाविपासादिर-
हितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । भूतग्रामवत्तश्च प्रत्यगात्मनस्तस्य
भूतग्रामस्य सर्वान्तरात्मत्वेन' सर्वान्तरात्मव्युपपत्तम् । यद्यपि' प्रत्य

१ उवाचि-इति सि पु ।

२ तन्मी-इति पु-दृष्टेपि ।

३ अनुष्टेनेति सि पु ।

४ कर्होत्कति सि पु० ।

५ एवं हितमिति सु पु, एतत्तेजमिति सि पु० ।

६ पुत्रैपणायाश्च विज्ञैपणाया इति पु. दृष्टेपि । ७ प्राणित-इति सु पु० ।

८ तस्य ग्रामस्य सर्वान्तरात्मत्वेनेति सि पु० । ९ यद्यपि-इति सि पु० ।

गात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतयाममात्रापेक्षत्येनापेक्षिकम्, तेषांऽपि तदेष
 याद्यम्^१ । अन्यथा मुष्यान्तरात्मपरिवहलोभात्परमात्मस्योकारे प्रतिघ-
 चनभेदो नोपपद्यते । प्रतिघचनं हि पूर्वं प्रत्यगात्मविषयम्, परमा-
 त्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वात्सम्भवात् । परं च परमात्मविषयम्, अय-
 नायाद्यनीतत्वात्^२ । तद्विदमाशुक्ते 'अन्तरा भूतयामवत्स्वात्मनोऽन्वया-
 भेदानुपपत्तिरिति चे'दिति । अन्तरा सर्वान्तरात्मत्वेन प्रथमप्रतिघचनं
 भूतयामवत्स्वात्मनः, भूतयामवांस्तदन्तरः स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर
 इत्युच्यत इत्यर्थः । अन्यथा "यः प्राणेन प्राणिति" योऽशनायापिपा-
 साद्यतीत इति प्रतिघचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्, अत्रोक्तम्-

नेति, न विद्याभेद इत्यर्थः । उभयत्र परविषयत्वात्परनप्रतिघच-
 नयोः । तथा हि, "यत्सात्तादपरोत्तादृह्य य आत्मा सर्वान्तर" इति
 परनस्ताद्यत्परमात्मविषय एव । 'ब्रह्म'-शब्दस्य परमात्माऽसाधारणत्वं
 ऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपवर्तिप्रयोगदर्शनात्तद्वाच्यत्वात् परमात्म-
 प्रतिपत्त्यर्थं यत्सात्तादृह्येति विशेषणं क्रियते । अपरोत्तत्यमपि सर्वदेश-
 र्थकालसम्यन्धित्वम्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्युपन्यासेनाद्यगतस्य परमा-
 त्मन एवोपपद्यते । सर्वान्तरत्वमपि "यः पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या
 अन्तर" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर" इति सर्वान्तर्या-
 मिणः परमात्मन एव सम्भवति । प्रतिघचनमपि तथैव परमात्मविषयम्^३ ।
 "यः प्राणेन प्राणिति"ति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्व परमात्मन एव-
 प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् । एवमज्ञानतोपस्तेन
 प्राणने कर्तृत्वमात्रमुक्तं भन्वानेन प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं प्रतिघच-
 नस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टत्वं प्रति प्रत्यगात्मनोऽपि निरुपाधि-
 कत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह । "न दृष्टेदंष्टारं पश्ये"रि-
 त्यादिनेन्द्रियाधानीनां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मान

१ याद्यं चेति लि० पु० उकाराभिधक्कः ।

२ प्राणेनृत्वाप्राणित्येति लि० पु० प्रमादः ।

३ प्रतिघचनमिति तथैव परमात्मेतिविषयमिति लि० पु० ।

प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीया,स्तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादे-
रकर्तृत्वात् । “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न
स्या”दिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एवाऽन्यत्र श्रुतम् ।
अतः पूर्वप्रश्नप्रतिषचने परमात्मविषये, एवमुत्तरे अपि, अशनायाद्व्यती-
तत्वस्य परमात्मासाधारणत्वात् । उभयत्रा‘तोऽन्यदात्ते’मित्युपसंहारश्चे-
करूपः । प्रश्नप्रतिषचनाएतिस्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणो
ऽशनायाद्व्यतीतत्वप्रतिपादनाय । तत्र दृष्टान्तमाह ‘उपदेशव’दिति । यथा
सद्विद्यायाम् “उत त’भादेशमपाह्य इति प्रकान्ते सदुपदेशे “भगवां-
स्त्वेष मे तद् ब्रवीत्विति “भूय एष मा भगवान् विज्ञापयत्विति
प्रश्नस्य “एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य”मिति प्रतिषचनस्य च
भूयोभूय आश्रुतिः सतो ब्रह्मणस्तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते,
तद्वत् । अत एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मणः कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्वा-
शनायाद्व्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्याद्विद्वैक्यम् ।

अथ स्यात्-यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिषचने परब्रह्मविषये, तथाऽपि
विद्याभेदेऽऽवर्त्तनीयः । एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम्, इतरत्रा-
शनायाद्व्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् प्रष्टुभेदाच्च । पूर्वत्र सु-
पस्तः प्रष्टोत्तरत्र तु कहीला इति, तत्राह-

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

नात्र विद्याभेदः, प्रश्नप्रतिषचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च
विधिपदेनैकप्राष्यत्वप्रतीतिः । प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मविशिष्टब्र-
ह्मविषयम् । द्वितीये प्रश्ने “यदेऽ सावादपरोत्तादृह्य य आत्मा सर्वो-
न्तर” इत्येषकारश्च पूर्वत्रोपस्तेन पृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्व कही-
लप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिषचन चोभयत्र “ स त आत्मा सर्वान्तर”
इति सर्वान्तरात्मत्वार्थविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेष । विधिप्रत्ययश्चोत्तर-
त्रैव दृश्यते-“तस्माद्ब्रह्मणः पाण्डित्य निर्विद्व्य बाल्येन तित्वासे”दिति ।

एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवधृते सत्यैकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्य उपस्तरुहोर्लयेरितरेतद्युद्विष्यतिहारः कर्त्तव्यः । उपस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः, सा कहोलेनापि प्रष्टुं कार्या । या च कहोलेस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽगनायाद्वतीतत्वविषया बुद्धिः, सापस्तेनापि कार्या । एवं व्यतिहारे कृत उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिवधृता भवति । एवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वागनायाद्वतीतत्वप्रतिपादनेन विशिंपन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि । अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्यगुणः, प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादका, नोपास्याः । ननूपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्प्राणनहेतुत्वस्यागनायाद्वतीतत्वस्य च प्रष्टुं शक्तिहृत्यानुसन्धानं किमर्थम् । तदुच्यते-सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्यावृत्ते ब्रह्मण्युपस्तेनावधृते सति कहोलेन जीवस्य सर्वात्मनाऽप्रभाषितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनुसंधेय इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमभिज्ञाय प्रत्यगात्मनोऽप्रभाषितमगनायाद्विप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्धार्थमुभाभ्यां परस्परबुद्विष्यतिहारः कर्त्तव्यः । 'इतरवत्'-यद्येतरत्र सद्विद्यायां भूयो-भूयः प्रश्नैश्च प्रतिवचनैश्च तदेव सद्वृह्य ध्वर्वाच्छ्रवते, न पुनः पूर्वप्रतिपञ्चानुणानुणान्तरविशिष्टतयोपास्यं प्रतिपद्यते, तद्वत् ।

तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमेक्यमवगम्यत इति चेत्, तत्राह-

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैश्च "सैवं देवतैवत" "तेजः परस्यां देवताया"मिति प्रकृता "यथा सौम्य मधु मधु-

१ यन्मिति सु० पु० ।
 २ प्राणिप्राणप्राणनेति सु० पु० ।
 ३ मध्यति सकृत् सि० पु० ।

कृतो निस्तिष्ठन्ती"त्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते, अत "हेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे"ति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषु पपाद्योपसंहियन्ते ॥

केचित्तु 'व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्' 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति । तत्र पूर्वेषु "स्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते" "तद्योऽहं सोऽसौ यो ऽसौ सोऽह"मिति वाक्ये लीयपरयोर्व्यतिहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्याहुः । तत् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "हेतदात्म्यमिदं सर्वं .. तत्त्वमसौ"त्यवगत'सर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीत्यनादरणीयम् । तत्तु धत्ति "आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति चे"ति । न च सर्वात्मत्या'नुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि लीयत्या'नुसन्धानं, लीये च परब्रह्मत्वा'नुसन्धानं तथ्यं सम्भवति । उत्तरं च सूत्रेण "स यो ह वै तन्महद्ब्रह्म" प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य तस्योपासनस्य "तद्वत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽसु"वित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति । तदप्युक्तम्, उत्तरवाक्ये ऽत्यादित्यस्यानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव "न वा" विशेषा"दित्यनेन प्रतिपादितत्वात् । न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतो "हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे"ति च "पृथक्त्वायोगचोदनावतोर्द्वयोरुपासनयोः "स यो ह वै तन्महद्ब्रह्म" प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाले

१ त्वमसि षोडशमिति लि. पु. ।

२ अत्यवगतम्यते-इति लि. पु. ।

३ लीयत्येतस्य स्थाने लीये चेति लि. पु. त्वाद्युपकल्पितम् ।

४ स्थिति नास्ति लि. पु. । ५ चेति नास्ति लि. पु. ।

६ यो ह वै तन्महाध्यक्षादधरमिति लि. पु. ।

७ एष तस्मिन्मिति सु. पु. । ८ तदप्युक्तमिति लि. पु. ।

९ न वा-इति लि. पु. । १० उपतारवहत-इति लि. पु. ।

११ चेति नास्ति लि. पु. ।

१२ यो ह वै तन्महाध्यक्षमिति लि. पु. , योऽहेति सु. पु. अकारच्छेदोऽत्र ।

लौका"निति^१ सयोगरूपादिमत्तया निरपेक्षेण पूर्वैकैकेनापामनेनाभेदः^२
सम्भवति । न च "हन्ति पाप्मानं जहाती"ति च^३ गुणफलाधिकार-
त्वम्,^४ प्रमाणाभावात् । पूर्वैकैकविद्यात्व^५ प्रमाणमिति चे, च, इतरैतरा-
श्रयत्वात्^६—एकविद्यात्वे निश्चिते सति पूर्वफलस्यैव^७ प्रधानफलत्वेनो-
त्तरयोः फलयोगुणफलत्वम्, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति सयोगभेदाभा-
वात् पूर्वेण त्रिद्वैश्वमितीतरैतराश्रयत्वमिति । एवमादिभिर्यथोक्तप्रकार-
मेव सूत्रद्वयम् ॥

अन्तरत्वाधिकरण समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ कामाद्यधि कामादीतरत्र तत्र^१ चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥
करणम् १५ ।

छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीक-
वेशम दहरोऽस्मिन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यादि,
वाजसनेयके च "स वा एष महानज आत्मा योऽय धिज्ञानमयः प्राणेषु
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य घशी सर्वस्येशान" इत्या-
दि । तत्र सशयः—किमनयोर्विद्याभेद उत नेति । कि युक्तम् । भेद इति
कुतः । रूपभेदात् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टविशिष्ट^{१०} आकाशरह्छान्दो-
य उपास्यः प्रतीयते, वाजसनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणवि-
शिष्ट उपास्यः प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रवत्सहे-
न भेद इति । कुतः । रूपाभेदात्, 'इतरत्र तत्र च कामाद्येव
हि रूपम् । वाजसनेयके छान्दोग्ये च सत्यकामादिप्रिशिष्टमेष ब्रह्मोपा-
स्यमित्यर्थः । कुत एतदवगम्यते । 'आयतनादिभ्यः'—हृदयाद्यतनत्वसेतु-
त्वविधरणत्वादिभिस्तावद्बुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायति । वशि

- १ लौकानेति—इति नि पु ।   २ पूर्वैकैकेनाप सनाभेद इति नि पु ।
३ चेति नास्ति नि पु ।   ४ ०१धकारत्वे—इति नि पु ।
५ विद्याप्रामिति नि पु ।   ६ ०२प्रणादिति नि पु ।
७ एकाविद्यायनिश्चिते पूर्वफलस्यैवेति नि पु ।
८ सतिमिति नास्ति नि पु ।   ९ कामादितरत्रयवेति नि पु प्रमाद ।
१० दुष्प्रविशिष्ट इति नि पु ।

त्वात्परच धाजसनेयके श्रुतारहान्दोग्ये श्रुतस्य गुणात्कान्यतमभूतस्य सत्यसद्गुण्यस्य विशेषा^१ एवेति सत्यसद्गुण्यस्यसहचारिणां सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्यपर्यन्तानां सद्भावप्रथगमयन्ति । अतो रूपं न भिद्यते । संयोगोऽपि “परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते” “अभय वै ब्रह्म भवती”ति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते । ‘आकाश’-शब्दरहान्दोग्ये परमात्मविषय इति ‘दहर उतरेभ्य’ इत्यत्र निर्णीतम् । धाजसनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशिष्वादिश्रवणा^२स्य शयानस्य परमात्मत्ये सति तदा धाराभिधायिन आकाशशब्दस्य “तस्यान्ते सुपिरं सूक्ष्म”मिति हृदयान्तगतस्य ‘सुपिर’-शब्दवाच्यस्याकाशस्याभिधायकत्वमवगम्यते । अतो विद्विश्यम् ।

पय स्यात्-यदुक्तं धाजसनेयके वशिष्वादिभिः सह सत्यकामत्वादिमद्वाद्योऽवगम्यत इति, तत्रोपपद्यते, वशिष्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावाभावात् । तदभावश्च

“मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रथमं ध्रुव”मिति-

प्रकृतेन वाक्येन, “स एवनेति नेत्यात्मे”त्युत्तरेण^३ शेषास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते । अतो वशिष्वाद्योऽपि स्थूलत्वा^४दिव्यविषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव रहान्दोग्येऽपि^५ सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः परामार्थिका गुणात्क्यन्ते । अतोऽपारमार्थिकत्वादेवजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थपूर्वासासनेदुलोप^६ इति, तत्राह-

१ विशेष-इति लि. पु. ।

२ वशिष्वाद्यवणादिति लि. पु. ।

३ तत्रो-इति लि. पु. ।

* ०उपमेयमिति पु० द्वयेपि ।

४ ०स्मृति वक्ष्यमाणेनोत्तरेणेति सु. पु. ।

५ अणुत्वेति लि. पु. ऽधिकम् ।

६ अपिर्नास्ति लि. पु. ।

७ ०व्यलोप इत्युपकथितं लि. पु. । ।

आदरादलोपः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्रतिपक्षानां^१ गुणानां^२मेवां सत्यकामत्वा-
दीनां “तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्यमेव चात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” “सर्वस्य वशी
सर्वस्येशान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां
लोकानामसम्भेदायै”त्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थापामनोपा-
स्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशादेवामलोपः, अपि तूपसंहार एव कार्यः । छा-
न्दोग्ये तावत् “तद्य इहा ऽऽत्मानमनुविद्य्य ब्रजन्ये^३तांश्च सत्यान्कामां-
स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामवारो भवती”ति सत्यकामत्यादिगुणविशिष्टस्य
ब्रह्मणो वेदनं विधाय “अथ य इहाऽऽत्मानमननुविद्य्य ब्रजन्येतांश्च सत्या-
न्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामवारो भवतीत्युवेदननिन्दा क्रियमाणा
गुणविशिष्टवेदनस्यादरणीयतां दर्शयति । तथा वाजसनेयके “सर्वस्य वशी
सर्वस्येशान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल” इति भूयोभूय
ऐश्वर्यापदेशाद् गुणेष्यादरः प्रतीयते, एवमन्यत्रापि । न च मातापितृ-
सहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं^४ शास्त्रं प्रतारकवदुपारमार्थिकाचिरसनीयान्^५
गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपक्षानाऽऽदरेणोपादिश्य संसारचक्रपरिवर्त्तनेन^६ पूर्व-
मेव ब्रह्मम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोऽपि धर्मयितुमऽलम् । “नेह नानाऽस्ति
किञ्चन एकधैवानुद्रष्टव्य”मिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मक-
त्वादेकधाऽनुदर्शनं विधायाऽब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शनं निषे-
धतीत्ययमर्थः प्रागेश्वरं प्रपञ्चितः । “स एव नेति नेत्यात्मे”त्यत्र चेति-
शब्देन प्रमाणान्तराप्रतिपक्षं प्रपञ्चाकारं^७ परामृश्य न तद्याविधं ब्रह्मेति
सर्वो^८त्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव चानन्तर-

१ प्रमाणान्तराप्रमाणानामिति क्वचित् ।
२ गुणानामिति लि. पु. नास्ति । ३ ब्रजनन्तीति लि. पु. इव ।
४ चात्सम्बन्धपरमिति सु. पु. । ५ अर्थिकानिरमर्णाणानामिति लि. पु. ।
६ उपरिवर्त्तने-इति लि. पु. । ७ धर्ममिति नास्ति लि. पु. ।
८ प्राप्ते चेति लि. पु. । ९ प्रपञ्चप्रकारमिति क्वचित् ।
१० अथ तद्याविधं ब्रह्मेति सत्या-इति लि. पु. ।

मुपपादयति "यश्चो" न हि यश्चते ऽशीर्षो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्ययते न रिष्यती"ति । प्रमाणान्तरयाह्यविस-
जातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न यश्चते विशरणीयविसजातीयत्वाच्च
विशीर्यते, एवमुत्तरत्रानुसन्धेयम् । छान्दोग्येऽपि "नास्य वार्यैतज्जीर्यति
न यधेनास्य हन्यते" एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता"इति सर्व-
विसजातीयस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन्सत्यकामत्वाद्द्वयो विधीयन्ते ।

नन्वेवमपि "तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्कामो-
स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवती"त्या-
दिना सत्यकामादिगुणविशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलसम्बन्धश्रवणान्मुमु-
क्षोर्ब्रह्मप्रेप्सोर्न संगुणं ब्रह्मोपास्यम्, परविद्याफलं च" "परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्येन रूपेणाभिनिष्यद्यत्"इतीदमेव । अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्म
प्रेप्सोर्नापसंहायां इत्यत उत्तरं पठति-

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थितिरुपस्थानं ब्रह्मोपसम्पत्तिः । उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पत्ते
सर्वयन्त्रविनिर्मुक्ते स्येन रूपेणाभिनिष्यत्वे प्रत्यगात्मन्यऽत एवोपसम्पत्तेरेव
हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्येन रूपेणा-
भिनिष्यद्यत्ते स उत्तमपूरुषः" स तत्र पर्येति जवत् क्रीडन् रममाणः
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजन स्मरत्रिं शरीरम्" "स स्वराह
भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति । तदेतच्चतुर्थं निपुण-
तरमुपपादयिष्यते । अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वा-
न्मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहायाः ॥

कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

१ चाणक्य इति पु द्वयेऽपि ।

२ त्वंति नास्ति लि. पु. ।

५ सद्यन्ति लि. पु. ।

३ न यधेनास्य सङ्गते-इति लि. पु. ।

४ वेति नास्ति लि. पु. ।

६ उत्तमः पुरुष इति पु. द्वयेऽपि ।

अथ तत्रिधारणानियम- तत्रिधारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रति-
माधिकरणम् १६ । बन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

“श्रीप्रत्येतद्वरमुद्गीयमुपासीते”त्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपास-
नानि कर्माङ्गभूतोद्गीयादिमुपेन जुहादिमुखेन पर्णतादिवत् कर्माङ्गत्वेन
निरुक्तानुष्ठानानीत्युद्गीयाद्युपासनसम्बन्धिना “यदेव विद्वया करोति
श्रुयोपनिषदा तदेव धीर्यं वत्तरम्भवती”ति धर्तमाननिर्देशस्य पर्णता-
दिसम्बन्ध्युपापश्लोकश्रवणवत्पृथक्फलत्वकल्पनायोगात् क्रतुषु नियमेना-
पसंहार्याणीत्येवं प्राप्ते प्रवत्सहे-

‘तत्रिधारणानियम’ इति । निर्धारणं निरवयेन मनसोऽवस्थापनं
ध्यानमित्यर्थः । तत्रिधारणानियमः कर्मसूद्गीयाद्युपासनानामनियमः ।
कुतः । ‘तद्दृष्टेः’ । उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमः, “तेनोभौ
कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे”त्यश्रुयोऽप्यनुष्ठानवचनात् । न
चाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठानाऽनियम उपपद्यते । एवमुपासनस्यानङ्गत्वे
निश्चिते सत्युपासनविधेः फलाकाङ्क्षायां रात्रिसन्न्यायेन धीर्यं वत्तरत्वं
कर्मफलात्पूजाभूतमेव फलमित्यशक्यते । किमिदं धीर्यं वत्तरत्वम् । कर्म-
फलस्यैवाप्रतिबन्धः^१ । प्रतिबन्धते हि कर्मफलं मयलकर्मान्तरफलेन
तावन्तं कालम् । तदभावोऽप्रतिबन्धः कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात् पृथग्-
भूतमेव फलम् । तद्विदमुच्यते ‘पृथाग्व्यप्रतिबन्धः फल’मिति । अतः
कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोद्विहनादिवत्कर्मसूद्गीयाद्युपासना-
नामनियमेनैवपसंहारः ॥

तत्रिधारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥ १६ ॥

१ निरुक्तानुष्ठेयानीत्युपकल्पितं लि. पु. ।

२ उपासनानियम इति लि. पु. ।

३ उपलभ्यते इति लि. पु. ।

४ सप्तप्रतिबन्ध इति लि. पु. । आधिक्यम् ।

अथ प्रदानाधिकरणम् १७ । प्रदानवदेव तद्रुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरविद्यायां "तद्य इहात्मानमनुविद्य ध्वजन्त्येतांश्च सत्यान्कामा" निति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा 'एतांश्च सत्यान्कामा' निति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितम् । तत्र संशयः—गुणवित्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्यात्मनश्चिन्तनमावर्तनीयम्, उत नेति । दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात्^१ तस्य च सर्वदेवाऽनुसन्धान्तुं^२ शक्यत्वाद् गुणार्थं तच्चिन्तनं नावर्तनीय^३ मिति प्राप्त उच्यते—

'प्रदानवदेवे'ति । प्रदानवदावर्तनीयमेवेत्यर्थः । यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादीनां गुणानां गुणी, स च प्रथमं चिन्तितः, तथाऽपि स्वरूपमात्रानुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वाद् 'पहतपाप्मा विहर'^४ इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्येन विहितत्वात्पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्त्तव्या । यद्येन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेजादशरुपालं निर्वपे^५ दिन्द्रायाधिराज्ञायेन्द्राय स्वराज्ञं^६ इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसम्बन्धाकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः क्रियते । तद्रुक्तं सांकर्येण^७ "नाना वा देवता पृथक्त्वा"दिति ॥

प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥ १७ ॥

१ प्रधानेति लि. पु. इत्र प्रकरणमात्रे ।

२ गुणित्वादिति लि. पु. ।

३ सकृदेवानुसंधानमिति क्वचित् ।

४ मानुयर्तनीयमिति मु. पु. ।

५ विरज इति लि. पु. ।

६ कृपालमनुनिर्वपेदिति मु. पु. ।

७ संक्षेपेति लि. पु. ।

अथ निह्नभूपस्त्या
धिकरणम् ९८ ।

लिङ्गभूपस्त्वान्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीया^१ दहरविद्यानन्तरमधीयते^२—

“सहस्रगोपै देवं विश्वातं^३ विश्वश^४भुधम् ।

विश्वं नारायणं देवमत्तरं परमं पद^५”मित्यारभ्य^६—

“सोऽत्तरः परमः स्वरा”दित्यन्तम् ।

तत्र संशयः—किं पूर्वप्रकृतविद्ययैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्द्धारण-
मनेन क्रियत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणमिति ।
किं युक्तम् । दहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणमिति । कुतः । प्रक-
रणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता—

“दहरं विषाप^७ परेशमभूतं

यत्पुण्डरीकं पुत्रमध्यसंस्यम् ।

तत्रापि दहं गगनं विशोक-

स्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य”मिति ।

अस्मिंश्चानुवाके “पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुख”मित्यादिना हृद-
यपुण्डरीकमिधान^८मस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्द्धारणार्थ-
त्वमुपोद्वलयतीत्येवं प्राप्ते प्रथमहे—

‘लिङ्गभूपस्त्या’दिति । अस्य निखिलपर^९विद्योपास्यविशेषनिर्द्धार-
णार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथा हि, परविद्यास्यऽत्तरशिवशम्भु-
परब्रह्मपरन्वोतिः परतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्तित्वह तैरेव
शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्व वि^{१०}धीयते । भूयसीषु विद्यासु श्रुतानऽनूद्य

१ तैत्तिरीयके—इति सु. पु. ।

२ अभिधीयत इति नि. पु. ।

३ विश्वशब्दमिति लि. पु. ।

४ संभयमिति पु. दुषेयि ।

५ विश्वमित्युक्ते लि. पु. नास्ति, यदमित्यस्य स्थाने ऋभुमिति सु. पु. ।

६ संभयमित्यादि आरभ्येति लि. पु. ।

७ विषापमिति सु. पु. ।

८ पुण्डरीकमभिधानमिति लि. पु. ।

९ परन्वोति लि. पु. ।

१० अत्यमभोति लि. पु. ।

नारायणत्वविधानभूयस्त्व नारायण एव सर्वविद्याभूपात्म्यमऽसूनत्वादि-
विशेषितानन्दादिगुणक^१ परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये 'भूयो'-बहुतरं लिङ्गं
भवति । अत्र 'लिङ्ग'-शब्दरिचरूपर्यायः, चिह्नभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः ।
तद्वि प्रकरणादुलीयः । तदप्युक्तं प्रथमे काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्या-
नसमाख्यानां समवाये पारदौर्लभ्यमर्थविप्रकर्षा"दिति । यत्तुक्तम्^२-पङ्क्तो-
शप्रतीकाशमित्यादि धवन दहरविद्या^३शेषत्वमस्योपोदुलयतीति, तत्र,
बलीयसा^४ प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते^५ सति दहरवि-
द्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तदुचनोपपत्तेः । न च 'सहस्र
शोर्ष'मित्यादिविद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुशाकौदितोपासिना^६ सम्बन्धः शङ्क-
नीयः, 'तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्युपासितगतेन^७ कृत्प्रत्ययेनोपास्य-
स्य^८ कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयाऽनुपपत्ते^९ "विश्वमेवेदं युह्य'
'तत्त्वं नारायणः पर'^{१०} इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे^{११} द्वितीया वेदि-
तव्या ।

"अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" ।

"तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।

न ब्रह्मा^{१०} स शिवः सेन्द्रः सेऽक्षरः परमः स्वराट्" ॥-

इति निर्देशैः^{११} सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वोपास्य इति निर्णय-
मानत्वाच्च प्रथमार्थे^{१२} द्वितीयेति निश्चीयते ॥ .

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ १८ ॥

१ ०त्वादिशेषितानन्दादिगुणकमिति लि. पु । * परदौर्लभ्यमिति पु. द्वयेपि ।

२ परदौर्लभ्यमर्थविप्रकर्षादिति युक्तमिति लि. पु. प्रमादः ।

३ विद्योति नास्ति लि. पु । ४ तदुचनोपपत्तेरिति लि. पु. प्रमादः ।

५ निर्धारणार्थत्वं. विधत्ते-इति लि. पु. ।

६ व्याक्योदितोपासिनामिति लि. पु. । ; उपासितगतेनेति शक्यन्तरम् ।

७ उपासनस्येति लि. पु. ।

८ तदुपास्य द्वितीया उपपत्तेरिति लि. पु. ।

९ प्रथमार्था-इति लि. पु. । १० स ब्रह्म-इति सु. पु. ।

११ निर्देशे-इति लि. पु. । १२ ०र्था-इति लि. पु. ।

अथ पूर्वविकल्प- पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामान-
धिकरणम् १८ । सचत् ॥ ४४ ॥

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये मनश्चिदादयोऽग्नयः श्रूयन्ते मनश्चित्तो
वाञ्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इति ।
तत्र सशयः—किमेते मनश्चिदादयः साम्पादिकत्वेन^१ विद्यारूपा अग्नयः
क्रियामयऋत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा आहो। स्वित्द्विद्यामयऋत्वनुप्रवेशेन वि-
द्यारूपा एवेति विशयो^२ क्रियारूपत्वं तावद्राह 'पूर्वविकल्प' इत्यादिना ।
चित्त्वानित्वेन^३ सम्पादितानामेषां मनश्चिदादीनां ऋत्वनुप्रवेशमाकाङ्क्षायां
स्वदेशे ऋतुविध्यभावात् पूर्वत्रा^४ "सद्रा इदमय आसी" इत्यादिनेऽकचि
तस्थानेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयऋत्वव्यभिचारित्वेन तत्र ऋतुस-
विधानात् तत्प्रकरणेहीता^५ मनश्चिदादयस्तेनेऽकचितेनाग्निना विक-
ल्प्यमानाः क्रियारूपा^६ एव स्युः । विद्यारूपाणामपि क्रियामयऋत्वनुप्रवे-
शेन क्रियारूपत्वं मानमयहृद्युपपद्यते । यथा द्वादशाहे अवि^७वाक्ये दश-
मेऽहनि मानमयहस्य मनोनिष्पाद्ययहशासादन^८स्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणमत-
ण^९त्वेन विद्यारूपस्यापि^{१०} क्रियामयऋत्वङ्गुतया क्रियारूपत्वम्, तथेहापि ।

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

इतरश्चेऽकचितेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं
चावगम्यते । "नेपामिकैक एव ताशात् यावानसौ पूर्व" इति पूर्वस्येऽक-
चित्तस्थानेर्वाच्यं मनश्चिदादिष्वतिदृश्यते, तेन तुल्यकार्यत्वाद्द्विकल्पः ।
ततरश्चेऽकचितयत्तऋतुनियतत्वेन^{११} तदङ्गभूता मनश्चिदादयः क्रियामय-
ऋत्वनुप्रवेशेन क्रिया^{१२}रूपा एव । इत्येवं प्राप्ते प्रवत्सहे—

- १ स्यादिति लि. पु. नास्ति । * चित्-इत्यस्य स्थाने चित्त-
इति प्रकरणमात्रे पु दुर्भेदः । २ साकाङ्क्षित्वेनेति लि. पु. ।
३ विषय-इति लि. पु. । ४ चित्त्वानित्वेनेति लि. पु. ।
५ प्रकाशाग्रभिहितता इति लि. पु. । ६ क्रिया इति लि. पु. ।
७ आदि-इति लि. पु. । ८ ग्रहणसाधना-प्रवेशे-इति लि. पु. ।
९ सद्योति लि० पु० । १० अपिनास्ति लि० पु० ।
११ एतत् ऋतुपूर्व नियतं-इति लि० पु० । १२ ०दयः कियेति लि० पु० ।

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

'तु'-शब्दः 'पतं व्यावर्तयति । यदुक्तम्-मनश्चिदादयः क्रियाम-
यक्रत्वनुप्रवेशेन त्रितयामया एवेति, नैतदस्ति, विद्यारूपा एवेति, विद्या-
रूपक्रत्वन्वयिन इत्यर्थः । कृतः । 'निर्धारणाद्दर्शनाच्च' । निर्धारणं तावत्
"ते हेतौ विद्याचित एव विद्यया हेतौ एवंविदश्चिता भवन्ती"ति
यथाङ्गनश्चतुरादिव्यापाराणामिष्टकादिष्वन्यनानुपपत्तेर्मनसा मय्यादिता-
गिनस्त्वेन विद्यारूपत्वे मिद्वेऽपि 'विद्याचित एव' 'विद्यया हेतौ'
इति चावधारणं विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थमिति निश्ची-
यते । दृश्यते चात्रैषां शेषी विद्यारूपः कृतुः "ते^१ मनसैवाधीयन्त मन-
साधीयन्त मनसैव^२ यदा अण्डह्यन्त मनसा ऽस्तुषत^३ मनसा ऽशंसन्-
यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं^४ कर्म मनसैव तेषु तन्मनोम-
येषु मनश्चित्सु मनोमयमऽक्रियते"ति^५ । इष्टकचितेष्वग्निषु यत्क्रियामयं-
यज्ञियं^६ कर्म क्रियते, तन्मनोनिर्वर्त्येषु^७ मनश्चिद^८गिषु मनोमयमेवाक्रि-
यते"ति^९ यचनात् कृतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते ।

नन्वत्र विधिपदाश्रयणात् फलसम्बन्धा^{१०} प्रतीतिश्चेष्टकचितान्युप^{११}
स्यापितक्रियामयकृतुपकारणाद्विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपतेषां बाध्येत,^१
नेत्याह-

१ एवं विद्याचिता इति लि० पु० ।

२ चात्र तेषां शेषी विद्यारूपे कृतुः तेन-इति लि० पु० ।

* मनसैवेति प्रायः पुनःपुनः पु- द्वेषि ।

३ मनसैव-इति लि० पु० ।

४ स्तुषन्तेति पु० द्वेषि ।

५ संशयितिसु० पु० ।

६ मनसा अशंसति-इति सु० पु०, मनसा अण्डह्यन्त-इति लि० पु० चाधिकमत्र ।

७ यद्यदिति लि० पु० ।

८ मनसैव क्रियते ते-इति लि० पु० ।

९ यज्ञीयमिति सु० पु० ।

१० तन्मनोमयक्रत्वनुप्रवेशेनापि न चित्तार्थं यद्य इष्टके चित्तार्थे स्यकसूत्रारण्ये
शक्ये तदेव मनश्चित्तमपि विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन फलसम्बन्धनिर्देशात्प्राम्यते
परेण च शक्ये तादृश्यं तद्विध्यत्विद्याप्रतिपादित्यमयमन्यते परेण च प्रहणया
पार्थं चात्रनेत्र एवेति चित्तसाम्यायनेकार्थ-इति लि० पु० ।

११ ०विद्यया-इति सु० पु० । १२ ०मयैव क्रियते इति-इति लि० पु० ।

१३ ०संबन्धादिति लि० पु० । १४ ०नयः-इति लि० पु० ।

१५ ०रूपतेषां बाध्येत-इति लि० पु० ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

‘श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्वलीयस्त्येन’ श्रुत्याद्यवगतः क्रतुरेषां तदन्वयरश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते । श्रुतिस्त्वायत्-“ति हैते विद्याचित्त एवे”ति, तां विदुषोति “विद्यया हैवेत एवविदरिचता भवन्ती”ति । ‘विद्यया’-विद्यामयेन क्रतुना सम्यग्वा मनश्चिदादयश्चित्ता भवन्तीत्यर्थः । “तान्” हैतानेवविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते”-इति लिङ्गम् । वाक्यं च “एवविदे चिन्वन्ती”ति । समभिव्याहारो बाधयम् । एवविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापिचयनं मनसा सम्यादितं परिमितकर्तृकालक्रियामयेष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुपवेशसम्भवमलभमानं विद्यामयक्रत्वनुपवेशे लिङ्गं भवति ।

यच्चैदमुक्तम्-विधिप्रत्ययाश्रयणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेरव क्रिया-मयात्कृतोरन्योऽत्र विद्यामयः क्रतुर्न सम्भवतीति, तत्राह-

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वचद् दृष्टञ्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

इष्टकविताऽन्वयिनः क्रियामयात्कृतोर्विद्यामयोऽयक्रतुः^१ पृथक्त्वेनानुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वहेतुभ्योऽवगम्यते । अनुबन्धाः यज्ञानुबन्धिना यज्ञ-स्तोत्रशस्त्रादयः “मनसैषु यहा चएह्यन्त मनसा ऽस्तुवत” मनसाऽशंभ-चित्वादिना प्रतिपादिताः । ‘यादि-शब्देन श्रुत्यादयः पूर्वाक्ता एह्यन्ते । श्रुतिलिङ्गादिभिः सानुबन्धैर्विद्यामयः क्रतुः पृथक्त्वगम्यत इत्यर्थः । ‘प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्,’ यथा प्रज्ञाऽन्तरं दहरविद्यादि क्रियामयात्कृतोः पृथ-

१ प्रकरणान्लिङ्गत्वेनेति लि० पु० प्रमादः । २ तानिति सु० पु० ।
 ३ वेद्येऽत्र लि० पु० । ४ छीत्यधिकं सु० पु० ।
 ५ ०चयेत्-इति लि० पु० । ६ समयेति लि० पु० नास्ति ।
 ७ पुत इति लि० पु० । ८ स्तुवन्तेति सु० पु०, स्तुवन्ति लि० पु० ।

भूत श्रुत्यादिभिरवगम्यते, एवमयमपि । एव चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते
 विद्यामये यत्रोऽवगते सति विधिः परिकल्प्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपेषु
 कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तम्—“वचनानि स्वपूर्वत्वा”दिति । फलवत्त्वं
 च “तेषामेकैक” एव तावान् यावानमौ पूर्व”इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेण-
 ष्टकचितस्यानैर्यत्फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते ।

यत्पुनरतिदेशेन तुल्यधीर्यत्वावगमात् क्रियामयक्रत्वनुपवेशो
 ऽवगम्यत इत्युक्तम्, तत्राह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादधान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यम्, येन
 क्रियामयक्रत्वनुपवेश एषा स्यात् । यस्मात्कस्माच्चित्सामान्यमात्रादति-
 देशोपलब्धेः । उपलब्ध्यते हि “स एव एव मृत्युयं एतस्मिन्मण्डले पुरुष”
 इत्यादिषु सहवृत्त्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः । न हि तत्र मण्डलपुरु-
 षस्य मृत्युवत्तल्लोकापत्तिस्तद्वेशपाप्सरपि भवति, एवमिहापि मनश्चि-
 दादीनामिष्टकचितानिवद्वाधातिदेशमात्रेणैष्टकचितानिदेशरूपक्रियाम-
 यक्रत्वनुपवेशेनापि न भवितव्यम् । अत इष्टकचितानि स्वक्रतुद्वारेण
 यत्फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फलमित्यति-
 देशादवगम्यते ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वान्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेण च बाह्यणेनास्यापि मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य
 ताद्विध्यम्—तद्विधत्स्व, विद्यामयप्रतिपादित्वमवगम्यते । परेण हि बाह्य-

१ दिभिश्चेति सि० पु० ।

२ स्वरूपेति सि० पु० ।

३ वचनानित्यस्येति सि० पु० ।

४ फलं च तेषामेकैक इति सु० पु० ।

५ तुल्यकार्यत्वेति अत्रचित् ।

६ यस्मादिति द्विसु० पु० ।

७ मात्रादतिदेश इति सु०, सि० पु० मात्रादतिदेश इति ।

८ चादिशब्देः नास्ति सि० पु० ।

९ प्रतिपादितत्वात् सि० पु० ।

जेन-“अथ वाच लोक एषोऽग्निश्चितः तस्याप एषं परिश्रित” इत्यादिना .“स यो हैतदेवं वेद लोकंपृषामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यत” इति पृथक्कृत्वा विद्वैत्र विधीयते । तथा वैश्वानरविद्यादौ विद्वैत्र विधीयते । अतोऽग्निरहस्यस्य^१ क्रियैऋषियंपत्य न्नास्ति । एवं तर्हि विद्यामया मनश्चिदादयो बृहदारण्यकेऽनुबन्धुष्याः किमर्थमिहानुबन्धन्ते । तन्नोच्यते-‘भूयस्त्वात्स्वनुबन्ध’इति । मनश्चिदादियु सम्पादनीयानामान्यङ्गानां भूयस्त्वात्तत्सविधाविहानुबन्धः कृतः ॥

पूर्वविक्त्याधिकरण समाप्तम् ॥ १८ ॥

अथ शरीरे भागधिकरणम् २० । एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥५१॥

सर्वेषु परविद्यासूपस्योपासनस्वरूपषट्पदासकरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तम्-‘त्रयाणामेष चैशमुपन्यासः प्रश्नश्चे’ति । अत्यति घास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मरुत्वेनानुसन्धानं“मात्मेति तूपगच्छन्ति यादयन्ति चे”ति । किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्ता भोक्तेहामुत्र संचारसमोऽनुसन्धेय उत प्रज्ञापतिशक्योदितापहतपाप्मत्वादित्स्वरूपः । किं युक्तम् । ज्ञातृत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते । कुतः । अस्योपासकरुत्वात्मनः शरीरे भावात्, आत्मनः शरीरे वर्तमानस्य तादृशमेव रूपम्, तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्धौपपत्तेरिव । न हि कर्मस्यऽधिकृतानां स्वर्गादिकलाचिना ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां यादृशं रूपम्, तादृशं रूप साधनानुष्ठानदशायामनुसन्धातव्यम्, तावतैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेः, अतिरिक्तानुसन्धाने प्रयोजनाभावात् । तदविशेषादिहापितथैव । ननु चान्न “यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती”ति विशेषयचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार^२ एवानुसन्धातव्य^३ इत्य-

१ अग्निश्चित इति लि० पु० ।

२ लोकंपृषामेनमिति सु० पु०, लोकपुराणानामेनमिति लि० पु० ।

३ अहस्येति लि० पु० ।

४ अकम इति लि० पु० ।

५ तावता-इति लि० पु० । ६ न उ यात्रेति लि० पु० ।

७ अस्याधिकारे-इति लि० पु० । ८ अत्यं-इति लि० पु० ।

वगम्यते, नैवम्, १ "तं यथायथोपासते" इत्युपास्यविषयत्वात्तस्य—इत्येवं
प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

न त्वेतदस्ति—यज् ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसन्धेय इति । अस्या-
त्मनः संसारदशायां मोक्षदशायां यो व्यतिरेकः सोऽपहतपाप्मत्वादि-
कोऽनुसन्धेयः । अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं तादृगरूप एवोपासनवे-
लायामात्माऽनुसन्धेय इत्यर्थः । कुतः । 'तद्भावभावित्वात्तदुपासते ।
'यथाकृतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' "तं यथायथोपा-
सते तथैव भवती"ति यथोपासनमेव हि भाषति; श्रूयते । न च परस्वरूप-
मानविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते, प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरी-
रतयोपास्यकोटिनितितत्वात् । अतः अत्रापतिवाक्योदितापहतपाप्म-
त्वादिगुणकप्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य^२ तथा रूपमेव प्राप्यमित्युक्त
भवति । अत एवैवंकृतुरिहामुं लोकं प्रेत्याऽभिसम्भवितास्मी'त्युच्यते ।
तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसन्धेयः^३ । 'उपलब्धिवत्'—ब्रह्मोपल-
ब्धि^४वत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहितं यथावस्थितब्रह्मस्वरूपविषया,
तथाऽऽत्मोपलब्धिःपि यथाऽवस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः । कर्मस्वा-
ऽऽत्मस्वरूपानुसन्धानं न^५ कर्मोक्तम्, "यजेत^६ स्वर्गकाम" इति कर्मोनुष्ठा-
नमेव^७ हि फलाय चोच्यते, देहाद्यतिरिक्तज्ञान^८त्वाद्याकारत्वावगतिः
कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकाराच्चेति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षित-
मिति न किञ्चिदपहोतम्^९ ॥ ७

शरीरे भाषाधिकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

१ नैव—इति सि० पु० ।

२ नन्वे—इति सि० पु० ।

३ ०दशायामिति सि० पु० ।

४ सत्प्रभावा—इति सि० पु० ।

५ ०प्रत्यगात्मशरीरपरमात्मा उपासनस्येति सि० पु० ।

६ अतो एवं कतु देहात् प्रेत्येति सि० पु० ।

७ पु० द्वयेति नति भाषितः ।

८ ब्रह्मोपासनेति सि० पु० ।

९ यजेनेति सि० पु० ।

१० ०ष्ठान यजेति सि० पु० ।

११ देहातिरिक्तज्ञान—इति सि० पु० ।

१२ तावन्मात्रेति न किं चिदपहोतमिति सि० पु० ।

अथाङ्गाववद्वा- अङ्गाववद्वास्तु न शाखास्तु हि प्रति-
धिञ्चरत्तम् २१ । वेदम् ॥ ५३ ॥

“ओमित्येतद्वत्तमुद्गीयमुपासीत” “लोकेषु पञ्चविधं सामोपा-
सीत” “उक्थमुक्यमिति धै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्त्यमियमेव पृथिवी
अयं वाच” लोक एषोऽग्निश्चित”^१ इत्येवमाद्याः क्रत्वङ्गाश्रया उपासना
भवन्ति । ताः किं यासु शाखासु श्रूयन्ते तास्येव नियता, उत सर्वासु
शाखासु^२द्गीयादियु सम्बन्धन्त इति विचारः । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे
स्थितेऽपि प्रतिषेदं स्वरभेदादुद्गीयादयो भिद्यन्त इति तत्रतत्र व्य-
तिष्ठेरविति युक्ता शङ्का । किं युक्तम् । व्यतिष्ठेरविति । कुतः ।
‘उद्गीयमुपासीते’ति सामान्येनोद्गीयसम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव
शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीयविशेषस्य सविधानात्, तस्मिन्नेव विशेषे
पर्यवसानं युक्तमित्येव^३माद्यास्तास्येव^४ शाखासु व्यतिष्ठेरवित्येवं प्राप्ते
प्रवत्सहे-

‘अङ्गाववद्वास्त्य’ति । ‘तु’-शब्दः पठं व्यावर्त्तयति । न ह्युद्गी-
याद्वद्वावद्वा उपासनास्तास्येव शाखासु व्यतिष्ठेरन्, अपि तु प्रतिषेदं
सम्बन्धेरन्, सर्वासु शाखास्वित्यर्थः । ‘हि’-शब्दो हेतौ । यस्माच्छ्रुत्यैवो-
द्गीयाद्वद्वावद्वा, तस्मात् यत्रोद्गीयादयस्तत्र सर्वत्र सम्बन्धे-
रन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीयश्रुतयो भिद्यन्ते, तथाऽपि सामान्येनो-
द्गीयश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः संनिहिता इति न क्वचिद् व्यवस्थायां प्रमाण-
मस्ति । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः । अतः सर्वासु
शाखास्येकस्य क्रतोः सविधानात् क्रत्वङ्गभूतोद्गीयादयोऽपि सविहिता
इति नैकस्य सविधियोगोऽस्तीति न व्यथस्या ।

१ ०मित्येतदिति नि० पु० ।

२ वा-इति मु० पु० ।

३ ०चितमिति नि० पु० ।

४ शाखास्विति नास्ति नि० पु० ।

५ युक्तमिति, इत्येवमिति मु० पु० ।

६ पर्यवसानमित्येव युक्तवमाद्यास्तास्येवेति नि० पु० ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

'वा'-शब्दश्चाद्यै । 'आदि'-शब्देन जातिगुणसंख्यासादृश्यक्रम-
द्वयकर्मणि एहन्ते । यथा मन्त्रादीनामेकैकशाखास्वाऽऽम्नातानामपि
शेषिणः क्रतोः सर्वशाखास्येकत्वेन यथायथं श्रुत्यादिभिः सर्वासु शाखासु
विनियोगो न विरुध्यते, तद्वद्विहाय्यविराधः^१ ॥

अङ्गावद्यद्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २९ ॥

अथ भूमिवाय
व्याधिकरणम् २२ ।

मूत्रः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५५॥

"प्राचीनशाल औपमन्यव" इत्यादिभ्य वैश्वानरविद्याऽऽम्नाता
तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतः स्वलौकादित्यत्रा-
ध्याकाशाऽऽप्यधिष्यद्यवः । तत्र च द्यौर्मूर्द्धा, आदित्यरश्मिः, वायुः प्राणः,
आकाशः सन्देहः, मध्यकाय इत्यर्थः, आपो वस्तिः, पृथिवी पादादित्य-
द्यवविशेषाः । तत्र संशयः—किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तोपासनं
कर्तव्यं, मुत व्यस्तस्य समस्तस्य च, अथ^२ समस्तस्यैवेति । किं
युक्तम् । व्यस्तस्येति । कुतः । उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात् । तथा
ह्युपदिश्यते, औपमन्यवशब्दः किलोद्दालकपत्राः कैकेयमश्वपतिमुपसद्या-
"स्मानमेवैव वैश्वानरं स^३प्रत्यधेयि तमेव नो ब्रूही"ति पप्रच्छुः, स च
तेभ्यः प्रत्येकं स्तोपास्यान् व्युत्पृथ्वीनुक्तवद्भ्या मूर्द्धादियु व्यस्तोपासनं
तत्रतत्र फल^४ चोक्तवान् "अल्पऽद्यं पश्यति प्रिय भवत्यस्य ब्रह्मवर्चम
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" "मूर्द्धा त्वेव आत्मन इति" एष
वै सुतेजा आत्मा वैश्वानर इत्यादिना तेषुतेषुपासनेषुपास्यस्य वैश्वान-
रस्य चाह^५ । अतो व्यस्तस्यैवोपासनं कर्तव्यम् । परत्र "यन्त्वेतमेव
प्रादेशमात्रमभिविधानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति व्युत्पृथ्वीपदेशा

१ विहाय्यमेव इति ति० पु० ।

२ व्यस्तस्य समस्तस्य च अर्थेति ति० पु० नास्ति ।

३ समिति नास्ति ति० पु० । ४ अत्रमिति ति० पु० ।

५ इत्यादि तेषुपासनेषुपास्य वैश्वानरस्य प्रादेशेति ति० पु० ।

वच्छिन्नमात्रे^१ वैश्वानर उक्तस्य सूत्राद्युपासनस्य समासिनोपसंहार इत्यव-
गन्तव्यम् । अपर आह-एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति, पृथक्-
फलनिर्देशात्-“यस्त्वेतमेवं प्रावेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते स सर्वेषु^२ लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्यचमती”ति । न
वैतायता वाक्यभेदः । यथा भूमिद्वयोपक्रमे नामाद्युपासनं तत्फलं
वाभि^३धाय “एष तु वा चतियदति यः सत्येनातिचरती”त्यादिना
भूमिद्वयामुपदिश्य “स स्वराह भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामवारो
भवती”ति तत्फलं च व्यपदिशति । तत्र भूमिद्वयापरस्थेऽपि वाक्यस्य
नामाद्युपासनरोपासनं तत्फलं चाङ्गीक्रियते,^४ तथेहापि । इत्येवं प्राप्तेऽभि-
धीयते-

‘भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्व’मिति । भूमो विपुलस्य समस्तस्यैव ज्ञाय-
स्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः, एकवाक्यत्वावगतैः । तथा हि, प्राचीनशाल
श्रीपमन्यश्च इत्युपक्रम्यो “द्वालकी ह वै भगवन्तोऽयमाह्विः संप्रतीममा-
त्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामि”ति वैश्वानरात्मबुभुत्मयीप-
मन्यवाद्यः पञ्च महर्षयस्तमुद्रालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभ-
मानास्तेन च सहाश्रवणं कैकेयं^५ वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्या^६ “त्मान-
मेवेमं वैश्वानरं संप्रत्येधेयि तमेव नो ब्रूही”ति पृष्ट्वा तत्सकाशात्पर-
मात्मानं वैश्वानरं स्यनोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलं च
सर्वलोकसर्वभूतसर्वोत्पाद्यभूतग्रहानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो^७ वा-
क्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽप्यगते सत्युपपदविशेषेणूपास्ति-
यचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैर्ऋदेश^८नुषादमात्रमिति निश्चीयते ।
‘क्रतुवत्,^९ यथा “वैश्वानरं द्वादशरूपालं निर्घेत्तु पुत्रे ज्ञात” इति विहि-

१ मात्रे-इति नास्ति नि० पु० । २ व्यन्तोत्वधिक नि० पु० ।

३ अभिविमानं वैश्वामामुपास्ते सर्वोच्यति मु० पु० ।

४ समित्वाधिकं नि० पु० ।

५ वायवीयत इति ति० पु० ।

६ कैकेयमिति पु० हृषेयि ।

७ ब्रूयतेति मु० पु० ।

८ सर्वगत इति नि० पु० ।

९ उपासनैतदेका-इति नि० पु० ।

१० क्रतुवदिति नि० पु० नास्ति ।

तस्यैव कृतोरेकदेशा 'यदष्टाकपालो भवती'त्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा
समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनम् । तथा हि दर्शयतीयं श्रुति-
व्यस्तोपासनेऽनर्थं द्रुयती-“मूर्द्धा ते व्यपतिष्यन्नां नागमिष्य” इति,
“अन्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य” इत्यादिका । अत इदमप्यपास्तम्-
यवामाद्युपासनसाम्यं मुक्तम् । तत्र हि नामाद्युपासनेष्वनर्थो न श्रुतः,
नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयितफलत्वं श्रुतम्-“एष तु वा
अतिषदति यः सत्येनातिषदती”ति । तत्र^१ एव तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि
वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथाऽतिशयित-
फलत्वनिमित्तातिषदादेन^२ भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः । अतः^३ समस्तोपासन-
मेव न्याय्यम् ॥

भूमज्यापस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २२ ॥

अथ शब्दादिभेदाधिकरणम् २३ । नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

इह ब्रह्मविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्तैकफलाः सद्विद्याभूम-
विद्यादहरविद्यापक्रोसलविद्याशाण्डिल्यविद्यावैश्वानरविद्याऽऽनन्तमप-
विद्याऽऽत्तरविद्यादिका एकशाखागताः शाखान्तगतार्षोदाहरणम्,^४
अन्याः प्राणाद्यैकविषयफलारव^५ । किमत्र विद्वैक्य, मुक्त विद्याभेद इति
संशयते । अत्रैवासां परस्परभेदे समर्पिते सत्येकस्या दहरविद्यादिकायाः
सर्वेष्वेवान्तप्रत्ययन्यायः । किं युक्तम् । विद्वैक्यमिति । कुतः । वेदास्य
ब्रह्मण एकत्वात् । वेदं हि विद्याया रूपम् । अतो रूपैक्याद्विद्वैक्यमि-
त्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

'नाने'ति । नाना भूताः विद्याः । कुतः । शब्दादिभेदात् ।

'आदि'-शब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि दृश्यन्ते । शब्दान्तरा-

१ विदितस्य कृतोरेकदेशो यदष्टाकपाल इत्यादिभिरनूद्यन्ते तथा-इति लि० पु० ।

२ इदमप्येवास्मिन्निति लि० पु० । ३ अस्मिन्निति लि० पु० नास्ति ।

४ अथमर्पितं लि० पु० । ५ अत इति लि० पु० ।

६ अन्यथातिशयमिति तत्र एव भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासना
मत्पक्षनिमित्ततातिषदादेन-इति लि० पु० । ७ अत एवेति लि० पु० ।

८ षोडशोदरणीया इति लि० पु० । ९ अकारो नास्ति लि० पु० ।

दिभिरत्र विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते । यद्यपि 'वेदो' 'पासीते'-
त्यादयः शब्दाः प्रत्ययाद्युत्पत्तिभिर्धायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषया, स्तथा-
ऽपि तत्तत्प्र'कारणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशि-
ष्टब्रह्मविषयप्रत्ययाद्युत्पत्तिवशाधिः प्रत्ययाद्युत्पत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति ।
ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसम्बन्धुपासनविशेषाभिधायीति च निराकाङ्क्षाणि वा
क्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणविद्याऽभिधायीनीति निरवीयते । अस्मि-
न्वर्षे "शब्दान्तरे कर्मभेद' इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैस्सिद्धेऽपि पुन-
रिह प्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्व'विधेय'ज्ञानपराणीति कुट्टितनिरस-
नाय । अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥

शब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥ २३ ॥

अथ विकल्पाधिकरणम् २४ । विकल्पोऽविशिष्ट'फलत्वात् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तम् । इदा-
नीम्, आसां विद्यानामेकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि सम्भ-
वत्युत प्रयोजनभावाद्दिकल्प एवेति विधये' किं युक्तम् । समु-
च्चयोऽपि सम्भवतीति' । कुतः । एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि
समुच्चय'दर्शनात् । दृश्यते ह्येकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्श-
पूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वापेतयेकत्र पुरुषे समुच्चयः, एष-
मिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेतया समुच्चयोऽपि सम्भवतीत्येव प्राप्ते
प्रवक्ष्यते-

'विकल्प' एव, न समुच्चयः सम्भवतीति । कुतः । 'अ'विशिष्ट-
फलत्वात्' । सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः
फलमविशिष्टं श्रूयते, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स एको ब्रह्मण आनन्दः
त्रात्रियस्य चाकामहतस्य" ।

१ ०पि तदिति नि० पु० ।

२ य'शब्दोति नि० पु० ।

३ वेदे-इति नि० पु० ।

४ स्वर्गोति नि० पु० ।

२ ०प्यभिधेयेति नि० पु० ।

५ इतिशब्दो नास्ति नि० पु० ।

७ अ-इति नत्र नास्ति नि० पु० ।

“यदा^१ परयः परयते इत्यवगो
कर्त्तारमीशं पुनश्च ब्रह्म योनिम् ।
तदा विद्वान्मुष्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं माम्यमुपैती”त्यादिभ्यः ।

ब्रह्म हि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमान^२मनत्रधिकारिणयानन्दं
भयति । स च तादृशो ब्रह्मानुभव एकपा विद्वयादुपगम्यते चे, त्किम-
न्यपेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देयतः कानातः स्वरूपतरव परि-
मितत्वेन तत्र^३ देशादपेतया भूयस्त्वसम्भवात्तदार्थिनः समुच्चयः सम्भ-
वति,^४ इह^५ तु तद्विपरीतम्यरूपे ब्रह्मणि तत्र सम्भवति । सर्वत्र विद्वान्
ब्रह्मा^६नुभवविरोधनादिकर्मो विद्वानिरमनमुत्तेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यधि-
शिटफलत्वात्सर्वासां विकल्प एव ।

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्वानः स्वर्गादिफलकर्मव्ययेष्टं वि-
कल्प्येत् न समुच्चयेत् वा,^६ तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेतासम्भ-
वात्, तदाह^७—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेत् वा
पूर्वहेत्यभावात् ॥ ५८ ॥

अपरिमित^८फलत्वाभावादित्यर्थः ॥

विकल्पाधिरणं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अथ यथाप्यभावा
धिकरणम् २५ ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः^९ ॥ ५९ ॥

उद्गीथादिकस्वङ्गेष्वश्रिता^{१०} “ओमित्येतद्वत्तरमुद्गीथमुपासीते”-
त्यादिका विद्वानः किमुद्गीथादियत् प्रत्यर्थतया प्रत्युप नियमेनोपादेया

१ च यदा—इति लि० पु० ।

२ स्वरूपमनुभूयमानमिति सु० पु०, स्वयं प्रकाशमानमिति लि० पु० ।

३ तत्र इति लि० पु० ।

४ इति शब्दाधिक्ये सु० पु० ।

५ इह इति लि० पु० । ६ विकल्पेन समुच्चयेत् वा—इति लि० पु० ।

७ तदा इति लि० पु० ।

८ अपरिमितेति सु० पु० ।

९ यथाप्यभावा इति लि० पु० । १० प्रत्यङ्गे विद्यापिभा—इति लि० पु० ।

उत गोदोहनादिवत्युह्यार्थतया यथाकाममिति विशये^१ नियमेनोपादेया इति युक्तम् । ननु चासां पुरुषार्थत्वेनानियमः^२ प्रतिपादितः “तद्विधायिणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः^३ फल^४मित्यत्र । सत्यं तदेव द्रढयतुं कैश्चिन्निरुद्धदर्शनेर्युत्पत्त्या चातिष्यते । तत्र हि ‘तेनोभौ कुहत्’ इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्वमुक्तम् । उपासनाश्रयभूताद्दुर्गाद्यादिवदुपासनानामप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते । न ह्यत्र “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये”दित्यादिवदुपासनाविधिशाब्दो फलसम्बन्धः शूयते । “उद्दगीथमुपासीते”त्युद्दगीथादिसम्बन्धितयैशोपासनं प्रतीयते । “यदेव विद्यया करोति श्रुतयोपनिषदा तदेव धीर्ययत्नः”मिति यत्तमानापदेशरूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो ज्ञायते, स्वशाब्दयेनैवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धमुद्दगीथादि^५सम्बन्धेन निर्जातक्रत्वङ्गभाषस्य शाब्दान्तरस्यवर्तमानफलसम्बन्धनिर्देशोऽर्थावधारणं स्यात्, अपापरलोकाश्रयणादिवत् । अतो यद्योद्दगीथादय उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्ते, तथा^६ तदाश्रिताश्वोपासनास्तन्मुखेन क्रत्वङ्गभूता इति नियमेनोपादेया एव ।

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः—शासनं विधानमित्यर्थः । “उद्दगीथमुपासीते”त्युद्दगीथाङ्गतयोपासनविधानाच्चेोपादाननियमः । “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये”दित्यादिवद्विधिशाब्दोऽधिकारान्तराश्रयणादुद्दगीथाङ्गभाष एव हि विधेय इति गम्यते ।

समाहारात् ॥ ६१ ॥

“हावृषदनाद्वैद्यापि दुर्दगीथमनुसमाहरती”त्युपासनस्य समाहा-

- १ विषये—इति लि. पु. ।
- २ ०र्थत्वेन नियम इति लि. पु. ।
- ३ ०नियमात्तद्दृष्टे पृथग्व्यप्रतिबन्ध—इति लि. पु. ।
- ४ ०दुपासीतानामिति लि. पु. । ५ ०मानोपेत लि. पु. ।
- ६ चादिवद्ये लि. पु. नास्ति । ७ उपाधीयन्त इति लि. पु. ।

रनियमो दृश्यते । दुरुद्गीघम्, घेदनविहीनमुद्गीघम्^१ । घेदनदानावन्त्येन
समाधानं सुवत्सस्य † नियमेनोपादानं दर्शयति ।

गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य † प्रणवस्य सोपासनस्य "तेनेयं
त्रयी विद्या वर्तते श्रीमित्याश्रावणत्वोमिति शंसत्वोमित्युद्गायती"ति
साधारण्यश्रुतेरुपासनसमाहारो गम्यते । तेनेति प्रकृतपरामर्शात् सोपा-
सन एव प्रणवः सर्वत्र संहरति । अत उपासनस्य प्रणवसहभावात्तद्व्यम-
दर्शनाज्जोद्गीघाद्युपासनानामुद्गीघादिविधियमेनोपादानमिति प्राप्त
उच्यते-

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

न घे^२तदस्ति यदुद्गीघाद्युपासनानां क्रतुपूद्गीघादिवदुपादान-
नियम इति । कुतः । 'तत्सहभावाश्रुतेः' उद्गीघाङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः ।
अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति । यद्यप्युद्गीघमुपासीतेत्यस्मिन्
यदसमुदायेऽधिकारान्तरं न^३ पतीयते, तथाऽपि तदनन्तरमेव "यदेव
विद्याया करोति श्रुद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति विद्यायाः
क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साधनभावः^४ प्रतिपाद्यते, तेन क्रतुफलात् पृथग्भू-
तफलसाधनाभूता विद्याद्गीघमुपासीतेति कर्त्तव्यतया विधीयते । क्रतु-
फलात् पृथग्भूतफलसाधनतयाऽवगतस्योपासनस्य क्रत्वङ्गभूतोद्गीघाङ्ग-
तया विनियोगो नोपपद्यते, अत उपासनस्याश्रावणेतार्यां सविहित उद्-
गीघ आश्रयमात्रं भवति । उद्गीघश्च क्रत्वङ्गभूत इति क्रतुप्रयुक्तोद्गी-
घाश्रय^५ उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमि-
दमधिकारान्तरमिति न क्रतुपु तदुपादाननियमः । वीर्यवत्तरत्वं च क्रतु-
फलस्य प्रबल^६कर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम्, क्रतोरविलम्बितफलत्व-

१ उद्गीघमिति नास्ति लि. पु । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो लि. पु. च्युटितः ।

२ न घे-इति सु. पु. । ३ नेति लि. पु. नास्ति ।

४ एतत् प्रति साधनमेवेति लि. पु. ।

५ एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो लि. पु. च्युटितः ।

६ उद्गीघाद्याश्रये-इति सु. पु. । ६ कथनेति लि. पु. ।

मित्यर्थः । पर्णतादीनां तु 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भव-
ती'ति विद्यायाः फलसाधनत्ववदपापश्लोकश्रवणादिकलं प्रति साक्षा-
त्साधनभावो न श्रुत इति कृत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया विनियोगाविरोधा-
त्तदङ्गभूतानां^१ फलान्तरसाधनभाव^२कल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवाद-
मात्रं स्यात् ।

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरूपासनोपादानानियमम्,^३ "एवंविदु वै ब्रह्मा
यज्ञं यजमानं सर्वोश्चात्विंजोऽभिरक्षती"ति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां
रक्षणं ब्रुवत्युद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्यतदुपपद्यते । अनेन
लिङ्गेन पूर्वाक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्रापिकत्वमवगम्यते । अतोऽनि-
यम एवेति स्यितम् ॥

यथाऽऽश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
साधनाख्यस्य तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ कर्मात्मित्वधिकं लि. पु. । २ साधनाभावोति लि. पु. ।

३ उपादाननिष्कामिति लि. पु. ।

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ पुरुषार्थाधि
करणम् १ । पुरुषार्थाऽतः शब्दादिति चादरायणः ॥ १ ॥

गुणोपसंहारानुपसंहारफला विद्वैकस्वनानात्स्वचिन्ता कृता ।
इदानीं विद्यातः पुरुषार्थे, उत विद्याङ्गकात्कर्मण इति चिन्त्यते । कि
युक्तम् । 'अतो' विद्यातः पुरुषार्थे इति भगवान्वादरायणो मन्यते ।
कुतः । 'शब्दात्' । दृश्यते ह्यौपनिषद्. शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन्-
"ब्रह्मविद्याप्रोति परम्"

"घेदाहमेत पुरुषं महान्त-

मादित्यवशं तमसः परस्तात् ।

तमेवं विद्वानमृत इह भवति

नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय" ॥

"यथा नद्याः स्पन्दमानाः समुद्रे

ऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः

परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य' मित्यादिः ।

तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यर्थातिष्ठते-

शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथाऽन्येऽपि जैमिनिः ॥ २ ॥

नैतदेव यद्विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यत इति । न ह्येव
"ब्रह्मविद्याप्रोति पर"मित्यादिशब्दो घेदनात्पुरुषार्थावाप्तिमवगमयति,
कर्मसु कर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यखेदनप्रतिपादनपरत्वात् । अतः कर्तुं-
सस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वात् तत्र फलश्रुतिरर्थात्तदमात्रम्,
यथाऽन्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तदुक्तम्-"द्रव्यगुण
सस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थात्तदः स्या"दिति । ननु च कर्मसु

कर्तुर्जावादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यत इति प्रागे-
 षोपपादितम् "नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "अनुपपत्तेस्तु न
 शारीरः" "इतरपरामर्शात्स इति चेवासम्भवा"दित्येषमादिभिः सूत्रैः,
 तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि
 "अधिकं तु भेदनिर्देशा"दित्येषमादिभिर्निरस्तम् । 'सामानाधिकरण्य-
 निर्देशश्चै"तदात्म्यामिदं सर्वं" 'सर्वं यत्स्वयं ब्रह्मे"ति चेतनाचेतनसाधा-
 रणः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् चित्यादिनाऽऽगततत्तदा-
 त्मतामाऽवस्थितिनिबन्धन इत्य"ऽवस्थितेरिति काशकृत्स्न" इत्यादिभिरुप-
 पादितम्, तत्कथं कर्मसु कर्तुरात्मनो याद्यात्म्योपदेशपरा वेदान्तशब्दा
 इति विद्यायाः कर्मोद्भूत्वं प्रतिपाद्यते । उच्यते-वेदान्तवाक्येष्वेव विद्या-
 याः कर्मप्राधान्यं सूचयद्विलिङ्गैस्तदुपशृङ्खितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च
 वेदान्तशब्दा देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाद्यात्म्योपदेशपरा इति बलादभ्यु-
 पगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः
 क्रत्वनुपदेशो न शक्यते वक्तुम्, यत्तुलौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाध्यभित-
 रितक्रतुसम्बन्धित्याभावात् । नैवम्, लौकिकस्य कर्मणः कर्तुर्देहादध्यति-
 रिक्तत्वेऽप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्ताद्येवोपयोगात्, तत्स्वरूप-
 प्रतिपादनमुखेन क्रत्वनुपदेशो न विद्यते । अतो विद्यायाः क्रतुशेष-
 त्वावातः पुद्गलायः ।

कानि पुनस्तानि लिङ्गानि, यदुपशृङ्खितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन
 वेदान्तशब्दा जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयते,^१ तत्राह-

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वेषावारो दृश्यते । अश्वपतिः कैकेयः^२
 किलात्मविक्षमस्तद्विज्ञानायोपगतांस्तानृषीन् प्रत्याह "यत्प्राणा ह वै
 भगवन्तो ऽहमस्मी"ति । तथा च जनकादयो ब्रह्मविदपसराः कर्मेनि-
 ष्ठाः स्मृतिषु दृश्यन्ते-

१ तदेवमित्यधिकमिह लि. पु. । २ कत्वद्वैति लि. पु. ।
 ३ निर्णीयन्त इति मु. पु. । ४ कैकेय इति पु. द्वयेपि ।

“कर्मणैव हि भविद्विमास्थिता जनकादयः”

“इयान् सोऽपि मुखहून् यज्ञान् ज्ञानध्वषाश्रय” इति ।

अतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्तुः स्वरूपवेदनपरत्वेन कर्माह्वस्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः ।

निह्नमिदम्, प्राप्तिरुच्यता,मित्यत्राह-

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माह्वस्वमाह “यदेव विद्याया करोति श्रुतयोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवती” इति । नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गी-
यमानविषयेति व्यथस्यापयितुं शक्या, यतः, प्रकरणाच्छ्रुतिर्ब्रह्मीयसी ।
“यदेव विद्याया करोती” इति विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिः ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते” इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च
वृश्यते, साहित्यं चात्केन न्यायेन विद्यायाः कर्माह्वस्वे सत्यं भवति ।

तद्वतो विद्यानात् ॥ ६ ॥

विद्यायतः कर्मविधानाद् विद्या कर्माह्वमित्यवगम्यते । “आचा-
र्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशयेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे^१
शुवौ देश” इत्यादौ^२ वेदमधीत्येत्यध्ययनयतः कर्माणि विदधतर्थावबो-
धपर्यन्ताध्ययनयत^३ एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तं ह्यध्ययनमिति
स्यापितम् । अतो ब्रह्मविद्याऽपि कर्मसु विनियुक्तेति न एवकुलायाव-
कल्पते ।

नियमात् ॥ ७ ॥

इतश्च न विद्यातः पुरुषार्थः । “दुर्ध्वेषेह कर्माणि त्रिलोचिबे-
च्छतं समा” इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य^३ सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियो-
गात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते, विद्या तु कर्माह्वम् ।

१ कुटुम्बो-इति वि. पु. ।

२ इत्यादौति लि. पु. ।

३ पुरुषार्थस्येति लि० पु० ।

इत्येष माप्ते प्रघत्सहे-

अधिकोपदेशात्तु चादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

‘तु’-शब्दात्पठो व्यावृत्तः । शिष्यात् एव पुरुषार्थः । कुतः ।
 ‘अधिकोपदेशात्,’ कर्मसु कर्तुर्जीयाद्वैयप्रत्यनीकानश्रुतिशयामद्वैयक-
 न्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थांतरभूतस्य पास्य घञ्प्रणो घेद्यतयोपदेशाद्,
 भगवतो चादरायणस्य शिष्यातः फलमित्येषमेष मतम् । लिङ्गानि
 तिष्ठन्तु, घेद्यतयोपदेशस्तु ताश्रत्^१ कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव ।
 कथम् । ‘तद्दर्शनात्,’ प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यमभायनीयानन्तगुणाकरस्य
 घेद्यस्य निरस्तनिवृत्तहेय^२गन्धस्य स्यसङ्गन्यकृतजगदुदयविभयलपनीनस्य
 सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेशाङ्गनमापरिच्छेद्यानन्दस्य जीयाधिपस्य कृत्स्नस्य^३ प्रशा-
 मितुः पास्य घञ्प्रणो घेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात्-“अपहतपाप्मा वि-
 जरो विमृत्युविंशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यमङ्गुल्यः”
 “तदेतत् यद्गु स्या प्रज्ञायेयेति तत्तेजोऽसृजत” “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”

“पराऽस्य शक्तिविधिधैव श्रूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानयत्नक्रिया च” ॥

“स एको ब्रह्मण चानन्दः.....

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा मह ।

चानन्द ब्रह्मणो विद्वाव धिभेति कुनश्चने”ति,

“एव सर्वेश्वर एव भूनाधिपतिरेव भूतपाल एव सेतुविंशरणः”

“स कारणा करणाधिपाधिपो

न चास्य करिचञ्जनिता न चाधिप.”

“एतस्य वा अतरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृता तिष्ठत
 पतस्य वा अतरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत.”

१ तदिति लि० पु० ।

२ हेयेति नास्ति लि० पु० ।

३ कृतस्येति लि० पु० ।

भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषाऽस्माद्गिनस्वेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः”-

इत्यादिषु । तस्माद्देवनोपदेशशब्देषु कर्तुः प्रत्यगात्मनः खड्योतकल्प
स्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुद्गविषयाया
विद्यायास्तत्पारितरूपममृतस्य तत्रतत्र श्रूयमाण फलमिति विद्यातः पु
षार्थं इति सुष्टूक्तम् ।

लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते-

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ६ ॥

यदुक्तम्, ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठानदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तत्र,
विद्याया अनङ्गत्वेऽपि 'तुल्य दर्शनम्', ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठानदर्शनमनै
कान्तिकमित्यर्थं । अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् । दृश्यते हि ब्रह्मविदा
कर्मेत्यागः “सद्यः कावयेया किमर्था घयमध्येष्यामहे किमर्था यय
यस्यामह” इत्यादौ । अतो ब्रह्मविदा कर्मेत्यागदर्शनात् विद्या कर्मा
ङ्गम् । कथमित्युपपद्यते-ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठानमननुष्ठान व । फलाभि-
न्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् तथाविधस्य कर्मणो
ऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते । धत्सति च “मर्वापेता च यज्ञादियुतेरश्वव”दि-
ति । फलाद्यस्य तस्यै यज्ञादेः कर्मणो मोगैकफलब्रह्मविद्याविरोधि
त्वात्तस्यैवाननुष्ठानदर्शनमुपपद्यते । विद्यायाः कर्माङ्गत्वं कर्मेत्याग
कथमपि नोपपद्यते ।

यदुक्तं श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यत इति, तत्राह-

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

न सर्वेविद्याविषयेय श्रुतिः, अपि तूद्गीयविद्याविषयेषु, 'यदेव
विद्याया करोती'ति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्योद्गीयमुपासीते'ति
प्रस्तुतोद्गीयविशेषनिष्ठत्वात् । न हि, यत्करोति तद्विद्ययेति सम्यर्धते,
यदेव विद्याया करोति तदेव धीर्यवत्तरमिति विद्याया द्वियमाण यच्छ
ब्देन निर्दिश्य तस्य हि धीर्यवत्तरत्वमुच्यते ।

यच्चैदमुक्तम्—‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ इति विद्याकर्मणोः
माहित्यदर्शनाद्विद्या कर्मोद्गमिति, तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्म-
णोर्भिन्नफलत्वाद्द्विद्या स्वस्मै फलायै तं समन्वारभते, कर्म च स्वस्मै
फलायैति ‘विभागो’ द्रष्टव्यः । ‘शतवत्,’ यथा क्षेत्रश्रविक्रयिणं शतद्वयं-
मन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रायं शतं, रवायं शतमिति विभागः प्रतीयते, तथेहापि ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तम्—विद्यावतः कर्मविधानाद्विद्या कर्मोद्गमिति, नैतद्युक्तम्,
‘वेदमधीत्ये’त्यध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरेवार्था-
वबोधे प्रवर्त्तयति,^१ साधानवदध्ययनस्यात्तरराशियदृश्यमात्रे पर्यवसा-
नात् । एहीतस्य च स्याध्यायस्य फलवत्कर्मोद्गमोऽधित्वदर्शनात्तत्रिण्य-
फले तदर्थविधारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते । ततः कर्मोद्यो कर्मज्ञाने प्रव-
र्त्तते, मोक्षार्थो च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्मोद्गमम् । यद्यप्यध्ययन-
विधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति, तथाऽपि न विद्या कर्मोद्गमम्, अर्थज्ञाना-
दर्थान्तरत्वाद्विद्यायाः । यथा स्यातिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात्फल-
साधनभूतं कर्मोद्गमोद्गमनमर्थान्तरम्, तथाऽर्थज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मस्वरूपवि-
ज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानापासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति,
न तस्याः कर्मसम्बन्धगन्धोऽपि विद्यते ।

नाविशोपात् ॥ १३ ॥

यच्चैतमुक्तम्—‘कुर्वन्नेवेह कर्मोणीत्या’त्मविदं ज्ञानाद्व्याकर्त्त्य^२ याव-
न्जीव कर्मोनुष्ठाने नियमतीति, तत्रोपपद्यते । कुतः । ‘अविशेशात्’ । न
ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति, विद्या-

१ तमिति सु० पु० नास्ति ।

३ तत्कर्मति सु० पु० ।

४ इत्यादि-इति वि० पु० ।

२ प्रवर्त्ततेऽपीति वि० पु० ।

५ तदर्थेति लि० पु० ।

६ व्याच्येति सु० पु० ।

दुभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः । "कर्मणैव हि सन्नित्तिमास्थिता जनका-
दय" इति घ^१ विदुषस्त्वाऽऽ प्रायणादुपासनस्यानुवर्त्तमानत्वात् ।

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य^२ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्यस्या-
र्थमाह-

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'वा'-शब्दोऽवधारणार्थः । "इंशा वास्यमिदं सर्वं"मिति विद्या-
प्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम्,^३ विद्यामाहात्म्यात्
सर्वदा कर्म कुर्वन्पि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति ।
वाक्यशेषश्चैतदेव^४ दर्शयति-"एवं त्ययि नान्ययेतो ऽस्ति न कर्म"
लिप्यते नर" इति । अतो न कर्माहं विद्या ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण^५ ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्य-
त्यागमधीयते "किं प्रलया करिष्यामो येषां नो ऽयमाऽऽत्माऽयं लोक"
इति । विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागे ब्रुवद्विदं वचन
ब्रह्मविद्यायाः कर्मानुष्ठानं^६ दर्शयति । यज्ञादिकर्माहृत्ये हि विद्याया,^७
विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न सम्भवति । अतो न विद्या
कर्माहम् ।

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य^८ समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मवि-
द्यायोपमर्दं च प्रति^९वेदान्तमधीयते-

१ उकारो नास्ति नि० पु० ।

२ परिहृत्येति मु० पु०, ०मर्थः श्याभा

ध्येन चोद्यं परिहृत्य-इति नि० पु० ।

३ ०त्वा वाक्यस्येति नि० पु० ।

४ ०मतिरेवेति नि० पु० ।

५ कर्माकुर्वन्ति नि० पु० ।

६ वदेवमेवेति नि० पु० ।

७ कर्मणेति नि० पु० ।

८ कामकारेणेति नि० पु० ।

९ ०मात्मा नापमिति नि० पु० ।

१० न कर्माहृत्यमिति नि० पु० ।

११ विद्याया इति नास्ति नि० पु० ।

१२ स्वरूपस्येति नि० पु० ।

१३ ०पमर्दे पतेति मु० पु० ।

“भित्तये हृदययान्तिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

वीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे”-

इत्यादिकम्, तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते ।

ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात्तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि-
कर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् । ननूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव
“यावन्जीवमग्निहोत्रं जुहोती”त्यादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां याव-
न्जीवाधिकारश्रुतेः । श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात् । अत
आह-‘शब्दे ही’ति । वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते “त्रयो धर्मस्क-
न्धाः” “ये चेमेऽरण्ये श्रुता तप इत्युपासते” “एतमेव प्रजाजिनो लोक-
मिच्छन्तः प्रयजन्ती”त्यादौ । यावन्जीवश्रुतिस्त्वधिरक्तविषया ।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

यदिदम्-‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्यादौ वैदिके शब्दे ऊर्ध्वरेतस
आश्रमा दृश्यन्ते, अतस्ते सन्त्येवेति, नैतदुपपद्यते, यत, ‘स्वयो धर्म-
स्कन्धा’ इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते,
अनुयादमात्रमित्यर्थः । कुत एतत् । ‘अचोदनात्,’^१ अविधानादित्यर्थः ।
न ह्यत्र विधिशब्दः श्रूयते । ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्यादिना हि प्रकृतं
प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते, ब्रह्मसंस्यो ऽमृतत्वमेतीत्युपसंहारात् ।
अतोऽन्यार्थमनुयादमात्रमत्र^२ क्रियते तेषामाश्रमाणां । ‘ये चेमे ऽरण्ये
श्रुता तप इत्युपासते’ इति च देवयानविधिपरत्वात्, तत्रापि नाश्रमान्त-
रविधिसम्भवः । अपि च, ‘अपवदति हि’ श्रुतिराश्रमान्तरम्, -‘धीरहा
या एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत’ इत्यादिका । अत ऊर्ध्वरेतस आश्रमा
न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।

अनुष्ठेयं वादेरायणस्साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

एहस्याश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् वादरायणो मन्यते ।
 कुतः । 'साम्यश्रुतेः' । उपादेयतयाऽभिमतेहस्याश्रमसाम्यं हि तेषाम-
 प्याश्रमाणां श्रूयते, 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया
 संकीर्तनं एहस्याश्रमस्येतेषां च समानम् । अथ, एहस्याश्रमस्यानुवादः
 प्राप्त्वा सत्यामेव सम्भवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्, तदि-
 तरेषामपि समानम् इत्यत्राऽभिनिवेशात्^१ । न च, गार्हस्थ्यधर्म एव
 'यज्ञोऽध्ययनं, दानं, तपो, ब्रह्मचर्य'मिति सर्वैः शब्दैरभिधीयते,
 ब्रह्मचर्यतपोर्गृहस्यस्यैव सम्भवादिति युक्तम्, 'त्रयो धर्मस्कन्धा'इति
 त्रित्वेन संज्ञा 'प्रथमो द्वितीयस्तृतीय' इति विभागवचनानुपपत्तेः । अतो
 यज्ञोऽध्ययनं दानमिति एहस्याश्रम उच्यते । 'अध्ययन'-शब्दो वेदाभ्या-
 सपरः । 'तपः'-शब्देन वैश्वानस^२पारिव्राज्ययोर्महणम्, तत्रयोस्तपःप्रधान-
 त्वात् । तपःशब्दो हि कायकेशे षष्ठः, स च द्वयोरपि समानः । ब्रह्म-
 चारिधर्म एव 'ब्रह्मचर्य'-शब्देनाभिधीयते । "ब्रह्मसस्योऽमृतत्वमेती"ति
 परब्र श्रूयमाणो 'ब्रह्मसंस्थ'-शब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः, सर्वपा-
 माश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासम्भवात् । ब्रह्मणि संस्था संस्थितिर्ब्रह्मसंस्थत्वम्,
 तच्च सर्वेषां सम्भवत्येव । ब्रह्मनिष्ठाविक्रलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोक-
 भाजः, तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग्यवति । तदेतद्विस्पष्टमुक्तं भगवता
 पराशरेण-"ब्राह्मपत्वं ब्राह्मणाना"मित्यारभ्य "ब्राह्मं सत्यासिनां स्मृ-
 त"मित्यन्तेन श्रवणानामाश्रमाणा च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्यन्त फल-
 मभिधाय

"एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये ।

तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पर्यन्ति सूरय" इति-
 तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता । अतो एहस्याश्रम-
 तुल्या कुर्वुरेतस आश्रमा अपि वृश्यन्त इति तेऽप्यनुष्ठेयाः । "ये चेमेऽरण्ये

१ समान किमन्वाभिनिवेशात् इति मु० पु०, समानमन्यत्रापि निवेशा
 दिति लि- पु० ।

२ वैश्वानरिति नि० पु० प्रमादः ।

श्रुता तप इत्युपासत" इति वारण्ये इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्यपेतत्वाद्
देषयानविधानस्य, तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीरणीया ।

परामर्शपते विधानपते च रहस्याश्रमतुल्यमेवामप्यनुष्ठेयत्वाम-
त्युपपाद्य विधिरेवायमाश्रमाणां मर्षेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह-

विधिर्वा चारणवत् ॥ २० ॥

'वा'-जट्टोऽत्रधारणार्थः । विधिरेवायमाश्रमाणां, 'धारणवत्,'
यथा द्विष्टानिहोत्रे "अधस्तात्समिधं धारयचनुश्चेदुपरि हि देवेभ्यो
धारयती"त्यत्रानुवादसरूपादपि वाक्यादुपरिधारणस्याप्राप्तत्वाद्द्विधिरा-
श्रीयते । तदुक्तं शेषलक्षणे "विधिस्तु धारणे ऽपूयेत्या"दिति । तथा
ऽत्राप्यप्राप्तत्वाद्द्विधिरैवाश्रयणीयः । "ब्रह्मचर्यं समाप्य एही भवेद् एहाद्
घनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वे'तरया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् एहाद्वा घनाद्वा
यदहरेव धिरजेत्तदरेव प्रव्रजे"दिति जाबालानामाश्रमविधिमऽसन्तमिव
कृत्वा पतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्युपपादितम् ।
एवमाश्रमान्तरविधानादृणश्रुतियांघञ्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिरवाधिरक्तविष-
या एवेति वेदितव्याः । अन्याश्च घञ्जिविदः कर्मणामाऽऽ प्रायणादव-
श्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वाश्रमधर्मविषयाः ।

अत कर्तुरेतस्सु च घञ्जिविद्याविधानाद्द्विद्यातः पुरुषार्थे इति
सिद्धम् ॥

पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥ ३०

अथ स्तुतिमात्राधि स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-
करणम् २ । **पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥**

इदमिदानीं चिन्त्यते "न एव रसानां रमतमः परमः पराद्द्वौ
ऽष्टमो य उतूणीय" इत्येवंजातीयकानि वाश्यानि कृत्वययश्रभूताद्द्वौ-

१ घे-इति लि. पु. ।

२ प्रायणात्तदिति पु. दुर्बेदि ।

३ स्येति सक्तं लि. पु. ।

याद्विस्तुतिमात्रपराण्या, होस्विद्गुह्यगीयादिषु रसतमाद्विदृष्टिविधानार्थो-
नीति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन
ऋतुयुपादानानियम उक्तः । किं युक्तम् । स्तुतिमात्रपराणीति । कुतः ।
उद्गीयाद्युपादानात् । ऋत्विग्भूतानि हुद्गीयादीन्युपादाय तेषां रस-
तमादित्वं प्रतिपादितम् । यथा जुहुवादीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपाद-
यतो वचनस्य 'इयमेव जुहुः स्वर्गा लोक आहवनीय' इत्यादिकस्य तस्त्-
तिमात्रपरत्वम्, तथेहापि । तद्विदमाशङ्कते- 'स्तुतिमात्रमुपादानादिति
चे'दिति, उद्गीयाद्युपादानात्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षित-
मिति चेत्, अत्रोत्तरम्-

'नापूर्वत्वा'दिति । न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते । कुतः । 'अपूर्व-
त्वात्'-अप्राप्तत्वात् । न हुद्गीयादयो रसतमादितया प्रमाणांतरेण
प्रतिपत्वाः, येन तत्प्राशस्त्यशुद्ध्युत्पत्त्यर्थं रसतमादित्वेनानुव्येत् । न होद्-
गीयादिविधिरत्र सन्निहितः, येने'यमेव जुहुः स्वर्गा लोक आहवनीय'
इत्यादियत्तद्वैकल्याक्यत्वेन यथा कयाचिद्विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत् ।
अतः ऋतुधीर्यवत्त्वादिकलसिद्ध्यर्थमुद्गीयादिषु रसतमादिविदृष्टिविधानमेव
न्याय्यम् ।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उपासोतित्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यम्, विधिपरत्व-
युक्तो हि क्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवगमयति । तस्मादुपासनवि-
धानार्थो एताः श्रुतयः ॥

स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ पारिल्लवार्थं पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषित-
त्वात् ॥ २३ ॥

"प्रतर्दने ह वै देवोदासिन्द्रस्य प्रिय धामो वज्रगाम" "श्वेनके-
तुर्होस्त्येव चासे"त्येवमादीनि वेदान्तेष्व्याख्यानानि किं पारिल्लवश्रवणा-

घो, न्युत विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति विन्तायाम् “आख्यानानि शंसन्ती”त्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगाच्च विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्, न सर्वाण्यख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे विनियोगमर्हन्ति । कुतः । ‘विशेषितत्वाद्’ विनियोगस्य । ‘आख्यानानि शंसन्ती’त्युक्त्वा तत्रैव “मनुष्येष्वस्यतो राजे”त्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते । अतस्तेषामेष तत्र विनियोग इति गम्यते । तस्माच्च सर्ववेदान्तेष्वख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः, अपि तु विद्याविधयः ।

तथा चैकवाक्योपपन्धात्* ॥ २४ ॥

“आत्मा या अरे द्रष्टव्य”इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपपन्धात्त्याख्यानानां, विद्याविधयान्येष तानीति गम्यते, यथा “सोऽरोदी”दित्येवमादेः कर्मविधयर्थत्वम्, न पारिप्लवार्थत्वम् ॥

पारिप्लवाधिकरण समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाग्नीन्धना अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥
धिकरणम् ४ ।

स्तुतिप्रसङ्गादघान्तरसङ्गतिविशेषणार्थद्वयं विनितम्, विद्यावन्त ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्—‘ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे ही’त्यादिभिः सूत्रैः । इदानीमूर्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभाषात्तदङ्गिका विद्या न सम्भवतीत्याशङ्काह—

‘अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेते’ति ।

यत, ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिहृत्यन्ते “वह्निसंस्थोऽमृतत्वमेति” “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” “एतमेव प्रप्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” “यदिच्छन्तो वह्नवये वरन्ती”-त्यादिक्रया, अत एवोर्ध्वरेतसु विद्या ऽग्नीन्धनाद्यनपेता । चाग्नीन्धन-

१ ० विशेष्येति लि. पु. ।

३ मनुष्येष्वस्यतो इति लि. पु. ।

४ अथमेव सर्वत्र पुस्तकेषु सूत्रपाठः ।

६ पञ्चन इति लि. पु. ।

२ ० पर्यायेनेति सु. पु. ।

४ तपेति लि. पु. ।

५ ० मेतीति-इति पु. द्वयेपि ।

७ वरतीति सु. पु. ।

मान्याधानम् । आधानपूर्वकाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु
विद्या, केवलस्याश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥

अनीन्धनाद्याधिकारं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ मर्यादेत्यादि सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥
करणम् ५ ।

यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षेयामृतस्य साधयति, तर्हि रहस्येष्वपि
तदनपेक्षेय साधयितुमर्हति, यज्ञादिश्रुतिरपि विविद्रिपन्तीति शब्दात्
कर्मणो वेदनाऽङ्गता न प्रतिपादयति, अत आह—'सर्वापेक्षे'ति । अग्नि-
होत्रादिमर्षकर्मोपेक्षेय विद्या कर्मवत्सु रहस्येषु । कुतः । 'यज्ञादिश्रुतेः,
"तमेतं वेदानुवचनेन ध्यायणा विविद्रिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाश-
केत"—इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विवि-
द्रिपन्ति वेदितुमिच्छन्ति, यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्नुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञा-
दीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्नुमिच्छन्तीति व्यपदेश
उपपद्यते, यथाऽसेहंनसाधनत्वे सत्यऽसिना जिघासतीति व्यपदेशः ।
अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानं च ध्यायार्थज्ञानादर्थ-
न्तरभूतं ध्यानेोपासनादिशब्दवाच्य विशद^१तमप्रत्यक्षताऽऽप्यं स्मृतिरूपं
निरतिशयप्रियमऽहरहरध्यासाधेयातिशयमाऽऽप्रायणा^२दनुवर्त्तमानं मौल-
साधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव । वक्ष्यति च "आवृत्तिरसङ्गदुपदेशा"दि-
स्यादिना । एवंरूपं च^३ ध्यानमऽहरहरेनुष्ठीयमानैर्नित्यैर्नैमित्तिकैः कर्मभिः
परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण ज्ञायत इति 'यज्ञादिना वि-
विद्रिपन्ती'ति शब्देण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु रहस्येषु यज्ञादि-
नित्यनैमित्तिकसर्वकर्मोपेक्षा विद्या । 'अश्ववत्'—यथा, पुरुषगमनसाधन-

१ पूर्वायका-इति सु. पु. ।

२ विवदेति नि. पु. ।

३ प्रयाणादिति पु. द्वेषेपि पुनःपुनर्भवति ।

४ चेति सु. पु. नास्ति ।

भूतेऽऽश्वः स्वपरिकरवन्धपरिकर्मापेतः, एवं मोक्षमाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेता । तद्विदमाह स्यमेव भगवान्—

“यज्ञदानैतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपरचेय पावनानि मनीषिणाम्” ॥

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वरूपेणा तमभ्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानव” इति ॥

सर्वापेताऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ शमदमाद्य शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
धिकरणम् ६ । तथा तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

एहस्यस्य शमदमादीन्युप्यनुष्ठेया, न्यून नेति चिन्तायाम्, शान्तर-
द्याह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मोनुष्ठानस्य शमदमादीना तद्विपरीतरूप-
त्वाच्चाऽननुष्ठेयानीति प्राप्त उच्यते—

यद्यपि एहस्यः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथाऽपि स विद्वान्
शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । ‘तदङ्गतया’ ‘तद्विधेः’—विद्याङ्गतया तेषा
विधेः—“तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तित्तुः समाहितो भूत्वा
ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये” इति । विद्योत्पत्तेश्च तममाधानरूपत्वेन दृष्टप-
रिक्तत्वाच्चमादीनां, विद्यानिरुत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च,
तान्युप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमद-
मादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात्, विहितेषु करणव्यापारः,
अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तद्रुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु
यत्तमानस्य वासनावशाच्चमादीनामुपशान्त्यासम्भवः, विहितानां कर्मणा

११ अतस्त्रिहान्तर्गतः पाठो लि. पु. त्रुटितः ।

१ स्वयेति सु पु. ।

२ यज्ञो दानमिति । सु० पु०, यज्ञदान—इति नि. पु. ।

३ शमादीनामवश्यानुष्ठेयानीति लि. पु. ।

परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतु-
त्वात् । अतो एहस्यस्य शमदमादयोऽप्यनुष्ठेयाः ॥

शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ सर्वोच्चानुमत्यधिकरणम् ७ । **सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥**

घाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायाम्- "न ह वा अस्यानचं जगधं
भवति नानचं परिदृहीतं भवति न ह वा एषंविदि किञ्चनानचं भव-
ती"ति प्राणविदः सर्वोच्चानुमतिः संकीर्त्यन्ते । किमियं सर्वोच्चानुमतिः
प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदेवता प्राणात्ययापत्ताविति त्रिशये विशेषानुपादा-
नात्सर्वदेवता प्राप्त उच्यते-

'प्राणात्यय' इति । 'च'-शब्दोऽवधारणे, प्राणात्ययापत्ताविवेत्यर्थः ।
कुतः । 'तद्दर्शनात्' । दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविद्यामपि प्राणात्ययापत्तायेषु
सर्वोच्चाभ्यनुज्ञा, किं पुनः प्राणविदः । उच्यतेः^१ किल चाक्रायणो ब्रह्म-
विदेषोरो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिसदूषितेषु^२ इभ्ययामे षसत्रशनेन प्राण-
संशयमापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनघसादमाकाहुत्^३ इभ्य
कुत्माषान् खादन्तं भित्तमाणस्तेन चोच्छिष्टेष्वेऽन्ये न विद्वान्त इति
प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्त्वा तेन चेष्येनोच्छिष्टेषु खादाय
दत्तान्कुत्माषान्परिदृष्ट्यानुपानप्रतिपहमिभ्येनाद्येत्त उच्छिष्टं मे पीतं^४
स्यादिति घटंश्चाक्रायणः किमेतं कुत्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन
पपेनुयुक्तो न वा अनीविष्यमिमान्ऽबादन् कामो म उदकपानमिति
कुत्माषाबादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य
स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वखादितशेषं

१ तमेति लि. पु. मास्ति ।

२ उच्यतेति लि. पु. ।

३ कुर्वयति पुनर्लि. पु. ।

४ आकाहुमाय इति प्रायिकः पाठ, मन्त्र साच्छीत्येत्यादिना चानम् दृष्टव्यः ।

५ ०मेय मे पीतमिति सु० पु०, ०मेयमिति लि. पु. ।

६ उदकपानमिति सु. पु. ।

जापयै दत्त्वा, तथा च रत्तितान्ऽपरेदु^१र्षाजनेनाजिज्ञिषया^२ जिगमिपुः
पुनरपि प्राणसंशयमापचस्तानेषेभ्योऽच्छिष्टान् स्योच्छिष्टभूतान् पर्युपितां-
श्चम्राद । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वोवानुमतिदर्शनादत्रा-
विशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वोचीनत्वं प्राणान्ययापत्तावेवेति
निश्चीयते ।

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

“आहारशुद्धौ मत्स्यशुद्धिः मत्स्यशुद्धौ ध्रुवा स्मृति”रिति ब्रह्मवि-
दोत्पत्तावाहारशुद्धिविधानावाधादपि ब्रह्मविदां सर्वोचीनत्वमापद्विषय-
मवगम्यते । एवं ब्रह्मविदामतिशयितशक्तीनामपि सर्वोचीनत्वस्यापद्विषय-
यत्वात् प्राणविदोऽत्यशक्तेः सर्वोवानुमतिगपद्विषयैव ।

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापद्विषयमेव सर्वोचीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते—

“प्राणसंशयमापचो योऽध्वमसि यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिधाम्भसे”ति ।

शब्दश्चातो ऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वोचीनत्वमापद्विषयमेव, अत एव
सर्वेषां ‘मक्रामकारे’ ‘शब्दः’ कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्तते । अस्ति
हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः—“तस्माद्ब्राह्मणाः
सुरां न पिबति” पाप्मना नोत्संसृजा इती”ति^३ । पाप्मना संसृष्टो^४ न
भवानी”ति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबेदित्यर्थः ॥

सर्वोवानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

१ रत्तितान्ऽपरेदुरिति लि. पु. । २ अर्चिंजोषेति पु. दृषेपि ।

३ अत्वा इति लि. पु. ।

४ पिबेदिति लि. पु. ।

५ “नोत्संसृजा” इतीति—इति सु. पु., नोत्संसृष्टेदित्तीति—इति लि. पु. ।

६ उमिति सु. पु. नास्ति, संसृष्ट इति क्वचित् ।

७ भवतीति लि. पु. ।

अथ विहितत्वाधिकरणम् ८ । विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादिकर्माङ्गिका ब्रह्मविद्योत्पत्तम् । तानि च यज्ञादीनि कर्मा-
ण्यऽमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेया, न्युत नेति चिन्तायां विद्याङ्गानां
सतां केवलाश्रमिणोपत्वे^१ नित्यानित्य^२संयोगाघरोधः प्रसज्यत इति यज्ञा-
दीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न सम्भवतीति प्राप्त उच्यते-

‘आश्रमकर्मापी’ति । आश्रमस्य कर्मापि भवति, केवलाश्रमिणा-
ण्यनुष्ठेयानीत्यर्थः । कुतः । “पावज्जीवमनिहोत्रं लुहोती”त्यादिना
‘विहितत्वात्,’ जीवननिमित्ततया नित्ययद्विहितत्वादित्यर्थः ।

तथा, विद्याङ्गतया च ‘तमेतं वेदानुवचनेने’त्यादिना विहितत्वा
द्विद्याशेषतयाऽप्यनुष्ठेयानीत्याह-

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि । अनिहोत्रा-
दीनामेव^३ जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वं न
विद्युत इत्यर्थः ।

तद्वद्वेष कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह-

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

मर्थथा-विद्यार्थत्वं आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रति-
पत्तव्यम्, न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः । कुतः । ‘उभयलिङ्गात्’-उभयत्र श्रुतौ
यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाय विनियोगात्, कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

“धर्मेण पापमपनुदती”त्यादिभिरव तानेव यज्ञादिधर्माद्विद्विश्य
तैर्विद्याया ‘अनभिभवं’ पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिग्रन्थाभावं ‘दर्शयति’ । अह-
रनुष्ठीयमानैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धे ऽन्तःकरणे प्रत्यक्षं प्रकृत्यमाणा विद्यो-
त्युच्यते । ‘अतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः ॥ ३ ॥

विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

१ केवलाश्रमशेषत्वे इति क्लृप्तम् । २ अनित्येति नास्ति नि० पु० ।

३ ०मिदंति मु० पु० ।

यथ विधुराधिकारणम् ८ । अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, विद्यामहकारिण्य
आश्रमधर्मा इति श्लोकम् । ये पुनराश्रमान्तरा वर्तन्ते विधुरादयः,
तेषां ब्रह्मविद्याऽधिकारोऽस्ति नेति विषये आश्रमधर्मतिकर्तव्यताकत्वा
द्विद्याया, अनाश्रमिणां चाश्रमधर्माभावात्सास्त्र्यधिकार इति भाष्य उच्यते-

‘अन्तरा चापि त्वि’ति । ‘तु’-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, ‘च’-शब्दो-
ऽवधारणार्थः । अन्तरा वर्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारो
ऽस्त्येव । कुतः । ‘तद्दृष्टेः,’ दृश्यते हि रैकभीष्यसंबन्धादीनामानाश्रमि-
णामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न चाश्रमधर्मैरेव विद्याऽनुग्रह इति
शक्यं वक्तुम्, “यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्रेने”ति दानादीनामाश्रमेष्वनैका-
न्तिकानामप्यनुयाहकत्वश्रवणात् । यथेदुंरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदशना-
दाग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्याऽनुग्रहः क्रियते, तथाऽनाश्रमिष्यपि वि-
द्यादशनादाश्रमानियतैर्ज्ञेपोषवासदानदेवताऽऽराधनादिभिर्विद्याऽनुग्रहः
शक्यते कर्तुम् ।

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्याऽनुग्रहः स्मर्यते-

“जप्येनापि च संसिद्धोद्वाह्येणो नात्र संशयः ।

कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” इति ।

संसिद्धोक्तपाठानुग्रहीतया विद्याया सिद्धो भवतीत्यर्थः ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामनयमयः साधनीयः, श्रूयते चानाश्रमनिय-
तैर्धर्मविशेषैर्विद्याऽनुग्रहः-“तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायाऽऽत्मान-
मन्विष्ये”दिति ।

अतस्त्वितरज् ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

१ ०ष्वनैकान्तानामिति सु० पु० ।

२ ०विद्यतेतिरिति लि० पु० ।

३ ०मन्विष्येति-इति लि० पु० ।

‘तु’-शब्देऽप्युपधारणे । ‘अतो’ऽनाश्रमित्वा‘दितर’दाश्रमित्वमेव‘व्यायः’,
अनाश्रमित्वमापट्टिपयम्, शक्तस्य चाश्रमित्वमेवोपादेयमित्यर्थः । भूयो-
धर्मकाऽल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात् । ‘लिङ्गाच्च’, स्मृतेरित्यर्थः । स्मर्यंते
च शक्तं प्रत्याश्रमस्योपादेयत्वम्-“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि
द्वित्र” इत्यादिना । निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृतभायंस्य चाश्रमायै सति दारा
लाभ आपत् ॥

विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ तदभूताधि तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि निय-
मात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

नैष्ठिकधैरानसपरिघानकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्याया-
मधिकारोऽस्ति नेति चिन्तायां विधुरादिवदऽनाश्रमैकान्तैर्देवानादिभिर्वि-
द्यानुग्रहसम्भवात्स्यधिकार इति प्राप्त उच्यते ।

‘तद्भूतस्य तु नातद्भाव’ इति । ‘तु’-शब्दः पठव्याश्रयार्थः ।
‘तद्भूतस्य’ नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य ‘नातद्भावः’-अतयाभावेऽनाश्रमित्वे
नायस्यान न सम्भवति । कृतः । ‘तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्,’ तद्रूपाधि-
तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि येषां धर्मो इत्यर्थः । तेषामभावात्तद्रूपा-
भावाः, तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रमं प्रविष्टान्स्वाश्रमधर्मनि-
वृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि-“ब्रह्मचार्याऽचार्यकुलधामी तृतीया
ऽत्यन्समात्मानमाचार्यकुलेऽथमादय” इति, “अरण्यप्रियासते न पुनर-
या” इति च, “सन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तये” इति च । अतो विधुरा-
दिवचैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानामभवात् तानधिकरोति ब्रह्म-
विद्या । जैमिनेरपीत्यधिकारं दर्शयन्तु स्वामिमतं द्रष्टव्यम् ।

१ ऽट्टिपये-इति नि० पु० । २ चाश्रमि स्वल्पमेव-इति नि० पु० ।

३ यथाश्रमकार्यस्य पाठो नि० पु० पुटितः ।

४ तद्रूपाधीति नि० पु० नास्ति । ५ चकारो नास्ति नि० पु० ।

अथ स्यात्, नैष्ठिकादीनां ब्रह्मवर्ष्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तादधि-
कारः सम्भवति, अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम्—“अथ-
कीर्णैपशुश्च^१ तद्दु” इति । अतः प्रच्युतब्रह्मवर्ष्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात्
कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति, तत्राह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणाक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां
न सम्भवति । कुतः । ‘पतनानुमानात् तदयोगात्,’ नैष्ठिकादीनां प्रच्यु-
तानां पतनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात्,

“आकूटो नैष्ठिकं धर्मै यस्तु प्रच्यवते द्विजः” ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्मदे” इति ।

अतोऽधिकारलक्षणाक्तं प्रायश्चित्तमित्तरब्रह्मवारिविषयम् ।

अपपूर्वमपीत्येके^२ भावमशनयत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मवर्ष्यप्रव्यवने^३ मुपपूर्व^४मुपपातकम्, महापातकैव्य-
परिगणितत्वा^५ इति तत्र प्रायश्चित्तस्य ‘भाव’ विद्यमानतामप्येकं आ-
चार्यो मन्यन्ते । ‘अशनयत्,’ यथा मध्यशनादिनिषेधस्तत्राप्यश्चित्तं चो-
पकुर्वोणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम् । ‘तदुक्त’ स्मृतिकारैः—“उत्तरेपाञ्चैत-
दाश्रौधी” इति, गुरुकुलशासिनो यदुक्तम् तत्स्वाश्रमादिरोध्युत्तरेपामप्या-
श्रमिणा सम्भवतीत्यर्थः । तद्वदिहापीति ब्रह्मवर्ष्यप्रव्यवने प्रायश्चित्त-
सम्भवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ।

यद्दिस्तृभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

‘तु’—शब्दो मतान्तराद्याश्वर्ये । उपपातकत्वे महापातकत्वेऽ-
प्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याऽधिकारिभ्यः, ब्रह्मविद्यायामनधिकृतता-
इत्यर्थः । कुतः । ‘स्मृतेः,’ पूर्वोक्तात् पतनस्मृत्यात् । यंश्चापि क्लृप्सन्नि-

१ कीर्णै पशुश्च इति लि० पु० । २ पुनरिति द्विज इति च क्वचित् ।

३ ०मपि त्येक इति क्यंचित्पठ्यते न तु तथा श्रीभाष्यादिसंमतम् ।

४ गणितारवत्यादिति सु० पु० । ५ ०कत्या इति लि० लि० पु० ।

६ कल्पयेति लि० पु० ।

हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते, तथाऽपि कर्मोधि-
कारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न सम्भवति, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
शुध्येत्स आत्महे"ति स्मृतेरित्यर्थः । 'आचाराच्च'-विशिष्टा हि नैष्ठि-
कादीन्धृष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि घञ्जयन्ति, तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं ने-
पदिशन्ति । अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥

तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

—*—*—

अथ स्वाम्यधिकरणम् ११ । स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

कर्मोद्गात्रयाणुद्गीघाट्टुपासनानि किं यज्ञमानकर्तृकाणि, उत
त्विक्कर्तृकाणीति चिन्तायां यज्ञमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यते । कुतः ।
'फलश्रुतेः,' घेदान्तविहितेषु दहराट्टुपासनेषु फलोपासनपारिकाश्रयत्वद-
र्शनात्, इह च क्रतुफलाप्रतिघ्न्यरूपस्योद्गीघोपासनफलस्य यज्ञमानाश्र-
यत्वश्रवणादित्यर्थः । न च गोदोहनादिघट्टुपासनेन यज्ञमानकर्तृक-
त्वात्सम्भवः, गोदोहनाविषु ह्यध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनापादान्म-
जुत्येनाशक्यम्, इह तूद्गावृकर्तृकैऽप्युद्गीघे तस्योद्गीघादे रसतमत्वा-
नुसन्धानं यज्ञमानेनैव कर्तुं शक्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते-

आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

'आर्त्विज्य'भृत्विजः कर्मोद्गीघाट्टुपासनमित्यौदुलोमिराचार्यं म-
न्यते । कुतः । 'तस्मै हि' प्रयोजनार्थत्विक् 'परिकीयते,' फलसाधनभूतस्य
साहस्य क्रतोःपादानायेत्यर्थः । कर्मविधिष्वृत् "स्विजो वृणीते" "अस्वि-
म्यो दातृणां ददाती"ति अस्विष्कर्तृकस्य शास्त्रेण फलसाधनभूतं साहस्यं
कर्म अस्विग्भिरनुष्ठेयमित्यग्रमन्यते । तदन्तर्गतानि कापिकानि मानसानि
च कर्मोधि अस्विष्कर्तृकाण्येषु । न च शक्यशक्ती तस्य निबन्धनम् ।

१ घट्टनेरधिकार इति ति० पु० ।

२ ० कर्तृत्वोति ति० पु० ।

* ० गोदोहनापादानेत्येव सध्वेषु पाठः ।

३ ० समाहित्वाभुसंधाध्य म (संधानं) यज्ञमानेन--इति ति० पु० ।

४ परिकीयते इति भूयोभूयो सु० पु० । ५ ० स्वमिते ति० पु० ।

यद्यप्युद्गीयाद्युपासन पुरुषार्थः, तथाऽपि कत्वधिकृताधिकारित्वात् क्र-
 त्तेरथ माह्वस्य अस्त्विक्रतुं कस्याद् "यत्रेव विद्याया करोति तत्रेव धीर्व्य-
 षत्स"मित्युत्त्विक्रतुं कक्रियोपयोगित्त्वेन विद्यायास्तदेकक्रतुं कत्वश्रवणा-
 दृत्विक्रतुं काण्येतानि । दहरादिपुषामनेषु अस्त्विक्रतुं कत्याश्रवणा,
 "च्छास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायाच्च फनिक्रतुं कत्वमेव ॥*

स्याम्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ सहकार्यन्तरविधिः सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वि-
 धिकरणम् १२ । तो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

"तस्माद्वाह्यणः पाण्डित्यं निर्विद्यं बाल्यन तिष्ठामेद् बाल्यं च
 पाण्डित्यं च" निर्विद्याय मुनि"रित्यत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधी-
 यत, उतानुद्वत इति विषये, मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं
 निर्विद्येति विहितमेव ज्ञानमय मुनि' रित्यनूद्वते । विधिशब्दो न ह्यत्र
 श्रूयते । इत्येवं प्राप्ते धूमः—

'सहकार्यन्तरविधि'रिति । 'तद्वृत्ते'—विद्याशतः 'विध्यादिवत्,
 विधीयत इति विधिर्यज्ञादिः सर्वश्रमधर्मः, शमदमादयश्च 'विधि'—शब्दे-
 नाच्यन्ते, आदिशब्देन श्रवणमनने एह्येते । 'सहकार्यन्तरविधि'रित्यत्रापि
 विधीयत इति विधि, सहकार्यन्तरं विधिरवेति सहकार्यन्तरविधिः ।
 एतदुक्तं भवति—यथा "तमितं वेदानुप्रवनेन ब्राह्मणा विधिविपन्ति यज्ञेन
 दानेने"त्यादिना 'शान्तो दान्त' इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शम-
 दमादिरथ विधीयते यथा च "श्रीतत्रो मन्तय" इति श्रवणमनने चायं-
 प्राप्ते विद्यासहकारित्त्वेन एह्येते, तथा "तस्माद्वाह्यणः पाण्डित्यं निर्वि-
 द्यो"त्यादिना पाण्डित्यं बाल्य मौनमिति चितय विद्यायाः सहकार्यन्तरं

* कत्व ..धिकारत्यादिति पु० द्रुपेपि ।
 * प्रतेऽवेति सूत्रं तु न सोभाष्यादिवरिपरितम् ।
 २ ० वेत बाल्य वेति ति० पु० । ३ तदुक्तमिति ति० पु० ।
 ४ यथा-भवतीति मु० पु० । ५ इत्यादीति ति० पु० ।

विधीयत इति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह—‘पतेणे’ति । ‘मुनि’-
 शब्दस्य पतेण प्रश्रुतमनशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं पाण्डित्य-
 बाल्ययोर्द्वेषोस्तृतीयम् । यद्यप्य‘य मुनि’रित्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते
 तथाऽपि मौनस्या‘प्राप्तत्वाद् विधेयत्वमद्वीकारणीयम्—यद्य मुनिः ‘स्या’
 दिति । इत्थं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्ब-
 नस्य पुनःपुनःसंशीलनं तद्भावनारूपम् । तद्वैषं वाक्यायैः—‘ब्राह्मणो’
 विद्याधान् ‘पाण्डित्यं निर्विद्य’ उपास्यं ब्रह्मन्तत्र परिशुद्धं परिपूर्णं च
 विदित्वा, श्रवणमननाभ्या प्राप्तं वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः । तत्र भगवद्ब्र-
 ह्मणतर्कत्वविवृद्धिस्तम्, यथोक्तम्—‘नाहं वैद्वि’रित्यारभ्य “भक्त्या
 त्वनन्यथा शक्यो ज्ञातु”मिति । श्रुतिरथ “यस्य देवे परा भक्तिः”
 “नायमात्मा प्रशवनेन लभ्य” इत्यादिका । ‘बाल्येन तिष्ठासेन,’ बाल्य
 स्वरूपं चानन्तरमेव ब्रह्मते । ‘बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिः
 स्यात्, बाल्यपाण्डित्ये यथाश्रुत्वादाय परिशुद्धे परं ब्रह्मणि मननशीलो
 भवेच्चिदिध्यासनरूपविद्याऽऽशाप्तये । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो
 भवतीत्याह ‘अमौनं मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण’ इति । अमौनं मौनतर-
 सहकारिकलापः, तं च मौनं च यथाश्रुत्वादानो विद्याक्षाण्डं तदेकनि-
 प्यादां लभेतेत्यर्थः । ‘स ब्राह्मणः केन स्या’दिति, उक्तादुपायात्किम-
 न्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे येन स्यात्तेनदृश एवे’ति, येन मौनपर्यन्तेन
 ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम्, तेनैवेदृशः स्यात्, न केनाप्यन्येनोपायेनेति परि-
 श्रुतम् । अतः सर्वेष्वश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्याश्रमधर्मवत्
 पाण्डित्यादिकु मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ।

अथ स्यात्—यदि सर्वेष्वश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्मे-
 सहकारिणी मौनतृतीयमविश विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते, कथं

१ मानमिति सु० पु० ।

२ एकत्वमनस्येति नि० पु० ।

३ एतच्छ्रुतस्यान वाश्रुत्वाकाराजनीयत्वंकतवाटशानीयं लिखितपुस्तकं
 ‘नि० पु०’ संकेतितं समाप्तम् । अथेन परं लिखितपुस्तकानां लिखितं शीघ्रं क्रमेण ‘वे,
 द्वि म् संकेतेन यथावयवार्थं व्यक्तवानेति द्रष्टव्यम् ।

४ विदुषेति सु० पु० ।

५ बाध्यमिति प्र० ।

६ परिपूर्णं—इति सु० पु० । ७ मौनमिति नास्ति प्र० । ८ पर्यन्ते चेति प्र० ।

तर्हि च्छान्दोग्ये "ऽभिसमापृत्य कुटुम्बे शुचौ देय" इत्याख्य "स पत्वेषु
वसैयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तते" इति यावदा-
युषं गार्हस्थ्यधर्मण स्थितिदर्शनमुपपद्यते-इत्यत्राह-

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

'तु'-शब्दश्चोदां व्यावर्त्तयति । 'कृत्स्नभावात्'-कृत्स्नेषु भावात्
कृत्स्नेष्याश्रमिषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः,
तस्मात्सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थं गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ।

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
नोकैषणायाश्च व्युत्थायाय भित्ताचर्यं चरन्ती"ति पारिश्राज्यैकान्तधर्म-
प्रतिपाद्य "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विश्रं"त्यादिना पारिश्राज्यधर्म-
स्थितिहेतुकमौनवृत्तीयसहकारिविधान प्रदर्शनार्थमित्याह-

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

सर्वेषणादिनिर्मुक्तस्य भित्ताचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रम-
धर्माणां प्रदर्शनार्थः । कुतः । एषविधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमिध-
र्मोणामपि "ज्ञेयो धर्मस्कन्धा" इत्याख्य "ब्रह्मसस्योऽमृतत्वमेती"ति
ब्रह्मप्राप्नुपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव 'ब्रह्मसंस्य'-शब्दः सर्वाश्रमि-
साधारण इति । अतः सुष्टूक्तम्-यत्रादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनवृत्तीयः
पाण्डित्यादिविश्रंसाहकारित्वेन विधीयत इति ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरण समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथानाविष्कारा
धिकरणम् १३ ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

"तस्माद्ब्रह्मणः पाण्डित्यं निर्विश्रं बाल्येन तिष्ठति" इत्यत्र
विदुषो बाल्यमुपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भावः कर्म वा बाल्यम्,

१ यथाशब्दे परतस्सर्वत्रैव मु० पु० प्र० च पररूपमेव भवति, न तु तपोप-
निषदि न चाऽऽनुशासनिकम् ।

२ ०मापमेति प्र० ।

बालभाषस्य षयोऽवस्थादिविशेषस्यानुपादेयत्वात् कर्मवेह एह्यते । तत्र किं बालस्य कर्म कामचारादि सर्वे विदुषोपादेयमुत दम्भादिरहितस्य-मेवेति विशये विशेषाभावात्सर्वमुपादेयम् । नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इत्येवं प्राप्तोऽभिधीयते-

“अनाधिष्कुरे”ति । बालस्य यन्स्वभावाऽनाधिष्कारणरूपं कर्म, तदुपाददानो घर्तंत विद्वान् । कुतः । ‘अन्वयात्’-तस्यैवान्वयात् । बाल्येन तिष्ठासे’दित्यस्मिन् विधौ तस्यैव अन्वयसम्भवः, इतरेषां विद्याविरोधित्वप्रवणात्-

“नाधिनो दुश्चरिताकाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनेनमाप्नुयात्” ॥

“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि”रित्यादिषु ॥

अनाधिष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अधेदिकाधिकरणम् १४ ।

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिषन्धे' तद्दर्शनात् ॥५०॥

द्विविधा विद्याऽभ्युदयफला मुक्तिफला च । तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः पुण्य कर्मभिः पुण्यकर्मानन्तरमेवेत्यग्रतः, उतानन्तरं कालान्तरे वेत्यनियम इति संशयः । पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्हि विद्वान् जायते, यद्योक्तं भगवता-“वतुर्बिधा भजन्ते मा जनाः सुकृतिनोऽर्जुने”ति । साधने निर्वृते^१ विलम्बहेत्वभावादनन्तरमेवेति प्राप्त उच्यते-

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिषन्ध इति । ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिषन्धे अप्रस्तुते प्रबलकर्मान्तरप्रतिषन्धे सत्यनन्तरम्, प्रतिषन्ध सति तदुत्तरकालमित्यनियमः । कुतः । तद्दर्शनात्, दृश्यते हि प्रथमेन कर्मोत्तरण कर्मफलप्रतिषन्धाभ्युपगमः श्रुतौ-“यदेव विद्याया करोति

१ ० विष्कारेति मु० पु० ।

३ श्रीत्यधिकं प्र० ।

५ त्रित्त इति प्र० ।

२ संभवादिति प्र० ।

४ ० कर्मभिरित्येति प्र० ।

श्रद्धुयोपनिषदा तदेव धीर्य्यं वत्स॥मित्युद्गीषधिद्यायुक्तस्य कर्मणः कला-
प्रतिबन्धप्रश्रयात् ॥

ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ मुक्तिफलाधिक एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्त-
रणम् १५ ।
दवस्थाऽवधृतेः-॥ ५१ ॥

मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतेरतिशयितकर्मभिरत्यन्तावे-
वमेष कालानियमः, तस्याऽपि पूर्व्यं वत्सप्रतिबन्धाभाषप्रतिबन्ध'रूपाव-
स्थावधृतेः । अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः । सर्वेभ्यः
कर्मभ्यो मुक्तिफलधिद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात्प्रतिबन्धासम्भ-
वत्यधिकाऽऽशङ्का, तत्रापि ब्रह्मविद्वेषवाराणां न पूर्वकृतानां प्रबलानां
सम्भवात् प्रतिबन्धसम्भ-व इति परिहारः । द्विशक्तिरध्यायपरिसमाप्तिं
द्व्योतयति ॥

मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं साधनाध्यायस्तृतीयः ॥

नमो मीमांसाद्वयगुरवे भगवते श्रीमते रामानुजाचार्याय ॥

अथ

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथाऽस्यधिकरणम् १ । आशुत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तितः । अथेदानो विद्या-
स्वरूपविशेषधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते ।

तत्र "ब्रह्मविद्याप्रोति परम्" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति"
'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' "यदा पश्यः पश्यते ह्यनवर्णं"मित्यादिषु-
दान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं महत्कृतमेव
शास्त्रार्थं, उताऽसकृदाशुत्तिमिति संशयः । किं युक्तम् । सकृत्कृतमिति ।
कुतः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति वेदनमात्रस्यैव विधानादऽसकृदाशुत्ती
प्रमाणाभावात् । न चावघाताद्विषद्वेदनस्य ब्रह्मापारोक्ष्यं प्रति दृष्टो-
पायत्वाद् यावत्कार्यमाशुत्तिरिति शक्यं क्लृप्तम्, वेदनस्य दृष्टोपायत्वा-
भावात् । स्योतिष्टोमादिकर्मणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषारा-
धनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषाद् धर्मोपकाममोक्षाध्यपुरुषार्थोपाय-
रिति हि "कलमत उपपत्ते"रित्यत्र प्रतिपादितम् । अतो स्योतिष्टोमा-
दिवद्यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थं इति प्राप्ते प्रवक्ष्यते-

'आशुत्तिरसकृ'दिति । असकृदाशुत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः । कुतः ।
'उपदेशात्,' ध्यानेवासनपद्येण वेदनशब्देनोपदेशात्' । तत्पयोऽस्य
च विद्युपाप्तिध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनोपदेशपरवाक्येषु प्रयो-
गादवगतम्यते । तथा हि, "मनो ब्रह्मैत्युपासीते" स्युपासिनोपकान्तोऽर्थः

१ ०मेवमिति सु. पु. ।

२ ब्रह्मापरोक्ष्यमिति सु. पु. ।

३ वेदनोप-दशकम् ३ नास्ति ।

४ ०दायर्त्तनमिति प्र. ।

५ वेदनोपदेशादिति पठयित् ।

'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य इयं वेदे"ति विदि-
नोपसंद्ध्यते । तथा, "यस्तद्वेद यस्स वेद स मयैतदुक्त" इत्युपक्रमे
विदिनोक्तं रैकस्य ज्ञानम् "अनु म एताम्भगवो देवतां शाधि यां देवता-
मुपास्स" इत्युपासिनोपसंद्ध्यते । तथा, "ब्रह्मविदाप्नोति पर" मित्या-
दिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु "आत्मा सा शरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः" "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिषु
ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । ध्यानं च विन्तनम्, तच्च^१ स्मृतिसन्तति-
रूपम्, न स्मृतिमात्रम् । उपास्तिरपि तदेकार्थं, एकायचित्तवृत्तिनैरन्तर्यं
प्रयोगदर्शनात् । तदुभयैकार्थ्यादसङ्गदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह "ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति" "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इत्यादिषु वेदनादिश-
ब्दैरभिधीयत इति निरचीयते ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं-स्मृतिः । स्मृतेरचायमर्थोऽवगम्यते । स्मर्यते हि मोक्षसा-
धनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्-

"तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चाव्यनिःस्पृहा ।

तद्भ्यानं प्रथमैः पृष्टभिरङ्गैर्निष्पाठ्यते तथे" इति ।

तस्मादसङ्गदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥

आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथाऽऽत्मत्वोपासना-आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥३॥
धिकरणम् २ ।

इदमिदानीं विन्यते-किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्वत्येनोपास्य-
मुतोपासितुरात्मत्वमेति । किं युक्तम् । अन्यत्वमेति । कुतः । उपासितुः
प्रत्यगात्मनेऽर्थात्कारत्याह ब्रह्मणः । अर्थान्तरत्वं चा"धिकन्तु भेदनिर्दे-

१ तच्छेत्तत्र विन्तनमित्येव प्र. ।

२ उपासैरिति प्र. ।

३ तदेति प्र. ।

शास्त्रं "अधिकोपदेशात्" "नेत्रोऽनुपपत्ते" रित्यादिपूवपादितम् । यथा-
 वस्थितञ्च ब्रह्मोपास्यम् । अथवावस्थितोपासने हि ब्रह्ममाप्तिरप्यु-
 पाभूता स्यात्, "यथाकृतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भव-
 ती"ति न्यायात् । अतोऽन्यत्वेनोपास्यमित्येषं प्राप्तेऽभिधीयते-

'आत्मनि त्विति । 'तु'-शब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मेत्येषोपा-
 स्यम् । उपासिता प्रत्यागात्मा स्वशरीरस्य स्थं यथाऽऽत्मा, तथा स्वात्म-
 नोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येषोपासीतेत्यर्थः । कुतः । अथमभ्युपगच्छन्ति पूवं
 उपासितारः, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतोऽहं वै त्वमसी"ति ।
 उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्य-
 त्वाह 'यादयन्ति चे'ति । इममर्थमविहृद्भुवामितृन् यादयन्ति शास्त्राणि,
 तान् प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः, "य आत्मनि तिष्ठत्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
 वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्य-
 मृत" इति, तथा "सन्मनाः सोम्येमाः सर्वाः मजाः सदायतनाः सत्प्र-
 तिष्ठाः - ऐतदात्म्यमिदं सर्वं"मिति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जना"निति
 च सर्वस्य विद्विद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्वियाम्यत्यात्तच्छ-
 रीरत्वाच्च सर्वव्यापमात्मा, अतः स त आत्मा । अतो यथा प्रत्यागात्मनः
 स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानम्, तथा प्रत्या-
 गात्मनोऽप्यात्मत्यात्परमात्मनः, तस्याप्यहमित्येषानुसन्धानं युक्तमिति ।
 एवं शास्त्रेषुपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन* सर्वशब्दानां ब्रह्मैक-
 निष्ठत्वमभ्युपगच्छन्त 'त्व वा अहमस्मि भगवो देवतो अहं वै त्वमसि
 भगवो देवतो"-इति व्यतिहारणोक्तयन्तः । एवं चा"य योऽन्या देव-
 तामुवास्तेऽन्योऽसाधन्योऽहमस्मीति न स वेद अहन्त्वो ह्येव आत्मेत्येषो-
 पासीत" "सर्वं तम्यरादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे"त्यन्यत्यानुसन्धान-
 निषेधः, "एषगात्मनं प्रेरितारं च मत्वे" ति एषत्यानुसन्धानविधानं

१ एष ह्यु-इति च * अनिष्ठत्वे इति हि ।
 २ व्यतिहारणेति पुस्तकान्तरे, व्यतिरेकेणेति तु च ।
 ३ सर्वं वेदेत्यात्मत्यानुसन्धाननिषेध इति कश्चिन् ।

वाशिरुद्रम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुमन्यानादव्यत्वानुमन्याननिषेधा
रहितः, स्वशरीरात् स्वात्मनेऽधिकृत्यानुमन्यानयत्स्वात्मनेऽपि परमा-
त्मनेऽधिकृत्यानुमन्यानात्प्रत्ययानुमन्यानविधानं च रक्षितम् । अधिकस्य
ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वोक्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वाद्विषेधवाक्ये 'ऽहम्ब्रह्मो
ऽहम्' इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् । -

आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ प्रतीकाधिकरणम् ३ । न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो, नाम ब्रह्मेत्युपास्त" इत्यादिप्रती-
कोपासनेष्वप्यात्मत्वानुमन्यानं कार्यं, मुक्तं नेति चिन्तायाम् "मनो ब्रह्म
त्युपासीते"ति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्म-
त्वोपासीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

'न प्रतीक' इति । 'प्रतीके ना'त्मत्वानुमन्यानं कार्यम् । 'न हि सः
न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः । प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यो, न ब्रह्म
ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम् । प्रतीकोपासनं हि नामाऽनन्वयि
ब्रह्मदृष्ट्याऽनुमन्यानम् । तत्रोपास्यस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभा-
वाच्च तथाऽनुमन्येयम् ।

नन्यत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम्, ब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवे मनसादीना-
मचेतनानामन्यशक्तीनां चोपाप्यत्वाद्यथास्यान्याप्यत्वात् । अतो मनसा-
द्विदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति, तत्राह'-

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनसाद्विषु 'ब्रह्मदृष्टि'रथ युक्ता, न ब्रह्मणि मनसाद्विदृष्टिः,
ब्रह्मणो मनसाद्विभ्य उत्कर्षात्, तेषाञ्च विपर्ययात् । उत्कृष्टे हि राजनि
भृत्यदृष्टिः प्रत्यक्षावकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय ॥

प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाऽऽदित्यादिमत्य-
धिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

“य एवासौ तपति तमुद्गीयमुपासीते”त्यादिषु कर्मोद्गीययेषूप-
सनेषु संशयः—किमुद्गीयादौ कर्मोद्गी आदित्यादिदृष्टिः कर्तव्या, उतादि-
त्यादिपूद्गीयादिदृष्टिरिति । उक्तदृष्टिर्निर्दृष्टे कर्तव्येति न्यायादुद्गी-
यादीना च फलसाधनभूतकर्मोद्गीत्वैनाफलेभ्य आदित्यादिभ्य उक्तदृ-
ष्ट्यादादित्यादिपूद्गीयादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—

‘आदित्यादिमतयश्चाङ्ग’ इति । ‘व’—शब्दोऽप्रधारणे, इत्वंङ्ग उद्-
गीयादावादित्यादिदृष्टय एव कार्योः । कुतः । ‘उपपत्तेः’—आदित्यादी-
नामेवोक्तदृष्टत्वोपपत्तेः । आदित्यादिदिवेताराधनद्वारेण हि कर्मणामपि
फलसाधनत्वम् । अतस्तदृष्टिर्हद्गीयादाङ्गे ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽसीनाधिकरणम् ५ । आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञान ध्यानोपासनादिश-
ब्दवाच्यम्ऽसकृदावृत्त सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तम् । तदनुतिष्ठन्नामीनः शया-
नस्तिष्ठन् गच्छश्च विशेषाभावादऽनियमेनानुतिष्ठेदिति प्राप्त उच्यते—

‘आसीन’ इति । ‘आसीन’ उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः । ‘सम्भ-
वात्’ । आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्ततासम्भवात् । स्थितिगत्यो, प्रयत्नसापेक्ष-
स्यात्, शयने च निद्रासम्भवात् । परचातुर्ध्वारण्यप्रयत्ननिवृत्तये साया-
श्रय आसीनः कुर्यात् ।

ध्यानाद्य ॥ ८ ॥

‘निदिध्यासितय’ इति ध्यानरूपत्वाद्दुपामनस्यैकाग्रचित्तताऽथय
म्भाविनी । ध्यान हि विजातीयप्रत्ययान्तऽऽद्यवहितमेकचित्तनमित्युक्तम् ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ६ ॥

निश्चलत्वं चापेक्ष्य^१ पृथिव्यन्तरिक्षादियु ध्यानघातोपुक्तिर्दृश्यते
 "ध्यायतीथ पृथिवी ध्यायतीथान्तरिक्षं ध्यायतीथ द्यौः ध्यायन्तीथाऽऽपो
 ध्यायन्तीथ पर्वता" इति । अतः पृथिवीपर्वतादिः देकायचित्ततया निश्च-
 लत्त्वमुपासकस्यामीनस्यैव सम्भवेत् ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्ति घामीनस्यैव ध्यानम्—

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिमीचं चैनान्जिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धयम्" इति ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रयणादेकाग्रतानुकूलो यो देशः-
 कालश्च, स एवोपासनस्य देशः कालश्च । "ममे शुचौ शर्करावह्निषा-
 लुका^२यियन्जितं" इति घचनमेकाग्रतैकान्तदेशमाह, न तु देशं निय-
 ष्टति, "मनोऽनुकूल" इति धान्यशेषात् ॥

आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

^३प्रायणात्प्रायणाधिकरणम् ६ । आ प्रायणा^३त्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

तद्विदमश्रयणसाधनमुक्तनक्षणोपासनमेकाह एव सम्प्राप्त्यमुतः-
 ऽऽप्रायणात्मत्वहमनुवर्तनीयमिति विशये एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य
 कृतत्वात्तावतैव परिसमापनीयमिति प्राप्त उच्यते—

'वा प्रायणा^३दिति, आ मरणादनुवर्तनीयम् । कुतः । 'तत्रापि
 हि दृष्टम्'—उपासनोद्योगप्रभृत्याऽऽप्रायणान्मध्ये यः कालस्तत्र सर्वत्रापि

१ अपेक्ष्येति घ० ।

२ शुचौ देशे ... यानुकादि-इति सु० पु० । ३ प्रायणेतिप्रायः पुस्तकेषु ।

दृष्टमुपासनम् “स पत्त्वेष धर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत
इति ॥

आमायणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ तदधिगमाधि तदधिगम उत्तरपूर्वाघपोरश्लेषविनाशौ
करणम् ७ । तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते । ब्रह्म-
विद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघपोरश्लेषविनाशौ श्रूयन्ते—“तद्व्याया पुष्क-
रपनाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” “तस्यै
यास्मा यद्विदितं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने”त्युत्तराघाश्लेषः,
तद्व्यायेपीकानूलमग्नौ मोक्षं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वं पाप्मानं प्रदूयन्ते”
“वीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर” इति पूर्वाघविनाशः ।
एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूताद्युपपद्यन्ते नेति संशयः । किं युक्तम् ।
नोपपद्यन्ते इति । कुतः । “नाभुक्तं वीयते कर्म कल्पक्रीडिशतैरपी”त्या-
दिशास्त्रशिरोधात् । अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याधि-
धापिवाक्यशेषगतः कथंचिद्विद्यास्तुतिपतिपादनेनाप्युपपद्यते । न च
विद्या पूर्वात्तराघपोः प्रायश्चित्ततया विधीयते, येन प्रायश्चित्तेनाघवि-
नाश उच्येत । विद्या हि ‘ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव-
ती”ति ब्रह्मप्राप्सुपाप्तया विधीयते । अतो विद्यार्थवादाऽयमघविना-
शाश्लेषव्यपदेश इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

‘तदधिगम’इति । विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्यादुत्तरपूर्वा-
घपोरश्लेषविनाशाद्युपपद्यते । कुतः । एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमव-
गम्यते, ‘एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ ‘एवं हास्य सर्वं पाप्मानः
प्रदूयन्ते’ इत्यादिव्यपदेशात् । न च ‘नाभुक्तं वीयते कर्म’त्यनेन शास्त्रे-

७ ०धीकृतमिति सु पु, न तु तद्योगिनियत वाटाः ।

८ न योत-इति प्र ।

९ वचनकर्म वीयते-इति प्र ।

णास्य विरोधः, भिन्नविषयत्वात् । तद्वि कर्मणां फलजननमामर्षद्रु-
मविषयम्, एतन्नूत्यत्राया विद्यायाः प्राकृतानां पाप्मनां फलजननशक्ति-
विनाशमामर्षम् उत्पत्स्यमानानां च फलजननशक्त्युत्तिप्रतिबन्धकरण-
मामर्षं च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो भिद्यते । यथाऽग्निजलघोरौप-
एतन्निशरणमामर्षविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरेव विषयभेदात्प्रामाण्यम्,
एवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः ।

अथस्यारश्लेषकरणं, वैदिककर्मायोग्यताग्रामनाप्रत्यशयहेतुशक्त्यु-
त्तिप्रतिबन्धकरणम् । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां
सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यशयं च कुर्वन्ति । अथस्य विनाशकरण,
मुत्पत्वागान्तच्छक्तौर्विनाशकरणम् । शक्तिरपि परमपुरुषाप्रोत्तिरेव । तद्वेद्यं
विद्या वेदितुर्विद्यात्यर्थमिवत्येन स्वयमपि निरतिशयांप्रया सती वेद्यभू-
तपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूष्टकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषापीति विनाश
यति, सैव विद्या स्योत्पत्त्युत्तकानभाष्यऽघनिमित्तपरमपुरुषाप्रोत्त्युत्ति
च प्रतिबध्नाति । तदिदमश्लेषध्वनं प्रामादिकविषय मन्तव्यम्, 'गावि-
रतो दुश्चरिता'दित्यादिभिः शास्त्रैः प्रायणादहच्छत्यग्रमानाया उक्त-
रोत्तरातिशयभागिन्या विद्याया दुश्चरितधिरतिनिष्पाद्यत्वाद्यगमात् ॥

तदधिगमाधिभरण समाप्तम् ॥ ७ ॥

अपेतराधि-
कायम ८ ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाने तु ॥ १४ ॥

उत्तरपूर्वाघयोर्विद्यायाऽश्लेषविनाशासुक्तेः । 'इतरस्य' पुण्यस्या'व्ये-
ध'मुक्तेन न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्याया स्याताम्, विद्याफलविरोधित्वसा-
मान्याह व्यपदेशाच्च । भवति च व्यपदेशः-उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य
'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इति, "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुत" इति च ।
मुमुक्षोरनिष्टफलत्वात्सुकृतस्यापि 'पाप्म'-शब्देन व्यपदेशः । सुकृतस्य
शास्त्रीयत्वात्तत्फलस्य केषांनिर्दिष्टत्वदर्शनाच्च विद्याया अविरोधशङ्का

१ विधुनुत इति सु पु ।

२ अविशब्देऽधिको सु पु ।

निवर्त्तयितुमतिदेशः । ननु विदुषोऽपि सैत्तिकर्तव्यताकोपासननिवृत्तये
 वृष्ट्यादिफलानीष्टान्येव, कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते, तत्राह—
 'पाते त्वि'ति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः, शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्या
 ऽनुगुण्यदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥

इतराधिकारण समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथानारब्धकार्या- अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ॥१५॥
 धिकरणम् ६ ।

दृष्टविद्योत्पत्तेः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशा-
 वुक्ती । ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाश, उता-
 नारब्धकार्ययोरैवेति विशेषे "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति विद्याफल-
 स्याविशेषश्रवणाद्विद्योत्पत्त्युत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्र
 धमणादिवत्सस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्त उच्यते—

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं' इति । विद्योत्पत्तेः 'पूर्वं' सुकृतदुष्कृते
 'अनारब्धकार्ये' अपवृत्तफले 'एव' विद्याया विनश्यत । कुतः । 'तदवधे.'
 "तस्य तावदेव विरं यावच्च विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य" इति शरीरपातवि-
 लम्बावधिभ्रुतेः । न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्यक्षीतिव्यतिरेकेण शरी-
 रस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥

अनारब्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथानिष्टोप्रा- अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव
 दाधिकरणम् १० । तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

इतरस्याऽप्येवमश्लेष इति विद्यावतासुकृतस्याप्यश्लेष उक्तः ।
 अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्यात्प्रथमाणांमपि सुकृतस्यसामान्येन
 तत्फलस्याश्लेषादनिच्छतोऽननुष्ठाने प्राप्त उच्यते—

'अग्निहोत्रादि त्वि'ति । 'सु'-शब्दः सुकृतान्तरिभ्यो विशेषणार्थः ।
 अग्निहोत्राद्याप्रथमाः फलश्लेषासम्भवाद्नुष्ठेया एव । तत्रसम्भवरय

तत्कार्यार्थन्यासेषाम् । विद्याप्यकार्यायैव हि विदुषोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमशक्यते । 'तद्वर्गनात्,' वृश्यते हि "तमेतं वेदानुब्रवीनेन ब्राह्मणा विविद्विपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्रेने"त्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाऽऽ प्रायणादभ्यासाधेवातिशयाया अहरहृत्पाठत्वात्तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माप्यहरहरनुष्ठेयमेव, अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ।

यद्यग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था, विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सुकृतं "यावत्सम्पात्तमुपिस्था" "प्राप्यान्तं कर्मण" इत्यनुभवेन विनष्टम्, भुक्ताद्यशुष्टं च पारथ्यफलम्, "सुहृदः साधुकृत्या"मित्यस्य को विषयः, स्तत्राह—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

'अतो'ऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यर्थाया 'अन्यापि' विद्याऽधिगमात् पूर्वोत्तरयोर्हभयोःरपि पुण्यकर्मणोः प्रथमकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता सम्भवत्येव, तद्विषयमिदं मेकेशं' शापिनां धवनम् "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या"मिति । विद्ययाऽश्लेषविनाशशु-
तिश्च तद्विषया ।

अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति—

यदेव विषयेति हि ॥ १८ ॥

"यदेव विद्यया करोति तदेव धीर्यधत्त"मित्युक्तीचविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलवत्त्ववचनेनानुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः सूच्यते हि । अतो विदुषोऽनुष्ठितप्रतिबद्धफलविषयं 'सुहृदः साधुकृत्या' मिति शाट्यायनकम् ॥

अग्निहोत्राद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

१ पारथ्यं कर्मफलमिति सु. पु. । २ को विषय इति सु. पु. ।

३ अतोऽविदुष इत्यकारच्छेदो सु. पु. । ४ उपनिषदिति सु. पु. ।

अथेतरवर्णाः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ*संपद्यते ॥ १६ ॥
धिकरणम् ११ ।

यथोः पुण्यपापयोस्त्वैवविनाशावुक्तौ, ताभ्यामितरे आरब्धकार्ये
पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने उत तच्छरीरावसाने शरीरान्तरा-
वसाने वैत्यनियम इति मशये, "तस्य तावदेव चिर यावच्च विमोक्ष्ये
ऽथ सपत्स्य" इति तच्छरीरविमोक्षावसानत्वश्रवणात्तदवसाने इति प्राप्त
उच्यते-

"भोगेन त्वि"ति । 'तु'-शब्द. पठव्यापृत्यर्थः । इतरं आरब्ध-
कार्ये पुण्यपापे स्वारब्धकन भोगेन क्षपयित्वा' तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तर
ब्रह्म 'सम्पद्यते' । ते च पुण्यपापे एकशरीरोपभोग्यफले चे तच्छरीराव-
साने 'सम्पद्यते' । अनेकशरीरोपभोग्यफले चे, तदवसाने सम्पद्यते । भोगे-
नैत्रैः क्षपयित्वात्वादारब्धफलयोः कर्मणोः । "तस्य तावदेव चिर
यावच्च विमोक्ष्ये" इति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्ष उच्यते, देहावधि
नियमाश्रवणात् । तदेव ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफल
पुण्यपापरूप कर्माऽनादिकालसञ्चितमनन्तं विद्यामाहात्म्याद्विनश्यति,
विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितञ्च न शिलयति । तत्र पुण्यरूप सर्वं विदुषः
सुहृदो यद्गच्छन्ति, पापं च द्विपन्न इति निरवद्यम् ॥

इतरक्षपणाधिकरण समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
फलाध्यायस्य चतुर्थस्य प्रथमः पाठः ॥

* अथयद्यपि तत् सुत्रपाठः सर्वंपुस्तकेषु ।

१ चेति प्र । २ ००० इति-इति सु सु । ३ सकारो प्रापिकः पुस्तकेषु ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ धागधिकरणम् १ । वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभन्ते । प्रथमन्ताग्रदुक्कान्तिश्चिन्त्यते । तत्रेदमावायते-“अस्य सोम्य पुहपस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्या देवताया”मिति । अत्र ‘वाङ् मनसि संपद्यते’ इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वागृत्तिमात्रविषया, उत वागिपपेति विषये वृत्तिमात्रविषयेति युक्तम् । कुतः । मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यऽसम्भवात् । वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसम्पत्तिश्रुतिः कथंविदुषपद्यत इत्येव प्राप्तेऽभिधीयते-

‘वाङ् मनसो’ति । वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते । कुतः । ‘दर्शनात्’ दृश्यते हि वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः । वृत्तिमात्रसम्पत्त्याऽपि तदुपपद्यत इति चे, तत्राह ‘शब्दाञ्चे’ति, वाङ् मनसि सम्पद्यते’ इति वाक्स्वरूपसंपत्ताद्येव हि शब्दो, न वृत्तिमात्रसम्पत्तो । न हि तदानीं वृत्त्यपरमे वागिन्द्रिय प्रमाथान्तरेणोपलभ्यते, येन वृत्तिमात्रं संपद्यत इत्युच्यते । यदुक्तम्-मनसो वाक्प्रकृतिकत्वाभावाद्वाचो मनसि संपत्तिर्नापपद्यत इति, तद्‘वाङ् मनसि संपद्यते’ इति धवनान्मनसां वाक्सयुक्त्यै न तु तत्र लीयते इति परिहर्तव्यम् ।

अत एव^१ सर्वायपनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा सयोगमात्रं सम्पत्तिर्न तु लयः, अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिश्रुतिरुपपद्यते, “तस्मादुपशान्ततेजो अपुनर्भवामिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानै”रिति ॥

धागधिकरण समाप्तम् ॥ १ ॥

१ युक्तिमिति नास्ति प्र० ।

२ तदर्थनादिति सु० द्वि० अ० ।

३ अत्रद्वरहितः सूत्रपाठः सर्वपुस्तकेषु ।

अथ मनोऽधिकरणम् २ । तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

‘तत्’सर्वेन्द्रियसंपुक्तं ‘मनः प्राणे’ सम्पद्यते, प्राणेन संयुज्यते, न मनोवृत्तिमात्रम् । कुतः । ‘उत्तरात्,’ ‘मनः प्राण’ इति धाक्यात् । अघिकाऽऽशुद्धा तु, “अत्रमयं हि सोम्य मन” इति वचनान्मनसोऽवप्रकृतिकत्वमवगम्यते । अत्रस्य च “ता अत्रमसृजन्ते”त्यम्मयत्वं सिद्धम् । आपोमया प्राण इति धावप्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते । अतो ‘मनः प्राणे संपद्यते’ इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता अपो निर्दिश्य^१ तासु मनःसम्पत्तिप्रतिपादने परम्परया स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति । परिहारस्तु “अत्रमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण” इति मनःप्राणयोरवेनाद्विशेषाद्यायनमुच्यते, न तत्प्रकृतित्वम् । आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशादि^२धिकारत्वाच्च प्राणस्य । प्राणशब्दे नापां लक्षणा च स्यादिति ॥

मनोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथाऽध्यक्षाधिकरणम् ३ । सोऽध्यक्षे तद्दुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

यथा ‘वाद्मनसि संपद्यते मनः प्राण’ इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरैव वाद्मनसयोः संपत्तिः, तथा ‘प्राणस्तेजसी’ति वचनानुरोधेन प्राणः सम्पद्यते इति प्राप्त उच्यते—

‘सोऽध्यक्षे’ इति । ‘स’ प्राणोऽध्यक्षे’ करणाधिपे जीवे संपद्यते । कुतः । ‘तद्दुपगमादिभ्यः’ प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते—“एवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वं प्राणा अभिसमायन्ती”ति । तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते—“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती”ति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते “कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रान्ती भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी”^३ति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेनःसम्पत्तिरिह ‘प्राणस्तेजसी’त्युच्यते । यथा यमुनाया गङ्गाया समुज्ज सागरगमनेऽपि यमुना सागरं गच्छतीति वदो न विरुद्ध्यते, तद्वत् ॥

अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ भूताधिकरणम् ४ । भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

प्राणस्तेजसीति लीयसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता । सा सम्पत्तिः किं तेजोमात्र उत संहतेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये तेजोमात्र-श्रवणात्तेजसीति प्राप्त उच्यते-

‘भूतेष्विति । ‘भूतेषु’ संपद्यत इति । कुतः । ‘तच्छ्रुतेः,’ ‘एषिणी मय चापोमयस्तेजोमय’ इति लीयस्य सञ्चरतः सर्वभूतमयस्यश्रुतेः ।

ननु तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्ताद्यपि एषिणीमय इत्यादिक्वा श्रुतिरुपपद्यते, अत आह-

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

‘नैकस्मिन्’, एकैकस्य कार्यात्मत्वात् । दर्शयतो ह्यत्रमत्वं श्रुतिस्मृती-“अनेन जीविनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति’ तासां त्रिशृत्तं त्रिशृत्तमेकैकां करवाणी”ति, नामरूपव्याकरणयोः।यत्याय त्रिशृत्करणमुप-दश्यते ।

“नानाधीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशक्रुज्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य क्रत्वशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

महादाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति त”इति ।

अतः ‘प्राणस्तेजसी’ति ‘तेजः’-शब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभिधीयते । अतो भूतेष्वेव सम्पत्तिः ॥

भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽसत्पुण्यक्रमाधि समाना चासृत्पुण्यक्रमादसृत्तत्वं चानु-
करणम् ५ । पोष्य ॥ ७ ॥

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समानोताविदुष एवेति चिन्ता-यामोषदुष एवेति प्राप्तम् । कुतः । विदुषोऽत्रैत्रामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्य-भावात् । विदुषो ह्यैत्रामृतत्वं श्राध्यते-

१ इतिशब्देन नास्ति सर्वेषु ।

२ द्विशब्देन नास्ति प्र ।

३ अमृतत्ववचनमिति सु. पु. ।

“यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः^१ ।

अथ मर्त्याः ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत” इति ।

१. एवं प्राप्तेऽभिधीयते-

‘समाना चासृत्यपक्रमा’ इति । विदुषोऽप्यासृत्यपक्रमादुत्क्रान्तिः

समाना, आसृत्यपक्रमात्-आगत्यपक्रमात्, नाडीप्रवेशात् प्रागित्यर्थः ।

विदुषोऽपि हि^२ नाडीविशेषेणात्क्रम्य गतिः श्रूयते-

“शत चैका च हृदयस्य नाड्य-

स्तासा मूर्ध्ना नमभिनिःसृतेका ।

तयोर्ध्वं भार्यवमृतत्वमेति

‘विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती’ इति ।

एव नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरवर्जनीया । सा च

नाडीप्रवेशात् प्राग्विशेषाश्रवणात्समाना । तत्प्रवेशदशाया च विशेषः

श्रूयते-“तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा मूर्ध्ना वा

ऽन्येभ्यो^३ वा शरीरदेशेभ्य” इति । ‘शत चैका च हृदयस्य’ इत्यनया श्रुत्य-

कार्यान् मूर्ध्ना निष्क्रमणं विदुषोऽप्यमितरदधिद्विषयम् । यदुक्तम्-वि-

दुषोऽपि वा मृतत्व आद्यत इति, तत्रोच्यते, ‘अमृतत्व चानुपोष्ये’ति । ‘च’-

शब्दोऽवधारणे । अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धमदाध्वैव यदमृतत्वमुत्त-

रपूर्वाघयोत्तरेर्षावनाशरूप प्राप्यते, तदुच्यते “यदा सर्वं प्रमुच्यन्त

इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुत’ इति चोपासनवेलाया यो

ग्रहणानुभव, स द्विषयमित्यभिप्रायः ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

अथशय च तदमृतत्वमदाध्वैवसम्बन्धस्यैवेति विज्ञेयम् । कुतः ।

‘आ ऽपीते संसारव्यपदेशात्’ । अपीतिरव्ययो ग्रहणमार्गः, मा चावि-

शक्तिना मार्गेण देशविशेष गत्विति वक्ष्यते । आ तदवस्थामाप्तिः संसारे

१ स्थिता इति सु ।

२ विशब्देनास्ति प्र ।

३ वा अन्येभ्य इति सु पु ।

देहसम्यन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, "तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये
ऽयं संपत्स्य" इति,

"अथ इव रोमाणि विधूय पापं

चन्द्र इव राहोर्मुपात् प्रमुच्य ।

धूत्या शरीरमकृतं कृतात्मा

ब्रह्मलोकमभिसंभवामी" इति च ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

इतरथ विदुषोऽपि बन्धो नात्र विद्यधः, यतः सूक्ष्मशरीरमनुव-
र्त्तते । कुत इदमवगम्यते । 'प्रमाणतस्तथोपलब्धेः,' उपलभ्यते हि देव-
यानेन यथा गच्छतो विदुषस्तं प्रतिब्रूयात् सत्यं ब्रूया' इति चन्द्रमसा
संशदधचनेन शरीरसद्भावः । अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते, अतरथ बन्धो
न दग्धः ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

(१) अतो

"यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः^१ ।

अथ मर्त्याऽमृता भवत्येव ब्रह्म समश्नुत" इति-

यद्यनं न बन्धोपमर्देनामृतत्व घदति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्वचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रकान्तमरणस्य
मरणात्मागूष्मा सूक्ष्मशरीरे क्वचित्क उपलभ्यते । न च सूक्ष्मस्यैव शरीर-
स्यायमूष्मा, अन्यत्रानुपलब्धेः । ततश्चोष्मणः क्वचिदुपलब्धिविदुषः
सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते । तस्माद्विदुषोऽप्याऽऽहस्युप-
मात्समानोत्क्रान्तिरिति सुष्ठुक्तम्^२ ।

पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते-

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

यदुक्तम्-विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति, तद्वोपपद्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् । तथा हि, "स यतासोज्ञेमात्राः समभ्याददानो दूतयमेवान्यथाक्रामती"त्युपक्रम्य "तेन प्रत्योतेनेष चात्मा निष्क्रामति-
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामती"त्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय, "अ
प्यथतरं वन्याणतरं रूपं क्षुद्रत"इति देहान्तरपरिषदं चाभिधाय

"प्राणानां कर्मणस्तस्य यस्किञ्चिद् करोत्ययम् ।

सामान्तोकात्पुनरेत्यस्मै नोकाय वमंश"-

इति नु' कामवमान' इत्यविदुष्ट्रियं परिमयाप्य, "अथाकामव-
मानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्ति इहैव सन्प्रत्याप्येती"ति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते । तथा, पूर्व-
प्राप्तभागपरनेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते-"अथ पुनर्मृत्युं जय-
ती"ति विद्वानं प्रस्तुत्य "याज्ञवल्क्येति" होवाच यज्ञायं पुद्गो प्रियत
उदस्मात्प्राणाः' क्रामन्त्याहो ने"ति पृष्टे "नेति होवाच याज्ञवल्क्यो-
ज्चेय समवलीयन्ते स उच्छ्रयस्याध्यायस्याध्यातो' मृतः शेत" इति ।
अतो विद्वानिदेवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्-त'च शरीरात्' प्रत्यगा-
त्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिर्ह्येव प्रतिषिध्यते, न शरीरात् । 'न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यत्र तच्छब्देन 'अथाकामवमान' इति प्रकृतः शरीर
एव परामृश्यते, नाश्रुतं शरीरम् । तस्येति पृष्ट्या प्राणानां संबन्धित्वेन
शरीरो निर्दिष्टो, न तूत्क्रान्त्यपादानत्वन, उत्क्रान्त्यपादानन्तु शरीरमे-
वेति चे, च, अवादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्यात्मन
एव सचिहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् । किं च, प्राणानां जीव-
संबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनाभावात् संबन्धमात्रवा-
चिन्याः पृष्ट्या अवादानमेष विशेष इति निश्चीयते । यथा नटस्य शृणो-

१ ०त्वपेति मु. पु. हि. च । २ इति तदिति प्र., इति तु-इति क्वचित् ।

३ ०वप्य इतीति प्र. हि. च । ४ उदिति पुनरत्र प्र. हि. च ।

५ स उच्छ्रयस्याध्यायस्या-इति प्र. ।

६ उच्छ्रयस्याध्यायो-इति मु. पु. ।

० तदिति वाच्यं प्र. ।

तीति । न चात्र विद्यदित्यम्, 'स्पष्टो ह्येकेषां' माध्वन्दिनानामाग्याये
 शारीरो जीव एषापादानमिति, "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्म-
 कामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति । शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रस-
 ङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यत इति चे, च, "तस्य तावदेव विर"मिति
 विदुषः शरीरविद्योगकाले ब्रह्मसम्पत्तिशब्देन प्राणानामपि तस्मिन् काले
 शारीराद् विदुषो विद्योगः प्रसज्यते, ततश्च देवयानेन पया ब्रह्मसंपत्ति-
 नोपपद्यत इति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' देवयानेन पया ब्रह्म-
 प्राप्तेः प्राग् जीवाद्विदुषोऽपि प्राणा न विश्लिष्यन्तीत्युच्यते । आत्मेभा-
 गप्रश्नोऽपि यदा विदुषोऽपि, सदाऽयमेव परिहारः । स त्वविदुषोऽपि-
 स्तत्र प्रश्नप्रतिषेधनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात्, तत्र हि^१ यहाँतिषहृ-
 षेणेन्द्रियेन्द्रियायैस्वभावो, उपामान्यत्वं, श्रियमाणस्य जीवस्य प्राणाप-
 रित्यागो, मृतस्य नामशाव्यकीर्त्यनुवृत्ति, स्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्रा-
 प्तिरित्येतेऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र चा'प पुनर्मृत्युं जपती'त्यपामान्य-
 क्षत्वज्ञानादग्निजय एव मृत्युजप उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः ।
 अ^२विदुषस्तु प्राणाऽनुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणा न मुञ्चन्त्यपि तु
 भूतसूक्ष्मशब्दीषं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति^३ निरवद्यम् ।

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

स्मर्यते च विदुषोऽपि मूर्ध्वन्यानाद्योत्क्रान्तिः-

"कर्तुमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति पराङ्गति"मिति ॥

आसृत्पुरुषमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ परसंपत्त्यधिकरणम् ६ । तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

सकारणयामः समाणः करणाध्यतः प्रत्यगात्मेत्क्रान्तिषेलायां
 तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु सम्यद्यत इत्युक्तम् । सैवा सम्यक्तिर्विदुषो न विद्यत

१ विश्लिष्यन्त-इति प्र० ।

२ हीति नास्ति प्र० ।

३ प्रेत्यधिकमत्र प्र० ।

४ अ-इति नास्ति प्र० ।

५ प्रतिपादयतीति-इति नास्ति प्र० ।

इत्याशङ्क्य परिहृतम् । तानि पुनर्नीशपरिध्वक्तानि भूतमूल्याणि किं यथा-
कर्म यथाधिष्ठं च स्यकार्थाय गच्छन्त्यु, त परमात्मनि सम्पद्यन्ते इति
विशये मध्ये परमात्मनस्यैव सुप्रदुःखोपभोगरूपभाष्यं दर्शनात्तदुपभोगा-
नुगुण्येन यथाकर्म यथाधिष्ठं च गच्छन्तीति प्राप्त उच्यते-

'तानि पर' इति । तानि परस्मिन्वात्मनि सम्पद्यन्ते । कुतः ।
'तथा ह्याह' श्रुतिः "तेजः परस्यां देवताया" मिति, यथाह श्रुतिस्तदनुगुणं
कायं फल्यमित्यर्थः । सुपुंस्त्रिपलशयोर्यथा परमात्मसंपत्त्या सुप्रदुःखोप-
भोगाभासविश्रम, 'स्तद्वृद्धिहापि ॥

परसंपत्त्यधिरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

यथाविभागाधिकारम् ० । अधिभागो वचनात् ॥ १५ ॥

सैवं परमात्मनि सम्पत्तिः किं प्राकृतत्ववत् कारणापत्तिरूपेण
घाट् मनसो'त्यादिशब्दविभागरूपेण विन्तायाम्, परमात्मनः सर्वेषां मी-
निभूतत्यात्कारणापत्तिरूपेण प्राप्त उच्यते-

'अधिभाग' इति, अपृथग्भाष्यः, पृथग्यग्रहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः ।
कुतः । 'वचना' 'तेजः परस्यां देवताया' मित्यत्रापि 'घाट् मनसि सम्प-
द्यन्ते' इति वचनस्यानुपह्नात् । तस्य च संसर्गविशेषावित्यात्तदनुपकस्या-
भिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावाद्दुक्कान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात्,
पुनस्तत्राध्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्च ॥

अधिभागाधिकारणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

तद्देकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो वि-
द्यासामर्थ्यात्तच्छेषगतपनुस्मृति-
योगाच्च हार्दानुग्रहीतः
शताधिकया ॥ १६ ॥

यद्य तद्देकोऽग्रि-
वचनम् ॥

एवं गत्युपक्रममाधिविद्वद्विदुषोः, समानाकार उक्तान्तिप्रकार

उक्तं । इदानीं शिदुषो विशेष उच्यते । तत्रेदमाश्रायते—

“शतैका च हृदयस्य नाद्य

स्तासा मूर्धनमभिनि सृतेना ।

सपोर्तुमायवमृतस्यमेति

धिष्वद्द्वय्या उत्क्रमणे भवन्तीति ।

अनया नाहीना शताधिकया मूर्धन्यनाद्यैश्च शिदुषो गमनमन्याभिरैव चाशिदुषो गमनमित्ययं नियम उपपद्यते नेति सशयः । किं युक्तम् । नियमो नोपपद्यत इति । कुतः । नाहीना भूयस्त्वादतिमूह्यत्वाच्च दुर्धिवैवतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात्सपोर्तुमायवमृतस्यमेति धिष्वद्द्वय्या उत्क्रमणे भवन्तीति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुष्यदतीति युक्तमस्यैव प्राप्ते प्रवृत्तमे—

‘शताधिकये’ति । शिद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैश्च नाद्योत्क्रान्तिमिति । न चास्या शिदुषो दुर्धिवैवत्वम्, शिद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्णप्रियविद्यासामर्थ्याद् विद्याशेषभूततयाऽऽत्मनोऽन्यथप्रियगन्तुस्मरणयोगाच्च प्रसवेन हाट्टेन^१ परमपुरुषेणानुग्रहीतो भवति । तत्रैव तदोक्तं, तस्य जीवस्य स्यात् हृदयमपञ्चलम् भवति, अथ ल्यननं प्रकाशनं यस्य तद्विदमपञ्चलनम् । ‘तत्प्रसादात्’—परमपुरुषप्रसादात्प्रकाशितद्वारो’ शिद्वस्ता नाहो विज्ञानातीति तथा शिदुषो गतिरुपपद्यते ॥

तदोक्तोऽधिकरण समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ६ । रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

शिदुषो हृदयाच्छताधिकया मूर्धन्यनाद्या निर्गतस्यादित्यरश्मीनऽनुसृत्यादित्यमण्डलगतिं श्रूयते—“अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरथ रश्मिभिर्हृद्यैर्माक्रमत” इति, तत्र रश्म्यनुसारेणैवेत्ययं गतिनियमः सम्भ

१ अकारा नास्ति प्र ।

२ दुर्धिवैवतं ननु सु पु इह चापे च प्र त्विष्टेयः ।

३ हाट्टेनति द्वि प्र ।

४ ०माक्रमत इति सु पु । ।

वति नेति चिन्सायां निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासम्भवादनियमः
 धर्तनं तु पत्रप्राप्तविषयमिति प्राप्त उच्यते-

‘रश्म्यनुसारी’ति । रश्म्यनुसार्यैव विद्वानूर्ध्वं गच्छति । कुतः ।
 ‘अयैतैरेव रश्मिभि’रित्यवधारणात् । पातित्कत्वे ह्येवकारोऽनर्थकः
 स्यात् । यदुक्तं हि-निशि मृतस्य रश्म्यसम्भवाद् रश्मीमनुसृत्य गमनं
 नोपपद्यत इति, तत्र, निश्यपि सूर्य्यंरश्म्यनुसारः सम्भवति । तस्यते हि
 निश्यपि निदाघसमय ऊर्ध्वोपलब्ध्या रश्मिसद्भावः, हेमन्तादौ तु हिमा-
 भिभवाद्दुर्द्धिन इवोष्मानुपलम्भः । श्रूयते च नाहीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्या-
 न्तयः, “तद्वया महापथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमं चामुं वैवमे-
 धैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुञ्चाऽमुष्मादादि-
 त्यात्मतायन्ते त आसु नाहोपु सप्ता आभ्यो नाहीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमु-
 ष्मिवादित्ये सप्ता” इति । तस्मान्निश्यपि रश्मिसम्भवाविशि मृतानामपि
 विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्येव ॥

रश्म्यनुसाराधिकारणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

यद्यपि निशाधि निशि नेति चैत्र सम्यन्धस्य यावद्देहभावि-
 कारणम् १० । त्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते- विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति
 नेति । यद्यपि निशायां सूर्य्यंरश्मिसम्भवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निशाया-
 भि सम्भवति, तथाऽपि निशामरणस्य शास्त्रेषु गदितत्वात् परमपुरुषा-
 र्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न सम्भवति । शास्त्रेषु दिशामरणं प्रश-
 स्तम्, विपरीतं निशामरणम्,

‘दिवा च शुक्रपक्षरव उत्तराध्यामेव च ।

सुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गदितम्” इति ।

दिशामरणनिशामरणयोः प्रशस्तत्वाविपरीतत्वे चोत्तमाधमगतिहेतुत्वेन

स्याताम् । अतो निश्चि मरणमधोगतिहेतुत्वाच्च ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चे, च,
विदुषः^१ कर्मसम्बन्धस्य यावद्ब्रह्मभाषित्वात् । एतदुक्तं भवति—अनार-
थकार्याणामधोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशा,
दुत्तरेषां चारितेषा, स्वारथक्राव्यस्य च चरमदेहावधित्वाद्ब्रह्महेत्वभाषा-
द्विदुषो निश्चि मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धेवेति^२ । दर्शयति च श्रुतिः—
“तस्य तावद्वेद्य विरं यावच्च विमोक्षे ऽथ संपत्स्य” इति । ‘दिवा च
शुक्लपत्तरे’त्यादिबचनमपि द्विदुषणम् ॥

निशाऽधिकारणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ दक्षिणायना अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १६ ॥
धिःशयम् ११ ।

निश्चि मृतस्यापि^३ विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुः क, स्तत एव हेतो-
र्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा । अधिकाशङ्का तु—“अथ यो
दक्षिणे प्रसीयते विनृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छ-
ती”ति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तियशना, चन्द्रमसं प्राप्ताना च तेषां
‘पदा’ तत्पदं येन्येन्यैतमेकाध्यानं पुनर्निवर्त्तन्” इति पुनरावृत्तिश्रव-
णात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरावर्णप्रतीक्षादर्शनाद् दक्षि-
णायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न सम्भवतीति ।

परिहारस्तु—अविदुषां विनृयाणेन यथा चन्द्रमसं^४ प्राप्तानामेव पुन-
रावृत्तिर्विदुषस्तु चन्द्रं प्राप्तास्यापि “तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती”ति-
वाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिर्ब्रह्म प्राप्तिस्तै^५ विद्यम^६ हेतु-
मात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषभावेऽपि पूर्वोक्ताद्वेद्य ब्रह्महेत्वभाषाद्विदुष-
श्चन्द्रं प्राप्तास्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिशायां । भीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छ-
न्दमरणानां धर्मप्रवर्त्तनायोत्तरावर्णप्राप्त्यवदर्शनायैस्तथाविधाचारः ।

१ चेवाविदुष इति प्र ।

२ इतिशब्दः सु- पु- नास्ति ।

३ अपि शब्दो नास्ति प्र ।

४ यदेति नास्ति प्र ।

५ ० येनमिति प्र ।

६ नियन्त इति प्र ।

७ चन्द्रमिति प्र ।

८ ० मया प्रोक्तोति प्र- शेषितम् ।

९ विदुष इत्यधिकं प्र ।

१० विद्यामिति सु- पु ।

ननु च विदुषो मुमुर्षन्वति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविधि-
विधिद्वयते-

“यत्रा काले त्वनावृत्तिमावृत्ति चैत्र योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वत्यामि भरतर्षभ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पणामा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
धूमो रात्रिस्तथा ह्रष्याः पणमासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शारजते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया ऽऽवर्त्तते पुनरिति,

तत्राह-

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्तं चैते ॥ २० ॥

नात्र मुमुर्षन्वति मरणकालविशेषोपादान स्मर्यते ; अपि तु यो-
गिनो योगनिष्ठान्त्वति स्मार्त्तं स्मृतिविषयभूतं स्मर्त्तये देवयानपिष्टया-
णाप्ये गती स्मर्यते योगाङ्गतया ऽनुदिन स्मर्त्तम् । तथा ह्युपसहार -

“नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवानुने”ति ।

‘अग्निर्ज्योति’ धूमो रात्रि’रिति च देवयानपिष्टयाणे प्रत्यभिज्ञायति ।
उपक्रमे च ‘यत्र काले त्वि’ति ‘काल’-शब्दः कालाभिमानिद्वेषतातिषा-
ंहरूपरः, आन्यादेः कालत्वासम्भवात् । अतस्तेऽर्चिदमभिसम्भवन्ती’ति-
विहितदेवयानानुस्मृतिरत्र विद्वानिष्ठान्त्वति विधीयते, न मुमुर्षन्वति
मरणकालविशेषः ॥

दक्षिणायनाधिकरण समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
फलाध्यायस्य चतुर्थस्य द्वितीय पादः ॥ २ ॥

† ५४६ पृष्ठगतैतच्छिवादारभ्य एतच्छिह्नं यावत् पाठं प्र च्युटितं ।

‡ एतच्छिह्नान्तगतं पाठं प्र च्युटितं ।

॥ देवयानविधादिकपर इति सर्वेषु ।

१ स्मृतिरित्यधिकं प्र ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

यिदृष्यन्तस्मान्तस्य नाहोविशेषेण ह्यर्दानुपहाद् गत्युपक्रम उक्तः । तस्य गच्छतीति मार्गं इदानीं निर्णयते । तत्र श्रुतिषु मार्गप्रकारा यदु-
 धाऽऽम्नापन्ते । छान्दोग्ये तावत्—“यथा पुष्करपलाय आपो न श्लिष्यन्त
 एवमेवायिदं पापं कर्म न श्लिष्यति” इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्या-
 त्—“अथ यदु चैवास्मिञ्छुभं कुर्वन्ति यदि च नास्मिन्मेषाभिसम्भवन्त्य-
 च्छिष्योऽहरद्वा आपूर्व्यमाणपत्तमापूर्व्यमाणपत्ताद्यान् षडुद्वेति मासांस्तान्
 मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याद्यन्द्रमम चन्द्रमसो यिदुतं
 तस्युह्योऽमानयः स एतान्” इत्यं गमयत्येव देवपयो ब्रह्मपय एतेन
 प्रतिपद्यमाना इमं मानवमायते नायतेन्ते नायतेन्ते” इति । तथा-
 ऽत्रैवाष्टमे—“अथैतैव रश्मिभिर्दृष्टुंमाक्रमत” इति । कौपीतकिन^१ख देव-
 पानमार्गमन्ययाऽधीयते—“स पतं देवपानं पन्यातमासाद्याग्निनाऽमा-
 गच्छति स वायुलोकं स घृणलोकं स आश्रित्यलोकं स इन्द्रलोकं स
 प्रजापतिनोकं स ब्रह्मलोकं” इति । तथा, ६ बृहदारण्यके—“य एवमे-
 तद्विदुष्यं चामीश^२रय्य अहुं सत्यमुपासते ते ऽस्मिन्^३संभवन्ति
 अस्मिन्^४आहरद्वा आपूर्व्यमाणपत्तमापूर्व्यमाणपत्ताद्यान् यन्मासानुद्वहा-
 दित्य एति^५ मासेभ्यो देवनेकं देवलोकं आदादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्
 वैद्युतः पुष्यो ऽमानयः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती” इति । तत्रैव पुन
 रन्यथा—“यदा वै पुष्यो ऽस्मान्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै

१ सप्तविधा इति प्र. । २ यदु-इति पुनरुं प्र. ३ तन्-इति प्र. ।
 ४ यतानिति प्र. । ५ नायतेन्ते इति सकृदेव प्र. । ६ कौपीतकिन इति प्र. ।
 ७ एमापद्येति मु. प्र. ८ चन्द्रस्तुपकल्पितं प्र. । ९ तपेति नास्ति प्र. ।
 १० चेमेऽ-इति मु. प्र. ११ ० त्विदंमतीति मु. प्र. १२ षडुद्व, मासादेतीति प्र. ।

स तत्र विनिहीते यथा रघवक्रस्य घन्तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमा-
गच्छति तस्मै स तत्र विनिहीते यथा हय्यास्य घन्तेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विनिहीते यथा दुन्दुभेः
पमित्यादि । तत्र संशयः—किमर्चिरादिरैक एष मार्ग आभिः श्रुतिभिः
प्रतिपाद्यत इति तेनैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् उत तस्मादन्ये अन्यत्र
मार्गा इति तैशाऽनेन धेत्यनियम इति । किं युक्तम् । अनियम इति ।
फुतः । अनेकरूपत्याचोऽप्येत्याच्चेत्येषं प्राप्तेऽभिधीयते—

‘अर्चिरादिने’ति । अर्चिरादिरैक एष मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते,
अतोऽर्चिरादिनैव गच्छति । फुतः । ‘तत्प्रथितेः,’ तस्यैव सर्वत्र प्रथि-
तेः । प्रथितिः—प्रसिद्धिः, तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्यभि-
ज्ञानात्स एष मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणो-
पसंहारवदन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्लियते । छान्दोग्ये तावदुपकोसल-
विद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकरूप एवास्मायते, वाजसनेयके च पञ्चा-
ग्निविद्यायां तथैवार्चिरादिरत्पान्तर आस्मायते, अतस्तत्रापि स एवेति
प्रतीयते, अन्यत्रापि सर्वत्रान्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥

अर्चिरादाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ व्याप्यधिक
रणम् ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वान् इत्युक्तम् । तत्रार्चिरादिके मार्गे
छन्दोगा मासादित्ययोरन्तराले संवत्सरमधीयते—“मासेभ्यः संवत्सरं
संवत्सरादादित्य”मिति, वाजसनेयिनस्तु तयोरैवान्तराले देवलोकम्—
“मासेभ्यो देवलोकां देवलोकादादित्य”मिति । उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वा-
दुभावुभयत्रोपसंहार्या । तत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोः संवत्सरदेवलोकायोः

१ विनिहीयते इति सु. प्र. घ पुनःपुनः ।

२ ऊर्ध्वमिति सु. प्र. घ ।

३ आदित्यमाक्रमते तस्मै स इति प्र. ।

४ आदित्यस्येति सु. प्र. घ

५ यत्तद्विद्वान्तर्गतः पाठः प्र. श्रुतितः ।

५ गच्छन्तीति सु. पु. १५ ।

६ ०कोशलेति प्र. ।

पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽप्य“चिंपोऽहरङ्ग आपूर्ण्यमाणपत-
 मापूर्ण्यमाणपताद्यान् षडुद्वेति मामांस्ता”नित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य
 उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदर्शनात् संवत्सरस्यैव मासादनन्तरं ध्रुवो विपरि-
 एतेः संवत्सर एव मासाद्भ्रुवुं निवेशयितव्य इति, तत ऊर्ध्वं देवलोक
 इति निश्चीयते । अथ च घाजसनेयिनः “यदा वै पुष्योऽस्माल्लोकात्प्रैति
 स घायुमागच्छति तस्मै स तत्र विनिहीति यथा रघवकस्य पत्नेन स
 ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छती”त्यादित्यात्पूर्वं घायुमधीयते । कौपी-
 तकिनस्तु—“स एतं देवयानं पन्यानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स घायु-
 लोक”मित्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादूर्ध्वः परं वायुलोकमधीयते । तत्र
 कौपीतकिनां पाठक्रमेणाूर्ध्वः परत्वेन प्राप्तस्य घायोर्घाजसनेयिना’न्तेन
 स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छती’त्युद्वेगशब्दनिर्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठ-
 क्रमाद्बलीयसा ऽऽदित्यात्पूर्वं प्रवेशो^१ निश्चीयते । अत आदित्यात्पूर्वं
 संवत्सराद्भ्रुवुं देवलोकं घायुश्च प्राप्नो । तत्रेदं चिन्त्यते—किं देवलोकं
 घायुश्चाघेनन्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वानभिगच्छेदुतानर्यान्तरत्वेन संव-
 त्सराद्भ्रुवुं देवलोकं सन्तं घायुमभिगच्छेदिति । किं युक्तम् । भिचार्यत्वम्,
 प्रसिद्धेः^२ । भिचार्यत्वे^३ चोर्ध्वं शब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्त-
 राले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वाद्द्विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप् उच्यते—

‘घायुमब्दा’दिति । घायुं संवत्सराद्भ्रुवमभिगच्छेत् । कुतः । ‘अवि-
 शेषविशेषाभ्या’ घायोरेव निर्दिष्टत्वात् । देवलोकशब्दो ह्यविशेषेण
 सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण घायुमभिधत्ते ‘स घायुमभिग-
 च्छति तस्मै स तत्रे’ति घायुशब्दो विशेषेण घायुमभिधत्ते । अतो देव-
 लोकघायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां घायुरेवाभिधीयत इति संवत्सरा-
 द्भ्रुवुं घायुमेशाभिगच्छेत् । कौपीतकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्द-
 षट् घायुश्चासौ लोकश्चेति ह्युत्पत्त्या घायुमेशाभिधत्ते । घायुश्च देवा-

१ घायुमिति प्र. ।

२ पूर्वप्रदेश इति द्वि. ।

३ भिचार्यत्वप्रसिद्धेरिति प्र द्वि. ।

४ भिचार्यत्वेनेति प्र. ।

नामावाप्तभूत^१ इत्यन्वयं श्रूयते "योऽयं पवत एष देवानां एहा"^२ इति ।
 घाप्यधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ घश्याधिकरणम् ३ । तदितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

कौपीतकिना "स एतं देवयानं पत्यानमासाद्याग्निलोकमागच्छति
 स घायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
 लोकं स ब्रह्मलोक"मित्यग्निनिष्क्रान्तोऽस्यार्चिःपर्यायत्वेन प्राणम्यमवि-
 गीतम् । घायोरथ संवत्सरादूर्ध्वं निवेश उक्तः । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्तपा-
 ठक्रमधाधेन 'दिवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमस'मिति वाजसनेयकोक्त-
 श्रुतिक्रमाद्वैवलोकशब्दाभिहिताद्वायोर्परि निवेशः सिद्धः । इदानीं वरु-
 णेन्द्रादिषु चिन्ता प्राप्ता-किमेते वरुणादयो यथापाठं घायोरुर्ध्वं निवे-
 शयितव्या आहोस्यद्विद्युतोऽधीति^३ विषये, आर्चिःप्रभृतिषु सर्वेष्व'ऽस्त्वि-
 पोऽह'रिति श्रुतिक्रमोपरोधाद्विद्युतः परस्ताच्च 'तत्पुरुषो ऽमानवः स एनान्
 ब्रह्म गमयती'ति विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच्च सर्वत्रावका-
 शाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशावैयर्थ्यायावश्यं कस्यासिद्धाध्यत्वे पाठक्रमा^४नुरो-
 धेन घायोरनन्तरं वरुणो निवेशितव्यः, वाय्वादित्ययोः क्रमस्य बाधित-
 त्वेनेन्द्रप्रजापती अपि ह्यत्रैव निवेशयितव्याविति प्राप्त उच्यते-

'तदितोऽधिवरुण' इति । वरुणस्तावद् विद्युत उपरिष्ठाविवेशयि-
 तव्यः । कृतः । 'सम्बन्धात्,' मघोदरवर्तित्वाद्द्विद्युतो हि वरुणेन
 सम्बन्धो लोकश्रेयोः प्रसिद्धः । एतदुक्तं भवति-वरुणादीनामुपदेशावैय-
 र्थ्याय क्वचिद्विशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमो वलीयानिति विद्यु-
 तोऽधि वरुणो निवेशयितव्यः । ततश्चामानवस्य गमयितृत्वं व्यवधान-
 सहमित्यवगम्यते । तस्य च^५ व्यवधानसंहत्वादिन्द्रादेशोपदिष्टस्यावश्यं

१ ०मावाप्त इति प्र. ।

२ पवत स एष देवानां एहा इति प्र. ।

३ वाजसनेयिको-इति प्र. ।

४ प्राप्तेति नास्ति प्र. ।

५ विद्युतः-इति प्र. ।

६ यावत्क्रमेति प्र. ।

० अकारोऽत्र सु. पु. नास्ति ।

निवेशयितव्यस्य घृणादुपरि उपदिष्टत्वादागन्तूनामन्ते निवेशयितव्य-
त्वाच्च घृणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति ॥

घृणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथातिवाहिकाधिकरणम् ४ । आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत भोग-
भूमयः, अथ वा विदुषां ब्रह्म वेत्सतामतिथोऽदार इति । किं तावद्
युक्तम् । मार्गचिह्नभूता इति । कुतः । उपदेशस्य तथाविधत्वात् । लोके
हि दृश्यते यामान्ति गन्तृणामेवंविधो देशिकैरुपदेशः—इतो निष्क्रम्या-
मुकं यत्तममुकं नदीममुकं च पर्यंतपार्श्वं गत्वा ऽमुकं यामं गच्छेति ।
अथ वा, भोगभूमय एताः स्युः, कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां
मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः । अन्यस्य च मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायित्वात् ।
भोगभूमित्वं “त्वेत्त उ एव” लोका यदहोरात्राण्यर्दुमासा मासा अतवः
संश्रत्सरा” इत्यहरादीनां लोकस्यवचनादुपपद्यते । अत एव कौपीतकिने
ऽग्निलोकमागच्छतीत्यादिना ‘लोक’—शब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठ-
न्तीत्येवं प्राप्ते दूमः—

‘आतिवाहिका’ इति । विदुषामतिथाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आति-
वाहिका देशताविशेषा एतेऽर्चिरादयः । कुतः । ‘तल्लिङ्गात्’—अतिवह-
नलिङ्गात् । अतिवहनं हि गन्तृणां गमयितृत्वम् । तच्च ‘तत्पुरुषोऽमा-
नवः स एनान्ब्रह्म गमयती’त्युपसंहारे द्रुपमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां
स एव संबन्ध इति गमयति । वदन्ति चार्चिरादयः शब्दा अर्चिरा-
द्यात्मभूतानभिमानिदेवताविशेषान्, ‘तं पृथिव्यब्रवी’दितिद्यत् ।

यद्येवम्, ‘तत् पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती’ति वैद्व्युतस्यैव

१ आगन्तृणामिति सु. पु. अत्यपठितपाठः ।

२ अतोपयोऽदार इति प्र. ।

३ यामादीनिति प्र. ।

४ ०ममुकं नदीममुकं च पर्यंतं पार्श्वमिति प्र. ।

५ अस्येति प्र. ।

६ ०त्वं च यत यवेति सु. पु. ।

पुरुषस्य ब्रह्म प्रति गमयितृत्वश्रुतेः विद्युतः^१ परेषां ब्रह्मादीनां कथमा-
तिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह-

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनाऽमानवेनैवातिवाहिकेन विद्युषामा
ब्रह्मप्राप्तिर्गमनम् । कुतः । 'तच्छ्रुतेः' । स एनान् ब्रह्म गमयतीति तस्यैव
गमयितृत्वश्रुतेः । ब्रह्मादयस्तदनुयाहका इति तेषामप्यतिवाहिकत्वे-
नान्वयो विद्यत एव ॥

आतिवाहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ५ । कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

आर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान्, आर्चिरादिरऽमानवान्तरश्च गण्यं
आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम् । इदमिदानीं विन्त्यते-
किमयमर्चिरादिको गण्यः कार्ये हिरण्यगर्भमुपासीनावपत्युत परब्रह्मोपा-
सीनानेष, अथ परब्रह्मोपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनां-
श्चेति विशये^२ कार्यमुपासीनानेष गमयतीति वादरिराचार्या मन्यते ।
कुतः । 'अस्य' हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव 'गत्युपपत्तेः' । न हि परिपूर्णं
सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगति-
रूपपद्यते, प्राप्तत्वादेव । नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषयाऽविद्यानिवृत्तिमात्रमेव
हि परविद्याकार्यम् । कार्यं तु हिरण्यगर्भरूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्न-
देशवर्तिप्राप्यप्राप्यथै गमनमुपपद्यते । अतोऽर्चिरादिक आतिवाहिकगण्य-
स्तमेव नयति ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

"पुरुषोऽमानवः स इत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति 'लोक'-श-
ब्देन बहुवचनेन च लोकविशेषवर्तिनं हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो
गमयतीति विशेष्यते । किं च, "प्रजापतेः सभा येशम प्रपद्य" इति
कार्यस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिना गतोऽभिसन्धत्ते ।

नन्वेवं 'तत्पुरुषोऽमानसः स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यर्थं निर्द्वेषो
नोपपद्यते । हिरण्यगर्भनयने हि 'स एनान्ब्रह्माणं गमयती'ति निर्द्वे-
ष्ट्यं स्यात्, अत आह-

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

"यो ब्रह्माणं विदधाती"ति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजन्त्वेन ब्रह्मसा-
मीप्यात्तस्य 'ब्रह्म'-शब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरुक्ते-
हेतुभिर्निरखीयत इत्यर्थः ।

अथ स्यात्-अर्चिंरादिना हिरण्यगर्भप्राप्ता"वेव देवपथो ब्रह्मपथ
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानसमावते नावर्तन्ते" "तयोर्द्वुमायचमृतत्व-
मेती"त्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते, हिरण्यगर्भस्य कार्य-
भूतस्य द्विपरादुं कालावसाने घिनाशशास्त्रात् "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः
पुनरावर्तिनोऽर्जुने"ति घचनाद्विरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वा-
दिति, तत्राह-

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेणाधिकारि-
णावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगत"विद्वोऽतः कार्याह
ब्रह्मलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्चिंरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृ-
त्त्यभिधानात् "ति ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे"
इति घचनाद्व्यावगम्यते ।

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते-

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद"मिति ।

अतः कार्यमुपासीनमेवार्चिंरादिको गणो नयतीति यादरेर्मतम् ।

अत्र त्रैमिनिः पदान्तरपरिग्रहेण प्रत्यक्षतिष्ठते-

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

'परं' ब्रह्मोपासीनमेवाचिरादिर्नैवतीति 'जैमिनि'राचार्य्यो मन्यते ।
 कुतः । 'मुख्यत्वात्,' 'तत्पुरुषेऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति
 ब्रह्म-शब्दस्य परस्मिन्नेव 'ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । प्रमाणान्तरेण^१
 कार्यस्य निश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्व युक्तम् । न च गमनानुपपत्तिः
 प्रमाणम् । परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैवा
 ऽविद्यानिवृत्तिः शास्त्रात्^२ । यथा हि विद्यात्पत्ति^३वर्णोऽग्रमधर्मशौचाचार-
 देशकालाद्यपेता "तमेतं वेदानुबचनेन"त्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा
 निःशेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिवृत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति
 गतिशास्त्रादवगम्यते । विदुष उक्कान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृ-
 तम् । यत्तु 'ब्रह्मलोका'निति 'लोक'-शब्दबहुवचनाभ्या विशेषणात्का-
 र्य्यभूतद्विरण्यगर्भप्रतीतिरिति, तदयुक्तम्, निषादस्यपतिन्यायेन ब्रह्मैव
 लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात् । अर्थस्य चैकत्वे
 निश्चते बहुवचनस्याऽदितिः पाशा^४नितिषदुपपत्तेः । परस्य ब्रह्मणः
 परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा
 अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति,^५ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-
 प्रामाण्यात् ।

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्मूर्द्धेन्यनाद्या निर्गत्य देवयानेन गतस्य पर-
 ब्रह्मप्राप्तिम्—“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर ज्योतिरूपस-
 म्यदा स्वयं रूपेणाभिनिष्कस्यत”इति ।

यदुक्तम् "प्रजापते' समा वेश्म प्रपद्य" इत्याचिरादिना गतस्य
 कार्य्यं प्रत्यभिसधिर्दृश्यत इति, तन्नोत्तरम्—

१ प्रमाणान्तरेऽन्तरेणेति प्र ।

२ अविद्यनिवृत्तिशास्त्रादिति सु० पु० ।

३ ०त्पत्तेरिति प्र ।

४ चकारो भासति प्र० ।

५ इतिशब्दोऽधिक प्र ।

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

‘न चायं ‘प्रत्यभिसन्धिः’ ‘कार्ये’ हिरण्यगर्भे, अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि । वाक्यशेषे “यथोऽहं भवामि ब्राह्मणाना”मिति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोक्षपूर्वकसर्वात्मभावाभिसंधानात्,

“अथ इव रोमाणि विधूय पापं

चन्द्र इव राहोर्मुखात्ममुच्य ।

धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा

ब्रह्मलोकमभिसंभवानी”-

त्यभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् सर्वव्यन्धविनिर्माकस्य च साक्षाच्छ्रवणात् । अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिंरादिरातिवाहिके गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् ॥

इदानीं वादरायणस्तु भगवान्स्वमतेन सिद्धान्तमाह-

अप्रतीकालम्बनाच्चयतीति वादरायण उभयथा

च दोषात्तत्कृतुश्च ॥ १४ ॥

‘अप्रतीकालम्बनान्, प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्ता‘चपत्य’चिंरादिरातिवाहिको गण इति भगवान्वादरायणो मन्यते^१ । एतदुक्तं भवति-कार्यमुपासीनाच्चयतीति नायं पक्षः सम्भवति, परमेवोपासीनानित्यय^२मपि नियमो नास्ति, न च प्रतीकालम्बनानपि नयति^३ । अपि तु, ये परं ब्रह्मोपासते, ये चात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मरूपमुपासते, तानुभयविधाचयति । ये तु ब्रह्मकार्यान्तर्भूतं नामादिकं घस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिबद्धरूपेषु केवलं वा तत्तद्वस्तुपासते, न तावयति । अतः, परं ब्रह्मोपासीनानात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मरूपमुपासीनाच्चयतीति । कृतः । ‘उभयथा च दोषात्,’ कार्यमुपासीनाच्चयतीति पक्षे “ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्ये”त्यादिकाः श्रुतयः प्रकृत्येषु^४; परमेव ब्रह्मोपासीनानिति च नियमे “तद्य इत्यं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रुत्वा तप

१ इकतकृत्येति प्र. ।

२ सं-इत्यधिकं प्र. ।

३ मेव इति प्र. ।

४ चयमिति नास्ति प्र. ।

५ नयतीति-इति प्र. ।

इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति पञ्चाग्निविद्योऽप्यर्चिषादिगणो
 नयतीति श्रुतिः प्रकुर्येत् । अत उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषः स्यात्तस्माद्दु-
 भयविधान्नयति^१ । तदेतदाह 'तत्क्रतुश्चे'ति^२ । तत्क्रतुः, यथोपासीन-
 स्तत्रैव प्राप्नोतीत्यर्थः । "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः
 प्रेत्य भवति" "तं यथायथोपासत"इति न्यायात् । पञ्चाग्निविद्योऽप्यर्चि-
 रादिना गतिश्रवणात्, अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च ।
 अत एव तत्क्रतुन्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानं सिद्धम् ।
 नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधुश्रुतिसिद्धोपासनाभावाद-
 विन्मिश्रोपासने तत्क्रतुन्यायाच्चाच्चिरादिना गतिब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते ।

तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह-

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

"यावन्नाम्ने गतं तत्रास्य यथाकामवारो भवती"त्यादिका श्रुति-
 नैमादिप्राणपर्यन्त^३प्रतीकमुपासीनानां गत्यनपेक्ष परिमितफलविशेषं^४
 दर्शयति । तस्मादविन्मिश्रं क्षेत्रल वा विद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च
 य उपासते न तावयति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृति-
 विमुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीनानाऽऽतिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥

कार्योधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतानुशाखाचार्यचरणकृतौ शारोेरकमीमांसाभाष्ये
 फलाध्यायस्य चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ अविद्यो नान्ति मु. पु ।

३ इतिशब्दो नास्ति प्र ।

४ प्राणपर्यन्तेति प्र. नास्ति ।

२ इतिशब्दोऽधिको मु. पु ।

३ तद्वियोगे पु. दुषेपि ।

४ चेत्यधिकं मु. पु ।

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ संपद्याविर्भावधि-
कारणम् १ ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानञ्च प्रकृतिषियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपामी-
नानाऽमर्चिरादिना मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता । इदानीं मुक्ता-
नामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते । इदमाम्नायते—“एवमेवैव संप्रसा-
देऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पन्नं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत”
इति । किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य देवादिरुपस-
त्साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत उत स्वाभाधिकस्य
स्वरूपस्याविर्भाव इति संशये साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम् । अन्यथा
ह्यपुरुषार्थोपबोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वद्रश-
नात् । न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारोपरतेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरु-
षार्थसम्बन्धो दृश्यते । न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य
पुरुषार्थः, येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्येत । “स एको ब्रह्मण
आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य” “रतं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भव-
तीत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानन्तयश्चरणात् । न चापरिच्छिदानन्द”रूपचे-
तन्यमेवास्य स्वरूपम्, तच्च संसारदशायामविद्यातिरोहितं परं ज्योति-
रुपसम्पन्नस्याविर्भवतीति शक्यं धक्तुम्, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासम्भ-
वात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवा-
क्तम् । न चा प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति, सुखस्वरूपता ह्यानन्-
दस्वरूपता, सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वम् । प्रकाशमात्रात्मवादिनः
कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथञ्चि-

१ ० लुप्यते—इति प्र० ।

२ ज्येति अधिकं प्र० ।

† यतश्चिदान्तर्गतं पाठः प्र० वृत्तितः ।

दृष्यान्न्दस्वरूपता दुरुपपादा । स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य
नित्यनिष्पन्नत्वादुपसम्पन्नस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति घवनमनर्थकं
स्यात् । अतोऽपूर्वेषु साध्येन रूपेण संबध्यते । एवं चा'भिनिष्पद्यत' इति
घवनं भूयार्थमेव भवति । स्वेन रूपेणेत्यप्यानन्दैकान्तेन स्वासाधारणे-
नाभिनिष्पद्यत इति सङ्गच्छत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

“सम्पन्नाविर्भाव” इति । अयं प्रत्यगात्माऽर्चिरादिना परं ज्योति-
रूपसम्पन्नं यं दशाविशेषमापद्यते स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्प-
त्तिरूपः । कुतः । ‘स्वेन शब्दात्,’स्वेन रूपेणेति विशेषणोपादानादि-
त्यर्थः । आगन्तुकदेहपरिग्रहे हि ‘स्वेन रूपेणेति विशेषणमनर्थकं
स्यात्, आविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः ।

यत्कृत स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादुपसंपन्नाभिनिष्पद्यत इति घव-
नमनर्थकमिति, तत्रोत्तरम्-

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

कर्मसम्बन्धतत्त्वतद्देहादिविनिर्मुक्तः^१ स्वाभाविकेन रूपेणावस्थि-
तोऽत्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते । अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरू-
पस्य कर्मरूपाविश्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते ।
कुतः । ‘प्रतिज्ञानात्,’सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता । कुत इदमवग-
म्यते । ‘य चात्मे’ति प्रकृत प्रत्यगात्मान जागरिताद्यशस्याचित्तयविनिर्मुक्तं
प्रियाप्रियहेतुभूतकर्म्मरब्धशरीरविनिर्मुक्तं च प्रतिपादयितुम् “एतं त्वैव ते
भूयोऽनुयाष्यास्यामी”ति पुनःपुनरुक्त्वा “एवमेवैव सम्प्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपन्नं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत” इत्यभिधानात् ।
अतः कर्मणा संबद्धस्य परं ज्योतिरूपसंपन्नं अन्धनिवृत्तिरूपं विनिर्मुक्तिः
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते । स्वरूपाविर्भावेऽप्य'भिनिष्पत्ति'-श-
ब्दो दृश्यते ‘युक्तपाऽयमर्थो निष्पद्यत’ इत्यादियु ।

१ आगन्तुकविशेषेति व्यञ्जित् ।

२ ०मुक्तं विनिर्मुक्तं च ।

यच्चोक्तम्-आत्मस्वरूपस्य सुषुप्तावऽपुषुपाद्यैस्वदृशनात् स्वरूपा-
विर्भावे मोक्षशास्त्रस्यापुषुपाद्यैर्विशेषित्वं स्यादिति कृत्वा देवाद्यशस्याव-
त्सुब्रह्मसम्बन्धस्यान्तर्यामिणरभिनियन्तिरिति, तत्रोक्तम्-

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

स्वरूपेणैवायमात्माऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसद्गुण्यत्यपर्यन्तगुणक इति
प्रकरणादयमव्यते "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युविंशोको विजि-
घत्सोऽपिपासः सत्यक्रामः सत्यसद्गुण्य" इति हि प्रजापतिवाक्यप्रक्रमः ।
इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमित्युत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यत्र
प्रतिपादितम् । अतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां
कर्माप्ययाऽविद्याया तिरहितस्वरूपः परं ज्योतिरूपसंपद्याविर्भूतस्वरूपो
भवति । अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं
ज्योतिरूपसम्बन्धस्याविर्भवन्ति, नोत्पद्यन्ते । यद्योक्तं भगवता शौनकेनापि-

"यथा न क्रियते ज्योत्स्वा मलप्रचालनान्मयोः ।

दोषप्रहाणाच्च ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥

यद्योदपानकरणात् क्रियते न जलम्यम्" ।

सदेष नीयते व्यक्तिसतः सम्भवः कुतः ॥

तथा हेयगुणध्वंसादवयोधादयो गुणाः ।

प्रकारयन्ते^१ न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि त" इति ।

अतो^२ ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणाऽऽत्मनि संकुचितानां परं ज्योति-
रूपसंपद्या कर्मरूपबन्धतये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति सुष्टूक्तं
'संपद्याविर्भाव' इति ॥

संपद्याविर्भावाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

१ इति भास्ति प्र. ।

२ अनाम्बरमिति सु. पु. ।

३ प्रकारयन्त इत्येव प्रायः ।

४ अत इति भास्ति प्र. ।

अद्याविभागेन दृष्ट
त्वाधिकरणम् २ ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

किमयं परं ज्योतिरुपसंपन्नः सर्वबन्धाविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वा-
त्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवत्युत तत्प्रकारतया तदविभक्तमिति
विशये "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपरिवृता,"

"यदा पश्यः पश्यते ह्यनवर्षं

कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" ॥

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न ध्वयन्ति च" ॥-

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात्
पृथग्भूतमनुभवतीति प्राप्त इत्येते-

'अविभागेने'ति । परस्माद् ब्रह्मणः स्वात्मानमऽ'विभागेना'नुभवति
मुक्तः । कुतः । 'दृष्टत्वात्', परं ब्रह्मोपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य
याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि "तत्त्वमस्य,
ऽयमात्मा ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादि-
सामानाधिकरण्यनिर्देशै"यं आत्मानं तिष्ठत्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तया-
म्यमृत." "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां" "स त आत्मे"त्यादिभिरथ
परमात्मात्मक तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् 'अयस्य
तेरिति काशशब्द' इत्यत्र । अतो ऽविभागेनाहं ब्रह्मास्मीत्येवानुभवति ।
साम्यसाधर्म्यध्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूप तत्सममि-
ति देवादिप्राकृतरूपपहाद्येन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति । सहश्रुति-
स्त्वेषभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्रूपानुभवं प्रतिपा-
दयतीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागेर्क्तिर्हि 'सद्रूप्या-

देव तच्छ्रुते'रित्यादि न विहृत्यते, 'अधिकं तु भेदनिर्दृशा' 'दधिकोपदे-
शा'दित्यादि च ॥

अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ ब्राह्माधिकरणम् ३ । ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥५॥

प्रत्यगात्मनः परं ज्योतिरूपसंपद्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपावि-
भावं एवेत्युक्तम् । तत्र येनां स्वरूपेणायमात्माऽऽविर्भवति, तत्स्वरूपं
श्रुतिवैविध्याद्विचार्यन्ते-किमपहतपाप्मत्वादिक्रमेशास्यं स्वरूपमिति
तेन रूपेणायमाविर्भवत्युक्तं विज्ञानमात्रमेवेति तेन रूपेण, अयोभयो-
रविरोध इत्युभयस्वरूपेणैवेति । किं तावत्प्राप्तम् । ब्राह्मेणेति जैमि-
निराचार्यो मन्यते । ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः । अपहतपाप्म-
त्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः । ब्राह्मेणेति कुतोऽ-
वगम्यते । 'उपन्यासादिभ्यः,' उपन्यस्यन्ते हि ब्रह्मगुणा अपहतपा-
प्मत्वादयः प्रत्यगात्मनो ऽपि प्रज्ञापतिवाक्ये "य आत्माऽपहतपाप्मे'-
त्यादिना 'सत्यसङ्कल्प' इत्यन्तेन । 'आदि'-शब्देन सत्यसङ्कल्पत्वादि-
गुणायत्ता जज्ञादादयो "जज्ञःक्रीडन् रममाण" इत्यादिवाक्यावगता
व्यवहारा एह्यन्ते । अत एव उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमा-
त्रस्वरूपत्वं न सम्भवतीति जैमिनेर्मतम् ॥

चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौहुलोमिः ॥ ६ ॥

चैतन्यमात्रमेवास्यात्मनः स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौहु-
लोमिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'तदात्मकत्वा'त्तावन्मात्रात्मकत्वादस्य
प्रत्यगात्मनः, "स यथा सैन्यवधनोऽनन्तरोऽघाह्यः कृत्वो रसघन एवैव
वा" अरेऽपमात्माऽनन्तरोऽघाह्यः कृत्वः प्रज्ञानघन एव" इत्यवधार-
णाद्विज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपमित्यवगम्यते । अतोऽयं गुणान्तराभावा-

१ यत्किञ्चिद्भ्रान्तगतं पाठः प्र. कुटितं ।

२ स्वकारो नास्ति सु. पु । ३ त्वेति नास्ति प्र ।

४ यत्नेति वक्राराटि. पाठः प्र. । ५ मीन इति प्र ।

६ यैशब्धो नास्ति प्र. । ७ विज्ञानघन एवेत्यधिकं सु. पु. ।

द'ऽपहतपाप्मे'त्यादयः शब्दाः विकारसुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृ-
त्तिरा इति चिति तन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौहुलोमेर्मतम् ॥

सम्प्रति भगवान्बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह-

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादचिरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

'एवमपि' विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि सत्यकामत्वा-
दीनां पूर्वोक्तानां गुणानां 'मविरोधं बादरायण' आचार्यो मन्यते । कुतः ।
'उपन्यासात् पूर्वभावा'दौपनिषदा' द्य आत्माऽपहतपाप्मे"त्याद्युपन्या-
सात्प्रमाणात्पूर्वपामपहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादीनामपि भावाद्द्विक्रमान-
त्वात्, तुल्यप्रमाणका'नामितरेतराधा न युज्यत इत्यर्थः । न च अस्तुवि-
रोधादपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरि'कल्पितत्वं न्याय्यम्, विशेषाभावा-
द्विपरीतं कस्मान् भवतीति न्यायात् । तुल्यधनत्वे ह्यशक्यस्यावधारण-
स्यान्यपरत्वमेष न्याय्यम् । एवमप्यविरोध इत्यभ्युपगम्य घदञ् ज्ञानमात्र-
मेवास्य स्वरूपं नान्यत्किञ्चिदस्तीत्ययमर्थो 'विज्ञानघन एवे'त्यादिभिर्न
प्रतिपाद्यत इति मन्यते । कस्तर्हि 'विज्ञानघन एवे'त्यवधारणस्यार्थः ।
कृत्वोऽप्यात्मा जहव्याश्रुतः स्वप्रकाशो, नान्यायत्तप्रकाशः स्वत्योऽपि
प्र'देशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुष्यक्तः, "स यथा सैन्यधनो ऽनन्तरो
ऽबाह्यः कृत्वो रसघन एवैवं वा अरोऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्वः
प्रज्ञानघन'एवे"ति । न धैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्वस्य विज्ञान-
घनत्वेऽप्यपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसम्बन्धो वाक्यान्तरावगतो'
विरुद्ध्यते, यथा सैन्यधनस्य कृत्वस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चतुरा-
द्यवगताः रूपकाठिन्यादयो न विहृष्यन्ते । इदमत्र^२ वाक्यतात्पर्यम्-
यथा रसघत्स्वाप्तफलादिषु त्वगादिप्रदेशभेदेन रसभेदे^३ सत्यपि सैन्यध-

१ कप्रत्ययो नास्ति ।

२ घरीति नास्ति प्र० ।

३ प्रीति नास्ति प्र० ।

४ ०क्षरानुगत इति प्र० ।

५ इदमन्येति प्र० ।

६ ०प्रदेशभेदेन रसभेदेन रसभेदे-इति प्र० ।

नस्य सर्वत्रैकरसत्वम्, तथाऽऽत्मनोऽपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वम्, स्वप्र-
काशस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥

ब्राह्माधिकारणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ संकल्पाधिकारणम् ॥ सङ्कल्पपादेव* तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

मुक्तः परं ब्रह्मोपसम्पद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्क-
ल्पत्वपर्यन्तगुणक आधिभवंतीत्युक्तम् । तत्राधिकृत्य तस्य सत्यसङ्कल्पत्व-
प्रयुक्ता व्यग्रहाराख श्रूयन्ते—“स तत्र पर्येति जगत् क्रीडन् रममाणः
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे”ति । किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयवान्त-
रसापेक्षीत परमपुरुषस्यैव सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति विशये लोके राजा-
दीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यग्रहियमाणानां कार्यनिष्पादने प्रयवान्तरसापे-
क्षत्वदर्शनादस्यापि तत्सापेक्षेति प्राप्त उच्यते—

‘सङ्कल्पादेवे’ति । कुतः । ‘तच्छ्रुतेः’, “स यदि पितृलोककामो
भवति सङ्कल्पादेयास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती”ति हि सङ्कल्पादेयास्य पित्रा-
दीनां समुत्थानं श्रूयते । न च प्रयवान्तरसध्यपेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं
दृश्यते, येनास्य सङ्कल्पादेवेत्यवधारणस्य ‘विज्ञानघन एव’तिवद् व्यग्र-
स्यापनं क्रियेत ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो, मुक्तः सत्यसङ्कल्पः, अत एवानन्याधिपतिरख । अन्याधिप-
तित्वं हि विधिनिषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्क-
ल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् ।
अत एव “स स्वराह भवती”त्युच्यते ॥

संकल्पाधिकारणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

* तुग्रह्यरहितस्य सूत्रपाठः सर्वेषु ।

१ सत्येति मु. पु. प्राप्ति ।

२ पच्छदिति प्र. अत्र शोधितम्, सद्ये तु प्रामादिकम् ।

३ सत्येति प्र. ।

४ क्रियते—इति प्राय. ।

अथाभावाधिकरणम् ५ । अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्त्युत सन्ति, अथ वा यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति विशये शरीरेन्द्रियाणामभावं वादरिराचार्या मन्यते । कुतः । 'आह ह्येवम्', "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतिरस्ति अशरीरं वाद्य सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति शरीरसम्बन्धे सुखदुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाया "स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वैनं रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति मुक्तस्यः शरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभाव^१ जैमिनिराचार्या मन्यते । कुतः । 'विकल्पोऽमननात्,' विविधः कल्पो विकल्पः,^२ वैविध्यमित्यर्थः । "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधे"त्यादिश्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्थानेकधाभावात्सम्भवात्त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्व^३वचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम् । तदेव हि शरीरं प्रियाप्रिय^४हेतुः ॥

भगवांस्तु वादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह-

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणो ज्ञतः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पाद्वेत्येतदतः^५-शब्देन परामृश्यते । अत एव सङ्कल्पादुभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान्यादरायणो मन्यते । एवं चोभयी श्रुतिरुपपद्यते । 'द्वादशाहवदुभयं,' यथा "द्वादशाहमृद्विकामा उपेयुः" "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये"दित्युपैतिपज्जतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सप्तमहीनञ्च भवति ।

१ मुखेति प्र. नास्ति ।

२ विकल्प इति नास्ति प्र ।

३ शरीरमप्येति प्र ।

४ द्वादशाहेनेति प्र. अधिकम् ।

५ ०न्द्रियादिभाषामिति प्र ।

६ त्येति नास्ति प्र. ।

७ भवतिपुनरिति प्र ।

यदा शरीराद्युपकरणवत्त्वम्, तदा तानि शरीराद्युपकरणानि स्वनेव
सृष्टानीति नास्ति नियम इत्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्वनेव सृष्टतनुप्रभृत्युपकरणाभावे परमपुरुषसृष्टैककरणैर्भोगोप-
पत्तेः सत्यसङ्कल्पोऽपि स्वयं न सृजति । यथा स्वप्ने “अथ रथान् रथ-
योगान् पथः सृजत” इत्यारभ्य “अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः
सृजते स हि कर्त्त”ति

य एषु सुप्तेषु जागर्ति

कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

तदेव शुक्रं तद्गृह्य तदेवामृतमुच्यते

तस्मिन्नेकाः श्रितास्सर्वे तद् नान्येति कथने”ति चेश्वरसृष्टे
रथाद्युपकरणैर्जोषो भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपि लीलाप्रवृत्तेनेश्वरेण सृष्टेः
पितृलोकादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

स्यसङ्कल्पादेव सृष्टतनुप्रभृतिपितृलोकाद्युपकरणभावे जागृत्युहप-
भोगवन्मुक्ते लीलारसं भुङ्क्ते । परमपुरुषोऽपि लीलाऽर्थे दशरथसुदेवपि-
सृलोकादिक्रमात्मनः सृष्ट्वा तैर्मनुष्यधर्मलीलारसं यथा भुङ्क्ते, तथा मुक्ता-
नामपि स्वलीलायै पितृलोकादिकं स्वयमेव सृजति कदाचित्, कदा-
चिच्च मुक्ताः सम्यसङ्कल्पत्वात् परमपुरुषलीलान्तर्गतस्थपिसृलोकादिक
स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमुपपन्नम् ॥

नन्वत्माऽणुपरमाण इत्युक्तम्, कथमनेकशरीरेष्वेकस्याणो रात्याभि
मानसम्भव इत्याह—

१ मनुष्यदेहमीति प. पु ।

२ यथा भुङ्क्ते तवेति प. पु ।

३ इत्यत आहति प. पु ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन्देजे अतमानस्य स्वप्रभवा देशान्तरादेश, अन्तथाऽऽत्मनो ऽप्येकदेशस्थितस्यैव ध्यप्रभाकूपेण चैतन्येन सर्वशरीरादेशो नानुपपत्तः, यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्या सर्वस्मिन्देहे चात्माभिमानं, स्तद्वत् । इयान्विशेषः, अमुक्तस्य कर्मणा र्मकुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति, मुक्तस्य त्वऽमकुचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमित्यहणानुगुणा च नानुपपत्ता । तथा हि दर्शयति—

“वालायशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स ध्यानन्याय कल्पत” इति ।

अमुक्तस्य कर्म नियामकम् मुक्तस्य तु भवेच्छेति विशेषः ॥

ननु परं ब्रह्म प्राप्तव्याऽऽन्तराह्यज्ञानलोपं दर्शयति श्रुतिः
“प्राज्ञेनात्मना सम्परिवृक्ते न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर”मिति,
तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञ्यमुच्यते, तत्रोत्तरम्—

स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

नेदं वचनं मुक्तविषयम्, अपि तु ‘स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षम्’ ।
स्वाप्ययः सुषुप्तिरित्युक्तम्, सम्पत्तिरच मरणम् । “बाह् मनसि सम्पद्यत”
इत्यारभ्य “तेजः परस्यां देवतायाः”मिति वचनात्तयोरस्वावस्ययोः पात्रदा-
प्तिर्निःसर्वाधत्वं च विद्येते, अतस्त्वयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनम् । सुषुप्तिमर-
णयोर्नि सर्वाधत्वं मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या “नाहं
खल्वय भगव”एव सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो षष्ठेमानि भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमुत्र भोग्यं पश्यामी”ति सुषुप्तिवेलायां

१ अजस्यैव कस्मिन्देजे—इति प्र. म् पु ।

२ विद्यते इति पु चपेठ पाठ ।

३ न ह—इति प्र पु, नाहमिति सु. हि म्. पु च ।

४ भगव इति नास्ति पुस्तकेषु ।

निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य 'स वा एव दिव्येन
चतुषा मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक" इति सर्वज्ञत्व-
मुच्यते, तथा "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं" इति च स्पष्टमेव
सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा मरणे च निस्सम्बोधत्वम् "इतेभ्यो भूतेभ्य समु-
त्थाय तान्येवानुधिनश्यती" -त्युक्तम्, न पश्यतीत्यर्थः । अतः "प्राज्ञेनात्म-
ने"ति वचनं स्वाध्ययसम्पत्त्यारण्यतरापेक्षम् ॥

अभाषाधिकरण समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ जगद्गोपार
वर्जितधिकरणम् ॥ जगद्गोपारवर्जितं प्रकरणादसिद्धिहितत्वाच्च ॥१८॥

किं मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारण सर्वेश्वरत्व
मपि, उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवाविषयमिति मशयः । किं युक्तम् ।
जगद्गोपारत्वमपीति । कुतः । "निरञ्जनं परमं माम्यमुपैती"ति परमदु-
रूपेण परमसाम्यापत्तिश्चुते, सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतिश्च । न हि परमसाम्यमत्य
सङ्कल्पत्य सर्वेश्वरसाधारणजगद्गोपाररूपजगद्विषयमेव विनोपपद्येते ।
अतः सत्यसङ्कल्पत्यपरमसाम्योपपत्तये समस्तजगद्विषयमनुरूपमपि मुक्तै
श्वर्यमित्येव प्राप्ते प्रथमहे-

'जगद्गोपारवर्जित'मिति । जगद्गोपारो निखिलचेतनाचेतनस्वरूप
स्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनम्, तद्वर्जितं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्वाज्य
हानुभङ्गरूप मुक्तस्यैश्वर्यम् । कुतः । 'प्रकरणात्' । निखिलजगद्विषयमन हि
परं ब्रह्म प्रकृत्याभावात् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन ज्ञातानि
नीवन्ति यत्प्रयन्त्य भ्रमयिष्यन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मे"ति । यद्येतच्चि
खिलजगद्विषयमन मुक्तानामपि साधारणं स्यात्, ततश्चेद जगद्गोपारत्व
रूपं ब्रह्मलक्षणं न सङ्गच्छते । असाधारणस्य हि लक्षणत्वम् । तथा
"सुदृशं सोम्येदमयं चासीदेकमेशाद्वितीयं तदैतत् बहु स्या प्रजायेयेति
तस्मैजोऽवृजते"ति, "ब्रह्म वा इदमेकमेशाय चासीदेकं मयं व्यभजत्

तच्छ्रेयैरूपमत्यसृजत सत्तम् यान्येतानि देवसन्नाधीन्द्रो वरुणः सोमो
 रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान" इति, "आत्मा वा इदमेकमेव तत्रापि
 आसीत् नान्यत्किञ्चन विद्यत् स एतत् लोकान् सृजा इति स इमाल्लो
 लोकानसृजते"ति, "एको ह रावै नायण आसीत् ब्रह्मा नेशानो नेमे व्याधा
 पृथिवी न तत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमते तस्य
 ध्यानान्तस्यस्यैका कन्या दशेन्द्रियाणि"इत्यादिषु "यः पृथिव्यां तिष्ठन्
 पृथिव्या अन्तर"इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठ"इत्यादिषु च निखिलजगद्वि-
 यमन परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते । 'असविहिः त्वाव्य,' न चैतेषु निखिलजग
 द्वियमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य सविधानमस्ति, येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात् ॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारि-

कमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

"स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स इमाल्लो
 लोकान्कामाची कामरूप्यऽनुसञ्चर" इति प्रत्यक्षेण श्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्या-
 पार उपादिश्यते । अतो न जगद्व्यापारवर्जमिति चेत्, न, 'आधिकारिकमण्डल
 स्योक्तेः' आधिकारिका. अधिकारेषु नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः, मण्डलानि तेषां
 लोकाः, तस्या भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थः' स्तस्य सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिनोच्यते अकर्मवतिष्वतज्ज्ञानो मुक्तोधिकारि
 लोकान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभूय यथाकामं वृण्वतीत्यर्थः । तद्वैव विकारा-
 न्तर्घर्त्तिन आधिकारिकमण्डलस्यान्तर्घातं भोगान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभ
 वतीत्यनेन चाश्रयेनोच्यते, न जगद्व्यापारः ।

यदि संसारिवन्मुक्तोऽपि विकारान्तर्घर्त्तिनो भोगान् भुङ्क्ते, तर्हि
 अतुस्यैव मुक्तस्यापि अन्तर्घर्त्तव्यं भोग्यजातमत्वं च स्या, सत्राह-

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारे जन्मादिके न वर्त्तत इति विकारावर्त्ति, निर्धूमनिखिल-

विकारं निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं निरोतशयानन्दं परं ब्रह्म सधि-
भूतिक सकलकल्याणगुणमनुभवति मुक्तः, तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारव-
र्त्तनां लोकानामपि मुक्तभोगत्वंम् । 'तथा हि' परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारे
ऽनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभविनृत्वेन 'स्थितिमाह' श्रुतिः "यदा
ह्येष एतस्मिन्वदृश्येऽनात्म्ये ऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते यद्य
सोऽभयं गतो भवति" "रसो वै सः रसं ह्येषायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"त्या-
दिका । तद्विभूतिभूतं जगत्त्रैव वर्त्तते "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु-
नास्येति कश्चने"ति श्रुतेः । अतः सधिभूतिकं ब्रह्मानुभवन् विकारान्तर्घटितं न
आधिकारिकमण्डलस्यानपि भोगान् भुङ्क्ते इति "सर्वेषु लोकेषु कामचार"
इत्यादिनोच्यते, न मुक्तस्य जगद्ग्राह्यः ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्तृभूतपरमपुरुषा-
साधारणं जगद्ग्राह्यारूपं नियमनं न सम्भवतीत्युक्तम् । निखिलजगद्विय-
मनरूपो ग्राह्यः परमपुरुषासाधारण इति 'दर्शयत.' श्रुतिस्मृती-

"भीषाऽस्माद्वातः पवते

भीषादेति सूर्यः ।

भीषाऽस्मादाँनरवेन्द्रश्च

मृत्युर्धावति पञ्चम" इति

"इतस्य वा अत्रस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृते। तिष्ठत
इत्यादिः, तथा "एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति च श्रुतिः । स्मृतिरपि-

"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सवराधरम् ।

हेतुमानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥

"विष्टभ्याह्मिदं ह्रस्वमेकांशेन स्थितो जग"दिति च । तथा

मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिपूर्वकस्याध्यानन्दस्य परमपुरुष एव हेतुरिति
श्रुतिस्मृती दर्शयतः-"एष ह्येषानन्दयाति"

“मां च योऽव्यभिचारतः भक्तियोगेन सेवते ।”

स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चे”ति ।

यद्यप्यपहृतपाप्मत्वादिः सत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तो गुणगणः प्रस्यगात्मनः
स्वाभाविक एवाभिर्भूतः, तथाऽपि तस्य तथाविधत्वमेव परमपुरु-
षायत्तम्, तस्य नित्यस्थितिश्च तदायत्ता, परमपुरुषस्यैतच्चित्यताया
नित्येष्टत्वाच्चित्यतया वर्तते इति न कश्चिद्विरोधः । एवमेव परमपुरुष-
भोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्राद्यगतस्य परमपुरु-
षस्य नित्येष्टत्वादेव तथाऽवस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते । अतो
मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्व परमपुरुषसायञ्च जगद्व्यापारवर्जम् ॥

“भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपभोगमात्रेण मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपाद-
नाच्च लिङ्गात् जगद्व्यापारवर्जमित्यवगम्यते ‘सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह
ब्रह्मणा विपश्चते”ति । अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्य सत्यसङ्कल्पत्वञ्च
परमपुरुषसाधारणनिखिलजगद्विषमनश्रुत्यानुगुण्येन धर्षनीयमिति जग-
द्व्यापारवर्जमेव मुक्तैश्वर्यम् ।

यदि परमपुरुषायत्तमेव मुक्तस्यैश्वर्यम्, तर्हि तस्य स्वतन्त्रत्वेन
तत्सङ्कल्पान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिसम्भवाशङ्केत्यत्राह-

आनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

यथा निखिलहेयशत्यनीककल्याणोक्तानो जगज्जन्मादिप्रकारण सम-
स्तवस्तुधितलणः सर्वत्रः सत्यसङ्कल्प आश्रितशास्त्रैकजलधिः परम

काङ्क्षिको निरस्तममस्तसमाध्यधिकमम्भावनः परब्रह्मामिधानः परम-
पुरुषोऽस्तीति शब्दादंगम्यते, एषमहरहरनुष्टीयमानश्रमधर्मोनु-
हीततदुपासनरूपतत्समाराधनप्रीति उपासीनाननादिकालप्रवृत्तान्त-
दुस्तरकर्मसञ्चयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयायात्म्यानुभवरूपानवधिका-
तिशयानन्दं प्रापेय्य पुनर्भावर्तयतीत्यपि शब्दादेशावगम्यते । शब्दश्च
“स ब्रह्मेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तत”
इत्यादिकः । तथा च मगधता स्वयमेवोक्तम्—

“मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

माप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

आ ब्रह्मभुवनाङ्गीकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत” इति ।

न चोच्छ्रवकर्मवन्धस्यामङ्गुवितज्ञानस्य परब्रह्मेकानुभवव्यभावस्य^१ तदेक-
प्रियम्यानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतोऽन्यापेक्षा, तदर्थो रम्भाद्यस-
म्भाव^२ पुनरावृत्तिशङ्का । न च परमपुरुषः सत्यसद्ब्रह्मोऽन्यर्थाग्र्यं
ज्ञानिन लब्ध्वा कदाचिदावर्तयिष्यति, य एषमाह—

“प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यैर्महं स च मम प्रियः ।

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव से मतम् ॥

आस्थिनः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।

ब्रह्मना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते ।

वामुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ” इति ।

१ एकानुभवेकत्वमाशयेति सु, एकानुभवस्येकत्वभावस्येति द्वि. पु. ।

२ तदर्थान्तरारम्भाद्यसम्भवादिनि सु प्र. पु. च पाठ ।

सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं व्योत्पत्तीति सर्वं समञ्जसम् ॥

ज्ञाद्यथापारवर्जाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजमुनिप्रणीते शांतीरक्तमोमासाभाष्ये चतु-
र्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च फलाध्यायश्चतुर्थः ।

शास्त्रं च परिसमाप्तम् ॥

“तस्मै रामानुजार्याय नमः परमयोगिने ।
यः श्रुतिस्मृतिसूत्राणामन्तर्ज्वरमऽशीशमत् ॥”

॥ ह्रीः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् ॥

